Δημήτριος Ι. Μόσχος
Καθηγητής Πανεπιστημίου Δυτικής Αττικής

Βιβλιογραφικός Οδηγός για την ιστορία του χριστιανισμού

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΗ ΕΙΣΑΓΩΓΗ – ΠΗΓΕΣ – ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ

ΚΑΛΛΙΠΟΣ
Σύγχρονοι ανοικτοί ακαδημαϊκές εκδόσεις
Εθνικό Πρόγραμμα Ανάπτυξης 2021-2025

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Ν. ΜΟΣΧΟΣ
Καθηγητής Πανεπιστημίου

Βιβλιογραφικός Οδηγός για την ιστορία του χριστιανισμού

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΗ ΕΙΣΑΓΩΓΗ – ΠΗΓΕΣ – ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ

Βιβλιογραφικός Οδηγός για την ιστορία του χριστιανισμού

Συγγραφή

Δημήτριος Ν. Μόσχος

Συντελεστές έκδοσης

Γλωσσική Επιμέλεια: Στυλιανή Ράμναλη

Γραφιστική Επιμέλεια: Ελένη Τσακμάκη

Copyright © 2024, ΚΑΛΛΙΠΟΣ, ΑΝΟΙΚΤΕΣ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ
(ΣΕΑΒ + ΕΛΚΕ-ΕΜΠ)

Το παρόν έργο αδειοδοτείται υπό τους όρους της άδειας Creative Commons Αναφορά Δημιουργού - Μη Εμπορική Χρήση - Παρόμοια Διανομή 4.0. Για να δείτε ένα αντίγραφο της άδειας αυτής επισκεφτείτε τον ιστότοπο https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/deed.el

Αν τυχόν κάποιο τμήμα του έργου διατίθεται με διαφορετικό καθεστώς αδειοδότησης, αυτό αναφέρεται ρητά και ειδικώς στην οικεία θέση.

ΚΑΛΛΙΠΟΣ

Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο

Ηρώων Πολυτεχνείου 9, 15780 Ζωγράφου

www.kallipos.gr

ISBN: 978-618-228-209-0

Βιβλιογραφική Αναφορά: Μόσχος, Δ. (2024). *Βιβλιογραφικός Οδηγός για την ιστορία του χριστιανισμού*. [Βιβλιογραφικός Οδηγός]. Κάλλιπος, Ανοικτές Ακαδημαϊκές Εκδόσεις. http://dx.doi.org/10.57713/kallipos-719

Στη μνήμη των δασκάλων μου, π. Γεωργίου Μεταλληνού (1940-2019) εν Ελλάδι, και Θεοδώρου Νικολάου (1942-2023) και Karl Christian Felmy (1938-2023) εν Γερμανία, και σε όσους μοχθούν για μια Εκκλησιαστική Ιστορία που συνδυάζει επιστημονική ακρίβεια και θεολογική μαρτυρία.

Πίνακας περιεχομένων

Πίνακας περιεχομένων ... **11**
Πρόλογος ... **19**
Εισαγωγή - Οδηγίες χρήσης για τον αναγνώστη ... **21**
Συντομογραφίες όλων των κεφαλαίων ... **23**
ΜΕΡΟΣ Α΄ ... **25**
ΓΕΝΙΚΗ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΗ ΕΙΣΑΓΩΓΗ ... **25**
Κεφάλαιο 1 ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑΣ ... **27**
1.1 Αναγέννηση και πρώιμη νεωτερικότητα – Μεταρρύθμιση και καθολικισμός ... 28
1.1.1 Γενικές τάσεις ... 28
1.1.2 Προτεσταντική ιστοριογραφία ... 28
1.1.3 Ρωμαιοκαθολική ιστοριογραφία ... 28
1.1.4 Ελληνόφωνος χώρος ... 28
1.2 Η ιστοριογραφία κατά τον Διαφωτισμό ... 30
1.2.1 Γενικές τάσεις ... 30
1.2.2 Εκκλησιαστικές ιστορίες στο νεωτερικό πνεύμα στον ρωμαιοκαθολικό χώρο ... 30
1.2.3 Στον ευαγγελικό χώρο ... 30
1.2.4 Ελληνόφωνος χώρος ... 31
1.3 Ιστορία του χριστιανισμού κατά την εποχή του Ρομαντισμού και του Ιδεαλισμού ... 32
1.3.1 Γενικές τάσεις ... 32
1.3.2 Ρωμαιοκαθολικοί ... 32
1.3.3 Στον ευαγγελικό χώρο ... 32
1.3.4 Ορθόδοξος χώρος ... 33
1.4 Η ιστορία του χριστιανισμού κατά την εποχή του Θετικισμού ... 34
1.4.1 Γενικές τάσεις ... 34
1.4.2 Δυτικές ομολογιακές προσπάθειες ... 34
1.4.3 Ορθόδοξος χώρος ... 35
1.4.4 Στον ελληνόφωνο χώρο ... 36
1.5 Η ιστορία του χριστιανισμού κατά τον 20ό΄ αιωνα ... 37
Κεφάλαιο 2 ΤΑ ΕΡΓΑΛΕΙΑ (INSTRUMENTA) ... **39**
Συντομογραφίες ... **40**
2.1 Βιβλιογραφικοί οδηγοί – εισαγωγές σε Ιστορία, Γραμματεία και Θεολογία του χριστιανισμού ... 41
2.1.1 Εισαγωγές στην Ιστορία – Ανθολόγια κειμένων ... 41
2.1.2 Πατρολογία και εκκλησιαστική γραμματεία ... 42
2.1.3 Βυζαντινή θεολογική γραμματεία ... 43
2.1.4 Αγιολογία ... 43
2.1.5 Εισαγωγές στη γραμματεία ανατολικών γλωσσών (αραβικά, συριακά κ.λπ.) ... 43
2.1.6 Εισαγωγές στη βυζαντινή ιστορία και γραμματεία ... 44
2.2 Γενικά έργα – Εγκυκλοπαίδειες ... 45
2.2.1 Χριστιανισμός και η ιστορία του ... 45
2.2.2 Γενικά ή άλλα έργα συναφή με την ιστορία του χριστιανισμού ... 46
2.3 Εγχειριδια – αφηγηματικα εργα ... 47
2.3.1 Γενική ιστορία ... 47
2.3.2 Τοπικές ιστορίες ... 49
2.3.3 Ιστορία της Λατρείας (δεν περιλαμβάνεται η Λειτουργική η οποία έχει κυρίως πρακτικό και όχι ιστορικό χαρακτήρα) ... 50
2.3.4 Ιστορία των συνόδων ... 51
2.3.5 Ιστορία της θεολογικής σκέψης ... 51
2.4 Επιστημονικά περιοδικά ... 52

2.4.1 Ελληνικά ... 52
2.4.1.1 Θεολογικά-εκκλησιαστικά ... 52
2.4.1.2 Βυζαντινολογικά ... 53
2.4.1.3 Νεότερα εκκλησιαστικά έντυπα ως αντικείμενα μελέτης για επίσημα εκκλησιαστικά κείμενα και ειδήσεις ... 53
2.4.2 Ξενόγλωσσα ... 54
2.4.2.1 Περιοδικά αμιγώς εκκλησιαστικής ιστορίας ... 54
2.4.2.2 Περιοδικά βυζαντινολογίας σχετικά με ιστορία του χριστιανισμού ... 55
2.4.2.3 Ιστορία Συνόδων, θεσμών, κανονικού δικαίου ... 56
2.5 Εκδοτικές σειρές πηγών ... 57
2.5.1 Πατέρες και εκκλησιαστικοί συγγραφείς ... 57
2.5.2 Πρακτικά Συνόδων ... 58
2.5.3 Αγιολογίας ... 58
2.5.4 Ιστορικές πηγές εκκλησιαστικοϊστορικού ενδιαφέροντος ... 59
2.5.5 Κείμενα συμβόλων ... 59
2.5.6 Λειτουργικές πηγές ... 60
2.6. Ηλεκτρονικά μέσα ... 61
2.6.1 Μηχανές αναζήτησης – κατάλογοι Βιβλιοθηκών -μεταβιβλιοθηκών ... 61
2.6.2 Βάσεις δεδομένων – ψηφιακά αποθετήρια ... 61
2.7 Λεξικά – τεχνικά βοηθήματα – εισαγωγές σε βοηθητικές επιστήμες ... 64
2.7.1 Γλωσσικά λεξικά ... 64
2.7.2 Προσωπογραφικά λεξικά ... 64
2.7.3 Ειδικά βοηθήματα ... 65
2.7.4 Κατάλογοι χειρογράφων ... 66
2.7.5 Εισαγωγές σε βοηθητικές επιστήμες ... 66
Ανακεφαλαίωση ΒΗΜΑΤΑ ΣΤΗΝ ΕΡΕΥΝΑ ΕΝΟΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΥ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΟΣ ... 67
ΜΕΡΟΣ Β΄ ... 69
ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ ΚΑΤΑ ΠΕΡΙΟΔΟΥΣ ... 69
Κεφάλαιο 3 Ο ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΣ ΤΩΝ ΤΡΙΩΝ ΠΡΩΤΩΝ ΑΙΩΝΩΝ ... 71
Συντομογραφίες ... 72
3.1 Πηγές ... 73
3.1.1 Γραπτές ... 73
3.1.2 Άγραφες ... 89
3.2 Δευτερεύουσα βιβλιογραφία ... 90
3.2.1 Γενικά για την περίοδο ... 90
3.2.2 Η εποχή της Καινής Διαθήκης και του Ιησού ... 90
3.2.3. Η οργάνωση της αρχαίας Εκκλησίας ... 90
3.2.4 Αρχέγονος χριστιανισμός στην κοινωνία και τα πνευματικά και θρησκευτικά ρεύματα ... 91
3.2.5 Διωγμοί και χριστιανικό μαρτύριο ... 91
3.2.6 Χριστιανισμός και Γνωστικισμός ... 91
3.2.7 Θεολογική σκέψη κατά τους τρεις πρώτους αιώνες ... 92
3.2.8 Ο Χριστιανισμός κατά τόπους ... 92
Κεφάλαιο 4 Ο 4ος ΑΙΩΝΑΣ Α΄: ΔΟΓΜΑΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΕΣ ΕΡΙΔΕΣ – ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΙ ΚΑΙ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ ... 93
Συντομογραφίες ... 94
4.1 Πηγές ... 95
4.1.1 Γραπτές ... 95
4.1.2 Άγραφες ... 100
4.2 Δευτερεύουσα βιβλιογραφία ... 101
4.2.1 Γενικά για την περίοδο ... 101
4.2.2 Σύνοδοι και δόγματα – Μ. Αθανάσιος, Καππαδόκες ... 101
4.2.3 Χριστιανισμός και Μ. Κων/νος ... 101
4.2.4 Χριστιανισμός και Ρωμαίοι Καίσαρες ... 102

4.2.5 Χριστιανισμός και Ελληνισμός – σύγκρουση και σύνθεση ιδεών 102
Κεφάλαιο 5 Ο 4ΟΣ ΑΙΩΝΑΣ Β΄: ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΑ, ΣΥΓΚΡΟΥΣΗ ΜΕ ΤΟΝ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟ, ΔΙΑΔΟΣΗ ΤΟΥ ΕΥΑΓΓΕΛΙΟΥ, ΜΟΝΑΧΙΣΜΟΣ, ΛΑΤΡΕΙΑ 103
Συντομογραφίες 104
5.1 Πηγές 105
5.1.1 Γραπτές 105
5.1.2 Άγραφες 108
5.2 Δευτερεύουσα βιβλιογραφία 109
5.2.1 Γενικά, βλ. Κεφ. 4 109
5.2.2 Οργάνωση της Εκκλησίας – κλήρος, επίσκοπος και σύνοδος 109
5.2.3 Ο μοναχισμός 109
5.2.4 Η εξέλιξη της λατρείας 110
5.2.5 Χριστιανισμός στην κοινωνία τον 4ο αιώνα 110
5.2.6 Σχέσεις χριστιανών και εθνικών 111
5.2.7 Η διάδοση του χριστιανισμού – Χριστιανισμός κατά τόπους 111
Κεφάλαιο 6 5ΟΣ ΑΙΩΝΑΣ: ΣΥΝΟΔΟΙ, ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΚΑΙ ΧΡΙΣΤΟΛΟΓΙΚΕΣ ΔΙΑΜΑΧΕΣ 113
Συντομογραφίες 114
6.1 Πηγές 115
6.1.1 Γραπτές 115
6.1.2 Άγραφες 125
6.2 Δευτερεύουσα βιβλιογραφία 127
6.2.1 Γενικά 127
6.2.2 Θεολογία και χριστολογικές έριδες 127
6.2.3 Ζητήματα Δ΄ Οικουμενικής Συνόδου 127
6.2.4 Ιωάννης Χρυσόστομος 128
6.2.5 Μοναχισμός 128
6.2.6 Αυτοκρατορική πολιτική και εκκλησιαστικοί θεσμοί 129
6.2.7 Σέκτες και ομάδες 129
6.2.8 Ο χριστιανισμός στην κοινωνία 129
6.2.9 Η διάδοση του χριστιανισμού – Ο χριστιανισμός κατά τόπους 130
Κεφάλαιο 7 6ΟΣ ΑΙΩΝΑΣ: ΕΠΟΧΗ ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΥ, ΓΕΡΜΑΝΙΚΑ ΒΑΣΙΛΕΙΑ ΜΕΤΑ ΤΟ 476, ΑΝΑΤΟΛΙΚΟΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΣ 131
Συντομογραφίες 132
7.1 Πηγές 133
7.1.1 Γραπτές 133
7.1.2 Άγραφες 147
7.2 Δευτερεύουσα βιβλιογραφία 148
7.2.1 Γενικά έργα και βοηθήματα για όλη τη βυζαντινή περίοδο 148
7.2.2 Θεολογική γραμματεία και θεολογικές έριδες 148
7.2.3 Κρατικοί και εκκλησιαστικοί θεσμοί στον αιώνα του Ιουστινιανού 149
7.2.4 Εξέλιξη του μοναχισμού και της λατρείας 149
7.2.5 Ο χριστιανισμός στην κοινωνία – ο ρόλος του επισκόπου 150
7.2.6 Ο χριστιανισμός κατά τόπους – Χαλκηδόνιες και μη χαλκηδόνιες εκκλησίες 150
7.2.7 Ο χριστιανισμός στον δυτικό (μετα)ρωμαϊκό κόσμο 151
Κεφάλαιο 8 7ΟΣ ΑΙΩΝΑΣ: ΤΕΛΟΣ ΧΡΙΣΤΟΛΟΓΙΚΩΝ ΕΡΙΔΩΝ «ΣΚΟΤΕΙΝΟΙ ΧΡΟΝΟΙ» - ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΠΡΩΙΜΟ ΙΣΛΑΜ 153
Συντομογραφίες 154
8.1 Πηγές 155
8.1.1 Γραπτές 155
8.1.2 Άγραφες 161
8.2 Δευτερεύουσα βιβλιογραφία 162
8.2.1 Γενικά 162

8.2.2 Θεολογικά ρεύματα ... 162
8.2.3 Πενθέκτη Οικουμενική Σύνοδος και κλήρος ... 162
8.2.4 Ρώμη ... 162
8.2.5 Εσχατολογία ... 162
8.2.6 Ο χριστιανισμός στο τέλος του αρχαίου κόσμου και στην αρχή του βυζαντινού ... 163
8.2.7 Συνύπαρξη με το ανερχόμενο Ισλάμ ... 163
8.2.8 Ο χριστιανισμός κατά τόπους (έως και τον 7ο αι.) ... 163
Κεφάλαιο 9 8ΟΣ – 11ΟΣ ΑΙΩΝΑΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΣ ΣΤΗ ΔΥΣΗ ΑΠΟ ΤΟΝ ΠΡΩΙΜΟ ΜΕΣΑΙΩΝΑ ΕΩΣ ΤΙΣ ΓΡΗΓΟΡΙΑΝΕΣ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΕΙΣ ΚΑΙ ΤΗΝ Α΄ ΣΤΑΥΡΟΦΟΡΙΑ ... 167
Συντομογραφίες ... 168
9.1 Πηγές ... 169
9.1.1 Γραπτές ... 169
9.1.2 Άγραφες ... 178
9.2 Δευτερεύουσα βιβλιογραφία ... 179
9.2.1 Γενικά ... 179
9.2.2 Ο Καρλομάγνος, η Ανατολή και το «πρόβλημα των δύο Καισάρων» ... 179
9.2.3 Χριστιανισμός και φεουδαρχική κοινωνία. Θεσμοί και σύνοδοι ... 179
9.2.4 Μοναχισμός και κίνηση του Κλουνύ ... 179
9.2.5 Βυζαντινή και δυτική Ιταλία ... 180
9.2.6 Η παρακμή του παπισμού και ο «αγών περί περιβολής» ... 180
9.2.7 Πνευματική κίνηση και θεολογία ... 180
9.2.8 Διάδοση χριστιανισμού στην Ευρώπη ... 181
Κεφάλαιο 10 8ΟΣ-11ΟΣ ΑΙΩΝΑΣ: ΑΝΑΤΟΛΙΚΟΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΣ ΚΑΤΑ ΤΗ ΜΕΣΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟ ... 183
Συντομογραφίες ... 184
10.1 Πηγές ... 185
10.1.1 Γραπτές ... 185
10.1.1.1. Η ιστορία της Εκκλησίας στο Μέσο Βυζάντιο ... 185
10.1.1.2. Πηγές σχετικές με τις σχέσεις Ανατολής-Δύσεως και το λεγόμενο Σχίσμα 1054 ... 201
10.1.2 Άγραφες ... 203
10.2 Δευτερεύουσα βιβλιογραφία ... 204
10.2.1 Γενικά ... 204
10.2.2 Πριν και κατά την Εικονομαχία: κράτος, Εκκλησία, κοινωνία ... 204
10.2.3 Το Σχίσμα Ανατολής και Δύσεως (για όλη την περίοδο) ... 204
10.2.4 Η Ορθόδοξη Εκκλησία τον 9ο και 10ο αιώνα: Μοναχισμός και νικηφόροι αγώνες ... 205
10.2.5 Χριστιανισμός στην πολιτιστική άνοδο του 11ου και 12ου αιώνα. Δομές και θρησκευτικότητα .. 206
Κεφάλαιο 11 12ΟΣ – 13ΟΣ ΑΙΩΝΑΣ ΣΤΗ ΔΥΣΗ: ΤΟ ΑΠΟΓΕΙΟ ΤΟΥ ΠΑΠΙΣΜΟΥ ... 207
Συντομογραφίες ... 208
11.1 Πηγές ... 209
11.1.1 Γραπτές ... 209
11.1.1.1. Εκκλησιαστικοπολιτικά γεγονότα ... 209
11.1.1.2. Αιρετικές κινήσεις της περιόδου (Καθαροί, Αλβιγηνοί, Βάλδιοι). ... 216
11.1.1.3. Πνευματική κίνηση (σχολαστική θεολογία). ... 217
11.1.2. Άγραφες ... 217
11.2 Δευτερεύουσα βιβλιογραφία ... 218
11.2.1. Γενικά ... 218
11.2.2 Σύνοδοι και λειτουργία του παπικού θρόνου ... 218
11.2.3 Σταυροφορίες και σχέσεις με την Ανατολή (για Α΄ Σταυροφορία βλ. Κεφ. 9 και για Δ΄ βλ. Κεφ. 12) ... 218
11.2.4 Αιρέσεις ... 219
11.2.5 Μοναστικά τάγματα (13ος αι. και εξής) ... 219
11.2.6 Πνευματική κίνηση και θεολογία ... 219
11.2.7 Χριστιανισμός κατά τόπους ... 219

11.2.8 Η άνοδος των Πανεπιστημίων 220
Κεφάλαιο 12 Η ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΑΝΑΤΟΛΗ ΑΠΟ ΤΟΝ 12Ο ΑΙΩΝΑ ΕΩΣ ΤΟ 1453 221
Συντομογραφίες 222
12.1 Πηγές 223
12.1.1 Γραπτές 223
12.1.2 Άγραφες 247
12.2 Δευτερεύουσα βιβλιογραφία 248
12.2 1 Γενικά 248
12.2.2 Η εποχή των Κομνηνών 248
12.2.3 Χριστιανισμός σε σύγκρουση: Δ΄ Σταυροφορία 1204 και Λατινοκρατία 248
12.2.4 Ορθόδοξη Εκκλησία στο Ύστερο Βυζάντιο - Α΄ Εκκλησιαστική πολιτική 248
12.2.5 Ορθόδοξη Εκκλησία στο Ύστερο Βυζάντιο - Β΄ Κοινωνία, λατρεία, ευσέβεια, πνευματικά ρεύματα 249
12.2.6 Χριστιανοί στην ευρύτερη Ανατολική Μεσόγειο μεταξύ Ισλάμ και Σταυροφόρων 249
12.2.7 Σχέσεις Δυτικών και Ανατολικών 250
12.2.8 Αρχαίες Ανατολικές Εκκλησίες (γενικά και Αραβοκρατία: 7ος - 15ος αι. Για πριν βλ. Κεφ. 8) 250
12.2.8.1. Γενικά 250
12.2.8.2. Αραβοκρατία 251
Κεφάλαιο 13 14ΟΣ – 15ΟΣ ΑΙΩΝΑΣ: ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΣ ΣΤΗ ΔΥΣΗ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΥΣΤΕΡΟ ΜΕΣΑΙΩΝΑ 253
Συντομογραφίες 254
13.1 Πηγές 255
13.1.1 Γραπτές 255
13.1.1.1. Παπική ιστορία και θεολογικά ρεύματα 255
13.1.1.2. Συνοδική Κίνηση 259
13.1.2 Άγραφες 260
13.2 Δευτερεύουσα βιβλιογραφία 261
13.2.1 Γενικά 261
13.2.2 Πάπες Αβινιόν 261
13.2.3 Τάγματα 261
13.2.4 Μέγα Σχίσμα – Πάπες 261
13.2.5 Συνοδική κίνηση, θεωρία και πράξη 261
13.2.6 Χριστιανισμός και κοινωνία 261
13.2.7 Αιρέσεις 262
13.2.8 Θεολογία και πνευματική κίνηση – μυστικισμός – Devotio moderna 262
Κεφάλαιο 14 ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗ, ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΗ, ΑΝΤΙΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΗ ΚΑΙ ΑΛΛΑ ΡΕΥΜΑΤΑ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ ΑΠΟ ΤΟΝ 15Ο ΑΙ. ΕΩΣ ΤΟ 1648 263
Συντομογραφίες 264
14.1 Πηγές 265
14.1.1 Γραπτές 265
14.2 Δευτερεύουσα βιβλιογραφία 271
14.2.1 Γενικά 271
14.2.2 Οι πάπες της Αναγέννησης και η κοινωνία 271
14.2.3 Οι πρωταγωνιστές της Μεταρρύθμισης και η εξέλιξη στη Γερμανία 271
14.2.4 Η κοινωνική διάσταση της Μεταρρύθμισης – μετεξέλιξη σε εθνικές εκκλησίες 271
14.2.5 Ο Καλβινισμός 272
14.2.6 Ενθουσιαστικά κινήματα της ηπειρωτικής Ευρώπης 272
14.2.7 Η Μεταρρύθμιση κατά χώρες 272
14.2.8 Η Μεταρρύθμιση στην Αγγλία και τον Νέο Κόσμο – Πουριτανισμός 272
14.2.9 Προτεσταντισμός στην Ανατολή 273
14.2.10 Η Αντιμεταρρύθμιση 273
14.2.11 Μαρτύριο και απόπειρες ανοχής και συνύπαρξης 273

Κεφάλαιο 15 Ο ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΣ ΕΚΤΟΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΔΥΣΗΣ ΜΕΤΑ ΤΟΝ 15Ο ΑΙΩΝΑ 275
Συντομογραφίες 276
15.1 Πηγές 277
15.1.1 Γραπτές 277
15.1.2 Άγραφες 279
15.2 Δευτερεύουσα βιβλιογραφία 280
15.2.1 Γενικά 280
15.2.2 Αρχαίες Ανατολικές Εκκλησίες μετά τον 15ο αι. (γενική βιβλιογραφία βλ. Κεφ. 12) 280
15.2.3 Καθολική Ιεραποστολή στις ισπανικές και πορτογαλικές περιοχές 280
15.2.4 Σχέσεις Καθολικών με Αρχαίους Ανατολικούς 281
15.2.5 Κοινωνική παρέμβαση και Ιεραποστολή 281
15.2.6 Η εξέλιξη της ιεραποστολής στην Αφρική 281
15.2.7 Ιεραποστολή και Ορθόδοξη Εκκλησία 282
Κεφάλαιο 16 Ο ΔΥΤΙΚΟΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΣ ΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΑΠΟΛΥΤΑΡΧΙΣΜΟΥ (1648 ΕΩΣ ΤΕΛΗ ΤΟΥ 18ΟΥ ΑΙ.) 283
Συντομογραφίες 284
16.1 Πηγές 285
16.1.1 Γραπτές 285
16.1.2 Άγραφες 288
16.2 Δευτερεύουσα βιβλιογραφία 289
16.2.1 Γενικά 289
16.2.2 Η Καθολική Εκκλησία αντιμέτωπη με τον Διαφωτισμό και την εκκοσμίκευση 289
16.2.3 Η εξέλιξη στην Αγγλία 289
16.2.4 Ανεξάρτητες κινήσεις στο πνεύμα του «διαφωτισμένου» χριστιανισμού – Ιεραποστολή 289
16.2.5 Χριστιανισμός στην Αμερική 290
Κεφάλαιο 17 Ο ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΣ ΣΤΟΝ ΣΛΑΒΟΦΩΝΟ ΚΑΙ ΚΑΥΚΑΣΙΟ ΧΩΡΟ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΡΩΙΜΗ ΝΕΩΤΕΡΙΚΟΤΗΤΑ ΕΩΣ ΤΟΝ 19Ο ΑΙΩΝΑ 291
Συντομογραφίες 292
17.1 Πηγές 293
17.2 Δευτερεύουσα βιβλιογραφία (σύνοδοι 20ού αιώνα και τελευταίες εξελίξεις βλ. κεφ. 20) 296
17.2.1 Γενικά 296
17.2.2 Ο χριστιανισμός στον μεσαιωνικό κόσμο των Ρως 296
17.2.3 Η Εκκλησία στην αναπτυσσόμενη Ρωσική αυτοκρατορία έως σήμερα 296
17.2.4 Έριδες και θεολογικά ρεύματα στη Ρωσία 297
17.2.5 Η Εκκλησία της Γεωργίας 297
17.2.6 Εκκλησίες της Βαλκανικής και της Ανατολικής Ευρώπης 298
Κεφάλαιο 18 Ο ΕΛΛΗΝΟΦΩΝΟΣ ΟΡΘΟΔΟΞΟΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΣ ΥΠΟ ΞΕΝΗ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑ (15ΟΣ - 1821)... 299
Συντομογραφίες 300
18.1 Πηγές 301
18.1.1 Γραπτές 301
18.1.2 Άγραφες 320
18.2 Δευτερεύουσα βιβλιογραφία 321
18.2.1 Γενικά 321
18.2.1 Η Ορθόδοξη Εκκλησία κατά τους δύο πρώτους αιώνες της Τουρκοκρατίας 321
18.2.2 Διάλογοι και συγκρούσεις με τη Δύση 321
18.2.3 Η Ορθόδοξη Εκκλησία κατά την περίοδο του Διαφωτισμού 322
18.2 4 Τα πρεσβυγενή Πατριαρχεία 323
18.2.5 Πνευματικά και θεολογικά ρεύματα 323
18.2.6 Αρχαίοι Ανατολικοί χριστιανοί στους νεότερους χρόνους 323
Κεφάλαιο 19 19ΟΣ ΑΙΩΝΑΣ – Ο ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΩΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΩΝ ΚΑΙ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΡΟΜΑΝΤΙΣΜΟΥ 325
Συντομογραφίες 326

19.1 Πηγές ... 327
19.2 Δευτερεύουσα βιβλιογραφία ... 332
19.2.1 Γενικά ... 332
19.2.2 Ο Ρωμαιοκαθολικισμός μετά τη Γαλλική Επανάσταση πολιτικά ... 332
19.2.3 Ο Ρωμαιοκαθολικισμός κατά περιοχές ... 332
19.2.4 Ο Προτεσταντισμός στην Ευρώπη κατά περιοχές ... 332
19.2.5 Μοντερνισμός, χριστιανοδημοκρατία και «χριστιανικός σοσιαλισμός» ... 332
19.2.6 Χριστιανισμός στις ΗΠΑ: Αμερικανική Επανάσταση, Αφροαμερικανοί ... 333
19.2.7 Ο Αγγλοσαξωνικός κόσμος – αφύπνιση – ιεραποστολή ... 333
19.2.8 Το Οικουμενικό Πατριαρχείο στην εποχή των επαναστάσεων και των εθνικών ολοκληρώσεων .. 333
19.2.9 Τα Πρεσβυγενή Πατριαρχεία (βλ. σχετικά στα άλλα κεφάλαια) ... 334
19.2.10 Οι Εκκλησίες της Βαλκανικής – νεωτερικότητα και εθνική αυτοδιάθεση (ανά περιοχή) ... 334
19.2.11 Η Εκκλησία της Κύπρου ... 335
19.2.12 Σχέσεις Ρωσίας και παλαίφατων πατριαρχείων ... 335
Κεφάλαιο 20 ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΣ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 20ο΄ ΑΙΩΝΑ ... 337
Συντομογραφίες ... 338
20.1 Πηγές ... 339
20.1.1 Γραπτές ... 339
20.1.2 Άγραφες ... 342
20.2 Δευτερεύουσα βιβλιογραφία ... 343
20.2.1 Ορθόδοξη Εκκλησία στον σύγχρονο κόσμο - Α΄ Το Οικουμενικό Πατριαρχείο ... 343
20.2.2 Ορθόδοξη Εκκλησία στον σύγχρονο κόσμο - Β΄ Οι Ορθόδοξες Εκκλησίες στην Ανατολική Ευρώπη (ανά περιοχές και μόνο 20ό αιώνα, για γενικότερη βιβλιογραφία βλ. Κεφ. 17) ... 343
20.2.3 Τα προβλήματα της Διασποράς ... 344
20.2.4 Οι Αρχαίοι ανατολικοί χριστιανοί τον 20ό αιώνα ... 344
20.2.5 Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος και η μεσοπολεμική περίοδος ... 344
20.2.6 Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος ... 345
20.2.7 Η Καθολική Εκκλησία και η οργάνωσή της ... 345
20.2.8 Ιεραποστολή και Οικουμενική Κίνηση ... 345
20.2.9 Ο παγκόσμιος Νότος και οι χαρισματικές μορφές χριστιανισμού (Πεντηκοστιανοί κ.λπ.) ... 345
20.2.10 Ο χριστιανισμός απέναντι στις πολιτικές και ιδεολογικές συγκρούσεις – Θεολογικά ρεύματα (ενδεικτικά, γενικά έργα) ... 346
Κεφάλαιο 21 Η ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ (ΣΥΝΟΠΤΙΚΗ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ) ... 347
Συντομογραφίες ... 348
21.1 Πηγές ... 349
21.1.1 Γραπτές ... 349
21.1.2 Άγραφες ... 350
21.2 Δευτερεύουσα βιβλιογραφία (επιλογή) ... 351
21.2.1 Γενικά ... 351
21.2.2 Θεσμοί και σχέσεις με το κράτος ... 351
21.2.3 Μοναχισμός ... 351
21.2.4 Εκκλησία και ιστορικές περιπέτειες του ελληνικού κράτους ... 351
21.2.5 Ορθόδοξη Εκκλησία, νεοελληνική κοινωνία και άλλες Ομολογίες και θρησκείες ... 352
21.2.6 Πνευματικά και θεολογικά ρεύματα ... 353

Πρόλογος

Στο πλαίσιο του προγράμματος ΚΑΛΛΙΠΟΣ παραδίδουμε αυτόν τον Οδηγό στους ενδιαφερόμενους ερευνητές και σπουδαστές της Εκκλησιαστικής Ιστορίας. Έχει σκοπό κυρίως να εξοικειώσει και να δώσει μια πρώτη ώθηση στην εργασία με πηγές, να προβληματίσει γόνιμα με τον χωρισμό σε περιόδους και να δώσει και μια γεύση για το πώς γίνεται η επιστημονική συζήτηση για ένα θέμα. Έτσι, σε πολλές περιπτώσεις είναι περισσότερο ενδεικτική και δειγματοληπτική η παράθεση, και λιγότερο εξαντλητική. Ευχαριστώ πολύ τους καλούς συναδέλφους και συνεργάτες, την Αναπ. Καθηγήτρια κ. Δέσποινα Μιχάλαγα για τις υποδείξεις της στο τμήμα το οποίο αφορά τη νεότερη εκκλησιαστική ιστορία, την Επίκουρη Καθηγήτρια κ. Ειρήνη Κασάπη για τη θεώρηση του υλικού το οποίο αφορά τις σλαβικές Εκκλησίες, καθώς και τον συνεργάτη δρ. Νίκο Κουρεμένο για το υλικό το οποίο αφορά τους αρχαίους ανατολικούς χριστιανούς. Ευχαριστώ, επίσης, την οικογένειά μου, η οποία στήριξε τη μακρά και δύσκολη αυτή προσπάθεια.

Αύγουστος 2023

Εισαγωγή - Οδηγίες χρήσης για τον αναγνώστη

Το έργο έχει ενιαία μορφή. Σε κάθε βιβλιογραφικό τίτλο προηγείται το ονοματεπώνυμο του συγγραφέα (συνήθως αρχικά) ή επιμελητή στην ονομαστική (όταν πρόκειται για ελληνικά) και τα υπόλοιπα βιβλιογραφικά στοιχεία σε μονοτονικό, ανεξάρτητα από την αρχική τους μορφή, για λόγους ομοιομορφίας.

Οι πηγές ταξινομούνται κατά περιόδους-κεφάλαια (των οποίων η σύλληψη διαφαίνεται με ένα μικρό εισαγωγικό σημείωμα). Σε κάθε κεφάλαιο, συνήθως προηγούνται τα εκκλησιαστικά ή κρατικά δημόσια έγγραφα, οι συνοδικές αποφάσεις κ.λπ., ακολουθούν τα αφηγηματικά έργα, για να παρατεθούν κατόπιν αγιολογικές πηγές και στο τέλος ιδιωτικές (πάπυροι, έγγραφα κ.λπ.). Η χρονολογική ταξιθέτηση μιας πηγής σε έναν αιώνα ή σε μία περίοδο αφορά την ίδια την πηγή ή τον συγγραφέα της και όχι την πιθανή απόδοσή της σε κάποιον συγγραφέα. Έτσι, νόθα έργα παρουσιάζονται στην εποχή κατά την οποία συντάχθηκαν (όταν αυτό είναι γνωστό) και όχι στην εποχή ή υπό το όνομα του συγγραφέα στον οποίο αποδίδονται. Η χρονολόγηση αφορά τον χρόνο συγγραφής της πηγής ή το τέλος του συγγραφέα, ακόμη και αν το περιεχόμενο αφορά προγενέστερα γεγονότα. Έτσι ο άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος π.χ. τοποθετείται στον 5ο αι. και όχι στον 4ο, αν και το περισσότερο έργο του γράφτηκε στα τέλη του 4ου αι. Συχνά, όμως υπάρχει παράγραφος στο τέλος κάθε αιώνα, όπου αναφέρονται ονομαστικά μεταγενέστερες πηγές ή συγγραφείς που περιέχουν πληροφορίες για τη συγκεκριμένη εποχή, ώστε να προϊδεάζεται ο μελετητής.

Οι τίτλοι των έργων, τα οποία θεωρούνται πηγές, ή οι συγγραφείς παρουσιάζονται αριθμημένοι για ευχερέστερη αναδρομή, με χωριστή αρίθμηση σε κάθε κεφάλαιο. Περισσότερα έργα του ίδιου συγγραφέα ή της ίδιας κατηγορίας σημαίνονται με υποδιαιρέσεις. Οι σχετικές εκδόσεις, οι οποίες παρατίθενται, έχουν αποδέκτη κυρίως τον Έλληνα χρήστη, επομένως παρατίθενται από τις επιστημονικές/κριτικές εκδόσεις οι πιο διαδεδομένες και ευπρόσιτες, ενώ αναδεικνύεται πάντα η τυχόν εγχώρια ελληνική εργασία ή μετάφραση, όπου υπάρχει. Πίνακας συντομεύσεων και ακρωνυμίων παρατίθεται στο τέλος κάθε κεφαλαίου.

Τα έργα δευτερεύουσας βιβλιογραφίας στην Εισαγωγή ή στα επιμέρους κεφάλαια έχουν σταχυολογηθεί από τα βασικότερα και επιδραστικότερα έργα, για τη σχετική επιστημονική συζήτηση, καθώς η πλήρης αναγραφή όλων θα έτεινε στο άπειρο και θα καθιστούσε τη χρηστική αξία του έργου μηδαμινή. Ο αναγνώστης καλείται να γνωρίσει τα βασικά έργα και κατόπιν, με τη βοήθεια των βοηθημάτων και γενικών έργων τα οποία παρατίθενται στην Εισαγωγή (instrumenta studiorum), καλείται να συγκεντρώσει την υπόλοιπη εξαντλητική βιβλιογραφία για το θέμα το οποίο τον απασχολεί. Η σειρά με την οποία παρατίθενται είναι χρονολογική, από τα παλαιότερα προς τα νεότερα ή ανάλογα και με τη χρονολογική κατάταξη του αντικειμένου. Αριθμούνται χωριστά για κάθε κεφάλαιο φέροντας το αρχικό ενδεικτικό γράμμα Δ (=Δευτερεύουσα) σε αντιδιαστολή με την αρίθμηση των πηγών (βλ. σχετικά) οι οποίες δεν φέρουν τίποτα.

Όσον αφορά το εισαγωγικό τμήμα, με τα εγχειρίδια και τα γενικά έργα, εκεί γίνεται παράθεση των έργων τα οποία αφορούν τη σύγχρονη (με τη γενική έννοια) επιστημονική συζήτηση και δεν παρατίθενται όλα τα σχετικά έργα κατά το παρελθόν. Ως Πατρολογίες π.χ. παραθέτουμε αυτές που κατά τεκμήριον έχουν σήμερα αξία για τον ερευνητή, όπως π.χ. του Π. Χρήστου ή του Στ. Παπαδόπουλου και δεν παραθέτουμε ό,τι πατρολογικά βοηθήματα είχαν γραφεί, αίφνης, τον 19ο αιώνα. Επιλεγμένα σημαντικά ιστορικά έργα του παρελθόντος παρατίθενται και σχολιάζονται στο κεφάλαιο 1 του Εισαγωγικού μέρους («Ιστορία και τάσεις της εκκλησιαστικής ιστοριογραφίας»).

Μετά από κάθε τίτλο ακολουθεί επιγραμματική παρουσίαση και χρηστικά σχόλια τα οποία στοχεύουν στην ευχερέστερη εξοικείωση με το περιεχόμενο του Οδηγού και εισαγωγή στη χρήση του, ώστε ταυτόχρονα να επιτυγχάνεται και σύντομη εισαγωγή στη μέθοδο του επιστημονικώς εργάζεσθαι. Εξαίρεση αποτελεί το πρώτο κεφάλαιο όπου προηγούνται τα σχόλια, καθώς έχει περισσότερο αφηγηματικό χαρακτήρα (ιστορία της μεθόδου).

Συντομογραφίες όλων των κεφαλαίων

Συντμήσεις	Ανάλυση
AAS	Acta Apostolicae Sedis
AB	Analecta Bollandiana
ACO	Acta Conciliorum Oecumenicorum
ADSS	P. Blet/R.A.Graham/A. Martini/B. Schneider (επιμ.) Actes et documents du Saint Siège relatifs à la seconde guerre mondiale Vatican 1965
AFP	Archivum Fratrum Praedicatorum
AFrH	Archivum Franciscanum Historicum
AHVNrh	Annalen des Historischen Vereins für den Niederrhein, insbesondere das alte Erzbistum Köln
AKG	Archiv für Kulturgeschichte
ALKGMA	Archiv für Literatur und Kirchengeschichte des Mittelalters
AnOCist	Analecta Sancti Ordinis Cistersiensis
AstIt	Archivio Storico Italiano
AZ	Archivalische Zeitschrift
BGPhMA	Beiträge zur Geschichte der Philosophie des Mittelalters
BHG	Bibliotheca Hagiographica Graeca
BZ	Byzantinische Zeitschrift
CCSL	Corpus Christianorum Series Latina
CH	Church History
CHC	Cambridge History of Christianity, τ. 1-9
CPG	Clavis Patrum Graecorum
CPL	Clavis Patrum Latinorum
CSCO	Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium
CSEL	Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum
CSHB	Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae
DACL	Dictionnaire d΄Archéologie Chrétienne et de Liturgie
DOP	Dumbarton Oaks Papers
EO	Échos d΄Orient
FHG	Fragmenta historicorum Graecorum
Fries/Kretschmar, Klassiker	H. Fries/G. Kretschmar, Klassiker der Theologie, τ. Α΄- Β΄, München, 1981, 1983.
GOTR	Greek Orthodox Theological Review
HJ	Historisches Jahrbuch der Görres-Gesellschaft
HUS	Harvard Ukrainian Studies
IRAIK	Izvestiia Russkago Archeologicheskago Instituta v Konstantinople
JECS	Journal of Early Christianity
Jedin KG	H. Jedin (επιμ.), Handbuch der Kirchengeschichte τ. I-VII, Freiburg/Basel/Wien, 1985
JEH	The Journal of Ecclesiastical History
JLA	Journal of Late Antiquity
JÖB	Jahrbücher der Österreichischen Byzantinistik
JTS	Journal of Theological Studies
MAH	Mélanges d΄ Archéologie et d΄Histoire

Melloni, Decreta	Conciliorum Oecumenicorum Generaliumque Decreta, ed. A. Melloni et al. IV/1 The Great Councils of the Orthodox Churches Decisions and Synodika. From Constantinople 861 to Constantinople 1872, IV/2 The Great Councils of the Orthodox Churches Decisions and Synodika. From Moscow 1551 to Moscow 2000, Turnhout 2016, IV/3 Crete, 2016, Turnhout, 2016
MGH	Monumenta Germaniae Historica
MS	Medieval Studies
OCP	Orientalia Christiana Periodica
PG	J. P. Migne, Patrologiae cursus completus, Series Graeca
PL	J. P. Migne, Patrologiae cursus completus, Series Latina
PO	Patrologia Orientalis
QFIAB	Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken
REB	Revue des Études Byzantines
RepGerm	Repertorium Germanicum
RHR	Revue de l' histoire des religions
ROC	Revue d'Orient Chrétien
RQ	Römische Quartalschrift
RSBN	Rivista di studi bizantini e neoellenici
RSPhTh	Revue des Sciences philosophiques et théologiques
RThAM	Recherches de Théologie ancienne et médiévale
SC	Sources Chrétiennes
ThQ	Theologische Quartalschrift
TM	Travaux et Mèmoires
VizVrem	Vizantinskij Vremenik
ZapANIst.fil	Zapiski imperatorskoj Akademii Nauk: Istoriko-filologiceskoe otdelenie = Mémoires de l'Académie impériale des Sciences des sciences de St.-Pétersbourg
ΒΕΠΕΣ	Βιβλιοθήκη Ελλήνων Πατέρων και Εκκλησιαστικών Συγγραφέων
ΔΒΜ	Δελτίο Βιβλικών Μελετών
ΔΙΕΕΕ	Δελτίο της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρίας της Ελλάδος
ΕΕΒΣ	Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών
ΕΕΘΣΑΠΘ	Επετηρίδα Θεολογικής Σχολής Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης
ΕΕΘΣΠΑ	Επετηρίς Θεολογικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών
Εκκλ.Φ.	Εκκλησιαστικός Φάρος Αλεξανδρείας
ΕΜΑ	Επετηρίς Μεσαιωνικού Αρχείου
ΕΦΣΚ	Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κων/πόλεως
Ηπ.Χρ.	Ηπειρωτικά Χρονικά
Καρμίρη Μνημεία Α΄, Β΄	Ιω. Καρμίρης, *Δογματικά και Συμβολικά Μνημεία της Ορθοδόξου Καθολικής Εκκλησίας*, τ. 1. Αθήναι, 1960, τ. 2, Graz-Αυστρία, 1968
ΜΝΕ	Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά
Μόσχου, Ιστορία	Δ. Μόσχος, *Συνοπτική ιστορία του χριστιανισμού*, τ. Α΄, *Η πρώτη χιλιετία*, τ. Β΄, *Από το Σχίσμα έως τους νεώτερους χρόνους*, Αθήνα, 2014
Στεφανίδου Πρόοδοι	Βασίλειος Στεφανίδης, Αι πρόοδοι των ιστορικών επιστημών και η προς αυτάς σχέσις της Εκκλησιαστικής Ιστορίας, *Επιστημονική Επετηρίς Θεολογικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών*, 1926
Φειδά, Ιστορία	Βλ. Φειδάς, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, τ. Α΄, Αθήναι, 2002, τ. Β΄, Αθήναι, 2002, τ. Γ΄, Αθήναι, 2014
ΧΑΕ	Χριστιανική και Αρχαιολογική Εταιρεία

ΜΕΡΟΣ Α΄

ΓΕΝΙΚΗ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΗ ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Κεφάλαιο 1
ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

Σύνοψη
Ο χριστιανισμός πάντοτε κατανοούσε τον εαυτό του μέσα από μια ιστορική αφήγηση και αυτό επέδρασε καθοριστικά στη διαμόρφωση μιας μεγάλης παράδοσης ιστορίας του χριστιανισμού, η οποία, από το τέλος του Μεσαίωνα, ακολουθεί τα ιδεολογικά και επιστημολογικά ρεύματα της νεωτερικότητας. Σ' αυτήν την πορεία καθοριστική είναι η στροφή στην ιστορικοκριτική εξέταση των πηγών την περίοδο της Αναγέννησης, οι Ομολογιακές συγκρούσεις (Καθολικών-Προτεσταντών), οι οποίες εξέλιξαν πολύ την εκκλησιαστική ιστοριογραφία, και οι κατοπινές εξελίξεις του Διαφωτισμού, του Θετικισμού, του Εθνικορομαντισμού (ο οποίος έδωσε έμφαση στη συμβολή του χριστιανισμού στην κατά τόπους ανάπτυξη των εθνικών ταυτοτήτων), η ανάπτυξη της κοινωνικής και οικονομικής ιστορίας και κατόπιν ο Δομολειτουργισμός, η πολιτιστική Ανθρωπολογία κ.λπ. Στο κεφάλαιο αυτό παρακολουθούμε αυτήν την εξέλιξη με βιβλιογραφικά παραδείγματα.

Προαπαιτούμενη γνώση
Δεν απαιτείται.

1.1 Αναγεννηση και πρωιμη νεωτερικοτητα – Μεταρρυθμιση και καθολικισμος

1.1.1 Γενικές τάσεις

Αφήνοντας την ιστοριογραφία του χριστιανισμού στον αρχαίο και μεσαιωνικό κόσμο (δηλαδή τους εκκλησιαστικούς ιστορικούς μετά τον 4ο αι., τη βυζαντινή ιστοριογραφία και τη βυζαντινή και δυτική μεσαιωνική χρονογραφία) οι οποίες θα παρουσιασθούν στα κεφάλαια των πηγών, το σύγχρονο ιστοριογραφικό τοπίο έχει ως αφετηρία την Αναγέννηση, οπότε εγκαινιάζεται η χρήση των πρωτότυπων γλωσσών και η ιστορικοκριτική εξέταση των πηγών, με πρώτο καρπό την κριτική σε μεσαιωνικές κατασκευές της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας όπως η Κωνσταντίνεια Δωρεά. Το πρώτο τέτοιο παράδειγμα είναι το έργο του:

- Lorenzo Valla, *De falso credita et ementita Constantini donatione,* 1440 (στην έκδοση των απάντων του έχει τίτλο *Contra Donationis, quae Constantini dicitur, privilegia, ut falso creditum declamatio*. Βασιλεία 1540, ανατ. Τορίνο 1962).

Λίγο αργότερα εκδηλώνεται η Μεταρρύθμιση, οπότε αρχίζει πόλεμος για τη χρήση της εκκλησιαστικής ιστορίας στη θεολογική επιχειρηματολογία κάθε πλευράς, ρωμαιοκαθολικής ή προτεσταντικής. Στο πλαίσιο αυτό σημειώνουμε τα παρακάτω:

1.1.2 Προτεσταντική ιστοριογραφία

- Matthias Flacius Illyricus (και συνεργάτες), Ecclesiastica Historia, πλήρης τίτλος *Ecclesiastica Historia integram Ecclesiae Christi ideam, quantum ad Locum, Propagationem, Persecutionem, Tranquillitatem, Doctrinam, Hæreses, Ceremonias, Gubernationem, Schismata, Synodos, Personas, Miracula, Martyria, Religiones extra Ecclesiam, & statum Imperii politicum attinet, secundum singulas Centurias, perspicuo ordine complectens: singulari diligentia & fide ex vetustissimis & optimis historicis, patribus, & aliis scriptoribus congesta: Per aliquot studiosos & pios viros* in urbe Magdeburgicâ, 1559-1574.
  Το μεγάλο συλλογικό αυτό έργο, υπό την καθοδήγηση του αυστηρού Λουθηρανού Flacius Illyricus (Vlacic Francovic), διαλαμβάνει σε 13 βιβλία, χωρισμένα ανά αιώνα, την ιστορία της Εκκλησίας έως το 1298, με σκοπό να δείξει την αδιάσπαστη πίστη και ταυτότητα της Εκκλησίας παρά και ενάντια στη παπική/ρωμαιοκαθολική ταυτότητά της, η οποία την έχει οδηγήσει στην αλλοτρίωση μετά τον 5ο αιώνα. Πρόκειται για την πρώτη μεγάλη ιστοριοδιφική έρευνα, σε πηγές, σε όλη την Ευρώπη, από βοηθούς του Flacius, που, επειδή χωρίζεται ανά αιώνες, συνήθως αποκαλείται Magdenburger Zenturien.

1.1.3 Ρωμαιοκαθολική ιστοριογραφία

Η ρωμαιοκαθολική απάντηση δόθηκε από τον:

- Caesar Baronius, *Annales Ecclesiastici,* τ. 12, Ρώμη, 1588-1607.
  Ο συγγραφέας υπερασπίζεται τον Ρωμαιοκαθολικισμό με την παράθεση λίγο γνωστών ή διαστρεβλωμένων αρχειακών πηγών, από τη θέση του ως βιβλιοθηκαρίου της παπικής Βιβλιοθήκης και παράγει τη σημαντικότερη συνολική αφήγηση των γεγονότων της ιστορίας του χριστιανισμού έως το 1193, το οποίο αποτελεί τη βάση για κάθε μετέπειτα ιστορική δουλειά.

1.1.4 Ελληνόφωνος χώρος

Σημειώνουμε τα πρώτα δείγματα εκκλησιαστικών ιστοριών με τα:

- Ανώνυμο Χρονικό του 1570 μ.Χ.
  Αποτελεί συμπίλημα κειμένων με την ιστορία του κόσμου – βασισμένη σε εκλαϊκευμένο τμήμα της Βίβλου, πεζή παράφραση του Χρονικού του Μανασσή κ.ά., με κορμό το έργο του Paolo Giovio, *Commentario delle cose du Turchi*, Βενετία, 1532. Το έργο σηματοδοτεί το πέρασμα από τη βυζαντινὴ χρονικογραφία στη δυτική αναδυόμενη ιστοριογραφία, και παραφράζεται και αντιγράφεται/συμπληρώνεται για εκατό περίπου χρόνια.

- Νεκτάριος Ιεροσολύμων, *Επιτομὴ Ιεροκοσμικής Ιστορίας,* Βενετία, 1677.
  Πρόκειται για πρωτοποριακό, κατά τα άλλα, έργο, με κριτική χρήση ανέκδοτων πηγών, το οποίο γράφτηκε αρχικά το 1659-1660.

- Φίλιππος Κύπριος, *Chronicon Ecclesiae Graece*, Λειψία/Φραγκφούρτη, 1687.
  Το έργο βασίζεται κυρίως στην Πατριαρχική Ιστορία του Μαλαξού, (εμπλουτισμένη εκδοχή του Χρονικού) αλλά αναφέρει και άλλα, όπως τις επαφές του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως με τους θεολόγους της Τυβίγγης.

1.2 Η ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟ

1.2.1 Γενικές τάσεις

Ο Διαφωτισμός, από τα τέλη του 17ου αι., αξιοποίησε τη φιλολογική κριτική των πηγών (την οποία είχε αναπτύξει η Αναγέννηση) και απομυθοποίησε την ιστορία, βάζοντας το αίτημα του ορθού λόγου στην κατανόησή της. Έτσι, έθεσε τα θεμέλια για τον πραγματικό «ιστορισμό» στην ιστοριογραφία, διότι η ιστορία έπαψε πλέον να έχει ηθοπλαστικό χαρακτήρα (να είναι magistra vitae προκειμένου να διορθώνονται οι νεότεροι με βάση το παράδειγμα προς μίμησιν ή αποφυγήν των αρχαιοτέρων), αλλά γίνεται αγωνιώδης αυτοπραγμάτωση και πνευματική ενηλικίωση της κάθε γενιάς μέσα από το παρελθόν προς ένα ανώτερο μέλλον[1]. Η κριτική των παραδεδομένων αυθεντιών, καθώς και η αναγωγή στο ελληνορωμαϊκό κλασικό παρελθόν, οδήγησε στην περιγραφή του χριστιανισμού ως κεντρικού παράγοντα βαρβαρικής παρακμής της ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας και κομμάτι χριστιανικής ιστορίας ως περίοδο φανατισμού και θρησκοληψίας από τον Eduard Gibbon (*History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, 1776). Οι ίδιοι οι χριστιανοί ιστορικοί, από την άλλη, μέσα και στο πλαίσιο του ομολογιακού ανταγωνισμού και κυρίως με τις ιδανικές συνθήκες στην πλούσια ρωμαιοκαθολική Γαλλία χρησιμοποίησαν τις τεχνικές της φιλολογικής κριτικής προκειμένου να εκδώσουν τις απαραίτητες πηγές ώστε να δώσουν μια απάντηση στον Διαφωτισμό. Έτσι, σημειώνουμε την κριτική εργασία στην Αγιολογία των Βολλανδιστών μοναχών και τη συνεισφορά του Jean Mabillon στη διπλωματική (βλ. επόμενο κεφάλαιο, για τα Instrumenta).

1.2.2 Εκκλησιαστικές ιστορίες στο νεωτερικό πνεύμα στον ρωμαιοκαθολικό χώρο

Είναι κυρίως γαλλόφωνες (για τον λόγο που εξηγήσαμε):

- Alexander Natalis (Noël), *Electa historiae capita, et in loca ejusdem insignia dissertationes historicae, chronologicae, dogmaticae*, τ. 26, Paris, 1676-1686.
  Σε αυτό υπερασπιζόταν γαλλικανικές απόψεις (ιστορία με έμφαση στην αρχέγονη αυτοδιοίκηση της τοπικής Εκκλησίας σε αντιπαραβολή προς τις μεταγενέστερες υπερεξουσίες του παπικού θρόνου (βλ. Γαλλικανισμός).

- Louis Sebastien Le Nain de Tillemont, *Mémoires pour servir à l'histoire ecclésiastique des six premiers siècles, justifiés par les citations des auteurs originaux avec une chronologie où l'on fait un abrégé de l'histoire ecclésiastique et avec des notes pour éclaircir les difficultés des faits et de la chronologie*, τ. 16, Paris, 1693-1712.
  Σε αυτό χρησιμοποιούνται αναλυτικά κριτικά αποκατεστημένες πηγές για την ιστορία των έξι πρώτων αιώνων του χριστιανισμού θέτοντας ένα μέτρο απαιτητικής επιστημονικής εργασίας για τις επερχόμενες γενιές.

- Claude Fleury, *Histoire ecclésiastique*, τ. 20, Paris, 1691.
  Εδώ γίνεται προσπάθεια για μια εκλαϊκευμένη ιστορία, με πλήθος στοιχείων για το δόγμα, τη λατρεία, κ.λπ. έως το έτος 1414, ενώ με τη συμβολή των Jean Claude Fabre και Claude Pierre Goujet συνεχίστηκε έως 1595 και, αργότερα σε λατινική μετάφραση, συμπληρώθηκε με γεγονότα έως το 1684.

1.2.3 Στον ευαγγελικό χώρο

- Gottfried Arnold, *Unpartheyische Kirchen-und Ketzer-Historie: vom Anfang des Neuen Testaments biss auf das Jahr Christi 1688* [*Αμερόληπτη ιστορία της Εκκλησίας και των αιρέσεων: από την αρχή της Καινής Διαθήκης έως το σωτήριο έτος 1688*], τ. 4, Frankfurt a. M., 1729 (εκδ. μετά θάνατον).
  Σε αυτό εμφανίζεται η ιστορία της Εκκλησίας ως συνέχεια της σωτήριας πίστης στον Ιησού Χριστό και της ορθής θεολογίας στις περιθωριακές και αιρετικές κινήσεις και αντίστροφα η «επίσημη» Εκκλησία ως

[1] Βλ. τις ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις επ' αυτού, του U. Muhlack, Theorie der Geschichte, Schwerpunkte in der gegenwärtigen Diskussion der Geschichtswissenschaften, στο W. Kinzig-V. Lepin-G. Wartenburg (επιμ.), *Historiographie und Theologie*, Leipzig, 2004, 19-37.

αποστασία. Η «αντεστραμμένη» αυτή ιστορία του χριστιανισμού επηρέασε ανατρεπτικές φωνές όπως τον Πιετισμό, τον Λέοντα Τολστόι, κ.ά.

- Johann Lorenz Mosheim, *Institutionum historiae ecclesiasticae libri IV,* 1726.
  Θεωρείται ο πρώτος νεωτερικός εκκλησιαστικός ιστορικός ο οποίος θεωρεί την εκκλησιαστική ιστορία ως ιστορία των χριστιανών οι οποίοι ζουν ή εσωτερικεύουν την ιστορία γύρω τους, άποψη η οποία επικρίθηκε για το ότι αποδομεί την έννοια της εκκλησίας ως απλό πλαίσιο στο οποίο διαδραματίζεται ιστορία, χωρίς το ίδιο να την παράγει (Karl Heussi).

- Johann Matthias Schröckh, *Christliche Kirchengeschichte* τ. 35, Leipzig, 1768-1803, και η συνέχειά της *Christliche Kirchengeschichte seit der Reformation,* Leipzig, 1804-1812 (οι δύο τελευταίοι τόμοι μεταθανατίως).
  Ο συγγραφέας, ο οποίος ήταν μαθητής του Mosheim, προχωρεί με πραγματιστική μέθοδο, για πρώτη φορά, σε μια διαφοροποίηση εποχών στην εκκλησιαστική ιστορία, χωρίς απλά να χωρίζει σε αιώνες, όπως γινόταν ως τότε.

- Johann Salomon Semler, *Selecta capita historiae ecclesiasticae,* τ. 3, Halle, 1767–1769.
  Ο συγγραφέας στοιχείται απόλυτα στη λογική του Διαφωτισμού, καθώς θεωρείται ο πρώτος Γερμανός «Ορθολογιστής» ο οποίος εισήγαγε την κριτική τοποθέτηση στο κείμενο της Βίβλου και αντιμετώπισε την ιστορία του χριστιανισμού με καχυποψία απέναντι στις πηγές και στην αποδόμηση όλων των μη λογικών στοιχείων στα αφηγηματικά κείμενα.

1.2.4 Ελληνόφωνος χώρος

Παράλληλα, στον ελληνόφωνο χώρο εμφανίζονται τα πρώτα μεγάλα συστηματικά έργα εκκλησιαστικής ιστορίας:

- Παΐσιος Λιγαρίδης, *Ιστορία των Πατριαρχών Ιεροσολύμων*. Έργο φιλολατινικό, γραμμένο στα πρότυπα των Flaccus και Baronius και παραμένοντας σε μορφή χειρογράφου αποτέλεσε πρότυπο ή υλικό προς διαμόρφωση για το επόμενο.
- Δοσίθεος Ιεροσολύμων, *Ιστορία περὶ των εν Ιεροσολύμοις πατριαρχευσάντων*, τ. 12, Βουκουρέστι, 1723 (μετά θάνατον από τον Χρύσανθο Νοταρά, ομοίως πατριάρχη Ιεροσολύμων), αλλιώς Δοσίθεος, *Δωδεκάβιβλος* (επανέκδ. Β. Ρηγόπουλος, Θεσσαλονίκη, 1983).
  Σε περίπου 1.400 σελίδες αναφέρεται όλη η ιστορία της Εκκλησίας, εξιστορούνται οι θεσμοί της κ.λπ. και για πρώτη φορά γίνεται αναλυτική παρουσίαση της Μεταρρύθμισης, ενώ το έργο, παράλληλα με τον ιστορικό του χαρακτήρα, διατηρεί τον πολεμικό-αντιρρητικό, έχοντας κατά νου την ανασκευή του αντίστοιχου λατινικού έργου του Λέοντος Αλλάτιου, *De Ecclesia occidentalis atque orientalis perpetua concessione,* Κολωνία [Colonia Agrippina], 1648.

- Μελέτιος Μήτρου, *Εκκλησιαστική Ιστορία,* τ. 4, Βιέννη, 1783-1784 (μεταθανατίως).
  Το έργο περιλαμβάνει τα γεγονότα ως το 1700 και συγγενεύει αρκετά με τη Δωδεκάβιβλο του Δοσιθέου. Ο Μελέτιος περιγράφει ψύχραιμα και αναλυτικά την άνοδο και την εξέλιξη του λουθηρανισμού, παραπέμπει συστηματικά στον αντιπαπικό Paolo Sarpi, στον (φιλοπαπιστικής τοποθέτησης) καρδινάλιο Bellarmin, καθώς και στον Baronius και σε άλλους δυτικοὺς ιστορικούς. Αυτός ο εκλεκτικισμός και η νηφάλια προσέγγιση τοποθετεί το έργο στη στέρεη ιστοριογραφική παράδοση του Διαφωτισμού, η οποία φθάνει και στην Ανατολή.

1.3 Ιστορια του χριστιανισμου κατα την εποχη του Ρομαντισμου και του Ιδεαλισμου

1.3.1 Γενικές τάσεις

Από το 1780 έως το 1820 ή λίγο αργότερα, κυρίως στη Γερμανία, σημειώνεται η ανάπτυξη του Ρομαντισμού και του Ιδεαλισμού. Ο Ιδεαλισμός αναζητά τη μεταφυσική (απόλυτη ύπαρξη-Θεός, απόλυτη ελευθερία, ψυχή κ.λπ.) στη λογική των ιστορικών διεργασιών και υποστηρίζει τη μεταφυσική σημασία συλλογικοτήτων (έθνη και φυλές γενικώς, γερμανικό έθνος ειδικώς κ.λπ.) τα οποία δρουν στην ιστορία. Αυτά οδήγησαν σε θετικότερες αποτιμήσεις του Μεσαίωνα[2]. Η ιστορία δεν είναι ευθύγραμμη πορεία προς την ενηλικίωση και την ευτυχία, έχει συγκρούσεις και ιδιαίτερες πορείες ανά λαό και περιοχή, τα οποία όμως υπακούν σε κάποια λογική, κάποιο «σχέδιο», ή αυτό είναι το σχέδιο του Απολύτου Πνεύματος (όπως το συνέλαβε ο Έγελος). Έτσι ο χριστιανισμός θεωρείται όχι απλά μια βαρβαρική παρένθεση, αλλά ένα στοιχείο της πνευματικής εξέλιξης του ανθρωπίνου γένους μέσα από μια σταδιακή αποκάλυψη (Lessing), καθώς και της βούλησης ενός λαού να αυτοπραγματωθεί και να ανυψωθεί αισθητικά (Herder).

1.3.2 Ρωμαιοκαθολικοί

- Friedrich Leopold zu Stolberg, *Geschichte der Religion Jesu Christi*, τ. 17, Solothurn-Wien κ.ά., 1806-1818.
  Το έργο αυτό έχει περισσότερο εποικοδομητικό χαρακτήρα και αποδίδει την ιστορία του χριστιανισμού (αρχικά έως το 430) με διάθεση ιδεαλιστική και ρομαντική.

- Johann Adam Möhler, *Die Einheit in der Kirche oder das Princip des Katholicismus, dargestellt im Geiste der Kirchenväter der drei ersten Jahrhunderte*, Tübingen, 1825.
  Χωρίς να είναι αμιγώς ιστορικό, αλλά περισσότερο εκκλησιολογικό, έργο η πραγματεία αυτή του πρόωρα εκλιπόντος ιδιοφυούς ρωμαιοκαθολικού θεολόγου Möhler εισάγει στην Εκκλησία την έννοια του οργανισμού ο οποίος συντίθεται από διάφορες δυνάμεις μέσα στην ιστορική εξέλιξη. Αυτή η θέαση ασκεί μεγάλη επίδραση στην ερμηνεία των γεγονότων στην ιστορία του χριστιανισμού, μέχρι σήμερα, σε όλες τις Ομολογίες (Ρωμαιοκαθολικούς, Ευαγγελικούς και Ορθόδοξους), όπως στην έννοια των μυστηρίων, της Εκκλησίας ως συνάθροισης της κοινότητας-συνοδικότητας (sobornost) κ.λπ.

1.3.3 Στον ευαγγελικό χώρο

- Johann August Wilhelm Neander, *Allgemeine Geschichte der christlichen Religion und Kirche*, τ. 6, Hamburg, 1825-1852.
  Το έργο αυτό, στο πνεύμα της συνθετικής λογικής του Ρομαντισμού και Ιδεαλισμού, αντιμετωπίζει τον χριστιανισμό ως ποικιλία τάσεων στην ανθρώπινη φύση που χαρακτηρίζουν την ιστορική του ζωή, αλληλοδιαδεχόμενες και εξισορροπώντας η μία την άλλη.

- Ferdinand Christian Baur, *Kirchengeschichte*, Tübingen, 1853-1863 (μεταθανατίως).
  Είδε την πρώιμη εξέλιξη της χριστιανικής Εκκλησίας και τα κείμενά της πιο αυστηρά, υπό το πρίσμα της εγελιανής διαλεκτικής εξέλιξης (θέση-αντίθεση-σύνθεση), εγκαινιάζοντας ήδη τη λεγόμενη φιλελεύθερη προτεσταντική θεολογία και θεωρώντας, με έναν κλασικό τρόπο, την ιστορία της Εκκλησίας ως φυσική εξέλιξη του «θρησκευτικού πνεύματος» μέσα από ιστορικά αίτια και περιστατικά.

---

[2] Δεν είναι τυχαίο ότι την εποχή αυτή αναπτύσσονται οι μεσαιωνολογικές σπουδές με μεγαλεπήβολα προγράμματα (π.χ. η έκδοση των *Monumenta Germaniae Historica*), και αυτό αφορά και την Ελληνική Ανατολή, καθώς δημιουργούνται τέτοια προγράμματα, έδρες και έργα-εργαλεία για τη μελέτη του Βυζαντίου (πρβλ. το έργο του Krumbacher και την έκδοση του Corpus βυζαντινών κειμένων της Βόννης, το οποίο συνέχισε το ανάλογο της Γαλλίας), ενώ και η άνοδος της λαογραφίας υπηρετεί την ιστορική «αφήγηση» της συνέχειας από τον Μεσαίωνα.

1.3.4 Ορθόδοξος χώρος

Στη Ρωσία έχουμε τον:

- Aleksandr V. Gorskij (1812-1875), ο οποίος δημοσίευσε τις «*Προσθήκες σε έργα Πατέρων της Εκκλησίας σε ρωσική μετάφραση*» (*Pribavlenija k tvorenijam svjatych otcov v russkom perevode*). Στην πραγματικότητα ήταν αναλυτικές πραγματείες για θέματα και πρόσωπα της αρχαίας, αλλά και της Ρωσικής, Εκκλησίας, τα οποία προσέγγισε με κριτική προσέγγιση και συνθετική κατανόηση επηρεασμένος από τους Γερμανούς ιστορικούς Neander καί Mosheim.

1.4 Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΥ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΘΕΤΙΚΙΣΜΟΥ

1.4.1 Γενικές τάσεις

Καθώς ο αιώνας προχωρεί, με τη Βιομηχανική Επανάσταση κινητοποιήθηκαν πρωτοφανείς παραγωγικές δυνάμεις στην παγκόσμια ιστορία. Ολοκληρώνεται η διείσδυση του δυτικού πολιτισμού σε όλη την υφήλιο και ανακαλύπτονται «πρωτόγονοι» πολιτισμοί (Αφρική, Μελανησία). Έτσι δημιουργείται η πεποίθηση ότι η επιστήμη θα λύσει όλα τα προβλήματα, διότι βρισκόμαστε στο ανώτερο στάδιο πολιτισμού, συγκρινόμενοι με τους ανακαλυφθέντες «πρωτόγονους». Αυτό αντικατοπτρίζεται στον Θετικισμό και τη στροφή προς την επιστημονική μελέτη της θρησκείας, η οποία διευκολύνθηκε με την αποικιοκρατική επέκταση της Δύσης, ενώ στο χώρο της ιστορίας επεκτείνεται η ιστορικογενετική ερμηνεία των ιστορικών φαινομένων, η οποία τα αντιμετωπίζει με την επαγωγική λογική των φυσικών φαινομένων[3]. Επίσης, αναπτύσσεται η μαρξιστική θεώρηση, η οποία οδηγεί σε προσεγγίσεις του χριστιανισμού μέσα από το κοινωνικό και οικονομικό του υπόβαθρο[4].

1.4.2 Δυτικές ομολογιακές προσπάθειες

Η άμυνα της χριστιανικής θεολογίας απέναντι στη δύσκολη αυτή συγκυρία οδήγησε στη σκλήρυνση της εκκλησιαστικής εξουσίας, κυρίως του Ρωμαιοκαθολικισμού (με αποκορύφωμα την Α΄ Βατικανή Σύνοδο, το 1870), ή στην απολογητική του μοντερνισμού και κυρίως της φιλελεύθερης προτεσταντικής θεολογίας. Καθώς η εκκλησιαστική ιστορία κατακτούσε την αυτονομία της με ιδιαίτερες έδρες στα πανεπιστήμια και οικειοποιούνταν την ιστορικογενετική έρευνα, ο χριστιανισμός παρουσιαζόταν πλέον ως ένα ιστορικό μόρφωμα χωρίς μεταφυσικά στοιχεία (αίτημα αποκλειστικότητας θείας αποκαλύψεως, χριστολογία, θαύματα κ.λπ.) και δινόταν έμφαση στο θεωρητικό και ηθικό του οικοδόμημα.

- Karl August von Hase, *Kirchengeschichte, Lehrbuch zunächst für akademische Vorlesungen*, Leipzig 1834. Το έργο αυτό εκφράζει την προσπάθεια οριοθέτησης αφενός απέναντι στον αυστηρό λουθηρανισμό και από την άλλη απέναντι στον σταδιακά, όλο και περισσότερο, παπιστικά προσανατολιζόμενο Ρωμαιοκαθολικισμό.

- Adolf von Harnack, *Die Mission und Ausbreitung des Christentums*, τ. 2, Leipzig, 1902.
  Ο Adolf von Harnack θεωρούσε όλο το ιστορικό και θεολογικό οικοδόμημα του χριστιανισμού, μετά την έξοδό του στην ελληνορωμαϊκή οικουμένη, ως «εξελληνισμό» του, ως εισβολή δηλαδή της αρχαιοελληνικής φιλοσοφίας και άρα ως έκπτωση από την αρχική ευαγγελική απλότητα[5], παράλληλα με τον E. Troeltsch (1865-1923) ο οποίος θεμελίωνε την ανωτερότητα του χριστιανισμού σε σύγκριση με άλλες θρησκείες, θεωρώντας τον ως την τελειότερη ιστορική ολοκλήρωση της θρησκευτικότητας[6], ενώ η κριτική έφθανε μέχρι τη γένεση της Καινής Διαθήκης και την ιστορικότητα του Ιησού και υποστήριζε ότι ο ιστορικός Ιησούς είναι κάτι ιστορικά τελείως άπιαστο ή ακατανόητο σε εμάς, σε αντίθεση με τη διαμόρφωση του χριστιανισμού από την πρώτη κοινότητα[7].

---

[3] Με τις εργασίες του ιστορικού της ρωμαϊκής ιστορίας Barthold Georg Niebuhr (1776-1831, πρβλ. το τρίτομο έργο του Ρωμαϊκή Ιστορία 1812-1832) και του ιστορικού του Ρωμαϊκού Δικαίου Carl Friedrich v. Savigny (1779-1861). Πρβλ. και τις παρατηρήσεις Στεφανίδου, *Πρόοδοι* (υποσ. 2), σ. 252.

[4] Η περίφημη σοσιαλιστική ερμηνεία του Ευαγγελίου από τον Κ. Κάουτσκυ (χριστιανισμός ως κίνημα κοινωνικής απελευθέρωσης που, μετά την αποτυχία του ιδρυτή του, «μετέθεσε» την απελευθέρωση στους ουρανούς) είναι μια τέτοια εφαρμογή, που βρήκε και στην Ελλάδα μιμητή τον Γ. Κορδάτο. Διάφορες εργασίες, οι οποίες αφορούν π.χ. τη γένεση του μοναχισμού τον 4ο αι., δίνουν έμφαση στα κοινωνικοοικονομικά αίτια, βλ. A. Völter, *Der Ursprung des Mönchtums*, Tübingen, 1900.

[5] *Das Wesen des Christentums,* 1900.

[6] R. Gibellini*, Η θεολογία του 20ού αιώνα*, (μετ. Π. Υφαντής) Αθήνα, 2002, σσ. 17-21.

[7] A. Schweitzer, *Ιστορία της έρευνας του βίου του Ιησού* (συλλογική μετ.), Αθήνα, 1982.

Στον ρωμαιοκαθολικό χώρο σημαντικοί είναι οι:

- Josef Ignaz von Döllinger, *Lehrbuch der Kirchengeschichte*, τ.2, Regensburg, 1836, 1843.
  Από τους μεγαλύτερους θεολογικούς μελετητές της ιστορίας, κατάφερε να την ενσωματώσει στη θεολογική συζήτηση για την αλήθεια της εκκλησίας και τον ρόλο του παπικού θρόνου, ειδικά από την απλή αρχική απολογητική στάση που είχε, σε μια πιο κριτική μεταγενέστερα, η οποία έφθασε να αμφισβητήσει το παπικό «αλάθητο» στην Α΄ Βατικανή Σύνοδο, το 1870 μ.Χ. Υπό αυτήν την έννοια συνδέει την εποχή του Ρομαντισμού με την αντίδραση στη θεολογική σκλήρυνση και την υπεράσπιση της ελευθερίας κατά τα μεταγενέστερα χρόνια του 19ου αιώνα.

- Franz Xaver Funk, *Lehrbuch der Kirchengeschichte*, Rottenburg, 1886 (με έξι μεταγενέστερες επανεκδόσεις).
  Ο Funk με το έργο του είναι από τους εκφραστές της στροφής στην επαναξιολόγηση της αρχαίας εκκλησιαστικής γραμματείας, εφόσον ο ίδιος επιμελούνταν τις εκδόσεις των πρώτων εκκλησιαστικών συγγραφέων και προσπάθησε να τις αναδείξει σε σχέση με τις πηγές της μεσαιωνικής θεολογίας.

1.4.3 Ορθόδοξος χώρος

Η Ρωσία από την άλλη, η οποία συγκροτείται γύρω από μια αυτοκρατορική ιδεολογία με πυρήνα τον ορθόδοξο χριστιανισμό, δημιουργώντας τις εκκλησιαστικές ακαδημίες στην Αγία Πετρούπολη, τη Μόσχα κ.ά., αναπτύσσει τη φιλολογικοκριτική και ιστορικοκριτική προσέγγιση της εκκλησιαστικής ιστορίας[8] και τη φιλοσοφική και θεολογική επεξεργασία του γερμανικού Ιδεαλισμού, όπου στη θέση των έλλογων εκδιπλώσεων του Απόλυτου Πνεύματος στην ιστορία θα βάλει τον Χριστό και τη μυστική κοινότητα των πιστών μαζί του. Απ' αυτά θα ξεπηδήσει αργότερα η θεολογία της "sobornost" (συνοδικότητας-συλλογικότητας), η σημασία δηλαδή της Εκκλησίας ως χώρου όπου δρα μυστικά ο Χριστός στην ιστορία[9].

- Afanasij P. Ščapov, *O pričinach proischoždenija i rasprostranenija raskola, izvestnogo pod imenem staroobrjadstva, vo vtoroj polovine XVII i pervoj polovine XVIII stoletija* (*Σχετικά με τις αιτίες της προέλευσης και της εξάπλωσης των Παλαιοπίστων στο δεύτερο μισό του 17ου και πρώτου μισού του 18ου αιώνα*), 1857.
  Από τη θεολογική Σχολή του Καζάν, ο συγγραφέας αυτός δεν παράγει μεν μια πλήρη εκκλησιαστική ιστορία, αλλά εισάγει για πρώτη φορά τον κοινωνικό και οικονομικό παράγοντα στη θεματική της.

- Evgenij E. Golubinskij, *Istorija Russkoj Cerkvi* (Ιστορία της Ρωσικής Εκκλησίας), 2 τ., Μόσχα, 1880-1917.
  Ο περίφημος αυτός εκκλησιαστικός ιστορικός έμεινε γνωστός επειδή χειριζόταν υπερβολικά κριτικά τις πηγές και ήταν από τους κύριους εκπροσώπους του Θετικισμού στη ρωσική ιστοριογραφία της ιστορίας του χριστιανισμού.

- Vasilij V. Bolotov, *Lekcii po istorii Drevnej Cerkvi* (*Μαθήματα ιστορίας της αρχαίας Εκκλησίας*), 4 τ., Αγία Πετρούπολη, 1907.
  Το έργο αυτό εμφανίζει τον σπουδαίο αυτόν ιστορικό να αφομοιώνει πλήρως τον Θετικισμό και να ασχολείται με τη λεπτομερή ανάλυση και αξιοποίηση των πηγών, ακόμη και με λεπτομερειακά ζητήματα χρονολόγησης ή άλλα ειδικά θέματα.

- Nikolaj N. Glubokovskij, *Blažennyj Feodorit episkop Kirrskij. Ego žizn' i literaturnaja dejatel'nost'* (*Μακάριος Θεοδώρητος, επίσκοπος Κύρου. Ο βίος και το έργο του*), Μόσχα, 1890.
  Στον συγκεκριμένο συγγραφέα προσήψαν τον χαρακτηρισμό «μικρός Tillemont της Ρωσίας», λόγω της μεγάλης του ενασχόλησης με τις πηγές, από τις οποίες αντλούσε την ιστορική του οπτική.

---

[8] Όλες οι λεπτομέρειες στον Γ. Φλορόφσκυ, *Σταθμοί ρωσικής θεολογίας Μέρος Πρώτο* (μετ. Ευτ. Γιούλτση), Θεσσαλονίκη, 1986.

[9] Κυρίως και αρχικά με τον Σ. Χωμιακώφ (1804-1860) ο οποίος επεξεργάστηκε ιδέες του Σέλλιγκ σχετικά με την ολότητα, μεταφέροντάς την στη θεολογία και εισάγοντας στην έννοια της Sobornost. Βλ. R. Slenczka, *Ostkirche und Ökumene*, Göttingen, 1962, σσ. 57-139, και π. Ν. Λουδοβίκος, *Η αποφατική εκκλησιολογία του Ομοουσίου*, Αθήνα, 2002, σσ. 94-117.

1.4.4 Στον ελληνόφωνο χώρο

- Αναστάσιος Διομήδης-Κυριακός, *Εκκλησιαστική ιστορία από της ιδρύσεως της εκκλησίας μέχρι των καθ' ημάς χρόνων: εκ διαφόρων πηγών ερανισθείσα*, τ. 2, Αθήνα, 1881, επίτομη, και κατόπιν τ. 3, Αθήνα, 1897-1898.
  Ο συγγραφέας αυτός ήταν μαθητής του K. v. Hase, με φιλελεύθερες απόψεις σε πολλά, που επεξέτεινε την ιστορία του Μελετίου Αθηνών χωρίς να αποβάλει και απολογητικές διαθέσεις για την Ορθοδοξία απέναντι στον υπόλοιπο χριστιανισμό και την ιστορία του.

- Φιλάρετος Βαφείδης, *Εκκλησιαστική Ιστορία από του Κυρίου ημών Ιησού Χριστού μέχρι των καθ' ημάς χρόνων*, τ. 3, Κωνσταντινούπολη, 1884-1928.
  Ο Βαφείδης είχε σπουδάσει επίσης στη Γερμανία (Λειψία) και συνέγραψε κυρίως για τις ανάγκες των ιεροσπουδαστών της Χάλκης. Το έργο του θεωρήθηκε πολύ εξαρτημένο από δυτικές Εκκλησιαστικές Ιστορίες αλλά με άφθονη χρήση πηγαίου υλικού από την Ανατολή. Έχει κυρίως διδακτικό χαρακτήρα.

- Χρυσόστομος Παπαδόπουλος.
  Ο πανεπιστημιακός και Αρχιεπίσκοπος Αθηνών έγραψε πλήθος τοπικών εκκλησιαστικών ιστοριών (βλ. σχετικά) αλλά δεν έγραψε μια γενική Εκκλησιαστική Ιστορία. Ήταν όμως βασικός συντελεστής στην ανανέωση της Εκκλησιαστικής Ιστορίας με στοιχεία ρομαντικά/εθνικά αλλά και καλή χρήση της κριτικής προσέγγισης των πηγών, για την οποία είχε απόλυτη επίγνωση, και θεωρείται γενικά «πατριάρχης» της ελληνόφωνης Εκκλησιαστικής Ιστορίας,για τη γενεά η οποία έδρασε κυρίως μετά τα μέσα του 20ού αιώνα βλ. 2.3.

1.5 Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΥ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 20^{ο}΄ ΑΙΩΝΑ

Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος (ΠΠ), στις αρχές του 20ού αιώνα, με πελώριες απώλειες σε ανθρώπινες ζωές, επέφερε συγκλονιστικές ανακατατάξεις. Για πρώτη φορά η ανθρωπότητα γνώρισε έναν τόσο καταστρεπτικό πόλεμο με χρήση όπλων μαζικής καταστροφής, ενώ, παράλληλα, το ισχύον θετικό επιστημονικό κοσμοείδωλο κλονίστηκε ανεπανόρθωτα από τις θεωρίες της σχετικότητας, τη θεωρία της απροσδιοριστίας κ.λπ. Αναπτύσσεται η αναλυτική φιλοσοφία, ο εμπειρισμός και η κυριαρχία της λογικής επιστήμης, δηλαδή ο νεοθετικισμός, με την ευρεία έννοια, και οι συναφείς εφαρμογές του στην επιστήμη (αρχή διαψευσιμότητας). Τέλος, όχι λιγότερο, επηρέασε την ιστορία και ο στοχασμός πάνω στην έννοια της ύπαρξης, η οποία, για πρώτη φορά, την χωρίζει από την, αυτονόητη από την εποχή του Αριστοτέλη, εγγραφή της στην Ουσία, δηλαδή τις φιλοσοφίες του Υπαρξισμού[10].

Στη σκιά του νεοθετικισμού, η ιστορία επαναπροσανατολίζεται στη συλλογή στοιχείων για την κοινωνία, την οικονομία και το ψυχολογικό κλίμα και δίνει έμφαση και στη γεωγραφία, ως παράγοντα ιστορίας, στην ιστορία του «παρασκηνίου» (καθημερινότητας, οικονομικών συναλλαγών, περιθωριακών συμπεριφορών) και στις μακροπρόθεσμες ιστορικές αλλαγές. Αυτή η νέα μορφή ιστορίας εκφράζεται από τη λεγόμενη Σχολή των Annales[11]. Μετά τον Β΄ ΠΠ οι τάσεις αυτές συμπληρώθηκαν με την εισαγωγή της κοινωνικής ανθρωπολογίας στην ιστορία και τη μελέτη των πολιτισμών (Cultural studies) με την ιστορία ως αφήγηση διαφορετικών αφηγήσεων, την ερμηνεία κειμένων (μια τεχνική η οποία ήρθε από την κριτική λογοτεχνίας), την κατασκευή εικόνων, στερεοτύπων, ταυτοτήτων, τη διαπίστωση συστημάτων και λειτουργιών κ.λπ. Παράλληλα, η ανάπτυξη της λεγόμενης «περιφέρειας» με τις πολιτικές εξελίξεις οι οποίες ακολούθησαν τον Β΄ ΠΠ επιβάλλουν τη μελέτη τους συγχρονικά και σε αλληλεπίδραση με του δυτικού κόσμου και αυτό επηρεάζει την ιστορία του χριστιανισμού (post-colonial approach). Για επιμέρους τίτλους (οι οποίοι ουσιαστικά αποτελούν την τρέχουσα γενική σύγχρονη βιβλιογραφία) βλ. Κεφάλαιο 2 (αφηγηματικά έργα 2.3).

[10] Βλ. Ζαν Βαλ, *Εισαγωγή στις φιλοσοφίες του Υπαρξισμού*, (εισαγ.-μετ. Χ. Μαλεβίτσης), Αθήνα, 1970.

[11] Από το περιοδικό-βήμα αυτής της τάσης, τα *Annales d΄histoire économique et sociale*, που ίδρυσαν οι καθηγητές στο Στρασβούργο M. Bloch και L. Febvre, το 1929. Η ιστορία του χριστιανισμού σε διάφορες περιόδους, όπως τη ρωμαϊκή ή τη μεσαιωνική επηρεάζεται σαφώς απ' αυτήν τη σχολή και τη μέθοδο.

Κεφάλαιο 2
ΤΑ ΕΡΓΑΛΕΙΑ (INSTRUMENTA)

Σύνοψη

Όπως κάθε επιστήμη χρειάζεται τα εργαλεία της, έτσι και η ιστορία του χριστιανισμού χρειάζεται μια μεθοδική χρήση της βιβλιογραφίας ώστε, με έγκυρο και γρήγορο τρόπο, ο μελετητής να έχει πρόσβαση στην επιστημονική συζήτηση η οποία έχει διεξαχθεί για ένα ιστορικό ζήτημα, ώστε κατόπιν να συνεχίσει και να καταθέσει τη δική του επιστημονική συνεισφορά στην ιστορία του χριστιανισμού. Στο παρόν κεφάλαιο δίνεται η επισκόπηση όλων των εργαλείων, από τα γενικά προς τα ειδικά, και στο τέλος (Ανακεφαλαίωση) παρουσιάζεται κατά βήματα ο τρόπος επιστημονικής εργασίας.

Προαπαιτούμενη γνώση

Δεν απαιτείται.

Συντομογραφίες

Συντμήσεις	Ανάλυση
ΒΕΠΕΣ	Βιβλιοθήκη Ελλήνων Πατέρων και Εκκλησιαστικών Συγγραφέων
Στεφανίδου Πρόοδοι	Βασιλείου Στεφανίδου, Αι πρόοδοι των ιστορικών επιστημών και η προς αυτάς σχέσις της Εκκλησιαστικής Ιστορίας, Επιστημονική Επετηρίς Θεολογικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών, 1926
CPG	Clavis Patrum Graecorum
CPL	Clavis Patrum Latinorum
CSEL	Corpus Scriptorum Christianorum Latinorum
CSHB	Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae
MGH	Monumenta Germaniae Historia
PG	J. P. Migne, Patrologiae cursus completus, *Series Graeca*
PL	J. P. Migne, Patrologiae cursus completus, *Series Latina*
RAC	Reallexikon für Antike und Christentum

2.1 Βιβλιογραφικοί οδηγοί – εισαγωγές σε Ιστορια, Γραμματεια και Θεολογια του χριστιανισμου

2.1.1 Εισαγωγές στην Ιστορία – Ανθολόγια κειμένων

- Χρυσόστομος Παπαδόπουλος, *Εισαγωγή εις την Εκκλησιαστική Ιστορίαν*, εν Ιεροσολύμοις, 1930.
  Αποτελεί την παλαιότερη σχετική συστηματική συμβολή, με μεθοδολογικές παρατηρήσεις οι οποίες αφορούν την προσέγγιση της ιστορίας κατά την εποχή του.

- Βασίλειος Σταυρίδης, *Βιβλιογραφία εκκλησιαστικής ιστορίας: (εισαγωγή εις την εκκλησιαστικήν ιστορίαν)*, Θεσσαλονίκη, 1980.
  Ο συγγραφέας ολοκληρώνει τη μακρά του ενασχόληση με τη συλλογή βιβλιογραφίας σε περιοδικά, όπως: *Θεολογία, Ορθοδοξία, Ορθόδοξος Παρατηρητής, Κληρονομία* και *RHR* (βλ. σχετικά) και διαθέτει τους τίτλους συστηματικά, με πρότυπο τον Γερ. Κονιδάρη στην «*Βραχεία Εισαγωγή εις τη Γενικήν Εκκλησιαστικήν Ιστορίαν ως επιστήμην*», στο του ιδίου *Εγχειρίδιον Εκκλησιαστικής Ιστορίας,* τ. Α΄, Αθήναι, 1967.

- Γεώργιος Δ. Μεταλληνός, *Πηγές Εκκλησιαστικής Ιστορίας*, Αθήνα, 1989.
  Είναι γενική εισαγωγή στον τρόπο επιστημονικής εργασίας και περιέχει κυρίως παραδείγματα και ενδεικτικές αναφορές από τη χρήση πηγών με σχετικά αποσπάσματα. Χρήσιμο για φοιτητές, αλλά δεν έχει εξαντλητικό χαρακτήρα στην παράθεσή τους.

- Κωνσταντίνος Καλλίνικος, *Εισαγωγή στην Ιστορία της Εκκλησίας*, Αθήνα, 2004.
  Συνιστά σχετικά νεότερη έκδοση παλαιότερου εγχειριδίου, με βασική εισαγωγή στα περί την ιστορία (χρονολογικά συστήματα, μέθοδοι εργασίας με πηγές κ.λπ.), που όμως είναι πλέον αρκετά απαρχαιωμένο.

- Βασίλειος Κουκουσάς, *Η πορεία των σπουδών του κλάδου της Εκκλησιαστικής Ιστορίας στην Ελλάδα από της παλιγγενεσίας μέχρι σήμερα*, Θεσσαλονίκη, 2002.
  Πρόκειται για αναλυτική καταγραφή των νεότερων εκκλησιαστικών ιστορικών στον ελλαδικό χώρο ως αποτύπωση ερευνητικού προγράμματος. Σημαντικό για την ιστορία του αντικειμένου στην Ελλάδα.

- Ευαγγελία Αμοιρίδου, *Φιλοθέου Βρυεννίου. Εισαγωγή εις την Εκκλησιαστική Ιστορία*, Θεσσαλονίκη, 2010.
  Με αφορμή την έκδοση του έργου του Φιλοθέου Βρυεννίου η συγγραφέας κάνει μεθοδολογικές παρατηρήσεις και εισαγωγική παρουσίαση στο θέμα με διδακτικό χαρακτήρα.

- Βασίλειος Κουκουσάς, *Εγχειρίδιο Εκκλησιαστικής Ιστορίας,* Θεσσαλονίκη, 2014.
  Αποτελεί θεματική παράθεση κεφαλαίων εκκλησιαστικής ιστορίας ξεκινώντας από την εποχή του Ιησού Χριστού, όπου σε κάθε κεφάλαιο υπάρχει παράθεση σχετικών πηγών ενδεικτικά. Ο σκοπός είναι καθαρά διδακτικός.

- Διονύσιος Βαλαής, *Εκκλησιαστική Ιστορία, Ζητήματα της β΄ χιλιετίας*, Θεσσαλονίκη, 2017.
  Συνιστά σημαντική συμβολή για τη νεότερη εκκλησιαστική ιστορία που, στοιχώντας στην παράδοση και του Αναστασίου, διανθίζει την εξιστόρηση και με εκτενή παραθέματα από πηγές που διαφορετικά θα ήταν δυσεύρετες.

- J. E. Bradley-R. Muller, *Church History. An Introduction to Research, Reference Works, and Methods*, Grand Rapids, Michigan, 1995.
  Αποτελεί εισαγωγικό έργο με χρήσιμη κάλυψη των πηγών και των βοηθημάτων με έμφαση, βεβαίως, στον αγγλόφωνο χώρο.

- L. E. v. Padberg-M. v. Fürstenberg unter Mitwirkung von K. Dienst, K. Hengst u.a., *Bücherverzeichnis zur Kirchengeschichte. Eine kommentierte Bibliographie* [Amateca-Repertoria 1], Paderborn, 1999.
  Συνιστά βιβλιογραφία μετά σχολίων στα σχετικά έργα με έμφαση στον γερμανόφωνο χώρο.

- Manfred Heim, *Einführung in die Kirchengeschichte*, München, 2000.

Αποτελεί πολύ γενική εισαγωγή η οποία δίνει γενικές γνώσεις, ενδεικτικές εκδόσεις και επιστημονικές σειρές, χρονολογικούς καταλόγους κ.λπ. Είναι πολύ χρησιμότερο σε χρήστες οι οποίοι είναι, ουσιαστικά, τελείως αρχάριοι στο αντικείμενο.

- David Brakke, The Early Church in North America: Late Antiquity, Theory, and the History of Christianity, *Church History* 71 (2002), 473-491.
  Η σημασία αυτού του δημοσιεύματος έγκειται στην παρουσίαση των εξελίξεων σε έναν χώρο που μέχρι τότε δεν ήταν ιδιαίτερα γνωστός για την επιστημονική συμβολή του στην πρωτοπορία της ιστορίας του χριστιανισμού στις αρχές του 21ου αιώνα. Κυρίως εξηγεί τις τάσεις και τις μεθοδολογικές προσεγγίσεις.

2.1.2 Πατρολογία και εκκλησιαστική γραμματεία

- Παναγιώτης Χρήστου, *Ελληνική Πατρολογία,* τ. Α΄- Ε΄, Θεσσαλονίκη, 1978, κ.ε.
  Αποτελεί θεμελιώδες εγχειρίδιο το οποίο παρουσιάζει τους Πατέρες ιστορικά έως τον 8ο αιώνα, τη διδασκαλία τους και τα επιμέρους γραμματολογικά ζητήματα των καθ' έκαστον έργων τους, ενώ παραθέτει και τις εκδόσεις τους και τη βασική βιβλιογραφία για κάθε Πατέρα. Οπωσδήποτε έχει ξεπεραστεί σε αρκετές περιπτώσεις, αλλά παραμένει βασικό σημείο αφετηρίας. Μειονέκτημά του είναι ότι περιορίζεται μόνο στην Ελληνόφωνη Πατρολογία.

- Στυλιανός Παπαδόπουλος, *Πατρολογία,* τ. Α΄, Αθήνα, 1986, τ. Β΄, Αθήνα, 1990, πρόσφατα και τ. Γ΄.
  Είναι βασικό εγχειρίδιο το οποίο όμως εκτείνεται μόνον μέχρι τον 4ο αιώνα. Προτέρημά του είναι ότι δεν περιορίζεται μόνον στους Έλληνες Πατέρες, αλλά και σε εκείνους άλλων γλωσσών.

- Φώτιος Σωτ. Ιωαννίδης, *Εκκλησιαστική γραμματολογία (πρώτος τόμος). Συγγραφείς και Πατέρες της Δύσης Β΄ έως ΣΤ΄ αιώνας*, Θεσσαλονίκη, 2004, και αναθεωρημένη και εμπλουτισμένη έκδοση με τίτλο *Πατέρες και εκκλησιαστικοί συγγραφείς της Δύσης*, Θεσσαλονίκη. 2010, και κατόπιν 2020. Υπάρχει και Β΄ τόμος ο οποίος περιέχει μόνο τη μετάφραση του *Περί Μετανοίας,* του Αμβροσίου Μεδιολάνων.
- Berthold Altaner, *Patrologie. Leben, Schriften und Lehre der Kirchenväter,* Freiburg, 1938.
  Είναι το βασικότερο εγχειρίδιο στη δυτική βιβλιογραφία, το οποίο, αφού μεταφράστηκε στα ιταλικά, γαλλικά, ισπανικά και ουγγρικά, μεταξύ 1940 και 1947, επανεκδόθηκε εμπλουτισμένο το 1950, κατόπιν επανεμφανίστηκε με ίδιο τίτλο, αλλά συγγραφείς τους Berthold Altaner/Alfred Stuiber, το 1958, και κατόπιν, σε πολλές επανεκδόσεις, το 1966, 1978, 1993 με διαρκείς ενημερώσεις. «Διάδοχο» έργο θεωρείται το συγγραφέν σε μορφή αλφαβητικού λεξικού συγγραφέων Siegmar Döpp/Wılijem Geerlings, *Lexikon der antiken christlichen Literatur*, Freiburg/Basel/Wien, 2002[3].

- Eligius Dekkers, *Clavis Patrum Latinorum (CPL)*, Turnhout, 1995 (α΄ έκδ., Bruges 1951).
  Πρόκειται για «κλείδα», με καταγραφή όλων των έργων της αρχαίας εκκλησιαστικής γραμματείας αναφορικά με Λατίνους συγγραφείς, προορισμένο να συνοδεύσει την έκδοση της σειράς *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum* (βλ. σχετικά) με 2.348 λήμματα, με μοναδικό αριθμό αναγνώρισης από τον Τερτυλλιανό έως τον Βέδα Αινέσιμο. Είναι ένας χρησιμότατος οδηγός για την αναγνώριση και ταύτιση έργων, ειδικά εάν παραπέμπονται ή βρίσκονται αταύτιστα σε άλλα έργα ή χειρόγραφα.

- Mauritius Geerard, *Clavis Patrum Graecorum (CPG),* Tunhout, 1983 (τ.1ος), 1974 (τ. 2ος), 1979 (τ. 3ος), 1980 (τ. 4ος), 1987 (τ. 5ος).
  Πρόκειται για «κλείδα», με καταγραφή όλων των έργων της αρχαίας εκκλησιαστικής γραμματείας στα ελληνικά, από τον Α΄ έως τον Η΄ αιώνα, ανά συγγραφέα ή τίτλο (αν είναι ανώνυμο), με μοναδικό αριθμό αναγνώρισης, για κάθε έργο, την απαρχή του (Incipit), καθώς και συνοπτική αναφορά στις εκδόσεις ή τις βιβλιογραφικές αναφορές, αν δεν σώζεται αυτούσιο. Οι τρεις πρώτοι τόμοι περιέχουν όλα τα έργα έως τον Ιωάννη Δαμασκηνό, ο τέταρτος τις Συνόδους και ο πέμπτος έχει ευρετήρια και πίνακες για τη χρήση των προηγουμένων.

- *Clavis Patrum Copticorum ή Clavis coptica*. Αντίστοιχη «κλείδα» έχει ξεκινήσει να δημιουργείται από την North American Patristic Society, όπως παρότρυνε, από το 2018, ο Tito Orlandi. Προς το παρόν είναι προσπελάσιμη ηλεκτρονικά και απαριθμεί τα έργα της κοπτικής γραμματείας με έναν τετραψήφιο αριθμό αναγνώρισης. Βλ. https://www.patristics.org/resources/clavis-patrum-copticorum/

- Gerhard Podskalsky, *Christentum und theologische Literatur in der Kiever Rus' (988–1237),* München, 1982 (με μεταφράσεις στα ρωσικά 1996 και πολωνικά το 2000).
  Αποτελεί ένα γραμματολογικό εγχειρίδιο της θεολογικής παραγωγής της κιεβινής Ρωσίας έως τον 13ο αιώνα.

- Gerhard Podskalsky, *Η ελληνική θεολογία επί τουρκοκρατίας, 1453-1821: η ορθοδοξία στη σφαίρα επιρροής των δυτικών δογμάτων μετά τη μεταρρύθμιση*, Αθήνα, 2003 (πρωτότ. έκδοση Μόναχο 1988).
  Πρόκειται για αναλυτική και λεπτομερειακή γραμματολογική παρουσίαση της ελληνόφωνης θεολογικής γραμματείας όλης της περιόδου της Τουρκοκρατίας. Παρά τη διαφαινόμενη πολεμική διάθεση του συγγραφέα εναντίον του έργου των ανθενωτικών θεολόγων, το έργο είναι αναντικατάστατο για τον μελετητή της θεολογικής και εκκλησιαστικής γραμματείας του συγκεκριμένου χώρου.

- Gerhard Podskalsky, *Theologische Literatur des Mittelalters in Bulgarien und Serbien (865–1459)*, München, 2000.
  Πρόκειται για παρόμοιο εγχείρημα το οποίο αφορά την παρουσίαση της θεολογικής γραμματείας του Μεσαίωνα στη Βουλγαρία και τη Σερβία έως τον 15ο αιώνα.

- Carmelo-Guiseppe Conticello/Vassa Contouma-Conticello (επιμ.), *La théologie byzantine et sa tradition,* τ. 2 (XIIIe-. XIXe s), Turnhout, 2002, Carmelo-Guiseppe Conticello, t. 1/1 (VIe-VIIe s.), Turnhout, 2015, ενώ έχει προαναγγελθεί και ο τόμος 1/2 για τους αιώνες ενδιάμεσα (VII-XIII).
  Πρόκειται για μια, εγκυκλοπαιδικού τύπου, παρουσίαση σημαντικών θεολόγων και εκκλησιαστικών συγγραφέων από την Ορθόδοξη Ανατολή, από τον 6ο αιώνα έως τον 19ο. Είναι πολύ σημαντική η συνεξέταση νέων και παλαιών ονομάτων, καθώς και η αναλυτική βιογραφική, εργογραφική και θεολογική έρευνα των συγκεκριμένων προσώπων, η οποία πάντως είναι μάλλον δειγματοληπτική κάνοντας το έργο να είναι περισσότερο ιστορία της ορθόδοξης θεολογικής σκέψης (βλ. παρακάτω) παρά εξαντλητική γραμματολογία.

2.1.3 Βυζαντινή θεολογική γραμματεία

- Hans - Georg Beck, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich,* München, 1959.
  Πρόκειται για αναντικατάστατο έως σήμερα γραμματολογικό εγχειρίδιο, το οποίο περιέχει με λεπτομέρεια τη βασική βιβλιογραφία για όλους τους θεολογικούς και εκκλησιαστικούς συγγραφείς αποκλειστικά του βυζαντινού κόσμου έως την Άλωση. Δυστυχώς, δεν έχει επανεκδοθεί ή μεταφρασθεί στα ελληνικά με εμπλουτισμό, και έτσι η βιβλιογραφική του ενημέρωση σταματά τη δεκαετία του 1950 και πρέπει ο ερευνητής να συνεχίσει μόνος του από εκεί και πέρα.

- Νικόλαος Χ. Ιωαννίδης, *Θεολογία και Γραμματεία από τον Θ' αιώνα και εξής*, Αθήνα, 2014.
  Καλύπτει το σχετικό βιβλιογραφικό κενό στα ελληνικά, δεν έχει όμως ούτε εξαντλητικό χαρακτήρα όσον αφορά τα πρόσωπα, ούτε αμιγώς γραμματολογικό διότι στο τρίτο μέρος εντάσσει και μελετήματα του συγγραφέα για ποικίλα συστηματικά ζητήματα.

2.1.4 Αγιολογία

- Albert Ehrhard/J. M. Hoeck, *Überlieferung und Bestand der hagiographischen und homiletischen Literatur der griechischen Kirche*, Leipzig, τ. 1. (1937), τ. 2, (1938) και τ. 3: 1, 2. (1943-1952).
  Είναι το παλαιότερο, και σε μεγάλο βαθμό αναντικατάστατο, έργο για την κειμενική κατάσταση και την ιστορική έρευνα της αγιολογικής γραμματείας και της σχετικής βιβλιογραφίας στην Ανατολική Εκκλησία.

- Stephanos Efthymiadis (επιμ.), *The Ashgate Research Companion to Byzantine Hagiography*, v. 1. Periods and places, Ashgate 2011, v. 2. Genres and contexts, Ashgate, 2014.
  Περιλαμβάνει μια πιο σύγχρονη παρουσίαση των αγιολογικών κειμένων ταξινομημένων χρονικά και γεωγραφικά στον πρώτο τόμο και ανά γραμματολογικές μορφές και συνάφειες στον δεύτερο.

2.1.5 Εισαγωγές στη γραμματεία ανατολικών γλωσσών (αραβικά, συριακά κ.λπ.)

- Georg Graf, *Geschichte der christlichen arabischen Literatur*, Vaticano, τ. 5, 1944.

Είναι το βασικό εγχειρίδιο που παραθέτει τη χριστιανική αραβική γραμματεία ξεκινώντας από τις μεταφράσεις στα αραβικά (με πρώτη και καλύτερη τη Βίβλο), συνεχίζοντας με Άραβες χριστιανούς συγγραφείς μέχρι τον 15ο αιώνα και ολοκληρώνοντας με τα νεότερα έργα ορθοδόξων, μη χαλκηδονίων και ρωμαιοκαθολικών εκκλησιαστικών συγγραφέων.

- Anton Baumstark, *Geschichte der syrischen Literatur Mit Ausschluß der christlich-palästinensischen Texte*, Bonn, 1922.
  Πρόκειται για παρουσίαση των κειμένων στη συριακή γλώσσα όλης της περιόδου και των διαφόρων ομολογιακών ομάδων έως τον 16ο αιώνα, με εξαίρεση, όπως γράφει ο τίτλος, τα έργα του παλαιστινιακού χώρου.

- Samuel Moawad, *Die koptischen Autoren und ihre literarischen Werke im ersten Jahrtausend*, Münster, 2020.
  Πρόκειται για πανεπιστημιακή έκδοση του πανεπιστημίου Münster, το οποίο παρουσιάζει χρονολογικά τα σημαντικότερα θεολογικά έργα της α΄ χιλιετίας στην κοπτική, γνήσια ή ψευδεπίγραφα.

- John Mason Harden, *An introduction to Ethiopic Christian Literature*, London, 1926.
  Σχετικά συνοπτική εισαγωγή στη χριστιανική αιθιοπική γραμματεία. Αν και αρκετά παλιά, είναι σημαντικό εργαλείο.

2.1.6 Εισαγωγές στη βυζαντινή ιστορία και γραμματεία

- Ιωάννης Καραγιαννόπουλος, *Πηγές Βυζαντινής Ιστορίας*, Θεσσαλονίκη, 1987.
  Πρόκειται για θεμελιώδες έργο για την πλήρη ευρετηρίαση των πηγών της Βυζαντινής Ιστορίας με αρίθμηση, τυποποιημένη παρουσίαση περιεχομένου, αξιολόγηση, και βασικές εκδόσεις για κάθε μια. Αν και με ανάγκη βιβλιογραφικής ενημέρωσης αποτελεί ένα εξαιρετικό εργαλείο και για τους ερευνητές της ιστορίας του χριστιανισμού, καθώς ένα πολύ μεγάλο μέρος της Βυζαντινής ιστορίας σχετίζεται, από πολλές πλευρές, με την ιστορία τουλάχιστον του ανατολικού (αλλά και σε πολλές περιπτώσεις και του δυτικού) χριστιανισμού και αλληλεπιδρά με αυτόν.

- Karl Krumbacher, *Ιστορία της Βυζαντινής Λογοτεχνίας* (μετάφ. Γ. Σωτηρίου), εν Αθήναις, 1900, τ. Α΄-Γ΄ (α΄ έκδ., Μόναχο, 1897).
  Το έργο αυτό είναι, παρά την παλαιότητά του, θεμελιώδες και, σε πολλές περιπτώσεις, αναντικατάστατο, όσον αφορά γραμματολογικές παρατηρήσεις και παλαιότερη βιβλιογραφία σε έργα της βυζαντινής γραμματείας. Έχει μεγάλη σχέση με την εκκλησιαστική ιστορία διότι πάμπολλοι συγγραφείς της βυζαντινής γραμματείας έχουν, είτε οι ίδιοι είτε τα έργα τους, εκκλησιαστικό χαρακτήρα και έχουν πλούτο πληροφοριών για την εκκλησιαστική ιστορία και ζωή.

- Herbert Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία, Η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*, Αθήνα 1987, τ. Α΄-Γ΄ (εκδ. ΜΙΕΤ, α΄ έκδ., Μόναχο 1978).
  Το νεότερο αυτό έργο θεωρείται ότι αντικαθιστά του Krumbacher, χωρίς να απομειώνεται η αξία εκείνου. Μειονέκτημά του θεωρείται η έκθεση του υλικού του ανά γραμματολογικά είδη, οπότε πολλοί συγγραφείς, οι οποίοι γράφουν σε διαφορετικά είδη, διαλαμβάνονται σε διαφορετικά σημεία του έργου. Μολονότι το έργο, εκ προοιμίου, δεν περιλαμβάνει τη θεολογική γραμματεία (και άρα δεν επικαλύπτεται από το παραπάνω μνημονευθέν έργο του Beck) έχει μεγάλη σημασία για την εκκλησιαστική ιστορία. Πολλά γραμματολογικά είδη (ενδεικτικά φιλοσοφία, ιστορία, νομική γραμματεία, ρητορική) αφορούν άμεσα τη ζωή και την ιστορία της Εκκλησίας στο Βυζάντιο και στον, περί αυτόν, υπόλοιπο κόσμο.

2.2 ΓΕΝΙΚΑ ΕΡΓΑ – ΕΓΚΥΚΛΟΠΑΙΔΕΙΕΣ

2.2.1 Χριστιανισμός και η ιστορία του

- *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαιδεία* (ΘΗΕ), τ. 12, Αθήνα, 1962-1968. Εκδοθέν από τον Αθανάσιο Μαρτίνο και επιστημονική επιτροπή ειδικών.
  Αποτελεί το βασικό (και έως πρόσφατα μοναδικό) γενικό έργο στην ελληνόφωνη βιβλιογραφία το οποίο ειδικεύεται σε θέματα θρησκείας και χριστιανισμού, με έμφαση στην ορθόδοξη χριστιανική ματιά. Τα λήμματα είναι υψηλού ακαδημαϊκού επιπέδου με βιβλιογραφικές αναφορές. Πολλά από αυτά αφορούν άμεσα την ιστορία του χριστιανισμού.

- *Μεγάλη Ορθόδοξη Χριστιανική Εγκυκλοπαίδεια (ΜΟΧΕ),* τ. 12, Αθήνα, 2014.
  Εκδοθείσα από τις «Στρατηγικές Εκδόσεις Ιωάννου Φλώρου», με επιτροπή σύνταξης από διακεκριμένους καθηγητές Θεολογικών Σχολών, προσπαθεί να συγκεντρώσει όλες τις διαθέσιμες γνώσεις γύρω από τον ορθόδοξο χριστιανισμό. Τα περισσότερα λήμματα έχουν βιβλιογραφία και είναι γραμμένα από ειδικούς, αλλά χωρίς ένα ενιαίο επίπεδο. Πολλά από αυτά αφορούν άμεσα την ιστορία του χριστιανισμού.

- *Dictionnaire de Théologie Catholique (DTC),* 15 τ., Paris, 1899-1950.
  Ασχολείται κυρίως με θέματα ρωμαιοκαθολικής θεολογίας και είναι χρήσιμο κυρίως για την ιστορία της θεολογικής σκέψης, αλλά και για επιμέρους κρίσιμα ιστορικά ζητήματα τα οποία αφορούν και τη θεολογία.

- *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie (DACL),* Paris, 1907– 1953.
  Εκδοθέν από τους F. Cabrol και H. Leclercq, και ολοκληρωμένο με την επίβλεψη του H.–I. Marrou είναι, παρά την παλαιότητά του, αναντικατάστατο σε λήμματα τα οποία αφορούν παλαιότερες πληροφορίες για λειτουργικά και αρχαιολογικά θέματα του χριστιανισμού, καθώς πολλές πληροφορίες δεν βρίσκονται αργότερα σε νεότερα έργα (π.χ. πληροφορίες και εικόνες που αφορούν τη χριστιανική Αλεξάνδρεια).

- (Die) *Religion in Geschichte und Gegenwart* (RGG), 8 τ., (α΄ έκδ, 5. τ., Tübingen, 1909-1913, β΄ έκδ., 6. τ., 1927-1931, γ΄ έκδ., 1957-1965, δ΄ εκδ., 8 τ., 1998-2005).
  Πρόκειται για το βασικό εγκυκλοπαιδικό έργο για τον χριστιανισμό της εποχής από την πλευρά των Ευαγγελικών, με οπτική προερχόμενη από τη λεγόμενη «φιλελεύθερη θεολογία». Επομένως, έχει ενδιαφέρον η προσέγγιση ιστορικών θεμάτων του χριστιανισμού, σε αυτό το πλαίσιο, για την πλήρη εικόνα της έρευνας.

- *Dictionnaire d΄histoire et de Géographie ecclésiastique (DHGE)*, τ. 31, Paris, 1912-2015 (στη συνέχεια εκδ. Tunhout από τις εκδόσεις Brepols).
  Το σχεδίασε ο Alfred Baudrillart και το Πανεπιστήμιο της Louvain και ασχολείται με εξειδικευμένα θέματα ιστορίας και εκκλησιαστικής γεωγραφίας (χωρών, εντοπισμού και ιστορίας μεμονωμένων επισκοπών, τοπικών Εκκλησιών κ.λπ.). Φέρει επίδραση, σε πολλές περιπτώσεις, της ρωμαιοκαθολικής οπτικής, αλλά έχει υψηλότατες επιστημονικές προδιαγραφές. Αποτελεί απαραίτητο κείμενο για τη γνώση προσώπων, περιοχών, θεσμών οι οποίοι αφορούν την ιστορία του χριστιανισμού.

- *Lexikon für Theologie und Kirche (LThK),* 10τ., εκδοθέν από τον M. Buchberger, Freiburg im Breisgau 1930–1938, επανεκδόθηκε σε 11 τ. από τους J. Höfer και τον περίφημο ρωμαιοκαθολικό θεολόγο K. Rahner, (1957–1967, ανατ. 1986); και επανεκδόθηκε εκ τρίτου, πλήρως ανανεωμένο, από μια ομάδα με τον Walter Kasper σε 11 τ. (1993–2001 αναθ. 2006, ανατ. 2017).
  Αποτελεί βασικό εργαλείο γνώσης για τον χριστιανισμό με εμφανή τη δεδηλωμένη οπτική και θεματική επιλογή από τη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία. Πολλά όμως λήμματα, τα οποία αφορούν την ιστορία του χριστιανισμού, ειδικά την αρχαία, είναι κλασικά επειδή έχουν γραφεί από γνωστούς θεολόγους.

- *Dictionnaire de Spiritualité, Ascétique et mystique, Doctrine et histoire* (DSp), τ. 24, Paris, 1932-1995.
  Υπό τη διεύθυνση του Marcel Viller, αποτελεί ένα εγχείρημα στο πλαίσιο του αυξανόμενου ενδιαφέροντος, από τον Μεσοπόλεμο, για την πνευματικότητα, την άσκηση και το μυστικό βίωμα στον χριστιανισμό. Υπάρχουν σχετικά λήμματα τα οποία αφορούν σαφώς την ιστορία.

- *Reallexikon für Antike und Christentum (RAC),* 30 τ., Stuttgart, 1950-2021.

Όπως λέει ο υπότιτλος, είναι «Ειδικό λεξικό για την αντιπαράθεση/αντιπαραβολή του χριστιανισμού με τον αρχαίο κόσμο» και ερευνά την αλληλεπίδραση του χριστιανισμού με όλες τις πλευρές (πολιτικές, κοινωνικές, θρησκευτικές) του αρχαίου κόσμου. Με συντονιστή έκδοσης τον Theodor Klauser, και συνεπιβλέποντες τους Franz Josef Dölger, Hans Lietzmann και Ernst Dassmann, αποτελεί το μη-θεολογικό έργο αναφοράς στα ζητήματα θέσης του χριστιανισμού του αρχαίου κόσμου μέχρι σήμερα. Αυτονόητα αποτελεί κεντρικό βοήθημα για τη μελέτη της ιστορίας του χριστιανισμού μέχρι το 600.

- *Theologische Realenzyclopädie (TRE),* 36τ., Berlin, 1977-2004.
  Εκδοθέν από τους G. Krause και G. Müller αποτελεί, όπως φαίνεται και από την έκτασή του, το πληρέστερο και πιο σύγχρονο εγκυκλοπαιδικό έργο για τον χριστιανισμό στον γερμανόφωνο χώρο, το οποίο συντάχθηκε υπό μια διομολογιακή/οικουμενική οπτική και επιστημονική αμεροληψία. Επιμέρους θέματα τα οποία αφορούν την ιστορία του χριστιανισμού αποτελούν πραγματικές διεξοδικές ειδικές πραγματείες οι οποίες επιτρέπουν στον ερευνητή μια ουσιαστική αφετηρία για την έρευνα του θέματός του με πλήρη βιβλιογραφική ενημέρωση.

- *Dictionary of the Christian Church (DCC),* Oxford/NY, 1997.
  Εκδεδομένο από τους Frank Leslie Cross/Elizabeth A. Livingstone είναι ένα επίτομο λεξικό με σύγχρονα λήμματα για όλα τα ζητήματα τα οποία αφορούν τη χριστιανική Εκκλησία και την ιστορία της.

- *Brill Encyclopedia of Early Christianity (BEEC).*
  Αποτελεί μεγάλο εγχείρημα το οποίο ξεκίνησε το 2018 σε διαδικτυακή μορφή, υπό την επίβλεψη των David G Hunter, Paul van Geest και L J Lietaert Peerbolte, και περιέχει πλήθος ηλεκτρονικών άρθρων τα οποία αφορούν την ιστορία του αρχαίου χριστιανισμού και εκφράζουν τη σύγχρονη (κατά βάση αγγλοσαξωνική) έρευνα για το σχετικό θέμα.

2.2.2 Γενικά ή άλλα έργα συναφή με την ιστορία του χριστιανισμού

- *Νεώτερον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν Ηλίου*, τ. 18, Αθήνα, 1945, β΄ έκδ., 1960.
  Περιέχει αρκετά λήμματα τα οποία αφορούν την ιστορία του χριστιανισμού. Παρόλη την ηλικία του έχει ακόμη αξία λόγω του ακαδημαϊκού του επιπέδου.

- *Πάπυρος-Λαρούς-Μπριτάννικα*, τ. 61, Αθήνα, 1983.
  Αποτελεί συνδυασμό των τριών εγκυκλοπαιδειών, με εγχώριους και διεθνείς συγγραφείς, με πολλά λήμματα τα οποία αφορούν την ιστορία του χριστιανισμού, τα οποία και προσπορίζουν βασικές γνώσεις προκειμένου να συνεχίσει περαιτέρω ο ερευνητής.

- *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft Pauly-Wissowa* (RE ή PW), Stuttgart, 1894-1980.
  Είναι μια από τις θεμελιωδέστερες πηγές γνώσεων για την κλασική αρχαιότητα, που αποτελεί εκσυγχρονισμό της παλαιότερης προσπάθειας από τον August Pauly κατά τα μέσα του 19ου αιώνα από τον Georg Wissowa κατά τον 20ό αιώνα, για να καταλήξει σε ένα έργο 83 τόμων το 1980. Αργότερα εκδόθηκε επιτομή του, σε διάφορες μορφές, με το όνομα *Der kleine Pauly* (5 τ., 1975) ή το 2003 ως *Neue Pauly* σε 15 τ. (με άλλους 7 να έχουν ολοκληρωθεί το 2012), και στην αγγλική γλώσσα ως *Brill's New Pauly: Encyclopaedia of the Ancient World,* η οποία σταδιακά είναι διαθέσιμη και ηλεκτρονικά. Μολονότι το αντικείμενο είναι η κλασική αρχαιότητα, αποτελεί έργο αμέσου ενδιαφέροντος για την αρχική (και θεμελιώδη από πολλές πλευρές) ιστορία του χριστιανισμού η οποία εξελίσσεται κατά τη μετακλασική περίοδο (ρωμαϊκή και ύστερη αρχαιότητα), όπου πολλές πληροφορίες για τους θεσμούς, τα υλικά αντικείμενα, τις κοινωνικές σχέσεις κ.λπ. έχουν εφαρμογή και εκεί.

2.3 ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΑ – ΑΦΗΓΗΜΑΤΙΚΑ ΕΡΓΑ

2.3.1 Γενική ιστορία

- Βασίλειος Στεφανίδης, *Εκκλησιαστική Ιστορία, απ' αρχής μέχρι σήμερον*, εκδ. Παπαδημητρίου, Αθήναι, 1998 (α΄ έκδ., 1948).
  Συνιστά παλαιότερο, αλλά χρήσιμο εγχειρίδιο μιας γενικής ιστορίας του χριστιανισμού Ανατολής και Δύσεως γραμμένο με επιστημονική μέθοδο. Μειονέκτημά του αποτελεί η πολύ «αραιή» περιοδολόγηση σε μεγάλες περιόδους, κυρίως εκκλησιαστικές.

- Γεράσιμος Κονιδάρης, *Γενική Εκκλησιαστική Ιστορία από του Ιησού Χριστού μέχρι των καθ' ημάς χρόνων*, Αθήναι, 1957.
  Αποτελεί έργο γραμμένο στην παράδοση της κριτικής των πηγών, η οποία αντλεί, όπως και το προηγούμενο, από τη γερμανική ιστοριογραφία στο θέμα αυτό. Είναι βασικό γενικό εγχειρίδιο για σπουδαστές, αν και αρκετά απαρχαιωμένο.

- Βλάσιος Ιω. Φειδάς, *Εκκλησιαστική Ιστορία,* τ. Α΄, Αθήναι 1994, τ. Β΄, 2002, τ. Γ΄, 2014.
  Συνιστά το βασικό σύγχρονο εγχειρίδιο για τα γεγονότα της Εκκλησιαστικής Ιστορίας (γεγονοτολογική ιστορία) με μια αναλυτική παράθεση μιας γιγάντιας εξιστόρησης όλων των πλευρών της ιστορίας του χριστιανισμού σε Ανατολή και Δύση. Μειονέκτημά του είναι η πολύ μικρή χρήση παραπομπών σε πηγές και σύγχρονη βιβλιογραφία, ώστε να βοηθήσει τον αναγνώστη να ερευνήσει και μόνος του.

- Hans-Georg Beck, *Ιστορία της ορθόδοξης εκκλησίας στη βυζαντινή αυτοκρατορία*, τ. Α΄-Β΄, Αθήνα, 2004.
  Πρόκειται για μετάφραση του αντίστοιχου έργου, *Geschichte der orthodoxen Kirche im byzantinischen Reich* (εκδ. 1980), της σειράς *Die Kirche in Ihrer Geschichte* (βλ. σχετικά). Αφορά βασικά την ιστορία της Εκκλησίας μέσα στο βυζαντινό κράτος, με εφαλτήριο τη βαθιά γνώση του Beck στη βυζαντινολογία, η οποία φαίνεται και στα υπόλοιπα έργα του.

- Ιωάννης Αναστασίου, *Εκκλησιαστική Ιστορία,* τ. 1-2, εκδ. Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, 2005.
  Αποτελεί παλαιότερο χρήσιμο έργο του, στο οποίο το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό είναι και η παράθεση πολλών αποσπασμάτων πηγών για πρωτότυπη χρήση.

- Ιωάννης Πέτρου/Πέτρος Βασιλειάδης κ.ά. (επιμ.), *Ιστορία της Ορθοδοξίας*, τ. 9, Αθήνα, 2009.
  Περιέχει σε 9 τόμους την ιστορική εξέλιξη του χριστιανισμού, με έμφαση στην Ορθοδοξία, όπως διαφαίνεται από τον τίτλο. Το εγχείρημα πλαισίωσε συγγραφική ομάδα από τη Θεολογική Σχολή της Θεσσαλονίκης και, παρά τη στόχευση που έχει το έργο στο πλατύ κοινό, δεν υπολείπεται σε επιστημονική σοβαρότητα.

- Ευαγγελία Αμοιρίδου, *Πτυχές από την ιστορία της αδιαίρετης Εκκλησίας*, Θεσσαλονίκη, 2011.
  Παρουσιάζονται βασικά θέματα της ιστορίας της ενιαίας Εκκλησίας κατά την πρώτη χιλιετία, κατά θεματικές ενότητες (π.χ. οργάνωση και διοίκηση της Εκκλησίας, σχίσματα κ.λπ.), και ακολουθεί τμήμα με σχετικά κείμενα. Και εδώ ο χαρακτήρας είναι κυρίως διδακτικός.

- Δημήτριος Μόσχος, *Συνοπτική ιστορία του χριστιανισμού*, τ. Α΄, εκδ. Αρμός, Αθήνα, 2013, τ. Β΄, 2014.
  Αποτελεί προσπάθεια συνοπτικής παρουσίασης της εκκλησιαστικής ιστορίας η οποία συνοδεύεται (στον α΄ τόμο, ο οποίος πραγματεύεται την πρώτη χιλιετία) από βασικά κείμενα-πηγές και κάποιο οπτικό υλικό (χάρτες κ.λπ.). Κάθε κεφάλαιο συνοδεύεται από συνοπτικό χρονολογικό πίνακα και βασική βιβλιογραφία με πηγές και δευτερεύουσα βιβλιογραφία. Μειονέκτημά του βιβλίου αποτελεί ίσως η υπερβολικά συνοπτική πραγμάτευση σύνθετων και μακρόχρονων διεργασιών.

- Μάρκος Φώσκολος, *Η πορεία 20 αιώνων του λαού του Θεού. Ιστορία της Καθολικής Εκκλησίας με αναφορά στην Εκκλησία της Ανατολής και στην Καθολική Εκκλησία στην Ελλάδα*, Αθήνα, 1987.
  Συνιστά βιβλίο με κάπως κλασική, σχολική ιστοριογράφηση της ιστορίας της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας, από τις απαρχές έως την εποχή συγγραφής του βιβλίου, από τα πρώτα της σύγχρονης εποχής, με πολύ πλούσιο υλικό μιας εκκλησιαστικής ιστορίας της Δύσεως η οποία γράφτηκε πρωτοτύπως στα ελληνικά.

Κάθε κεφάλαιο έχει αποσπάσματα από σημαντικά κείμενα σχετικά με την ιστορία της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας της συγκεκριμένης περιόδου.

- Jean-Pierre, Moisset, *Ιστορία του Καθολικισμού*, Αθήνα, 2011.
  Πρόκειται για μια συνεκτική, και αρκετά συνοπτική, παρουσίαση των δύο χιλιετιών του χριστιανισμού, από το πρίσμα μεν της ρωμαιοκαθολικής εκκλησιαστικής ιστορίας, αλλά με μέριμνα για την ιστοριογράφηση και της «εκ των κάτω» εκκλησιαστικής ζωής, όπως είναι η τάση γενικά σήμερα στην ιστοριογραφία. Στα θετικά συγκαταλέγεται το ότι δίνεται μια ευσύνοπτη αλλά μεστή περιγραφή των γεγονότων αναφορικά με τη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία έως σήμερα. Στα μείον για τον ερευνητή είναι η απουσία μεγάλου βιβλιογραφικού τμήματος για περαιτέρω έρευνα.

- Augustin Fliche/Victor Martin (επιμ.), *Histoire de l'Église depuis les origines jusqu'à nos jours*, Paris, Bloud et Gay, 1934-1963, τ. 1-20.
  Πρόκειται για το κλασικό παλαιότερο διεθνές εγχειρίδιο το οποίο παρουσίαζε την παραδοσιακή Εκκλησιαστική Ιστορία με γεγονοτολογική πληρότητα «από τις απαρχές έως σήμερα» δηλώνοντας την ενότητα της αρχαίας με τη σύγχρονη (Ρωμαιοκαθολική) Εκκλησία.

- Herbert Jedin, «*Εγχειρίδιο Εκκλησιαστικής Ιστορίας*» (*Handbuch der Kirchengeschichte*), με επιμελητή τον H. Jedin, εκδόθηκε από τις εκδόσεις Herder (Freiburg), το 1962.
  Παρά τον τίτλο του (Εγχειρίδιο), το έργο αυτό εκτείνεται σε αρκετούς τόμους και περιλαμβάνει τα γεγονότα και μετά τη Β΄ Βατικανή Σύνοδο, όντας το αντίστοιχο πλήρες εκκλησιαστικοϊστορικό έργο της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας στον γερμανόφωνο χώρο. Ενσωματώνει τη νεότερη κριτική έρευνα, αλλά με έμφαση στη ρωμαιοκαθολική θεώρηση κρίσιμων ζητημάτων, ενώ στη συντακτική του ομάδα συμμετείχαν σημαντικά ονόματα στον επιστημονικό χώρο επιμέρους αντικειμένων, όπως ο H.-G. Beck για τη βυζαντινή περίοδο της Ορθόδοξης Εκκλησίας.

- *Kirchengeschichte in Einzeldarstellungen*.
  Αποτελεί σειρά η οποία εκδίδεται στη Λειψία, ήδη από το 1985 (αρχικοί εκδότες οι Gert Haendler και Joachim Rogge), και σήμερα αριθμεί 39 τόμους, με έμφαση βέβαια στον γερμανικό χώρο, αλλά και στον παγκόσμιο χριστιανισμό, από λουθηρανικό κυρίως πρίσμα. Επιμέρους τόμοι θα παρουσιασθούν κατά περίπτωση στα κεφάλαια του Β΄ μέρους.

- Bern Moeller (επιμ.), *Die Kirche in ihrer Geschichte*.
  Συνιστά σειρά την οποία ξεκίνησε να επιμελείται ο Bern Moeller με τον εκδοτικό οίκο Vandenhoeck&Ruprecht, στο Göttingen, από το 1966. Τόσο η συγκεκριμένη όσο και η προηγούμενη σειρά καλύπτουν τον παγκόσμιο χριστιανισμό με μικρές ευσύνοπτες και αυτοτελείς πραγματείες οι οποίες αποτελούν εισαγωγές σε επιμέρους περιόδους και περιοχές από χωριστούς συγγραφείς. Έτσι, δεν χρειάζεται να μελετήσει κανείς ολόκληρη τη σειρά. Επιμέρους τόμοι θα παρουσιασθούν, κατά περίπτωση, και απ' αυτήν τη σειρά στα κεφάλαια του Β΄ μέρους. Σημαντικά ονόματα όπως του Georg Kretschmar, του Friedrich Heyer, αλλά και πάλι και του H.-G. Beck φιγουράρουν ανάμεσά τους, σε τόμους οι οποίοι αφορούν τα αντικείμενά τους.

- Luce Petri (επιμ.), *Histoire du christianisme des origines à nos jours*, Paris, 2000.
  Πρόκειται για πολύτομο έργο το οποίο επιδιώκει να σταθεί υπεράνω Ομολογιακών προσεγγίσεων, με τον επιμελητή Charles και εν συνεχεία την Luce Petri να συντονίζει πλειάδα ειδικών, οι οποίοι ιστοριογραφούν αναλυτικότατα τα γεγονότα μέχρι τον 20ό αιώνα σε μια απόπειρα «κοινωνικής ιστορίας» των χριστιανών η οποία αποτελεί όχι απλά προέκταση, αλλά στροφή σε σχέση με το παλαιότερο προαναφερθέν εγχειρίδιο των Fliche/Martin[12]. Γερμανική μετάφραση (*Die Geschichte des Christentums Religion – Politik – Kultur*, Freiburg/Basel/Wien, 2003) επιμελήθηκε επιπρόσθετα ομάδα Γερμανών ειδικών (Norbert Brox, G. Kretschmar κ.ά.) και αριθμεί 13 τόμους με επιπλέον 2 τόμους ευρετηρίων.

- *Cambridge History of Christianity*, Cambridge, 2006, τ. 1-9.

[12] Για τη διαφορά μεταξύ των δύο βλ. Laplanche François. De l' Histoire de l'Église de Fliche et Martin à l' Histoire du christianisme. *Revue d' histoire de l' Église de France*, 86/ 217 (2000), 685-690.

Αποτελεί συλλογικό έργο (από διαφορετικές ομάδες επιμελητών ανά τόμο) το οποίο εξετάζει την ιστορία του χριστιανισμού από τη σκοπιά ενός διεπιστημονικού τρόπου προσέγγισης μεταξύ θρησκειολογίας και θεολογικής αφετηρίας, ξεκινώντας από την πρώτη Εκκλησία και φθάνοντας στο έτος 2000. Όπως διακηρύσσει η ίδια η σειρά, το έργο δεν περιορίζεται μόνο στην πραγμάτευση του κλασικού ευρωπαϊκού χριστιανισμού, αλλά περιλαμβάνει και την πορεία του σε μη δυτικές κουλτούρες, όπως στον συριακό ή κοπτικό χριστιανισμό και, στη σύγχρονη εποχή, στους «χριστιανισμούς» οι οποίοι εμφανίζονται στον σύγχρονο μη ευρωπαϊκό κόσμο, όπως στην Αφρική, την Ασία κ.λπ. Επίσης, όσον αφορά τις οπτικές γωνίες, πραγματεύεται και θέματα όπως η λαϊκή ευσέβεια, οι σχέσεις με την κοινωνία, ο ρόλος των γυναικών κ.λπ.

- John Meyendorff, *Imperial Unity and Christian Divisions. The Church 450-680 AD*, Crestwood NY, 1989, μτφ. στα γαλλικά το 1993.
  Πρόκειται για τμήμα της σειράς *The Church in History*, σειρά η οποία αποτελεί προσπάθεια για μια, ει δυνατόν, συλλογική εκκλησιαστική ιστορία από ορθόδοξη σκοπιά, η οποία θα είχε, όμως, το βλέμμα στραμμένο σε μια συγχρονική πραγμάτευση των γεγονότων στη Δύση και με ένα πρίσμα καταλλαγής σε σχέση με τη Δυτική Εκκλησία. Ο ίδιος πρόλαβε να συγγράψει τον τόμο ο οποίος καλύπτει την περίοδο 450-680 και, κατόπιν, το 1994.

- John Meyendorff/Aristides Papadakis, *The Christian East and the Rise of the Papacy: The Church 1071-1453 A.D*, 1994, (μτφ. στα γαλλικά το 2001). Ελλ. Μετάφ. *Η χριστιανική Ανατολή και η άνοδος του παπισμού Η Εκκλησία από το 1071 ώς το 1453* (μετάφ. Σ. Ευθυμιάδη), Αθήνα, 2003.
  Ο τόμος αυτός περιγράφει την ανάπτυξη της Δυτικής Εκκλησίας, τοποθετώντας το σχίσμα ως αποτέλεσμα της ανάπτυξης της παπικής εξουσίας έναντι στη φεουδαρχία. Είναι μια ισορροπημένη παρουσίαση Ανατολής και Δύσης στη δυτική βιβλιογραφία.

- Andrew Louth, *Greek East and Latin West: The Church, AD 681-1071*, Crestwood NY, 2007, μτφ. στα γαλλικά, το 2013.
  Αποτελεί συνέχεια του εγχειρήματος για το διάστημα 681-1071, πάλι με ισορροπημένη παρουσίαση των γεγονότων σε Ανατολή και Δύση.

- Veselin Kesich, *Formation and Struggles: The Church AD 33–450, Part 1: The Birth of the Church AD 33–200*, Crestwood, 2007.

Είναι ο πρώτος τόμος της σειράς (μολονότι εκδόθηκε προς το τέλος), ο οποίος βασίζεται στην ίδια οπτική για να αφηγηθεί την πρώιμη, διαμορφωτική περίοδο.

2.3.2 Τοπικές ιστορίες

- Χρυσόστομος Παπαδόπουλος, *Ιστορία της Εκκλησίας Ιεροσολύμων*, Θεσσαλονίκη, 2010 (α΄ έκδ., Ιεροσόλυμα, 1910).
  Η σημαντικότερη σφαιρική προσέγγιση μετά την παλαιά εργασία του Δοσιθέου Ιεροσολύμων η οποία ανέδειξε την επιστημονική αξιότητα του Χρυσόστομου Παπαδόπουλου και εκφράζει την επίσημη ορθόδοξη προσέγγιση της ιστορίας του παλαίφατου Πατριαρχείου. Είναι σημαντικό, παρά την παλαιότητά του.

- Χρυσόστομος Παπαδόπουλος, *Ιστορία της εκκλησίας της Ελλάδος, τόμ.1: Ίδρυσις και οργάνωσις της αυτοκεφάλου εκκλησίας της Ελλάδος,* εν Αθήναις, 1920.
- Χρύσανθος Φιλιππίδης (Μητρ. Τραπεζούντος), Η Εκκλησία Τραπεζούντος, *Αρχείον Πόντου*, 4- 5 (1933), 1-683.
  Πρόκειται για την αναλυτικότερη και επιστημονικότερη προσέγγιση του θέματος στον ελληνόφωνο χώρο, με πλήθος λεπτομερειακών στοιχείων. Παρά την ηλικία της, είναι απαραίτητη για τη μελέτη του ποντιακού χριστιανισμού.

- Χρυσόστομος Παπαδόπουλος, *Ιστορία της εκκλησίας της Αλεξάνδρειας (62-1934)*, Θεσσαλονίκη, 2009 (α΄ έκδ., Αθήνα, 1935).
  Αποτελεί θεμελιωδέστατο εγχειρίδιο για την ελληνική βιβλιογραφία, το οποίο, παρά την παλαιότητά του, αποτελεί σημείο αναφοράς, παρά την ύπαρξη νεότερων ιστοριών (όπως π.χ. του Ιωάννου Μπάκα).

- Χρυσόστομος Παπαδόπουλος, *Ιστορία της Εκκλησίας Αντιοχείας*, Θεσσαλονίκη, 2011 (α΄ έκδ., εκ των καταλοίπων Αθήνα 1951).
  Είναι βασικό εγχειρίδιο για την ελληνόφωνη βιβλιογραφία, το οποίο εκφράζει την προσέγγιση της ελληνικής και ορθόδοξης οπτικής γωνίας.

- Γεράσιμος Κονιδάρης, *Εκκλησιαστική Ιστορία της Ελλάδος από της ιδρύσεως των Εκκλησιών αυτής υπό του αποστόλου Παύλου μέχρι σήμερον (49/50-1951)*, τ. Α΄, Αθήναι, 1954, τ. Β΄, με γενικό τίτλο *Εκκλησιαστική Ιστορία της Ελλάδος από της ιδρύσεως των Εκκλησιών αυτής υπό του αποστόλου Παύλου μέχρι σήμερον (49/50-1966*), και υπότιτλο *Από των αρχών του Η΄ αιώνος έως των καθ' ημάς χρόνων εν επιτομή (μετ' επισκοπήσεως της Εκκλησιαστικής Ιστορίας της Ελλάδος εισαγωγικώς)*, Αθήναι. 1970[2].
  Όπως φαίνεται από τους τίτλους, πρόκειται για ένα έργο εξελισσόμενο σε μακρό χρόνο, το οποίο συνέλαβε ο σημαντικός αυτός εκκλησιαστικός ιστορικός της ελλαδικής ακαδημαϊκής θεολογίας ως δημιουργία ενός αυτόνομου κλάδου, δηλαδή όχι απλώς της ιστορίας της Εκκλησίας της Ελλάδος (δηλαδή της ιστορίας της νεότερης εκκλησιαστικής αρχής που λέγεται Εκκλησία της Ελλάδος μετά το 1833) αλλά της εκκλησιαστικής ιστορίας της Ελλάδος, δηλαδή της ενιαίας ιστοριογράφησης όλων των γεγονότων της ιστορίας του ορθόδοξου χριστιανισμού στις περιοχές που αποτελούν τον ιστορικό πυρήνα της Ελλάδος από τη ρωμαϊκή εποχή έως το νεότερο ελληνικό κράτος. Το έργο είναι σημείο αναφοράς για τον ελλαδικό χώρο και συνοδεύεται από μακρά εισαγωγή στις σχετικές ιστοριογραφικές προσπάθειες, η οποία καταλαμβάνει μεγάλο μέρος (περί τις 140 σελίδες) του πρώτου τόμου και επαναλαμβάνεται συνοπτικά στον β΄, ο οποίος επεκτείνει την ιστοριογράφηση έως το 1966 (δηλαδή πριν τη δικτατορία).

- Δημήτριος Β. Γόνης, *Ιστορία των Ορθοδόξων Εκκλησιών Σερβίας και Βουλγαρίας*, Αθήνα, 2001.
  Το σημαντικότερο εγχειρίδιο για τις δύο αυτές βασικές τοπικές σλαβικές Εκκλησίες των Βαλκανίων με ουσιαστική εργασία με τις πηγές και κάλυψη των βασικών ιστορικών προβλημάτων τα οποία απασχόλησαν και την ιστοριογράφησή τους.

- Βλάσιος Ιω. Φειδάς, *Εκκλησιαστική ιστορία της Ρωσίας 988-1988*, Αθήνα, 1997.
  Όπως φαίνεται και από τον τίτλο, πρόκειται για μια αρκετά κατατοπιστική κάλυψη μιας ολόκληρης χιλιετίας της εκκλησιαστικής ιστορίας της Ρωσίας με γνώση και των πηγών στην πρωτότυπη μορφή τους, καθώς ο συγγραφέας υπήρξε γνώστης της γλώσσας και των πηγών από την εποχή της σύνταξης της διδακτορικής του διατριβής. Έτσι, το έργο είναι σημείο αναφοράς για την ελληνική βιβλιογραφία για την αυτάρκειά του, μολονότι υπάρχουν και άλλα έργα για το θέμα σε ξένες γλώσσες.

2.3.3 Ιστορία της Λατρείας (δεν περιλαμβάνεται η Λειτουργική η οποία έχει κυρίως πρακτικό και όχι ιστορικό χαρακτήρα)

- Παναγιώτης Τρεμπέλας, *Αρχαί και χαρακτήρ της χριστιανικής Λατρείας*, Αθήναι, 1962.
- Παναγιώτης Τρεμπέλας, *Λειτουργικοί τύποι Αιγύπτου και Ανατολής. Συμβολή είς την ιστορίαν της χριστιανικής λατρείας*, Αθήναι, 1961. Βασική απεικόνιση της εξέλιξης της Θείας Λειτουργίας μέσα από σχετικά κείμενα.
- Παναγιώτης Τρεμπέλας, *Λειτουργικοί τύποι της Δύσεως και Διαμαρτυρομένων Agenda, Συμβολή εις την ιστορίαν της χριστιανικής λατρείας*, Αθήναι, 1966. Περιέχει ανατυπώσεις μελετών που δημοσιεύθηκαν στην *ΕΕΘΣΠΑ*, τ. 15, Αθήναι, 1965. *Θεολογία* 33 (1962), 34 (1963), 35 (1964) καί 36 (1965).
  Πρόκειται για παρουσίαση της ιστορικής εξέλιξης των λειτουργικών τύπων στις χριστιανικές παραδόσεις της Δύσης.

- Ευάγγελος Θεοδώρου, Μαθήματα *Λειτουργικής* Α΄, Αθήνα, 1975.
  Αποτελεί παλαιότερο εισαγωγικό έργο, χρήσιμο κυρίως για την αναλυτική και εξαντλητική παράθεση των σχετικών πηγών της λατρείας στην αρχαία Εκκλησία, γεγονός το οποίο το καθιστά πολύ χρήσιμο και για τον ιστορικό.

- Γεώργιος Φίλιας, *Λειτουργική,* τ. Α΄, Αθήνα, 2009, τ. Β΄, Αθήνα, 2016.
  Για τον ιστορικό εδώ έχει σημασία η παρουσίαση της ιστορικής προέλευσης βασικών πτυχών της λατρείας όπως των σχέσεων με την εβραϊκή λατρεία κατά τον 1ο αιώνα, της χριστιανικής προσευχής και των

«μυστηρίων μύησης» (βάπτισμα-χρίσμα) έως τον 4ο αιώνα (Α΄ τ.), καθώς και της Θείας Ευχαριστίας έως τον 15ο αιώνα (Β΄ τ.).

- Γεώργιος Φίλιας, *Εισαγωγή στην ιστορία και τη θεολογία των εκκλησιαστικών ύμνων*, Αθήνα, 2016.
  Είναι το ειδικό εγχειρίδιο το οποίο παρουσιάζει την ιστορία και την εξέλιξη της εκκλησιαστικής ποίησης.

- Χανς Γιόαχιμ Σουλτς, *Η Βυζαντινή Λειτουργία. Μαρτυρία πίστεως και συμβολική έκφραση* (μετ. Δ. Τζέρπος), Αθήνα, 1999 (πρωτ. έκδ., 1980).
  Το έργο παρουσιάζει την ιστορική εξέλιξη της Θείας Λειτουργίας στο Βυζάντιο μέσα από τις ιστορικές συγκυρίες και αλλαγές.

- Robert Taft, *The Byzantine Rite: A Short History*, Collegeville/Minnesota, 1992.
  Συνοπτική περιγραφή της ιστορίας του βυζαντινού τυπικού από έναν από τους διαπρεπέστερους λειτουργιολόγους του 20ού αιώνα.

2.3.4 Ιστορία των συνόδων

- Carl Joseph Hefele, *Conciliengeschichte*, Freiburg, i. B., 1855.
  Πρόκειται για θεμελιώδες έργο το οποίο επικεντρώνεται, με το διαθέσιμο υλικό της εποχής του, στην ιστορία όλων των Συνόδων (γενικών και τοπικών του χριστιανισμού). Συμπληρώθηκε ως Ch. J. Hefele/H. Leclercq, *Histoire des conciles d΄après les documents originaux*, τ. 9, 1907-1921, έως τις εξελίξεις της Α΄ Βατικανής Συνόδου και παραμένει το πληρέστερο έργο που μπορεί κανείς να συμβουλευθεί για κάθε χριστιανική Σύνοδο.

2.3.5 Ιστορία της θεολογικής σκέψης

- Γεώργιος Φλορόφσκυ, *Δρόμοι ρωσικής θεολογίας*, Θεσσαλονίκη, 2019.
  Πρόκειται για τη μετάφραση του πρώτου τόμου από το δίτομο ομότιτλο έργο του Φλορόφσκυ στο οποίο περιγράφει την εξέλιξη της ρωσικής θεολογικής σκέψης μέχρι τον 18ο αιώνα. Η πραγμάτευση είναι αρκετά κριτική, ως ιστορία μιας θεολογικής αλλοτρίωσης από τις πηγές προκειμένου να καταδείξει την ανάγκη επιστροφής στην κατανόηση των Πατέρων.

- Αθανάσιος Ι. Δεληκωστόπουλος, *Θεολογία. Δημιουργοί και Ορόσημα*, Αθήνα, 1973.
  Συνιστά ιστορική αποτίμηση της ελληνόφωνης θεολογικής σκέψης έως το πρώτο μισό του 20ού αιώνα.

- Χρήστος Γιανναράς, *Ορθοδοξία και Δύση στη νεώτερη Ελλάδα*, Αθήνα, 2021 (επανέκδοση).
  Αποτελεί διευρυμένη έκδοση δύο δοκιμίων του ιδίου με τον τίτλο «Ορθοδοξία και Δύση – Η θεολογία στην Ελλάδα σήμερα», εκδεδομένων αρχικά το 1972. Αν και υπερβολικά διαγραμματική και απλουστευτική, χρησιμεύει ως μια βασική πυξίδα για πρόσωπα, έργα και ρεύματα της νεότερης ελληνόφωνης θεολογίας.

- Rosino Gibellini, *Η θεολογία του 20ού αιώνα*, μετάφ. Π. Υφαντή, Αθήνα, 2002.
  Αποτελεί ένα πανόραμα των θεολογικών απόψεων του 20ού αιώνα με έμφαση, κατά βάση στη Δυτική θεολογία. Ο αποκλεισμός της ορθόδοξης, και η κάπως παρατακτική, και όχι πραγματικά ιστορικογενετική, και σε αλληλεπίδραση με την κοινωνία έκθεση, είναι ίσως τα δύο μοναδικά μειονεκτήματα αυτού του -κατά τα άλλα θεμελιώδους- βιβλιογραφικού βοηθήματος για πλοήγηση στις θεολογικές ιδέες του 20ού αιώνα.

- Heinrich Fries/Georg Kretschmar (επιμ.), *Klassiker der Theologie*, München, 1983, τ. 1-2.
  Πρόκειται για μια συστηματική και ευσύνοπτη αλλά πλήρη παρουσίαση των μεγάλων θεολογικών μορφών του χριστιανισμού, από τον Ειρηναίο Λυώνος έως τον Dietrich Bonhoeffer, γραμμένα ως χρονολογικά διαταγμένα κεφάλαια από ειδικούς στον καθένα, με έκθεση της σκέψης τους, και τη σχετική ελεγμένη βιβλιογραφία.

2.4 ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΑ ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ

Ο βασικότερος τρόπος για να καλυφθεί το βιβλιογραφικό κενό ανάμεσα στο έτος έκδοσης (και την αντίστοιχη βιβλιογραφία έως τότε) ενός γενικού έργου ή και μιας μονογραφίας, και το έτος για το οποίο ενδιαφερόμαστε να έχουμε ενημέρωση, είναι η παρακολούθηση των επιστημονικών περιοδικών. Μέσα σε αυτά υπάρχουν τρία τμήματα απαραίτητα για τον ερευνητή: τα επιστημονικά άρθρα, οι βιβλιοκρισίες και οι βιβλιοπαρουσιάσεις ή οι Βιβλιογραφικοί Οδηγοί. Τα άρθρα αποτελούν το κύριο βήμα ανταλλαγής επιστημονικών απόψεων σε επίκαιρα ερευνητικά θέματα, ενώ οι βιβλιοκρισίες είναι το μέσον κριτικής και διορθώσεων επιστημονικών μελετών οι οποίες εμφανίζονται κατά περιόδους, και οι βιβλιοπαρουσιάσεις είναι μια συνοπτική ενημέρωση για τα σχετικά επιστημονικά έργα που εμφανίζονται κατά την έκδοση κάθε νέου τεύχους. Τα επιστημονικά περιοδικά είναι πάρα πολλά, σε πάρα πολλούς κλάδους, και πολλές δεκάδες από αυτά αποτελούν θεολογικά περιοδικά. Εδώ παρατίθενται θεολογικά και ευρύτερα τα οποία αποτελούν τα σημαντικότερα εργαλεία για την ιστορία του χριστιανισμού, τόσο από πλευράς δηλωμένου σκοπού στην έκδοσή τους, όσο και από πρακτική εγγύτητα στο θέμα, διαπιστωμένη από ερευνητική εμπειρία, ανεξάρτητα από βαθμό βαρύτητας κ.λπ.

2.4.1 Ελληνικά

2.4.1.1 Θεολογικά-εκκλησιαστικά

- Θεολογία.
  Το σημαντικότερο βήμα εναπόθεσης ακαδημαϊκών θεολογικών άρθρων βρίσκεται στο περιοδικό αυτό, υπό τη διεύθυνση της Εκκλησίας της Ελλάδος και πρωτοεκδόθηκε το 1923. Πολλά άρθρα του και βιβλιοκρισίες αφορούν την ιστορία του χριστιανισμού. Σήμερα είναι όλα προσβάσιμα από το Διαδίκτυο στη διεύθυνση https://www.ecclesia.gr/greek/press/theologia/index.asp

- Κληρονομία.
  Έκδοση του Πατριαρχικού Ιδρύματος Πατερικών Μελετών, άρχισε την έκδοσή του το 1969. Μέχρι σήμερα εκδόθηκαν 37 τόμοι (1969 -2013). Είναι θεολογικό περιοδικό, αλλά με έμφαση σε ιστορικά μελετήματα.

- Γρηγόριος Παλαμάς, διμηνιαίον θεολογικόν και εκκλησιαστικόν περιοδικόν: όργανον της Ιεράς Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης/Ιερά Μητρόπολη Θεσσαλονίκη.
  Ξεκίνησε το 1954. Περιέχει αξιόλογα άρθρα εκκλησιαστικοϊστορικής θεματικής με επιστημονικό χαρακτήρα.

- Εκκλησιαστικός Φάρος.
  Μηνιαία εκκλησιαστική επιθεώρησις. 1910-1948: Επιστημονικόν θεολογικόν σύγγραμμα. 1952-2003: Επιστημονικόν θεολογικόν περιοδικόν σύγραμμα του Πατριαρχείου Αλεξανδρείας.
  Όπως αναφέρει ο τίτλος είναι το επιστημονικό θεολογικό περιοδικό του Πατριαρχείου Αλεξανδρείας, με επιστημονικά, αλλά και άρθρα, εκκλησιαστικής δημοσιογραφίας με ιστορικό ενδιαφέρον.

- Επιστημονική Επετηρίς Θεολογικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών (ΕΕΘΣΠΑ).
  Συνιστά ετήσια έκδοση, η οποία περιλαμβάνει δημοσιεύσεις διδασκόντων στα δύο Τμήματα της Θεολογικής Σχολής ΕΚΠΑ, με ικανό αριθμό, κάθε φορά, τα οποία αφορούν την ιστορία του χριστιανισμού.

- Επιστημονική Επετηρίδα Θεολογικής Σχολής Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (ΕΕΘΣΑΠΘ).
  Αποτελεί ίδιο εγχείρημα, το οποίο προέρχεται αντίστοιχα από τη Θεολογική Σχολή του ΑΠΘ με σχετικά επιστημονικά άρθρα τα οποία αφορούν την ιστορία του χριστιανισμού.

- Σύναξη, Τριμηνιαία έκδοση σπουδής στην Ορθοδοξία.
  Τριμηνιαίο περιοδικό με ξεχωριστή αρίθμηση σε κάθε τεύχος, το οποίο ξεκίνησε το 1982 με τον πρόωρα εκλιπόντα θεολόγο Παναγιώτη Νέλλα, και εξακολουθεί να εκδίδεται ανελλιπώς έως σήμερα. Μολονότι έχει ως στόχο του τον διάλογο της ορθόδοξης θεολογίας με την κοινωνία και την επιστήμη γενικά, και στο σήμερα με δοκιμιακά κυρίως άρθρα, περιέχει πολύ συχνά δημοσιεύσεις για επιμέρους θέματα της ιστορίας του χριστιανισμού με αμιγώς επιστημονικό χαρακτήρα.

2.4.1.2 Βυζαντινολογικά

- Βυζαντιακά.
  Έκδοση της Ελληνικής Ιστορικής Εταιρείας από το 1981. Πολλά θέματα άρθρων του αγγίζουν τον βυζαντινό χριστιανισμό.

- Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών (ΕΕΒΣ).
  Είναι ετήσιο περιοδικό της Εταιρείας από το 1924, το οποίο περιέχει ανακοινώσεις των Ελλήνων Βυζαντινολόγων με θέματα τα οποία αγγίζουν και εδώ τον βυζαντινό χριστιανισμό.

- Ερανιστής.
  Είναι έκδοση του Όμιλου Μελέτης του Ελληνικού Διαφωτισμού και, όπως είναι φανερό, αφορά συγγραφείς, ιδέες και έργα της επίδρασης του Διαφωτισμού στον ελληνικό και βαλκανικό χώρο τον 18ο και τον 19ο αιώνα. Καθώς ο ρόλος της Εκκλησίας, ως θεσμού, αλλά και της χριστιανικής σκέψης, έρχεται σε διαφόρων μορφών αλληλεπίδραση με τα φαινόμενα αυτά, εμφανίζονται αρκετά άρθρα για τον ερευνητή της ιστορίας του χριστιανισμού αυτής της περιόδου, και ειδικά του ορθόδοξου.

- Μνημοσύνη.
  Αποτελεί ετήσια έκδοση της της Εταιρείας Ιστορικών Σπουδών επί του νεότερου ελληνισμού που χρονολογείται από το 1967. Και εδώ βρίσκονται άρθρα τα οποία αφορούν έμμεσα τις σχέσεις χριστιανισμού και νεότερου ελληνισμού.

- Μνήμων.
  Είναι επιστημονικό περιοδικό το οποίο εκδίδεται από την Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού από το 1971 και δίνει έμφαση σε θέματα κοινωνικής και οικονομικής ιστορίας και ιστορίας ιδεών, σε θέματα τα οποία έμμεσα αγγίζουν και ζητήματα σχέσεων με τη θρησκεία και άρα και τον χριστιανισμό στη νεοελληνική κοινωνία.

- Εώα και Εσπέρια.
  Αποτελεί διεθνές περιοδικό (τώρα ηλεκτρονικό ανοικτής πρόσβασης), το οποίο εκδίδεται από την Εταιρεία Έρευνας των Σχέσεων του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού με τη Δύση (ΕΕΣΜΝΕΔ) με αντικείμενο τις σχέσεις του μεσαιωνικού και νέου ελληνισμού με τη Δύση από τον 4ο έως και τον 18ο αιώνα, εμπεριέχοντας και θέματα εκκλησιαστικών σχέσεων και θεολογικών αντιπαραθέσεων.

Στην κατηγορία των περιοδικών με συνάφεια με την ιστορία του χριστιανισμού πρέπει να συμπεριλάβουμε και ποικίλες τοπικές επιθεωρήσεις και περιοδικά με ποικίλο επίπεδο, όχι πάντα αυστηρά επιστημονικό, τα οποία όμως περιέχουν τοπικές πληροφορίες για πηγές γραπτές και άγραφες (μνημεία, παραδόσεις κ.λπ.) της εκκλησιαστικής ιστορίας και ζωής των περιοχών τους τα οποία ξεφεύγουν από τη συνολικότερη επιστημονική ιστοριογράφηση του χριστιανισμού, π.χ. Κιμωλιακά, Δωδεκανησιακά Χρονικά κ.ά.

2.4.1.3 Νεότερα εκκλησιαστικά έντυπα ως αντικείμενα μελέτης για επίσημα εκκλησιαστικά κείμενα και ειδήσεις

- Εκκλησία.
  Μηνιαία έκδοση της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος η οποία περιέχει εκτός από κάποια άρθρα, κυρίως επίσημα κείμενα, συνοδικές αποφάσεις και άλλα έγγραφα της εκκλησιαστικής διοίκησης και δικαιοσύνης το οποίο αποτελεί απαραίτητο υλικό για τον ιστορικό ερευνητή της σύγχρονης εκκλησιαστικής ιστορίας της Ελλάδος.

- Εκκλησιαστική Αλήθεια.
  Έντυπο περιοδικό του Οικουμενικού Πατριαρχείου το οποίο εκδιδόταν από το 1880 έως το 1923 με στοιχεία, κείμενα και ειδήσεις απαραίτητα για τον μελετητή, ειδικά της εκκλησιαστικής ιστορίας της Ανατολής αυτής της περιόδου.

- Επίσκεψις.
  Μηνιαίο περιοδικό, Δελτίο Οικουμενικής Επικαιρότητας περί το Κέντρο Σαμπεζύ του Οικουμενικού Πατριαρχείου το οποίο εκδίδεται από το 1970 και περιέχει πολλά επίσημα κείμενα, συνήθως σχετικά με

τους θεολογικούς διαλόγους, τις οικουμενικές και διεθνείς επαφές, αλλά και σχετικές ειδήσεις, με πολύ υλικό για τον μελετητή της νεότερης περιόδου.

2.4.2 Ξενόγλωσσα

2.4.2.1 Περιοδικά αμιγώς εκκλησιαστικής ιστορίας

- Zeitschrift für Antikes Christentum (ZAC).
  Πρωτοκυκλοφορήθηκε το 1997 και αφορά τον επιστημονικό χώρο της ιστορίας του χριστιανισμού κατά την αρχαιότητα σε διάλογο με τους όμορους κλάδους της αρχαίας και της ανατολικής φιλολογίας, αρχαίας ιστορίας, αρχαιολογίας και φιλοσοφίας καθώς και τις αλληλεπιδράσεις με τον ιουδαϊσμό. Είναι από τις πιο σύγχρονες περιοδικές εκδόσεις στο αντικείμενο.

- Journal of Early Christian Studies. Αποτελεί διεθνές περιοδικό το οποίο πρωτοεκδόθηκε το 1993 και αποτελεί όργανο της North American Patristics Society με θέματα κυρίως πατρολογικά και ιστορίας έως το 700 μ.Χ. περίπου.Journal of Ecclesiastical History (JEH).
  Εκδιδόμενο από το 1950 εκφράζει κυρίως την αγγλική επιστημονική κοινότητα για θέματα ιστορίας της χριστιανικής Εκκλησίας όλων των περιοχών και όλων των περιόδων.

- Church History: Studies in Christianity and Culture (CH). Είναι το αντίστοιχο του προηγουμένου αλλά ξεκίνησε να εκδίδεται το 1932 από την American Society of Church History.

- Revue d΄ Histoire Ecclésiastique (RHE).
  Αποτελεί την αρχαιότερη σειρά (από το 1900), έκδοση της Louvain, με πεδίο τόσο την αρχαία όσο και τη νεότερη εκκλησιαστική ιστορία, με άρθρα κυρίως από τον γαλλόφωνο χώρο αλλά και σε πολλές άλλες γλώσσες.

- Zeitschrift für Kirchengeschichte (ZKG).
  Συνιστά το παλαιότερο έντυπο το οποίο συγκεντρώνει όλη τη γερμανόφωνη κοινότητα εκκλησιαστικών ιστορικών υπεράνω Ομολογιών από το 1877.

- Cristianesimo nella storia. Ricerche storiche, esegetiche, teologiche.
  Αποτελεί τετραμηνιαία ιταλική έκδοση (της Μπολόνια) η οποία, όπως λέει ο τίτλος, αφορά κυρίως την ιστορία του χριστιανισμού, αλλά περιέχει και θεολογικές και εξηγητικές μελέτες, όχι μόνο στα ιταλικά, αλλά και σε άλλες ευρωπαϊκές γλώσσες.

- Analecta Bollandiana (AB). Revue critique d'hagiographie/A Journal of Critical Hagiography.
  Το περιοδικό πρωτοεκδόθηκε το 1882 ως μηχανισμός επικαιροποίησης των Acta Sanctorum (βλ. σχετικά) και έκτοτε φιλοξενεί εξειδικευμένα άρθρα αγιολογίας.

- Vigiliae Christianae (VC). A Review of Early Christian Life and Languages.
  Αποτελεί περιοδική έκδοση αφιερωμένη στις πηγές και σε γλωσσικά και φιλολογικά ζητήματα τα οποία αφορούν τη χριστιανική ζωή αμέσως μετά την εποχή της Καινής Διαθήκης. Περιλαμβάνει και άρθρα για τον χριστιανισμό των πρώτων βυζαντινών χρόνων.

- Le Muséon. Πρόκειται για περιοδικό που αναπτύσσει θέματα της ανατολικής χριστιανικής φιλολογίας (κοπτικής, αρμενικής κ.λπ.)

- Studies in Church History. Αποτελεί ετήσια έκδοση της Εταιρείας Εκκλησιαστικής Ιστορίας του Cambridge, πρωτοεκδοθείσα το 1964. Περιλαμβάνει άρθρα για κάθε περίοδο του χριστιανισμού, αλλά με μεγάλο μέρος να αφιερώνεται στην ευρωπαϊκή και ειδικά στην αγγλόφωνη πραγματικότητα.

- Irénikon: Revue œcuménique trimestrielle des moines de Chevetogne. Από τον τίτλο συνάγεται ότι πρόκειται για τρίμηνη έκδοση της Μονής Chevetogne η οποία υλοποιεί την έρευνα της ιστορίας της κοινής παράδοσης της χριστιανικής Δύσης και Ανατολής σε θεολογικά, εκκλησιαστικοϊστορικά, αγιολογικά, λειτουργικά και άλλα ζητήματα. Είναι, επομένως, απαραίτητη για μια πληρότητα στην οπτική ιστορικών ζητημάτων μέσα από αυτό το συγκεκριμένο πρίσμα.

- Istina. Αποτελεί τριμηνιαία έκδοση η οποία ξεκίνησε το 1954 με θέματα οικουμενικής συνεννόησης με αφετηριακό σημείο τη ρωσική θεολογία στον γαλλόφωνο χώρο. Ενδιαφέρει την ιστορία του χριστιανισμού για δύο λόγους: επεξεργάζεται παλαιότερα ιστορικά ζητήματα με θεολογικό ενδιαφέρον (π.χ. συνοδικότητα στην αρχαία Εκκλησία, συριακός χριστιανισμός κ.λπ.) και δεύτερον αποτελεί βήμα σύγχρονων προβληματισμών, ειδήσεων και κειμένων για όλες τις χριστιανικές παραδόσεις που αποτελεί υλικό για τον ερευνητή της σύγχρονης ιστορίας του χριστιανισμού.

- Crkvene Studjie/Church Studies. Πρόκειται για περιοδικό το οποίο αφορά την ιστορία του χριστιανισμού, αλλά και θέματα εξηγητικής και δογματικής, με ιδιαίτερη έμφαση στον βαλκανικό σλαβικό χριστιανισμό, αλλά και τις αλληλεπιδράσεις του με την ελληνόφωνη χριστιανική Εκκλησία στο χώρο. Φιλοξενεί άρθρα από πολλές γλώσσες.

- Sobornost incorporating Eastern Churches Review. Συνιστά περιοδικό της «Αδελφότητας των Αγίων Αλβανού και Σεργίου» το οποίο από το 1979 ενσωμάτωσε και το παλαιότερο Eastern Churches Review και ασχολείται με θέματα πρόσληψης της ορθόδοξης θεολογίας και ζωής από τον Δυτικό και κυρίως τον βρετανικό κόσμο. Στη θεματική αυτή υπάρχουν και πολλά άρθρα για το ιστορικό παρελθόν της Εκκλησίας σε Δύση και Ανατολή.

- Journal of Orthodox Christian Studies. Πρόκειται για εξαμηνιαία περιοδική έκδοση η οποία αναδεικνύει την ορθόδοξη θεολογία στον αγγλόφωνο χώρο και περιλαμβάνει και θέματα ιστορίας μεταξύ άλλων. Εκδίδεται από το Orthodox Christian Studies Center of Fordham University.

- Speculum A Journal of Medieval Studies. Το τριμηνιαίο περιοδικό της Αμερικανικής Μεσαιωνολογικής Ακαδημίας (Medieval Academy of America) με θέματα ιστορίας του Μεσαίωνα (έτη 500-1500) όχι μόνον ή όχι πλέον μόνο του Δυτικού, αλλά και του βυζαντινού, αρμενικού, αραβικού κ.λπ. Αυτονόητα υπάρχει πλήθος άρθρων και βιβλιοπαρουσιάσεων για θέματα μεσαιωνικού χριστιανισμού.

- Kirchliche Zeitsgeschichte – Internationale Zeitschrift für Theologie und Geschichtswissenschaft/ Contemporary Church History – International Journal for Theology and History. Όπως λέει ο τίτλος πρόκειται για έκδοση η οποία αφορά θέματα εκκλησιαστικής ιστορίας (γεγονότα, πρόσωπα, κείμενα) της σύγχρονης εποχής και συγκεκριμένα του 20ού αιώνα.

2.4.2.2 Περιοδικά βυζαντινολογίας σχετικά με ιστορία του χριστιανισμού

- Byzantinische Zeitschrift (BZ). Αποτελεί το βασικότερο και αρχαιότερο (1892) περιοδικό βυζαντινολογίας ιδρυθέν από τον Karl Krumbacher, το οποίο, εκτός από την αρθρογραφία του, συγκεντρώνει κάθε χρόνο σε δύο εξαμηνιαία τεύχη όλη την παραγόμενη βιβλιογραφία παγκοσμίως για ΟΛΑ τα βυζαντινά θέματα σε ειδικό βιβλιογραφικό τμήμα. Σε αυτά περιλαμβάνονται αναλυτικά και κεφάλαια της εκκλησιαστικής ιστορίας, όπως η *Ιστορία Δογμάτων και Θεολογίας*, η εκκλησιαστική τοπογραφία, οι αιρέσεις, η προσωπογραφικά του κλήρου, οι σύνοδοι, το κανονικό δίκαιο, κ.λπ., αλλά και παράπλευρων θεματικών στην τέχνη, τη βυζαντινή επιστήμη, τη σύγχρονη λογοτεχνία με θέμα το Βυζάντιο κ.λπ., τα οποία αφορούν επίσης την ιστορία του χριστιανισμού.

- Byzantinoslavica - Revue internationale des Etudes Byzantines. Πρόκειται για ετήσιο όργανο της τσεχικής βυζαντινολογίας με έμφαση στις βυζαντινο-σλαβονικές σχέσεις. Στα τεύχη του βρίσκεται πλήθος εργασιών για τον ρόλο του χριστιανισμού στις σχέσεις αυτές.

- Echos d΄Orient (EO). Εκδίδεται από το 1897, αλλά από το 1946 μετονομάστηκε σε Revue des Études Byzantines (REB), και περιέχει ό,τι επιστημονική δουλειά παράγεται στη βυζαντινολογία από τον γαλλόφωνο χώρο. Μεγάλο μέρος του είναι προσβάσιμο ως ψηφιακό αρχείο.

- Dumbarton Oaks Papers (DOP). Πρόκειται για ετήσιο βήμα δημοσίευσης επιστημονικών μελετών για τον βυζαντινό πολιτισμό και την ιστορία, δημιούργημα του 1941, του παγκοσμίως μεγάλου βυζαντινολογικού κέντρου Dumbarton Oaks στην Washington DC. Περιέχει πλούτο άρθρων και εργασιών για πάμπολλες πτυχές της ιστορίας του χριστιανισμού στο Βυζάντιο.

- Vizantiniskii Vremenik (VV). Είναι ένα από τα παλαιότερα περιοδικά το οποίο αποτελεί το ετήσιο βήμα της ρωσόφωνης βυζαντινολογίας. Και εδώ βρίσκονται πολλές εργασίες οι οποίες αφορούν την ιστορία του χριστιανισμού στη βυζαντινή του συνάφεια.

2.4.2.3 Ιστορία Συνόδων, θεσμών, κανονικού δικαίου

- Annuarium Historiae Conciliarum Internationale Zeitschrift für Konziliengeschichtsforschung (AHC). Πρόκειται για γερμανόφωνο περιοδικό πρωτοεκδοθέν το 1969, το οποίο ειδικεύεται στα θέματα ιστορίας των συνόδων κάθε εποχής και Ομολογίας.

2.5 ΕΚΔΟΤΙΚΕΣ ΣΕΙΡΕΣ ΠΗΓΩΝ

2.5.1 Πατέρες και εκκλησιαστικοί συγγραφείς

- Jean-Paul Migne, *Patrologiae cursus completus, series graeca*, Paris 1857-1866 (*PG*), 161 τ., Reg. Paris 1928-1936, 2τ. Αποτελεί την πληρέστερη παράθεση των κειμένων των έργων των Ελλήνων Πατέρων και εκκλησιαστικών συγγραφέων από τον 1ο έως τον 15ο αιώνα. Στην Ελλάδα κυκλοφορούν πολλοί τόμοι με φωτοτυπική ανατύπωση και κάποια επιπλέον εισαγωγικά από ειδικούς από τις Εκδόσεις Ωφελίμου Βιβλίου. Ωστόσο, παρά την πρακτικότητά της και την εργασία που εναποτέθηκε σ' αυτήν, η Patrologia Graeca είναι αρκετά παρωχημένη από εκδοτικής πλευράς και παραπέμπει κανείς σ' αυτήν κατά βάση όταν τα παραπεμπόμενα έργα δεν έχουν εκδοθεί σε άλλες νεότερες εκδόσεις.

- Jean.-Paul Migne, *Patrologiae cursus completus, series latina*, Paris 1841-1855 (PL), 221 τ., Series Latina supplementum ed. A. Hamman, Paris 1958-1974, 5 τ. επίσης και στο Διαδίκτυο στην Patrologia Latina Database.
  Πρόκειται για παρόμοιο εγχείρημα, ειδικά για δυτικούς εκκλησιαστικούς συγγραφείς με τις ίδιες αρετές και τα ίδια προβλήματα που παρουσιάζει η *PG*.

- Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum (CSEL). Αποτελεί σειρά κειμένων Λατίνων χριστιανών συγγραφέων εκδεδομένων επιστημονικά από την Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien 1866. Μέχρι στιγμής αριθμεί 106 τόμους. Είναι από τις βασικές νεότερες σειρές Λατίνων Πατέρων με σύγχρονες κριτικές εκδόσεις.

- *Patrologia Syriaca* (PS), εκδ. R. Grafin, Paris 1886 κ.ε. από το 1927 μετονομάστηκε σε:

- *Patrologia Orientalis* (PO), R. Graffin – F. Nau, (εκδ.) Patrologia Orientalis, Paris, τ. 34.

- *Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium* (CSCO). Αποτελεί νεότερη σειρά εκδεδομένη από τον J. B. Chabot κ.ά., κατόπιν τον R. Draguet, (Παρίσι 1903 και μετά Louvain) όπου περιέχονται οι ανατολικές χριστιανικές πηγές. Συνολικά έχουν εκδοθεί 600 τόμοι σε υπο-σειρές για εκκλησιαστικούς συγγραφείς στα συριακά, κοπτικά, αραβικά, αιθιοπικά, αρμενικά και γεωργιανά. Συνήθως σε ένα τόμο υπάρχει το πρωτότυπο και σε δεύτερο δυτική μετάφραση.
  Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderte (GCS). Αποτελεί σειρά εκδεδομένη από την Kirchenväterkommission der Preußischen Akademie der Wissenschaften, Berlin-Leipzig 1897-1968, 52 τ., από το 1969, και τον 53ο τ. σκέτο "der ersten Jahrhunderte„. Πρόκειται για βασική εκδοτική σειρά κειμένων των Πατέρων των πρώτων αιώνων με κριτικό κείμενο προερχόμενη από τον γερμανόφωνο επιστημονικό χώρο.

- *Sources Chrétiennes* (SC), Paris. Αποτελείται από τόμους με κριτική έκδοση κειμένων από πολλούς χριστιανούς συγγραφείς της αρχαιότητας και του Μεσαίωνα, χωρίς κάποια χρονολογική σειρά, που εκδόθηκε από τον H. de Lubac το 1942 με τον σκοπό της εξοικείωσης του μέσου χριστιανού με τη μελέτη των πηγών (γι' αυτό και έχει παράλληλα το πρωτότυπο κείμενο με γαλλική μετάφραση) αποτελούμενη από 618 τόμους μέχρι στιγμής. Μετά τον de Lubac, πάντως, η σειρά απέβαλε τον κάπως εκλαϊκευτικό χαρακτήρα της και έγινε μια πλήρης συλλογή επιστημονικών κριτικών εκδόσεων που συνεχίζεται και παρέχει ό,τι καλύτερο και πληρέστερο για κλασικούς εκκλησιαστικούς συγγραφείς της Αρχαιότητας, του Βυζαντίου, της Δύσης, αλλά και Σύρους και Αρμενίους. Τώρα προσφέρεται και στο Διαδίκτυο, κατόπιν συνδρομής, στο Sources Chrétiennes Online (SCO) | About Brepolis.
- *Βιβλιοθήκη Ελλήνων Πατέρων και Εκκλησιαστικών Συγγραφέων* (ΒΕΠΕΣ), έκδοση Αποστολικής Διακονίας, Αθήνα, 1955, κ.ε. Είναι εξαντλητική, όσον αφορά αποκλειστικά τους Έλληνες Πατέρες, τους οποίους εκδίδει με αυστηρή χρονολογική σειρά. Δημοσιεύει μόνο κείμενο (χωρίς μετάφραση) συνοδευόμενο από κατατοπιστική επιστημονική εισαγωγή (πρώτα από τον Κωνσταντίνο Μπόνη, κατόπιν από τον Ηλία Μουτσούλα). Το κείμενο, συνήθως, είναι ανατυπωμένο από άλλες επιστημονικές εκδόσεις γι' αυτό έχει περισσότερο χρηστικό χαρακτήρα. Όμως, παρά ταύτα, είναι αξιόπιστο και για επιστημονική εργασία, αλλά καλό είναι να αναζητείται η σύγχρονη κειμενική μορφή, όταν η εργασία μας είναι έτοιμη να δημοσιευθεί

ειδικά σε διεθνές περιβάλλον. Μέχρι στιγμής έχουν εκδοθεί περί τους 93 τόμους και έχει περιλάβει κείμενα που φθάνουν χρονολογικά στα τέλη του 4ου αι. (Ιωάννης ο Χρυσόστομος).

- *Έλληνες Πατέρες της Εκκλησίας* (ΕΠΕ), Θεσσαλονίκη. Αποτελεί σειρά κειμένων από την πατρολογική ομάδα του ΑΠΘ, η οποία διαφέρει από την προηγούμενη στο ότι δεν έχει συνεχή χρονολογική σειρά αλλά έχει εκδόσει τα έργα χωρίζοντάς τα σε 18 κατηγορίες Πατέρων ή κειμένων τα οποία έχουν τόμους των έργων με ιδιαίτερη αρίθμηση και μαζί με το κείμενο υπάρχει, ανά σελίδα, απόδοση στη νέα ελληνική. Η απόδοση αυτή, όμως, χρειάζεται απαραιτήτως αντιπαραβολή με το πρωτότυπο. Υπάρχουν, επίσης, κατατοπιστικές εισαγωγές, ενώ περιλαμβάνονται και κείμενα μεταγενεστέρων Πατέρων ή εκκλησιαστικών συγγραφέων στα οποία η ΒΕΠΕΣ δεν έχει φθάσει ακόμη (π.χ. Φωτίου, Γρηγορίου Παλαμά).

2.5.2 Πρακτικά Συνόδων

Giovanni Domenico Mansi, *Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio* Florence/Venice, 1758–98, 31 τ., μεγάλου σχήματος. Είναι η περιεκτικότερη συλλογή κειμένων πρακτικών και αποφάσεων όλων των συνόδων. Ο ίδιος εξέδωσε στους 31 τ. τα των συνόδων έως τη Φερράρα-Φλωρεντία (1438), συνεχίστηκε όμως από τους Labbé (τ. 31 su- 34), J. B. Martin και L. Petit (Paris 1901-1927) έως τον τόμο 53, όπου περιλαμβάνονται όλες οι σύνοδοι (της Δύσης) έως την Α΄ Βατικανή το 1870.

- *Acta Conciliorum Oecumenicorum* (ACO), εκδεδομένο από τον Eduard Schwarz, Berlin & Leipzig, 1914–1940 (με τόμους οι οποίοι συνεχίζουν έως και μετά το 2000). Πρόκειται για την έκδοση των Οικουμενικών Συνόδων, αρχίζοντας από της Εφέσου και καταλήγοντας στη Ζ΄ Οικουμενική Σύνοδο. Οι παλιότεροι τόμοι χωρίζονται σε μικρότερα τεύχη, αποτελώντας τη βασική έκδοση στην οποία παραπέμπει κάθε πραγματική επιστημονική εργασία με θέμα τις Οικουμενικές Συνόδους.

- P. Ioannou, *Les canons des conciles oecuméniques* [Pontificia Commissione per la redazione del codice di diritto canonico orientale, Fonti, Fasc. IX, Discipline générale antique (IIe-IXe s.), t. I1, I2, Grottaferrata-Roma 1962-1963.
  Πρόκειται για κριτική έκδοση όλων των κανόνων των συνόδων έως τον 9ο αιώνα. Προς χρήση κυρίως διεθνών εργασιών.

- Γεώργιος Α. Ράλλης/Μιχάλης Ποτλής, *Σύνταγμα θείων και ιερών κανόνων,* τ. Α΄-Β΄, Αθήναι, 1852, Γ΄ 1853, Δ΄, 1854, Ε΄, 1855, ΣΤ΄, 1859. Πρόκειται για την πληρέστερη και πιο εύχρηστη συλλογή στα Ελληνικά η οποία περιλαμβάνει τον Νομοκάνονα του Φωτίου (Α΄ τόμος), τους Κανόνες των Οικουμενικών Συνόδων (Β΄), των τοπικών Συνόδων (Γ΄), καθώς και νομικές συλλογές. Προς χρήση κυρίως ελληνόφωνων εργασιών.

- Μελέτιος Καλαμαράς (Μητρ. Νικοπόλεως και Πρεβέζης), *Η πέμπτη Οικουμενική Σύνοδος: εισαγωγή, πρακτικά, σχόλια,* Αθήναι, 1985. Νεοελληνική μετάφραση των λατινικών πρακτικών της Ε΄ Οικουμενικής Συνόδου με πρόλογο και σχόλια. Καλύπτει το κενό στα πρακτικά των συνόδων.

- Alberto Melloni/Giuseppe Alberigo (επιμ.), *Conciliorum Oecumenicorum Generaliumque Decreta,* Turnhout, 2016 (τ. IV/ 1-3). Πρόκειται για κριτική έκδοση του κειμένου των αποφάσεων όλων των Οικουμενικών και Γενικών Συνόδων της Ορθόδοξης Εκκλησίας, από το 861 έως τη Σύνοδο της Κρήτης του 2016. Συνοδεύονται από εισαγωγικό κείμενο με ιστορικά και πραγματολογικά στοιχεία. Συνιστά απαραίτητο βοήθημα για εργασία στην ιστορία του ανατολικού χριστιανισμού, επί τη βάσει συνοδικών αποφάσεων.

- Θεόκλητος Στράγκας (αρχιμ.), *Εκκλησίας Ελλάδος ιστορία εκ πηγών αψευδών 1817-1967*, τ. 5, Αθήναι 1969-1974.

Πρόκειται για εκτενές έργο το οποίο φιλοδοξεί να αφηγηθεί την ιστορίας της Εκκλησίας της Ελλάδος μέσα από επίσημα, κυρίως συνοδικά, κείμενα. Πρόκειται για πολύ χρήσιμο σύγγραμμα για τον πλούτο του υλικού το οποίο περιέχει, αλλά χρειάζεται διασταύρωση.

2.5.3 Αγιολογίας

- *Acta Sanctorum.* Είναι η κλασική έκδοση Βολλανδιστών μοναχών (Antwerpen/Paris/Brüssels, 1643-1940), σε 69 τ., οι οποίοι αποτελούν τη βασικότερη συλλογή επιστημονικά εκδεδομένων κειμένων για βίους αγίων

όλου του χριστιανισμού. Η νεότερη επιστημονική δουλειά των Βολλανδιστών περιέχεται στα *Bibliotheca Hagiographica latina* (BHL), Brüssel 1898-1901, 1911 τ. 2, και *Bibliotheca Hagiographica Graeca* (BHG), 1957, τ. 3 και *Bibliotheca Hagiographica Orientalis* (BHO), 1910, όπου, όπως φαίνεται και από τους τίτλους, διαλαμβάνεται όλη η νεότερη έρευνα και οι εκδόσεις αγιολογικών κειμένων για αγίους από τον λατινικό, ελληνικό και ανατολικό χώρο αντίστοιχα.

- *Hagiography Database του Dumbarton Oaks*. Πρόκειται για μια ηλεκτρονική τράπεζα προσβάσιμη στο Resources for Byzantine Hagiography — Dumbarton Oaks (doaks.org), όπου βρίσκονται 119 Βίοι Αγίων του Βυζαντίου από τον 8ο έως τον 10ο αιώνα στο πρωτότυπο, σε αγγλική μετάφραση και με σχετικές εισαγωγές.

2.5.4 Ιστορικές πηγές εκκλησιαστικοϊστορικού ενδιαφέροντος

- Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae (CSHB), Βόννη, 1828-1897, τ. 50. Πρόκειται για μνημειώδη σειρά η οποία εξέδωσε κείμενα βυζαντινών ιστοριογράφων υπό την επίβλεψη των Barthold Georg Niebuhr και (αργότερα) Immanuel Bekker. Αν και προϊόντος του χρόνου η επιμέλεια δεν κράτησε το αρχικό επίπεδο, παρά ταύτα πρόκειται για μια μεγάλη δεξαμενή βυζαντινών ιστορικών οι οποίοι αποτελούν πρώτης κατηγορίας πηγή για την ιστορική πορεία του χριστιανισμού στο Βυζάντιο.
  Corpus Fontium Historiae Byzantinae (CFHB). Πρόκειται για συνέχεια του εγχειρήματος το οποίο διαρκεί έως σήμερα από το 1966, με μεγαλύτερη εκδοτική επιμέλεια, αλλά και διεύρυνση του περιεχομένου, όχι μόνο στα ιστορικά έργα αλλά και σε άλλες πηγές (όπως υποδεικνύει και ο τίτλος), με αυτονόητη σημασία για την ιστορία του χριστιανισμού στη βυζαντινή περίοδο.

- *Monumenta Germaniae Historica* (MGH). Είναι η βασική εκδοτική σειρά κειμένων η οποία αφορά όλο τον δυτικό Μεσαίωνα, από το τέλος της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας έως το 1500. Μολονότι αποτελεί εγχείρημα του γερμανόφωνου χώρου αφορά έγγραφα μεσαιωνικής περιόδου για πολλά άλλα σημερινά Ευρωπαϊκά κράτη, όπως Ιταλία, Ισπανία, Αγγλία, Τσεχία κ.λπ. Ξεκίνησε το 1826, από τον Georg Heinrich Pertz, για να συνεχισθεί από τον Georg Waitz, το 1875. Ο τόπος έκδοσης πέρασε από το Αννόβερο, στο Βερολίνο, το 1874, στην Αυστριακή Ακαδημία Επιστημών, για να καταλήξει στο Μόναχο (από το 1945), όπου από το 1967 στεγάζεται στη βαυαρική Κρατική Βιβλιοθήκη. Διακρίνεται σε πέντε υποδιαιρέσεις κατηγοριών κειμένων, τα Antiquitates, Diplomata, Epistolae, Leges και Scriptores, ενώ συμπληρώνεται από ένα μικρότερο τμήμα, την Necrologia. Όπως συνάγεται και από τους τίτλους, αφορά ιστορικά έργα, έγγραφα, επιστολές, νόμους και άλλους συγγραφείς. Στο επόμενο τμήμα θα αναφερθούν πολλές πηγές της ιστορίας του μεσαιωνικού χριστιανισμού που συμπεριλαμβάνονται σε αυτή τη σειρά.

- Franz Miklosich/Joseph Müller, Acta et diplomata Graeca medii aevi, sacra et profana, Βιέννη 1860, 1862. Πρόκειται για μια μεγάλη σειρά κειμένων τα οποία αφορούν τη βυζαντινή ιστορία και την ιστορία λατινοκρατούμενων περιοχών. Όμως οι δύο πρώτοι τόμοι (Acta Patriarchatus Constantinopolitani) αποτελούν την πρώτη έκδοση του πολύτιμου *Πατριαρχικού Κατάστιχου*, το οποίο βρέθηκε στα χέρια επιστημόνων στη Βιέννη, ύστερα από περιπετειώδη διαδρομή που έκανε μετά την Άλωση. Αποτελεί σπάνια κατηγορία, διότι εμπεριέχει το κείμενο όλων των εγγράφων της Πατριαρχικής Γραμματείας του Οικουμενικού Πατριαρχείου, για τα έτη 1315-1402, και έχει επομένως άμεση σημασία για την ιστορία του χριστιανισμού στο Βυζάντιο κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο. Νεότερη έκδοση βρίσκεται στα:

- Herbert Hunger/Otto Kresten, *Das Register des Patriarchates von Konstantinopel I (*CFHB 19/1 βλ.). Wien, 1981, Herbert Hunger/ Otto Kresten/Erwert Kislinger/Carolina Cupane (επιμ.), *Das Register des Patriarchates von Konstantinopel II* (CFHB 19/2), Wien, 1995 και Johannes Koder/Otto Kresten/Martin Hinterberger, *Das Register des Patriarchates von Konstantinopel III* (CFHB 19/3). Wien, 2001.

2.5.5 Κείμενα συμβόλων

- Ιωάννης Ν. Καρμίρης, *Τα δογματικά και συμβολικά μνημεία της Ορθοδόξου Καθολικής Εκκλησίας*, τ. 2, Αθήναι, 1952/1953, ανατ. Graz, 1960. Αποτελεί αναντικατάστατη (και διεθνώς) έκδοση αναφοράς για όλα τα κείμενα τα οποία αποτέλεσαν τυπικές, δεσμευτικές εκθέσεις της χριστιανικής πίστης, όπως βαπτιστήρια σύμβολα, συνοδικές αποφάσεις Οικουμενικών Συνόδων, αποφάσεις μειζόνων Συνόδων της ύστερης και

μεταβυζαντινής περιόδου, καθώς και πατριαρχικά κείμενα των νεοτέρων χρόνων. Αυτονόητα αποτελεί κομβικό κείμενο για τον μελετητή της ιστορίας του χριστιανισμού.

- H. J. D. Denzinger, *Enchiridion symbolorum, definitionum et declarationum de rebus fidei et morum*, Freiburg, 1991[37]. Αποτελεί παλαιότερη έκδοση των συμβόλων και συνοδικών αποφάσεων για θέματα δογματικά Δύσης και Ανατολής. Όπως φαίνεται και από τις άπειρες επανεκδόσεις του, αποτελεί, και αυτή η συλλογή, ένα έργο αναφοράς.

2.5.6 Λειτουργικές πηγές

- Josephus A. Assemani, *Codex liturgicus ecclesiae universae in XV libros distributus*, Roma, 1749/1766, ανατ. Παρίσι, 1922 κ.ε., τ. 13. Πρόκειται για συλλογή των λειτουργικών κειμένων Δύσης και Ανατολής.

- Jacobus Goar, *Euchologion sive Rituale Graecorum*, Paris, 1647, ανατ., 1959. Αποτελεί ιστορική έκδοση όλων των κειμένων των ελληνικών Ευχολογίων από τη βυζαντινή περίοδο και μετέπειτα.

- Παναγιώτης Τρεμπέλας, *Αι τρεις λειτουργίαι κατά τους εν Αθήναις κώδικας,* Αθήνα, 1935 (ανατ. Αθήνα, 1982). Πρόκειται για σημαντικό έργο όπου εκδίδεται το κείμενο των Θείων Λειτουργιών με βάση τους κώδικες της Εθνικής Βιβλιοθήκης.

2.6. ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΑ ΜΕΣΑ

Η χρήση ηλεκτρονικών μέσων για έρευνα, αλλά και για τη διδασκαλία, που αφορά τις ανθρωπιστικές επιστήμες έχει αναπτυχθεί σε τέτοιο σημείο ώστε να δημιουργηθεί σε πολλά ακαδημαϊκά τμήματα το αντικείμενο των *Digital Humanities*. Παλαιότερα εργαλεία, έως το 2004, έχουν συλλεγεί και παρουσιασθεί στο:

- Martin Wallraff, Patristische Arbeitshilfen im Internet, *Zeitschrift für antikes Christentum* σε διαδοχικά δημοσιεύματα ως εξής: I Allgemeines: 1 (1997) 129-130, II Zeitschriften und Reihen: 3 (1999) 120-122, III Forschungsprojekte und -gruppen: 4 (2000) 158-160, IV Datenbanken und e-Texte: 6 (2002) 348-352. V Fremdsprachige Zeichensätze: 8 (2004) 358-371.

2.6.1 Μηχανές αναζήτησης – κατάλογοι Βιβλιοθηκών -μεταβιβλιοθηκών

Οι μηχανές αναζήτησης είναι ηλεκτρονικές εφαρμογές στο Διαδίκτυο που βρίσκουν δημοσιεύματα (μονογραφίες ή άρθρα, ανάλογα με την κατηγορία) ευρετηριασμένα με διάφορους τρόπους (συνήθως με το όνομα του συγγραφέα, λέξεις του τίτλου ή λέξεις-κλειδιά). Δεν περιέχουν το ίδιο το κείμενο των άρθρων ή των βιβλίων, το οποίο πρέπει μετά ο ερευνητής να το αναζητήσει μόνος του. Οι περισσότερες μεγάλες επιστημονικές βιβλιοθήκες στην Ελλάδα ή το εξωτερικό έχουν τέτοιο κατάλογο ο οποίος λέγεται OPAC (=Online Public Access Catalogue). Οι μετα-βιβλιοθήκες είναι κατάλογοι βιβλιοθηκών των οποίων οι OPAC συνδέονται σε μια ενιαία αναζήτηση.

- https://www.ekt.gr/ Το κεντρικότερο βιβλιογραφικό εργαλείο για αναζήτηση σε βιβλιοθήκες στα ελληνικά (δηλαδή μετα-κατάλογος) που δίνει πρόσβαση σε πλειάδα ελληνικών ακαδημαϊκών βιβλιοθηκών. Σε πολλές περιπτώσεις όμως δεν φαίνεται να είναι ενημερωμένος.

- http://ambrosia.ascsa.edu.gr:8991/F/ Η «Αμβροσία» είναι ο πιο ενημερωμένος κατάλογος, καθώς αποτελεί τον ενοποιημένο OPAC των Βιβλιοθηκών Γενναδείου, Blegen, της Αγγλικής και της Αμερικανικής Αρχαιολογικής Σχολής.

- http://www.ixtheo.de/ Είναι ο πληρέστερος ιστότοπος για την εύρεση άρθρων σε θεολογικά περιοδικά που αποδελτιώνονται από τη βασική πανεπιστημιακή βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου της Τυβίγγης. Ουσιαστικά μέσα από διάφορες επιλογές αναζήτησης (λέξεις-κλειδιά, συγγραφέας, τίτλος) ανευρίσκεται το σύνολο των άρθρων που έχουν γραφεί για συγκεκριμένα θέματα ανάλογα με το έτος αναφοράς.

- KIT-Bibliothek | Karlsruher Virtueller Katalog KVK - Deutsch Είναι παγκόσμιος κατάλογος βιβλιοθηκών (μετα-κατάλογος) στον οποίο αναζητά κανείς μεμονωμένα βιβλία σε επιμέρους βιβλιοθήκες στην Ευρώπη, σε παλαιοβιβλιοπωλεία, αλλά και σε βιβλιοθήκες της Αμερικής (όπως π.χ. του Κογκρέσου). Είναι απαραίτητος και για κάθε ερευνητή και για τους ερευνητές της ιστορίας του χριστιανισμού.

2.6.2 Βάσεις δεδομένων – ψηφιακά αποθετήρια

Σε αντίθεση με τους καταλόγους και τις μηχανές αναζήτησης, οι βάσεις δεδομένων και τα αποθετήρια είναι αποθησαυρισμένες και καταλογογραφημένες συλλογές των ίδιων των κειμένων, είτε πηγών είτε δημοσιεύσεων σε δευτερεύουσα βιβλιογραφία, συνήθως σε μορφή PDF ή txt ή εικόνων, χωρίς όμως να είναι πλήρεις ή εξαντλητικές. Γι' αυτό και φθάνει κανείς σ' αυτά όταν έχει τελειώσει με την ηλεκτρονική αναζήτηση και ξέρει τι είναι αυτό που ψάχνει. Για την ιστορία του χριστιανισμού οι πιο σημαντικές είναι:

- *American Theological Library Association* (ATLA), ιδρ. 1946. Μια γιγαντιαία βάση δεδομένων για θεολογικά γράμματα (3,3 εκ.) στο Atla Religion Database (Atla RDB) το οποίο περιλαμβάνει ολόκληρες σειρές, περιοδικά, άρθρα κ.λπ. που αφορούν τον χριστιανισμό (και την ιστορία του) και της οποίας το περιεχόμενο (όχι μόνο οι τίτλοι) είναι προσβάσιμο με συνδρομή.

- *Thesaurus Linguae Graecae* (TLG). Είναι το πολύ γνωστό ηλεκτρονικό εργαλείο από την Καλιφόρνια των ΗΠΑ, το οποίο έχει πρωτοδημιουργηθεί το 1972 και αποδελτιώσει όλη την *Ελληνική Γραμματεία* από τις απαρχές έως σχεδόν το τέλος της βυζαντινής περιόδου. Μπορεί κατόπιν συνδρομής να βρει χωρία από το σύνολο ή από μεμονωμένους συγγραφείς και έργα ανιχνεύοντας λεξιλογικά όρους, ονόματα κ.ά., δημιουργώντας στατιστικά χρήσης τους κ.λπ.

- *Επιγραφές Insciptiones Graecae* (*IG*). Πρόκειται για τη μεταφορά στο Διαδίκτυο του μεγάλου προγράμματος έκδοσης όλων των ελληνικών επιγραφών που βρίσκονται στον ελληνόφωνο κόσμο και ξεκίνησε το 1847 ως συνέχεια του παλαιότερου *Corpus Inscriptionum Graecarum* το οποίο διηύθυνε αρχικά ο August Böckh και κατόπιν περίφημοι φιλόλογοι της Πρωσσικής Ακαδημίας Επιστημών όπως ο Adolf Kirhhof και ο Ulrich Willamowitz-Moellendorf σε όλο τον 20ό αιώνα. Μολονότι σταμάτησε το 1972 ξανασυνεχίστηκε από τη νεοσυσταθείσα το 1994 Ακαδημία του Βερολίνου. Παρά το κάπως απαρχαιωμένο πρότυπο έκδοσης (στα λατινικά!) είναι ένα αξιόπιστο, επιστημονικό εργαλείο το οποίο εκδίδει επιγραφές ανά περιοχές τόσο της σημερινής Ελλάδας (π.χ Πελοπόννησος, νησιά) όσο και όλων των περιοχών της Ανατολικής Μεσογείου όπου υπήρχε η ελληνική γλώσσα (Πόντος, Μικρά Ασία, Αίγυπτος, Συρία κ.λπ.). Επειδή τέτοιες επιγραφές φθάνουν έως το τέλος της ύστερης αρχαιότητας και τις αρχές των λεγόμενων σκοτεινών αιώνων (7ος αιώνας μ. Χ.), μεγάλο μέρος τους είναι χριστιανικής περιόδου και ανεκτίμητη πηγή για συναφή ζητήματα, όπως εκκλησιαστικών τίτλων, προσωπογραφικά, εκκλησιαστικών χορηγιών, κ.ά. Σήμερα είναι όλο το αρχείο προσβάσιμο και ευρετηριασμένο με το κείμενο από το *Packard Humanities Institute* στο PHI Greek Inscriptions (packhum.org).

- *Πάπυροι.*

  Η γνώση των παπύρων (η οποία αποτελεί έναν ιδιαίτερο κλάδο των βοηθητικών ιστορικών επιστημών) έχει προωθήσει κατά πολύ την ιστορία του χριστιανισμού ειδικά σε περιοχές με πλούσια ευρήματα, όπως την Αίγυπτο. Μεγάλο μέρος είναι ψηφιοποιημένο από το Πανεπιστήμιο της Χαϊδελβέργης σε σειρές ελληνικών, λατινικών και κοπτικών παπύρων, ευρετηριασμένων με διάφορα κριτήρια και με φωτογραφία του πρωτοτύπου, μεταγραφή και μετάφραση για κάθε στοιχείο αρχικά στο UB Heidelberg: Heidelberger Papyrussammlung - digital (uni-heidelberg.de) (*HGV*). Κατόπιν, με τη συμμετοχή αμερικανικών ιδρυμάτων ψηφιακής μετατροπής, συγχωνεύθηκε και με άλλες συλλογές, υπό τη διεύθυνση του Πανεπιστημίου Duke (Duke Databank of Documentary Papyri, DDbDP), στην πλήρη συλλογή η οποία βρίσκεται στη διεύθυνση Papyri.info

Ανέμη - Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Νεοελληνικών Σπουδών (uoc.gr) του Πανεπιστημίου Κρήτης.

Είναι ο βασικότερος ιστότοπος-αποθετήριο παλαιών δημοσιεύσεων και βιβλίων τα οποία μπορούν να προσπελασθούν και να φορτωθούν αυτούσια από ιδιωτικούς υπολογιστές. Αφορά κυρίως τη νεότερη Ελλάδα, διαθέτει όμως και ένα μεγάλο μέρος με πηγές οι οποίες αφορούν τον ρόλο της Εκκλησίας στα συγκεκριμένα γεγονότα.

- Διδακτορικά | Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης - ΕΚΤ (ekt.gr). Είναι η θέση όπου μπορεί κανείς να δει τις Διδακτορικές διατριβές οι οποίες εκπονήθηκαν και κυρίως για το θέμα που μας ενδιαφέρει εδώ, την ιστορία του χριστιανισμού, με σχετικές λέξεις-κλειδιά.

2.7 ΛΕΞΙΚΑ – ΤΕΧΝΙΚΑ ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ – ΕΙΣΑΓΩΓΕΣ ΣΕ ΒΟΗΘΗΤΙΚΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ

Τα λεξικά και τα άλλα βοηθήματα είναι απαραίτητα στο στάδιο κατά το οποίο πρέπει ο ερευνητής να προσεγγίσει και να αξιοποιήσει τις ίδιες τις πηγές και να ερμηνεύσει γλωσσικά ή και να κατανοήσει τεχνικούς όρους, μεγέθη, μέτρα και σταθμά κ.λπ. ή να πληροφορηθεί για πραγματολογικά στοιχεία, πρόσωπα ή έργα τα οποία αναφέρονται μέσα στα κείμενα.

2.7.1 Γλωσσικά λεξικά

- Henry Liddell/John Scott, *A Greek-English Lexicon* (LSJ). αρχικά 1819 και αργότερα με τη συμβολή Sir Henry Stuart Jones και Roderick McKenzie. Oxford, 1940, στα Ελληνικά *«Μέγα Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσης»*, Αθήνα. 1904.
  Είναι το γνωστό και εγκυρότερο γλωσσικό λεξικό για την κλασική και ελληνιστική περίοδο της αρχαίας ελληνικής με μαρτυρίες από το 1200 π.Χ. έως το 600μ.Χ. οι οποίες όμως στην ελληνική έκδοση φθάνουν και μέχρι τον 8ο και τον 9ο αιώνα. Αποτελεί το πρώτο γλωσσικό εργαλείο για ελληνικές πηγές της εκκλησιαστικής ιστορίας.

- Δημήτριος Δημητράκος, *Μέγα Λεξικόν όλης της ελληνικής γλώσσης*, Αθήνα, 1950, τ. 9.
  Περιέχει πολλά αποθησαυρισμένα λήμματα με μαρτυρίες οι οποίες καλύπτουν όλη την εξέλιξη της ελληνικής από την ομηρική περίοδο έως την εποχή της απλής καθαρεύουσας του 20ού αιώνα.

- Εμμανουήλ Κριαράς, *Λεξικό της μεσαιωνικής ελληνικής δημώδους γραμματείας 1100-1669*, τόμ. Α'-ΙΔ', Θεσσαλονίκη, 1968 – 1997.
  Περιλαμβάνει βασικά τη δημώδη γλώσσα για κατανόηση κειμένων της αντίστοιχης γραμματείας. Χρήσιμο στον βαθμό που υπάρχουν εκκλησιαστικές πηγές στη δημώδη (κυρίως χρονικά και κείμενα της Λατινοκρατίας).

- Geoffrey William Hugo Lampe, *A Patristic Greek lexicon*, Oxford, 1961 [ανατ. 1995].
  Όπως λέει και ο τίτλος, αποτελεί το βασικότερο εργαλείο για την πατερική γραμματεία, όχι μόνον για την ερμηνεία αλλά και για παρακολούθηση (μέσα από χρονολογικά διαταγμένες μαρτυρίες) της σημασιολογικής εξέλιξης πολλών, κυρίως θεολογικών όρων, οι οποίοι βρίσκονται σε κείμενα Πατέρων.

- E. [Apostolides] Sophocles, *Greek Lexicon of the Roman and Byzantine periods (From B.C. 146 to A.D. 1100)*, Boston, 1870 [ανατ. 1957].
  Καλό συμπληρωματικό βοήθημα για τη γραμματεία της περιόδου.

- Charles du Cange, *Glossarium ad scriptores mediae et infimae graecitatis duos in tomos digestum*, Lugduni, 1688 [ανατ. 1958].
  Πρόκειται για παλαιότερο, αλλά σε πολλά αναντικατάστατο, κυρίως για τη γνώση αξιωμάτων εκκλησιαστικών και πολιτικών στο Βυζάντιο και στην Τουρκοκρατία, απαραίτητα για τον μελετητή και του χριστιανισμού αυτών των περιόδων.

2.7.2 Προσωπογραφικά λεξικά

- Armin Hohlweg/ Wolfgang Buchwald/ Otto Prinz, *Tusculum Lexikon* (ελλ. μεταφ. Αθ. Φούρλα), Αθήνα, 1993.
  Αφορά μόνο συγγραφείς Έλληνες και Ρωμαίους, μέσα στους οποίους όμως συμπεριλαμβάνονται και Βυζαντινοί, και πολλοί απ' αυτούς εκκλησιαστικοί και θεολόγοι.

- Αλέξης Σαββίδης (επιμ.), *Εγκυκλοπαιδικό προσωπογραφικό λεξικό Βυζαντινής ιστορίας και πολιτισμού* (ΕΠΛΒΙΠ), Αθήνα, 1996 κ.ε., 6 τ. (Γρηγοράς-Εφραίμ, Αθήνα 2006).
  Αυτό αφορά γενικά μεγάλες προσωπικότητες της βυζαντινής ιστορίας στις οποίες συγκαταλέγονται και πολλοί βυζαντινοί εκκλησιαστικοί αξιωματούχοι και συγγραφείς.

- A.H.M. Jones/J. R. Martindale, *The Prosopography of the Later Roman Empire* (PLRE), τ. Α΄-Γ΄, Cambridge, 1971, κ.ε.

Πρόκειται για παλαιότερο, αλλά βασικό για την περίοδο έως τον 6ο αι. μ. Χ. με λήμματα κυρίως μελών της αριστοκρατίας, Ρωμαίων αξιωματούχων κ.λπ. που βρίσκονται στις κλασικές πηγές (κείμενα, επιγραφές κ.λπ.). Η παράθεση είναι χρονολογική, πράγμα που σημαίνει ότι μεγαλύτερη σημασία για την ιστορία του χριστιανισμού έχει κατά βάση ο τρίτος τόμος.

- Ralph-Johannes Lillie κ. ά. (επιμ.), *Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit* (PMBZ) Berlin/NY, 1998.
  Είναι το κεντρικό βοήθημα για προσωπογραφικά στοιχεία όλης της μεσοβυζαντινής περιόδου με αυτονόητη σημασία για πρόσωπα και πληροφορίες της ιστορίας του βυζαντινού χριστιανισμού.

- Erich Trapp κ.ά. (επιμ.), (*PLP*), Wien, 1976-1995, τ. 15 (12 κύριοι, 2 για συμπληρώσεις και διορθώσεις και 1 ευρετήριο *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*) από το 2001 σε CD.
  Είναι θεμελιώδες και πλήρες για τα πρόσωπα κάθε προελεύσεως και εθνικότητας τα οποία απαντούν σε όλες τις πηγές κατά την περίοδο των Παλαιολόγων στο ύστερο Βυζάντιο. Είναι εξαντλητικό και σε αριθμό λημμάτων και σε ευρισκόμενη βιβλιογραφία (συνήθως συντετμημένη για οικονομία χώρου) κάτω από κάθε λήμμα. Πάρα πολλά πρόσωπα είναι συνδεδεμένα με την εκκλησιαστική ιστορία της υστεροβυζαντινής περιόδου.

- André Mandouze, *Prosopographie chrétienne du Bas-Empire, 1. Prososopographie de l'Afrique chrétienne (303-533)*, Paris, 1982.
  Πρόκειται για βασικό εργαλείο για την προσωπογραφική πληροφόρηση ιερέων και σχετικών με την ιστορία του χριστιανισμού προσώπων στη (Βόρειο) Αφρική κατά την εν λόγω περίοδο, με σχετική βιβλιογραφία για το κάθε λήμμα. Πρόκειται για αυτονόητης αξίας έργο για την ιστορία του χριστιανισμού.

- Charles Petri/Luce Petri, *Prosopographie chrétienne du Bas-Empire. 2. Prosopographie de l'Italie chrétienne (313-604): L-Z*, Roma, 2000.
  Είναι αντίστοιχο με το παραπάνω για την Ιταλία αλλά με τους συγκεκριμένους χρονικούς και ονοματικούς περιορισμούς.

- Sylvain Destephen, *Prosopographie chrétienne du Bas-Empire, 3. Prosopographie de Diocèse d΄Asie (325-641)*, Paris, 2008.
  Πρόκειται για το ίδιο εγχείρημα αναφορικά με τη «Διοίκηση» της Ασίας (που καλύπτει το μεγαλύτερο μέρος της Μικράς Ασίας).

2.7.3 Ειδικά βοηθήματα

- Marco Vattasso, *Initia patrum aliorumque scriptorum ecclesiasticorum latinorum,* τ. I (A-M), Roma, 1906, τ. II (N-Z), Roma, 1908.
  Για την περίπτωση που συναντούμε την αρχή κάποιου έργου, χωρίς να ξέρουμε τον συγγραφέα του (π.χ. σε κάποιο χειρόγραφο), υπάρχουν τα *Initia Patrum* τα οποία έχουν τις αρχές των γνωστών έργων των συγγραφέων αλφαβητικά. Η συλλογή αυτή αφορά λατίνους εκκλησιαστικούς συγγραφείς.

- Chrysostomus Baur, OSB, *Initia patrum graecorum, τ.1 Α-Λ, τ.2 Μ-Ω,* Roma, 1955.
  Το ίδιο εγχείρημα εδώ αφορά, όπως λέει ο τίτλος, τους Έλληνες Πατέρες.

- Jean Marie Clement, *Initia patrum latinorum,* τ. 1–2, Turnhout, 1971–1979. Είναι το νεότερο βοήθημα, το οποίο αφορά τους Λατίνους Πατέρες.

- Michael Grünbart, *Epistularum Byzantinarum Initia,* Hildesheim, 2001.
  Πρόκειται για το ίδιο εγχείρημα για περίπου 15,480 initia από 260 επιστολογράφους από την πρώιμη βυζαντινή περίοδο έως την Αναγέννηση, ανάμεσά τους πολλοί εκκλησιαστικοί συγγραφείς και θεολόγοι.

- Erich Schilbach, *Byzantinische Metrologie*, München, 1970.
  Αποτελεί βοήθημα για τεχνικές γνώσεις σε μεγέθη, π.χ. μέτρα και σταθμά, νομίσματα κ.λπ. τα οποία απαντώνται στον βυζαντινό πολιτισμό, είναι όμως απαραίτητα για πηγές της ιστορίας του χριστιανισμού αυτού του χώρου και αυτής της περιόδου όταν συναντώνται επί παραδείγματι σε χρονικά, βίους αγίων, επιστολές κ.λπ.

- Βασιλική Α. Λεονταρίτου, *Εκκλησιαστικά αξιώματα και υπηρεσίες στην πρώιμη και μέση Βυζαντινή περίοδο*, Αθήνα, 1996.
  Περιέχει αλφαβητικά, ως λήμματα, εκκλησιαστικά αξιώματα και υπηρεσίες έως τη μεσοβυζαντινή περίοδο, με σχετική βιβλιογραφία για το καθένα. Βασικό για τη γρήγορη πρόσβαση σε πληροφορίες όταν εμφανίζονται αξιώματα, τίτλοι κ.λπ. σε σχετικές πηγές.

2.7.4 Κατάλογοι χειρογράφων

- Marcel Richard, *Repertoire des bibliotheques et des catalogues de manuscrits grecs*, Turnhout, 1995[3].
  Πρόκειται για το βασικό εργαλείο της έρευνας με χειρόγραφα. Είναι ένας κατάλογος καταλόγων ελληνικών χειρογράφων που χρησιμεύει για να εντοπίσουμε αρχικά τους καταλόγους που μας ενδιαφέρουν. Όταν τους εντοπίσουμε, βρίσκουμε σ' αυτούς τα περιγραφόμενα χειρόγραφα, που με τη σειρά τους περιέχουν αυτά τα κείμενα που χρειαζόμαστε.

2.7.5 Εισαγωγές σε βοηθητικές επιστήμες

- Βλάσιος Φειδάς, *Περίγραμμα Ελληνικής Παλαιογραφίας*, Αθήνα, 1982.
  Ευσύνοπτο βοήθημα το οποίο όμως περιέχει τις βασικές γνώσεις προκειμένου να εισαχθεί κανείς στην ελληνική παλαιογραφία και να μελετήσει χειρόγραφα, προς χρήση των φοιτητών.

- Elpidio Mioni, *Εισαγωγή στην Ελληνική Παλαιογραφία* (μετάφ. Ν. Παναγιωτάκη), Αθήνα, 2009[6].
  Πρόκειται για το κλασικό εγχειρίδιο, με όλες τις απαραίτητες γνώσεις για μύηση στην επιστήμη της Παλαιογραφίας και την ανάγνωση χειρογράφων, μεταφρασμένο στα ελληνικά με συμπληρώσεις του συγγραφέα στην ελληνική έκδοση.

- Βασίλειος Μανδηλαράς, *Πάπυροι και Παπυρολογία*, Αθήνα, 1994[2]. Εγχειρίδιο με βασικές γνώσεις για όσους μελετούν τη συγκεκριμένη βοηθητική επιστήμη.

- Αμφιλόχιος Παπαθωμάς, *Εισαγωγή στην παπυρολογία*, Αθήνα, 2014[2].
  Αποτελεί απαραίτητο έργο για τους μελετητές των παπύρων, που σχετίζονται με την ιστορία του χριστιανισμού.

Ανακεφαλαίωση

ΒΗΜΑΤΑ ΣΤΗΝ ΕΡΕΥΝΑ ΕΝΟΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΥ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΟΣ

Από τα παραπάνω έγιναν σαφή τα εξής: Η έρευνα σε ένα επιστημονικό πρόβλημα, το οποίο μας ενδιαφέρει, και αφορά την ιστορία του χριστιανισμού (και όχι μόνο), γίνεται με ένα πιστοποιημένο τρόπο, και όχι με το στοιχείο της τυχαιότητας, που μπορεί να περιέχει το ερώτημα σε κάποιο γνωστό μας ή σε κάποια μηχανή αναζήτησης στο Διαδίκτυο (π.χ. Google ή άλλη). Πρέπει να ακολουθεί μια συγκεκριμένη πορεία που συνδέεται με τη σειρά των παραγράφων αυτού του κεφαλαίου και αναλύεται στα επόμενα βήματα:

1) Πρώτον, εγκύπτουμε είτε στα γενικά έργα αναφοράς (εγκυκλοπαίδειες) στα ελληνικά και ξενόγλωσσα ή στα αφηγηματικά εγχειρίδια ή και στα δύο. Ποριζόμαστε τις σχετικές πληροφορίες και ανατρέχουμε και αποδελτιώνουμε τη σχετική επιστημονική βιβλιογραφία που έχει για το θέμα μας κάθε σχετικό λήμμα, ή τις παραπομπές ή τις βιβλιογραφικές αναφορές που έχει το εγχειρίδιο. Κατόπιν βρίσκουμε τα συγκεκριμένα, επιμέρους παραπεμπόμενα, ειδικά έργα (τις λεγόμενες μονογραφίες ή άρθρα).
2) Αν πρόκειται να ερευνήσουμε κείμενα ή συγγραφείς ανατρέχουμε στα γραμματολογικά βοηθήματα του αντίστοιχου είδους (κοσμικά ή εκκλησιαστικά, ρωμαϊκά ή βυζαντινά κ.λπ. έργα) με την ίδια πορεία: πρώτα παίρνουμε τις γενικές πληροφορίες και στη συνέχεια εντοπίζουμε την ειδική βιβλιογραφία που παραθέτουν.
3) Αφού βρούμε τη σχετική βιβλιογραφία και κατανοήσουμε όσα γράφηκαν σε μονογραφίες και άρθρα σχετικά με το θέμα μας μέχρι τη χρονολογία έκδοσης αυτών των γενικών έργων, ερευνούμε και όσα γράφηκαν από τότε και στο εξής έως τις ημέρες μας. Αυτό γίνεται με τη βοήθεια των τευχών των επιστημονικών περιοδικών, τα οποία στο μεταξύ εκδόθηκαν, και των ηλεκτρονικών μέσων αναζήτησης σε ειδικούς καταλόγους ηλεκτρονικών βιβλιοθηκών, μεταβιβλιοθηκών και αποθετηρίων (άρθρων, διδακτορικών κ.λπ.) από τα προαναφερθέντα (2.6). Ανάμεσα σ' αυτά ξεχωρίζει η *Byzantinische Zeitschrift* για όλη τη βυζαντινή περίοδο.
4) Όταν, τέλος, έχουμε πλέον μπροστά μας, μέσα από τα παραπάνω βήματα, όλη την έρευνα που έχει γίνει πριν από εμάς (state of art, Forschungsstand), τότε έρχεται η ώρα να εξετάσουμε μόνοι μας τις πηγές που βρίσκονται κατά κύριο λόγο συγκεντρωμένες στις μεγάλες συλλογές που είδαμε. Ωστόσο, υπάρχουν και άλλα είδη πηγών (άγραφες, όπως μνημεία, νομίσματα κ.λπ.). Παρακάτω, θα παρουσιασθούν οι βασικότερες ανά χρονική περίοδο. Στην έρευνα των πηγών θα μας βοηθήσουν και τα λεξικά και τα ειδικά βοηθήματα τα οποία επιτρέπουν να αποσπάσουμε, στην πληρότητά τους, τις πραγματολογικές, προσωπογραφικές ή άλλες πληροφορίες που χρειαζόμαστε και θα μας εξηγήσουν όρους και λέξεις που ακόμα δεν γνωρίζουμε ή και για ειδικά θέματα. Ακόμα και γενικά έργα, όπως ο Pauly-Wissowa ή το RAC μπορούν να μας δώσουν πληροφορίες π.χ. για θεσμούς ή επαγγέλματα τα οποία απαντούν σε χριστιανικά λαϊκά κείμενα (βίους αγίων, ασκητική γραμματεία) τον 4ο, 5ο ή 6ο αιώνα ή άλλα τέτοια εξειδικευμένα θέματα.
5) Κατά τη χρήση και επεξεργασία μιας πηγής χρησιμοποιούμε την επιστημονική μορφή του κειμένου (ή αντίστοιχα της αναφοράς ανασκαφής κ.λπ.) το οποίο βρίσκεται στις κριτικές εκδόσεις που αναφέρονται στα επιστημονικά περιοδικά ή τις γραμματολογίες. Ακόμα και αν δεν είναι πρωτότυπη κριτική έκδοση, είναι σημαντικό τουλάχιστον να έχει ανατυπώσει ένα τέτοιο επιστημονικά αποδεκτό κείμενο (όπως κάνει η *ΒΕΠΕΣ*). Μόνο αν δεν υπάρχει νεότερη μορφή, πηγαίνουμε στις μεγάλες παλαιότερες σειρές του Migne, *PG* ή *PL*, ή *CSHB* κ.λπ.
6) Εάν υπάρχουν ανέκδοτες πηγές σε χειρόγραφα, παπύρους, όστρακα, διπλώματα κ.λπ., ο ερευνητής (που, πάντως, πρέπει να έχει ειδική εκπαίδευση στις αντίστοιχες βοηθητικές επιστήμες της ιστορίας για να δει και να χρησιμοποιήσει τέτοια είδη πηγών) θα τα εντοπίσει στους καταλόγους χειρογράφων που υπάρχουν. Για να φθάσει σ' αυτούς, θα πρέπει να έχει μελετήσει επισταμένα τον «κατάλογο καταλόγων» που έγραψε ο Marcel Richard (βλ. σχετικά), ενώ για την ανάγνωσή τους είναι απαραίτητα και τα σχετικά εγχειρίδια, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι θα περιορισθεί σε αυτά.

ΜΕΡΟΣ Β΄

ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ ΚΑΤΑ ΠΕΡΙΟΔΟΥΣ

Κεφάλαιο 3
Ο ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΣ ΤΩΝ ΤΡΙΩΝ ΠΡΩΤΩΝ ΑΙΩΝΩΝ

Σύνοψη

Κατά τον πρώτο αιώνα, μολονότι η κοινότητα γύρω από τον Ιησού πίστευε ότι ο ιστορικός της χρόνος ήταν λίγος, και ενώ είχε μόνον ατελώς διαφοροποιηθεί από τον Ιουδαϊσμό, η εμπειρία της αγιότητας και της σωτηρίας μέσω του Ιησού Χριστού ήταν τόσο ισχυρή ώστε την ώθησε να οργανωθεί αποτελεσματικά και να εντάξει στο βίωμα της σωτηρίας ό,τι γινόταν εναντίον της, όπως π.χ. οι διωγμοί, χωρίς να μετεξελιχθεί σε μια ανιστορική σέχτα, όπως οι γνωστικές και μονταν ιστικές ομάδες οι οποίες βρίσκονταν στο εσωτερικό της. Η μετεξέλιξη αυτή, στους επόμενους δύο αιώνες έδωσε στη χριστιανική κοινότητα τα στοιχεία τα οποία τη χαρακτηρίζουν έως σήμερα στην οργάνωση (βαθμοί ιεροσύνης, σύνοδοι) και στη λατρεία, ενώ συγκρότησε το περιεχόμενο του κηρύγματος, κατά την έξοδό του στον ελληνορωμαϊκό κόσμο, σε πιο ολοκληρωμένο θεολογικό σύστημα. Στο κεφάλαιο αυτό παρατίθενται, όσο γίνεται αναλυτικότερα, οι πηγές (ακόμα και αποσπασματικές), καθώς και η βασική (διότι ο όγκος είναι τεράστιος) βιβλιογραφία για τα θέματα αυτά.

Προαπαιτούμενη γνώση

Δεν απαιτείται.

Συντομογραφίες

Συντμήσεις	Ανάλυση
ΒΕΠΕΣ	Βιβλιοθήκη Ελλήνων Πατέρων και Εκκλησιαστικών Συγγραφέων
ΔΒΜ	Δελτίο Βιβλικών Μελετών
ΕΕΣΘΣΠΑ	Επιστημονική Επετηρίς Θεολογικής Σχολής Παν/μίου Αθηνών
DACL	Dictionnaire d΄ Archéologie Chrétienne et de Liturgie
CPG	Clavis Patrum Graecorum
CSEL	Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum
PG	Patrologia Graeca
PL	Patrologia Latina
SC	Sources Chrétiennes
CHC	Cambridge History of Christianity, τ. 1-9
Jedin KG	Handbuch der Kirchengeschichte τ. I-VII, Freiburg/Basel/Wien, 1985
Μόσχου Ιστορία	Δ. Μόσχος, *Συνοπτική ιστορία του χριστιανισμού*, τ. Α΄. *Η πρώτη χιλιετία*, τ. Β΄. *Από το Σχίσμα έως τους νεώτερους χρόνους*, Αθήνα, 2014
Φειδά, Ιστορία	Βλ. Φειδά, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, τ. Α΄ Αθήναι 2002, τ. Β΄ Αθήναι, 2002, τ. Γ΄ Αθήναι, 2014

3.1 ΠΗΓΕΣ

3.1.1 Γραπτές

1. *Καινή Διαθήκη – βιβλία του Κανόνος*.

Εκτός από την αυτονόητα θεμελιώδη σημασία που έχουν τα βιβλία της *Καινής Διαθήκης* γενικά για τον χριστιανισμό είναι και ιδιαίτερα σημαντικά ως ιστορικές πηγές για τις απαρχές της ιστορίας του, καθώς όλα τα έργα τα οποία συμπεριλήφθηκαν στον *Κανόνα* είναι έργα με συγκεκριμένο και διακριτό ιστορικό υπόβαθρο (χρονολογούνται από το 51 περ. έως το 95 μ. Χ.), φιλολογικές ιδιαιτερότητες, προσωπικό ύφος, ενώ στην πλειονότητά τους (ακόμα και τα μη θεωρούμενα αμιγώς ιστορικά που είναι τα Ευαγγέλια και οι Πράξεις Αποστόλων) έχουν ιστορικές αναφορές και πληροφορίες πολύτιμες και ουσιαστικά μοναδικές για την αρχέγονη χριστιανική κοινότητα.

ΕΚΔ. Barbara Aland (κ.ά. σε συνέχεια της εργασίας των Eberhard Nestle/Kurt Aland για αυτό και γνωστή ως έκδοση Nestle/Aland), *Novum Testamentum Graece*, Stuttgart, 2012[28]

2. Κορνήλιος Τάκιτος, *Annales*.

Συγγραφείσα περί το 109 μ. Χ. περιέχει αναφορά (15, 44) για τον διωγμό του Νέρωνα και για την ύπαρξη χριστιανών στη Ρώμη, καθώς και για τις φήμες της προέλευσής τους και για τα γεγονότα στην Παλαιστίνη από τη σκοπιά του ρωμαϊκού κέντρου.

ΕΚΔ. σε ένα μεγάλο πρόγραμμα του οίκου Teubner, H. Heubner, P. Cornelius Tacitus, *Tom. I: Annales*. Stuttgart, 1983, St. Borzsak, Cornelii Taciti ab excessu divi Augusti libri I-VI. Stuttgart 1992, K. Wellesley, *Annales libri XI-XVI*, Berlin/Boston 2012, που σταδιακά αντικαθιστούν την παλαιότερη έκδοση του E. Köstermann, *Tacitus: Annales*,, Leipzig, 1971[3].

3. Γάιος Σουετώνιος, *De Vita Caesarum*.

Συνταχθέν στα 121 μ.Χ. περιέχει πληροφορίες για προστριβές Ιουδαίων με τη Ρώμη (που συγχρονίζεται με ειδήσεις χριστιανικών κειμένων) και τον διωγμό του Νέρωνα (κυρίως στον Βίο του Κλαυδίου), καθώς και γενικότερες πληροφορίες για την καθημερινή ζωή, τους θεσμούς κ.λπ. στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, που είναι χρήσιμες για την κατανόηση της ιστορικής συνάφειας του αρχέγονου χριστιανισμού.

ΕΚΔ. R. A. Kaster, C. Suetonii Tranquilli, *De vita Caesarum libros VIII et De grammaticis et rhetoribus librum,* Oxford, 2016.

4. Πλίνιος ο Νεώτερος, *Επιστολή προς Τραϊανόν*.

Από τη θέση του διοικητή της επαρχίας της Βιθυνίας του Πόντου ο Πλίνιος (σύγχρονος και φίλος των Τάκιτου και Σουετώνιου) συντάσσει την επιστολή προς τον Τραϊανό, το 112 μ.Χ., όπου ρωτά για τις δέουσες ενέργειες εναντίον των χριστιανών (Χ, 96) και διασώζει και την απάντηση του αυτοκράτορα. Είναι το πρωιμότερο επίσημο νομικό έγγραφο που αφορά τους χριστιανούς, και τους διωγμούς εναντίον τους, με πολύτιμες πληροφορίες για τον ιστορικό της περιόδου.

ΕΚΔ. R.A.B. Mynors, *C. Plini Caecili Secundi Epistularum Libri Decem*, Oxford, 1976.

5. Φλάβιος Ιώσηππος, *Περί του Ιουδαϊκού Πολέμου* (συγγρ. 75-79 μ. Χ.).

Σε αυτό περιγράφονται οι πόλεμοι των Ιουδαίων εναντίων των αλλοθρήσκων κατακτητών από την εποχή των Μακκαβαίων και την ιουδαϊκή αρχαιολογία (93/94 μ. Χ.), όπου περιγράφεται η ιστορία των Ιουδαίων από τις απαρχές (Αβραάμ) έως την εξέγερση του 67 μ. Χ., σε συσχετισμό με την παγκόσμια ιστορία, από ιουδαϊκή οπτική, όπου εμπεριέχεται και ο Βίος του Ιώσηππου. Έχει έμμεσες πληροφορίες για τον Ιησού και την πρώτη χριστιανική κοινότητα, κυρίως, όμως, είναι χρήσιμο για την κατανόηση γεγονότων, θεσμών κ.λπ. που αφορούν τον Ιουδαϊσμό, εντός του οποίου δημιουργήθηκε η αρχέχονη χριστιανική κοινότητα, όπως τα σχετικά με την Παλαιστίνη, τον Ηρώδη, τον Πόντιο Πιλάτο κ.λπ. Για τα γεγονότα αυτά αποτελεί σχεδόν τη μόνη ιστορική πηγή εκτός των έργων της ΚΔ, που με τον τρόπο αυτόν τη διασταυρώνει αποτελεσματικά.

ΕΚΔ. Τα έργα βρίσκονται κυρίως στις εκδόσεις Loeb, Περί του Ιουδαϊκού Πολέμου, *Josephus. The Jewish War*, Volume I: Books 1-2, Volume II: Books 3-4. Volume III: Books 5-7 (μετ. H. St. J. Thackeray) Cambridge, MA 1927, 1927, 1928 τ. Loeb 203, 487, 210 αντίστ.)., Ιουδαϊκή Αρχαιολογία *Josephus. Jewish Antiquities*, Volume I: Books 1-3. (μετ. H. St. J. Thackeray). Volume II: Books 4-6 (μετ. H. St. J. Thackeray, Ralph Marcus). Volume III: Books 7-8. Volume IV: Books 9-11. Volume V: Books 12-13. (μετ Ralph Marcus). Volume VI: Books 14-15. Volume VII: Books 16-170 (μετ. Ralph Marcus, Allen

Wikgren). Volume VIII: Books 18-19, Volume IX: Book 20. (μετ. Louis H. Feldman). τ. Loeb 242, 490, 281, 326, 365, 489 410, 433, 456. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1930, 1930, 1934, 1937, 1943, 1943, 1943, 1963, 1965 αντίστ. Βίος, έκδ. *Aus meinem Leben (Vita). Kritische Ausgabe, Übersetzung und Kommentar*, von F. Siegert, H. Schreckenberg, M. Vogel, Tübingen 2001.

6. *Χειρόγραφα της Νεκράς Θαλάσσης (χειρόγραφα Qumran)*.

Τα χειρόγραφα αυτά, που ανακαλύφθηκαν τυχαία το 1947 σε ομάδα σπηλαίων της ιουδαϊκής ερήμου, περιέχουν πάνω από 900 έργα σε εβραϊκά, αραμαϊκά, ελληνικά και ναβαταϊκά, εκ των οποίων η πλειονότητα χρονολογείται από τον 3ο αι. π.Χ. έως τον 1ο αι. μ.Χ. Εκτός από ένα μεγάλο μέρος τους, που αφορούν κείμενα της κανονικής εβραϊκής Βίβλου, ένα μεγάλο μέρος τους αποτελεί απόκρυφα βιβλικά κείμενα, ερμηνευτικά (Υπόμνημα στο βιβλίο του Αββακούμ), αφηγηματικά (Πόλεμος των υιών του φωτός κατά των υιών του σκότους) και κανονικά (Το εγχειρίδιο πειθαρχίας) που φαίνεται ότι χρησιμοποιούσε η ιουδαϊκή θρησκευτική αίρεση των Εσσαίων, η οποία ζούσε στην περιοχή. Έχει σχέση με την πρώιμη ιστορία του χριστιανισμού κατά το ότι πιθανότατα πρόσωπα και ιδέες της κοινότητας αυτής αποτέλεσαν τμήμα της αρχέγονης χριστιανικής κοινότητας, οπότε χρησιμεύουν ως πηγή κατανόησης για ιδέες και θεσμούς που αφορούν την τελευταία.

ΕΚΔ. Φωτογραφική προσπέλαση και σχετικό επιστημονικό υλικό βρίσκεται στον ιστότοπο του Leon Levy, *The Dead Sea Scrolls* (archive.org). Μεταφράσεις χρήσιμες για τον ερευνητή είναι οι Β. Βέλλα, *Εκ των χειρογράφων της Νεκράς Θαλάσσης: Το υπόμνημα εις το βιβλίον του Αββακούμ*, Αθήναι 1958. Του ιδίου, *Περί τα χειρόγραφα της Νεκράς Θαλάσσης: Τα εβραϊκά χειρόγραφα της κοινότητας της Δαμασκού*, Αθήναι, 1961. Του ιδίου, *Εκ των χειρογράφων της Νεκράς Θαλάσσης: Το Βιβλίον του Πολέμου των υιών του φωτός κατά των υιών του σκότους*, Αθήναι, 1965. Αθ. Π. Χαστούπη, Η εν τοις κουμρανικοίς χειρογράφοις τάξις της ομηγύρεως, *ΔΒΜ* 4/2 (Δεκέμβριος 1976), 147-160. Γ. Γρατσέας – Σ. Αγουρίδης, *Τα χειρόγραφα της Νεκρής Θάλασσας, Τα εσσαϊκά κείμενα του Κουμράν σε νεοελληνική απόδοση*, Αθήνα, 2003[3] Geza Vermes, *The Complete Dead Sea Scrolls in English*, London, 1998 (τα πλήρη αφηγηματικά μη βιβλικά κείμενα).

7. Κλήμης Ρώμης, *Επιστολή Α΄ Προς Κορινθίους* (*CPG* 1001).

Από τους πρώτους επισκόπους Ρώμης, αυτήκοος της αποστολικής διδασκαλίας, είναι συγγραφέας της *Επιστολής Προς Κορινθίους*, ενώ επ' ονόματί του φέρονται και άλλα έργα για τα οποία βλ. παρακάτω. Η χρονολογούμενη περί το 80-90 επιστολή προς την τοπική Εκκλησία της Κορίνθου προς διευθέτηση τοπικών ερίδων αποτελεί πολυτιμότατη και σπάνια πηγή για την οργάνωση, τη λατρεία και τη ζωή της πρώτης Εκκλησίας συνολικά, η οποία σώζεται και σε λατινική, συριακή και κοπτική εκδοχή.

ΕΚΔ. Κ. Μπόνης, *Κλήμεντος Ρώμης, Επιστολή Α΄ Πρός Κορινθίους*, Αθήνα, 1973.

8. Κλήμης Ρώμης, *Επιστολή Β΄ Προς Κορινθίους* (*CPG* 1003). Γραμμένη περί το 120-140 στην Αίγυπτο ή στη Συρία, επιστολιμαία πραγματεία για την τήρηση των εντολών ως αντάλλαγμα της θυσίας του Ιησού Χριστού επ' ονόματι του Κλήμεντος.

ΕΚΔ. Κ. Wengst, 1984, *ΒΕΠΕΣ*, τ. 1, 40-47.

9. *Ψευδοκλημέντεια* (*CPG* 1015): Σύνολο έργων που χρονολογείται τον 2ο αιώνα, επ' ονόματι του Κλήμεντος Ρώμης, με κυριότερα επιμέρους έργα τους *Αναγνωρισμούς* (Recognitiones) και τα *20 Ομιλίες Κλήμεντος*, που ανάγονται σε κάποιο κείμενο του 220 μ.Χ. στη Συρία.

9.1. Οι Ομιλίες περιέχουν γνωστικές απόψεις και αναπαράγονται τον 4ο αιώνα και με αρειανική διάθεση.

ΕΚΔ. Β. Rehm, *Die Pseudoklementinen I: Homilien*, 3η έκδ., Georg Strecker [*GCS* 42] Berlin, 1992. Βλ. και *ΒΕΠΕΣ*, τ. 1, 58-294.

9.2. Οι Αναγνωρισμοί είναι κείμενα με μυθιστορηματικό περιεχόμενο. Χρησιμεύουν κυρίως ως πηγές για αντιλήψεις, μοτίβα και έννοιες (π.χ. Γνώσεως, προφητείας, ορθού λόγου) από τα οποία επηρεάζεται η πνευματική παραγωγή και ο τρόπος σκέψης της Αρχαίας Εκκλησίας, όπως δείχνει και η εξέλιξη διαφόρων στοιχείων τους (π.χ. η νηστεία), υπό μορφήν κανόνων σε μεσαιωνικά κείμενα της Δύσης ή σε ανατολικές γλώσσες.

ΕΚΔ. Β. Rehm, *Die Pseudoklementinen II: Rekognitionen in Rufins Übersetzung*, 2η έκδ., Georg Strecker [GCS 51], Berlin, 1994.

10. Ιγνατίου Αντιοχείας *Επιστολαί* (*CPG* 1025).

Πρόκειται για σώμα δώδεκα επιστολών του αποστολικού πατέρα Ιγνατίου Αντιοχείας συνταγμένο στην αρχική του μορφή (σύντομη) στις πρώτες δεκαετίες του 2ου αιώνα στη Μ. Ασία, καθ' οδόν προς τη Ρώμη. Απευθύνονται στους Ρωμαίους, Εφεσίους, Μαγνησιείς, Τραλλιανούς, Σμυρναίους, Φιλαδελφείς και Προς Πολύκαρπο. Υπάρχει και μεταγενέστερη ανεπτυγμένη μορφή των ιδίων. Αποτελούν σημαντικότατη πηγή για τις συνθήκες στην Εκκλησία των αρχών του 2ου αιώνα, τους θεσμούς της (κυρίως του επισκόπου), τη θεολογία της και την καθημερινή ζωή της, που αφορούν την κρίσιμη και υποφωτισμένη μεταποστολική περίοδο.

ΕΚΔ. P. Th. Camelot, *Ignace d΄Antioche, Lettres*, Paris, 1958 [SC 10], 66-184 και Ελληνικά *ΒΕΠΕΣ*, τ. 2, Αθήνα, 1955, σσ. 284-319.

11. *Μαρτύριο Ιγνατίου Αντιοχείας* (*CPG* 1036).

Πρόκειται για κείμενο με το μαρτύριο του αγίου Ιγνατίου που πληροφορεί για το τέλος του αγίου και τις τότε συνθήκες. Σημαντική πηγή της περιόδου.

ΕΚΔ. *ΒΕΠΕΣ*, τ. 2 Αθήναι, 1955, σσ. 338-341.

12. Πολύκαρπος Σμύρνης. Σημαντικός επίσκοπος Σμύρνης που μαρτύρησε.

12.1. Επιστολή προς Φιλιππησίους (*CPG* 1040).

ΕΚΔ. P. Th. Camelot, *Ignace d΄Antioche, Lettres*, Paris, 1958 [SC 10] 202-224.

12.2. Μαρτύριο Πολυκάρπου (*CPG* 1045).

Πρόκειται για περιγραφή του μαρτυρίου του που ανήκει στο φιλολογικό είδος των Μαρτυρολογίων. Αποτελεί σημαντικότατη πηγή για όχι μόνο για τον βίο του Πολυκάρπου, αλλά και για τις σχέσεις των πρώτων χριστιανών με την κοινωνία της εποχής τους, την πρακτική και τη θεολογία του μαρτυρίου, καθώς και τη λειτουργική ζωή και την ευσέβεια της πρώτης Εκκλησίας.

ΕΚΔ. P. Th. Camelot, *Ignace d΄Antioche, Lettres*, Paris, 1958 [*SC* 10] 242-276.

13. Παπίας Ιεραπόλεως, *Λογίων Κυριακών Εξηγήσεις* (*CPG* 1047).

Πρόκειται για συγγραφέα των πρώτων μεταποστολικών χρόνων, από την Ιεράπολη της Μ. Ασίας, του οποίου το αποσπασματικά σωζόμενο έργο περιέχει κρίσιμες πληροφορίες για την περίοδο συγγραφής των βιβλίων της ΚΔ και το πέρασμα από την περίοδο της άγραφης διδασκαλίας της πρώτης αποστολικής γενιάς προς εκείνη της γραπτής καταγραφής και θεσμοποίησης. Σώζονται αποσπάσματα σε έργα των Ειρηναίου, Ευσεβίου και Φίλιππου Σιδήτη.

ΕΚΔ. Βλ. τα έργα των αναφερθέντων συγγραφέων.

14. *Επιστολή Βαρνάβα* (*CPG* 1050).

Συνιστά επιστολιμαία ψευδεπίγραφη πραγματεία, υπό το όνομα του συνεργάτη του αποστόλου Παύλου, γραμμένη έως τέλους του 1ου αιώνα προς εξ Ιουδαίων χριστιανούς, με έμφαση στην τυπολογική ερμηνεία του έργου του Ιησού Χριστού ως πλήρωσης των τελετουργικών στοιχείων του Νόμου. Θεωρείται ότι σχετίζεται με την Αλεξάνδρεια και έχει σημασία για την κατανόηση των πρωτοχριστιανικών ρευμάτων στη θεολογία και την ευσέβεια.

ΕΚΔ.R. A. Kraft, *Épitre de Barnabé, Introd. R. Prigent*, Paris. 1971, [*SC* 172].

15. *Ποιμήν Ερμά* (*CPG* 1052).

Πρόκειται για έργο άγνωστου αλλαχόθεν συγγραφέα, με χαρακτήρα αποκαλυπτικών οράσεων, που περιγράφει γεγονότα και καταστάσεις του 2ου αιώνα, κυρίως στις εκκλησιαστικές κοινότητες της Ρώμης. Έχει αξία για τις ιστορικές πληροφορίες που, εν είδει υπαινιγμών ή επικρίσεων, περιέχονται για την οργάνωση, την πνευματικότητα και τη λειτουργική ζωή των πρώτων χρόνων. Σώζεται και σε αρκετές μεταφράσεις (λατινικά, κοπτικά, περσικά).

ΕΚΔ. R. Joly, *Hermas, Le Pasteur*, Paris, 1958 [*SC* 53].

16. Κοδράτος (Quadratus), *Απολογία* (*CPG* 1060).

Πρόκειται για εργο από τα λεγόμενα απολογητικά, που σώζεται μόνο σε ένα απόσπασμα στην *Εκκλησιαστική Ιστορία* του Ευσεβίου και δίνει πληροφορίες για τον χριστιανισμό της εποχής του.

ΕΚΔ. Ευσέβιος, *Εκκλ. Ιστ.* 4, 3, 2 (βλ. σχετικά).

17. Αριστείδης, *Απολογία* (*CPG* 1062).

Πρόκειται για απολογητικό έργο του 2ου αιώνα, σωζόμενο είτε σε αποσπάσματα είτε σε πλήρη συριακή μετάφραση. Είναι σημαντικό για την εξέλιξη της κατανόησης θεολογικών επιχειρημάτων και του ρόλου του χριστιανισμού στην κοινωνία.
ΕΚΔ. J. Geffcken, *Zwei griechische Apologeten*, Leipzig, 1907.

18. Αθηναγόρας. Απολογητής συγγραφέας του 2ου αιώνα. Σώζονται δύο έργα του.

18.1. Απολογία υπέρ χριστιανών (*CPG* 1070). Όπως σε όλα τα απολογητικά έργα, το ενδιαφέρον έγκειται στην οικείωση από τους χριστιανούς μέρους από το πολιτιστικό υπόβαθρο και τις ιδέες της κοινωνίας της εποχής τους.
ΕΚΔ. J. Geffcken, *Zwei griechische Apologeten*, Leipzig, 1907.

18.2. Περί αναστάσεως των νεκρών (*CPG* 1071). Πρόκειται για σημαντικό για τους ίδιους λόγους, οι οποίοι αφορούν και την εξέλιξη των ιδεών στην πρώιμη χριστιανική κοινότητα.
ΕΚΔ. J. Geffcken, *Zwei griechische Apologeten*, Leipzig, 1907.

19. *Ιουστίνος Μάρτυς*. Πρόκειται για σημαντική φυσιογνωμία του 2ου αιώνα, ο οποίος συνδύασε τον φιλοσοφικό τρίβωνα και τη χριστιανική θεολογία, ενώ μαρτύρησε στο τέλος της ζωής του. Τα έργα του είναι πλουσιότατα και σε ιδέες σημαντικές για τη μετέπειτα θεολογική σκέψη και σε ιστορικές πληροφορίες. Τα σημαντικότερα, για την ιστορικό, έργα του είναι τα παρακάτω (ενώ σώζονται και πολλά αποσπάσματα από άλλα έργα του, καθώς και αρκετά απολογητικά με φιλοσοφικό περιεχόμενο μεταγενέστερα ψευδεπίγραφα υπό το όνομά του).

19.1. Απολογία (*CPG* 1073). Εκτίθεται η χριστιανική διδασκαλία με τρόπους συμβατούς για την πρόσληψή της από την κοινωνία, κυρίως με τη χρήση στωικών εννοιών και διδασκαλιών. Περιέχονται, επίσης, ανεκτίμητες ιστορικές πληροφορίες για τη λειτουργική ζωή και την πνευματικότητα της εκκλησίας της εποχής του.
ΕΚΔ. Ch. Munier, *Justin, Apologie pour les Chrétiens*, Paris, 2006 [*SC* 507].

19.2. Διάλογος μετά Τρύφωνος του Ιουδαίου. Είναι σημαντικό για την πορεία συγκρότησης της θεωρητικής ταυτότητας των χριστιανών έναντι των Ιουδαίων και τη μορφή των σχέσεων και των αντιπαραθέσεών τους στον κόσμο της ελληνορωμαϊκής σκέψης.
ΕΚΔ. G. Archambault, *Justin, Dialog avec le Tryphon*, τ. 1-2, Paris, 1909.

20. *Μελίτων Σάρδεων.* Πρόκειται για σημαντικό εκκλησιαστικό συγγραφέα του 2ου αιώνα που συνδέει με το έργο του την ανερχόμενη εκκλησία του Χριστού με τον πολιτιστικό κόσμο των Ιουδαίων και με τον ελληνορωμαϊκό. Πολλά έργα του σώζονται σε αποσπασματική μορφή, ενώ υπάρχουν και μεταγενέστερα ψευδεπίγραφα, υπό το όνομά του αγιολογικής μορφής (Περί μεταστάσεως Θεοτόκου, Passio Johannis). Σημαντικά έργα του είναι:

20.1. *Περί του Πάσχα* (*CPG* 1092). Πρόκειται για ομιλία για τον πασχάλειο ρόλο της σταυρικής θυσίας του Χριστού και φανερώνει την πρώιμη χριστολογία μιας, εξ Ιουδαίων, χριστιανικής κοινότητας. Το έργο πιθανότατα διαβαζόταν ως πασχάλειο ανάγνωσμα (χριστιανική Χαλαχά) και σώζεται και σε μεταφράσεις στη λατινική και σε ανατολικές γλώσσες (συριακά, γεωργιανά, κοπτικά).
ΕΚΔ. O. Perler*, Méliton de Sardes, Sur la Pâque et fragments*, Paris, 1966, [*SC* 123], σσ. 7-127.

20.2. *Απολογία* (*CPG* 1092). Πρόκειται για αποσπασματικά σωζόμενο έργο με απολογητικό χαρακτήρα και σχετικές πληροφορίες.
ΕΚΔ. O. Perler, *Méliton de Sardes, Sur la Pâque et fragments*, Paris, 1966, [*SC* 123], σσ. 128-248.

21. *Αρίστωνος Πελαίας, Ιάσωνος και Παπίσκου αντιλογία περί Χριστού* (*CPG* 1101).
Είναι αποσπασματικά σωζόμενος (κυρίως στον Ευσέβιο) διάλογος με τον Ιουδαίο Παπίσκο γραμμένος περί το 140 και αποτελεί έτσι το πρώτο αντιϊουδαϊκό έργο σε διαλογική μορφή.
ΕΚΔ. J. K. T. v. Otto, *Disputatio Iasonis et Papisci (Fragm.)*, Jena, 1872.

22. Τατιανός. Πρόκειται για συριακής καταγωγής εκρωμαϊσμένο συγγραφέα, σύντροφο του Ιουστίνου που έζησε στη Ρώμη και μετά το μαρτύριο του τελευταίου, το 172, επέστρεψε στη Συρία. Έγραψε έργα που απευθύνονται και στον ελληνορωμαϊκό κόσμο, αλλά και σχετίζονται με τον συριακό χριστιανισμό.

22.1. *Λόγος προς Έλληνας* (*CPG* 1104). Απολογητικό έργο που συντάχθηκε περί το 165 και προβάλλει τις θέσεις των χριστιανών στο πλαίσιο του ειδωλολατρικού ελληνισμού. Η αξία του βρίσκεται κυρίως στο ότι εκθέτει τις τότε τρέχουσες απόψεις της χριστιανικής κοινότητας για πλευρές της ελληνικής φιλοσοφίας και θρησκείας και αντιπαραβάλλει αυτές τις πλευρές με μια αρχέγονη θεολογία.
ΕΚΔ. M. Markovich, *Tatiani Oratio ad Graecos*, Berlin/NY, 1995, σσ. 7-75.

22.2. Διατεσσάρων (CPG 1106). Είναι ενοποιημένο κείμενο των τεσσάρων Ευαγγελίων που πρέπει να συνέθεσε πριν το 172. Πρόκειται για ένα από τα σημαντικότερα λατρευτικά κείμενα για τον αρχέγονο αραμαϊκό χριστιανισμό που αντικαταστάθηκε οριστικά από τη συριακή Βίβλο (Πεσίττα) μόνο μετά τον 6ο αι.,σώζεται αποσπασματικά και αποκαθίσταται κατά ένα μέρος κυρίως από αποσπάσματα σε άλλους συγγραφείς, σε ανατολικές γλώσσες και κυρίως από το υπόμνημα του Εφραίμ Σύρου. Είναι σημαντικό για την εξέλιξη του κειμένου των κανονικών Ευαγγελίων αλλά και για τον χριστιανισμό στις συρόφωνες περιοχές, για τον οποίο έχουμε ελάχιστες πληροφορίες.
ΕΚΔ. υπομνήματος Εφραίμ. L. Leloir, *Éphrem de Nisibe, Commentaire de l΄ Evangile Concordant ou Diatessaron*, Paris, 1966 [*SC* 121].

23. Θεοφίλου Αντιοχείας, *Προς Αυτόλυκον* (*CPG* 1107). Πρόκειται για απολογητικό κείμενο που δείχνει ανάγλυφα την αυτοκατανόηση των χριστιανών στον ειδωλολατρικό κόσμο του 2ου αιώνα.
ΕΚΔ. R. Bardy, Théophile d΄Antioche, *Trois livres à Autolycus*, Trad. J. Sender, Paris, 1948 [*SC* 20], *ΒΕΠΕΣ*, τ. 5, 13-70.

24. *Προς Διόγνητον Επιστολή* (*CPG* 1112).
Πρόκειται για απολογητικό κείμενο αγνώστου συγγραφέα, που δίνει σημαντικές πληροφορίες για τη ζωή των χριστιανών και τη σχέση τους με τον ειδωλολατρικό κόσμο του 2ου αιώνα.
ΕΚΔ. H. I. Marrou, *A Diognète*, Paris, 1951, [*SC* 33].

25. Ερμείου, *Διασυρμός των έξω φιλοσόφων* (*CPG* 1113).
Είναι απολογητικό κείμενο συνταγμένο περί το 200, του οποίου η αξία έγκειται στη διερεύνηση της πρόσληψης των αρχαίων Ελλήνων φιλοσόφων από την πρώτη χριστιανική κοινότητα.
ΕΚΔ. R. P. C. Hanson, *Satire des philosophes païennes*, trad. D. Joussot, Paris, 1993 [*SC* 388].

26. *Απόκρυφα κείμενα*.
Πρόκειται για ευρεία κατηγορία κειμένων που εμφανίζονται ήδη από τον 1ο αιώνα π. Χ. και συντάσσονται και μετά τον 4ο αιώνα μ. Χ. υπό το όνομα συγγραφέων της Παλαιάς Διαθήκης ή συγγραφέων και προσωπικοτήτων της αρχέγονης χριστιανικής κοινότητας (Δώδεκα ή Εβδομήκοντα αποστόλων, συνεργατών τους, της Θεοτόκου κ.λπ.). Ο όρος δεν σημαίνει «απαγορευμένα», αλλά το ότι σε βάθος χρόνου, κατά τη διαμόρφωση του δεσμευτικού «Κανόνα» των 27 βιβλίων της Καινής Διαθήκης, αυτά δεν συμπεριελήφθησαν σ' αυτόν για λόγους και κριτήρια που η πρώιμη χριστιανική κοινότητα είχε. Ως προς τη μορφή, παίρνουν αυτήν που έχουν και άλλα φιλολογικά είδη της χριστιανικής γραμματείας, π.χ. Ευαγγέλια, Πράξεις, Αποκαλύψεις, Επιστολές, επιστολιμαίες πραγματείες κ.λπ. Ως προς το περιεχόμενο χαρακτηρίζονται σε διάφορες αναλογίες ως ιουδαΐζοντα, γνωστικά, εγκρατιτικά ή απλά ως έχοντα φανταστικό και μυθιστορηματικό χαρακτήρα. Έτσι, σε σχέση με τα γνωστικά κείμενα (που ακολουθούν αμέσως μετά), δεν ταυτίζονται αλλά αποτελούν δυο τεμνόμενους κύκλους όπου το επικαλυπτόμενο κοινό κομμάτι είναι τα απόκρυφα Ευαγγέλια, οι Αποκαλύψεις κ.λπ. επ' ονόματι αποστόλων με γνωστικές επιδράσεις ή και καθαρές γνωστικές διδασκαλίες, ενώ το υπόλοιπο τμήμα των Αποκρύφων είναι είτε ιουδαΐζοντα είτε άλλα, ενώ το τμήμα του άλλου κύκλου είναι ξεκάθαρα άλλα γνωστικά κείμενα με ποικίλες χρήσεις (βλ. αμέσως παρακάτω). Η ιστορική τους αξία ποικίλλει, αλλά σε καμιά περίπτωση δεν μπορούν να χρησιμοποιηθούν κατά γράμμα, όπως στα έργα του *Κανόνος της Καινής Διαθήκης* ή τα σταθερά, ως γνήσια μαρτυρούμενα, έργα των άλλων συγγραφέων της εποχής. Μπορούν όμως να χρησιμοποιηθούν προκειμένου να κατανοήσουμε αρχέγονες θεολογικές ιδέες, μορφές συνύπαρξης χριστιανικών ομάδων με άλλες, εσχατολογικές αντιλήψεις, ή να αντλήσουμε πληροφορίες για την ευσέβεια και την καθημερινότητα των χριστιανών ή την εξέλιξη αυτής της ευσέβειας αργότερα (είναι γνωστό π.χ. ότι εικονογραφικά ή εορτολογικά θέματα όπως ο Θεομητορικός κύκλος αντλούνται από τέτοια κείμενα).

26.1. *Απόκρυφα Βιβλία της Παλαιάς Διαθήκης*.

Τα κείμενα αυτά φέρονται επ' ονόματι παλαιοδιαθηκικών προσώπων, συνήθως σε ομάδες ομοειδούς περιεχομένου (κύκλοι). Υπάρχουν οι *κύκλοι Πρωτοπλάστων, Αβραάμ, Ιωσήφ, Μωυσέως, Ιώβ, Σολομώντος, Ηλία, Ησαΐα, Ιερεμία-Βαρούχ, Δανιήλ, Έσδρα*, και *Διαθήκη 12 Πατριαρχών* και *Βίοι Προφητών* σε ελληνικά, λατινικά, αρμενικά, κοπτικά, συριακά. Τη μεγαλύτερη σημασία για τη μελέτη της ιστορίας του χριστιανισμού έχουν ο λεγόμενος *Σλαβονικός Ενώχ*, το *Αναβατικόν Ησαΐου* (Μαρτύριον, Διαθήκη Εζεκία, Όρασις Ησαΐα) και οι *Σιβυλλικοί Χρησμοί* (βλ. σχετικά). Τα κείμενα αυτά με έντονο οραματικό και αποκαλυπτικό χαρακτήρα, αν και προέρχονται από το ιουδαϊκό ή ιουδαϊκό-ελληνιστικό περιβάλλον, γίνονται αντικείμενο επεξεργασίας από χριστιανούς και επηρεάζουν τη διατύπωση και τους κώδικες έκφρασης (μοτίβα) με τα οποία διατυπώνονται εσχατολογικά οράματα και προφητείες σε λαϊκά χριστιανικά κείμενα που ανευρίσκονται στη βάση πολλών σχετικών γεγονότων (μοναστικές κοινότητες σε Συρία και Αίγυπτο, ενθουσιαστικά κινήματα, μεταρρυθμίσεις, εξεγέρσεις κ.λπ.) σχεδόν έως σήμερα. Επίσης, η *Αποκάλυψη Ηλία* μαρτυρεί για ύπαρξη ενθουσιαστικών κοινοτήτων στην Άνω Αίγυπτο τον 3ο αιώνα, οι οποίοι συνδυάζουν αιγυπτιακά μοτίβα για τα έσχατα, ως αποκαλυπτικό στοιχείο, με τη στροφή στην πρωτοεμφανιζόμενη πρωτομοναστική κίνηση.

ΕΚΔ. Τα ελληνικά κείμενα έχουν εκδοθεί στο Αγουρίδη Σ., *Τα Απόκρυφα της Παλαιάς Διαθήκης (Κείμενα – εισαγωγή- σχόλια),* Α΄- Β΄, Αθήναι, 1973, 1979.

26.2. Απόκρυφα Καινής Διαθήκης.

Εδώ πρόκειται για κείμενα που μιμούνται τα κανονικά αντίστοιχα φιλολογικά είδη.

26.2.1. Ευαγγέλια. Σ' αυτά κατ' αρχήν περιλαμβάνονται παπυρικά αποσπάσματα τα οποία περιέχουν τμήματα κανονικών Ευαγγελίων ανασυνδυασμένα (P. Oxy. 840, P. Egerton 2, Oxy. 1224, Cairensis 10735, Berolinensis 8502), μαζί με τμήματα αγνώστων ευαγγελικών χωρίων, καθώς και τελείως διαφορετικά Ευαγγέλια. Συνήθως βρίσκονται στην Αίγυπτο, έχουν πολύ αποσπασματικό χαρακτήρα και χρησιμεύουν υποστηρικτικά για αντιλήψεις και διδασκαλίες εγκρατιτικών και γνωστικών ρευμάτων, ενώ κατά τη δεκαετία του 1970 χρησιμοποιήθηκε η τεχνική συγγραφής του κειμένου για τη διατύπωση συμπερασμάτων για το δυσεπίλυτο πρόβλημα των απαρχών του αιγυπτιακού χριστιανισμού από τον Colin Roberts (βλ. βιβλιογραφία). Δεύτερον, υπάρχει μια μεγάλη ομάδα πλήρων Ευαγγελίων, υπό το όνομα των γνωστών ή και άλλων συγγραφέων, οι οποίοι έχουν τελείως άλλο κείμενο από τα Ευαγγέλια που ξέρουμε. Τέτοια είναι τα *Ευαγγέλια Παιδικής Ηλικίας* (Πρωτευαγγέλιον Ιακώβου, Γέννα Μαρίας, παιδικό Ευαγγέλιο Θωμά) τα οποία είναι κυρίως προϊόν ευσεβούς φαντασίας, αλλά υπάρχουν και άλλα κείμενα που απηχούν επιμέρους πρωτοχριστιανικές παραδόσεις, όπως ο *κύκλος του Αβγάρου* που χρησιμεύει ως σύνολο πληροφοριών για τη διάδοση του χριστιανισμού στις συρόφωνες ηγεμονίες των ανατολικών συνόρων της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας ή ο *κύκλος Πιλάτου* με έμφαση στη θεότητα του Ιησού Χριστού. Υπάρχουν επίσης Ευαγγέλια ιουδαιοχριστιανικά ή για άλλες ομάδες (Καθ' Εβραίους, Κατ' Αιγυπτίους, Εβιονιτών) τα οποία σώζονται πολύ αποσπασματικά, ημιγνωστικά, όπως η μικρασιατική *Επιστολή Αποστόλων* (δοκητικό και αντιϊουδαϊκό Ευαγγέλιο Πέτρου), ενώ τέλος υπάρχουν και τα Γνωστικά, για τα οποία βλ. αμέσως παρακάτω.

ΕΚΔ. C. Tischendorff, *Evangelia Apocrypha*, Lipsiae, 1853 (Πρωτευαγγέλιον Ιακώβου, Γέννα Μαρίας, παιδικό Ευαγγέλιο Θωμά, κείμενα Πιλάτου, Ιστορία Ιωσήφ τέκτονος). Αποτελεί νεοελληνική μετάφραση (κατά περίπτωση από τα αγγλικά) Ι. Καραβιδόπουλου (εκδ.), *Απόκρυφα χριστιανικά κείμενα*, τ. Α΄, Απόκρυφα Ευαγγέλια, Θεσσαλονίκη, 1999.

26.2.2. Πράξεις. Ως *Πράξεις* εννοούμε γενικότερα κείμενα τα οποία ασχολούνται με έργα και διδασκαλίες Αποστόλων που δεν περιέχονται στον *Κανόνα*. Τέτοια κείμενα είναι ο *Κύκλος Πέτρου* (*Διδασκαλία Πέτρου, Αποκάλυψις Πέτρου, Πράξεις Πέτρου*) με δοκητικά και εγκρατιτικά στοιχεία, ο *Παύλειος Κύκλος* (με επιστολές και *Πράξεις Παύλου και Θέκλας Πέτρου και Παύλου*), ο *Ιωάννειος*, του *Ανδρέου*, του *Θωμά* (εκ των οποίων ξεχωρίζουν οι *Πράξεις Θωμά*, που δεν ταυτίζονται με τα *Ευαγγέλια του Θωμά*) καθώς και μεταγενέστερα κείμενα για άλλους αποστόλους (*Θαδδαίου, Φιλίππου, Βαρνάβα, Ματθαίου, Βαρθολομαίου* κ.λπ.). Η ιστορική τους αξία έγκειται κυρίως στην πρόσληψη της αυθεντίας των εν λόγω Αποστόλων κατά περιοχές (π.χ. για τον Ανδρέα, ή του Θωμά για τον ευαγγελισμό των Ινδών) που αναδεικνύουν αιτήματα τοπικών Εκκλησιών για άμεση αποστολική αυθεντία. Στην περίπτωση του Θωμά φαίνεται να υπάρχει ιστορικό πυρήνας. Επίσης, είναι σημαντικά για τη διάδοση λατρευτικών μοτίβων (δίκτυο αγιολογικής τιμής περί τη Θέκλα) ή κοινωνικών επιλογών στην Εκκλησία, όπως ο ρόλος των γυναικών που σε πολλά τέτοια απόκρυφα κείμενα επιλέγουν την αγαμία και χωρίζουν από τους (συνήθως πλούσιους) άνδρες τους, αλλάζοντας στοιχεία έμφυλων ρόλων μέσα από πρώιμα εγκρατιτικά και ασκητικά ρεύματα.

ΕΚΔ. C. Tischendorff, *Acta Apostolorum Apocrypha*, Lipsiae, 1851. Νεοελληνική μετάφραση βρίσκεται στο Ι. Καραβιδόπουλου, Απόκρυφα χριστιανικά κείμενα, τ. Β΄, *Απόκρυφες Πράξεις Επιστολές, Αποκαλύψεις*, Θεσσαλονίκη, 2004.

26.2.3. Αποκαλύψεις. Εκτός από εκείνες της *ΠΔ Αποκαλύψεις* οι οποίες αφορούν πρόσωπα της Καινής είναι οι *Αποκάλυψη Πέτρου*, *Αποκάλυψη Ιωάννου* (απόκρυφη), *Αποκάλυψη Παύλου*, *Αναβατικόν Παύλου*, *Αποκάλυψη Θωμά*, και *Αποκάλυψη Πρωτομάρτυρα Στεφάνου*.

ΕΚΔ. Tischendorff, *Apocalypses apocryphae, Mosis, Esdrae, Pauli, Johannis, item Mariae Dormitio*, Lipsiae, 1866 (όπου περιέχονται εκτός από τα απόκρυφα της *ΠΔ*, που είδαμε παραπάνω και οι *Αποκαλύψεις Παύλου, Ιωάννη* και η *Μετάστασις Μαρίας*). Νεοελληνική μετάφραση Ι. Καραβιδόπουλου, Ι. Καραβιδόπουλου, Απόκρυφα χριστιανικά κείμενα, τ. Β΄, *Απόκρυφες Πράξεις Επιστολές, Αποκαλύψεις*, Θεσσαλονίκη, 2004.

27. Γνωστικά κείμενα. Στην κατηγορία αυτή ανήκει μια μεγάλη ομάδα συγγραφέων των οποίων τα έργα σώζονται συνήθως τόσο αποσπασματικά ώστε για τον ιστορικό να είναι δύσκολο να τα χρησιμοποιήσει ως πηγή για τις απόψεις τους ή για τη δράση τους και την ιστορία των ποικίλων γνωστικών ρευμάτων και κοινοτήτων στην Αίγυπτο, τη Συρία και τη Μ. Ασία, τα οποία έπαιξαν σημαντικό ρόλο στον χριστιανισμό όλον τον 2ο, και ένα μέρος του 3ου αιώνα (για τον γνωστικισμό βλ. στη δευτερεύουσα βιβλιογραφία αυτού του κεφαλαίου). Πρόκειται για αποσπάσματα των Σίμωνος Μάγου (Απόφασις Μεγάλη), Βασιλείδη, Ουαλεντίνου, Θεοδότου, Μαρκίωνα, Πτολεμαίου Γνωστικού, Μονοΐμου Γνωστικού, Απελλή, και λόγους και ποιήματα των Ναασηνών (*CPG* 1120-1150, 1155-1156). Εξαιρείται το εκτενέστερο έργο του Βαρδεσάνη (Bardaisan). Παράλληλα, σώζεται και μια μεγάλη ομάδα ανωνύμων κειμένων με ποικίλους τίτλους ή κειμένων επ' ονόματι Αποστόλων, προφητών κ.λπ. που ανήκουν στα Απόκρυφα (βλ. αμέσως παραπάνω) και περιέχουν ξεκάθαρα ή συνεσκιασμένα γνωστικές διδασκαλίες. Το σύνολο αυτών των κειμένων εμπλουτίστηκε και με τα *Χειρόγραφα του Nag Hammadi*. Πρόκειται για 13 κώδικες οι οποίοι ανακαλύφθηκαν τυχαία σε σπήλαια στο Nag Hammadi (Χηνοβόσκειον) κοντά στο χωριό Faw Qibli στην Άνω Αίγυπτο, το 1945. Είναι στην πλειονότητά τους κείμενα γνωστικών ομάδων που ανήκουν στα απόκρυφα έργα (βλ. σχετικά) και είναι βασικά στην κοπτική γλώσσα. Ως ευρεθέντα κείμενα, τα έργα αυτά ανήκουν στον 4ο αιώνα, όμως αποτελούν στην πλειονότητά τους κοπτικές μεταφράσεις ελληνικών έργων του 2ου και 3ου αιώνα, οπότε εντάσσονται εδώ αποτελώντας σημαντικές πηγές για τον γνωστικισμό της περιόδου αυτής και αναπληρώνοντας τις γνώσεις μας για το έργο των γνωστικών συγγραφέων το οποίο δεν σώζεται. Για την αξία τους για την ιστορία του χριστιανισμού ισχύει ότι και για τα αλληλοτεμνόμενα με αυτά Απόκρυφα, το οποίο γράφτηκε παραπάνω: δεν πρέπει να κατανοούνται κατά γράμμα (άλλωστε πολλά περιέχουν φανταστικές ή αλληγορικές διηγήσεις), αλλά χρησιμεύουν προκειμένου να αντλήσουμε πληροφορίες α. για τις αντιλήψεις και τη διδασκαλία των λεγόμενων Γνωστικών (που για αιώνες παρέμεινε ένα «φάντασμα» ανάμεσα στις ορθόδοξες χριστιανικές κοινότητες χωρίς ξεκάθαρη διαφοροποίηση από αυτές) και β. για τις συνήθειες και τις αντιλήψεις πολλών χριστιανών, γνωστικών και μη, τη λατρεία, τους εκκλησιαστικούς θεσμούς, το μαρτύριο κ.λπ. Τα κείμενα του *Nag Hammadi* αναλυτικά είναι τα εξής:

27.1. Κώδικας Ι: *Προσευχή Παύλου του αποστόλου 2. Απόκρυφον Ιακώβου, 3. Ευαγγέλιο της Αληθείας, 4. Λόγος περί αναστάσεως, 5. Τριμερής πραγματεία*. Κώδικας ΙΙ: *1. Κατά Ιωάννην Απόκρυφον,* (άσχετο με το «κανονικόν» *Κατά Ιωάννην*, βρίσκεται και σε άλλους κώδικες παρακάτω, ενώ απαντά και στον Berolinensis 8502) *2. Ευαγγέλιο κατά Θωμάν* (από τα πιο σημαντικά, βλ. παρακάτω) *3. Ευαγγέλιο κατά Φίλιππον, 4. Υπόστασις των Αρχόντων, 5. Περί της αρχής του κόσμου* (άτιτλο), *6. Εξήγησις περί της ψυχής, 7. Βιβλίο Θωμά του αθλητού*. Κώδικας ΙΙΙ: *1 Απόκρυφο του Ιωάννου, 2. Ιερό Βιβλίο του Μεγάλου Αοράτου Πνεύματος,* (ονομαζόμενο και Ευαγγέλιον των Αιγυπτίων, άσχετο με το *Κατ' Αιγυπτίους Ευαγγέλιον*) με έντονα γνωστικά-μαγικά στοιχεία, *3. Εύγνωστος ο Μακάριος, 4. Σοφία Ιησού, 5. Διάλογος του Σωτήρος*. Κώδικας IV: 1. *Κατά Ιωάννην Απόκρυφον, 2. Ιερό Βιβλίο του Μεγάλου Αοράτου Πνεύματος*. Κώδικας VI: *1. Εύγνωστος ο Μακάριος, 2. Αποκάλυψη Παύλου, 3. Αποκάλυψη Ιακώβου* (1η), *4. Αποκάλυψη Ιακώβου* (2η), *5. Αποκάλυψη Αδάμ*. Κώδικας V: *1. Πράξεις Πέτρου και των 12 Αποστόλων, 2. Βροντή-Νους τέλειος, 3. Αυθεντικός λόγος, 4. Αίσθησις της διανοίας: Το νόημα της Μεγάλης δυνάμεως, 5. Έργο άτιτλο με απόδοση των στίχων 588B - 589B της Πολιτείας του Πλάτωνα, 6. Έργο άτιτλο, ερμητικό περί Ογδοάδος και Εννεάδος, 7. Η προσευχή Ευχαριστίας, 8. Ασκληπιός* (αποκάλυψη). Κώδικας VII: *1. Η παράφραση του Σήμ, 2. Δεύτερος λόγος του μεγάλου Σηθ, 3. Αποκάλυψη Πέτρου* (καθαρά γνωστικό κείμενο, άσχετο με τις παραπάνω Πράξεις Πέτρου), *4. Διδασκαλία του Σιλουανού, 5. Οι τρεις στήλες του Σηθ*. Κώδικας VIII: *1. Ζωστριάνος* (εκτενέστατη αποκάλυψη ουράνιας ανάβασης όπου συνδυάζεται γνωστική κοσμολογία με πλατωνικά

στοιχεία, δυστυχώς με πολλές φθορές στο κείμενο), *2. Επιστολή Πέτρου προς Φίλιππο*. Κώδικας IX: *1. Μελχισεδέκ* (αποκάλυψη), *2. Σκέψις Νωρέας* (άτιτλο), *3. Μαρτυρία αληθείας* (άτιτλο). Κώδικας X: *1. Ο κάτοχος των τριών δυνάμεων ή Μαρσάνης, 2. [...]* (κακή κατάσταση του κώδικα-δυσδιάκριτοι τίτλοι). *Κώδικας XI: 1) Ερμηνεία της γνώσεως, 2. Ιησούς ο δημιουργός* (άτιτλο), *3. Πέντε αποσπάσματα—παραρτήματα* (τρία περί Βαπτίσματος και δύο περί Ευχαριστίας) *που αποδίδουν την ερμηνεία του Ουαλεντίνου πάνω στα χριστιανικά Μυστήρια, 4. Αλλογενής, 5. Υψιφρόνη*. Κώδικας XII: *1) Γνώμαι Σέξτου, 2. Ευαγγέλιο της αληθείας, 3. Άτιτλο έργο*. Κώδικας XIII (αποσπάσματα) *1. Πρωτέννοια τρίμορφος, 2. Περί της αρχής του κόσμου* (άτιτλο). Από αυτά τα πλέον σημαντικά είναι το *Κατά Θωμάν Ευαγγέλιο* που εμφανίζει «γέφυρες» από ένα εγκρατιτικό πρωτοχριστιανικό περιβάλλον προς γνωστικίζουσες κοινότητες μέσα από παρεμβάσεις στις διάφορες μορφές κειμένου (εκτός και εντός των συγκεκριμένων ευρημάτων), καθώς και το ανήκον σε παρόμοια συνάφεια *Ευαγγέλιον Φιλίππου* με ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις για τη ζωή των συγκεκριμένων κοινοτήτων και τη λατρεία τους. Επίσης, αντλούμε πληροφορίες από την πολεμική γνωστικών συγγραφέων κατά των ορθοδόξων κοινοτήτων σε θέματα ιεραρχικών δομών, ηθικής, πρακτικής μαρτυρίου κ.λπ. όπως στην *Αποκάλυψη Πέτρου* και τη *Μαρτυρία Αληθείας*.

ΕΚΔ. Το κείμενο στο J. Robinson (επιμ.), *The facsimile edition of the Nag Hammadi Codices*, τ. 1-10, Leiden, 1972-1979. Η πιο χρηστική αγγλική μετάφραση παραμένει του James Robinson, (επιμ.), *The Nag Hammadi Library*, San Francisco, 1988. Ειδικά για το *Κατά Φίλιππον* στα ελληνικά, βλ. *Το κατά Φίλιππον Ευαγγέλιο. Μια κοινωνική-ιστορική προσέγγιση στο κοπτικό κείμενο*, εισαγωγή-μτφ.-σχόλια Κωνσταντίνος Α. Μωραΐτης, Αθήνα, 1997.

28. Ειρηναίος Λουγδούνου. Υπήρξε επίσκοπος Λουγδούνου (Λυών) με θεολογικό έργο που άσκησε μεγάλη επίδραση. Προερχόμενος από τη Μικρά Ασία έζησε στο β΄ μισό του 2ου αιώνα και εκφράζει σε πολλές περιπτώσεις την παράδοση του μικρασιατικού χριστιανισμού ζώντας στη Δύση. Ήταν μάρτυρας των διωγμών της εποχής και των *Περί του Πάσχα ερίδων* στη Ρώμη. Τα βασικότερα έργα του είναι:

28.1. Κατά Αιρέσεων (Adversus haereses *CPG* 1306).

Πρόκειται για έργο που κατά κύριο λόγο στρέφεται εναντίον των γνωστικών, δίνει πολλά στοιχεία για την ιστορία και τις απόψεις των γνωστικών, ενώ διαμορφώνει και τη διαδικασία αποκρυστάλλωσης της καθολικής (ορθόδοξης) πίστης.

ΕΚΔ. *Irénée de Lyon, Contre les Héresies I*, ed. A. Rousseau/L. Doutrelfau, τ. 1-2 Paris, 1979 [263-264], II ed. A. Rousseau/L. Doutrelfau, τ. 1-2, Paris, 1982 [*SC* 293-294], III, ed. A. Rousseau/L. Doutrelfau, τ. 1-2, Paris, 1974 [*SC* 210-211], III latin, ed. F. Sagnard, Paris-Lyon, 1952 [*SC* 34], IV ed. A. Rousseau/B. Hemmerdinger/L. Doutrelfau/Ch. Mercier, τ. 1-2, Paris, 1965 [*SC* 100-101], V ed. A. Rousseau/L. Doutrelfau/Ch. Mercier τ. 1-2, Paris, 1969, [152-153].

28.2. Επίδειξις αποστολικού κηρύγματος (*CPG* 1307).

Πρόκειται για έργο που περιέχει συστηματική έκθεση της παραδεδομένης πίστης και σώζεται αποσπασματικά στα ελληνικά και πλήρως σε αρμενική μετάφραση. Η μεγάλη αξία του έγκειται στην ιστορική παρακολούθηση της εξέλιξης της θεολογίας και των ιστορικών προκλήσεων της εποχής που βιώνει τη βιολογική έκλειψη των αυτήκοων φορέων της αποστολικής διδαχής και την προσαρμογή του χριστιανισμού σε μια εποχή διαφύλαξης και συνέχειας αυτής της διδαχής.

ΕΚΔ. Irénée de Lyon, *Démonstration de la prédication apostolique*, ed. L. M. Froidevaux, Paris, 1959 [*SC* 62].

29. *Συλλογές κανονικών διατάξεων*. Πρόκειται για κείμενα τα οποία θέτουν κανόνες στη χριστιανική ζωή χωρίς όμως να αποτελούν κλασικά κανονικά κείμενα, αλλά περισσότερο παραινετικές πραγματείες με παραδείγματα και αφηγήσεις κατά το παράδειγμα της ιουδαϊκής Χαλαχά. Συνδέονται με την αυθεντία των Αποστόλων, αλλά η προέλευσή τους είναι άγνωστη. Αποτελούν σημαντικότατη ιστορική πηγή για την εξέλιξη των θεσμών, της νοοτροπίας, της διαμόρφωσης της ηθικής και της ευσέβειας κατά τους πρώτους αιώνες.

29.1. Διδαχή των Δώδεκα Αποστόλων. Είναι το αρχαιότερο κείμενο της κατηγορίας των κανονικών κειμένων ή εκκλησιαστικών διατάξεων που (αρχικά υπό μορφήν παραίνεσης) έθεταν κανόνες για τη χριστιανική κοινότητα υπό το όνομα των αποστόλων, το οποίο ανακαλύφθηκε και εκδόθηκε από τον Φιλόθεο Βρυέννιο το 1883. Έχει συνταχθεί περί το 90-100, κυρίως στον συριακό χώρο, και αποτελεί ανεκτίμητη πηγή για πλήθος ζητημάτων της αρχαίας Εκκλησίας: τα λειτουργήματα και την εξέλιξη του επισκόπου, τη λειτουργική ζωή, την ύπαρξη των περιοδευόντων-προφητών κ.λπ.

ΕΚΔ. Φιλόθεος Βρυέννιος, *Διδαχή των Δώδεκα Αποστόλων*, Κωνσταντινούπολις, 1883. *ΒΕΠΕΣ*, τ. 2, Αθήναι, 1955, σσ. 211-226.

29.2. Αποστολική Παράδοσις (του Ιππολύτου, Traditio Apostolica). αποτελεί σημαντικότατο κείμενο εκκλησιαστικών διατάξεων των τριών πρώτων αιώνων, συνταχθέν περί το 215 μ.Χ., το οποίο πέρασε από τη γραφίδα και την οργάνωση του Ιππολύτου Ρώμης με τον οποίο και συνδέθηκε. Περιέχει πλήθος ιστορικών πληροφοριών για τον τρόπο ζωής των χριστιανών, την τέλεση των μυστηρίων, τις πειθαρχικές διατάξεις κ.ά. καθιστώντας το μια εξαιρετική πηγή. Σώζεται σε λατινική μετάφραση και μερικά αποσπάσματα είναι στα ελληνικά. Από το κείμενο αυτό προέκυψαν παραλλαγές οι οποίες εκφράζουν προσαρμογές των διατάξεων σε τοπικές συνθήκες, όπως οι *Αραβικοί Κανόνες Ιππολύτου* (που εκφράζουν περισσότερο συνθήκες της αιγυπτιακής Εκκλησίας).
ΕΚΔ. B. Botte, *Hippolyte de Rome, La tradition apostolique*, Paris, 1969, [SC 11, 11bis].

29.3. Συριακή Didascalia Apostolorum. Πρόκειται για συλλογή εκκλησιαστικών διατάξεων φερομένη επ' ονόματι των Αποστόλων συνταγμένη περί τα μέσα του 3ου αιώνα (πιθανόν το 230) πρωτοτύπως στα ελληνικά, η οποία και σώζεται σε συριακή και λατινική μετάφραση (γι' αυτό και είναι γνωστή με τον λατινικό τίτλο). Αποτελεί σημαντική πηγή που αναφέρεται στις συνθήκες των εκκλησιαστικών κοινοτήτων στην περιοχή της Συρίας και περιγράφει με ακρίβεια λεπτομέρειες της λατρείας, της καθημερινής ζωής και των ιεραρχικών δομών των κοινοτήτων, ώστε να αποδώσει και να επιλύσει και προβλήματα που προέκυπταν.
ΕΚΔ. R. H. Connoly, *Didascalia Apostolorum*, Oxford, 1929 (λατ. μετάφ. και αγγλ. μετάφ. συριακού), Oxford, 1962 (συριακό κείμενο).

29.4. Αι Διαταγαὶ αι διά Κλήμεντος και κανόνες εκκλησιαστικοὶ των Αγίων Αποστόλων. Πρόκειται για σύντομη συλλογή εκκλησιαστικών διατάξεων η οποία και ανευρίσκεται ενσωματωμένη στα βιβλία Ζ΄ και Η΄ των Αποστολικών Διαταγών (βλ. πηγές 4ου αιώνα) με τις οποίες δεν πρέπει να συγχέεται. Συνταγμένες οι εκκλησιαστικές αυτές διατάξεις προς το τέλος του 3ου αιώνα δίνουν πληροφορίες για την εξέλιξη της καθημερινής ζωής και της οργάνωσης της Εκκλησίας κατά την περίοδο αυτή.
ΕΚΔ. Johann Wilhelm Bickell, *Geschichte des Kirchenrechts*, τ. I, Gießen, 1843, σσ. 107-132. ΒΕΠΕΣ, τ. 2, 197-201.

30. *Κανόνας του Muratori.* Αποτελεί κείμενο που περιέχει τον αρχαιότερο γνωστό «Κανόνα», δηλαδή ενιαίο κατάλογο αποδεκτών βιβλίων της Καινής Διαθήκης, το οποίο γράφτηκε στα τέλη του 2ου αιώνα. Αποτελεί σημαντική ιστορική πηγή για τη διαδικασία αποκρυστάλλωσης του κειμένου της Καινής Διαθήκης ως όλου, αλλά και της διδασκαλίας της πρώτης κοινότητας.
ΕΚΔ. Στ. Σάκκος, *Ο κατάλογος του Muratori - Συμβολή εις την εισαγωγήν εις την Καινήν Διαθήκην.* Ανάτυπον, Θεσσαλονίκη, 1970, σσ. 228-287.

31. *Ηγησίππου Υπομνήματα.* Συνιστά έργο του Ηγήσιππου, ο οποίος έζησε περί το 160 μ.Χ. και προσπάθησε να βρει, πηγαίνοντας έως τη Ρώμη, τεκμήρια συνέχειας της αποστολικής διδασκαλίας που να καταπολεμά τον γνωστικισμό. Έτσι, το έργο του καταλήγει να αποτελεί μια εξιστόρηση για τα γεγονότα της πρωτοχριστιανικής κοινότητας κατά τον 1ο και 2ο αιώνα, αλλά βασίζεται εν πολλοίς και σε θρύλους και ανεπιβεβαίωτες πληροφορίες, ενώ σώζεται μόνο σε λίγα αποσπάσματα μέσα στο έργο του Ευσεβίου Καισαρείας, του Φίλιππου Σιδήτη και του Φωτίου (βλ. σχετικά).
ΕΚΔ. βλ. σχετικά έργα αυτών των συγγραφέων.

32. Ιππόλυτος Ρώμης. Ήταν επίσκοπος Ρώμης ο οποίος έζησε τον 3ο αιώνα και έγραψε έργα ερμηνευτικά και αντιαιρετικά. Εκτός από την *Αποστολική Παράδοση* (για την οποία βλ. σχετικά) έγραψε πλήθος ερμηνευτικών έργων τα οποία σώζονται σε μεγάλα ή μικρά αποσπάσματα. Τα σημαντικότερα έργα του, τα οποία μπορούν να αξιοποιηθούν ιστορικά, δίνοντάς μας και ειδήσεις για την εκκλησία της Ρώμης κατά την εποχή του, είναι:

32.1. Κατά πασών αιρέσεων έλεγχος (Φιλοσοφούμενα). Πρόκειται για εκτενές έργο το οποίο ανασκευάζει τις αιρέσεις της εποχής του (κυρίως τον γνωστικισμό) παρέχοντάς μας πολύτιμες πληροφορίες γι' αυτές.
ΕΚΔ. Miroslav Marcovich*, Hippolytus, Refutatio omnium haeresium*. Berlin/NY, 1986, *ΒΕΠΕΣ*, τ. 5, Αθήναι, 1955, σσ. 198-378.

32.2. *Υπόμνημα εις τον Δανιήλ.* Αποτελεί ερμηνευτικό υπόμνημα στον Δανιήλ (το πρώτο του είδους του στη χριστιανική γραμματεία) το οποίο αντικρούει ότι μπορεί να υπολογισθεί η ακριβής χρονολόγηση της Βασιλείας του Θεού και να ερμηνευθεί χιλιαστικά. Με τον αντιχιλιασμό του και την αλληγορίζουσα ερμηνεία του αποτελεί κεντρικό κεφάλαιο της εξέλιξης των ιδεών περί εσχάτων το οποίο πιθανόν επηρέασε και τον Ωριγένη.

ΈΚΔ. M. Lèfevre, *Hippolyte, Commentaire sur Daniel, Introduction de G. Bardy*, Paris, 1947 [SC 14], ΒΕΠΕΣ, τ. 6, Αθήναι, 1956, σσ. 25-110.

32.3. *Χρονικά*. Είναι έργο το οποίο συλλέγει υλικό και πληροφορίες για μια παγκόσμια χρονολόγηση και μια γεωγραφική παρουσίαση όλου του γνωστού κόσμου με τον σκοπό να τα θεωρήσει υπό το πρίσμα της ιστορίας της σωτηρίας. Συγγενεύει με το έργο του Ιουλίου Αφρικανού.

ΕΚΔ. Ad. Bauer/R. Helm, *Die Chronik* (Hippolytus Werke 5), Berlin, 1955, *ΒΕΠΕΣ*, τ. 6, σσ. 232-264.

33. Κυπριανός. Υπήρξε επίσκοπος Καρθαγένης (248-258) και σημαντικότατη μορφή για την εκκλησιαστική ιστορία του 3ου αιώνα και για την εξέλιξη της θεολογικής σκέψης. Με υψηλή καταγωγή (συγκλητική;) και νομική παιδεία, έδρασε καταλυτικά και έγραψε με ιδιαίτερη επίδραση στην αποκρυστάλλωση του σωτηριολογικού ρόλου των θεσμών μέσα στην Εκκλησία. Τα σημαντικότερα έργα τα οποία χρησιμεύουν ως ιστορικές πηγές είναι:

33.1. *Επιστολές*. Σε ένα σώμα 81 επιστολών (εκ των οποίων κάποιες μη γνήσιες), οι οποίες προέρχονται από την αρχιερατεία του, περιγράφεται πλήθος ζητημάτων της εποχής, όπως των διωγμών και των πεπτωκότων, της λειτουργίας συνόδων και θεσμών, την εκδίκαση υποθέσεων κ.λπ., ενώ παρέχονται ποικίλες πληροφορίες και προσωπογραφικά στοιχεία χρήσιμα για την ιστορία της χριστιανικής βόρειας Αφρικής κατά τον 3ο αιώνα.

ΕΚΔ. G. Hartel, *Cypriani Opera Omnia*, τ. III/2 Epistulae, Vindobonae, 1868 [*CSEL* III/2].

33.2. *De lapsis* (αρχές 251). Είναι ένα κείμενο προς τη Σύνοδο που δίνει σε όλους τις κατάλληλες οδηγίες για την αποκατάσταση της κοινωνίας, στους πεπτωκότες μετάνοια, στους κληρικούς να καταλογίζουν το σωστό χρόνο μετανοίας, ενώ επαινεί τους μάρτυρες, αλλά τους αρνείται συγχωρητικό ρόλο.

ΕΚΔ. Φ. Ιωαννίδης, Κυπριανός Καρχηδόνας, *De lapsis – Οι πεπτωκότες, Εισαγωγή-κείμενο-μετάφραση-σχόλια*, Θεσσαλονίκη, 2018.

33.3. *De unitate Ecclesiae* (αρχές 251). Εκθέτει τις βασικές θεολογικές αρχές για την ενότητα της εκκλησίας μέσα από τον ρόλο της αποστολικής αυθεντίας και τη συνέχεια των Αποστόλων.

ΕΚΔ. *Cyprien de Carthage, L´ unité de l´ église*, Text M. Bevenot, Introd. P. Siniscalco-P. Mattei, Trad. M. Poirier, Paris, 2006 [*SC* 500].

33.4. *Ad Demetrianum* (252). Ανασκευάζει τις κατηγορίες ότι για τις κακοπάθειες της εποχής φταίνε οι χριστιανοί, αναφέροντας τα σχετικά περιστατικά της εποχής δίνοντας έτσι πληροφορίες.

ΕΚΔ. *Cyprien de Carthage, À Demetrien*, ed. J. Cl. Fredouille Paris, 2003 [*SC* 467].

33.5. *De opere et eleemosynis* (252/253). Προτρέπει όλους και κυρίως τους πλουσίους για αγαθοεργίες που θα μετριάσουν τα αποτελέσματα των θεομηνιών και επιδημιών της εποχής.

ΕΚΔ. *Cyprien de Carthage, La bienfaisance et les aumônes*, ed. M. Poirier, Paris, 1999 [*SC* 440].

34. *Νοβατιανού De cibis iudaicis*. Ο Νοβατιανός ήταν πρεσβύτερος στη Ρώμη ο οποίος έζησε στα μέσα του 3ου αιώνα και έγινε γνωστός για την αυστηρή θέση που σταδιακά υιοθέτησε απέναντι στους πεπτωκότες. Έργα του σώζονται από αναφορές άλλων, αλλά το συγκεκριμένο έργο σώζεται και έχει σημασία για τον ιστορικό καθώς, προτρέποντας σε αποχή από τα ειδωλόθυτα, αποδίδει τις συνθήκες της εποχής στη Ρώμη και γενικότερα στον λατινικό χριστιανισμό.

ΕΚΔ. *PL* 3, 911-1000.

35. *Τερτυλλιανός*. Υπήρξε εκκλησιαστικός συγγραφέας, ο οποίος έζησε περί το 160-220 μ.Χ. στην Καρχηδόνα, με νομικές γνώσεις (πιθανόν εκπαιδευμένος στη Ρώμη) και δίγλωσσος (λατινικά και ελληνικά), έγινε χριστιανός το 196 μ.Χ. και μετά το 206 μ.Χ. μεταστράφηκε στον μοντανισμό (δηλαδή σε μια ενθουσιαστική σέκτα η οποία προσέβλεπε στο εσχατολογικό τέλος, διακήρυττε την αυστηρή ηθική σε θέματα γάμου και κοινωνικής ζωής και προωθούσε το μαρτύριο). Με αυτήν την ιδιαίτερη προσωπικότητα, τη διαδρομή και τις γνώσεις του έγραψε πλήθος έργων από τα οποία σώζονται 31. Είναι κυρίως ηθικού, απολογητικού και

αντιαιρετικού περιεχομένου και αποτελούν πολύτιμη πηγή πληροφοριών για την εκκλησιαστική κατάσταση, τη σχέση των χριστιανών με την κοινωνία, τις αντιλήψεις της εποχής, τις εκκλησιαστικές δομές, τις αιρέσεις κ.ά. κατά το τέλος του 2ου αιώνα. Όλα του τα έργα περιέχουν πολλές ιστορικές πληροφορίες αλλά περισσότερο χρήσιμα είναι:

35.1. *Ad nationes*. Πρόκειται για σύγγραμμα του 197 μ.Χ. το οποίο καταδικάζει τη χαλάρωση των ρωμαϊκών ηθών και τις θρησκευτικές συνήθειες των ειδωλολατρών προκειμένου να δείξει την ανωτερότητα των χριστιανών.

ΕΚΔ. Tertullianus, *De spectaculis, De idololatria, Ad nationes, De testimonio animae, Scorpiace, De oratione, De baptismo, De ieiunio, De anima, De pudicitia*, ed. A. Reifferscheid/G. Wissowa, Wien, 1890, [*CSEL* 20], σσ. 59-133.

35.2. *Apologeticum*. Πρόκειται για σύγγραμμα του 197 μ.Χ., το οποίο εμφανίζει τους χριστιανούς ως υποδειγματικούς πολίτες στη Ρωμαϊκή πολιτεία με σκοπό να καταδικάσει τους διωγμούς.

ΕΚΔ. H. Hoppe, *Quinti Septimi Florentis. Tertulliani Apologeticum*, Vienna, 1939, [*CSEL* 69].

35.3. *De idololatria*. Πρόκειται για σύγγραμμα του 196 μ.Χ. Απευθύνεται στους χριστιανούς για να τους αποτρέψει να συμμετέχουν στις τέχνες, στις συνήθειες και στα επαγγέλματα των εθνικών.

ΕΚΔ. Tertullianus, *De spectaculis, De idololatria, Ad nationes, De testimonio animae, Scorpiace, De oratione, De baptismo, De ieiunio, De anima, De pudicitia*, ed. A. Reifferscheid/G. Wissowa, Wien, 1890, [*CSEL* 20], σσ. 30-58.

35.4. *De spectaculis*. Πρόκειται για σύγγραμμα του 197-202 μ.Χ. Προτρέπει τους χριστιανούς να αποφεύγουν τα ειδωλολατρικά δημόσια θεάματα, τους αγώνες κ.λπ.

ΕΚΔ. Tertullianus, *De spectaculis, De idololatria, Ad nationes, De testimonio animae, Scorpiace, De oratione, De baptismo, De ieiunio, De anima, De pudicitia*, ed. A. Reifferscheid/G. Wissowa, Wien, 1890, [*CSEL* 20], σσ. 1-59.

35.5. *De cultu feminarum*. Πρόκειται για σύγγραμμα του 197-201 μ.Χ. Αποτρέπει τις χριστιανές γυναίκες από τον μάταιο στολισμό και την πολυτέλεια.

ΕΚΔ. Tertullianus, *De praescriptione haereticorum, De cultu feminarum, Ad uxorem, De exhortatione castitatis, De corona, De carne Christi, Adversus Iudaeos*, ed. E. Kroymann, Wien, 1942, [*CSEL* 70], 59-95.

35.6. *De baptismo*. Πρόκειται για σύγγραμμα του 198-203 μ.Χ. Τονίζει τη σημασία του βαπτίσματος, η οποία όμως πρέπει να γίνεται μόνο σε ενήλικες, ενώ θεωρεί άκυρο το βάπτισμα των αιρετικών.

ΕΚΔ. R. F. Refoulé/M. Drouzy, *Tertullian, Traité de Baptême*, Paris, 1952 [*SC* 35].

35.7. *De paenitentia*. Πρόκειται για σύγγραμμα του 203/204 μ.Χ. Θέτει κανόνες στη μετάνοια (πριν το βάπτισμα είναι δεκτή, αλλά μετά είναι υπό προϋποθέσεις) και διακρίνει συγκεκριμένα αμαρτήματα σε βαρύτερα και ελαφρύτερα.

ΕΚΔ. Ch. Munier, *Tertullien, La Pénitence*, Paris, 1984, *SC* 316.

35.8. *Ad uxorem*. Πρόκειται για σύγγραμμα του 198/203 μ.Χ. Απευθύνεται στη σύζυγό του για να την αποτρέψει να έρθει σε δεύτερο γάμο αν μείνει χήρα.

ΕΚΔ. Tertullianus, *De praescriptione haereticorum, De cultu feminarum, Ad uxorem, De exhortatione castitatis, De corona, De carne Christi, Adversus Iudaeos* - ed. E. Kroymann, Wien, 1942 [*CSEL* 70], 96-124.

35.9. *De praescriptione haereticorum*. Πρόκειται για σύγγραμμα του 203 μ.Χ., με νομική ορολογία, το οποίο απαγορεύει στους αιρετικούς να χρησιμοποιούν τη διδασκαλία και τον κανόνα της Καθολικής Εκκλησίας στη χρήση των οποίων μόνο αυτή νομιμοποιείται.

ΕΚΔ. *Tertullianus, De praescriptione haereticorum, De cultu feminarum, Ad uxorem, De exhortatione castitatis, De corona, De carne Christi, Adversus Iudaeos* - ed. E. Kroymann, Wien, 1942 [*CSEL* 70], 1-58.

35.10. De corona militis. Πρόκειται για σύγγραμμα του 208 μ.Χ. Από εδώ χρονολογούνται κείμενα της μοντανιστικής του περιόδου. Στο συγκεκριμένο καλεί τους χριστιανούς να απέχουν τελείως από τη στρατιωτική θητεία και τις σχετικές πρακτικές και τις συνήθειες που επικρατούν στο στρατό.

ΕΚΔ. *Tertullianus, De praescriptione haereticorum, De cultu feminarum, Ad uxorem, De exhortatione castitatis, De corona, De carne Christi, Adversus Iudaeos* - ed. E. Kroymann, Wien, 1942 [*CSEL* 70], 153-188.

35.11. De virginibus velandis, Πρόκειται για σύγγραμμα του 209 μ.Χ. το οποίο επιμένει ιδιαίτερα στην κάλυψη της κεφαλής των γυναικών μέσα στην εκκλησιαστική λατρεία.

ΕΚΔ. P. Matthei/E. Schutz-Flügel, *Tertullien, Le Voile des vierges*, Paris, 1997 [*SC* 424].

35.12. De jejunio. Πρόκειται για σύγγραμμα του 210/211 μ.Χ. το οποίο τονίζει την αξία της νηστείας και προτρέπει προς την αυστηρή τήρησή της.

ΕΚΔ. Tertullianus, *De spectaculis, De idololatria, Ad nationes, De testimonio animae, Scorpiace, De oratione, De baptismo, De ieiunio, De anima, De pudicitia,* ed. A. Reifferscheid/G. Wissowa, Wien, 1890 [*CSEL* 20], σσ. 274-297.

36. *Κλήμης Αλεξανδρεύς*. Πεπαιδευμένος συγγραφέας ο οποίος έδρασε στην Αλεξάνδρεια με καταγωγή από την Αθήνα. Το έργο του είναι κυρίως απολογητικό, αλλά έχει και πολλές ιστορικές πληροφορίες για την καθημερινή ζωή των χριστιανών, για θεσμούς, άγνωστες παραδόσεις κ.λπ. για τον 2ο αιώνα, που αφορούν την Αλεξάνδρεια αλλά και ευρύτερα. Σημαντικά είναι τα:

36.1. Προτρεπτικός προς Έλληνας. Αποτελεί έργο το οποίο καλεί σε ένταξη στη χριστιανική πίστη ως ανώτερου αγαθού σε σχέση με το περιεχόμενο των πεποιθήσεων του εθνικού κόσμου, το οποίο παρουσιάζει με πολεμικό τρόπο. Βρίθει αναφορών στην αρχαία ελληνική φιλοσοφία και είναι χρήσιμο στην ιστορία της πρόσληψης των φιλοσοφικών ιδεών από τους πεπαιδευμένους χριστιανούς του 2ου αιώνα.

ΕΚΔ. Clément d΄Alexandrie*, Le Protreptique*, ed. Cl. Mondésert, Paris, 1949 [SC 2], *ΒΕΠΕΣ* 7, Αθήναι, 1956, σσ. 17-79.

36.2. Στρωματείς. Είναι ένα χαλαρό μείγμα από σκέψεις και ιδέες του εθνικού κόσμου και το πώς αντιπαραβάλλονται με τον χριστιανισμό, αλλά ταυτόχρονα και πηγή πληροφοριών για το πώς διαμορφώνουν και οι ίδιοι οι χριστιανοί τη διδασκαλία και τους θεσμούς τους.

ΕΚΔ. Clément d΄Alexandrie*, Les Stromates* I, ed. Cl. Mondésert, Paris, 1951 [*SC* 30], II, Camelot/Mondésert, Paris, 1954 [*SC* 38], *ΒΕΠΕΣ* 7, Αθήναι, 1956, 234-362, 8, Αθήναι, 1956, σς.11-316.

36.3. Παιδαγωγός. Παρουσιάζοντας την Αποκάλυψη του Θεού εν Χριστώ ως παιδαγωγία, παρουσιάζει τις ηθικές διαστάσεις αυτής της παιδείας, με λεπτομερή περιγραφή των συνηθειών, των ηθών και του τρόπου ζωής των εθνικών σε σχέση με το πώς καλούνται να ζήσουν οι χριστιανοί. Είναι, συνεπώς, πολύτιμο για τις πληροφορίες που περιέχονται εκεί.

ΕΚΔ. *Clément d΄Alexandrie, Le Pedagogue,* I, ed. H.- I. Marrou/ M. Harl, Paris, 1960 [*SC* 70], II, Cl. Mondésert/H.-I. Marrou, Paris, 1965 [*SC* 108], III, Cl. Mondésert/Ch, Matray, H.-I. Marrou, Paris, 1970 [*SC* 158], *ΒΕΠΕΣ* 7, Αθήναι, 1956, 80-233.

37. *Ωριγένης*. Ο Ωριγένης αποτελεί τη σημαντικότερη προσωπικότητα στη χριστιανική γραμματεία και πολύ σημαντική στην εκκλησιαστική ιστορία του 3ου αιώνα. Τα πολυάριθμα έργα του καλύπτουν ένα ευρύ φάσμα ερμηνευτικών υπομνημάτων και κριτικής του κειμένου σε όλα τα έργα της Παλαιάς και της Καινής Διαθήκης, ενώ περιλαμβάνουν το πρώτο συστηματικό θεολογικό δογματικό έργο, το *Περί Αρχών*. Σε όλα αυτά τα έργα υπάρχουν διάσπαρτες ιστορικές αναφορές στην εποχή του που πρέπει να αναζητηθούν μεμονωμένα και κατά περίπτωση. Εδώ θα αναφερθούν τα έργα που κυρίως προσφέρονται για άντληση ιστορικών πληροφοριών.

37.1. Κατά Κέλσου. Το έργο αυτό περιλαμβάνει διεξοδική ανασκευή (λέξη προς λέξη) του έργου «Αληθής Λόγος» του φιλοσόφου Κέλσου ο οποίος έζησε στις τελευταίες δεκαετίες του 2ου αιώνα και στρεφόταν εναντίον των χριστιανών. Ο Ωριγένης εκθέτει όχι μόνο φιλοσοφικά επιχειρήματα, αλλά και πρακτικά παραδείγματα από τη ζωή των χριστιανών τα οποία μας δίνουν πληροφορίες για τη ζωή και την οργάνωσή τους. Έτσι, το έργο εκτός από τη σημασία του για την ιστορία των ιδεών, έχει σημασία και για την ιστορία του χριστιανισμού της εποχής του.

ΕΚΔ. *Origène, Contre Celse* I, ed. M. Borret, Paris, 1967 [*SC* 132], II Paris, 1968 [*SC* 136], III Paris, 1969 [*SC* 147], IV, Paris, 1969 [*SC* 150], V Paris, 1976 [*SC* 227]. *ΒΕΠΕΣ*, τ. 9, Αθήναι, 1956, 72-306, τ. 10, Αθήναι, 1957, 11-233.

37.2. Διάλογος προς Ηρακλείδαν και τους συν αυτώ επισκόπους περί Πατρός, και Υιού και ψυχής. Στο μοναδικό στο είδος του αυτό κείμενο περιγράφεται συνοδική αντιλογία με τον Ηρακλείδα, κυρίως για τη σχέση Πατρός και Υιού, η οποία πρέπει να συνέβη μεταξύ 244 και 249μ.Χ., στο φόντο και άλλων τέτοιων συνοδικών συζητήσεων στην Παλαιστίνη και την Αραβία στις οποίες μετείχε ο Ωριγένης. Έχουμε έτσι μια ευκαιρία για μια ματιά στις διαδικασίες και στις εκκλησιαστικές και θεολογικές διαβουλεύσεις και διαμάχες των χριστιανικών κοινοτήτων στην περιοχή αυτή κατά τα μέσα του 3ου αιώνα.

ΕΚΔ. J. Scherer, *Entretien d΄Origène avec Héraclide*, Paris, 1960 [*SC* 67], *ΒΕΠΕΣ*, τ. 16, Αθήναι, 1958, σσ. 366-380.

37.3. Επιστολές. Περί τις 7 επτά επιστολές (*CPG* 1490-1496) του Ωριγένους οι οποίες σώζονται σε άλλα έργα (όπως του Ευσεβίου) και έχουν ιστορική αξία επειδή μας πληροφορούν για περιστατικά τα οποία αφορούν τη ζωή του και τις σχέσεις του τόσο με την αλεξανδρινή όσο και με την παλαιστινιακή Εκκλησία.

ΕΚΔ, Για τις επιμέρους εκδόσεις μπορεί να δεί κανείς το έργο του P. Nautin, *Origene, sa vie et son oeuvre*, Paris, 1977.

38. Διονύσιος Αλεξανδρείας, *Επιστολαί*. Υπήρξε επίσκοπος Αλεξανδρείας, μαθητής του Ωριγένους ο οποίος έδρασε το 250 μ.Χ. Συνέγραψε επιστολές οι οποίες αποτελούν ανεκτίμητη πηγή για γεγονότα, πρόσωπα, λατρευτική ζωή και ήθη της αιγυπτιακής και λιβυκής Εκκλησίας κατά τον 3ο αιώνα. Σώζονται κυρίως στο έργο του Ευσεβίου *Εκκλησιαστική Ιστορία*, αλλά έχουν εκδοθεί και αυτοτελώς.

ΕΚΔ. Ch, Feltoe, *The Letters and Other Remains of nyDionysius of Alexandria*, Cambridge, 1904.

39. Πέτρος Αλεξανδρείας, *Επιστολή*. Ο τελευταίος μάρτυρας Πέτρος Α΄, αρχιεπίσκοπος Αλεξανδρείας, είναι ένα πρόσωπο το οποίο στιγμάτισε την εκκλησιαστική ταυτότητα της αιγυπτιακής Εκκλησίας και έγραψε έργα τα οποία σώζονται κυρίως αποσπασματικά. Για τον ιστορικό κυρίως μπορεί να χρησιμοποιηθεί η κανονική *Επιστολή Μετανοίας*. Πρόκειται για την απάντησή του στον τρόπο εισδοχής των πεπτωκότων (τρόπος που γενικά θεωρήθηκε επιεικής), δίνοντας έτσι μια εικόνα των συνθηκών της εποχής.

ΕΚΔ. Périclès-Pierre Joannou, *Fonti Discipline generale antique (IIe – IXe s.),* τ. II, Roma, 1963, σσ. 33-57.

40. Ιούλιος Σέξτος Αφρικανός*, Χρονογραφίαι*. Ο σημαντικός αυτός Αλεξανδρινός συγγραφέας του 3ου αιώνα επεχείρησε να συντάξει ένα Παγκόσμιο Χρονικό (ένα είδος εγκυκλοπαιδικού έργου) το οποίο θα συμπεριελάμβανε την παγκόσμια ιστορία υπό το πρίσμα της χριστιανικής ιστορίας της σωτηρίας και της βιβλικής αφήγησης των γεγονότων. Μολονότι σώζεται μόνο σε διάσπαρτα αποσπάσματα, είναι πολύ σημαντικό έργο όχι μόνο λόγω πληροφοριών, αλλά και λογικής εγχειρήματος, διότι η σύλληψη του Χρονικού (*Χρονικογραφία*) θα αποτελέσει κεντρικό γραμματολογικό είδος μετά τον 6ο αιώνα, κατά τη βυζαντινή εποχή. Πρέπει να επηρέασε τον Ευσέβιο Καισαρείας στο ιστορικό του έργο.

ΕΚΔ. συνολική κριτική έκδοση των μεμονωμένων αποσπασμάτων στο M. Wallraff, *lulius Africanus Chronographiae. The extant fragments*, Berlin/NY, 2007.

41. *Μαρτυρολόγια*. Πρόκειται για κείμενα τα οποία είτε αποτελούν μικρή είτε μεγαλύτερη επεξεργασία των πρακτικών ανάκρισης και δίκης των μαρτύρων (διαδικαστικά Μαρτυρολόγια κατά τον Π. Χρήστου) είτε για εγκωμιαστικό βίο του μάρτυρα. Αποτελούν (ειδικά η πρώτη κατηγορία) εξαιρετική ιστορική πηγή αναφορικά με το μαρτύριο, ως φαινόμενο του χριστιανικού βίου, τις σχέσεις χριστιανισμού-ελληνορωμαϊκής κοινωνίας, την πολιτική και κοινωνική θεώρηση του χριστιανισμού κ.λπ., που όμως πρέπει να χρησιμοποιηθεί με αυστηρή μέθοδο.

41.1. Αρχέγονες αφηγήσεις διωγμών στην Ιερουσαλήμ. Υπάρχουν απωλεσθέντα κείμενα για μαρτύριο των Ιακώβου Ζεβεδαίου, Ιακώβου Αδελφοθέου και Συμεών του Κλωπά (δεύτερου επισκόπου Ιεροσολύμων μετά τον Ιάκωβο) που διασώζει ο Ευσέβιος. Η σημασία τους έγκειται στο ότι συμβάλλουν σε μια θεολογία του μαρτυρίου ως μίμησης του Ιησού Χριστού που σχετίζεται και με αντίστοιχες παραδόσεις εξ Ιουδαίων χριστιανών στον μικρασιατικό χώρο με το αρχετυπικό *Μαρτύριο Πολυκάρπου* που είδαμε παραπάνω (βλ. σχετικά)).

ΕΚΔ. Ευσέβιος, *Εκκλ. Ιστ*. 2,9. 2, 3, 18. 3, 32, 3-6. (βλ. έκδ. Ευσέβιος, *Εκκλησιαστική Ιστορία*).

41.2. Μαρτύριον Αγίου Πιονίου. Σχετίζεται, και ως προς τις ιδέες και ως προς τη χρονική εγγύτητα (περί το 177), με το Μαρτύριο Πολυκάρπου και συνεχίζει θεολογικά μοτίβα εκείνου και ως προς αυτό έγκειται η αξία του για τον μικρασιατικό χριστιανισμό.
ΕΚΔ. H. Musurillo, *The Acts of the Christian Martyrs*, Oxford, 1972, σσ. 136-167.

41.3. Μαρτύριον Αγίου Κάρπου και των συνοδών αυτού. Το συγκεκριμένο κείμενο, το οποίο αναφέρεται σε γεγονότα της Μικράς Ασίας (Θυάτειρα) επί Μάρκου Αυρηλίου πιθανόν, έχει αξία επειδή παρουσιάζει μαζί με τα γεγονότα (διαδικασία, βασανιστήρια) και τα θεολογικά μοτίβα του μικρασιατικού χριστιανισμού που έχουν και τα προηγούμενα.
ΕΚΔ. Musurillo, ό. π., σσ. 22-37.

41.4. Μαρτύριον των εν Λουγδούνω. Συνιστά σημαντικό κείμενο το οποίο αφορά εξ Ανατολών χριστιανούς που ζουν στη Δύση και μας πληροφορεί για τις αντιλήψεις και τις στάσεις τους, τη χρήση της λατινικής, τις σχετικές διαδικασίες μαζί με τις ηρωϊκές πράξεις των μαρτύρων και την πρόσληψή τους.
ΕΚΔ. Musurillo, ό. π., σσ. 62-85.

41.5. Μαρτύριον Αγίας Περπετούας και των συνοδών αυτής. Αποτελεί σημαντική πηγή για λειτουργικά ζητήματα, τη ζωή των εγκλείστων και τις εμπειρίες των μαρτύρων και τις πιθανές ενθουσιαστικές τους πεποιθήσεις.
ΕΚΔ. Musurillo, ό. π., σσ. 106-131.

41.6. Μαρτύριον Αγίου Κόνωνος. Περιέχει σημαντικές πληροφορίες για τις συνθήκες κατά την εποχή του Δεκίου.
ΕΚΔ. Musurillo, ό. π., σσ. 186-193.

41.7. Μαρτύριον Αγίου Δασίου. Πρόκειται για κείμενο μετά το 325 μ.Χ. που επεξεργάζεται παλαιότερο, για το μαρτύριο του Αγίου, το οποίο έγινε περί το 304 μ.Χ. και μας πληροφορεί για τα θέσμια στο ρωμαϊκό στρατό και την υιοθέτηση παγανιστικών εθίμων από τους στρατιώτες, εκ των οποίων ένας επιλεγόταν ως homo sacer.
ΕΚΔ. Musurillo, ό. π., σσ. 272-279.

41.8. 44.8. *Διαθήκη των Τεσσαράκοντα Μαρτύρων*. Είναι κείμενο προς κυκλοφορία με παραινέσεις των Μαρτύρων οι οποίοι μαρτύρησαν στη Σεβάστεια περί το 320 μ.Χ. και έχουν μεγάλη σημασία για την εδραίωση της χριστιανικής ταυτότητας της Καππαδοκίας και του Πόντου κατά τον 4ο αιώνα.
ΕΚΔ. Musurillo, ό. π., σσ. 354-362.

41.9. Μαρτύριον Αγίου Ιουστίνου και των συνοδών αυτού. Πρόκειται για κείμενο με μεγάλη αξία επειδή περιγράφει με ακρίβεια τα πρακτικά της ανάκρισης και της δίκης των μαρτύρων περί το 165 μ.Χ. (ανήκει στα διαδικαστικά Μαρτυρολόγια).
ΕΚΔ. Musurillo, ό. π., σσ. 42-60.

41.10. Μαρτύριον Αγίου Απολλωνίου. Είναι ενδιαφέρον κείμενο, με στοιχεία απολογητικά, το οποίο περιγράφει το μαρτύριο στη Ρώμη (ή τη Μ. Ασία) κατά το 185 μ.Χ., αλλά οι διάφορες εκδοχές του δείχνουν ότι η τωρινή μορφή έχει περάσει αναθεωρήσεις από παλαιότερα κείμενα.
ΕΚΔ. Musurillo, ό. π., σσ. 90-105.

41.11. Μαρτύριον Αγίου Σπεράτου και των συνοδών αυτού (Σκιλλιτανών μαρτύρων, Acta Scillitanorum). Αποτελεί διαδικαστικό μαρτυρολογικό κείμενο το οποίο θεωρείται το αρχαιότερο για τη Λατινική Εκκλησία και σώζεται και στα ελληνικά και στα λατινικά περιγράφοντας τις πρακτικές των διωγμών στη Βόρειο Αφρική περί το 180 μ.Χ.
ΕΚΔ. Musurillo, ό. π., σσ. 86-89.

41.12. Μαρτύριον Αγίας Αγάπης, Ειρήνης, Χιονίας. Είναι κείμενο το οποίο συνδέει το μαρτύριο των τριών νεαρών κοριτσιών περί το 304 μ.Χ. με τη Θεσσαλονίκη και την ευρύτερη περιοχή, δίνοντας μια εικόνα για τις συνθήκες.
ΕΚΔ. Musurillo, ό. π., σσ. 280-293.

41.13. Μαρτύριον Αγίου Εύπλου. Υπήρξε μάρτυρας από την Κατάνη, περί το 304 μ.Χ., ο οποίος διαμαρτυρήθηκε για τα διατάγματα του Διοκλητιανού και εμφάνισε εισπηδητικά χαρακτηριστικά.
ΕΚΔ. Musurillo, ό. π., σσ. 310-319.

41.14. Μαρτύριον Αγίου Φιλέα. Πρόκειται για κείμενο *Απολογίας* του επισκόπου Φιλέα Θμούεως περί το 306 μ.Χ. το οποίο ρίχνει φως στη στάση του και τις συνθήκες της εποχής.
ΕΚΔ. Musurillo, ό. π., σσ. 320-327.

41.15. Πρακτικά Κυπριανού (Acta Proconsularia Sancti Cypriani). Αφηγείται την εξορία και το μαρτύριο του Κυπριανού Καρθαγένης επί Βαλεριανού και Γαλλιηνού περί το 257 μ.Χ. αποδίδοντας τις συνθήκες της εποχής εκείνης όντας ένα από τα παλαιότερα Μαρτύρια στη Δύση.
ΕΚΔ. Musurillo, ό. π., σσ. 168-175.

41.16. Μαρτύριον Φρουκτουόσου και Αουγουρίου και Ευλογίου διακόνων (Passio Sanctorum Martyrum Fructuosi episcopi, Auguri et Eulogi diaconorum). Πρόκειται για απλή αφήγηση του μαρτυρικού τέλους του επισκόπου Tarragona Fructuosus περί το 259 μ.Χ. το οποίο φωτίζει τις συνθήκες και τις διαδικασίες των διωγμών την περίοδο αυτή.
ΕΚΔ. Musurillo, ό. π., σσ. 176-185.

41.17. Μαρτύριον Μαριανού και Ιακώβου (Passio sanctorum Mariani et Iacobi). Αφηγείται το μαρτύριο του επισκόπου Μαριανού στη Νουμιδία, στην περιοχή της Cirta την ίδια εποχή (259 μ.Χ.) και δίνει πληροφορίες για πρόσωπα, διαδικασίες και έθιμα της χριστιανικής ζωής και των πρακτικών της ρωμαϊκής διοίκησης στην περιοχή αυτή.
ΕΚΔ. Musurillo, ό. π., σσ. 194-213.

41.18. Μαρτύριο Μοντανού και Λούκιου (Passio Sanctorum Montani et Lucii). Πρόκειται για αφήγηση αποτελούμενη από δύο μέρη: μια επιστολή των μαρτύρων προς τους αδελφούς τους στην Καρχηδόνα και την ολοκλήρωση της αφήγησης του μαρτυρίου (που έγινε περί το 259) από ανώνυμο αφηγητή. Το κείμενο εμπεριέχει στοιχεία από στιγμές της αιχμαλωσίας, αλλά και οράσεις και εμπειρίες που στοχεύουν να δείξουν ότι η συγκεκριμένη ομάδα (μαθητές του Κυπριανού;) είναι εφάμιλλη και ανώτερη της Περπέτουας και των συν αυτή.
ΕΚΔ. Musurillo, ό. π., σσ. 214-239.

41.19. Πράξεις Μαξιμιλιανού (Acta Maximiliani). Ο Μαξιμιλιανός εισάγει τη σειρά των στρατιωτικών αγίων καθώς ως νεαρός νεοσύλλεκτος στην Tebessa της Νουμιδίας δηλώνει ότι είναι χριστιανός και θανατώνεται με ξίφος στην ηλικία των 21 ετών. Αποτελεί από τα αρχαιότερα μαρτυρολογικά κείμενα στη Δύση, όπως του Κυπριανού.
ΕΚΔ. Musurillo, ό. π., σσ. 244-249.

41.20. Πράξεις Μαρκέλλου (Acta Marcelli). Ο εκατόνταρχος Μάρκελλος αποτινάσσει το balneus και δηλώνει ότι είναι χριστιανός στην Τίγγιδα (Tingis) της Μαυριτανίας το 298 μ.Χ. και θανατώνεται διά ξίφος. Παρά τα ιστορικοκριτικά προβλήματα του κειμένου, η πηγή αυτή περιγράφει το ιστορικό περιβάλλον του χριστιανισμού στη βορειοαφρικανική ρωμαϊκή πολιτεία.
ΕΚΔ. Musurillo, ό. π., σσ. 250-259.

41.21. Μαρτύριον Φήλικος επισκόπου (Passio Sancti Felicis episcopi). Κείμενο το οποίο αφηγείται τη σύλληψη και τη θανάτωση του επισκόπου Φήλικος στην Tibiuca της Africa Proconsularis το 304 μ.Χ., επί Διοκλητιανού.
ΕΚΔ. Musurillo, ό. π., σσ. 266-271.

41.22. Μαρτύριον Ιουλίου Βετεράνου (Passio Juli Veterani). Η ιστορία του επί 27 έτη στρατιώτη στο Δορύστολο (Durostorum) της Μοισίας, ο οποίος αρνήθηκε επί Διοκλητιανού το 304 μ.Χ. να απαρνηθεί την πίστη και εκτελέστηκε. Έχει ιστορική αξία και αποδίδει το περιβάλλον της ρωμαϊκής περιφέρειας στα Βαλκάνια και τη διάδοση του χριστιανισμού εκεί.
ΕΚΔ. Musurillo, ό. π., σσ. 260-265.

41.23. Μαρτύριον Κρισπίνης (Passio Sanctae Crispinae). Το έργο αφηγείται την άρνηση της χριστιανής Κρισπίνας στη χριστιανική κοινότητα της Thacora (Tagora) της Αφρικής το 304 μ.Χ. να αφήσει τη χριστιανική της πίστη και το μαρτύριό της εξ αυτού. Και εδώ μαθαίνουμε για πρόσωπα και συνθήκες στη ρωμαϊκή Αφρική, επί Διοκλητιανού.

ΕΚΔ. Musurillo, ό. π., σσ. 302-309.

41.24. Μη αυτοτελείς αφηγήσεις για μάρτυρες. Μολονότι δεν αποτελούν Μαρτύρια, με την κλασική έννοια, διάφοροι συγγραφείς αναφέρουν πράξεις μαρτύρων με ιστορική αξία για τις συνθήκες, τα ήθη και τη γενικότερη ιστορική πορεία της Εκκλησίας την εποχή εκείνη. Έτσι έχουμε του Ιουστίνου, *Περί Πτολεμαίου και Λουκίου*, στην αρχή της Β΄ Απολογίας του, οι οποίοι μαρτύρησαν περί το 160 μ.Χ. στη Ρώμη (πιθανόν μαθητές του) και μια σειρά από αναφορές του Ευσεβίου που βασίζονται σε κάποια πιο επεξεργασμένα, αλλά απωλεσθέντα κείμενα, όπως περί Μαθητών του Ωριγένους οι οποίοι μαρτύρησαν επί Σεπτιμίου Σεβήρου (Ηρακλάς, Πλούταρχος κ.ά.), περί της Ποταμιαίνης και του Βασιλείδου στην Αλεξάνδρεια την ίδια εποχή (205-210 μ.Χ.), διήγηση του Διονυσίου Αλεξανδρείας περί λαϊκού πογκρόμ στην Αλεξάνδρεια περί το 248 μ.Χ.εναντίον χριστιανών, του ιδίου για μάρτυρες στην Αλεξάνδρεια επί Δεκίου, καθώς και διήγηση για τον στρατιωτικό άγιο Μαρίνο το 260 μ.Χ.και τέλος επιστολή του Φιλέα Θμούεως για βασανιστήρια σε μέλη του ποιμνίου του το 305 μ.Χ.

ΕΚΔ. Ευσέβιος, *Εκκλ. Ιστ.* 4, 17. 6,4,4. 6,5. 6, 41, 9. 6, 41, 10-23. 6, 41, 14. 6, 42, 4. 7, 15 αντίστοιχα (βλ. εκδ. Ευσέβιος, *Εκκλησιαστική Ιστορία*).

42. *Μαρτύριον Μάρκου.* Το συγκεκριμένο έργο δεν εμπίπτει ακριβώς στα Μαρτυρολόγια, διότι έχει μαρτυρολογική δομή, αλλά αναφέρεται στον απόστολο Μάρκο και άρα έχει περιεχόμενο απόκρυφου αγιολογικού θρύλου, όπως είναι οι απόκρυφοι *Κύκλοι των αποστόλων* (Πέτρου, Θωμά κ.λπ. βλ. παραπάνω). Έχει συγγραφεί περί τις αρχές του 4ου αιώνα ως αντίστιξη στον τελευταίο μάρτυρα Πέτρο Α΄, έχει όμως κάποια ιστορική σημασία για τις απαρχές της αιγυπτιακής Εκκλησίας διότι διασώζει θεολογικές εκφράσεις και τη μικρασιατική θεολογία του Μαρτυρίου Πολυκάρπου μαζί με εξοικείωση με την τοπογραφία της Αλεξάνδρειας, οπότε μπορεί να αξιοποιηθεί για την έρευνα του αρχέγονου ιουδαιοχριστιανικού υπόβαθρου του αιγυπτιακού χριστιανισμού (για το θέμα αυτό βλ. Δ. Μόσχου, στη Βιβλιογραφία).

ΕΚΔ. *PG* 115, 164-169 και Acta Sanctorum Aprilis III, Antwerp, 1675 (ανατ. Bruxelles, 1968) σσ. XLVI-XLVII.

43. Γρηγόριος Νεοκαισαρείας, *Εις Ωριγένην Προσφωνητικός*. Πρόκειται για ένα ευχαριστήριο εγκώμιο του μεγάλου επισκόπου Νεοκαισαρείας με θαυματουργό χάρισμα, ο οποίος υπήρξε μαθητής του Ωριγένους. Το κείμενο έχει ενδιαφέρουσες πληροφορίες για τον Ωριγένη και την εποχή, αλλά και τον ίδιο τον συγγραφέα.

ΕΚΔ. *Grégoire le Thaumaturge, Remerciement à Origène suivi de la lettre d΄Origène à Grégoire*, ed. H. Crouzel, Paris, 1969 [*SC* 148].

44. *Επιτάφιος επιγραφή Αβερκίου*. Πρόκειται για Ελληνικό κείμενο σε επιτύμβια στήλη, που διασταυρώνεται και με άλλες γραπτές πηγές, και μαρτυρεί για την ύπαρξη επισκόπου (του Αβερκίου) στην περιοχή της Συρίας σε μια πρώιμη μορφή, τον 3ο αιώνα. Αποτελεί σημαντική πηγή και για το περιεχόμενο αλλά και για τη μορφή και το λεξιλόγιο που χρησιμοποιεί.

ΕΚΔ. W. Wischmeyer, Die Aberkiosinschrift als Grabepigram, *JbAC* 23 (1980), 24-26.

45. *Σιβυλλικοί Χρησμοί*. Πρόκειται για κείμενα τα οποία προέρχονται από τη ρωμαϊκή εποχή, αλλά σταδιακά εμπλουτίζονται με χριστιανικές παρεμβάσεις που ουσιαστικά παρουσιάζουν την αξιολόγηση των σύγχρονων ιστορικών γεγονότων από χριστιανούς εν όψει αποκαλυπτικών μοτίβων που διακατέχουν σχετικά κείμενα Ιουδαίων και χριστιανών από τη μεσοδιαθηκική περίοδο.

ΕΚΔ. Για την περίοδο που μας απασχολεί είναι μεταφρασμένα στα νέα Ελληνικά τα βιβλία III, IV, και εν μέρει το V, στο Αγουρίδη, *Απόκρυφα*, ό.π., τ. Β΄, σσ. 379-440.

<u>Πηγές μεταγενέστερες που περιέχουν πληροφορίες για τους πρώτους αιώνες</u>, βλ. κυρίως Ευσέβιο και συνεχιστές του (βλ. σχετικά), Επιφάνιο Σαλαμίνος, χρονογράφους όπως Θεοφάνη Ομολογητή, Νικηφόρο Κων/λεως, Ευτύχιο Αλεξανδρείας, Φώτιο Κων/λεως, Νικηφόρο Κάλλιστο Ξανθόπουλο.

3.1.2 Άγραφες

46. *Κατακόμβες.* Το σημαντικότερο μνημειακό στοιχείο αυτής της περιόδου το οποίο μπορεί να δώσει πληροφορίες για τον ιστορικό του χριστιανισμού είναι οι κατακόμβες. Βλ. J. B. de Rossi, *La Roma sotterranea cristiana*, τ. 3, Roma, 1864-1877 - H. Leclercq, λ. Alexandie (Archéologie), *DAC,* τ.1, Paris, 1907 (για τα σχετικά ευρήματα στην Αλεξάνδρεια).

47. Για τη συναγωγή της Δούρας Ευρωπού, η οποία θεωρείται ένα κτίσμα με έντονη ιουδαιοχριστιανική ταυτότητα βλ. Joseph Gutmann, (επιμ.), *The Dura Europos Synagogue: A Re-evaluation (1932-1992)*, Atlanta, 1992.

3.2 ΔΕΥΤΕΡΕΥΟΥΣΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

3.2.1 Γενικά για την περίοδο

Βλ. Φειδά, *Ιστορία*, τ. Α΄, 29-318, Μόσχου, *Ιστορία*, τ. Α΄, 43-104, Jedin, KG I ολόκληρος, *CHC* τ. 1, M. Mitchell/F. Young, Origins to Constantine Cambridge, 2003, σσ. 1-537.

3.2.2 Η εποχή της Καινής Διαθήκης και του Ιησού

Δ. 1. Κωνσταντίνος Ζάρρας, *Ιστορία της εποχής της Καινής Διαθήκης*, Αθήνα, 2005. Πρόκειται για θεμελιακό εγχειρίδιο για την περίοδο εμφάνισης του χριστιανισμού στην Παλαιστίνη.

Δ. 2. Σάββας Αγουρίδης, *Ιστορία των χρόνων της Καινής Διαθήκης*, Θεσσαλονίκη, 2001[2]. Είναι το παλαιότερο βασικό εγχειρίδιο για το πλαίσιο δημιουργίας της πρώτης χριστιανικής κοινότητας και της σχέσης της με Ρωμαίους και Ιουδαίους στην Παλαιστίνη.

Δ. 3. G. Theissen, *Καίρια χαρακτηριστικά τῆς κίνησης τοῦ Ἰησοῦ: Κοινωνιολογική θεώρηση* (μετάφ. Δ. Χαρισοπούλου - Θ. Σωτηρίου), Ἀθήνα, 1997. Αποτελεί καινοτόμο μελέτη για το κοινωνικό προφίλ της κίνησης γύρω από τον Ιησού Χριστό.

Δ. 4. Wayne A. Meeks, *The first urban Christians: the social world of the apostle Paul*, New Haven, 1983. Πρόκειται για πρωτοπόρα εργασία, στην εποχή της, για το κοινωνικό προφίλ των Παύλειων χριστιανικών κοινοτήτων.

3.2.3. Η οργάνωση της αρχαίας Εκκλησίας

Δ. 5. Γεράσιμος Κονιδάρης, *Νέαι έρευναι πρός λύσιν των προβλημάτων των πηγών του εκκλησιαστικού πολιτεύματος του αρχικού χριστιανισμού 34-156 μ.Χ.: οι λειτουργοί και τα λειτουργήματα*, τόμος Α΄, *Εισαγωγή τεύχος 1ον αι νέαι φιλολογικοϊστορικαί θέσεις και αι πηγαί*, Αθήναι, 1956, τόμος Γ΄, τεύχη πορισμάτων (β) Αθῆναι, 1957. Από τις πρώτες κριτικές προσεγγίσεις στο θέμα της αποκρυστάλλωσης των θεσμών των επισκόπων και των πρεσβυτέρων.

Δ. 6. Ιωάννης Ζηζιούλας (μητρ. Περγάμου), *Η ενότης της Εκκλησίας εν τη Ευχαριστία και τω Επισκόπω κατά τους τρεις πρώτους αιώνας*, Αθήναι, 1990[2]. Συνιστά θεμελιώδες έργο στη νεότερη βιβλιογραφία για τον ρόλο του επισκόπου και της Θείας Ευχαριστίας στην αρχαία Εκκλησία.

Δ. 7. L. Goppelt, *Die apostolische und nachapostolische Zeit*, [Die Kirche in ihrer Geschichte, 1A], Göttingen, 1962. Πρόκειται για παλαιά αλλά καλή εισαγωγή στην εξέλιξη της αρχέγονης χριστιανικής Εκκλησίας.

Δ. 8. Βλ. Φειδάς, *Το πολίτευμα της Εκκλησίας και η τάξις των προφητών*, Αθήναι, 1984 [ανάτυπον *ΕΕΘΣΠΑ* 26]. Είναι μικρό, αλλά ουσιώδες, μελέτημα το οποίο αποπειράται να εξηγήσει την προέλευση του θεσμού του επισκόπου τον 2ο αιώνα από την τάξη των προφητών-συνεργατών των Αποστόλων τον 1ο αιώνα.

Δ. 9. Alistair C. Stewart, *The Original Bishops. Office and Order in the First Christian Communities*, Grand Rapids, 2014. Είναι εξαιρετικά πλήρης ανασκόπηση όλης της προγενέστερης βιβλιογραφίας για την προέλευση του επισκόπου και του πρεσβυτέρου στην αρχαία Εκκλησία και περιέχει επιχειρήματα του συγγραφέα για τη δική του άποψη επί του θέματος.

Δ. 10. Allen Brent, *Ignatius of Antioch*, London/NY, 2007. Πρόκειται για εναλλακτικές προσεγγίσεις για το πλαίσιο συγγραφής των *Επιστολών του Ιγνατίου* και τη χρήση τους ως πηγών.

Δ. 11. John S. Kloppenborg, Associations, Christ groups, and their place in the Polis, *Zeitschrift für Neutestamentliche Wissenschaft* 108/1 (2017), 1–56. Αντιμετωπίζει την οργάνωση των χριστιανών στο πλαίσιο των θεσμών της ελληνορωμαϊκής πόλεως.

Δ. 12. Κυριακή Μελέτση, *Η οργάνωση και δομή της χριστιανικής Εκκλησίας κατά τις Ποιμαντικές Επιστολές υπό το πρίσμα των ελληνορωμαϊκών λατρευτικών ενώσεων* (δακτυλογραφημένης μορφής διδ. διατριβή), Πετρούπολη, 2017. Ο ρόλος των ελληνορωμαϊκών λατρευτικών ενώσεων ως πλαίσιο κατά τις Ποιμαντικές Επιστολές.

3.2.4 Αρχέγονος χριστιανισμός στην κοινωνία και τα πνευματικά και θρησκευτικά ρεύματα

Δ. 13. Δημήτριος Κυρτάτας, *Επίκρισις, η κοινωνική δομή των χριστιανικών κοινοτήτων από τον πρώτο έως τον τέταρτο αιώνα* (μετάφ. Γ. Κρητικός), Αθήνα, 1992. Αποτελεί από τις λίγες ελληνόφωνες μελέτες για το θέμα της κοινωνικής συγκρότησης των πρώτων χριστιανικών κοινοτήτων.

Δ. 14. Jean Daniélou, *Théologie du Judéochristianisme*, Paris, 1958. Πρόκειται για θεμελιώδες έργο για το φαινόμενο του ιουδαιοχριστιανισμού.

Δ. 15. Ιωάννης Ζηζιούλας, *Ελληνισμός και χριστιανισμός η συνάντηση των δύο κόσμων*, Αθήνα, 2003. Αποτελεί αυτοτελή έκδοση του τμήματος στον τόμο της *Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους* της Εκδοτικής Αθηνών που περιγράφει με ευσύνοπτο τρόπο την εξέλιξη της χριστιανικής σκέψης από το αρχικό ιουδαϊκό της περιβάλλον στα ξεσπάσματα «οξέως εξελληνισμού» της έως την αντίστροφη τελική σύνθεση «εκχριστιανισμού» του Ελληνισμού κατά τον 4ο αιώνα.

Δ. 16. Νεκτ. Χατζημιχάλης, *Αι περί ιδιοκτησίας απόψεις εν τη Εκκλησίας κατά τους τρεις πρώτους αιώνας*, Θεσσαλονίκη, 1972. Πρόκειται για παλαιά εργασία με αντικείμενο που σπάνια εξετάζεται.

Δ. 17. J. D. G. Dunn, (επιμ.). *Jews and Christians: the parting of the ways ad 70 to 135*, Tübingen, 1992. Υπήρξε βασικός αντιπρόσωπος της αντίληψης ότι χριστιανοί και Ιουδαίοι άργησαν, για μεγάλο διάστημα, να διαχωρισθούν.

Δ. 18. J. A. Francis, *Subversive virtue. Asceticism and Authority in the Second-Century pagan World*, Pennsylvania, 1995. Δείχνει ανάγλυφα πως η έννοια της άσκησης μέχρι τον 2ο αι. μ. Χ. θεωρούνταν ανατρεπτική και επίφοβη για την κοινωνία.

3.2.5 Διωγμοί και χριστιανικό μαρτύριο

Δ. 19. Ιερώνυμος Κοτσώνης, *Το ενθουσιαστικόν στοιχείον εις την Εκκλησίαν των Μαρτύρων*, Αθήναι, 1952. Συνιστά συμβολή στην κατανόηση των ενθουσιαστικών τάσεων της πρώτης Εκκλησίας ως παράγοντα μαρτυρίου.

Δ. 20. W.H.C. Frend, *Martyrdom and Persecution in the Early Church*, Oxford, 1965. Πρόκειται για παλαιότερη εργασία η οποία συνηγορεί υπέρ της προέλευσης της έννοιας του μαρτυρίου από τους αγώνες των Ιουδαίων εναντίον των ελληνιστών.

Δ. 21. Rodney Stark, *Cities of God: The Real Story of How Christianity Became an Urban Movement and Conquered Rome,* NY, 2007. Αποτελεί βασική εργασία που αναμετράται επιστημονικά με το θέμα της αύξησης του χριστιανικού πληθυσμού σε πραγματικά νούμερα έως τον 4ο αιώνα και τους λόγους της επικράτησής του.

Δ. 22. Geoffrey de Ste Croix, *Ο χριστιανισμός και η Ρώμη: Διωγμοί, αιρέσεις και ήθη* (μετάφ. Ι. Κράλλη), Αθήνα, 2010. Πρόκειται για κοινωνική προσέγγιση των σχέσεων χριστιανών και ρωμαϊκού κράτους και των διωγμών.

Δ. 23. Glen Bowersock, *Martyrdom and Rome*, Cambridge, 1995. Είναι εργασία που υποστηρίζει τη διαμόρφωση της έννοιας του μαρτυρίου από τη δημόσια αντιπαράθεση στην ελληνορωμαϊκή πόλη και άρα ένα φαινόμενο της υστεροαρχαϊκής πόλεως.

Δ. 24. Daniel Boyarin, *Dying for God: Martyrdom and the Making of Judaism and Christianity*, Stanford, 1999. Είναι ερμηνεία του λόγου (discourse) περί μαρτυρίου ως τρόπου «διαλόγου» και ανάδυσης διαφοροποιημένων ταυτοτήτων μεταξύ Ιουδαίων και χριστιανών.

Δ. 25. Roberta D. Young, *In Procession before the World: Martyrdom as Public Liturgy in Early Christianity,* Milwaukee WI, 2001. Ερμηνεύει το μαρτύριο ως δημόσια λειτουργία-θυσία για χάρη των πολλών σε ρωμαϊκό πλαίσιο.

3.2.6 Χριστιανισμός και Γνωστικισμός

Δ. 26. Walter Bauer, *Rechtgläubigkeit und Ketzerei im ältesten Christentum*, Tübingen ,1964[2] , [α΄ έκδ., 1934]. Είναι εργασία γνωστή κυρίως μετά τα μέσα του 20ού αιώνα η οποία υποστηρίζει ότι ο αρχικός χριστιανισμός

και η διαφορά του από τις αιρετικές ομάδες είναι μεταγενέστερο κατασκεύασμα, το νωρίτερο του 3ου αι. Σήμερα αμφισβητείται αρκετά.

Δ. 27. Christoph Markschies, *Valentinus Gnosticus? Untersuchungen zur valentinianischen Gnosis mit einem Kommentar zu den Fragmenten Valentinus*, Tübingen, 1992. Πρόκειται για νεότερη επιστημονική προσέγγιση στον Ουαλεντίνο που αμφισβητεί την εικόνα του γνωστικού ηγέτη που οφείλεται στους μαθητές του. Δημοσιεύονται και κείμενα του έργου του.

Δ. 28. Klaus Koschorke, *Die Polemik der Gnostiker gegen das kirchliche Christentum* [Nag Hammadi Studies, no. 12], Leiden, 1978. Αποτελεί δείγμα μεθόδου για την άντληση ιστορικών συμπερασμάτων (αντικληρικαλισμός κ.λπ.) από την Αποκάλυψη Πέτρου (βλ. σχετικά).

Δ. 29. S. N. C. Lieu, *Manichaeism in the later Roman empire and medieval China*, Tübingen, 1992[2]. Πρόκειται για βασική εργασία για την κατανόηση του μανιχαϊσμού (ο οποίος υπήρξε μια αυτοτελής θρησκεία σε μεγάλο μέρος του κόσμου).

3.2.7 Θεολογική σκέψη κατά τους τρεις πρώτους αιώνες

Δ. 30. P. Nautin, *Origène : sa vie et son œuvre*, Paris, 1977. Βασική μονογραφία για τον Ωριγένη.

Δ. 31. Στυλιανός Παπαδόπουλος, *Πατρολογία* Α΄, Αθήνα, 1994[2], σσ. 160-478. Πρόκειται για πλήρη γραμματολογική επισκόπηση της εκκλησιαστικής γραμματείας των τριών πρώτων αιώνων.

Δ. 32. Κων/νος Σκουτέρης, *Ιστορία Δογμάτων: Η ορθόδοξη δογματική παράδοση και οι παραχαράξεις της κατά τους τρείς πρώτους αιώνες*, Αθήνα, 1998. Αποτελεί κλασικό εγχειρίδιο παρουσίασης της θεολογικής σκέψης των τριών πρώτων αιώνων από ορθόδοξη σκοπιά (όπως φαίνεται και από τον τίτλο).

Δ. 33. John Behr, *John the Theologian and His Paschal Gospel: A Prologue to Theology*, Oxford, 2019. Στο συγκεκριμένο έργο εξετάζεται ο πρόλογος του *Κατά Ιωάννην* υπό το φως της θεολογίας των πρώτων αιώνων (Μελίτωνος, Ωριγένους), ως αρχή του θεολογικού στοχασμού της πρωταρχικής κοινότητας.

3.2.8 Ο Χριστιανισμός κατά τόπους

Δ. 34. Colin H. Roberts, *Manuscript, Society and Belief in Early Christian Egypt,* London, 1979. Είναι καινοτομική μελέτη των πρώιμων φιλολογικών παπύρων των χριστιανικών κοινοτήτων στην Αίγυπτο που καταδεικνύει την κεντρική προέλευσή τους από την Παλαιστίνη.

Δ. 35. Δημήτριος Μόσχος, *Από τον Όσιρι στον Υιό Δαβίδ*, Αθήνα, 2002. Πρόκειται για προσπάθεια να συμπληρωθούν οι θεωρίες για την προέλευση και να εξηγηθούν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του αιγυπτιακού χριστιανισμού.

Δ. 36. R. B. ter Haar Romeny, ‘Hypotheses on the development of Judaism and Christianity in Syria in the period after 70 CE, στο H. van de Sandt (επιμ.), *Matthew and the Didache: Two Documents from the Same Jewish-Christian Milieu?,* Assen MI, 2005, 13–33. Καλή συμπερίληψη της έρευνας για το θέμα του αρχέγονου χριστιανισμού στη Συρία.

Κεφάλαιο 4

Ο 4ος ΑΙΩΝΑΣ Α΄:
ΔΟΓΜΑΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΕΣ ΕΡΙΔΕΣ – ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΙ ΚΑΙ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ

Σύνοψη

Η έξοδος του χριστιανισμού στον δημόσιο χώρο έχει το τίμημα να πρέπει να διαχειριστεί την εξουσία και τον ρόλο που ο χώρος αυτός (μέσω του Αυτοκράτορα) θα του παράσχει. Οι τριαδολογικές έριδες θα απαιτήσουν μια τελειότερη μορφή οργάνωσης και λήψης αποφάσεων και οριοθέτηση σχέσεων με την εξουσία. Στο κεφάλαιο αυτό παρατίθενται οι σχετικές πηγές και η βιβλιογραφία, με έμφαση κυρίως στην ιστορία και λιγότερο στη συστηματική θεολογική διδασκαλία (γι' αυτό και παρουσιάζονται κυρίως έργα Πατέρων με ιστορικό περιεχόμενο ή πληροφορίες).

Προαπαιτούμενη γνώση

Δεν απαιτείται.

Συντομογραφίες

Συντμήσεις	**Ανάλυση**
CHC	Cambridge, History of Christianity, τ. 1-9
CSCO	Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium
CSEL	Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum
Jedin KG	Handbuch der Kirchengeschichte, τ. I-VII, Freiburg/Basel/Wien, 1985
PG	*Patrologia Graeca*
PL	*Patrologia Latina*
SC	*Sources Chrétiennes*
Μόσχου, Ιστορία	Δ. Μόσχος, *Συνοπτική ιστορία του χριστιανισμού*, τ. Α΄. *Η πρώτη χιλιετία*, τ. Β΄. *Από το Σχίσμα έως τους νεώτερους χρόνους*, Αθήνα, 2014,
Φειδά, Ιστορία	Βλ. Φειδάς, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, τ. Α΄ Αθήναι 2002, τ. Β΄ Αθήναι 2002, τ. Γ΄ Αθήναι 2014

4.1 ΠΗΓΕΣ

4.1.1 Γραπτές

1. *Ευσέβιος Καισαρείας*. Υπήρξε μαθητής του Παμφίλου (264/5-340) και μέτοχος μεγάλης παιδείας. Έγινε το 314 μ.Χ. επίσκοπος Καισαρείας της Παλαιστίνης, γνωστός για τις ημιαρειανίζουσες απόψεις του και την κατανόηση του ρόλου της αυτοκρατορικής εξουσίας ως είδος αντιπροσώπευσης του έργου του Θεού στη γη. Η μεγαλύτερη συνεισφορά του ήταν η θεμελίωση της εκκλησιαστικής ιστορίας και χρονογραφίας για την οποία πίστευε ότι ήταν ένα αποτύπωμα του οδηγητικού έργου της αποκάλυψης του Θεού προς τον λαό Του. Τα σημαντικότερα έργα του για τον ιστορικό είναι τα παρακάτω:

1.1. *Χρονικοί κανόνες*. Πρόκειται για έργο συγχρονισμού γεγονότων (με πίνακες) των αρχαίων λαών (Χαλδαίων, Ασσυρίων, Εβραίων, Ελλήνων κ.ά.) για να καταφανεί η αρχαιότητα της ιουδαϊκής (και δι' αυτής της χριστιανικής πίστης). Ξεκινούν από την εποχή του Αβραάμ και καταλήγουν στο έτος συγγραφής τους το 303 μ.Χ., ή σε μεταγενέστερη έκδοση το 325 μ.Χ. Το ελληνικό πρωτότυπο δεν σώζεται, αλλά σώζεται αρμενική και λατινική μετάφραση, συμπληρωμένη έως το 378 μ.Χ. από τον Ιερώνυμο.
ΕΚΔ. Από την αρμενική μετάφραση J. Karst, *Die Chronik des Eusebius: Aus dem Armenischen übersetzt*, Berlin, 1911 [*GCS* 5], και από τη λατινική μετάφραση (ως έργο του Ιερωνύμου), R. Helm, *Die Chronik des ny. Teil 1*, 1913, και β΄ έκδ., 1956 [*GCS* 7].

1.2. *Περί των εν Παλαιστίνη μαρτυρησάντων*. Πρόκειται για έργο το οποίο περιέχει περί τις 40 ιστορίες μαρτυρίων από την Παλαιστίνη της εποχής του Διοκλητιανού θέλοντας να δείξει την τελική νίκη του σχεδίου του Θεού στην ιστορία. Μέρος τους ενσωματώθηκε και στην Εκκλησιαστική Ιστορία.
ΕΚΔ. E. Schwarz/Th. Mommsen, *Über die Märtyrer in Palästina,* Berlin, 1908 [*GCS* 2], 907-950.

1.3. *Εκκλησιαστική Ιστορία.* Το σημαντικότερο έργο της περιόδου, που θεμελίωσε το φιλολογικό είδος της εκκλησιαστικής ιστορίας, συνταγμένο σε 10 βιβλία και σε επάλληλες χρονικές φάσεις από το 290 μ.Χ. έως το 325 μ.Χ. περιγράφει όλα τα ιστορικά γεγονότα της χριστιανικής Εκκλησίας από την ιστορική παρουσία του Ιησού Χριστού έως το 324 μ.Χ., δίνοντας πληροφορίες για πρόσωπα, εκκλησιαστικές έριδες, επισκοπικούς καταλόγους, τη διάδοση του χριστιανισμού και πολλά άλλα. Αποτέλεσε το πρότυπο για πολλούς άλλους συγγραφείς, έχει κριτικό και συστηματικό χαρακτήρα, και έχει την πρωτοτυπία σε σχέση με άλλα ιστορικά έργα του αρχαίου κόσμου να διασώζει αυτούσια αποσπάσματα παλαιότερων έργων προκειμένου να στηρίξει τα ιστορούμενα καθιστάμενη σε κάποιες περιπτώσεις η μοναδική πηγή γι' αυτά, καθώς πολλά από αυτά χάθηκαν.
ΕΚΔ. E. Schwartz/Th. Mommsen I-V, 1903, VI-X, Leipzig, 1908 [*GCS* 2]. Bardy [*SC* 31, 41, 55, 73].

1.4. *Εις τον Βίον του Μεγάλου Κωνσταντίνου.* Πρόκειται για πλήρη βίο του Μεγάλου Κωνσταντίνου με σημαντικές πληροφορίες, οι οποίες αφορούν και τη χριστιανική ιστορία με σημαντικότερη την περιγραφή της Α΄ Οικουμενικής Συνόδου.
ΕΚΔ. F. Winkelmann, Berlin, 1975, 1991[2], [*GCS* 1].

1.5. *Τριακονταετηρικός*. Είναι εγκωμιαστικός λόγος για τα τριαντάχρονα της διακυβέρνησης του Κωνσταντίνου, με τις απόψεις του για τη σχέση Θεού και χριστιανού Καίσαρα, που θεωρούνται καθοριστικές για τη διαμόρφωση μιας χριστιανικής πολιτικής θεολογίας.
ΕΚΔ. I. A. Heikel, *Über das Leben Constantins. Constantins Rede an die Heilige Versammlung. Tricennatsrede an Constantin,* Leipzig, 1902 [*GCS* 1].

1.6. *Ονομαστικόν.* Συνιστά σημαντικό πρωτότυπο στο είδος του έργο το οποίο περιέχει τοπωνύμια της Παλαιστίνης με σύντομες διασαφήσεις για την προέλευσής τους από τον Ιώσηπο και δική του αυτοψία. Αποτελεί απαραίτητο έργο κυρίως για την ιστορία της βιβλικής Παλαιστίνης.
ΕΚΔ. E. Klostermann, *Das Onomastikon der biblischen Ortsnamen*, Berlin, 1904 [*GCS* 3], επανέκδ. από St. Timm, Boston, 2017.

1.7. *Επιστολαί.* Πρόκειται για σημαντικά τεκμήρια σε σχέση με την ιστορία της περιόδου, όπως την έζησε ο ίδιος ο Ευσέβιος. Ανάμεσά τους και η (αμφισβητούμενη) επιστολή του προς την αδελφή του Μ. Κωνσταντίνου, Κωνσταντία στην οποία επιχειρηματολογεί επειδή δεν πρέπει εκείνη να αναζητά εικόνα του

Ιησού Χριστού. Η επιστολή χρησιμοποιήθηκε από τους Εικονομάχους αργότερα επιρρίπτοντας στον Ευσέβιο, εκτός από αρειανισμό, και τη μομφή του εικονομάχου.
ΕΚΔ. Προς Καισαρείς, Αλέξανδρο Αλεξανδρείας, Ευφρατίωνα Opitz, *Athanasius Werke* 3/1, 1934, Urk. 22, 7, 3. Προς Φλάκκο, Klostermann, Hansen GCS 4, 60, Προς Κωνσταντίαν H. J. Geischer *Der byzantinische Bilderstreit. Texte zur Kirchen- und Theologiegeschichte*, Gütersloch, 1968, 15-17.

2. *Ιουλιανού Επιστολές και άλλα έργα*. Τα έργα του Ιουλιανού αποτελούν πολύτιμη πηγή πληροφοριών από έναν εχθρό του χριστιανισμού και γι' αυτό διασταυρώνουν πληροφορίες που ξέρουμε από χριστιανικά κείμενα. Σημαντική είναι η μαρτυρία του για το μεγάλο κοινωνικό έργο των χριστιανικών Εκκλησιών στην εποχή του, το ρόλο των χριστιανών στην παιδεία κ.λπ.
ΕΚΔ. J. Bidez*, Oeuvres completes,* I-II, Paris, 1960.

3. *Θεμιστίου Λόγοι.* Ο Θεμίστιος (317-388) διετέλεσε Praefectus urbi της Κωνσταντινούπολης και στους Λόγους του περιέχονται αντιλήψεις για την εξουσία.
ΕΚΔ. W. Dindorf, *Themistii Orationes, ex codice Mediolanensi emendatae*, Λειψία, 1832.

4. Αθανάσιος Αλεξανδρείας. Εκτός από διαπρεπής θεολόγος, ο Μέγας Αθανάσιος άφησε και σειρά έργων τα οποία έχουν μεγάλη αξία ως πηγές για την εξιστόρηση της σύνθετης περιόδου του α΄ μισού του 4ου αιώνα. Αν και ιστορικές πηγές αποτελούν όλα του τα έργα, αυτά που μπορούν να χρησιμοποιηθούν αμεσότερα ως πηγές είναι:

4.1. *Εγκύκλιος Επιστολή* του 339 μ.Χ., όπου διαμαρτύρεται για την εκθρόνισή του.
ΕΚΔ. H. G. Opitz, *Athanasius Werke*, 2/1, Berlin/Leipzig 1934, σσ. 169-179

4.2. *Επιστολή προς Δρακόντιον* περί το 354 μ.Χ., όπου περιγράφεται η άποψή του για την ιεροσύνη.
ΕΚΔ. *PG* 25, 524-533.

4.3. *Επιστολή προς παρθένους.* Σώζεται στα κοπτικά και περιέχει την πρώτη γνωστή σύγκριση του μοναχισμού με το μαρτύριο.
ΕΚΔ. L. T. Lefort, *CSCO* 150, 73-99 (κείμ.), 151, 55-80 (γαλλ. μετάφ.)

4.4. *Επιστολή προς τους επισκόπους Αιγύπτου και Λιβύης*, μεταξύ 356 και 357 μ.Χ., με πληροφορίες για τη φάση εκείνη της έριδας.
Εκδ. K. Metzler, κ.ά. *Athanasius Werke* 1/1, Berlin/NY, 1996.

4.5. *Εορταστικαί επιστολαί*. Πρόκειται για 45 Επιστολές που απηύθυνε προς το ποίμνιο της εν Αιγύπτω Εκκλησίας ανακοινώνοντας παραδοσιακά την αρχή της Μ. Τεσσαρακοστής και τον εορτασμό του Πάσχα, αλλά θίγοντας και σοβαρά πνευματικά, λειτουργικά κ.ά. επίκαιρα ζητήματα τα οποία αποτελούν για τον ιστορικό πηγή πληροφοριών. Πλην 12 τα οποία έχουν απωλεσθεί, οι υπόλοιπες έχουν σωθεί είτε στα ελληνικά, είτε (και) στα συριακά και τα κοπτικά.
ΕΚΔ. W. Cureton 1848 (συρ. κείμενο), *PG* 26, 1351-1444 (Ελλην.), L. T. Lefort *CSCO* 150-151 (κοπτ. κείμ.-γαλλ. *μετάφ*.).

4.6. *Ιστορία Αρειανών (Historia acephala)*. Αποτελεί αποσπασματικά σωζόμενη ιστορία των γεγονότων γραμμένη περί το 358 μ.Χ.
ΕΚΔ. H. G. Opitz, *Athanasius Werke* II/1, Berlin, 1935, σσ. 181-230.

4.7. *Απολογητικός Β΄*. Συλλογή 15 εγγράφων τα οποία σχολιάζονται για να δείξουν την αθωότητα του Αθανασίου λίγο μετά την επιστροφή του από την εξορία του 348 μ.Χ., δίνοντας σημαντικές πληροφορίες για τα διατρέξαντα γεγονότα.
ΕΚΔ. H. G. Opitz, *Athanasius Werke*, II/1, Berlin, 1935, σσ. 87-168.

4.8. *Απολογία προς Κωνστάντιον* (περί το 357 μ.Χ.), όπου ανασκευάζει την άποψη ότι έστρεψε τον συναυτοκράτορα Κώνσταντα εναντίον του αδελφού του.
ΕΚΔ. H. G. Opitz, *Athanasius Werke*, II/1, Berlin, 1935, σσ. 68-86.

4.9. *Τόμος προς τους Αντιοχείς*. Συντάχθηκε για να τους κοινοποιήσει τις αποφάσεις της Συνόδου Αλεξανδρείας το 362 μ.Χ. για να συνενώσει τα διεστώτα εκκλησιαστικά κόμματα εκεί.
ΕΚΔ. *PG* 26, 796-809.

4.10. Επιστολή προς Ρουφινιανόν Επίσκοπον. Περιγράφει τους όρους επιστροφής από τον Αρειανισμό και περιεβλήθη κύρος κανόνα αργότερα.
ΕΚΔ. P. Joannou, Fonti, *Discipline Génerale Antique, (IVe- IXe s.)* t. II Les Canons des Peres Grecs, Roma, 1963, σσ. 76-80.

4.11. Προς τους εν Αφρική επισκόπους εξ ονόματος 90 επισκόπων Αιγύπτου και Λιβύης. Απευθύνεται προς τους επισκόπους της Β. Αφρικής προκειμένου να μην αντικαταστήσουν τη σύνοδο της Νικαίας με την εν Αριμίνω (Ρίμινι) του 369 μ.Χ., περιγράφοντας τα σχετικά γεγονότα.
ΕΚΔ. *PG* 26, 1029-1048.

4.12. Περί των γενομένων εν Αριμίνω της Ιταλίας και εν Σελευκεία της Ισαυρίας συνόδων. Στην, υπό τύπον μακράς επιστολής, έκθεση η οποία γράφτηκε το 359 μ.Χ., σε μια προσπάθεια να δείξει την ανωτερότητα της Συνόδου της Νικαίας, παραθέτει σχετικά έγγραφα και επιστολές καθώς και το παραχθέν κείμενο αποτελώντας έτσι μια πολύτιμη πηγή για την περίοδο αυτή.
ΕΚΔ. H. G. Opitz, *Athanasius Werke*, σσ. 231-278.

5. Κύριλλος Ιεροσολύμων, *Μυσταγωγικαί Κατηχήσεις*. Πρόκειται για ομιλίες προς τους προσερχομένους προς το Βάπτισμα με σημασία, όχι μόνο για την εξέλιξη θεολογικών ιδεών, αλλά και για την ιστορία της λατρείας.
ΕΚΔ. *PG* 33.

6. Γρηγόριος Θεολόγος. Όπως και οι άλλοι Πατέρες της εποχής, το έργο του Γρηγορίου Θεολόγου δεν έχει μόνο μεγάλη σημασία για τη θεολογία, αλλά είναι και μια βασική πηγή για τα εκκλησιαστικά γεγονότα του β΄ μισού του 4ου αιώνα, καθώς αναφέρεται πολύ συχνά σε πρόσωπα, εξελίξεις, έριδες και λειτουργικές λεπτομέρειες της εποχής του. Σημαντικότερα είναι:

6.1. Λόγοι. Από τους 45 λόγους του για διάφορα θέματα (ή 44, αν ο υπ' αριθ. 35 είναι νόθος)[13], που εκφώνησε από το 361 μ.Χ. έως τον θάνατό του, πλουσιότεροι σε ιστορικά στοιχεία είναι οι *Λόγοι* για θέματα εκκλησιαστικής τάξης (τρεις *«Ειρηνικοί», «Εις τον πατέρα εαυτού», «Απολογητικός», «Εις Γρηγόριον Νύσσης», «Εις την χειροτονίαν Δοαρών», «Περί της εν διαλέξεσιν ευταξίας», «Εις τους απ' Αιγύπτου επιδημήσαντας»* και ορισμένους άλλους συναφείς και κυρίως τον *«Συντακτήριον εις την των ΡΝ επισκόπων παρουσίαν»*) οι οποίοι γέμουν πληροφοριών για λειτουργικές, εκκλησιοκανονικές και εκκλησιαστικοπολιτικές πληροφορίες, καθώς και οι ηθικοί και κοινωνικοί λόγοι *(«Περί φιλοπτωχείας», «Προς τους πολιτευομένους της Ναζιανζού αγωνιώντας και τον άρχοντα οργιζόμενον», «Εις τον εξισωτήν Ιουλιανόν»*) που περιέχουν πολλές πληροφορίες για το πώς η Εκκλησία κατανοούσε την κοινωνική κατάσταση της εποχής και παρενέβαινε σ' αυτή. Πλούσιοι ιστορικά είναι και οι εγκωμιαστικοί, αλλά και οι επιτάφιοι λόγοι, καθώς δίνουν ιστορικές πληροφορίες για πρόσωπα, μνημεία και εορτές προς τιμήν αγίων που εισάγονται την εποχή αυτή. Τέλος, ορισμένοι εορταστικοί *(«Εις το άγιον Βάπτισμα», «Εις τα άγια Φώτα» «Εις την Πεντηκοστήν», «Εις το Πάσχα»*) έχουν σημασία για τη λειτουργική και εορτολογική εξέλιξη, που αποτελούν επίσης τμήμα της ιστορίας του χριστιανισμού.
ΕΚΔ. *PG* 35-38, Διάφορα κείμενα στα *SC* 247, 250, 270, 284, 309, 318, 358, 384.

6.2. Επιστολές. Πρόκειται για 244 επιστολές που σχεδόν όλες (πλην τριών) είναι γνήσιες και περιέχουν σημαντικές πληροφορίες για πρόσωπα και θεσμούς της εποχής του, γραμμένες κυρίως μετά το 381 μ.Χ.
ΕΚΔ. Paul Gallay, *Gregor von Nazianz: Briefe*, [GCS 53], Berlin, 1969.

6.3. Ποιήματα. Η ιδιαιτερότητα του πνεύματος του Γρηγορίου μάς έδωσε ποιήματα γραμμένα σε δύσκολη κλασική γλώσσα, που όμως, ειδικά τα «περί εαυτού» (περί τα 99), τα οποία πέρα από το ότι αποτελούν από τα πρώτα έργα ανάδειξης του ευσεβούς υποκειμένου (εφάμιλλα με τις Εξομολογήσεις του Αυγουστίνου, βλ. σχετικά), δίνουν αυτοβιογραφικά αλλά και άλλα ιστορικά στοιχεία για πρόσωπα, γεγονότα, κίνητρα δικά του και άλλων.
ΕΚΔ. *PG* 35-38.

[13] Βλ. Geerlings, *Lexikon*, 263.

7. *Μ. Βασίλειος αρχ. Καισαρείας*. Για το πλούσιο έργο του Μ. Βασιλείου (330-379) ισχύει ό,τι και για τους άλλους μεγάλους Πατέρες της Εκκλησίας του 4ου αιώνα. Δηλαδή, εκτός από τις θεολογικές τους απόψεις περιέχονται σε όλα σημαντικές ιστορικές πληροφορίες. Σημαντικότερα είναι:

7.1. *Ομιλίες κοινωνικού και εγκωμιαστικού χαρακτήρα*. Πρόκειται για ομιλίες οι οποίες θίγουν κοινωνικά προβλήματα της εποχής, αλλά εκφράζουν και τις σχέσεις χριστιανισμού και κοινωνίας με αφορμή πανηγυρικές συναθροίσεις, εορτές κ.λπ. Αποτελούν, έτσι, μια πρώτης τάξεως εικονογράφηση της κοινωνικής και πολιτιστικής κατάστασης του 4ου αιώνα.
ΕΚΔ. *PG* 31, 164-197, 217-261, 304-564, 586-617.

7.2. *Ασκητικά έργα.* Καταγράφουν τις οργανωτικές γραμμές που διείπαν το εγχείρημα του Μεγάλου Βασιλείου να λειτουργήσουν ασκητικές ομάδες υπό την καθοδήγησή του. Άλλοτε, έχουν τη δομή ευρύτερης πραγματείας, ενώ άλλοτε αποτελούν μακρές και άλλοτε συντομότερες απαντήσεις σε οργανωτικά προβλήματα και απορίες των μοναχών (Όροι κατά πλάτος, Όροι κατ' επιτομήν αντίστοιχα) και έτσι συνιστούν μια ιστορική απεικόνιση της εξέλιξης του μοναχισμού, αλλά και της κοινωνίας στην Καππαδοκία τη συγκεκριμένη περίοδο.
ΕΚΔ. *PG* 31, 619-1428.

7.3. *Επιστολές*. Καλύπτουν το διάστημα 358-378 μ.Χ. και ανέρχονται σε αρκετές εκατοντάδες δίνοντας μια ανάγλυφη εικόνα των εκκλησιαστικών και κοσμικών προσώπων, της εκκλησιαστικής ζωής και της κοινωνίας στην Καππαδοκία, της εξέλιξης της αρειανικής έριδας, των πελατειακών σχέσεων, των πνευματικών ρευμάτων κ.λπ.
ΕΚΔ. Y. Courtonne, *Saint Basile Lettre,s* τ. 1-3, Paris, 1957-1966.

8. *Γρηγόριος Νύσσης*. Μολονότι το έργο του είναι κυρίως θεωρητικό με θεολογικές πραγματείες, υπάρχουν ορισμένες εορταστικές ομιλίες για αγίους και πρόσωπα της εποχής του και 30 επιστολές που περιέχουν ενδιαφέρουσες πληροφορίες για ζητήματα εκκλησιαστικής ζωής της εποχής του.

8.1. *Εορταστικές Ομιλίες.*
ΕΚΔ. Gregorii Nysseni/Gregory of Nyssa*, Opera* X, 1 C. Heil/J. P. Cavarnos/O. Lendle, Leiden κ. ά., 1990, X, 2 E. Rhein/F. Mann/D. Teske/H. Polack, Leiden κ.ά., 1996.

8.2. *Επιστολές*. Πρόκειται για πλούσιες σε υλικό για τα εκκλησιαστικά γεγονότα και για πρόσωπα της εποχής του.
ΕΚΔ. P. Maraval, *Grégoire de Nysse, Lettres*, [SC 363], Paris, 1990.

9. Αμφιλόχιος Ικονίου, *Κατά Αποτακτιτών*. Το έργο αυτό δίνει πληροφορίες για ενθουσιαστικές αιρέσεις και ομάδες στη Μικρά Ασία που καταδικάστηκαν στη σύνοδο της Σίδης το 383 μ.Χ. και στην Κων/πολη το 394 μ.Χ. και αποτελεί πολύτιμη πηγή πληροφοριών.
ΕΚΔ. C. Datema, *Amphilochii Iconiensis Opera: orationes, pluraque alia quae supersunt, nonnulla etiam spuria* Turnhout, 1978.

10. Επιφάνιος Κύπρου, *Πανάριον αιρέσεων*. Πρόκειται για ογκώδη εγκυκλοπαίδεια 80 χριστιανικών αιρέσεων, αλλά και άλλων θρησκευτικών κινήσεων και συστημάτων κατά το διάστημα της ιστορικής παρουσίας του χριστιανισμού έως το 377 μ.Χ. που γράφτηκε το βιβλίο. Ιδιαίτερα στο δεύτερο μέρος παρέχονται μέσα από γραπτές πηγές και εμπειρία του ίδιου του συγγραφέα, πολύτιμες πληροφορίες για πρόσωπα, γεγονότα και ρεύματα των τεσσάρων πρώτων αιώνων.
Εκδ.: K. Holl, σε τρεις τόμους, A. Ancoratus και Panarion haer. 1-33, B. Panarion haer. 34-64 και Γ. Panarion haer. 65-80. De Fide 27 (GCS 25, 31, 37 αντίστ.), Berlin, 1915-1933.

11. *Λακτάντιος*. Υπήρξε Λατίνος συγγραφέας (γεννημένος περί το 250 μ.Χ. στην Αφρική) και απολογητής που άκμασε μεταξύ 305 και 323 μ.Χ. Έργα του με ιστορική σημασία είναι:

11.1. *Divinae Institutiones.* Αποτελεί βασικό έργο του συγγραφέα με απολογητικό χαρακτήρα που, προσπαθώντας να εξηγήσει τη σημασία του χριστιανισμού για την πρόοδο των ηθών και της κοινωνίας στη ρωμαϊκή εποχή, δίνει πολλές πληροφορίες για τη ζωή των χριστιανών στην κοινωνία (κυρίως των δυτικών περιοχών) στις αρχές του 4ου αιώνα.

ΕΚΔ.: S. Brandt, *Lactantius. Divinae institutiones, Eptiome divinarum institutionem* Λειψία κ.ά., 1890, ανατ. 2013 [*CSEL* 19/2] και μεμονωμένα P. Monat lib. 5, Paris, 1973 [*SC* 204-205], lib. 1 Paris, 1986 [*SC* 226], lib. 2, Paris, 1987 [*SC* 337], lib. 4, Paris, 1992 [*SC* 377].

11.2. *De mortibus persecutorum*. Γραμμένο μεταξύ 313 και 316 μ.Χ., το έργο αυτό εξιστορεί, με πολεμικό τρόπο, την ιστορία των διωγμών από την εποχή του Νέρωνα έως το Διάταγμα των Μεδιολάνων, δίνοντας πολύτιμες ιστορικές πληροφορίες για όλο τον πρώιμο χριστιανισμό σε σχέση με τη ρωμαϊκή εξουσία.
ΕΚΔ.: S. Brandt/G. Laubmann, [*CSEL* 27], Berlin, 1896, 171-238.

12. Λιβέριος, *Επιστολές.* Ο Πάπας Ρώμης Λιβέριος (352-366) υπήρξε μάρτυρας σημαντικών εκκλησιαστικοπολιτικών γεγονότων της εποχής του. Οι 13 σωζόμενες επιστολές του περιέχουν πολλές πληροφορίες γι' αυτά, όπως για την αυξανόμενη βαρύτητα της διδασκαλίας για τον ρόλο της Ρώμης ως «καθέδρας Πέτρου».
ΕΚΔ. Επ. 1331, 1345, 1349, 1381: *PL* τ. 8. 627: στο ίδιο τ. 10. 627: στο ίδιο τ. 16, 765. 219 (231): *CSEL* 14, 320, 327. 489: *PG*, 67.

13. *Όσιος Κορδούης* (+ 357/358). Γνωστός για τους αγώνες υπέρ της νικαιακής Ορθοδοξίας, είναι συγγραφέας και μικρών έργων, τα οποία αποτελούν σημαντικές ιστορικές πηγές για την κατανόηση της περίπλοκης εξέλιξης των αρειανικών ερίδων.

13.1. *Epistula ad Constantium imperatorem* (βλ. 54.6, 44).

13.2. *Epistula ad Julium papam*. Περιέχει πληροφορίες για την εξέλιξη των ερίδων στη Δύση.
ΕΚΔ. C. Turner, *Ecclesiae Occidentalis Monumenta Iuris Antiquissima*, Oxford, 1899, I, 644.

14. Αμβρόσιος Μεδιολάνων. Υπήρξε γνωστός επίσκοπος Μεδιολάνων (339-397), ο οποίος υπερασπίστηκε τη νικαιακή Ορθοδοξία. Καθώς υπήρξε μεγάλος θεολόγος και επίσκοπος σε μια από τις πρωτεύουσες του κράτους, ο ρόλος του και το έργο του έχουν γενικότερα μεγάλη σημασία για την ιστορία της περιόδου. Στα έργα με περισσότερες ιστορικές πληροφορίες συγκαταλέγονται τα:
14.1. *De officiis ministrorum*. Πρόκειται για ένα έργο ηθικής το οποίο απευθύνεται στους κληρικούς του (κατά το πρότυπο του σχετικού έργου του Κικέρωνα) συνταγμένο περί το 388 με 389 μ.Χ., με πληροφορίες για το εκκλησιαστικό έργο της εποχής.
ΕΚΔ. M. Testard, *Sancti Ambrosii Mediolanensis De officiis*, Turnhout, 2000.

14.2. *Έργα περί παρθενίας.* Πρόκειται για πέντε έργα (*De virginibus ad Marcellinam sororem* και *De viduis* γραμμένα περί το 377 μ.Χ., *De virginitate* 388/390, *De institutione virginis* 392/393 και *Exhortatio virginitatis* 394) που παροτρύνουν προς παρθενία ή αποτρέπουν τον δεύτερο γάμο των χηρών, αλλά απευθύνονται σε συγκεκριμένα πρόσωπα και επικαλούνται αγιολογικά πρότυπα όπως της Μαρίας ή της Θέκλας. Επομένως, έχουν τόσο προσωπογραφική αξία, όσο και ιστορική για την εξέλιξη προτύπων ευσεβείας, του έμφυλου λόγου κ.λπ. θεμάτων κοινωνικής ιστορίας του χριστιανισμού.
ΕΚΔ. I. Cazzaniga, *S. Ambrosii Mediolanensis Episcopi de Virginitate liber unus*, Turin, 1954. F. Gori, *Sant'Ambrogio: Opere morali II: Verginità e Vedovanza, τ. 14, bk. 1, De virginibus, De viduis, and bk. 2, De virginitate, De institutione virginis, Exhoratio Virginitatis*, Milano, 1989.

14.3. *De sacramentis-De mysteriis*. Πρόκειται για δύο στενά συνδεδεμένα μεταξύ τους έργα κατηχητικού περιεχομένου για νεοφύτους με πληροφορίες για λειτουργικά στοιχεία της εποχής και την ερμηνεία τους.
ΕΚΔ. O. Faller, [*CSEL* 79], Wien, 1955.

14.4. *Epistulae.* Το σώμα των επιστολών του, για ποικίλα θέματα και ερωτήματα, περιλαμβάνει και πολλές μαρτυρίες για τη δημόσια δράση του Αμβροσίου ως επισκόπου με αυτονόητη ιστορική σημασία για την περίοδο αυτή, π.χ. για την αντιπαράθεση με τον εθνισμό σε θέματα όπως τη μεταφορά του αγάλματος της Νίκης στον χώρο της Συγκλήτου στη Ρώμη.
ΕΚΔ. O. Faller, *S. Ambrosii Epistularum* libri I-VI, [*CSEL* 82/1] Wien, 1968, M. Zelzer *Epistularum libri VII-IX*, [*CSE*L 82/2] Wien, 1990, και του ιδίου *Epistularum liber decimus, Epistulae extra collectionem, Gesta concilii Aquileiensis* [*CSEL* 82/3], Wien, 1982.

15. Ιλάριος Πικτάβων (Pouatie). Έζησε μεταξύ 310 και 367 μ.Χ. καταλιμπάνοντας σημαντικό έργο κυρίως εναντίον του αρειανισμού. Πολλά έργα του (πέραν από δογματικά και εξηγητικά) φωτίζουν την εξέλιξη της αρειανικής διαμάχης στη Δύση και τη σχέση της με την Ανατολή.

15.1. *De synodis*. Γράφηκε περί το 358/9 μ.Χ. για να πληροφορήσει τους συνεπισκόπους του στη Δύση τα σχετικά με τις τριαδολογικές αντιπαραθέσεις στην Ανατολή.
ΕΚΔ. A. Feder, *S. Hilarii episcopi Pictaviensis Oper: pars qvarta: Tractatvs mysteriorvm; Collectanea antiariana parisina (fragmenta historica) cvm appendice (Liber I ad Constantvm). Liber ad Constantivm imperatorem (Liber II ad Constantivm). Hymni; Fragmenta minora; Spvria*, Βιέννη/Λειψία, 1916 [*CSEL* 65].

15.2. *Excerpta ex opere historico deperdito*. Εδώ περιέχονται πολλά επίσημα κείμενα κυρίως επιστολές συνόδων, όπως Σαρδικής, Αριμίνου κ.λπ.
ΕΚΔ.: Feder, ό.π.

15.3. *Liber ad Constantium imperatorem.*
ΕΚΔ.: Feder, ό.π.

Πηγές μεταγενέστερες που περιέχουν πληροφορίες για τον 4ο αιώνα: Από τα ιστορικά έχουμε: Συνεχιστές του Ευσεβίου, Γελάσιος Καισαρείας (δεν σώζεται αλλά το υλικό του χρησιμοποιήθηκε από άλλους), Σωκράτης Σχολαστικός, Σωζόμενος, Γελάσιος Κυζικηνός, Ρουφίνος (βλ. 5ος αιώνας), ενώ από θεολογικά έργα και Πατέρες έχουμε: Ιωάννου Χρυσοστόμου έργα, Αυγουστίνου Ιππώνος. Τέλος, σημειώνουμε τα μεταγενέστερα: Γεώργιος μοναχός, Ιορδάνης, Ιωάννης Λυδός, Ιωάννης Μαλάλας, Πασχάλιο Χρονικόν, Θεοφάνης Ομολογητής, Νικηφόρος Κων/λεως, Ευτύχιος Αλεξανδρείας, Βαρ Εβραίος, Νικηφόρος Κάλλιστος Ξανθόπουλος (για τα οποία βλ. σχετικά).

4.1.2 Άγραφες

16. Σημαντική ιστορική πηγή αποτελεί η εξέλιξη της ναοδομίας η οποία ταυτίζει την ανάδυση των χριστιανών στον δημόσιο χώρο με την οικοδόμηση των Βασιλικών. Βλ. Richard Krautheimer, *Παλαιοχριστιανική και βυζαντινή αρχιτεκτονική*, μετάφ. Φανή Μαλλούχου-Τουφάνο, Αθήνα, 1998[2], (πρωτότ. Έκδ., 1965).

4.2 ΔΕΥΤΕΡΕΥΟΥΣΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

4.2.1 Γενικά για την περίοδο

Βλ. Φειδά, *Ιστορία*, τ. Α΄, 319-542, Μόσχου, *Ιστορία*, Α΄, σσ. 105-123, Jedin *KG* τ. ΙΙ, *CHC* τ. Α΄, 538-589, τ. Β΄, A. Cassiday/F. W. Norris, Cambridge, 2008, τα σχετικά κεφάλαια.

4.2.2 Σύνοδοι και δόγματα – Μ. Αθανάσιος, Καππαδόκες

Δ. 1. Ηλίας Μουτσούλας, *Η αρειανική έρις και ο Μ. Αθανάσιος*, Αθήνα, 1978. Είναι η βασική θεολογική και πατρολογική μελέτη.

Δ. 2. Βασίλειος Τατάκης, *Η συμβολή της Καππαδοκίας στη χριστιανική σκέψη*, Αθήνα, 1989. Πρόκειται για παλαιά αλλά στιβαρή μελέτη για τη φιλοσοφική διάσταση του έργου των Καππαδοκών Πατέρων.

Δ. 3. Charles Kannengiesser, *Arius and Athanasius. Two Alexandrian Theologians*, Variorum, Hampshire, 1991. Αποτελεί σειρά συλλεγμένων μελετημάτων για τις διάφορες φάσεις και όψεις της σύγκρουσης.

Δ. 4. Manlio Simmonetti, *La crisi Ariana nel IV secolo*, Rome, 1975. Κατανοεί τον Αθανάσιο μέσα στη διαπάλη των αυτοχθόνων Αλεξανδρινών θεολογικών ρευμάτων.

Δ. 5. Rowan Williams, *Arius: Heresy and Tradition*, London, 1987. Πρόκειται για πρωτότυπη ματιά που συνδέει τον Άρειο και με την παραδοσιοκρατική σκέψη (Βιβλικισμός), αλλά έχει και εκκλησιαστικοϊστορική διάσταση.

Δ. 6. Rudolf Lorenz, *Arius judaizans? Untersuchungen zur dogmengeschichtlichen Einordnung des Arius*; Göttingen, 1979. Κομίζει νέες ενδιαφέρουσες προτάσεις για τη σχέση της σκέψης του Αρείου με τον Ιουδαϊσμό.

Δ. 7. W. Schneemelcher, Athanasios von Alexandrien als Theologe und Kirchenpolitiker, στο του ιδίου, *Gesammelte Aufsätze*, Thessaloniki, 1974. Εδώ αγωνίζεται να ανατρέψει την παλαιόθεν εικόνα του Μ. Αθανασίου ως πολιτικά αδίστακτου.

Δ. 8. Mark S. Smith, *The Idea of Nicaea in the Early Church Councils, AD 431-451*, Oxford, 2018. Καταδεικνύει τον ρόλο του προτύπου της Νικαίας στις Συνόδους του 5ου αιώνα.

Δ. 9. Volker H. Drecoll, *Die Entwicklung der Trinitätslehre des Basilius von Cäsarea: Sein Weg vom Homöusianer zum Neonizäner*, Göttingen, 1996. Συνιστά νεότερη προσέγγιση που κατανοεί εξελικτικά τη σκέψη του Μ. Βασιλείου.

Δ. 10. A. – M. Ritter, *Das Konzil von Konstantinopel und sein Symbol*, Göttingen, 1965. Πρόκειται για μια διεισδυτική ανάλυση της διαδικασίας οικοδόμησης του Συμβόλου.

4.2.3 Χριστιανισμός και Μ. Κων/νος

Δ. 11. T. D. Barnes, *Constantine and Eusebius*. Cambridge MA/London, 1981. Αποτελεί μελέτη της ιστορικής και πνευματικής πορείας των δύο και της δημιουργίας (σε τρίτο κεφάλαιο) της χριστιανικής αυτοκρατορίας.

Δ. 12. Dimiter Angelov, The Donation of Constantine and the Church in Late Byzantium, στό τοῦ ἰδίου (επιμ.), *Church and Society in Late Byzantium*, Kalamazoo, 2009, 91-157. Ασχολείται με την πρόσληψη της Κωνσταντίνειας Δωρεάς στον υπόλοιπο Μεσαίωνα.

Δ. 13. R. van Dam, The many conversions of the emperor Constantine, στο K. Mills/A. Grafton (επιμ.), *Conversion in late antiquity and the early Middle Ages: seeing and believing*, Rochester NY, 2003), 127–51.

Δ. 14. M. Wallraff, *Christus Verus Sol: Sonnenverehrung und Christentum in der Spätantike*, [Jahrbuch für Antike und Christentum, Ergänzungsband 32], Münster, 2001.

Δ. 15. Κ. Π. Χρήστου/Π. Κατσώνη/Κ. Μποζίνης, *Ο Μέγας Κωνσταντίνος και η εποχή του. Διεθνές Συνέδριο* Θεσσαλονίκη, 2022. Αποτελεί συλλογικό τόμο από συνέδριο που έγινε το 2013 και καλύπτει πλειάδα θεμάτων με υψηλού επιπέδου συμβολές.

4.2.4 Χριστιανισμός και Ρωμαίοι Καίσαρες

Δ. 16. E. Peterson, *Der Monotheismus als politisches Problem: ein Beitrag zur Geschichte der politischen Theologie im Imperium Romanum*, Leipzig, 1935. Πρόκειται για παλαιό αλλά κλασικό μελέτημα για το θέμα.

Δ. 17. Averil Cameron, *Η Ύστερη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία* μετάφ. Ι. Κράλλη, Αθήνα, 2000 (α΄ έκδ. 1993). Αποτελεί απαραίτητο για μια σύγχρονη εξοικείωση με τα βασικά γεγονότα της περιόδου.

Δ. 18. F. Dvornik, *Early Christian and byzantine Political Philosophy. Origins and Background* I-II, Washington, 1966. Αν και κάπως παλαιό, παρουσιάζει μια από τις πληρέστερες εξετάσεις της επίδρασης της θρησκείας στο φαινόμενο της πολιτικής εξουσίας στην ανατολική Μεσόγειο, ξεκινώντας από την αρχαία Αίγυπτο και φθάνοντας στον Ιουστινιανό.

Δ. 19. G. Fowden, *Empire to Commonwealth, Consequences of monotheism in late antiquity*, Princeton N. J., 1993. Αποτελεί νεότερη εργασία που εμφανίζει τις παραλληλίες και αλληλεπιδράσεις του Μονοθεϊσμού και της έννοιας της αυτοκρατορίας.

Δ. 20. André Grabar, *L΄ empereur dans l΄ art byzantin*, Paris, 1936. Πρόκειται για παλαιότερη πολύ σημαντική εργασία που συλλέγει στοιχεία από την τέχνη για να τεκμηριώσει τον ρόλο του αυτοκράτορα μέσα απ' αυτήν.

4.2.5 Χριστιανισμός και Ελληνισμός – σύγκρουση και σύνθεση ιδεών

Δ. 21. Κ. Δ. Γεωργούλης, *Ιστορία της ελληνικής φιλοσοφίας*, Αθήνα, 1994. Αποτελεί βασική εγκυκλοπαιδική εξοικείωση με τον κόσμο της ελληνικής φιλοσοφίας, ειδικά κατά την ελληνορωμαϊκή περίοδο, που είναι το λίκνο της ανάπτυξης της χριστιανικής σκέψης.

Δ. 22. Ιωάννης Ζηζιούλας, Από το προσωπείον εις το πρόσωπον - η συμβολή της πατερικής θεολογίας εις την έννοιαν του προσώπου, στο *Χαριστήριον εις τιμήν του μητροπολίτου Γέροντος Χαλκηδόνος Μελίτωνος*, Θεσσαλονίκη, 1977, 287-323. Πρόκειται για από τις σημαντικότερες συμβολές στην κατανόηση της επίδρασης της Τριαδολογίας του 4ου αιώνα στην υπαρξιακή έννοια του προσώπου.

Δ. 23. Ι. Μέγιεντορφ, *Η βυζαντινή κληρονομιά στην Ορθόδοξη Εκκλησία*, μετάφ. Δ. Μόσχου, Αθήνα, 1990. Προβάλλει πολλές και σημαντικές όψεις του «βυζαντινού χριστιανισμού» (από ξεχωριστά άρθρα) από έναν κορυφαίο εκκλησιαστικό ιστορικό.

Δ. 24. Ν. Μπουγάτσου, *Η πολιτική ζωή και σκέψη των Ελλήνων Πατέρων*, Αθήνα, 1986. Πρόκειται για κοινωνιστική προσέγγιση στο πολύ σημαντικό ζήτημα.

Δ. 25. Γ. Φλωρόφσκυ, *Έργα,* τ. 1-8, μετάφ. Ν. Πουρναρά, Δ. Τσάμη κ.ά., Θεσσαλονίκη, 1976 κ.ε. Συνιστά συνολική έκδοση των αγγλικών κειμένων του, τα οποία, σχεδόν στο σύνολό τους, αφορούν όψεις της εκκλησιαστικής ιστορίας.

Κεφάλαιο 5

Ο 4ος ΑΙΩΝΑΣ Β΄: ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΑ, ΣΥΓΚΡΟΥΣΗ ΜΕ ΤΟΝ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟ, ΔΙΑΔΟΣΗ ΤΟΥ ΕΥΑΓΓΕΛΙΟΥ, ΜΟΝΑΧΙΣΜΟΣ, ΛΑΤΡΕΙΑ

Σύνοψη

Η έξοδος του χριστιανισμού στον κόσμο διαδίδει το ευαγγέλιο, αλλά και συγκρούεται πιο ανοικτά με τον εθνισμό, ενώ αναπτύσσονται νέες μορφές κοινοτικού βιώματος της αγιότητας (άσκηση) και λατρείας σε ειδικούς χώρους. Παρατίθενται οι πηγές και η βιβλιογραφία που αφορούν αυτά τα ζητήματα.

Προαπαιτούμενη γνώση

Δεν απαιτείται.

Συντομογραφίες

Συντμήσεις	Ανάλυση
CHC	Cambridge History of Christianity, τ. 1-9
CSCO	Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium
CSEL	Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum
Jedin KG	H. Jedin (επιμ.), Handbuch der Kirchengeschichte τ. I-VII, Freiburg/Basel/Wien 1985
PG	*Patrologia Graeca*
PL	*Patrologia Latina*
PO	*Patrologia Orientalis*
SC	*Sources Chrétiennes*
ΒΕΠΕΣ	Βιβλιοθήκη Ελλήνων Πατέρων και Εκκλησιαστικών Συγγραφέων
Μόσχου, Ιστορία	Δ. Μόσχος, *Συνοπτική ιστορία του χριστιανισμού* τ. Α΄, *Η πρώτη χιλιετία*, τ. Β΄, *Από το Σχίσμα έως τους νεώτερους χρόνους*, Αθήνα, 2014,
Φειδά, Ιστορία	Βλ. Φειδάς, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, τ. Α΄ Αθήναι, 2002, τ. Β΄, Αθήναι, 2002, τ. Γ΄ Αθήναι, 2014

5.1 ΠΗΓΕΣ

5.1.1 Γραπτές

1. *Αυτοκρατορικοί νόμοι* (βλ. Θεοδοσιανός Κώδικας).

2. *Λιβανίου Επιστολές*. Ο Λιβάνιος ήταν ο πιο διάσημος δάσκαλος ρητορικής στην Αντιόχεια τον 4ο αιώνα με μαθητές από τους σημαντικότερους διοικητικούς και πνευματικούς παράγοντες της εποχής. Ήταν εθνικός, αλλά είχε μαθητή τον Ιωάννη Χρυσόστομο. Συνέγραψε ένα πολύ σημαντικό σώμα επιστολών που γράφτηκαν μεταξύ 355 και 365 και 388 με 393 μ.Χ. και που, μαζί με την αυτοβιογραφία του, περιέχει αφθονότατες και σημαντικότατες λεπτομέρειες για τη ζωή και την κοινωνία της εποχής, τις σχέσεις χριστιανών και εθνικών, καθώς και προσωπογραφικά στοιχεία για τα πρόσωπα (χριστιανούς και εθνικούς) που εμφανίζονται μέσα σ' αυτές.
   ΕΚΔ. R. Förster, *Libanii Opera*, vol. 10, Epistulae 1–839 Λειψία, 1921) και του ιδίου *Libanii Opera*, vol. 11, Epistulae 840–1544 Λειψία, 1922.

3. Ευναπίου Σάρδεων, *Υπομνήματα Ιστορικά ή Χρονική Ιστορία*. Ο Ευνάπιος (349-420 μ.Χ.) ανήκει στους εθνικούς ιστορικούς οι οποίοι βλέπουν κριτικά την παρουσία των χριστιανών στην κοινωνική ζωή και τα έργα τους σώζονται σε μικρά μόνον αποσπάσματα.[14] Η ιστορία του περιέγραφε τα γεγονότα από το 270 έως το 404 και, μολονότι στέκεται στις αρχές του 5ου αι., δίνει έμφαση στη διακυβέρνηση του Ιουλιανού, στην περίοδο των Γότθων και του Θεοδοσίου. Στα αποσπάσματά της υπάρχουν λίγες πληροφορίες για τις σχέσεις χριστιανών και εθνικών στο κέντρο και την περιφέρεια.
   ΕΚΔ. Karl Wilhelm Ludwig Müller, *Fragmenta Historicorum Graecorum*, Paris, 1853, iv.

4. *Κείμενα εκκλησιαστικών διατάξεων*. Κατά τον 4ο αιώνα τα κείμενα εκκλησιαστικών διατάξεων των προηγούμενων αιώνων (Διδαχή, Didascalia Apostolorum, Αποστολική Παράδοση Ιππολύτου βλ. σχετικά) εξελίσσονται σε μεγαλύτερες συλλογές και σταδιακά μετατρέπονται από ομιλητικά κείμενα σε κανόνες. Τέτοια είναι:

4.1. *Αποστολικοί Κανόνες* (μετά 340). Πρόκειται για 85 Κανόνες, εξ ονόματος των αγίων Αποστόλων, που απηχούν εκκλησιαστικές συνθήκες του πρώτων δεκαετιών του 4ου αιώνα. Αποτέλεσαν στη συνέχεια το τελευταίο μέρος του μεγάλου συμπιλήματος των Αποστολικών Διαταγών (βλ. σχετικά).
   ΕΚΔ. *ΒΕΠΕΣ* τ. 2, σ. 172-180. M. Metzger, *Les Constitutions Apostoliques* τ. III (livres VII, VIII) [*SC* 336], Paris 1987, 274-308.

4.2. *Διαταγαί των Αγίων Αποστόλων* (Αποστολικές Διαταγές), μεταξύ 375 και 400 μ.Χ. Αποτελεί μεγάλο συμπίλημα το οποίο ενσωματώνει και προσαρμόζει στις συνθήκες του τέλους του 4ου αιώνα τις παλαιότερες συλλογές. Τα βιβλία 1-6 αναπτύσσουν τις διατάξεις της Συριακής *Didascalia Apostolorum* (βλ. σχετικά). Το α΄ μισό του 7ου τη διδασκαλία περί δύο οδών της Διδαχής, το β΄μισό διατάξεις περί βαπτίσματος, ενώ τέλος το 8ο περιέχει διατάξεις περί χειροτονιών κ.λπ. από την Αποστολική Παράδοση Ιππολύτου (βλ. σχετικά) και οι πρώτες δύο παράγραφοι μια ανεξάρτητη (και πολύ ενδιαφέρουσα) πραγματεία περί χαρισμάτων, ενδεχομένως συγγραφείσα αρχικά από τον ίδιο τον Ιππόλυτο. Ολοκληρώνεται με τους 85 Αποστολικούς Κανόνες (βλ. σχετικά).
   ΕΚΔ. ΒΕΠΕΣ τ. 2, σσ. 5-171. M. Metzger, *Les Constitutions Apostoliques* τ. I, (livres I, II) [*SC* 320] Paris 1985, τ. II (livres III-VI) [*SC* 329] Paris , τ. III (livres VII, VIII) [*SC* 336], Paris, 1987.

4.3. *Κανόνες Μεγάλου Αθανασίου* (στην κοπτική).

4.4. *Κανόνες Ιππολύτου* (στην αραβική). Συνιστά συλλογή 38 κανόνων οι οποίοι αποτελούν προσαρμογή της Αποστολικής Παράδοσης (βλ. σχετικά) στις συνθήκες της αιγυπτιακής πραγματικότητας στα μέσα του 4ου αιώνα.
   ΕΚΔ. R.-G. Coquin, *Les Canons d΄ Hippolyte* [*PO* 31, 2], Paris, 1966.

5. *Κανόνες Συνόδων, Α΄ Οικ. Αντιοχείας, Σαρδικής, Β΄ Οικουμενικής*. Πρόκειται για τους κανόνες οι οποίοι διαμόρφωσαν σε μεγάλο βαθμό το θεσμικό πλαίσιο λειτουργίας της χριστιανικής Εκκλησίας, τη λατρεία και

[14] Απ. Καρπόζηλου, *Βυζαντινοί Ιστορικοί και χρονογράφοι*, τ. Α΄, Αθήνα, 1997, σσ. 277-297.

τα ήθη, και επικυρώθηκαν αργότερα από την Πενθέκτη Οικουμενική Σύνοδο (βλ. σχετικά). Αποτελούν απαραίτητη πηγή γενικά για την ιστορία του χριστιανισμού.

ΕΚΔ. P.-P. Joannou, *Fonti, Fascicolo IX, Discipline generale antique (IIe – IXe s.)*, τ. I_1-I_2, Roma, 1962· τ. II, Roma, 1963· Index, Roma, 1964. Γεωργίου Α. Ράλλη/Μιχαήλ Ποτλῆ, Σύνταγμα τῶν Θείων καί ἱερῶν κανόνων τῶν τε Ἁγίων καί πανευφήμων Ἀποστόλων καί τῶν ἱερῶν οἰκουμενικῶν καί τοπικῶν συνόδων καί τῶν κατά μέρος Ἁγίων Πατέρων, τ. 1-6, Ἀθῆναι, 1852-1859.

6. Αθανασίου Μεγάλου, *Βίος Μ. Αντωνίου (Vita Antonii)*. Πρόκειται για βασικό κείμενο που όχι μόνο εξιστορεί τον βίο του ιδρυτή του μοναχισμού, αλλά επέδρασε και στη διαμόρφωση του ίδιου του μοναχισμού κατόπιν. Γραμμένο από τον Μ. Αθανάσιο το 356 μ.Χ. έχει πλούτο πληροφοριών για την περίοδο και τον Μ. Αντώνιο οι οποίες είναι αξιόπιστες λόγω του κύρους του συγγραφέα, καθώς και της χρονικής εγγύτητας, αλλά οπωσδήποτε επειδή υπακούει και στους κανόνες γραμματειακών ειδών της εποχής (εγκώμιο, επίδραση από το αλεξανδρινό μυθιστόρημα κ.λπ.) καθώς και τις θεολογικές ερμηνείες του Μ. Αθανασίου χρειάζεται προσοχή στην αποκωδικοποίηση επιμέρους στοιχείων. Σώζεται και σε συριακή εκδοχή με ενδιαφέρουσες αποκλίσεις.

ΕΚΔ. *Vie d'Antoine/Athanase d'Alexandrie; introduction, texte critique, traduction, notes et index,* par G.J.M. Bartelink, [*SC* 400], Paris, 1994. Συριακή στο R. Draguet, , *La vie primitive de S. Antoine conservée en syriaque* [*CSCO* 417] (κείμενο), [*CSCO* 418] (Discussion et traduction), Louvain, 1980.

7. *Παχωμιακά κείμενα*. Πρόκειται για τα κείμενα τα οποία συνδέονται με τον βίο του Αιγυπτίου ασκητή αγίου Παχωμίου, αλλά και με τη διαμόρφωση του κοινοβιακού μοναχισμού που αυτός εισήγαγε, με μακρά και έντονη επίδραση στο είδος αυτό του μοναχισμού σε όλο τον χριστιανικό κόσμο (Ανατολής και Δύσεως) έως σήμερα. Τα κείμενα αυτά είναι εξίσου σημαντικά και για τις ιστορικές συνθήκες στην Αίγυπτο τον 4ο αιώνα και ειδικά στην (λίγο γνωστή) περιοχή της Άνω Αιγύπτου.

7.1. *Βίοι Παχωμίου – Παραλειπόμενα*. Συνιστά σύνολο από κείμενα τα οποία εξιστορούν τον βίο του ιδρυτή του κοινοβιακού μοναχισμού στην Άνω Αίγυπτο, με ενδιαφέρουσες λεπτομέρειες, που αφορούν τη ζωή στην Αίγυπτο τον 4ο αιώνα. Σώζονται πολλές εκδοχές στα ελληνικά (με κυριότερες 4, αλλά και άλλες), στα βοχαϊρικά κοπτικά, στα σαχιδικά κοπτικά (αρχαιότερες από τα βοχαϊρικά), στα λατινικά (μεταφ. από τον Διονύσιο τον Μικρό), αλλά και στα αραβικά, που χρονολογούνται από το β΄ μισό του 4ου αιώνα (λίγο μετά την κοίμηση του Παχωμίου) και φθάνουν μέχρι τις αρχές του 5ου αι. Επίσης, ενδιαφέρον έχουν και τα *Παραλειπόμενα* που αποτελούν προσπάθεια δημιουργίας ενός είδους Γεροντικού (βλ. σχετικά) σχετικού με τον Παχώμιο. Η σχέση μεταξύ αυτών των κειμένων αποτελεί από τα πλέον δυσεπίλυτα και ο χρήστης πρέπει να παρακολουθήσει τη σχετική έρευνα από τους Veilleux, Chitty και Lefort.

ΕΚΔ. Κοπτική Βοχαϊρική, *S. Pachomii vita bohairice scripta*, edidit L. Th. Lefort [*CSCO*], 89, Louvain, 1925. Ελληνικές *S. Pachomii Vitae graecae*, ediderunt Hagiographi Bollandiani ex recensione Fr. Halkin, [SHG 19], Brüssels, 1932. Λατινική *La Vie latine de saint Pachôme, traduite du Grec par ny le Petit*. Édition Critique par H. van Cranenburgh, Brüssels, 1969. Κοπτική Σαχιδική *S. Pachomii vitae sahidice scriptae*, L. Th. Lefort, [CSCO 99/100], Louvain, 1933/1934. Αραβική *Histoire de S. Pakhôme et de ses communautés, documents coptes et arabes inédits,* publiés et traduits par E. Amélineau, Paris, 1889.

7.2. *Αποσπάσματα κατηχήσεων και διδαχών*. Συνιστούν σημαντικά κείμενα που θεωρούνται ότι προέρχονται από τον ίδιο τον Παχώμιο και απεικονίζουν τη νοοτροπία, το θεολογικό πνεύμα και την οργάνωση του κοινοβίου.

ΕΚΔ. *Oeuvres de S. Pachôme et de ses disciples*, éditées par L. Th. Lefort, CSCO 159, Louvain, 1956, 1-26, 26-30.

7.3. *Επιστολές*. Πρόκειται για κείμενα, κατά το πλείστον αυτόγραφα του Παχωμίου, τα οποία σώζονται σε ελληνικά και σαχιδικά κοπτικά με μια αυτοσχέδια «συνθηματική» χρήση του αλφαβήτου και έντονη διακειμενικότητα από τη Γραφή και προφητικό ύφος που, υπό προϋποθέσεις, μας επιτρέπουν μια πρόσβαση στα βιώματα του αρχικού παχωμιακού κοινοβίου. Ο Joest έκανε μια πειστική προσπάθεια αποκρυπτογράφησης και λογικής μετάφρασής τους στα γερμανικά.

ΕΚΔ. H. Quecke, *Die Briefe Pachoms, Griechischer Text der Hs W. 145 der Chester Library, Textus patristici et liturgici Fasc. 11*, Regensburg, 1975.

7.4. *Κανόνες*. Τα κείμενα αυτά οργανώνουν το αρχικό παχωμιακό κοινόβιο και αποτελούν μια σταδιακή αποκρυστάλλωση παραινέσεων και κατά περίπτωση οδηγιών και προφορικών διδασκαλιών του Παχωμίου. Σώζονται κατά βάση στα λατινικά από μια μετάφραση του Ιερωνύμου το 400 μ.Χ., καθώς και σε μια αιθιοπική μετάφραση. Η διαμόρφωση τους αποτελεί θέμα μεγάλης επιστημονικής συζήτησης, όμως ως κείμενο επέδρασε καταλυτικά στη διαμόρφωση του κοινοβιακού μοναχισμού και στη Δύση, δηλαδή στη Regula Magistri και τον Κανόνα του Βενεδίκτου της Νουρσίας (βλ. σχετικά).

ΕΚΔ. *Pachomiana Latina, Régle et Epitres de S. Pachôme, Epitre de S. Theodore et «Liber», de S. Orsiesius. Texte latin de S. Jerôme,* édité par A. Boon. Appendice: La Régle de S. Pachôme, Louvain, 1932.

8. *Ιστορία των κατ' Αίγυπτον μοναχών (Historia Monachorum in Aegypto)*. Αποτελεί λαϊκό ανάγνωσμα με τη μορφή ταξιδιωτικού χρονικού ομάδας ταξιδιωτών οι οποίοι ταξίδευσαν, διά του Νείλου, από τον Νότο έως τον αιγυπτιακό Βορρά, αποτυπώνοντας εντυπώσεις από ασκητές και ασκητικές ομάδες, προσκυνήματα και περιοχές. Γράφτηκε περί το 397 μ.Χ. και περιέχει υποκειμενικές μεν και όχι πολύ αξιόπιστες στις λεπτομέρειες, αλλά ουσιαστικές στην πρόσληψη και διάδοσή τους εικόνες για τον αιγυπτιακό μοναχισμό, που (σε συνδυασμό πάντα με άλλες πηγές) μπορεί να βοηθήσει τον ιστορικό του χριστιανικού μοναχισμού και της χριστιανικής Αιγύπτου κατά την περίοδο αυτή. Το κείμενο βρήκε μεγάλη διάδοση σε μοναστικά αντιγραφεία των επόμενων αιώνων αναμιγνυόμενο και με τη *Λαυσαϊκή Ιστορία* (βλ..σχετικά), ενώ σώζεται και σε λατινική μετάφραση του Ρουφίνου και Συριακή.

ΕΚΔ. Ελληνική από τον A.-J. Festugière, *Historia Monachorum in Aegypto. Edition critique du texte grec*, Brussels, 1961. Λατινική v. E. Schulz-Flügel, Tyrannius Rufinus – Historia monachorum sive de vita sanctorum patrum, Berlin/NY, 1990. Συριακή A. W. Budge, *The Book of Paradise*, London, 1904, τ. 1, 345-431 (κείμ.), σσ.485-585 (αγγλ. μετάφραση).

9. *Επιστολαί Αμμωνά*. Πρόκειται για σύνολο επιστολών του μοναστικού πατέρα και φίλου του Μ. Αντωνίου το οποίο αποτελεί πηγή για τις αντιλήψεις και τις εμπειρίες της πρώτης γενιάς του Αιγυπτιακού μοναχισμού.

Εκδ. F. Nau, [*PO* 11], Paris, 1916, 393-454.

10. *Κανών Αντωνίου*. Πρόκειται για κείμενο μοναστικού κανόνα του τέλους του 4ου αιώνα σε λατινική μετάφραση το οποίο συνδέεται με το όνομα του Μεγάλου Αντωνίου (αλλά χωρίς ιστορική βάση), που απεικονίζει την οργάνωση μορφών ημι-αναχωρητικού μοναχισμού στην κεντρική Αίγυπτο κατά την εν λόγω περίοδο.

Εκδ. *Antonii magni abbati regulae, sive canones*, *PG* 40, 1065-1074.

11. *Σεραπίων Θμούεως*. Πρόκειται για επίσκοπο και θεολόγο συγγραφέα ο οποίος υπήρξε σύγχρονος και φίλος του Μ. Αθανασίου στην Αίγυπτο. Σημαντικά για την ιστορία του μοναχισμού και της λατρείας είναι τα εξής:

11.1. *Κατά Μανιχαίων*. Αποτελεί αντιρρητικό έργο, με ιδιαίτερη αξία για την κατανόηση των απόψεων των Μανιχαίων, μέσα από αποσπάσματα.

ΕΚΔ. *PG* 40, 900-924.

11.2. *Ευχολόγιο*. Πρόκειται για πολύ σημαντικό κείμενο που αποτυπώνει αρχαίες λειτουργικές ευχές και πράξεις, αλλά αποτελεί και πηγή για την αρχέγονη λειτουργική θεολογία.

ΕΚΔ. M. Johnson, *The Prayers of Sarapion of Thmuis. A Literary, Liturgical and Theological Analysis*, Rome, 1995.

11.3. *Προς Μονάζοντας*. Είναι επιστολιμαία πραγματεία με χαρακτήρα εγκωμίου στη μοναστική κίνηση (πιθανότατα νόθα) που έχει σημασία για την κατανόηση της πρόσληψης και ερμηνείας του μοναχισμού από την περιβάλλουσα κοινωνία του τέλους του 4ου αιώνα.

ΕΚΔ. *PG* 40, 925D-941B.

12. *Der-Balyzeh*. Πρόκειται για παπυρικό εύρημα από την Αίγυπτο (πιθανόν του 6ου αι.), με αποσπάσματα από ευχή της Αναφοράς και άλλες ευχές, το οποίο διαφέρει από το Ευχολόγιο Σεραπίωνος και αποτελεί πηγή για την εξέλιξη της λατρείας έως τον 4ο αιώνα.

ΕΚΔ. Ευ. Θεοδώρου, Η ευχαριστιακὴ αναφορὰ της Μονής Dêr-Balyzeh (Εισαγωγικὰ –. Κείμενον – Σχόλια), *Θεολογία* 61 (1990), 380-389.

13. Αρχαίες Λειτουργίες και λειτουργικοί τύποι. Η έρευνα βρίσκει τις παλαιότερες μορφές Λειτουργίας (κυρίως της ευχής της Αναφοράς) ως πολύ σημαντικές πηγές για την εξέλιξη τόσο της λατρείας όσο και της θεολογίας της.
ΕΚΔ. Π. Τρεμπέλα, *Λειτουργικοί τύποι Αιγύπτου και Ανατολής*, Αθήνα, 1961.

14. *Itinerarium Burdigalense*. Πρόκειται για ταξιδιωτικό οδοιπορικό προσκυνητή από το Bordeaux στην Ιερουσαλήμ, περί το έτος 333 μ.Χ., που έχει ενδιαφέρον για την τοπογραφία της Ιερουσαλήμ, καθώς την περιγράφει σε μια περίοδο που δεν έχει αναπτυχθεί πολύ η χριστιανική πόλη και μπορούν να εξαχθούν συμπεράσματα για την εξέλιξή της.
ΕΚΔ. P. Geyer/O. Cuntz, Itineraria et Alia Geographica, *Corpus Christianorum, Series Latina* 175 (1965), 1-26.

15. *Οδοιπορικό Αιθερίας*. Πρόκειται για την καταγραφή του προσκυνηματικού οδοιπορικού της πλούσιας Ισπανίδας Αιθερίας (ή Εγερίας) στους Αγίους Τόπους, κατά το τέλος του 4ου αιώνα. Οι πληροφορίες για όσα είδε και έζησε εκεί (ακολουθίες, εορτασμός του Πάσχα κ.λπ.) αποτελούν μια από τις σημαντικότερες πηγές για την εξέλιξη της χριστιανικής λατρείας, των εορτών και της διαμόρφωσης των ιερών χώρων στον χριστιανισμό.
ΕΚΔ. P. Geyer, *Itinera Hierosolymitana saeculi iv–viii* [*CSEL* 39], Λειψία, 1898, 37-101.

16. *Πάπυροι*. Από τους παπύρους που χρονολογούνται τον 4ο αιώνα μερικοί είναι ιδιαίτερα σημαντικοί τουλάχιστον για την ιστορία του χριστιανισμού στην Αίγυπτο, ενώ πολλοί περιέχουν κείμενα Πατέρων ή εκκλησιαστικά κείμενα και μας επιτρέπουν από τα ευρήματα να αξιολογήσουμε τη διάδοση και την αποδοχή των διαφόρων έργων στην περιοχή της Αιγύπτου. Ξεχωρίζουμε το αρχείο Παϊέου ή Παγαίου (P.Lond. 6 1914), που μας δίνει πληροφορίες για τη σχέση του Μ. Αθανασίου και των Μελιτιανών (βλ. H. Idris, Bell, *Jews and Christians in Egypt the Jewish troubles in Alexandria and the Athanasian controversy*, London, 1924), το αρχείο του Νέφερου που εμπλουτίζει επίσης τη γνώση μας για τους Μελιτιανούς και πρώιμα μοναστήρια στην Κεντρική Αίγυπτο (βλ. B. Kramer/J. C. Shelton, *Das Archiv des Nepheros und verwandte Texte*, Mainz, 1987), καθώς και μια μεγάλη συλλογή που αφορά τον Αββά Ιωάννη (πιθανόν τον Λυκοπολίτη), αλλά και πολλούς άλλους ήδη από τον 2ο αι. (βλ. M. Naldini, *Il cristianesimo in Egitto. Lettere private nei papiri dei secoli II-IV*, Firenze, 1968), καθώς και στο J. van Haelst, Les sources papyrologiques concernant l'Église en Égypte à l'époque de Constantin, στο D. Samuel (επιμ.), *Proceedings of the Twelfth International Congress of Papyrology*, Toronto, 1970, 497-503. Τέλος, η πρώτη μνεία του όρου μοναχός σε ιδιωτικό έγγραφο στο E. A. Judge, Fourth-Century Monasticism in the Papyri, στο R. S. Bagnall/G. M. Browne/A. E. Hanson/L. Koenen (Hrsg.), *Proceedings of the Sixteenth International Congress of Papyrology*, NY, 1980, July, 24-31 July, American Studies in Papyrology 23, Chico CA 1981, 613-620. Άλλο υλικό βρίσκεται επίσης στο E. A. Judge/S. R. Pickering, *Papyrus Documentation of Church and Community in Egypt to the Mid- Fourth Century*, JAC 20 (1977), 47-71 και στο G. Tibiletti, *Le lettere private nei papiri greci del iii e iv secolo d. C.: tra paganesimo e cristianesimo*, Milan, 1979. Πέραν αυτών μπορεί κανείς να ανατρέξει σε μεγαλύτερες εκδοτικές σειρές *The Oxyrhynchus papyri*, 67 τ, B. P. Grenfell/A. S. Hunt (εκδ.) London 1916–2001 και B. Kramer/R. Hübner/M. Gronewald (επιμ.), 10 τ., [*Abhandlungen der Rheinisch-Westfälischen Akademie der Wissenschaften, Sonderreihe papyrologica Coloniensia 7*], Opladen 1976 κ.ε.

17. *Επιγραφές*. Πλάι στα γενικά σώματα επιγραφών τα οποία έρχονται στο φως της δημοσιότητας, βρίσκουμε και πιο στοχευμένα: Brown, S. Kent. 'Coptic and Greek inscriptions from Christian Egypt: a brief review', στο B. A. Pearson/J. E. Goehring (επιμ.), *The roots of Egyptian Christianity*, Minneapolis, 1992, 26–41.

5.1.2 Άγραφες

18. *Αρχαιολογικά ευρήματα στην Αλεξάνδρεια*. B. Tkaczow, 'Archaeological sources for the earliest churches in Alexandria', στο W. Godlewski (επιμ.), *Coptic studies: acts of the third international congress of Coptic studies,Warsaw, 20–25 August 1984*, Warsaw, 1990, σσ. 431–435.

19. *Αρχαιολογικά ευρήματα στη Ρώμη*. J. Guyon, *Le cimetière aux deux Lauriers: recherches sur les catacombes romaines*, [Roma sottereranea cristiana 7], Rome, 1987.

5.2 ΔΕΥΤΕΡΕΥΟΥΣΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

5.2.1 Γενικά, βλ. Κεφ. 4

5.2.2 Οργάνωση της Εκκλησίας – κλήρος, επίσκοπος και σύνοδος

Δ. 1. Georg Kretschmar, Die Konzile der Alten Kirche, στο H. J. Margull (επιμ.) *Die ökumenischen Konzile der Christenheit*, Stuttgart, 1961, 13-74. Αποτελεί θεμελιώδη εργασία η οποία εξηγεί την προέλευση και την εξέλιξη των συνόδων πριν την Α΄ Οικουμενική

Δ. 2. Elizabeth Herrmann, *Ecclesia in Re Publica. Die Entwicklung der Kirche von pseudostaatlicher zu staatlich inkorporierter Existenz*, Frankfurt a. M./Bern/Circenster, 1980. Πρόκειται για πρωτοποριακή εργασία η οποία δείχνει τη σταδιακή προσαρμογή του χριστιανισμού στις νομικές μορφές ρωμαϊκών πολιτειακών θεσμών και πώς αυτό τελικά ενσωμάτωσε τον χριστιανισμό στο εσωτερικό τους.

Δ. 3. Claudia Rapp, *Holy Bishops in Late Antiquity*, Berkeley/Los Angeles, London, 2005. Είναι η πληρέστερη νεότερη εργασία για τους παράγοντες που διαμόρφωσαν τον ρόλο και τη φυσιογνωμία του επισκόπου τον 4ο αιώνα.

Δ. 4. Raymond van Dam, Bishops and Clerics during the Fourth Century: Numbers and Their Implications, στό J. Leemans/P. Van Nuffelen/ Sh. W. J. Keough/C. Nicolaye (ἐπιμ.*), Episcopal Elections in Late Antiquity*, Berlin, 2011, 217-242, η οποία είναι εργασία με στοιχεία και αριθμούς για τον κλήρο τον 4ο αιώνα.

5.2.3 Ο μοναχισμός

Δ. 5. Ανδρέας Ι. Φυτράκης, *Οι μοναχοί ως κοινωνικοί διδάσκαλοι και εργάται εν τη αρχαία Ανατολική Εκκλησία*, Αθήναι, 1950. Συνιστά σημαντικότατη εργασία στηριγμένη σε πηγές και κριτικό έλεγχο.

Δ. 6. Σ. Αγουρίδης, *Μοναχισμός*, Αθήνα, 1997. Συνοψίζει τις νεότερες θεωρίες περί μοναχισμού. Αν και ο συγγραφέας δεν είναι ειδικός στο θέμα, είναι από τους πρώτους στην ελληνική βιβλιογραφία που αξιοποιεί τα εργαλεία του Peter Brown.

Δ. 7. D. J. Chitty, *The Desert a City: an Introduction to the Study of Egyptian and Palestinian Monasticism under the Christian Empire*, Oxford, 1966 – (νεότ. έκδ. St. Vladimir's Seminary Press) Crestwood N.Y. Αποτελεί πλήρες πανόραμα του μοναχισμού σε όλη την ύστερη αρχαιότητα με βάση πηγές που αντιστοιχίζονται σε υλικά κατάλοιπα. Αποτελεί απαραίτητο σύγγραμμα ακόμη και σήμερα.

Δ. 8. K.S. Frank, *ΑΓΓΕΛΙΚΟΣ ΒΙΟΣ, Begriffsanalytische und begriffsgeschichtliche Untersuchung zum "engelgleichen Leben" im frühen Mönchtum*, Münster, Westfalen, 1964. Πρόκειται για κλασική εργασία η οποία καταδεικνύει τη δύναμη των ιδεολογικών μοτίβων, μέσα από τα οποία ο μοναχισμός κατανοείται ως αγγελική ζωή.

Δ. 9. Pl. Deceille, *Το Ευαγγέλιο στην έρημο*, μετάφ. Ν. Μπαρούση, εκδ. Τήνος, Αθήνα, χ.χ. Σφαιρική παρουσίαση της πρώιμης μοναστικής πνευματικότητας στηριγμένο σε πηγές.

Δ. 10. Pl. Deceille, *Ο Παχωμιακός μοναχισμός: πνευματικός σχολιασμός, οι κανόνες*, Τήνος, 1992. Αποτελεί από τα λίγα εξειδικευμένα έργα για τον παχωμιακό μοναχισμό στην ελληνική βιβλιογραφία.

Δ. 11. K. Heussi, *Ursprung des christlichen Mönchtums*, Tübingen, 1936. είναι η πληρέστερη ανασκόπηση της μέχρι τότε επιστημονικής συζήτησης για την προέλευση του μοναχισμού.

Δ. 12. Eliz, Clark, *The Origenist Controversy: The Cultural Construction of an Early Christian Debate*, Princeton New Jersey, 1992. Πρόκειται για προσέγγιση της ωριγενικής έριδας με τα σύγχρονα εργαλεία της πολιτιστικής προσέγγισης.

Δ. 13. James E. Goehring, Melitian Monastery Organization: A Challenge to Pachomian Originality, *Studia Patristica* XXV (1993), 388-395 Συνιστά στροφή της έρευνας προς τους Μελιτιανούς και άλλες παραμελημένες πρόδρομες μορφές του αιγυπτιακού μοναχισμού.

Δ. 14. S. Elm, Formen des Zusammenlebens männlicher und weiblicher Asketen im östlichen Mittelmeerraurn während des vierten Jahrhunderts nach Christus. στό M. Parisse/S. Elm (επιμ), *Doppelklöster und andere*

Formen der Symbiose männlicher und weiblicher Religiosen im Mittelalter, Berlin, 1992, σσ. 13-24. Συνιστά ζητήματα άσκησης και φύλου σε μεικτές μοναστικές κοινότητες.

Δ. 15. D. Caner, *Wandering, begging monks: spiritual authority and the promotion of monasticism in late antiquity*, Berkeley, 1998. Επαναφέρει τη συζήτηση στους μοναχούς οι οποίοι περιπλανώνται στα τέλη του αιώνα.

Δ. 16. Ph. Rousseau, *Pachomius: the making of a community in fourth-century,* Egypt, Berkeley, 1985. Πρόκειται για πλήρη και σύγχρονη παρουσίαση του παχωμιακού εγχειρήματος με έμφαση στο θεολογικό υπόβαθρο της κοινότητας.

Δ. 17. S. Rubenson, *The letters of St. Antony: Monasticism and the making of a saint*, Minneapolis, 1995. Συνιστά καινοτομική εργασία, η οποία μέσα από τη μελέτη των χειρογράφων παραδόσεων διαφόρων γλωσσών υποστηρίζει τη γνησιότητα των φερομένων επ' ονόματι Μ. Αντωνίου επιστολών και δι' αυτής την επανεκτίμηση του μοναστικού κινήματος.

Δ. 18. D. F. Bumazhnov, *Μοναχός εστί..., Μια έρευνα στις απαρχές του όρου* (μετάφ. Ν. Καββαδάς/Β. Τσακίρης), Θήρα, 2004. Αποτελεί αναμέτρηση με τις θεωρίες περί προέλευσης του όρου από ενθουσιαστικές κινήσεις της Συρίας.

Δ. 19. Του ιδίου, *Visio mystica im Spannungsfeld frühchristlicher Überlieferungen*, Tübingen, 2009. Περιγράφει τις διαφορές στις παραδόσεις του μοναχισμού στο θέμα της θέας του Θεού.

Δ. 20. Andrea Sterk, *Renouncing the world, yet leading the Church. The Monk-Bishop in Late Antiquity,* Cambridge MA., 2004. Εξετάζει με επάρκεια το, εντεινόμενο στο β΄ μισό του 4ου αι., φαινόμενο μοναχοί να χειροτονούνται επίσκοποι.

Δ. 21. Dimitrios Moschos, *Eschatologie im ägyptischen Mönchtum. Die Rolle christlicher eschatologischer Denkvarianten in der Geschichte des frühen ägyptischen Mönchtums und seiner sozialen Funktion*, Tübingen, 2010. Πρόκειται για προσπάθεια να φανεί η πολυπλοκότητα της έννοιας των εσχάτων ως γενεσιουργού διαφορετικών τύπων αιγυπτιακού μοναχισμού.

5.2.4 Η εξέλιξη της λατρείας

Δ. 22. Ευάγγελος Θεοδώρου, *Η χειροτονία ή χειροθεσία των διακονισσών*, Αθήναι, 1954. Είναι βασική ακόμα και σήμερα, η οποία εγκαινιάζει τον προβληματισμό για τις σχέσεις γυναίκας και ειδικής ιεροσύνης.

Δ. 23. Georg Kretschmar, *Die Geschichte des Taufgottesdienstes in der Alten Kirche*, Kassel, 1970. Είναι κλασική ανάλυση της εξέλιξης της ακολουθίας του βαπτίσματος στην αρχαία Εκκλησία.

Δ. 24. John Baldovin, *The Urban Character of Christian Worship. The Origins, Development and Meaning of Stational Liturgy*, [Orientalia Christiana Analecta 228], Roma, 1987. Είναι βασική εργασία για την κατανόηση του λεγόμενου κατόπιν «ασματικού» τυπικού μέσα από την επίδραση των μεγάλων προσκυνηματικών κέντρων Ιεροσολύμων και Ρώμης.

Δ. 25. P. F. Bradshaw, *The search for the origins of Christian worship*, NY, 2002. Αποτελεί τη σύγχρονη συζήτηση για την προέλευση της λατρείας.

Δ. 26. Ευγενία Ζούκοβα, *Γέννηση και εξέλιξη της ακολουθίας του μοναχικού σχήματος κατά τους Δ΄-Ζ΄ αιώνες βάσει αγιολογικών πηγών*, Αθήνα, 2010. έχει πολύ καλή τεκμηρίωση.

5.2.5 Χριστιανισμός στην κοινωνία τον 4ο αιώνα

Δ. 27. E. J. Jonkers, Das Verhalten der Alten Kirche hinsichtlich der Ernennung zum Priester von Sklaven, Freigelassenen und Curiales, *Mnemosyne* ser. 3/10 (1942), 286–302. Είναι εργασία για την κοινωνική διαστρωμάτωση του κλήρου κατά τον 4ο αιώνα από δούλους και απελεύθερους στο ένα άκρο και τοπικούς βουλευτές στο άλλο.

Δ. 28. Andre Grabar, *The beginnings of Christian art, 200–395* , S. Gilbert/J.Emmons(trans.), London, 1967. Πρόκειται για πλήρη πραγμάτευση.

Δ. 29. J. E. Goehring, (επιμ.) *The Roots of Egyptian Christianity*, Philadelphia, 1986. Είναι καινοτομικό βιβλίο που εξετάζει τις αρχές του χριστιανισμού στην Αίγυπτο από διάφορες πλευρές.

Δ. 30. C. W. Griggs, *Early Egyptian Christianity: From its origin to 451 CE*., Leiden, 1993. Συνιστά συνεκτική και πλήρη πραγμάτευση του χριστιανισμού στην Αίγυπτο έως το 451 μ.Χ.

Δ. 31. Chr-J. Haas, *Late Roman Alexandria: Topography and social conflict*, Baltimore/London, 1997. Συνιστά σημαντική εργασία που εμπλουτίζει την κατανόηση των κοινωνικών συνθηκών και των εξεγέρσεων στην Αλεξάνδρεια, ώστε να κατανοήσουμε και τις θρησκευτικές συγκρούσεις.

Δ. 32. Richard Klein, *Die Haltung der kappadokischen Bischöfe Basilius von Caesarea, Gregor von Nazianz und Gregor von Nyssa zur Sklaverei*, Stuttgart, 2000. Πραγματεύεται τη θέση των δούλων στη σκέψη των Καππαδοκών Πατέρων με βάση καλά ιστορικά θεμελιωμένες πηγές.

Δ. 33. Ramsay MacMullen, *The Second Church: Popular Christianity A.D. 200-400*, Atlanta, 2009. Είναι εργασία η οποία ασχολείται με την «λαϊκή Εκκλησία» που δεν φαίνεται στις φιλολογικές πηγές, συνδυάζοντας αρχαιολογικά και άλλα στοιχεία.

Δ. 34. Vasiliki Limberis, *Architects of Piety: The Cappadocian Fathers and the Cult of the Martyrs*, Oxford/NY, 2011. Δείχνει τη δημιουργία «δικτύου ευσέβειας» στο υστεροαρχαϊκό αστικό τοπίο με τη διάδοση της τιμής των τοπικών μαρτύρων με προσκυνήματα και ακολουθίες.

5.2.6 Σχέσεις χριστιανών και εθνικών

Δ. 35. Armando Momigliano (επιμ.), *The conflict between paganism and Christianity in the Fourth century,* Oxford 1963. Κλασική πολυπρισματική μελέτη σε θέματα ιστοριογραφικής πρόσληψης, κοινωνικού υπόβαθρου, φιλοσοφίας κ.λπ. των σχέσεων μεταξύ των δύο.

Δ. 36. R. Lane Fox, *Pagans and Christians,* NY, 1986. Κριτική προσέγγιση.

Δ. 37. P. Chuvin, *Οι τελευταίοι εθνικοί: ένα χρονικό της ήττας του παγανισμού*, μετάφ. Ι. Αβραμίδης, Θεσσαλονίκη, 2003. Κάπως γλαφυρή εξιστόρηση των ταραγμένων τελευταίων δεκαετιών του 4ου αι.

Δ. 38. F. R. Trombley, *Hellenic religion and Christianization c. 370–529*, Leiden, 1993–1994 (ανατ. 1995, 2001). Πρόκειται για πλήρη πραγμάτευση του θέματος.

Δ. 39. Alan Cameron, *The Last Pagans of Rome,* Oxford/NY, 2011. Ένα από τα τελευταία μιας μακράς επιστημονικής συζήτησης για την αντιπαράθεση χριστιανών και εθνικών στη Ρώμη τις τελευταίες δεκαετίες του 4ου αιώνα, όπως στο θέμα του αγάλματος της Νίκης στη Σύγκλητο (384) μεταξύ Συμμάχου και Αμβροσίου Μεδιολάνων (βλ. σχετικά).

5.2.7 Η διάδοση του χριστιανισμού – Χριστιανισμός κατά τόπους

Δ. 40. Αναστασίου Γιαννουλάτου, Μοναχοί και ιεραποστολή κατά τον 4ο αἰώνα εις την Ανατολή, *Πορευθέντες* 8 (1967) ανάτυπο. Συνιστά σημαντική εργασία στην ελληνική βιβλιογραφία για τον ιεραποστολικό ρόλο των μοναχών τον 4ο αιώνα.

Δ. 41. Theo Maarten van Lint, The Formation of Armenian Identity in the First Millenium, *Church History and Religious Culture*, 89 1/3, [τίτλος αφιερώματος Religious Origins of Nations? The Christian Communities of the Middle East] (2009), 251-278.

Δ. 42. D. Frankfurter, *Religion in Roman Egypt: assimilation and resistance*, Princeton, 1998. Βασική μελέτη που εξηγεί τον θρησκευτικό μετασχηματισμό στην Αίγυπτο με όρους «προσαρμογής» και «αντίστασης» στις συνθήκες του 4ου αι.

Κεφάλαιο 6

5ος ΑΙΩΝΑΣ:
ΣΥΝΟΔΟΙ, ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΚΑΙ ΧΡΙΣΤΟΛΟΓΙΚΕΣ ΔΙΑΜΑΧΕΣ

Σύνοψη

Καθώς ο χριστιανισμός παίζει (με τους επισκόπους και τους ασκητές) έναν πιο αποφασιστικό ρόλο στην αστική ζωή της υστεροαρχαϊκής κοινωνίας, οι έριδες για τη σωτηρία και την ταυτότητα του Ιησού Χριστού κινητοποιούν πολύ μεγαλύτερες θεσμικές διαδικασίες, αλλά επιτυγχάνουν και πολύ μεγαλύτερα πρακτικά αποτελέσματα. Οι Οικουμενικές Σύνοδοι θα θεσπίσουν και κανόνες και θα δημιουργήσουν πρότυπα εκκλησιαστικού βίου. Το κεφάλαιο αυτό δίνει τις βασικές πηγές και τη βιβλιογραφία για πλοήγηση σε όλα αυτά τα ζητήματα.

Προαπαιτούμενη γνώση

Δεν απαιτείται.

Συντομογραφίες

Συντμήσεις	Ανάλυση
ACO	*Acta Conciliorum Oecumenicorum*
CCSL	*Corpus Christianorum Series Latina*
CSEL	*Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum*
CSCO	*Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium*
JÖB	*Jahrbücher der Österreichischen Byzantinistik*
JLA	*Journal of Late Antiquity*
JTS	*Journal of Theological Studies*
PO	*Patrologia Orientalis*
ΧΑΕ	Χριστιανική και Αρχαιολογική Εταιρεία
CHC	Cambridge History of Christianity, τ. 1-9
Jedin KG	H. Jedin (επιμ.), Handbuch der Kirchengeschichte, τ. I-VII, Freiburg/Basel/Wien, 1985.
Μόσχου, Ιστορία	Δ. Μόσχος, *Συνοπτική ιστορία του χριστιανισμού*, τ. Α΄. *Η πρώτη χιλιετία*, τ. Β΄. *Από το Σχίσμα έως τους νεώτερους χρόνους,* Αθήνα, 2014.
Φειδά, Ιστορία	Βλ. Φειδάς, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, τ. Α΄, Αθήναι, 2002, τ. Β΄, Αθήναι, 2002, τ. Γ΄, Αθήναι, 2014.

6.1 ΠΗΓΕΣ

6.1.1 Γραπτές

1. *Ιωάννης Χρυσόστομος*. Το έργο του, που εκτείνεται σε μια μεγάλη γκάμα ειδών, κυρίως ερμηνευτικά υπομνήματα που εκφωνούνταν σε κοινό, ομιλίες, επιστολές, αποτελεί πραγματικό χρυσωρυχείο ιστορικών πληροφοριών για την πόλη και την ευρύτερη περιοχή όπου μεγάλωσε και έδρασε ως πρεσβύτερος, δηλαδή την Αντιόχεια και την ευρύτερη περιοχή της Συρίας στο β΄ μισό του 4ου αιώνα, αλλά και για την Κωνσταντινούπολη σε μια κρίσιμη πολιτικά εποχή, καθώς και για τις εκκλησιαστικοπολιτικές συνθήκες της αρχιερατείας του, αλλά και της εποχής της εξορίας του. Πολλά μεγάλα έργα που ασχολούνται με την πολιτική ιστορία, αλλά και τον πολιτισμό (π.χ. Φ. Κουκουλέ, *Βυζαντινών Βίος και Πολιτισμός,* Αθήναι, 1952) έχουν ως βασική πηγή τους τα έργα του Χρυσοστόμου.
   ΕΚΔ. Βασική συνολική έκδοση *PG* 47-64. Υπάρχουν πολλά έργα σε μεμονωμένους τόμους των *SC*. Επίσης ένα μέρος *των* έργων του (κυρίως ερμηνευτικά) στη *ΒΕΠΕΣ* τ. 90-99.

2. *Παλλάδιος Ελενοπόλεως*. Υπήρξε μαθητής του Ιωάννου Χρυσοστόμου με μεγάλη παιδεία που από την Κων/πολη έζησε στα μοναστήρια της Αιγύπτου και της Παλαιστίνης στο α΄ μισό του 5ου αιώνα. Αποτελεί αξιόπιστο συγγραφέα, του οποίου τα κάτωθι έργα είναι πολυτιμότατα για τον ιστορικό :

2.1. *Λαυσαϊκή Ιστορία*. Περιγράφει μοναστικές ιστορίες από συναντήσεις του συγγραφέα στην Αίγυπτο και την Παλαιστίνη κυρίως. Αποτελεί βασική πηγή για τις συνθήκες, τα πρόσωπα και τις δομές του μοναχισμού την περίοδο συγγραφής (περί το 420 μ.Χ.) που θεωρείται αξιόπιστη λόγω του κύρους και της παιδείας του συγγραφέα. Σώζεται και σε λατινική μετάφραση.
   ΕΚΔ. G. J. M. Bartelink, *Palladii Helenopolitani Historia Lausiaca*, Fondatione L. Valla, Milano, 1974. Λατινική στην A. Wellhausen, *Die lateinische Übersetzung der Historia Lausiaca des Palladius*, Berlin-NY, *2003*.

2.2. *Βίος Χρυσοστόμου*. Πρόκειται για πολύ ζωντανό έργο, γραμμένο σε μορφή διαλόγου, που περιέχει πολλές πληροφορίες για τον ίδιο τον Χρυσόστομο και την εποχή του. Είναι, βέβαια, ιδιαίτερα πολεμικό και μεροληπτικό από έναν οπαδό του Χρυσοστόμου, όπως ο Παλλάδιος, που, παρά ταύτα, διατηρεί έναν πολύ σοβαρό ιστορικό πυρήνα.
   ΕΚΔ. P. R. Coleman, *Palladii Dialogus De Vita S. Joannis Chrysostomi (Greek and English Edition) Annotated Edition,* Cambridge, 1928 (ανατ. 2014).

3. Κύριλλος Αλεξανδρείας. Ο Κύριλλος Αλεξανδρείας είναι από τους βασικότερους πρωταγωνιστές της χριστολογικής έριδας κατά το α΄ μισό του 5ου αιώνα και της εξέλιξης των εκκλησιαστικοπολιτικών συνθηκών μέχρι τη Δ΄ Οικουμενική Σύνοδο (που δεν πρόλαβε καθώς πέθανε το 444). Τα έργα του δεν έχουν μόνο σημασία για την αποκρυστάλλωση του χριστολογικού δόγματος, αλλά δίνουν και ιστορικές πληροφορίες για την εποχή του. Τα σημαντικότερα είναι:

3.1. *Απολογητικός προς βασιλέα Θεοδόσιον*. Συνταγμένο περί το 432 μ.Χ. ανακεφαλαιώνει τα γεγονότα και επιχειρηματολογεί για τη δική του στάση.
   ΕΚΔ. *Cyrilli, Opera*, 7 τ., P. E. Pusey (εκδ). Oxford, 1868–1877, τ. 7, σσ. 1-153.

3.2. *Απολογητικά έργα* προς διαφόρους, όπου εξηγεί τις θέσεις του και αφηγείται τα περιστατικά της έριδας.
   ΕΚΔ. Κατά Ιουλιανού *PG* 76 503-1064, Προς Ανατολικούς επισκόπους *Opera* ed. Pusey ό. π., τ. 6, 259-381, *Προς Αρκαδία και Μαρίνα,* Opera ed. Pusey ό. π., τ. 7, 154-162, *Προς Πουλχερία και Ευδοκία*, Opera ed. Pusey ό. π., τ. 7, σσ. 263-333.

3.3. *Εορταστικαί επιστολαί (ή Ομιλίες)*. Συνιστά σειρά από τις κλασικές επιστολές για τον εορτασμό του Πάσχα που έστελναν οι Πατριάρχες Αλεξανδρείας και που περιείχαν και διάφορες παρατηρήσεις και λύσεις προβλημάτων που απασχολούσαν το ποίμνιο. Σώζονται 30 τέτοια έργα για το διάστημα 412 έως 442 μ.Χ.
   ΕΚΔ. *PG 77*, 401-1116.

3.4. *Επιστολαί*. Πρόκειται για ένα σώμα 88 περίπου επιστολών, που περιέχονται δικές του και άλλων προσώπων προς αυτόν (κάποιες όμως είναι νόθες) και περιέχουν πολύτιμες πληροφορίες για γεγονότα και πρόσωπα της εποχής του.
   ΕΚΔ. *PG* 77, 9-390, *Επιστολή προς Ευόπτιο*, Opera ed. Pusey, ό. π., τ. 6, 384-497.

4. Θεόδωρος Μοψουεστίας. Ο σημαντικότερος εκπρόσωπος της Αντιοχειανής Σχολής (353-428 μ.Χ.) έγραψε πολλά ερμηνευτικά και άλλα έργα τα οποία σώζονται μόνο αποσπασματικά. Το πλήρες έργο του που σώθηκε στα συριακά και μας ενδιαφέρει εδώ είναι οι *Κατηχήσεις*. Πρόκειται για 16 κατηχητικά κείμενα που εξηγούν το Σύμβολο Νικαίας-Κωνσταντινουπόλεως (1-10), και ερμηνεύουν το Βάπτισμα και τη Θεία Λειτουργία (11-16). Είναι πολύ σημαντικά έργα για την ιστορία της θεολογικής σκέψης και της εξέλιξης της θείας λατρείας.

ΕΚΔ. Alph. Mingana, [Woodbrooke Studies: Christian Documents in Syriac, Arabic, and Garshūni, Edited and Translated with a Critical Apparatus], *Commentary of Theodore of Mopsuestia on the Nicene Creed*, τ. 5, Cambridge, 1932. Του ιδίου *Commentary of Theodore of Mopsuestia on the Lord's Prayer and on the Sacraments of Baptism and the Eucharist*, τ. 6, Cambridge, 1933.

5. *Νεστόριος.* Ο γνωστός για τις χριστολογικές του απόψεις γενόμενος Αρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως έγραψε πολλά και σημαντικά έργα που όμως δεν σώζονται παρά ελάχιστα. Για τα ιστορικά δεδομένα ξεχωρίζουν:

5.1. *Τραγωδία.* Έργο που γράφτηκε περί το 434 μ.Χ. στη Συρία σώζεται αποσπασματικά, στα ελληνικά, λατινικά και συριακά και διεκτραγωδεί τις περιπέτειες του Νεστορίου.

ΕΚΔ. F. Loofs, *Nestoriana. Die Fragmente des Nestorius,* Halle, 1905, σσ. 203-207.

5.2. *Βιβλίον Ηρακλείδου Δαμασκηνού*. Είναι έργο αυτοβιογραφικό που γράφτηκε μεταξύ του έτους θανάτου του Θεοδοσίου (395 μ.Χ.) και 450 μ.Χ. και περιγράφει την εξέλιξη της χριστολογικής έριδας από την πλευρά του.

ΕΚΔ. P. Bedjan, *Nestorius, Le livre d'Héraclide de Damas*, Paris, 1910 (πρωτότυπο). G. R. Driver/L. Hodgson, *Nestorius, The Bazaar of Heraclides*, Oxford, 1925 (αγγλ. μετάφ.).

5.3. *Επιστολές.* Σώζεται σώμα από 16 επιστολές, εκ των οποίων οι 10 πλήρεις (τρεις ελληνικά και επτά λατινικά) με πληροφορίες για πρόσωπα και εξελίξεις της εποχής του.

ΕΚΔ. Loofs, Nestoriana ό.π. σσ. 165-202. Βλ. και *ACO* 1,1,1.

6. Συνέσιος Κυρήνης. Υπήρξε επίσκοπος Κυρήνης και πρώην νεοπλατωνικός φιλόσοφος που έδρασε στην Κυρήνη, αλλά και στην Κωνσταντινούπολη, στις αρχές του 5ου αιώνα. Αρκετά έργα του αποτελούν σημαντικές πηγές για την εποχή.

6.1. *Λόγος περί βασιλείας.* Το κείμενο που αποτελεί ένα «κάτοπτρο ηγεμόνος» αποκαλύπτει τις απόψεις του εμπνεόμενες και από τον Νεοπλατωνισμό.

ΕΚΔ. N. Terzaghi, *Synesii Cyrenensis Hymni et Opuscula,* Roma, 1944, σσ. 5-62.

6.2. *Δίων.* Είναι μυθιστορία με αυτοβιογραφικά στοιχεία.

ΕΚΔ. Terzaghi, ό.π., σσ. 233-278.

6.3. *Λόγος προς Παιόνιον.*

ΕΚΔ. Terzaghi, ό.π., σσ. 132-142.

6.4. Ομιλίαι-Καταστάσεις. Ομιλίες που αφορούν πρόσωπα και γεγονότα στην Πεντάπολη.

ΕΚΔ. Terzaghi ό.π. σσ. 279-293.

6.5. *Επιστολαί.* Με διάφορες πληροφορίες για πρόσωπα και πράγματα της εποχής του.

ΕΚΔ. A. Garzya, *Synesii Cyrenensis Epistula*, Roma, 1979.

7. *Εκκλησιαστική Ιστορία Φιλοστοργίου.* Συνιστά σημαντική συμπλήρωση στις εκκλησιαστικές ιστορίες της εποχής, από αρειανική οπτική γωνία. Σώζεται αποσπασματικά.

ΕΚΔ. *Philostorgius, Kirchengeschichte: mit dem Leben des Lucian von Antiochien und den Fragmenten eines arianischen Historiographen*, J. Bidez (ed.), F.Winkelmann (rev.), β΄ έκδ., [*GCS* 21], Berlin/Boston, 1972.

8. Σωκράτους Σχολαστικού, *Εκκλησιαστική Ιστορία*. Ο Σωκράτης, γεννημένος στην Κωνσταντινούπολη περί το 380 μ.Χ., με νομικές σπουδές, εξιστορεί με τρόπο αρκετά αμερόληπτο και λεπτομερειακό έχοντας ως πηγές, χαμένα σήμερα, έγγραφα και επιτόπια έρευνα τα γεγονότα από το 305 έως περίπου το 439 μ.Χ., χωρισμένο

σε 7 βιβλία ανά αυτοκράτορα και σε δύο επάλληλες εκδόσεις. Είναι βασικότατη ιστορική πηγή για την Εκκλησία κατά την περίοδο που εξιστορεί.

ΕΚΔ. *Sokrates Kirchengeschichte*, G. C. Hansen/M. Sirinjan (eds.), *GCS* n.s. 1 (1995). Κείμενο και Γαλλ. Μετάφ. *Socrate de Constantinople: Histoire ecclésiastique*, livre I, G.C. Hansen (ed.), P. Périchon/P. Maraval (eds. and trans.), [*SC* 477], Paris, 2004.

9. Σαλαμινίου Ερμεία Σωζομενού, *Εκκλησιαστική Ιστορία*. Υπήρξε σύγχρονος του Σωκράτους και επίσης νομικός, πιθανόν να το έγραψε κατ' εντολήν του αυτοκράτορα Θεοδοσίου Β΄ και καλύπτει το διάστημα μεταξύ 324 και 439 μ.Χ. Είναι το απαραίτητο συμπλήρωμα στο έργο του Σωκράτους και βασική πηγή της περιόδου.

ΕΚΔ.: *Sozomenus, Kirchengeschichte*, J. Bidez (ed.), *GCS* n.s. 4 (1995), Sozomenus, Kirchengeschichte, G. C. Hansen (ed.),. [*GCS* 50], Berlin, 1960.

10. *Tyrannius* Rufinus. Γεννήθηκε στην Ακυληία το 345 μ.Χ. και μορφώθηκε στη Ρώμη. Αργότερα έγινε μοναχός, πήγε αρχικά στην Αίγυπτο και αργότερα ίδρυσε με τη Μελανία την Πρεσβυτέρα μονή στο Όρος των Ελαιών το 381 μ.Χ. Μετά το 393 μ.Χ. αρνήθηκε να καταδικάσει τον Ωριγένη καθώς η ωριγενική έριδα ξεσπούσε με αποτέλεσμα να επισύρει τη μήνιν του άλλοτε φίλου του Ιερώνυμου (βλ. σχετικά). Από το 397 μ.Χ. που γύρισε στη Ρώμη επιδόθηκε σε πολλές μεταφράσεις, τις οποίες όμως εμπλούτιζε και επεξεργαζόταν το αρχικό κείμενο, καθώς και απολογίες υπέρ του Ωριγένους. Πέθανε στη Σικελία το 412 μ.Χ. Σημαντικά έργα του είναι:

10.1. *Απολογία κατά του Ιερωνύμου.* Υπερασπίζεται τον Ωριγένη και μέσα από το έργο μαθαίνουμε για τα περιστατικά της έριδας.

ΕΚΔ. M. Simonetti, *Tyrannii Rufini Opera* [CCSL 20], Turnhout, 1961, σσ. 27-123.

10.2. Μετάφραση της Ιστορίας κατ' Αίγυπτον μοναχών με τροποποιήσεις.

ΕΚΔ. v. E. Schulz-Flügel, *Tyrannius Rufinus – Historia monachorum sive de vita sanctorum patrum*, Berlin/NY, 1990.

10.3. *Μετάφραση Ευσεβίου*. Δεν προχωρεί μόνο την εξιστόρηση έως το 403 μ.Χ., αλλά και περιέχει πολύ σημαντικές πληροφορίες για τη μεταστροφή στον χριστιανισμό των βασιλείων της Γεωργίας και του Αξούμ (Αιθιοπίας).

ΕΚΔ. T. Mommsen (ed.), *appendix to Eusebius, Werke*, vol. II/2, *Kirchengeschichte* ii, E. Schwartz (ed.), [GCS 9.1], Leipzig, 1908.

11. *Σουλπίκιος Σεβήρος.* Έζησε μεταξύ 363 και 420 μ.Χ., γράφοντας πολλά και σημαντικά έργα με ιστορικό χαρακτήρα.

11.1. *Historia sacra*, φθάνει μέχρι το 400 μ.Χ.

ΕΚΔ. Gh. De Senneville-Grave, *Sulpice Sévère Chronique*, [*SC* 441], Paris, 1999.

11.2. *Βίος Μαρτίνου της Τουρ.*

ΕΚΔ. J. Fontaine, *Sulpice Sévère Vie de Saint Martin* I, [*SC* 133] Paris, 1967, II [*SC* 134] Paris, 1968, III [*SC* 135] Paris, 1969.

11.3. *Επιστολές,*

ΕΚΔ. C. Halm, Wien, 1866.

12. Ιωάννης Κασσιανός. Έζησε από το 360 έως το 432 μ.Χ., γεννημένος στη Ντομπρουτσά στη σημερινή Ρουμανία, έγινε διάκονος επί Χρυσοστόμου στην Κωνσταντινούπολη για να μονάσει στην Παλαιστίνη και την Αίγυπτο και να καταλήξει μέσω Ρώμης στη Μασσαλία, όπου ίδρυσε τη μονή του Αγίου Βίκτορος. Τα μοναστικά του έργα έχουν σκοπό να λειτουργήσουν ως οδηγοί για την οργάνωση του μοναχισμού σε μια περιοχή που δεν υπήρχε μακρά ιστορική εμπειρία του μοναχισμού. Έτσι, διασώζουν ιστορικές πληροφορίες για τη λειτουργία του μοναχισμού στις αρχές του 5ου αιώνα.

12.1. Institutiones. Το έργο αυτό περιέχει μια συστηματική καταγραφή των κανόνων και των δομών λειτουργίας του κοινοβιακού μοναχισμού στην εποχή του.

ΕΚΔ. J. C. Guy, *Jean Cassien, Institutions cénobitiques*, [*SC* 109], Paris, 1965.

12.2. *Collationes*. Είναι γραμμένο στη μορφή σύντομων ερωταποκρίσεων για θέματα της πνευματικής ζωής, που μας επιτρέπουν να αποκτούμε ιστορικές πληροφορίες για τις συνθήκες και τα πρόσωπα, αλλά και την εξέλιξη του πνεύματος του μοναχισμού στη Δύση.
ΕΚΔ. E. Pichéry, *Jean Cassien, Conférences*, Bd. 1-3, [*SC* 42, 54, 64], Paris, 1955, 1958, 1959.

13. Ιερώνυμος. Γεννημένος το 347 μ.Χ. από αριστοκρατική οικογένεια από τη Δαλματία μεγάλωσε, εκπαιδεύθηκε και συγκροτήθηκε θεολογικά σε μεγάλα κέντρα της Δύσης, τη Ρώμη και την Ακυληία, εωσότου ιδρύσει στη Βηθλεέμ μονή μαζί με την ασκήτρια Παύλα και την κόρη της Ευστόχιον, την οποία διηύθυνε έως τον θάνατό του το 419 μ.Χ. Από τα έργα του περισσότερη ιστορική σημασία έχουν:

13.1. *Χρονικόν.* Ο Ιερώνυμος ενδιαφέρθηκε και για την ιστορία, όπως φαίνεται από το γεγονός ότι όχι μόνο μετέφρασε τον Ευσέβιο Καισαρείας, αλλά επεξέτεινε την ιστορία του μέχρι το 378 μ.Χ.
ΕΚΔ. *Chronik des Hieronymus*, R. Helm (ed.), [*GCS* 47] Berlin, 1956.

13.2. *De viris illustribus.* Έργο με βιογραφικά στοιχεία χριστιανικών προσωπικοτήτων της εποχής του με πολλές ιστορικές πληροφορίες.
ΕΚΔ. Κ. Σιαμάκης, *Ιερώνυμου, De viris Illustribus Πηγές και Πρότυπα*, Θεσσαλονίκη, 1992.

13.3. *Epistulae.* Και εδώ πρόκειται για χρυσωρυχείο προσωπογραφικών, πραγματολογικών και εκκλησιαστικοϊστορικών πληροφοριών, πρωτίστως εξαιτίας της ανάμειξής του σε πολλές εκκλησιαστικές και θεολογικές έριδες της εποχής (π.χ. ήταν αρχικά φιλοωριγενιστής, για να καταλήξει εχθρός του Ωριγένους).
ΕΚΔ. *Hieronymus, Epistulae*, 3 τ., I. Hilberg (ed.), [*CSEL* 54–6], Wien, 1996.

13.4. *Adversus Rufinum.* Πρόκειται για απολογία εναντίον του Ρουφίνου με πολλές πληροφορίες για την εποχή.
ΕΚΔ. *Apologia adversus libros Rufini: Sancti Hieronymi Presbyteri opera. Ps. 3, 1, Opera polemica: Contra Rufinum*, ed. P. Lardet [*CCSL* 79], Turnhout, 1982.

14. Γεννάδιου Μασσαλιώτη, *De viris illustribus*. Ήταν πρεσβύτερος από τη Μασσαλία ο οποίος έζησε στο β΄ μισό του 5ου αι. και συνέταξε ποικίλα εξηγητικά και πολεμικά έργα υπερασπιζόμενος τη χαλκηδόνια Ορθοδοξία. Το συγκεκριμένο είναι το σημαντικότερο για την ιστορία και αποτελεί ένα είδος συνέχειας του ομώνυμου έργου του Ιερωνύμου (βλ. σχετικά). Άρχισε να συντάσσεται μετά το 467 μ.Χ. και περιέχει τους βίους 101 σημαντικών συγγραφέων και εκκλησιαστικών προσωπικοτήτων της εποχής του με αυτονόητη αξία για την ιστορία του χριστιανισμού, κυρίως στη Δύση.
ΕΚΔ. W. Herding*, Hieronymus, Liber de viris inlustribus. Gennadius, De viris inlustribus*, Leipzig, 1924.

15. *Libri S. Patricii*. Ο Άγιος Πατρίκιος, φωτιστής της Ιρλανδίας, γεννήθηκε το 389 μ.Χ. και το 405 μ.Χ. απήχθη από πειρατές στην Ιρλανδία. Όταν διέφυγε και γύρισε στη Βρετανία έγινε μαθητής του Γερμανού της Auxerre και κατόπιν διάδοχος του επισκόπου Παλλάδιου της Armagh (στην επαρχία Ulster). Πέθανε το 461 ή 492 μ.Χ. Γνήσια έργα του εικάζονται η *Confessio*, καθώς και μια *επιστολή*, ενώ αργότερα ίσως κατά τον 7ο αι. μ.Χ. συντάχθηκε και *Βίος* του. Είναι πολύ σημαντικά ως πηγές επειδή πρόκειται για μια μεταβατική εποχή που κάμπτεται ο χριστιανισμός στη Βρετανία και ξεκινά στην Ιρλανδία, από όπου θα επιστρέψει από μεγάλα μοναστικά κέντρα ξανά πίσω στη Βρετανία.

15.1. *Epistula*. Πρόκειται για επιτιμητική επιστολή προς τοπικό Σκωτσέζο πολέμαρχο ο οποίος αιχμαλώτισε και σκότωσε ντόπιους οι οποίοι ήταν χριστιανοί.
ΕΚΔ. Epistula ad milites Corotici, *PL* 53, 813.

15.2. *Confessio*. Θυμίζοντας τις Εξομολογήσεις του Αυγουστίνου, μιλά για καταστάσεις της εποχής του και τονίζει τη Θεία Χάρη (σε αντίθεση με τον υποτιθέμενα εκεί διαδεδομένο Πελαγιανισμό).
ΕΚΔ. *PL* 53, 801.

16. Ιωάννη Διακρινόμενου, *Εκκλησιαστική Ιστορία*. Αποτελεί έργο που συντάχθηκε μεταξύ 512 και 519 μ.Χ. από έναν, όπως λέει το προσωνύμιό του εχθρού της Συνόδου της Χαλκηδόνος, και αποτελεί μια διεξοδική εκκλησιαστική ιστορία του 5ου αιώνα από το 429 μ.Χ. Δεν σώζεται ολόκληρη, ακριβώς λόγω του

αντιχαλκηδόνιου συγγραφέα της, σώζονται όμως αποσπάσματα από τον Φώτιο και τα πρακτικά της Ζ΄ Οικουμενικής Συνόδου, ενώ χρήση της φαίνεται να έκανε και ο Θεόδωρος Αναγνώστης (βλ. σχετικά).
ΕΚΔ. Günther Christian Hansen, ed. *Theodoros Anagnostes, Kirchengeschichte*, Berlin, 1971, 152–157.

17. Θεοδώρητος Κύρου. Ήταν μεγάλος θεολόγος, εκκλησιαστικός συγγραφέας και επίσκοπος που έζησε το πρώτο μισό του 5ου αιώνα (393-466 μ.Χ.) και ακολουθούσε τη λεγόμενη θεολογική σκέψη της σχολής της Αντιόχειας. Ορισμένα έργα του εναντίον του Κυρίλλου Αλεξανδρείας, της Γ΄ Οικουμενικής Συνόδου και κάποια κηρύγματά του συγκαταριθμήθηκαν ανάμεσα στα *Τρία Κεφάλαια* και καταδικάστηκαν στην Ε΄ Οικουμενική Σύνοδο. Από τα έργα του ιδιαίτερη ιστορική αξία για την εποχή έχουν:

17.1. Εκκλησιαστική Ιστορία. Εξιστορεί τα εκκλησιαστικά γεγονότα από το 325 έως το 428 μ.Χ. με διδακτικό και παραινετικό χαρακτήρα.
ΕΚΔ. Parmentier-Scheidweiler, *Theodoret Kirchengeschichte*, [*GCS* 44], Berlin, 1954.

17.2. Φιλόθεος ιστορία (historia religiosa). Είναι ιστορία των μοναχικών ομάδων και προσώπων στην περιοχή της Συρίας και της επαρχίας της Κύρου κατά τον 5ο αιώνα.
ΕΚΔ. P. Canivet/A. Leroy-Molinghen, *Histoire des moines de Syrie* [*SC* 234, 257], Paris, 1977, 1979.

17.3. Περί αιρέσεων. Αποτελεί συλλογή αιρετικών διδασκαλιών έως τον Νεστόριο με ιδιαίτερη αξία για την ιστορία του δόγματος αλλά και επιμέρους προσώπων από τον 4ο στον 5ο αιώνα.
ΕΚΔ. *PG* 83, 335-556.

17.4. Επιστολές. Πρόκειται για σώμα 230 επιστολών που αποτελούν χρυσωρυχείο πληροφοριών για πρόσωπα, εκκλησιαστικές σχέσεις, πραγματολογικά στοιχεία, θεολογικές εξελίξεις κ.λπ. κατά την περίοδο των χριστολογικών ερίδων.
ΕΚΔ. Y. Azéma, *Théodoret de Cyr, Correspondance*, I, Lettres I-LII, [SC 40], Paris, 1955, του ιδίου, *Correspondance II, Epist.* Sirm. 1-95, [*SC* 98], Paris, 1964, του ιδίου, Correspondance III, Epist. *Sirm.* 95-149, [*SC* 111], Paris 1965, του ιδίου, *Correspondance IV, Coll. conciliaires*, [*SC* 429], Paris, 1998.

18. *Codex Theodosianus*. Η πολύ σημαντική αυτή συλλογή που συγκροτήθηκε υπό τον Θεοδόσιο τον Β΄ το 433 μ.Χ. περιέχει την παλαιότερη κλασική ρωμαϊκή νομοθεσία, που λόγω της χαώδους πολυνομίας είχε καταστεί απρόσιτη, διατεταγμένη κατά θέματα. Μαζί με τους παλαιούς νόμους, όμως, υπάρχουν και νεότεροι που αφορούν τους Μανιχαίους, Δονατιστές, Πρισκιλλιανούς, Μοντανιστές κ.ά. (410 μ.Χ.) ή Δονατιστές (412 μ.Χ.), ή την αρχόμενη μοναστική κίνηση.
ΕΚΔ. Th. Mommsen/P. Meyer, *Theodosiani libri XVI* (mit Apparat v. P. Krueger), τ. I1-I2, τ. II (Leges Novellae ad Theodosianum pertinentes), Berlin, 1954.

19. *Πρακτικά Συνόδων*. Τα Πρακτικά των Οικουμενικών και των άλλων Συνόδων αυτής της περιόδου (α΄ μισό του 5ου αιώνα) είναι πλούσια και στοιχειοθετημένα και δίνουν πλούτο πληροφοριών για ζητήματα εκκλησιαστικών δομών, εκκλησιαστικής γεωγραφίας, ιστορίας του κανονικού δικαίου, προσωπογραφίας, σχέσεων Εκκλησίας-κράτους και φυσικά ιστορίας της θεολογικής σκέψης.

19.1. Γ΄ Οικουμενικής (Εφέσου). Η Γ΄ Οικουμενική Σύνοδος συγκλήθηκε το 431 μ.Χ. στην Έφεσο για να συζητήσει τη διδασκαλία του Νεστορίου, τον οποίο και τελικά καταδίκασε, με κύριο κατήγορο τον Κύριλλο Αλεξανδρείας.
ΕΚΔ. Schwartz, *ACO* 1, 1-4, Berlin/Leipzig, 1922-1923 – 1930.

19.2. Τόμος Διαλλαγών. Το κείμενο αυτό υπογράφηκε το 433 μ.Χ. ως ένα είδος θεολογικού συμβιβασμού ανάμεσα στις απόψεις της αντιοχειανής και της αλεξανδρινής θεολογικής σχολής, αφού όμως συμφωνήθηκε από κοινού να καταδικαστεί ο Νεστόριος και κλείνει κατά κάποιο τρόπο τη Γ΄ Οικουμενική Σύνοδο. Έχει σημασία για την εξέλιξη της θεολογικής σκέψης και φωτίζει την κατόπιν διαμόρφωση των εκκλησιαστικοπολιτικών σχέσεων μεταξύ Αλεξανδρινών και Αντιοχειανών.
ΕΚΔ. *PG* 77, 172-176.

19.3. Ενδημούσας, 448 μ.Χ. Πρόκειται για τη Σύνοδο που έγινε στην Κωνσταντινούπολη η οποία συζήτησε και τελικά καταδίκασε τις απόψεις του Ευτυχούς ως εισηγητή του ακραιφνούς «μιαφυσιτισμού» (της διδασκαλίας ότι στο Χριστό, μετά τη σύλληψή Του, δεν υπάρχει πλέον ανθρώπινη φύση).
ΕΚΔ. Mansi, VI, 670-680.

19.4. Εν Εφέσω Ληστρικής, 449 μ.Χ. Συγκλήθηκε στην Έφεσο, ως Οικουμενική, προκειμένου να αναθεωρήσει, σε ανώτερο βαθμό, την καταδίκη του Ευτυχούς, τον οποίο τελικά αποκατέστησε μέσα από πιέσεις του Διοσκόρου Αλεξανδρείας και άλλων επισκόπων και μοναχών από τη Συρία και την Παλαιστίνη, με αποτέλεσμα να υπάρξουν αντιδράσεις και αιματηρή καταστολή με βία, από την οποία τραυματίστηκε και αργότερα πέθανε ο Φλαβιανός Κων/λεως. Για τον λόγο αυτόν πρώτος ο παπικός θρόνος, αλλά και πολλοί άλλοι επίσκοποι, καταδίκασαν αυτήν τη σύνοδο ως «Ληστρική» (Latrocinium, πράξη άνομη). Τα Πρακτικά της διαβάζονται σε εναπομείνασα Συριακή μετάφραση.

ΕΚΔ. Συρ. κείμ. εκδ. J. P. G. Flemming, J. Flemming, Ed., *Akten der Ephesinischen Synode vom Jahre 449: Syrisch mit Georg Hoffmann's Deutscher Übersetzung und seinen Anmerkungen*. [Abhandlungen der königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, Phil.-hist. Klasse, NF 15], Berlin, 1917 σε παράλληλες στήλες συριακό και γερμ. μετάφ. αγγλ. μετάφ. S.G.F. Perry, *The Second Synod of Ephesus*, Dartford, 1881.

19.5. Δ΄ Οικουμενικής (Χαλκηδόνος). Η σημαντικότερη Σύνοδος για το χριστολογικό ζήτημα, που συγκλήθηκε το 451 μ.Χ., στη Χαλκηδόνα, από τον αυτοκράτορα Μαρκιανό και την Πουλχερία, και μετά από διεξοδική συζήτηση διατύπωσε τον *Όρο της Χαλκηδόνος,* που είναι η κλασική έκθεση της Ορθόδοξης Εκκλησίας για τον Χριστό, αλλά δεν έγινε δεκτή από μεγάλη μερίδα κυρίως Σύρων και Αιγυπτίων επισκόπων. Στη σύνοδο αυτή ψηφίστηκε και αριθμός κανόνων πολύ σημαντικών για την εξέλιξη της εκκλησιαστικής ζωής και οργάνωσης και ιδιαίτερα για την κανονική δικαιοδοσία του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, που προσδιορίζει τον οικουμενικό του χαρακτήρα έως σήμερα.

ΕΚΔ. Schwartzt, *ACO*, II, 1 – II, 2, 6. Berlin/Leipzig, 1933-1938.

20. *Σύνοδοι Καρθαγένης*. Πρόκειται για ένα σύνολο Συνόδων του 5ου αι. (411, 418, 419 μ.Χ.) που ασχολήθηκε με τους Δονατιστές (411) και τους Πελαγιανούς (οι άλλες δύο), όπου συνέβαλε και ο επίσκοπος Ιππώνος Αυγουστίνος. Έχουν αυτονόητη σημασία για την ιστορία του χριστιανισμού.

ΕΚΔ. Για τη σύνοδο 411 βλ. *Actes de la conférence de Carthage en 411*, ed. S. Lancel, [*SC* 194, 195, 224, 373], Paris, 1972–91. Για τις υπόλοιπες Mansi.

21. *Σύνοδοι Γαλλίας*, Ρωμαϊκής περιόδου έως το 506 μ.Χ. Πρόκειται για τοπικές σύνοδοι που συγκλήθηκαν στην περιοχή από τον 4ο αιώνα έως το τέλος του 5ου και αποτελούν μάρτυρες για την εκκλησιαστική ζωή στη Δύση, σε μια μεταβατική εποχή. Οι αποφάσεις τους συνιστούν πολύτιμη πηγή πληροφόρησης.

ΕΚΔ. Ch. Munier ed., *Concilia Galliae a. 314-a. 506*, [*CCSL* 148], Turnhout, 1963, γαλλ. μετάφ. J. Gaudemet, Conciles gaulois du IVe siècle, [*SC* 241], Paris, 1977.

22. *Λέων Α΄ πάπας Ρώμης (ο Μέγας)*. Ήταν Πάπας Ρώμης κατά την κρίσιμη περίοδο των χριστολογικών ερίδων (+461 μ.Χ.). Δεν υπήρξε υπεύθυνος μόνο για τη σύνταξη του περίφημου *Τόμου Λέοντος*, αλλά και για μια ουσιαστική θεολογική επεξεργασία της αυγουστίνειας ερμηνευτικής προς ένα λιγότερο αλληγορικό και περισσότερο ρεαλιστικά χριστολογικό περιεχόμενο. Σημαντικά είναι τα έργα του:

22.1. Tractatus. Πρόκειται για 97 πραγματείες και κηρύγματα που όχι μόνο πληροφορούν γενικά για τη χριστιανική ζωή της εποχής που εκφωνήθηκαν (περίπου από το 440 έως περίπου το 458 μ.Χ.), αλλά αποτελούν και πηγές για την τεκμηρίωση της σύνδεσης χριστολογίας και παπικού θρόνου, που θα αποτελέσει ένα πρώτο μεγάλο θεολογικό κεφάλαιο για την ανύψωση του παπικού θεσμού ειδικά στο εκκλησιαστικό χάος των δυτικών χωρών τα χρόνια που θα έρθουν.

ΕΚΔ. Antonius Chavasse, *Sancti Leonis Magni Romani Pontificis Tractatus septem et nonaginta*, [*CCSL* 138, 138A], Turnhout, 1973.

22.2. Epistolae. Πρόκειται για σώμα 173 επιστολών (εκ των οποίων 30 έχουν αποδέκτη και όχι συγγραφέα τον Λέοντα) και αναφέρονται σε εκκλησιαστικοπολιτικά και δογματικά θέματα της πολύ κρίσιμης εποχής του.

ΕΚΔ. *PL* 54, 581-1218.

23. *Εγκύκλιον Βασιλίσκου*. Πρόκειται για το διάταγμα που επιβάλλει υποχρεωτική παύση των χριστολογικών συζητήσεων ώστε να κατασταλεί η περαιτέρω χριστολογική διαμάχη. Έχει ιστορική αξία για την κατανόηση των εκκλησιαστικών συνθηκών της εποχής.

ΕΚΔ. Ευάγριος, *Εκκλ. Ιστορία* (βλ. σχετικά) III, 4.

24. *Ενωτικόν Ζήνωνος*. Το *Ενωτικόν* (διάταγμα) του Ζήνωνος το 482 μ.Χ.είναι η πιο σοβαρή προσπάθεια να επιβληθεί μια κρατική λύση υποχρεωτικής και προς μια κατεύθυνση πρόσληψης του *Όρου της Χαλκηδόνος* (δηλαδή ούτε να καταδικασθεί, αλλά ούτε να γίνει αποδεκτή), που όμως τελικά δημιούργησε ακόμη μεγαλύτερα προβλήματα και τελικά οδήγησε στο λεγόμενο *Ακακιανό Σχίσμα*, το οποίο διήρκεσε μέχρι το 519 μ.Χ. Είναι προφανής η αξία του για τον ιστορικό.
ΕΚΔ. Ευαγρίου, *Εκκλ. Ιστορία* (βλ. σχετικά) III, 14.

25. *Προκόπιος Γαζαίος (Πανηγυρικός)*. Πρόκειται για Λόγο του Προκοπίου (465 ή 475 – 528 ή 538 μ.Χ.) προς τον Αυτοκράτορα Αναστάσιο Α΄ (που έχει γράψει και άλλα κυρίως ερμηνευτικά έργα στην Παλαιά Διαθήκη). Με δεδομένο ότι ο Αναστάσιος άσκησε μια απροκάλυπτα φιλομιαφυσιτική πολιτική, το έργο είναι σημαντικό για να καταλάβουμε τη γενικότερη πολιτική του ανδρός και τις συνθήκες της εποχής.
ΕΚΔ. *In Imperatorem Anastasium panegyricus*, έκδ. C. Klempen, Bonn, 1918.

26. *Χρονογραφία (Ψευδο-)Ιησού Στυλίτου*. Γραμμένη στη συριακή περί το 509 μ.Χ., με φερόμενο συγγραφέα τον Σύρο μοναχό Ιησού (ή Ωσηέ πιθανόν ψευδεπίγραφο) αποτελεί μια αξιόπιστη περιγραφή για τα γεγονότα της βασιλείας του Αναστασίου Α΄ κυρίως για τις φυσικές καταστροφές από το 494 μ.Χ. και κατόπιν τον βυζαντινοπερσικό πόλεμο 502-506 μ.Χ. Η εγγύτητα στα γεγονότα και ο πλούτος των λεπτομερειών την καθιστούν ιστορική πηγή μεγάλης αξίας με αυτονόητη σημασία και για την ιστορία της Εκκλησίας.
ΕΚΔ. Κείμενο, J. W. Watt, *The chronicle of Joshua the Stylite: composed in Syriac A.D. 507*, Cambridge, 1882, J. W. Watt/F. R. Trombley, *The Chronicle of Pseudo-Joshua the Stylite*, Liverpool, 2000 (αγγλ. μετάφ.)

27. Ζαχαρία Μυτιλήνης (Ρήτορος ή Σχολαστικού), *Εκκλησιαστική Ιστορία*. Χρονογραφία που αποδίδεται στον Ζαχαρία, ο οποίος δρούσε ως δικηγόρος από το 492 μ.Χ. στην Κωνσταντινούπολη και το 527 μ.Χ. χειροτονήθηκε επίσκοπος Μυτιλήνης και ήταν ηπίων μιαφυσιτικών αντιλήψεων (με μη πολεμική διάθεση). Βρίσκεται σε ευρύτερο *Συριακό Χρονικό* (*Historia Miscellanea)* του λεγόμενου Ψευδο-Ζαχαρία που φθάνει έως το 568 μ.Χ., αλλά ο συγκεκριμένος συγγραφέας έχει συγγράψει για την περίοδο 450-491 μ.Χ.
ΕΚΔ. αγγλ. μετάφ., *The Chronicle of Pseudo-Zachariah Rhetor: Church and War in Late Antiquity*, Edit. by Geoffrey Greatrex and transl. into english by Robert R. Phenix/Cornelia B. Horn, Liverpool, 2011.

28. Θεόδωρος Αναγνώστης. Έζησε στις αρχές του 6ου αιώνα και υπήρξε «αναγνώστης» στην Αγία Σοφία Κωνσταντινουπόλεως. Έργα του είναι:

28.1. *Historia tripartite*. Αποτελεί μια επιτομή των τριών εκκλησιαστικών ιστορικών (Σωκράτους, Σωζομενού και Θεοδωρήτου) με αρκετές αλλαγές, διορθώσεις και δικές του προσθήκες.
ΕΚΔ. *PG* 86, 159.

28.2. *Εκκλησιαστική ιστορία*. Είναι ένα δικό του έργο που συνεχίζει την εξιστόρηση έως την εποχή του Ιουστίνου Α΄ και καλύπτει την περίοδο 439 έως 518 μ.Χ.
ΕΚΔ. G. C. Hansen, Theodoros Anagnostes, *Kirchengeschichte* [*GCS* NF 3], Berlin, 1971.

29. Αυγουστίνος Ιππώνος. Ο γνωστός συγγραφέας και μεγαλύτερος Πατέρας και θεολόγος της Δύσεως (354-430 μ.Χ.) έγραψε πλήθος από έργα με μεγάλη θεολογική και φιλοσοφική σημασία. Όλα σχεδόν έχουν πολλές πληροφορίες για τον εαυτό του, την εποχή του, την εξέλιξη της θεολογικής αλλά και γενικότερα της θρησκευτικής σκέψης, καθώς και για πρόσωπα και μεγάλες πολιτικές εξελίξεις. Ξεχωρίζουμε όμως, ως ιδιαίτερα πλούσια σε ιστορικές πληροφορίες για την ιστορία του χριστιανισμού τα εξής:

29.1. *Confessiones*. Το γνωστό και δημοφιλές έργο που γράφτηκε μεταξύ 397 και 401 μ.Χ. αποτελεί σημείο αναφοράς για την ιστορία και τον πολιτισμό με πολλές πληροφορίες πολύτιμες για τον ιστορικό.
ΕΚΔ. P. Knöll, *CSEL* 33

29.2. *De excidio Urbis Romae*. Πρόκειται για κήρυγμα αμέσως μετά την άλωση της Ρώμης στις 28.4.410 και θίγει ζητήματα που αναπτύσσει αργότερα στο *De civitate Dei*.
ΕΚΔ. M. V. O' Reilly [*CCSL* 46], 249-262.

29.3. *Contra Epistulam Manichaei*. Η *epistula Manichaei* ήταν ένα προπαγανδιστικό εγχειρίδιο που κυκλοφορούσε και στο οποίο απαντά για να ξανακερδίσει στην Ορθοδοξία τον φίλο του Ονοράτο.
ΕΚΔ. J. Zycha [*CSEL* 25/1], 193-248.

29.4. Contra Faustum Manichaeum. Απαντά στον χαρισματικό ηγέτη των Μανιχαίων Φαύστο της Μιλέβης που αρχικά είχε ελκύσει και τον ίδιο τον Αυγουστίνο στον Μανιχαϊσμό.
ΕΚΔ. J. Zycha [*CSEL* 25/1], 251-797.

29.5. Acta contra Fortunatum Manichaeum. Συνιστά στενογραφημένη αντιπαράθεση (Αύγουστο 392 μ.Χ.) με τον Μανιχαίο Φορτουνάτο περί του «Νόμου».
ΕΚΔ. J. Zycha [*CSEL* 25/1], 83-112.

29.6. De moribus ecclesiae catholicae et de moribus Manichaeorum. Πρόκειται (περί το 388-389 μ.Χ.) υπεράσπιση της ηθικής ανωτερότητας της χριστιανικής Εκκλησίας έναντι στον Μανιχαϊσμό.
ΕΚΔ. J. B. Bauer [*CSEL* 90].

29.7. Psalmus contra partem Donati. Έκθεση της ιστορίας του Δονατιστικού σχίσματος (394 μ.Χ.) με δομή ρυθμική για να απαγγέλλεται στην κοινότητα του Abecedarius.
ΕΚΔ. M. Petschenig [*CSEL* 51], 2-15.

29.8. Contra epistulam Parmeniani (περ. 400 μ.Χ.). Πρόκειται για παρέμβαση στην αλληλογραφία μεταξύ Παρμενιανού (διαδόχου του Δονάτου) και του Τυκόνιου που καλεί σε βοήθεια τον Αυγουστίνο.
ΕΚΔ. M. Petschenig [*CSEL* 51], 19-141.

29.9. De baptismo (400/401). Αναφέρεται κατά της θέσης ότι το βάπτισμα μπορούν να τελέσουν μόνο οι ηθικά τέλειοι, όπως έλεγαν οι Δονατιστές.
ΕΚΔ. M. Petschenig [*CSEL* 51], 145-375.

29.10. Contra Cresconium Donatistam (405-406 μ.Χ.). Πρόκειται για ανασκευή γράμματος του Δονατιστή λαϊκου Κρησκόνιου.
ΕΚΔ. Asconium Grammaticum parties Donati: Sancti Aureli Augustini Scripta contra donatistas, M. Petschenig (ed.), [*CSEL* 52] 1909, 352-382.

29.11. Breviculus collationis contra Donatistas. Πρόκειται για επιτομή πρακτικών αντιδονατιστικής συνόδου του 411 μ.Χ.
ΕΚΔ. M. Petschenig [*CSEL* 53], 39-92.

29.12. Contra Donatistas (412 μ.Χ.). Πρόκειται για συνολική ανασκευή η οποία περιέχει και ιστορία των περιστατικών του σχίσματος και άλλες ιστορικές πληροφορίες.
ΕΚΔ. M. Petschenig [*CSEL* 53], 97-162.

29.13. De correctione Donatistarum. Διευκρινίζει τις διαφορές Αρειανοφρόνων και Δονατιστών στον τριβούνο Βονιφάτιο υπερασπιζόμενο τα νομικά μέτρα εναντίον τους.
ΕΚΔ. A. Goldbacher [*CSEL* 57], 1-44.

29.14. Gesta cum Emerito Donatistarum episcopo. Συνιστά στενογραφημένο πρακτικό συζήτησης (το Σεπτέμβριο του 418 μ.Χ.) με τον Εμέριτο.
ΕΚΔ. M. Petschenig [*CSEL* 53], 181-196.

29.15. Contra Gaudentium Donatistarum episcopum (419 μ.Χ.). Αποτελεί απάντηση στον Δονατιστή επίσκοπο Γαυδέντιο που αντιδρούσε στα κρατικά μέτρα εναντίον του.
ΕΚΔ. M. Petschenig [*CSEL* 53], 201-274.

29.16. De gestis Pelagii. Συνιστά σχολιασμένη έκδοση (417 μ.Χ.) των πρακτικών της συνόδου της Διοσπόλεως για τα διατρέξαντα κατά την Πελαγιανή έριδα.
ΕΚΔ. C.F. Urba/J. Zycha [*CSEL* 42], 51-122.

29.17. De nuptiis et concupiscentia ad Valerium (419/421 μ.Χ.). Υπερασπίζεται τον εαυτό του κατά του Ιουλιανού, ο οποίος τον κατηγορεί ως εχθρό του γάμου και Μανιχαίο.
ΕΚΔ. C.F. Urba/J. Zycha [*CSEL* 42], 211-319.

29.18. De civitate Dei. Επίσης πρόκειται για κλασικό κείμενο, όπου επεξεργάζεται τις αντιλήψεις της εποχής του για την πορεία της ιστορίας, τη θέση των χριστιανών σ' αυτήν, μέσα από την πτώση της Ρώμης.

ΕΚΔ. Κείμενο *Sancti Aurelii Augustini episcopi De civitate Dei*, libri xxii, B. Dombartand A. Kalb (eds.), 5th ed. Leipzig, 1981. Κείμ. – αγγλ. μετάφ. *Augustine: City of God*, LCL, 7 τ., W. M. Green, P. Levine,G. E. McCracken, E. M. Sanford and D. S.Wiesen (eds. and trans.), 1957–1972.

29.19. Retractationes (426-427 μ.Χ.). Αποτελεί κείμενο όπου ο Αυγουστίνος διορθώνει τα λάθη των έργων του, αφήνοντάς μας πολύτιμες πληροφορίες για την εργογραφία του, χρονολογήσεις κ.λπ.

ΕΚΔ. Text: *Sancti Aurelii Augustini Retractationum libri* ii, P. Knöll (ed.), *CSEL* 36 (1902). Text: *Sancti Aurelii Augustini Retractationum libri II*, A. Mutzenbecher (ed.), [CCSL 57] 1984.

29.20. Epistulae. Σώμα 270 επιστολών στις οποίες προστέθηκαν το 1981 άλλες 29 με πλήθος ιστορικών και άλλων πληροφοριών για απόψεις του Αυγουστίνου, πρόσωπα κ.λπ.

ΕΚΔ. Ep. 1-29, 31-123, A. Goldbacher [*CSEL* 34/ 1-2]. Ep. 124-184, του ιδίου [*CSEL* 44], ep. 185-270 του ιδίου [*CSEL* 57]. Ep. 1-29 J. Divjak [*CSEL* 88].

30. *Orosius* (Παύλος;). Ο συγγραφέας ήταν κληρικός, ο οποίος έζησε στις αρχές του 5ου αιώνα στη Βόρειο Αφρική, στο πλάι του Αυγουστίνου και επηρεασμένος από εκείνον. Καταφέρθηκε ιδιαίτερα με γραπτά και συμμετοχή σε πολλές τοπικές συνόδους ακόμη και στην Παλαιστίνη, όπου ταξίδεψε, εναντίον του Πελαγιανισμού. Έργα του με σημασία για την ιστορία του χριστιανισμού είναι:

30.1. Historiarum adversos paganos libri VII. Φθάνει μέχρι το 417 μ.Χ.και επηρεάζεται από τη θέαση του Αυγουστίνου για την ιστορία και έχει ιδιαίτερη ιστοριογραφική αξία κυρίως για τα γεγονότα μετά το 378 μ.Χ.

ΕΚΔ. K. Zangenmeister, Leipzig, 1889.

30.2. Commonitorium de errore Priscillianistarum et Origenistarum. Πρόκειται για υπόμνημα με μορφή επιστολής που έχει και στοιχεία αιτήματος για συμβουλές και οδηγίες και περιλαμβάνει μια αναλυτική έκθεση πληροφοριών για τις διδασκαλίες και τη δράση των λεγόμενων «Πρισκιλλιανιστών» (μια ενθουσιαστική/δυαλιστική κίνηση από την Ισπανία υπό τον Πρισκιλλιανό), αλλά και Ωριγενιστών μέσα στη βορειοαφρικανική Εκκλησία και τη σχετική κατάσταση εκεί. Αποτελεί έτσι μια πολύτιμη πηγή πληροφοριών για την εποχή αυτή στον χριστιανισμό της Δύσης.

ΕΚΔ. Schepß, [*CSEL* 18], 149-157.

31. *Prosperus Tito Chronicon*. Ο Πρόσπερος Τίτος ήταν μοναχός από τη Μασσαλία ο οποίος έγραψε εναντίον των Πελαγιανών και μετά το 440 μ.Χ. τον Πάπα Λέοντα στην καταδίκη του Μονοφυσιτισμού. Εκτός από τα δογματικά του έγραψε και το σημαντικό για την ιστορία *Χρονικό* του, το οποίο αναπαράγει κάπως το αντίστοιχο *Χρονικό του Ιερώνυμου* (βλ. σχετικά), αλλά τα γραφόμενα μετά το 412 μ.Χ. αποτελούν δική του συμβολή. Το έργο συνεχίζεται έως το 445 ή 455 μ.Χ.

ΕΚΔ. Th. Mommsen *MGH* AA 9, 385-485.

32. *Victor Vitensis Historia persecutionis Africanae provinciae temporum Geserici et Hunerici regis Vandalorum*. Ο Βίκτωρ υπήρξε επίσκοπος στη Βυζακηνή της Βόρειας Αφρικής και φέρεται να συμμετείχε σε σύνοδο της Καρθαγένης του 418 μ.Χ. Το έργο του, όπως φαίνεται και από τον τίτλο, αποτελεί ανεκτίμητη πηγή για τα γεγονότα της κατάληψης της Αφρικής από τους Βανδάλους και τις συνέπειες για την εκεί Εκκλησία επί βασιλέων Γιζέριχου και Χουνέριχου έως το 489 μ.Χ., οπότε και φαίνεται να έχει γραφτεί το έργο.

ΕΚΔ. *Petschenig*, [*CSEL* 7], Wien, 1881.

33. *Βίος Αλεξάνδρου του Ακοιμήτου*. Ο άγιος Αλέξανδρος έζησε κυρίως στο α΄ μισό του 5ου αιώνα, όταν από την Ασία πέρασε στη Συρία, όπου προσπάθησε, με μια μικρή ενθουσιαστική ομάδα, να διαδώσει το Ευαγγέλιο. Θεμελίωσε την ασκητική πρακτική των Ακοιμήτων. Ο Βίος του είναι ένα πολύ καλό δείγμα των ασκητικών τάσεων και της θρησκευτικότητας με έντονα ενθουσιαστικά στοιχεία στον Συριακό χώρο την εποχή εκείνη.

ΕΚΔ. *La vie d' Alexandre l' Acémète* éd., par E. de Stroop [*PO* 6] Paris, 1911, 645–704. αγγλ. μετάφ στο D. Caner Wandering *Begging* Monks Appendix 249–280.

34. *Συριακά Μαρτυρολόγια*. Πρόκειται για έργα που μαρτυρούν για την παρουσία των χριστιανών κυρίως στο σασσανιδικό κράτος και τους κατά περιόδους διωγμούς τους εκεί.

ΕΚΔ. P. Bedjan, *Acta Martyrum et Sanctorum. II. Martyres Chaldaei et Persae*, Paris, 1891 (ανατ. Hildesheim, 1968).

35. *Τιμόθεος Β΄ Αλεξανδρείας (Αίλουρος)*. Ο περίφημος Αντιχαλκηδόνιος Πατριάρχης (+477 μ.Χ.) συνέγραψε αντιρρητικά κείμενα και κατέλιπε Επιστολές που πληροφορούν και για διάφορα γεγονότα της εποχής από την πλευρά των μη Χαλκηδονίων.

35.1. Περί της ενότητος του Χριστού. Αποτέλεσε το μεγάλο θεολογικό του κείμενο κατά της (κατ' αυτόν Νεστοριανικής) χριστολογίας της Χαλκηδόνος. Σώζεται πλήρες στα αρμενικά και αποσπασματικά στα συριακά.

ΕΚΔ. K. Ter-*Mekerttschian*/E. Ter-Minassiantz. *Timotheus Älurus, des Patriarchen von Alexandrien: Widerlegung der auf der Synode zu Chalcedon festgesetzter Lehre*. Leipzig, 1908 (μόνο κείμενο).

35.2. Ανατροπή της πίστεως της Χαλκηδόνος και του Τόμου Λέοντος. Πρόκειται για πολεμικό κείμενο με θεολογικά επιχειρήματα για το θέμα.

ΕΚΔ. *De saint Timothée Archêveque d' Alexandrie Critique et réfutation de la définition donnée à Chalcédoine* texte et traduction par F. Nau [PO 13], Paris, 1907, 218–236.

35.3. Επιστολές, με διάφορες πληροφορίες για γεγονότα και πρόσωπα.

ΕΚΔ. R. Y. Ebied/L. R. Wickham, A collection of unpublished letters of Timothy Aelurus*, JTS* ns 21 (1970), 321–69, H. Getatchew, An Ethiopic Letter of Timothy II of Alexandria concerning the death of children, *JTS* ns 38 (1987), 34–57.

35.4. Αποτελεί προσφώνηση στη θεμελίωση παχωμιακού καθολικού στο Pboou. Το κείμενο αυτό δίνει κρίσιμες πληροφορίες για την επιβίωση των παχωμιακών κοινοβίων σε μια μεταγενέστερη περίοδο, δηλ. μετά το β΄ μισό του 5ου αιώνα.

ΕΚΔ. A. van Lantshoot, Allocution de Timothée d'Alexandrie prononcée a l'occassion de la dédicace de l'Église de Pachôme a Pboou, *Le Muséon* 47 (1934), 13-56.

36. Σενούτε (Σενούθιος) Ατριπεύς. Υπήρξε μεγάλος Κόπτης μοναχός (348-466) και εκκλησιαστικός συγγραφέας από την Άνω Αίγυπτο ο οποίος θεωρείται από τις κορυφαίες μορφές και παραγωγός κορυφαίου δείγματος εκκλησιαστικής γραμματείας στην Κοπτική. Αταλάντευτος οπαδός του Κυρίλλου Αλεξανδρείας, δεινός πολέμιος της ελίτ αποτελούμενης από εθνικούς, η οποία υπήρχε ακόμα στην περιοχή, οργανωτής του κοινοβιακού βίου στα ίχνη του Παχωμίου, αλλά πολύ πιο αυστηρός από εκείνον, ταυτίστηκε τελικά με τη μη Χαλκηδόνια κοπτική εκκλησιαστική κοινότητα της Αιγύπτου, σε αντίθεση με τους συνεχιστές της Παχωμιακής Κοινωνίας. Τα έργα του αποτελούν σημαντικούς μάρτυρες για την εκκλησιαστική ζωή, τις συνήθειες, την ευσέβεια και τις κοινωνικές σχέσεις, αλλά και για την εξέλιξη του κοινοβιακού μοναχισμού στην Αίγυπτο, το ρόλο των γυναικών, τις σχέσεις χριστιανών-εθνικών κ.ά. Ο *Βίος* του γράφτηκε από τον διάδοχο και ανεψιό του Βέζα και αποτελεί επίσης σημαντική ιστορική πηγή. Τα έργα του τελικά εκδόθηκαν από τον Stephen Emmel, *Shenoute's Literary Corpus*, 2 τ. [*CSCO* 599–600 (= Subsidia, vols. 111–112)], Leuven, 2004, με εισαγωγές και τη σχετική βιβλιογραφία έως το 2004. Εμείς ξεχωρίζουμε εδώ:

36.1. Περί της μελλούσης κρίσεως. Πρόκειται για αυστηρό κήρυγμα που στιγματίζει κακώς κείμενα και αποδίδει τις εκκλησιαστικές συνθήκες της εποχής.

ΕΚΔ. Heike Behlmer*, Schenute von Atripe: De iudicio*, Torino, 1996.

36.2. Μοναστικοί κανόνες με πληροφορίες για την οργάνωση της μοναστικής ζωής.

ΕΚΔ. Bentley Layton, *The canons of our fathers: monastic rules of Shenoute*. Oxford University Press, 2014 (κοπτικά και αγγλ. μετάφ.).

36.3. Βίος με ιστορικά στοιχεία για τον ίδιο και την εποχή από τον Βέζα.

ΕΚΔ. Κείμενο J. Leipoldt/W. E. Crum, *Sinuthii Archimandritae, Vita et Opera Omnia* II, [*CSCO* 41], Paris, 1906. Αγγλ. μετάφ. The life of Shenoute/Besa; introduction, translation, and notes by David N. Bell, Kalamazoo, 1983.

37. *Βίος Mashtots*, υπό του μαθητού του Koriun. Πρόκειται για τον Βίο του μεγάλου Αγίου και φωτιστή των Αρμενίων (362-440 μ.Χ.), ο οποίος εφηύρε λίγο μετά το 400 μ.Χ. το αρμενικό αλφάβητο, αλλά ο ίδιος ήταν

μοναχός. Ο μαθητής του, Koriun, έγραψε τον βίο του λίγο μετά τον θάνατό του το 440 μ.Χ. και θεωρείται από τα πρώτα ανεξάρτητα δημιουργήματα της αρμενικής γραμματείας με σημαντικές πληροφορίες και για τον χριστιανισμό στην Αρμενία.

ΕΚΔ. Αγγλ. μετάφ. Koriwn, *The Life of Mashtots*, trans. B. Norehad, NY, 1964. Νεότερη *The Life of Mashtots' by his Disciple Koriwn,* Transl. from the Classical Armenian with Introduction and Commentary Abraham Terian, Oxford, 2022.

38. Αγαθάγγελος, *Αρμενική Ιστορία*. Ιστορία που γράφτηκε περί το 460 μ.Χ. και αποτελεί την πρώτη ιστορία του αρμενικού έθνους, με πολλές πληροφορίες και για την Εκκλησία.

ΕΚΔ. R. W. Thomson (μτφρ.), *Agathangelos: History of the Armenians*, NY, 1976. G. Winkler, Our Present Knowledge of the History of Agathangełos and its Oriental Versions, *Revue des Études Armeniennes* 14 (1980) 125–41.

39. Φαύστος, *Βυζαντίου Ιστορία*. Ο Αρμένιος ιστορικός του 5ου αι. συνεχίζει την ιστορική διήγηση του Αγαθαγγέλου (βλ. σχετικά) από τον θάνατο του Γρηγορίου του Φωτιστή μέχρι την πτώση της Αρμενικής δυναστείας των Αρσακιδών το 428 μ.Χ. Το έργο του ονομάζεται συχνά ως *Επικές ιστορίες* ως παράφραση του προσωνυμίου του *Buzandaran* που από κάποιους ερμηνεύεται ως Βυζάντιος και αποτελεί πολύτιμη πηγή για την πολιτική και θρησκευτική ζωή της Αρμενίας κατά τον 4ο αι. μ.Χ.

ΕΚΔ. N. G. Garsoyan (μτφρ.), *The Epic Histories Attributed to P'awstos Buzand*, Cambridge, 1989.

40. *Μωϋσή Χωρηνής* (Movses Khorenatsi περ. 410-490 μ.Χ.) *Ιστορία της Αρμενίας*. Ο συγγραφέας της πρωιμότερης εκτεταμένης ιστορίας της Αρμενίας γραμμένης στην αρμενική γλώσσα μετά από προτροπή του πρίγκιπα Σαχάκ Βαγρατούμι. Θεωρείται από πολλούς ως ο πατέρας της αρμενικής ιστορίας και έχει αποκαλεστεί ο Αρμένιος Ηρόδοτος. Το έργο του Μωυσή είναι σημαντικό επειδή διασώζει πολλές προφορικές παραδόσεις σχετικά με την αρμενική ιστορία πριν από τη μεταστροφή των Αρμενίων στον χριστιανισμό, ενώ ταυτόχρονα άσκησε τεράστια επίδραση στη μεταγενέστερη αρμενική ιστοριογραφία. Ο Μωυσής παρουσιάζει τον εαυτό του ως μαθητή του Mesrop Mashtots που επινόησε το αρμενικό αλφάβητο και αναγνωρίζεται από την αρμενική Εκκλησία ως ένας από τους αγίους μεταφραστές.

ΕΚΔ. R. W. Thomson, *Moses Khorenats'i: History of the Armenians*, Cambridge MA, 1978.

Μεταγενέστερες πηγές που αναφέρονται στον 5ο αιώνα. *Ζώσιμου Ιστορία*

6.1.2 Άγραφες

41. Βασιλικές και συναφή μνημεία στην Ελλάδα μάς δίνουν μια εικόνα για τον εκχριστιανισμό της χώρας μέσα από την οργάνωση του δημόσιου χώρου.

ΕΚΔ. R. Sweetman, The Christianization of the Peloponnese. The Topography and Function of Late Antique Churches *JLA* 3/2 (2010), 203-261. Επίσης, Δ. Πάλλας, Η Αθήνα στα χρόνια της μετάβασης από την αρχαία λατρεία στη χριστιανική. Τα αρχαιολογικά δεδομένα, *ΕΕΘΣΠΑ* 28 (1989), 7-86.

42. Χριστιανικά ευρήματα στη Συρία μάς δίνουν εικόνα για την εκκλησιαστική ζωή και τη λατρεία.

ΕΚΔ. G. Tchalenko, *Églises de village de la Syrie du Nord*, Paris, 1979. G. Tchalenko, *Églises syriennes à bêma*, Paris, 1990.

43. Αρχαιολογικά ευρήματα μοναστικών εγκαταστάσεων στην Αίγυπτο παρέχουν πλήθος πληροφοριών για τη μοναστική ζωή, τη λατρεία, τους θεσμούς κ.ά.

ΕΚΔ. Στην Κεντρική Αίγυπτο έχουμε ανασκαφές στην Κάτω Αίγυπτο (Κελλία και όμορες περιοχές) δημ. Ph. Bridel (επιμ.), *EK 8184: Projet international de sauvetage scientifique des Kellia = International project for the scientific rescue of Kellia/MSAC, Mission suisse d'archéologie copte de l'Université de Genève; sous la dir. de Rodolphe Kasser, Explorations aux Qouçoûr el-Izeila lors des campagnes 1981, 1982, 1984, 1985, 1986, 1989 et 1990*. Tome III [Texte imprimé] Louvain, 1999, 464-517 και Dennis Weidmann et al., *Kellia Kôm Qouçour 'Isâ 1 Fouilles de 1965 à 1978*, Louvain, 2013. Επίσης, στο Abu Fana στην Κεντρική Αίγυπτο: H. Buschhausen, Die Ausgrabungen von Dayr Abû Fâna in Mittelägypten im Jahre 1987 *JÖB* 38 (1988), 353-362 – 1988, *JÖB* 39 (1989), 241-261 – 1989 *Ägypten und Levante* 2 (1992), 121-161 – 1990, *Ägypten und Levante* 4, (1994), 95-127 – 1991, 1992, 1993 *Ägypten und Levante* 6, (1996), 13-48. Όλα έφεραν πολύτιμες πληροφορίες για τον αιγυπτιακό μοναχισμό μετά τον 5ο αιώνα.

44. Στην εικονογραφία παρατηρείται η ανάπτυξη σταθερών εικονογραφικών τύπων που έχουν δώσει λαβή για δυνατότητες ερμηνείας του τριαδολογικού (αλλά κυρίως του χριστολογικού) δόγματος ή και σημείων της Βίβλου μέσα από την εικόνα. Παράδειγμα οι τοιχογραφίες της μονής Απολλώ στο Bawit της Κεντρικής Αιγύπτου, για τις οποίες βλ. A. Iacobini, *Visioni Dipinte, Immagini della contemplazione negli affreschi di Bâwît*, Roma, 2000.

6.2 ΔΕΥΤΕΡΕΥΟΥΣΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

6.2.1 Γενικά

Βλ. Φειδά, *Ιστορία*, σσ. 542-672, Δ. Μόσχου, *Ιστορία Α΄*, 124-160, Jedin KG, II/2, CHC τ. Β΄ βλ. παραπάνω.

6.2.2 Θεολογία και χριστολογικές έριδες

Δ. 1. Γεώργιος Φλορόφσκι, *Οι Βυζαντινοί Πατέρες του 5ου αιώνα*, Εκδόσεις Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2007. Αν και το κείμενο είναι προπολεμικών παραδόσεων, έχει σημασία η θεολογική ματιά του.

Δ. 2. Alois Grillmeier/H. Bacht, *Das Konzil von Chalkedon*, I-III, Würzburg, 1951-1954. Βιβλίο-σταθμός για την πληρότητα των κατευθύνσεων έρευνας για το πριν και το μετά καθώς και τις διάφορες εθνικές και εκκλησιαστικές παραδόσεις που μετείχαν.

Δ. 3. Γεώργιος Μπεμπής, *Συμβολαί εις την περί του Νεστορίου έρευναν (εξ επόψεως Ορθοδόξου)*, Αθήναι, 1964. Ισορροπημένη πραγμάτευση για μια μορφή που αποτέλεσε αρχέτυπο αιρετικού.

Δ. 4. Frances Young, *From Nicaea to Chalcedon: A Guide to the Literature and its Background*, London, 1983. Παρακολούθηση της γραμματείας από την περίοδο των τριαδολογικών σε εκείνη των χριστολογικών ερίδων.

Δ. 5. Krastu Banev, *Theophilus of Alexandria and the First Origenist Controversy*, Oxford, 2015. Προσπαθεί να φωτίσει με ένα ευνοϊκότερο φως την πιο αρνητική εκκλησιαστική φιγούρα του 5ου αιώνα.

Δ. 6. Arnold Hugh Martin Jones, Were ancient heresies national or social movements in disguise? *The Journal of Theological Studies* 10/2 (1959), 280-298. Πρόκειται για παλαιό αλλά πολυδιαβασμένο δημοσίευμα που ασχολείται με το κλασικό ερώτημα της κοινωνιολογικής ιστοριογραφίας των προηγούμενων δεκαετιών και απαντά αρνητικά.

Δ. 7. Peter Brown, *Augustine of Hippo. A Biography*. London, 1967. Πρόκειται για πρωτότυπη βιογραφία που εισήγαγε την ιστορική αξιοποίηση πολιτιστικών θύραθεν στοιχείων.

Δ. 8. W. H. C. Frend, *The Rise of the Monophysite Movement. Chapters in the History of the Church in the Fifth and Sixth Centuries*, Cambridge, 1972. Η βασική μελέτη όλων των γεγονότων και του υποβάθρου τους, απαραίτητη μέχρι σήμερα.

Δ. 9. John Meyendorff, *Imperial unity, and Christian divisions. The Church 450-680 A.D.*, Crestwood NY, 1989. Πρόκειται για ορθόδοξη κατανόηση της χριστολογικής έριδας ως αντίδρασης στην αυτοκρατορική πολιτική.

Δ. 10. Thomas Graumann, *Die Kirche der Väter: Vätertheologie und Väterbeweis in den Kirchen des Ostens bis zum Konzil von Ephesus (431)*, Tübingen, 2002. Πρόκειται για πρωτότυπη εργασία που δείχνει πώς χρησιμοποιούνται οι προηγούμενες αυθεντίες/Πατέρες στη θεολογική συζήτηση μετά τη Β΄ Οικουμενική Σύνοδο που καθορίζει τον 5ο αιώνα.

Δ. 11. Γεώργιος Σταυρόπουλος-Γιουσπάσογλου, *Από την Ιππώνα στο Βόσπορο. Η περί Χριστού διδασκαλία της αρχαίας λατινόφωνης Εκκλησίας από τον ιερό Αυγουστίνο μέχρι τον Βόσπορο*, Αθήνα, 2022. Είναι εργασία που δείχνει την επίδραση της σκέψης του Αυγουστίνου, διά του Πρόσπερου, στα Χριστολογικά της Ανατολής.

6.2.3 Ζητήματα Δ΄ Οικουμενικής Συνόδου

Δ. 12. Ευάγγελος Χρυσός, Η διάταξις της εν Χαλκηδόνι Οικουμενικής Συνόδου, *Κληρονομία* 3/2 (1971), 259-284.

Δ. 13. Γεώργιος Μαρτζέλος, *Γένεση και Πηγές του Όρου της Χαλκηδόνας*, Θεσσαλονίκη, 1986. Αποτελεί βασικό ιστορικοδογματικό βοήθημα.

Δ. 14. Richard Pryce/Mary Whitby (επιμ.), *Chalcedon in Context Church Councils 400–700*, Liverpool, 2009. Πρόκειται για πολύ ενδιαφέρουσες πτυχές που φέρνουν την περίοδο της Χαλκηδόνος σε αλληλεπίδραση με θεσμούς διοίκησης και πολιτιστικά φαινόμενα της εποχής.

Δ. 15. Philippe Blaudeau, *Alexandrie et Costantinople, (451-491). De l΄histoire à la Géo-Ecclésiologie,* Rome, 2008. είναι καινοτομικό βιβλίο που ερμηνεύει την περίοδο μετά τη Χαλκηδόνα ως διαφοροποιημένη πρόσληψη της εδαφικής οικουμένης από τα διαφορετικά κέντρα εκκλησιαστικοπολιτικής εξουσίας. Ο όρος «Γεωεκκλησιολογία» έγινε σημείο αναφοράς.

6.2.4 Ιωάννης Χρυσόστομος

Δ. 16. N. D. Kelly, *Golden Mouth. The Story of John Chrysostom. Ascetic, Preacher, Bishop*, NY, 1995. Αποτελεί μονογραφία για το θέμα.

Δ. 17. Martin Illert, *Johannes Chrysostomus und das antiochenisch-syrische Mönchtum. Studien zu Theologie, Rhetorik und Kirchenpolitik im antiochenischen Schrifttum des Johannes Chrysostomus,* Zürich/Freiburg i. Br., 2000. Φωτίζει τη σύνθετη σχέση Χρυσοστόμου και Σύρων μοναχών.

Δ. 18. J. H. W. G. Liebeschuetz, *Barbarians and Bishops: Army, Church, and State in the Age of Arcadius and Chrysostom,* Oxford, 1990. Χρησιμεύει για την κατανόηση της θρησκευτικής πολιτικής του Αρκαδίου και του Χρυσοστόμου.

Δ. 19. Κώστας Μποζίνης, *Ιωάννης ο Χρυσόστομος για το Imperium Romanum*, Αθήνα, 2003. είναι καινοτομική εργασία που φωτίζει τις πολιτικές αντιλήψεις του Χρυσοστόμου από τον τοπικό κοινωνισμό και πατριωτισμό του και όχι από τη στωική αυλική φιλοσοφία.

Δ. 20. Ιωάννης Δ. Λάππας, *Η περί εργασίας διδασκαλία του Ιωάννου Χρυσοστόμου*, Αθήνα, 2008. Συνιστά σημαντική πραγμάτευση της κοινωνικής σκέψης του Χρυσοστόμου.

Δ. 21. Peter van Nuffelen, Palladius and the Johannite Schism, *Journal of Ecclesiastical History*, 64/1 (2013), 1-19. Φωτίζει τα γεγονότα μετά τον Χρυστόστομο και το έργο του Παλλαδίου.

6.2.5 Μοναχισμός

Δ. 22. Gilbert Dagron, Les moines et la ville: le monachisme à Constantinople jusqu'au concile de Chalcédoine, *Travaux et Mémoires* 4 (1970), 229-276. Συνιστά συγκεντρωτική εργασία για την εξέλιξη του μοναχισμού στη Βασιλεύουσα έως το 451 μ.Χ.

Δ. 23. Susan Ashbrook-Harvey, The sense of a Stylite: Perspectives on Simeon the Elder, *Vigiliae Christianae* 42/4 (1988) 376-394. Πρόκειται για διαφορετικές εκδοχές του βίου του Συμεών Στυλίτου ανάλογα με τις πνευματικές προϋποθέσεις και το ακροατήριο των έργων.

Δ. 24. Vassilios Tzaferis, Early Monks and Monasteries in the Holy Land, *ΧΑΕ* 15 (1989-90), 43-66. Αποτελεί θεμελιακή εργασία για τα μοναστήρια στην αγία Γη με βάση υλικές πηγές.

Δ. 25. Arth. Vööbus, *History of asceticism in the Syrian Orient*, [*CSCO* Subsidia 14, 17], Louvain, 1958 και 1960. Πρόκειται για βασική εργασία για την προέλευση του ασκητισμού στη Συρία, αν και με κάποιες προκατανοήσεις.

Δ. 26. Του ιδίου, *History of the school of Nisibis*, [*CSCO* Subsidia 26], Louvain, 1965. Συνιστά σημαντική λόγω και της γνώσης και του Συριακού υποβάθρου.

Δ. 27. S. Gero, *Barsauma of Nisibis and Persian Christianity in the Fifth Century*, [*CSCO* 426, Subsidia 63]. Louvain 1981. Αναφέρεται στον συριακό χριστιανισμό στην Περσία τον 5ο αιώνα.

Δ. 28. John Binns, *Ascetics and Ambassadors of Christ The Monasteries of Palestine 314-631*, Oxford 1996. Καταγραφή των μοναστικών κινήσεων στην Παλαιστίνη.

Δ. 29. Brouria Bitton-Ashkelony/Aryeh Kofsky, *The monastic school of Gaza*, Leiden, 2006. Αποτελεί την κεντρική για τα πνευματικά ρεύματα περιοχή της Γάζας και τις μοναστικές της ομάδες (θύλακας μη Χαλκηδονίων!).

Δ. 30. Yizhak Hirschfeld, *The Judean Desert monasteries in the Byzantine Period*, New Haven/London, 1992. Πρόκειται για θεμελιωδέστατη εργασία που τεκμηριώνει με γραπτές πηγές και ευρήματα τις κοινότητες της Ιουδαίας με αριθμούς, χρονολογήσεις και ονόματα.

Δ. 31. Cornelia Horn, *Asceticism and Christological Controversy in Fifth-Century Palestine. The Career of Peter the Iberian*, Oxford, 2006. Αποτελεί εισαγωγή στο πρόσωπο-κλειδί του παλαιστινιακού Μιαφυσιτισμού στους εκεί μοναχούς.

Δ. 32. Lucien Regnault, Les Apophthegmes des Pères en Palestine aux Ve – VIe siècles, *Irénikon* 54 (1981), 320-330. Συνιστά σημαντική εργασία για τη μορφοποίηση του Γεροντικού στην Παλαιστίνη.

Δ. 33. J. Patrich (επιμ.), *The Sabaite Heritage in the Orthodox Church from the Fifth Century to the Present*, [Orientalia Lovanensia Analecta 98], Leuven, 2001. Πρόκειται για συλλογικό τόμο με συμβολές για την πορεία και την επίδραση της Λαύρας του Αγίου Σάββα στην πορεία του χριστιανισμού.

6.2.6 Αυτοκρατορική πολιτική και εκκλησιαστικοί θεσμοί

Δ. 34. Γενναδίου Ηλιουπόλεως, *Ιστορία του Οικουμενικού Πατριαρχείου,* τ. Α΄, Αθήναι, 1953. συνιστά εξιστόρηση του ρόλου του Οικουμενικού Πατριαρχείου από τη δική του σκοπιά με πραγμάτευση ζητημάτων, όπως η διοίκηση, οι ναοί κ.λπ.

Δ. 35. Μαξίμου Σάρδεων. *Το Οικουμενικόν Πατριαρχείον εν τη Ορθοδόξω Εκκλησία*, Θεσσαλονίκη, 1972. Πρόκειται για την επίσημη ιστορία του Πατριαρχείου.

Δ. 36. Alan Cameron/Jacqueline Long, *Barbarians and politics at the Court of Arcadius*, Berkeley/Los Angeles/Oxford, 1993.

Δ. 37. Gilbert Dagron, *Η γέννηση μιας πρωτεύουσας. Η Κωνσταντινούπολη και οι θεσμοί της από το 330 έως το 451* (μετάφ. Μ. Λουκάκη), Αθήνα, 2009 (μετάφ. από την έκδ. 1984). Είναι έργο πλουσιότατο σε στοιχεία που γράφει από την αρχή την ιστορία της χριστιανικής Κωνσταντινούπολης.

6.2.7 Σέκτες και ομάδες

Δ. 38. W.H. C. Frend,W. *The Donatist church*, Oxford, 1952, 1971[2]. Πρόκειται για πλήρη παρουσίαση του φαινομένου βάσει πηγών.

Δ. 39. Benedikt Vollmann, *Studien zum Priszillianismus, Die Forschung, die Quellen, der fünfzehnte Brief Papst Leos des Großen*, St. Ottilien, 1965. Αφορά την κίνηση των Πρισκιλλιανιστών στην Ισπανία με στοιχεία ενθουσιαστικά και κοινωνιστικά, που διώχθηκε απηνώς.

Δ. 40. H. Chadwick, *Priscillian of Avila: The occult and the charismatic in the early church*, Oxford, 1976. Συνιστά για το ίδιο θέμα νεότερη συμβολή.

Δ. 41. Klaus Fitschen, *Messalianismus und Antimessalianismus, ein Beispiel ostkirchlicher Ketzergeschichte*, Göttingen, 1998. Είναι εξαντλητική μελέτη που συμπυκνώνει όλη την προγενέστερη μακρά (100 ετών!) επιστημονική συζήτηση για την ταυτότητα των Μεσσαλιανών.

6.2.8 Ο χριστιανισμός στην κοινωνία

Δ. 42. Βασική είναι η συλλογή Ν. Θ. Μπουγάτσου, *Η κοινωνική διδασκαλία των Ελλήνων Πατέρων*, τ. 1-3, Αθήνα, 1980 (β΄ έκδ. 1988).

Δ. 43. Peter Brown, The Rise and Function of the Holy Man in Late Antiquity, *Journal of Roman Studies* 61 (1971), 80-101 (ανατ. στο του ιδίου, *Society and the Holy in late Antiquity*, Berkeley/Los Angeles/Oxford 1982, 103-152). Είναι η κλασικότερη εργασία που άλλαξε τον τρόπο σκέψης των ιστορικών για τον ρόλο της λαϊκής θρησκευτικότητας και των αγίων ως μέθοδο κατανόησης των κοινωνικών σχέσεων.

Δ. 44. Του Ιδίου, *The body and society: Men, women, and sexual renunciation in early Christianity,* NY, 1988. Αναφέρεται στην αναδιάταξη των ρόλων φύλου μέσα από την άσκηση και αποταγή στους 5 πρώτους αιώνες.

Δ. 45. Pauline Allen/Brownen Neil, *Crisis Management in Late Antiquity (410–590 CE). A Survey of the Evidence from Episcopal Letters*, Leiden/Boston, 2013. Μιλά για τον τρόπο επίλυσης κρίσεων από τους επισκόπους, φωτίζει τον ρόλο τους μέσα στην κοινωνία.

6.2.9 Η διάδοση του χριστιανισμού – Ο χριστιανισμός κατά τόπους

Δ. 46. Αναστάσιος Μαράς, *Ο Άγιος Πατρίκιος Ιρλανδίας. Νέα στοιχεία για τον βίο και τα έργα του*, Θεσσαλονίκη, 1993. Πρόκειται για πληροφοριακό σύγγραμμα για την εγχώρια βιβλιογραφία.

Δ. 47. Sebastian Brock, The 'Nestorian' Church: A Lamentable Misnomer, *Bulletin of the John Rylands Library* 78 (1996), 23-35. Φωτίζει την πραγματική ταυτότητα της «Νεστοριανής» Εκκλησίας.

Δ. 48. Stephen Davis, *The Early Coptic Papacy: The Egyptian Church and Its Leadership in Late Antiquity: The Popes of Egypt*, Volume 1, Cairo/NY, 2004. Αποτελεί βασική νεότερη μονογραφία «ουδέτερη» μεταξύ Ορθοδόξων και Κοπτορθοδόξων.

Δ. 49. R. Kosinski, Peter the Fuller patriarch of Antioch 471-488, *Byzantinoslavica-Revue internationale des Etudes Byzantines* 68, 1-2 (2010), 49-73. Πρόκειται για πρόσφατη σχετικά εργασία που κωδικοποιεί τα κατά τον Πέτρο Κναφέα.

Κεφάλαιο 7

6ΟΣ ΑΙΩΝΑΣ: ΕΠΟΧΗ ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΥ, ΓΕΡΜΑΝΙΚΑ ΒΑΣΙΛΕΙΑ ΜΕΤΑ ΤΟ 476, ΑΝΑΤΟΛΙΚΟΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΣ

Σύνοψη

Κατά τον 6ο αι. ο χριστιανισμός θα χρησιμοποιηθεί ως το ύστατο μέσο για την επανασυγκόλληση της ελληνορωμαϊκής παιδευτικής και πολιτικής κληρονομιάς, αλλά αυτό δεν θα τελεσφορήσει, επειδή η ανάδυση πρωτοεθνικών ταυτοτήτων θα συμπέσει με τις χριστολογικές αποκλίσεις στην Ανατολή, ενώ η ύφεση και οι φυσικές καταστροφές θα εμποδίσουν οποιαδήποτε προσπάθεια αναβίωσης. Όμως, στον φαινομενικά «άγονο» θεολογικά 6ο αιώνα θα διατυπωθούν οι σχέσεις Πολιτείας-Εκκλησίας, θα φτιαχτούν κλασικές μορφές ευσέβειας (νηπτική γραμματεία, σταθεροί λειτουργικοί τύποι, νέες μορφές ποίησης) και ο στοχασμός θα στραφεί προς τη μελέτη του ανθρώπου (σώμα και ψυχή, φύση της αγιότητας, ζωή μετά θάνατον κ.λπ.). Επίσης, ο χριστιανισμός έχει και σημαντική πορεία στη μη ελληνορωμαϊκή Ανατολή (Μέση Ανατολή, Αφρική, Καύκασο). Στο κεφάλαιο αυτό παρατίθενται πηγές από τις εξελίξεις σε όλο τον χριστιανικό κόσμο.

Προαπαιτούμενη γνώση

Δεν απαιτείται.

Συντομογραφίες

Συντμήσεις	Ανάλυση
AB	*Analecta Bollandiana*
ACO	*Acta Conciliorum Oecumenicorum*
BHG	*Bibliotheca Hagiographica Graeca*
CCSL	*Corpus Christianorum Series Latina*
CHC	*Cambridge History of Christianity, τ. 1-9*
CPG	*Clavis Patrum Graecorum*
CSEL	*Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum*
CSCO	*Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium*
DOP	*Dumbarton Oaks Papers*
FHG	*Fragmenta historicorum Graecorum*
JECS	*Journal of Early Christianity*
JEH	*The Journal of Ecclesiastical History*
JÖB	*Jahrbücher der Österreichischen Byzantinistik*
JTS	*Journal of Theological Studies*
MGH	*Monumenta Germaniae Historica*
OCP	*Orientalia Christiana Periodica*
PO	*Patrologia Orientalis*
ROC	*Revue d'Orient Chrétien*
RSBN	*Rivista di studi bizantini e neoellenici*
ΧΑΕ	Χριστιανική και Αρχαιολογική Εταιρεία
Jedin KG	H. Jedin (επιμ.), Handbuch der Kirchengeschichte τ. I-VII, Freiburg/Basel/Wien 1985
Μόσχου, Ιστορία	Δ. Μόσχος, *Συνοπτική ιστορία του χριστιανισμού*, τ. Α΄, *Η πρώτη χιλιετία*, τ. Β΄, *Από το Σχίσμα έως τους νεώτερους χρόνους,* Αθήνα, 2014
Φειδά, Ιστορία	Βλ. Φειδάς, *Εκκλησιαστική Ιστορία,* τ. Α΄, Αθήναι, 2002, τ. Β΄ Αθήναι, 2002, τ. Γ΄, Αθήναι, 2014

7.1 Πηγες

7.1.1 Γραπτές

1. *Collectio Avellana*. Πρόκειται για 244 παπικά έγγραφα (βασικά επιστολές) τα οποία καλύπτουν την περίοδο 367-553 μ.Χ. και αποτελούν πολύ σημαντική πηγή για πλειάδα ζητημάτων που αφορούν θέματα δικαιοδοσιών, οργάνωσης, πρακτικού βίου κ.λπ. για όλη την περίοδο.
   ΕΚΔ. O. Guenther, *Epistulae Imperatorum Pontificum Aliorum inde ab A. CCCLXVII usque ad A. DLIII datae Avellana quae dicitur Collectio.* Recensuit commentario critico instruxit, indices adiecit, Otto Guenther. Pars I–Prolegomena. Epistulae I-CIV. Pragae/Vindobonae/Lipsiae, 1895. Pars II. Epistulae CV-CCXXXXIIII. Appendices. Indices. Pragae/Vindobonae/Lipsiae, 1898 [CSEL 35].

2. *Σύνοδοι Αφρικής*. Πρόκειται για ένα σύνολο κανόνων που διαμορφώθηκαν από συνόδους στην Καρχηδόνα από τα τέλη του 4ου αιώνα έως το 427 μ.Χ. αρχικά (δηλαδή κυρίως κατά την επισκοπεία του Αυρηλίου) αλλά ενσωματώθηκαν σ' αυτό και κανόνες μεταγενέστεροι έως το 536 μ.Χ., μεταξύ άλλων και σχετικός κατάλογος του διακόνου Φερράνδου (βλ. σχετικά), δίνοντας έτσι μια πλήρη εικόνα για την κατάσταση της Βορειοαφρικανικής Εκκλησίας σε όλη την εν λόγω περίοδο.
   ΕΚΔ. *Concilia Africae A. 345 bis A. 525* cura et studio C. Munier [*CCSL* 149], Turnhout, 1974.

3. *Σύνοδοι Γαλλίας Μεροβιγγείου βασιλείου*. Οι αποφάσεις των συνόδων που (κατά μίμησιν των βυζαντινών αυτοκρατόρων) προσπάθησαν να οργανώσουν οι Φράγκοι βασιλείς τον 6ο και τον 7ο αιώνα είναι σημαντικότατες πηγές για τον ρόλο της Εκκλησίας, τη επιρροή που ασκεί επάνω της η φεουδαρχία, η διείσδυση του σώματος των επισκόπων από τη φραγκική ελίτ κ.λπ.
   ΕΚΔ. Charles de Clercq, ed., *Concilia Galliae: A.511–A.695*, [*CCSL* 148A] Turnhout, 1963.

4. *Σύνοδοι Ισπανίας*. Αντιστοίχως και στη βησιγοτθική Ισπανία συγκαλούνται από τον βασιλιά για ποικίλα θέματα, μεταξύ των οποίων και θεολογικά. Στη Σύνοδο του Τολέδο το 589 μ.Χ. εγκαταλείφθηκε από όλο το βασίλειο επίσημα η αρειανική διδασκαλία.
   ΕΚΔ. Mansi VII-XII, και J. Vives, ed., *Concilios Visigoticos e Hispano-Romanos*, Barcelona, 1963.

5. *Corpus Juris Civilis*. Το μεγάλο αυτό σώμα κωδικοποιημένων νόμων από τον αυτοκράτορα Ιουστινιανό εξακολουθεί να αποτελεί μέχρι σήμερα ανεξάντλητη πηγή για την κατανόηση του ρόλου του χριστιανισμού στην κοινωνία, της σχέσης του με την πολιτική εξουσία, την εξέλιξη των θεσμών, των θεολογικών εννοιών και των εκκλησιαστικοπολιτικών συνθηκών τόσο κατά την πριν τον Ιουστινιανό περίοδο, όσο και κατά τη διάρκεια της βασιλείας του με τους νόμους που ο ίδιος εξέδωσε (τις λεγόμενες Νεαρές του).
   ΕΚΔ. τ. 1: *Institutiones*. Ed. P. Krueger, *Digesta*. Ed. T. Mommsen/P. Krueger. τ. 2: *Codex Justinianus*. Ed. P. Krueger. τ. 3: *Novellae*. Ed. R. Schoell/W. Kroll, Berlin, 1928–1929.

6. Καισάριος της Αρελάτης (Caesarius Arelatensis). Υπήρξε επίσκοπος της Αρελάτης της Γαλλίας και μοναχός με μεγάλο καθοδηγητικό έργο κυρίως σε γυναικείες μοναστικές κοινότητες της περιοχής του (470-542 μ.Χ.). Συγκάλεσε και τοπικές συνόδους στη Γαλλία, και από τα έργα του αποκομίζουμε ιστορικές πληροφορίες για την εποχή του. Από μαθητές του συντάχθηκε και *Βίος* του (προ του 549 μ.Χ.) που συμπληρώνει την εικόνα γι' αυτόν και την ιστορία του χριστιανισμού στην πλούσια και ιστορική αυτή περιοχή.

6.1. *Sermones*. Πρόκειται για ένα πλούσιο σώμα 240 κηρυγμάτων με μεγάλη σημασία για τη γνώση των ηθών της εποχής, τον ρόλο του κλήρου κ.λπ.
   ΕΚΔ. M. – J. Delage, *Sermons au peuple*, tome I (Sermons 1-20) [*SC* 175] Paris, 1971, του ιδίου *Sermons au peuple* II (21-55) [*SC* 243], Paris 1978, του ιδίου *Sermons au peuple* III (56-80), [*SC* 330], Paris, 1986.

6.2. Πρακτικά τοπικών συνόδων με αυτονόητη σημασία για τον ιστορικό.
   ΕΚΔ. βλ. *Σύνοδοι Γαλλίας.*

6.3. *Μοναστικά έργα*. Πρόκειται για ένα σύνολο από έργα πνευματικής καθοδήγησης από το οποίο ξεχωρίζει η συνταγμένη περί το 534 μ.Χ. *Regula virginum* με πολύ συγκεκριμένες οδηγίες για την καθημερινότητα των μοναζουσών, ανάμεσα στις οποίες παρέχονται και λεπτομερειακές πληροφορίες για την οργάνωση της λειτουργικής ζωής, τις ακολουθίες του ημερονυκτίου κ.λπ.

ΕΚΔ. *Césaire d'Arles, Oeuvres monastiques I: oeuvres pour les moniales*, Introduction, texte critique, traduction et notes par Adalbert de Vogué et Joël Courreau, [*SC* 345., Paris, 1988, των *ιδίων Oeuvres monastiques* II [*SC* 398], Paris, 1994.

6.4. *Epistulae Arelatenses*. Πρόκειται για συλλογή επιστολών που κατοχυρώνουν τα δίκαια της επισκοπής Αρελάτης και χρονολογούνται από το 417 έως το 556 μ.Χ. με αυτονόητη σημασία για την ιστορική τεκμηρίωση.
ΕΚΔ. W. Gundlach, ed. (*MGH* Ep. 3). Berlin, 1903, σσ. 1–83.

7. Avitus Viennensis, *Epistulae*. Ο Alcimus Ecdicius Avitus έγινε επίσκοπος της Βιεννησίας της Γαλλίας μη καταφέρνοντας τελικά να διατηρήσει το καθεστώς μητροπόλεως απέναντι στον Καισάριο της Αρελάτης (Arles, βλ. σχετικά). Συμμετείχε σε σύνοδο και πρέπει να πέθανε λίγο μετά το 517 μ.Χ. Είχε συγγραφικό έργο και ανάμειξη σε διάφορα πολιτικά και εκκλησιαστικά γεγονότα της εποχής του και γι'αυτό το σώμα 96 επιστολών που σώζεται έχει ιδιαίτερη σημασία για τη γνώση των εκκλησιαστικοπολιτικών συσχετισμών των προσώπων στον γαλλικό και ιταλικό χώρο τον 6ο αιώνα.
ΕΚΔ. R. Peiper, *MGH* AA, 6/2, 1-294.

8. *Epistulae Austrasicae*. Αποτελεί συλλογή επιστολών που αφορούν γεγονότα και πρόσωπα της Μεροβίγγειας Γαλλίας και χρονολογούνται από το 480 έως το 580 μ.Χ. με αυτονόητη σημασία για την ιστορική τεκμηρίωση στη συγκεκριμένη εποχή και περίοδο.[15]
ΕΚΔ. E. Malaspina, ed. Il *Liber epistolarum della cancelleria austrasica (sec. V–VI),* Rome, 2001.

9. Excerpta Valesiana II, Απόσπασμα ιστορικού έργου που εξιστορεί τα έτη 474-526 με κάποια συμπάθεια στον βασιλιά Θευδέριχο μέχρι το 518, ενώ κατόπιν γίνεται εχθρικό προς τους Γότθους. Ενδιαφέρον για τα εκκλησιαστικά γεγονότα της περιόδου.
ΕΚΔ. Ammianus Marcellinus. *History*, Volume III: Books 27-31. *Excerpta Valesiana*. Translated by J. C. Rolfe, Cambridge MA, 1939.

10. *Excerpta Latina Barbari*, Χρονικό που συνεχίζει το έργο του Ιππολύτου Ρώμης (βλ. σχετικά) έως το τέλος της αυτοκρατορίας του αυτοκράτορα Αναστασίου Α΄ το 518, και εκδοθέν στην πλήρη του μορφή στα Λατινικά.
ΕΚΔ. F. Jacobi, Barbarus Scaligeri, *PRE* 1566-1576.

11. *Facundus Ερμιανής*. Υπήρξε επίσκοπος της Βόρειας Αφρικής από τους πιο λόγιους του καιρού του, του οποίου κύριο έργο ήταν η ανασκευή της ιουστινιάνειας καταδίκης των *Τριών Κεφαλαίων* με το Διάταγμα του 544 μ.Χ. Τα έργα του *Pro Defensione Trium Capitulorum, Liber contra Mocianum Scholasticum* και *Epistola Fidei Catholicae in defensione trium capitulorum*, δίνουν μια ουσιαστική εικόνα και για τις χριστολογικές απόψεις της Ρώμης τον 6ο αιώνα και για τις συνέπειες και την πρόσληψη της εκκλησιαστικής πολιτικής του Ιουστινιανού στη Δύση.
ΕΚΔ. *PL*, 67, 527–878 και *Défense des trois chapitres* (A Justinien). Κριτική έκδοση J.-M. Clement, OSB and R. Vander Plaetse. Introduction, translation, and notes by Anne Fraisse-Betoulieres, Paris 2002, 2003, 2003, 2004, 2006 [SC 471, 478, 479, 484, 499 αντίστ].

12. *Fulgentius Ruspensis*. Γεννήθηκε περί το 462 μ.Χ.στη Βόρειο Αφρική (Βυζακηνή) από ευγενή οικογένεια και υπήρξε κρατικός υπάλληλος προτού μεταστραφεί στον χριστιανισμό επηρεασμένος από τον Αυγουστίνο. Υπήρξε σημαντικός και πολυγράφος θεολόγος με πολεμικά έργα κυρίως κατά Αρειανών αλλά και του Πελαγιανισμού. Από τα έργα του ξεχωρίζουν για τον ιστορικό οι Επιστολές, ορισμένα έργα εναντίον των Βανδάλων καθώς και αρκετές Ομιλίες (κάποιες ψευδεπίγραφες).
ΕΚΔ. J. Fraipont, *Sancii Fulgentii episcopi Ruspensis opera* [*CCSL* 91 and 91a], Turnhout, 1968.

13. Ferrandus diaconus Carthaginensis. ήταν μοναχός και διάκονος στην Καρθαγένη που έδρασε κυρίως στο α΄ μισό του 6ου αιώνα (+545/6) ως μαθητής του Φουλγέντιου (βλ. σχετικά) χωρίς όμως να καταφέρει να τον

[15] Βλ. περισσότερα για το φαινόμενο των επιστολικών συλλογών αυτή την περίοδο και την ιστορική τους σημασία στο. R. W. Mathisen, The 'Publication' of Latin Letter collections in Late Antiquity, στο G. M. Müller (επιμ.), *Zwischen Alltagskommunikation und literarischer Identitätsbildung*, Stuttgart, 2018, σσ. 63-84.

διαδεχθεί. Τα έργα του είναι τεκμήρια της ιστορίας της Βορειοαφρικανικής Εκκλησίας σε μια κρίσιμη περίοδο.

13.1. *Epistulae*. Πρόκειται για σώμα 12 σωζομένων επιστολών προς πρόσωπα της περιοχής αλλά και της Ρώμης με εκθέσεις πίστεως (εναντίον της καταδίκης των Τριών Κεφαλαίων), παραινετικά κείμενα ή σύντομες οδηγίες. Όπως γίνεται και με τα άλλα επιστολάρια, αποτελούν πηγή πολλών ιστορικών ειδήσεων για πρόσωπα και πράγματα της εποχής.
ΕΚΔ. *PL* 65, 378-380, 392-394. 3-7 *PL* 67 887-908. 8-12. A. Reifferscheid, *Anecdota Casinensia*, Breslau, χ.χ., 5-7.

13.2. *Breviarium Canonum*. Πρόκειται για επιτομή και συστηματική καταγραφή των αποφάσεων ανατολικών αλλά και αφρικανικών συνόδων με ανάλογη ιστορική αξία.
ΕΚΔ. C. Munier, [*CCSL* 149], Turnhout, 1974, 284- 311.

13.3. *Vita Sancti Fulgentii*. Συνιστά σημαντικό για τα ιστορικά περιστατικά της ζωής και της εποχής του βιογραφουμένου δασκάλου του.
ΕΚΔ. *PL* 67, 117-150

14. Liberatus, *Breviarium causae Nestorianorum et Eutychianorum*. Ο διάκονος Λιβεράτος ανήκει στον κύκλο εκείνο των εκ Καρθαγένης κληρικών όπως ο Φακούνδος, ο Φουλγέντιος κ.λπ. που αντιτάχθηκαν σθεναρά στο λεγόμενο «Νεοχαλκηδονισμό» και την καταδίκη των *Τριών Κεφαλαίων* του Ιουστινιανού. Το έργο αυτό, που πρέπει να συντάχθηκε περί το 560 μ.Χ., αποτελεί μια ιστορία της χριστολογικής διαμάχης από την εποχή του Νεστορίου με πολλές ιστορικές πληροφορίες και πρωτότυπα σωζόμενα κείμενα επιστολών κ.λπ. με μεγάλη ιστορική σημασία.
ΕΚΔ. *PL* 68 969-1050. ACO 2, 5 (Collectio Sargemanensis), 98-141.

15. Λέανδρου Σεβίλλης, *Λόγος*. Ο γεννημένος το 549 μ.Χ. Λέανδρος από σικελική αριστοκρατική οικογένεια έζησε και στην Κων/πολη (όπου έγινε φίλος με τον τότε εκεί αποκρισιάριο και κατόπιν πάπα Γρηγόριο Α΄) και από το 580 έως το 601 μ.Χ. έγινε επίσκοπος Σεβίλλης και αξιώθηκε τη σύγκληση της Γ΄ Συνόδου του Τολέδο το 589 μ.Χ., όπου ο Βησιγότθος βασιλιάς Ρεκκαρέδ μεταστράφηκε από τον Αρειανισμό στην ορθόδοξη πίστη. Σημασία για την ιστορία έχει ο λόγος του *De triumpho Ecclesiae ob conversionem Gothorum*, όπου περιγράφονται αυτά τα γεγονότα.
ΕΚΔ. *PL* 72, 893-898. *PL* 84, 360-364.

16. *Notitia Antiochena*. Ανήκει στο είδος των *Notitia* (βλ. σχετικά) και περιέχει την τάξη των επισκοπών του Πατριαρχείου Αντιοχείας περί το 570 μ.Χ.
ΕΚΔ. E. Honigmann, Studien zur Notitia Antiochena, *Byzantinische Zeitschrift* 25/1 (1925), 60-88.

17. Ζώσιμου, *Νέα Ιστορία*. Ο ειδωλολάτρης Ζώσιμος συνέγραψε την κύρια ιστορική πηγή για την περίοδο από τον Θεοδόσιο έως το 410 μ.Χ. που ο Θεοδόσιος Β΄ χειραφετήθηκε. Υπάρχουν πληροφορίες για τον ρόλο των χριστιανών στο ρωμαϊκό κράτος της περιόδου εκείνης.
ΕΚΔ. F. Paschoud Zosime, *Histoire Nouvelle*, Paris, 1971.

18. Victor Tunnunensis, *Chronicon*. Ο Βίκτωρας ήταν επίσκοπος στη Β. Αφρική που, όπως και πολλοί άλλοι κληρικοί της περιοχής, πολέμησε γραπτά και με το έργο του την ιουστινιάνεια καταδίκη των *Τριών Κεφαλαίων*, και συνέγραψε παγκόσμιο *Χρονικό*, του οποίου σώζεται μόνο το β΄ μέρος, το σχετικό με τα έτη 444-566 μ.Χ., με αρκετές πληροφορίες για τη βορειοαφρικανική Εκκλησία της εποχής του.
ΕΚΔ. *PL* 68, 941-962.

19. Martini episcopi Bracarensis, *Opera*. Ο γεννημένος περί το 510 ή 515 στην Παννονία Μαρτίνος μετέβη στην Ιερουσαλήμ περί το 550 και έγινε μοναχός και κατόπιν εγκαταστάθηκε στην Ιβηρική Γαλικία στην Bracara Augusta και κατόπιν έγινε επίσκοπός της (σημ. Braga στην Πορτογαλία). Έγινε μάρτυς της μεταστροφής των Σουηβών στον χριστιανισμό και συνέγραψε αρκετά έργα, εκ των οποίων σημασία έχουν *De correctione rusticorum* (έργο συμβουλευτικό για την εγκατάλειψη από τους αγρότες ειδωλολατρικών συνηθειών με αυτονόητη ιστορική σημασία για μας), το *Capitula Martini*, που είναι σύντομη συλλογή κανόνων για το ποίμνιό του, το οποίο αποδίδει κοινωνικές συνθήκες της εποχής και το *Epistola ad Bonifatium de trina mersione,* το οποίο καταπολεμά τη μονή κατάδυση στο βάπτισμα που εφαρμοζόταν στην

ισπανική Εκκλησία (για καταπολέμηση του Αρειανισμού), αποτελώντας σημαντικό ιστορικό μνημείο για την εξέλιξη της ισπανικής λειτουργίας.
ΕΚΔ. *Martini Episcopi Bracarensis, Opera Omnia,* by Claude W. Barlow, New Haven, 1950.

20. Adamnani, *Vitae Columbae*. Βίος, οράσεις και θαύματα του Αγίου Κολούμπα, πρώτου ηγουμένου της Αϊόνα (563-597 μ.Χ.), που γράφτηκε από τον ηγούμενο της μονής της Αϊόνα Adomnān, έναν αιώνα μετά την κοίμηση του αγίου.
ΕΚΔ. Κείμ.- αγγλ. μετάφ. A. O. Anderson/M. O. Anderson, *Adomnan's Life of Columba*, Oxford, 1991.

21. Αγαθία, *Περί της Ιουστινιανού βασιλείας*. Πρόκειται για έργο του σχολαστικού Αγαθία από τη Μύρινα της Μ. Ασίας που συνεχίζει την ιστοριογραφική κάλυψη της περιόδου από τον Προκόπιο για τα έτη 552-558 μ.Χ.
ΕΚΔ. Constanza, *Agathiae Myrinei historiarum libri quinque*, Berlin, 1969.

22. *Αρεοπαγιτικά συγγράμματα*. Προϊόντα αγνώστου συγγραφέα με επαφές με τον συριακό μη-χαλκηδόνιο κόσμο, επηρεασμένα από τον Πρόκλο και τον νεοπλατωνισμό και συνταγμένα σε μορφή που ίσως να μην είναι η αρχική, κάποιες δεκαετίες μετά τη Δ΄ Οικουμενική Σύνοδο, έγιναν σε μας γνωστά κυρίως κατά τον 6ο αιώνα και κατόπιν με την υπομνηματική δουλειά που έκαναν άλλοι ερμηνευτές όπως ο Ιωάννης Σκυθοπολίτης και ο Μάξιμος Ομολογητής. Τα Αρεοπαγιτικά είχαν μεγάλη επίδραση σε πολλές πλευρές της χριστιανικής θεολογίας σε Ανατολή και Δύση, αλλά στη δική μας συνάφεια έχουν ιδιαίτερη αξία για την ιστορία της εξέλιξης της χριστιανικής λατρείας και της ερμηνείας της κυρίως σε ένα περιβάλλον συριακής θεολογικής παράδοσης.
ΕΚΔ. R. B. Suchla, τ. 1 *Pseudo-Dionysius Areopagita. De Divinis Nominibus*, Berlin/Boston, 1990, G. Heil/ A. M. Ritter, *Pseudo-Dionysius Areopagita. De Coelesti Hierarchia, De Ecclesiastica Hierarchia, De Mystica Theologia, Epistulae*, τ. 2, Berlin/Boston, 1991. B. R. Suchla, *Ioannis Scythopolitani prologus et scholia in nyDionysii Areopagitae librum 'De divinis nominibus' cum additamentis interpretum aliorum*, τ. 4,1, Berlin/Boston, 2011.

23. *Regula Magistri*. Αποτελεί μοναστικό τυπικό αγνώστου συνταγμένο στο α΄ μισό του 6ου αιώνα και αποτελεί πηγή έμπνευσης για τον *Κανόνα* του Βενεδίκτου της Νουρσίας (βλ. σχετικά). Έχει ιδιαίτερη ιστορική αξία για την τεκμηρίωση της εξέλιξης του μοναχισμού στον πρώιμο δυτικό Μεσαίωνα.
ΕΚΔ. A. de Vogüé, *La Règle du Maître*, I [*SC* 105], II [*SC* 106], Paris, 1976.

24. Βενέδικτος της Νουρσίας, *Κανόνας*. Ο μεγάλος αναμορφωτής του δυτικού κοινοβιακού μοναχισμού Βενέδικτος, ο οποίος γεννήθηκε στη Νουρσία (Norcia) της Ιταλίας περί το 480 μ.Χ., σπούδασε στη Ρώμη και κατέληξε μέσα από μεγάλη πνευματικότητα και άσκηση στην εγκατάσταση με την ομάδα του στο Μόντε Κασσίνο, όπου και τελείωσε τις μέρες του το 547 μ.Χ. Ο μοναχικός του κανόνας (*Regula Benedicti*) αποτελεί το θεμελιωδέστερο κείμενο για τον κοινοβιακό μοναχισμό στη Δύση, καθώς όλες οι μορφές και τα «τάγματα» που δημιουργήθηκαν εκεί πριν τον 12ο αιώνα (πριν δηλαδή τον «νέο» μοναχισμό των Δομηνικανών, Φραγκισκανών κ.λπ.) ονομάζονταν Βενεδικτινικά ή τον επικαλούνταν. Το κείμενο αυτό είναι και κλειδί για την κατανόηση της ιστορικής εξέλιξης του μοναχισμού, αλλά και των συνθηκών του 6ου αιώνα στην Ιταλία.
ΕΚΔ. A. de Vogüé/J. Neufville, *Règle de saint Benoit* [*SC* 181-186], Paris, 1971-1972.

25. *Κυρίλλος Σκυθοπολίτης*. Γεννημένος περί το 525 μ.Χ. στη Σκυθόπολη Beth-Shean, εκάρη μοναχός στην Ιερουσαλήμ το 543, έμεινε έως το 555 μ.Χ. στη Νέα Λαύρα και κατόπιν μετακινήθηκε στη Λαύρα του Αγίου Σάββα έως τον θάνατό του το 558 μ.Χ. Αφοσιωμένος πολέμιος του Ωριγένους, έγραψε μια σειρά μοναχικών βίων:

25.1. *Βίος οσίου Ευθυμίου*. Αφιερωμένος στον όσιο Ευθύμιο (377-473 μ.Χ.), μας δίνει ουσιαστικές πληροφορίες για την εξέλιξη των εκκλησιαστικοπολιτικών γεγονότων και τη διαδικασία αποδοχής των χριστολογικών συνόδων στην ιουδαϊκή έρημο, καθώς και για τη δράση της αυτοκράτειρας Ευδοκίας στην Παλαιστίνη.
ΕΚΔ. Eduard Schwartz, *Kyrillos von Skythopolis*, Leipzig, 1939.

25.2. *Βίος οσίου Θεοδοσίου* (423/4-529 μ.Χ.), που θεωρείται από τους διαμορφωτές του παλαιστινιακού μοναχισμού. Δίνει και αυτός αρκετές πληροφορίες κυρίως για την εξέλιξη των ωριγενικών ερίδων.
ΕΚΔ. E. Schwartz, *ό.π.*, 235-241.

25.3. Βίος Σάββα Ηγιασμένου. Πρόκειται για μια άλλη μεγάλη μορφή (439-532 μ.Χ.) του παλαιστινιακού μοναχισμού που συνδέεται με την ομώνυμη Λαύρα και υπήρξε αντίπαλος του μιαφυσιτισμού και του ωριγενισμού.
ΕΚΔ. E. Schwartz, *ό.π.*, σσ. 85-200

25.4. Βίος Ιωάννου Σιλενταρίου.
ΕΚΔ. E. Schwartz, *ό.π.*, σσ. 201-221.

25.5. Βίος Κυριακού
ΕΚΔ. E. Schwartz, *ό.π.*, σσ. 222-234.

25.6. Βίος Θεόγνιδος
ΕΚΔ. E. Schwartz, *ό.π.*, σσ. 241-242.

25.7. Βίος Αβραμίου
ΕΚΔ. E. Schwartz, *ό.π.*, σσ. 243-249.

26. *Βίος Πορφυρίου Γάζης*. Ο Πορφύριος καταγόταν από τη Θεσσαλονίκη, αλλά μόνασε στην Παλαιστίνη και τελικά έγινε επίσκοπος Γάζης (395-420 μ.Χ.). Σε μια διαρκή προσπάθεια να κλείσει τα ειδωλολατρικά ιερά της περιοχής του αναζήτησε πόρους και βοήθεια από το αυτοκρατορικό περιβάλλον. Ο *Βίος* του που γράφτηκε από τον διάκονο Μάρκο (μολονότι έγινε αντικείμενο επεξεργασίας τον 6ο με 7ο αιώνα) αποδίδει ανάγλυφα τη διείσδυση της αυτοκρατορικής πολιτικής και των προσώπων της Θεοδοσιανής δυναστείας στο δίκτυο των μοναστηριών και στις εκκλησιαστικοπολιτικές σχέσεις της εποχής.
ΕΚΔ. Μάρκου διακόνου, *Βίος Πορφυρίου Γάζης*, εκδ. Anna Lampadaridi, *La conversion de Gaza au christianisme, La Vie de S. Porphyre de Gaza par Marc le Diacre* (BHG 1570), Bruxelles, 2016.

27. Λεοντίου Νεαπόλεως (Κύπρου), *Βίος Συμεών Εμέσης διά Χριστόν Σαλού*. Ο Συμεών που έζησε την Έμεσα (Homs) ανήκει στο ιδιαίτερο είδος των διά Χριστόν Σαλών που, από ταπείνωση για χάρη του Χριστού, επεδείκνυαν αλλόκοτη ή και σκανδαλώδη συμπεριφορά. Ο Βίος του από τον Λεόντιο Νεαπόλεως (590-650 μ.Χ.) γραμμένος μεταξύ 641 και 649 περιέχει πλούτο πληροφοριών για τον τρόπο για την καθημερινότητα, τους θεσμούς και τις υποδομές στις υστεροαρχαϊκές πόλεις του 6ου αιώνα και ταυτόχρονα τον ρόλο της Εκκλησίας στα κοινωνικά ήθη, στις διαθρησκειακές σχέσεις (με Ιουδαίους), του κλήρου, της λειτουργικής ζωής κ.λπ. στη συγκεκριμένη κοινωνία.
ΕΚΔ. *Das Leben des heiligen Narren Symeon von Leontios von Neapolis*, ed. Lennart Rydén, Uppsala, 1963.

28. *Βίοι Συμεών Στυλίτου του πρεσβυτέρου*. Ο Συμεών Πρεσβύτερος (389-459 μ.Χ.) γεννήθηκε στο Sis, μεταξύ Κιλικίας και Συρίας, και έζησε ασκητεύοντας σε στύλο, μεταξύ Αντιοχείας και Χαλεπιού. Οι *Βίοι* του απεικονίζουν διαφορετικές εικόνες ανάλογα με διαφορετικά ακροατήρια. Ο ένας *Βίος* συγγράφηκε από τον Θεοδώρητο Κύρου, στη *Φιλόθεο Ιστορία* του (βλ. σχετικά) και έχει πιο ελληνικά φιλοσοφικά στοιχεία. Ο άλλος, ο οποίος γράφηκε από τον μαθητή του Αντώνιο, έχει πιο θαυματουργικά στοιχεία, ενώ *Συριακοί βίοι* που συντάχθηκαν μετά το 473 μ.Χ. αναδεικνύουν την προφητική Παλαιοδιαθηκική του ταυτότητα, σημαντική για τον συριακό ασκητισμό.[16] Όλες οι εκδοχές έχουν σημαντικές πληροφορίες.
ΕΚΔ. H. Lietzmann, *Συμεών Στυλίτης. Das Leben des Hl. Symeon Stylites*, Leipzig, 1908. Μετάφ. όλων στα αγγλικά R. Doran, *The Lives of Simeon Stylites*, Kalamazoo, 1992.

29. *Βίος Συμεών Στυλίτου του Νέου, του Θαυμαστορείτου*. Ο Συμεών ο Νέος (521-592 μ.Χ.) καταγόταν από την Έδεσσα και έζησε από μικρός σε στύλο στην περιοχή της Αντιοχείας. Ο *Βίος* του έχει πλήθος πληροφοριών για την ιστορία της Αντιοχείας τον 6ο αιώνα (φυσικές καταστροφές, καθώς και περσική επίθεση) την εποχή του Ιουστινιανού Α΄ και του Ιουστίνου Β΄.
ΕΚΔ. P. van der Ven, *La Vie ancienne de S. Syméon stylite le Jeune (521-592)*, τ. I (κείμενο), Bruxelles, 1962, t. II, Traduction et commentaire. *Vie Grecque de S. Marthe, mère de St. Syméon*, Bruxelles, 1970.

[16] Βλ. περισσότερα στο S. Ashbrook-Harvey, The Sense of a Stylite: Perspectives on Simeon the Elder, *Vigiliae Christianae* 42/4 (1988), 376-394.

30. *Βίος Γρηγεντίου*. Ο Γρηγέντιος μόνασε στην Αίγυπτο και κατόπιν υπήρξε επίσκοπος στην Αιθιοπία και στο χριστιανικό έθνος των Ομηριτών που ζούσαν στην Ευδαίμονα Αραβία. Εκοιμήθη το 552 μ.Χ. και ο *Βίος* του, καθώς και τα άλλα σχετικά κείμενα (*Νόμοι, Διάλεξις*), αποτελούν μαρτυρία για τον εκχριστιανισμό στη χώρα εκείνη, η οποία αποτελεί περιοχή έξω από τον κλασικό χριστιανικό ελληνορωμαϊκό κόσμο, αλλά υφίσταται τις θρησκευτικές και πολιτικές συγκρούσεις στην περιφέρεια της αυτοκρατορίας και ειδικά στην περιοχή που θα αποτελέσει λίγο αργότερα λίκνο του Ισλάμ.

ΕΚΔ. A. Berger, *Life and Works of Saint Gregentios, Archbishop of Taphar: Introduction, Critical Edition and Translation,* Berlin/Boston, 2006.

31. *Βίος Μαρκέλλου*. Πρόκειται για τον βίο του ηγουμένου της μονής των Ακοιμήτων στην Κωνσταντινούπολη (+μετά το 469 μ.Χ.), ο οποίος γράφτηκε όμως μέσα στον 6ο αιώνα. Δίνει σημαντικά στοιχεία για τις εκκλησιαστικές συγκρούσεις μέσα στην Κων/πολη, στην υπό διαμόρφωσιν περίοδο από τον 4ο στον 5ο αιώνα.

ΕΚΔ. G. Dagron, La vie ancienne de Saint Marcelle l΄Acémete, *AB* 86 (1968) 271-321 (κείμ. 287-321).

32. *Βίος οσίου Δαυίδ*. Ο όσιος Δαυίδ καταγόταν από τη Μεσοποταμία, αλλά μόνασε στη Θεσσαλονίκη (+538). Ο *Βίος* του γράφτηκε, στην πρώτη του παραλλαγή, το 720 μ.Χ. και δίνει πληροφορίες για τη χριστιανική Θεσσαλονίκη (τοπογραφία, θρησκευτικότητα).

ΕΚΔ. Β. Λαούρδα, Ανέκδοτον εγκώμιον εις τον Όσιον Δαβίδ, *Μακεδονικά* 10 (1970), 244-252. Νεότερη εργασία βλ. Ει.-Ευ. Δεληδήμος, «Βίος καί πολιτεία τού όσιου πατρός ημών Δαυίδ του έν τη θεοσώστω πόλει Θεσσαλονίκη», *Ο όσιος Δαυίδ ο εν Θεσσαλονίκη*, ανάτυπον εκ του πανηγυρικού τεύχους προς τιμήν του οσίου Δαυίδ του εν Θεσ/νίκη, Θεσσαλονίκη, 1979, σσ. 4-15.

33. *Γεροντικόν*. Γνωστό και ως *Apophthegmata Patrum* είναι μια πολυδιαβασμένη συλλογή μοναστικών αφηγήσεων και ρητών οι οποίες αφορούν κυρίως τον αιγυπτιακό μοναχισμό του 4ου αιώνα, αλλά και μοναστικές προσωπικότητες και κοινότητες της Παλαιστίνης, του Σινά, της Συρίας και σε λίγες περιπτώσεις της Μ. Ασίας (Μ. Βασίλειος). Προήλθε από μια σειρά σχετικών αφηγήσεων που πιθανότατα ξεκίνησε η μοναστική αδελφότητα στη Σκήτη, περί τον Αββά Ποιμένα (5ος αιώνας), αλλά διαμορφώθηκε ως πλήρης συλλογή προκειμένου να αναγινώσκεται κυρίως σε μοναστήρια της Παλαιστίνης, κατά τον 6ο αιώνα. Αποτελεί πολύτιμη πηγή όχι μόνο για την πνευματικότητα του μοναχισμού, αλλά και για τον καθημερινό βίο και την οργάνωση του πρώτου μοναχισμού. Υπάρχει σε διαφορετικές εκδοχές, εκτός από την αλφαβητική (η οποία φαίνεται να αποτελεί την αρχική μορφή), και αυτές είναι μια συστηματική συλλογή καθώς και μια ανώνυμη.

ΕΚΔ.: Αλφαβητική: J. B. Cotellier, *PG* 65, 71-440. Κοπτική: M. Chaine (με A. Guillaumont), *Le Manuscrit de la version copte en dialecte sahidique des Apophthegmata Patrum*, Cairo, 1960. Λατινική: Rosweyde, Verba Seniorum, *PL* 73, 852-1023. Ανώνυμη: από τον Nau, ως εξής *AP* 1-37, 38-62, 63-132, *ROC* 12 (1907), 48-69;171-181;393-404 αντίστοιχα. *AP* 133-173, 175-215, *ROC* 13 (1908), 47-57, 266-283 αντίστοιχα. *AP* 216-297, *ROC* 14 (1909), 356-379. *AP* 298-334, 335-358, *ROC* 17 (1912), 204-211, 294-301 αντίστοιχα. *AP* 359-400, *ROC* 18 (1913), 137-146. Συστηματική από τον J. Cl. Guy, *Les Apophthegmes des Péres. Collection systématique. Chapitres I-IX*, [SC 387], Paris, 1993, και κεφ. 10-16 του ιδίου [SC 474], Paris, 2003. Σε εξέλιξη βρίσκονται εκδόσεις σε συλλογές αιθιοπικές και αραβικές. Σήμερα υπάρχει το δυναμικό ηλεκτρονικό εργαλείο του Παν/μίου της Lund το οποίο επιτρέπει την ανίχνευση μεμονωμένων αποφθεγμάτων, την έρευνα σε διάφορες γλώσσες και χειρόγραφα, συναφείς διηγήσεις σε άλλα κείμενα κ.λπ. Βρίσκεται στο σύνδεσμο https://monastica.ht.lu.se/

34. Ιωάννου Μόσχου, *Λειμωνάριον*. Ο Ιωάννης Μόσχος, γεννημένος μεταξύ 540 και 550 μ.Χ. στη Δαμασκό ή την Κιλικία έζησε ως μοναχός μαζί με τον υποτακτικό του, και κατόπιν Πατριάρχη Ιεροσολύμων Σωφρόνιο, στη Λάβρα του Θεοδοσίου και στη Φαράν, και στη συνέχεια περιήλθε πολλές περιοχές της Μέσης Ανατολής και της Αιγύπτου. Υπήρξε συνεργάτης του πατριάρχη Ιωάννη Ελεήμονος, ήταν ξανά στα Ιεροσόλυμα, περί το 604 μ.Χ., προκειμένου να φύγει οριστικά στη Ρώμη, μετά την κατάληψη από τους Πέρσες το 614 μ.Χ., όπου και πέθανε το 619 ή το 628 μ.Χ. Συνέταξε ένα πλούσιο αφηγηματικό σύνολο (γνωστό και ως *Λειμών*, ή *Pratum Spirituale*) από ιστορίες, εντυπώσεις και σύντομες διδασκαλίες, ουσιαστικά από όλη την ασκητική Ανατολή, σε γλώσσα αρκετά ζωντανή και λαϊκή, επεκτείνοντας, από πλευράς στόχων, το αντίστοιχο εγχείρημα του *Γεροντικού* (βλ. σχετικά). Ιστορικά, έχει μεγάλη σημασία, αφενός επειδή δίνει πλούτο πληροφοριών για πρόσωπα, πράγματα και τόπους της εποχής, και αφετέρου διότι εμπλουτίζει την αφήγηση με πλήθος λεπτομερειών από την καθημερινή ζωή, τα επαγγέλματα, τα εκκλησιαστικά στιγμιότυπα κ.ά., και

τέλος επειδή απεικονίζει την εκκλησιαστική πραγματικότητα και την κοινωνική ζωή των χριστιανών σε μια κρίσιμη στιγμή λίγο πριν αυτή σβήσει για πάντα.
ΕΚΔ. *PG* 87/3, 2847-3116.

35. *Γρηγόριος Τουρρώνων*. Ο γαλλορωμαϊκής ευγενικής καταγωγής γεννημένος το 538 μ.Χ. επίσκοπος της Τουρ εκτός από την εκκλησιαστική, οικοδομική και ποιμαντική του δραστηριότητα κατέλιπε, έως τον θάνατό του το 594 μ.Χ., αρκετά έργα εκ των οποίων μας ενδιαφέρουν.

35.1. *Historiarum libri X* (αναφερόμενο και ως *Historia Francorum*) το οποίο αποτελεί τη σημαντικότερη πηγή ιστορικών πληροφοριών για το Μεροβίγγειο Φραγκικό κράτος κατά τον 6ο αιώνα, αλλά και για την Εκκλησία μέσα σ' αυτό που αποτελεί, κατά τον Γρηγόριο, μέρος της res publica. Πρόκειται για το έργο της ζωής του, με μεγάλη ιστορική αξία.
ΕΚΔ. B. Krusch-W. Levison MGH, SS. rer. Merov. I2, 1951. αγγλ. μετάφ. *Gregory of Tours, The history of the Franks*, L. Thorpe (trans.), Baltimore, 1974. Στα ελληνικά σε μτφρ. και σχόλια Διονύσης Μπενέτος, *Historia Francorum/Η ιστορία των Φράγκων* (δίγλωσση έκδοση), Αθήνα, 2014.

35.2. *Αγιολογικά έργα*. Πρόκειται για ένα σύνολο μικρότερων έργων αφιερωμένων σε τοπικούς αγίους και μάρτυρες. Έχει όχι μόνο αγιολογικό ενδιαφέρον, αλλά, επειδή εμπεριέχει και πολλές πληροφορίες από την καθημερινή ζωή, τη θρησκευτικότητα κ.λπ., έχει και σημαντικό πλούτο πληροφοριών για την κοινωνική ιστορία.
ΕΚΔ. B. Krusch, MGH/SRM 1/2 Hannover, 1885.

36. Γρηγόριος Διάλογος*, Έργα*. Ο μεγαλωμένος στη Ρώμη, από ευγενή οικογένεια, Γρηγόριος ο Α΄ ο Μέγας, πάπας Ρώμης (540-604), έζησε σε μια μεταβατική εποχή όπου η Ρώμη έχει απωλέσει την πολιτική και την οικονομική της παντοδυναμία και ακολουθούσε τις εξελίξεις στην Κωνσταντινούπολη. Το συγγραφικό του έργο είναι κυρίως ερμηνευτικό, υψηλών προδιαγραφών, αλλά, και σε πολλές περιπτώσεις, συμβαδίζει με τις ποιμαντικές ανάγκες, ειδικά από τη στιγμή που έγινε επίσκοπος Ρώμης. Ιδιαίτερη σημασία έχουν τα έργα του:

36.1. *Διάλογοι*. Πρόκειται για σημαντικό έργο, σε 4 βιβλία, το οποίο περιγράφει διαλόγους, οράσεις, αλλά και βιογραφικά στοιχεία από αγίους της εποχής του (όπως του Βενεδίκτου της Νουρσίας, βλ. σχετικά) συνδυάζοντας έτσι αποφθεγματικά και εποικοδομητικά κείμενα και αφηγήσεις, διαλόγους και βίους, μαζί με δογματικές παρεμβάσεις για τη θέση των ψυχών μετά θάνατον, την κόλαση κ.λπ. Η μεγάλη επιτυχία του έργου έδωσε στον Γρηγόριο το προσωνύμιο «Διάλογος». Για την ιστορία έχουν σημασία όχι μόνο τα βιογραφικά και πληροφοριακά στοιχεία για τα πρόσωπα που αναφέρει, αλλά και οι καθημερινές συνήθειες, εικόνες και λαϊκές αντιλήψεις που ζωντανεύουν την εποχή.
ΕΚΔ. *Dialogorum libri quattuor seu De miraculis patrum italicorum: Grégoire le Grand, Dialogues*, ed. Adalbert de Vogüé, 3 τ., [*SC* 251, 260, 265], Paris, 1978–1980. Ελληνική μετάφ. βλ. Ιερομ. Ιωάννης μ. (Μέσκος), *Αγίου Γρηγορίου του Μεγάλου, Διάλογοι ήτοι Βίοι και θαύματα των εν Ιταλία οσίων και περί εξόδου ψυχών και αιωνιότητος, Βιβλία τέσσερα*, μετάφ. στα Νέα Ελληνικά – Πρόλογος – Εισαγωγή – Σημειώσεις, Αγία Άννα/Άγιον Όρος, 1988.

36.2. *Επιστολές*. Σώζεται πλουσιότατο επιστολάριο περίπου 800 επιστολών που απηύθυνε σε μεγάλο αριθμό παραληπτών, εκκλησιαστικών και πολιτικών προσώπων, και που έχουν πλήθος πληροφοριών, τόσο για την ιστορία του παπικού θεσμού και των εκκλησιαστικών δικαιοδοσιών την εποχή εκείνη, όσο και για τις ποιμαντικές ανάγκες, τις κοινωνικές συνθήκες, το δίκτυο των προσώπων, την κατάσταση των τοπικών εκκλησιών κ.ά.
ΕΚΔ. Norberg *CCSL* 140, 140A

37. *Κασσιόδωρος*. (Έζησε από το 485 έως 580 μ.Χ.), Μεγαλωμένος στην Καλαβρία από συριακή οικογένεια, ανέλαβε γρήγορα κρατικά αξιώματα στο Οστρογοτθικό κράτος δίπλα στον Θευδέριχο. Μετά την ήττα των Οστρογότθων το 540 μ.Χ. στράφηκε στον μοναχισμό και εμπλούτισε ένα μοναστήρι με μια μεγάλη βιβλιοθήκη. Ως άνθρωπος ο οποίος είχε γνώση των πολιτικών γεγονότων της εποχής του κατέλιπε μια κατηγορία έργων που (πέρα από άλλα φιλοσοφικά ή θεολογικά στοιχεία) έχουν χρονογραφικό χαρακτήρα και στοιχεία πολιτικής ιστορίας. Τέτοια είναι τα:

37.1. *Chronica*. Πρόκειται για μια σύντομη ιστορία του κόσμου, με μια λίστα υπάτων της Ρώμης έως το έτος 519 μ.Χ.
ΕΚΔ. Th. Mommsen, MGH AA 11/12.

37.2. *Historia Gothica*. Επιτομή του έργου αυτού αποτελεί το έργο του Ιορδάνη (βλ. σχετικά)
ΕΚΔ. Th. Mommsen, *MGH* AA, 5/1.

37.3. *Historia ecclesiastica tripartite*. Αποτελεί συμπίλημα των ιστορικών Σωκράτους, Σωζομενού και Θεοδωρήτου, συνταγμένο μετά το 537 μ.Χ.
ΕΚΔ. W. Jacob/R. Hanslik [*CSEL* 71], Wien, 1952.

37.4. *Varia*. Πρόκειται για συλλογή από έγγραφα και τεκμήρια της εποχής του.
ΕΚΔ. A. Fridh, [*CCSL* 96], Turnhout, 1973.

38. Ιωάννου Biclarensis, *Χρονικό*. Από την Πορτογαλία ορμώμενος (540-621 μ.Χ.) έμεινε στην Κων/πολη και επέστρεψε στην Ιβηρική, όπου έγινε επίσκοπος. Το Χρονικό του συνεχίζει εκείνο του Βίκτορος της Tunnuna (βλ. σχετικά) για τα έτη 567-590 μ.Χ. όπου υπάρχουν ειδήσεις για το Βυζάντιο (βασιλεία Μαυρικίου), για την ενοποίηση της Ισπανίας υπό τον Λεοβίγιλδο και την αποκήρυξη του αρειανισμού το 589.
ΕΚΔ. *PL* 72, 863-870.

39. Ευαγρίου Σχολαστικού, *Εκκλησιαστική Ιστορία*. Γεννημένος το 535 μ.Χ. στη Συρία, ο πεπαιδευμένος Ευάγριος ανήλθε σε υψηλά διοικητικά αξιώματα και η *Ιστορία* του είναι η βασική πηγή εκκλησιαστικής ιστορίας στην Ανατολή για την περίοδο 431-593 μ.Χ., δηλαδή για το μεγαλύτερο μέρος του 5ου και όλο τον 6ο αιώνα συνεχίζοντας τον Σωκράτη, τον Σωζόμενο και τον Θεοδώρητο και περιέχοντας και αυτούσια κείμενα.
ΕΚΔ. J. Bidez/L. Parmentier, *The Ecclesiastical history of Evagrius: with the scholia/edited with introduction, critical notes and indices,* London, 1898, ανατ.1964.

40. *Ευστράτιος Πρεσβύτερος*. Ο Ευστράτιος μαθήτευσε στην Κωνσταντινούπολη δίπλα στον Πατριάρχη Ευτύχιο, τον 6ο αιώνα, φεύγοντας μαζί του όταν εκείνος εξορίστηκε το 565 μ.Χ. Έγραψε:
40.1. *Βίος Πατριάρχου Ευτυχίου*. Πρόκειται για εγκώμιο, αλλά με πολλά ιστορικά στοιχεία που αφορούν την εκκλησιαστική ιστορία της περιόδου, όπως τη συμμετοχή του Πατριάρχη στην Ε΄ Οικουμενική Σύνοδο κ.λπ.
ΕΚΔ. *Vita Eutychii Patriarchae Constantinopolitani Eustratii presbyteri*; quam edidit Carl Laga, Turnhout, 1992.

40.2. *De statu animarum post mortem*. Έργο το οποίο υποστηρίζει ότι οι ψυχές δεν «σαββατίζουν», αλλά ενεργούν και μετά θάνατον. Το έργο είναι ενδιαφέρον, αν μελετηθεί συνδυασμένα και με τους *Διαλόγους* του πάπα Γρηγορίου (βλ. σχετικά) επειδή αποδίδει τις έντονες συζητήσεις σε θέματα λαϊκών θρησκευτικών αντιλήψεων τον 6ο αιώνα που όμως οδηγούν σε και εξηγούν ευρύτερες εκκλησιαστικές και θεολογικές εξελίξεις (όπως τη διόγκωση της τιμής των αγίων, τη σημασία των μνημοσύνων και δι' αυτών τη διόγκωση των χορηγιών προς τα μοναστήρια, τα προσκυνηματικά ρεύματα κ.λπ.).
ΕΚΔ. P. van Deun, *Eustratii Presbyteri Constantinopolitani. De statu animarum post mortem* (*CPG* 7522), Turnhout, 2006.

41. Λεοντίου πρεσβυτέρου Κωνσταντινουπολίτου, *Ομιλίες*. Ο Λεόντιος έδρασε στην Κων/πολη περί του 550-570 μ.Χ. και κατέλιπε 11 ομιλίες, κυρίως σε Κυριακές εορτές ή μνήμες βιβλικών προσώπων. Από κάποιους ταυτίζεται και με τον συγγραφέα Ομιλιαρίου, ονόματι επίσης Λέοντα, αλλά Ιεροσολυμίτη[17]. Αυτό που ενδιαφέρει την ιστορική έρευνα είναι ότι οι συγκεκριμένες *Ομιλίες* είναι σημαντικές πηγές για λατρευτικά έθιμα και εορτές μέσα στην καθημερινότητα των Κωνσταντινουπολιτών του 6ου αιώνα (ή αν έζησε τότε) αρχές του 7ου και συμπληρώνει την εικόνα της ζωντανής εκκλησιαστικής και κοινωνικής πραγματικότητας στην πρωτεύουσα.
ΕΚΔ. *Leontii Presbyteri Constantinopolitani, Homiliae,* ed. C. Datema/P. Allen, Louvain, 1987 [CCSG 17].

42. Ησύχιου Ιλλούστριου, *Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως*. Ο παγανιστής Ησύχιος από τη Μίλητο έζησε στο α΄ μισό του 6ου αιώνα και έγραψε ιστορικά έργα που χάθηκαν. Το συγκεκριμένο έργο περιέχει μέρος της *Χρονικής* του *Ιστορίας,* τροποποιημένο προκειμένου να ενσωματωθεί στην ιστορία του χώρου και ανήκει στην κατηγορία των έργων που περιγράφουν και εγκωμιάζουν μνημεία και όψεις της Κωνσταντινούπολης, καθιστώντας τα έναν πολύτιμο οδηγό για την κατανόηση της τοπογραφίας της πόλης. Είναι απαραίτητη, με

[17] Π. Χρήστου, *Πατρολογία*, τ. ΣΤ΄, σ. 484.

τη σειρά της, για την ταύτιση χριστιανικών μνημείων και ναών, αλλά και για πιο σύνθετα θέματα όπως η εξέλιξη της χριστιανικής ταυτότητας της πόλης, της κτητορικής πολιτικής αυτοκρατόρων και πλουσίων ιδιωτών κ.λπ.

ΕΚΔ. Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως, Preger, T. (επιμ.), *Scriptores Originum Constantinopolitanarum* I-II Leipzig, 1901-1907, (ανατ. NY, 1975).

43. Ιάκωβου Βαραδαίου, *Επιστολές*. Ο Ιάκωβος Βαραδαίος (Bar-adai ή από το παρωνύμιο Burdana «κουρελής», + 578) υπήρξε κομβική προσωπικότητα για τη διάδοση της μιαφυσιτικής μη-χαλκηδόνιας εκκλησιαστικής οργάνωσης στη Μέση Ανατολή, γι' αυτό και έκτοτε τα μέλη της κοινότητας αυτής ονομάζονται Συροϊακωβίτες. Μετά από περίοδο μοναχικού βίου στο Izala βρέθηκε στην αυλή της αυτοκράτειρας Θεοδώρας περί το 527/528 μ.Χ. και, προστατευμένος απ' αυτή τη θέση, προώθησε πολλές χειροτονίες Μιαφυσιτών επισκόπων έως το 544 μ.Χ. οπότε και χειροτονήθηκε και ο ίδιος σε περιοχές Αράβων φυλάρχων. Δεν έγραψε πολλά, όμως, ακριβώς λόγω της δράσης του, έχουν αξία λίγες επιστολές που έχουν διασωθεί από ένα μεγαλύτερο σώμα που είχε συγγράψει.

ΕΚΔ. H. G. Kleyn, *Iacobus Baradeus—de Stichter der Syrische monophysitische Kerk*, Leiden, 1882, σσ. 164-194.

44. Ιορδάνη, *De origine actibusque Getarum*. Ο Ιορδάνης ήταν πιθανόν επίσκοπος Κρότωνος και έγραψε το έργο λίγο πριν το 551 μ.Χ. Η ιστορική του αξία έγκειται στο ότι αποτελεί επιτομή του απωλεσθέντος αντίστοιχου έργου του Κασσιόδωρου (βλ. σχετικά).

ΕΚΔ. Th. Mommsen, *MGH* AA. V., 1882.

45. Ιωάννου Επιφανέως, *Ιστορίαι*. Καταγόμενος από την Επιφανεία της Συρίας υπήρξε σύμβουλος του Πατριάρχη Αντιοχείας και μ' αυτή την ιδιότητα ταξίδεψε στην Περσία και συνάντησε και τον Χοσρόη. Το έργο του περιέγραφε τους Περσοβυζαντινούς πολέμους, το διάστημα 571-591, αλλά σώζεται μόνο η αρχή του.

ΕΚΔ. *FHG* IV, 272-276,

46. Ιωάννης Εφέσου. Μιαφυσίτης (507-586 μ.Χ.) που το 520 έγινε μοναχός στη μονή Ιωάννου της Άμιδας και κατόπιν επίσκοπος Εφέσου, μέσα από την εύνοια της αυτοκράτειρας Θεοδώρας. Με το τέλος του Ιουστινιανού εκδιώχθηκε και αργότερα συνελήφθη και πέθανε. Γνώστης και της συριακής και της ελληνικής έγραψε τα εξής:

46.1. *Εκκλησιαστική Ιστορία* στα συριακά, με αντιχαλκηδόνια διάθεση, από την εποχή του Ιούλιου Καίσαρα έως το 585 μ.Χ. Σώζεται μόνο το τρίτο μέρος της 521-585 μ.Χ., ενώ αποσπάσματα από το υπόλοιπο σώζονται στη *Χρονογραφία* του Ψευδο-Διονυσίου του Tell-Mahre (βλ. σχετικά).

ΕΚΔ. E. W. Brooks [*CSCO* 105] (κείμενο/λατ. μετάφ.).

46.2. *Historia beatorum orientalium*, η οποία στην πραγματικότητα είναι μια σειρά βιογραφιών αγίων που σχετίζονται με το μοναστήρι της Άμιδας και την ιστορία του.

ΕΚΔ. E. W. Brooks, *PO* 17/1, 18/4, 19/2, κείμ./αγγλ. μετάφ. Περιλαμβάνεται *Βίος Ιακώβου Βαραδαίου* (βλ. σχετικά), 228-273.

47. Ιωάννου Λυδού, *Περί αρχών της Ρωμαίων πολιτείας*. Έζησε από το 490 έως το 560 μ.Χ. περίπου και ανέλαβε ανώτερες διοικητικές θέσεις, οπότε έγραψε το συγκεκριμένο έργο ως εγχειρίδιο των κρατικών αξιωμάτων. Είναι έμμεσα χρήσιμο για την ιστορία του χριστιανισμού, καθώς πολλές σχετικές πηγές προϋποθέτουν την κατανόηση της λειτουργίας των κρατικών αξιωματούχων της βυζαντινής αυτοκρατορίας, όπου και η Εκκλησία έπαιζε έναν κεντρικό ρόλο στη διοίκηση και της ζωή του κράτους.

ΕΚΔ. *John the Lydian, On powers, or, The magistracies of the Roman state/Ioannes Lydus; introduction, critical text, translation, commentary, and indices* by Anastasius C. Bandy, Philadelphia, 1983.

48. Ιωάννης Τέλλας (ή Ιωάννης bar Kursos). Γεννημένος το 482 μ.Χ. στο Καλλίνικον παρά τον Ευφράτη, μόνασε, και κατόπιν χειροτονήθηκε, το 519 μ.Χ. από τον Ιάκωβο Σαρούγ επίσκοπος Τέλλας, αλλά μετά την αλλαγή πολιτικής στη χαλκηδόνια Ορθοδοξία, που σημειώθηκε με την άνοδο στον θρόνο του αυτοκράτορα Ιουστίνου Α΄, εκδιώχθηκε και τελικά φυλακίστηκε το 533 μ.Χ. και πέθανε το 538. Σώζονται δύο *Βίοι* του από τον συνασκητή του Ηλία και τον Ιωάννη Εφέσου (βλ. σχετικά). Έργα του με ιστορικές πληροφορίες (στα συριακά) είναι:

48.1. Κανόνες. Πρόκειται για έργο που περιέχει κανόνες με λειτουργικά και πρακτικά θέματα για την εκκλησία της εποχής του.
ΕΚΔ. F. Nau, *Canons et résolutions canoniques*, Paris, 1906, σσ. 8-19 (γαλλ. μετάφ.).

48.2. Αποκρίσεις. Παρόμοιο με το προηγούμενο, είναι κυρίως αποκρίσεις σε απορίες, κυρίως επί ευχαριστιακών θεμάτων, οπότε αντλούμε πληροφορίες για τη λειτουργική ζωή στις μιαφυσιτικές κοινότητες της Μέσης Ανατολής κατά την εποχή αυτή.
ΕΚΔ. T. Lamy, *Dissertatio de syrorum fide,* Louvain, 1859, σσ. 62-97 (κείμ. – λατ. Μετάφ.).

48.3. Σχόλια στον Τρισάγιο Ύμνο. Πρόκειται για έργο με περισσότερη σημασία για την ιστορία της λατρείας και του δόγματος.
ΕΚΔ. H. I. Grigorios/V. Poggi, Il commento al Trisagio *OCP* 52 (1986), 202-210.

49. Κοσμά Ινδικοπλεύστου, *Χρονογραφία*. Αποτελεί έργο εμπόρου και περιηγητού από την Αλεξάνδρεια που γράφτηκε προκειμένου να περιγράψει τον ευρύτερο κόσμο της ρωμαϊκής οικουμένης στην Αραβία, το Κέρας της Αφρικής και τον Ινδικό Ωκεανό έως τη σημερινή Σρι-Λάνκα, κατά τον 6ο αιώνα. Σε μια ζώνη, που κατά την αρχαία αντίληψη αποτελούσε την περιφερειακή ακτή της γης, που άγγιζε τον περιρρέοντα ωκεανό, περιγράφει λαούς, έθιμα και τοπία. Έχει αξία και για τη χριστιανική ιστορία, διότι αποτελεί μαρτυρία και για παρουσία του χριστιανισμού στις απώτερες περιοχές της Ανατολής, μεταξύ των οποίων και την Ινδία, όπου γίνεται λόγος για χριστιανικές κοινότητες.
ΕΚΔ. Wanda Wolska-Conus, La topographie chrétienne de Cosmas Indicopleustes: théologie et sciences au VIe siècle t. 1 (l. I-IV), Paris, 1968, t. 2 (l. V) Paris, 1970, t. 3 (VI-XII), Paris, 1973 [*SC* 141, 159, 197, αντίστ].

50. Μένανδρου Προτήκτορος, I*στορία*. Συνεχίζει τον Αγαθία (βλ. σχετικά) και κάλυπτε τα γεγονότα 558-582 μ.Χ., αλλά σώζεται μόνο σε αποσπάσματα στη Σούδα και στη συλλογή Excerpta Constantini (historica).
ΕΚΔ. *FHG* IV 200-269.

51. *Ιωάννης Ρούφος*. Ήταν Άραβας μιαφυσίτης από την Ασκάλωνα Παλαιστίνης, ο οποίος χειροτονήθηκε πρεσβύτερος από τον Πέτρο Γναφέα το 477 μ.Χ. και σύγκελλός του, ενώ από το 488 διαδέχθηκε τον Πέτρο Ίβηρα ως επίσκοπος Μαϊουμά. Έργα του με ιστορική αξία είναι:
51.1. Πληροφορίαι. Πρόκειται για έργο γραμμένο κατά την πατριαρχία Σεβήρου Αντιοχείας (512-518) που προσπαθεί μέσα από αφηγήσεις ασκητών, οράσεις και θαύματα να τεκμηριώσει έμπρακτα την καταδίκη της Συνόδου της Χαλκηδόνας ως νεστοριανικής. Το έργο, που έγινε πολύ αγαπητό μεταξύ των Μιαφυσιτών σώζεται σε δύο συριακές μεταφράσεις του ελληνικού πρωτοτύπου και δίνει πληροφορίες για πρόσωπα, ήθη και θρησκευτικές και άλλες αντιλήψεις της εποχής στην Παλαιστίνη.
ΕΚΔ. F. Nau, Jean Rufus. *Évêque de Maïouma: Plérophories c'est-a-dire témoignages et révélations contre le concile de Chalcédoine*, [*PO*, 8/1], Paris, 1912, σσ. 5-206.

51.2. Βίος Πέτρου Ιβηρίτου. Δεν είναι, μάλλον, αυτόγραφο έργο, αλλά του γενικότερου κύκλου των μαθητών του Ιωάννη, όμως περιέχει πολύτιμες ιστορικές πληροφορίες για τη μεγάλη αυτή προσωπικότητα στην περιοχή της Γάζας, που από κάποιους ταυτίζεται και με τον συγγραφέα των Αρεοπαγιτικών, αλλά και για την κατάσταση στην Παλαιστίνη στις αρχές του 6ου αιώνα και τοπογραφικά στοιχεία για την Ιερουσαλήμ.
ΕΚΔ. R. Raabe, *Petrus der Iberer,* Louvain, 1895 (κείμενο/γερμ. μετάφ.), C. Horn/R. R. Phenix Jr, *John Rufus: The Lives of Peter, the Iberian, Theodosius of Jerusalem, and the Monk Romanus*, Leiden/Boston, 2008 (συρ. κείμενο και αγγλ. μετάφ.).

51.3. Βίος Θεοδοσίου Ιεροσολύμων (De obitu Theodosii). Πρόκειται για τον Βίο του ακτιβιστή Μιαφυσίτη μοναχού Θεοδοσίου που έγινε και Πατριάρχης Ιεροσολύμων. Συνιστά σημαντικό κείμενο για τους ίδιους λόγους που είναι και το προηγούμενο, μεταξύ άλλων, διότι δείχνει την άλλη πλευρά της εξιστόρησης των ίδιων γεγονότων σχετικά με την Παλαιστίνη από ορθόδοξους συγγραφείς, όπως τον Κύριλλο Σκυθοπολίτη στον Βίο Ευθυμίου (βλ. σχετικά).
ΕΚΔ. Horn/Phenix ό.π.

52. *Πρακτικά Ε΄ Οικουμενικής Συνόδου*. Η Ε΄ Οικουμενική Σύνοδος συγκλήθηκε από τον αυτοκράτορα Ιουστινιανό Α΄ το 553 μ.Χ. στην Κων/πολη και καταδίκασε τα λεγόμενα *Τρία Κεφάλαια* (*Θεόδωρο*

Μοψουεστίας, έργα του Θεοδωρήτου Κύρου και την *επιστολή «Προς Μάριν»* του Ίβα Εδέσσης) και ενσωμάτωσε παλαιότερο διάταγμα του Ιουστινιανού με αναθέματα κατά ωριγενικών (στην πραγματικότητα Ευαγριανικών) διδασκαλιών. Τα πρακτικά σώζονται μόνο λατινικά, και είναι σε δύο εκδοχές, η πιο εκτενής είναι πιστή καταγραφή των εργασιών, ενώ η πιο σύντομη είναι προορισμένη για να τη διαβάσει ο πάπας Βιγίλιος[18]. Σε κάθε περίπτωση είναι (και μαζί μ' αυτά όλη η σχετική γραμματεία) πολύτιμη πηγή πληροφοριών για την εκκλησιαστική πολιτική του Ιουστινιανού, την ιστορία των θεολογικών ιδεών, για την προσωπογραφία και την εκκλησιαστική γεωγραφία κ.λπ.

ΕΚΔ. *Acta Conciliorum Oecumenicorum, IV: Concilium Universale Constantinopolitanum sub Justiniano Habitum, I: Concilii Actiones VIII Appendices Graecae-Indices*. Edited by Eduardus Schwartz and Johannes Straub, Berlin, 1971.

53. Προκόπιος Καισαρέας (490-562 μ.Χ.). Υπήρξε στενός συνεργάτης του Ιουστινιανού και κατόπιν Συγκλητικός, προερχόμενος από την Καισάρεια της Παλαιστίνης. Αποτελεί τον κυριότερο ιστοριογράφο της εποχής του Ιουστινιανού και τα έργα του έχουν μεγάλη σχέση και με την ιστορία της Εκκλησίας.

53.1. *Υπέρ των πολέμων λόγοι (De bellis)*. Πρόκειται για αναλυτική παρουσίαση των πολέμων από τις αρχές έως το 553 μ.Χ. Χρησιμεύει προκειμένου να εντάξουμε φάσεις της θρησκευτικής πολιτικής στο ευρύτερο πλαίσιο της πολιτικής του Ιουστινιανού.

ΕΚΔ. *Opera omnia/Procopii Caesariensis*; recognovit Jacobus Haury, t. 1, Lipsiae, 1905, t. 2, Lipsiae, 1908 (ανατ. 1963).

53.2. *Περί κτισμάτων (De aedificiis)*. Περιγράφει τα κτίσματα της οικοδομικής πολιτικής του Ιουστινιανού μεταξύ των οποίων υπήρχαν και εκκλησιαστικά, εκτός από πολιτικά και οχυρωματικά.

ΕΚΔ. *Procopii Caesariensis opera omnia,* recognovit Jacobus Haury: De aedificiis. Indicis. IV, Lipsiae, 1906, (ανατ. 1964).

53.3. *Ανέκδοτα (Historia Arcana)*. Η περίφημη ανατρεπτική «απόκρυφη» εκδοχή της προηγούμενης «φανερής» ιστορίας των προσώπων, πέρα από πολλά επικριτικά και άσεμνα που καταλογίζει τόσο στο αυτοκρατορικό ζεύγος όσο και στην πολιτική ελίτ της εποχής, έχει σημασία και για τη χριστιανική ιστορία διότι πολλές κατηγορίες και μοτίβα προέρχονται από κύκλους αντίθετους με τη θρησκευτική πολιτική του αυτοκράτορα και εκφράζουν περιφερειακούς κύκλους, μοναστικά περιβάλλοντα κ.λπ. (πρβλ. την προσομοίωση του αυτοκράτορα με τον Αντίχριστο!).

ΕΚΔ. *Procopii Caesariensis opera omnia,* recognovit Jacobus Haury: volumen III, I historia quae dicitur Arcana, Lipsiae, 1906.

54. *Σεβήρος Αντιοχείας*. Γεννημένος στη Σωζόπολη Πισιδίας και βαπτισμένος περί το 488 μ.Χ. ο Σεβήρος σπούδασε στην Αλεξάνδρεια και τη Βηρυττό για να μονάσει και να επηρεαστεί από τον μιαφυσιτισμό του Πέτρου Ίβηρα στην περιοχή της Γάζας. Έγινε με τη φιλομιαφυσιτική πολιτική του αυτοκράτορα Αναστασίου Α΄ το 509 μ.Χ. πατριάρχης Αντιοχείας έως το 518, οπότε εξορίστηκε από τον Ιουστίνο Α΄ στην Αίγυπτο και συνέχισε τον θεολογικό του αγώνα με συγγραφή εναντίον του Ιουλιανού Αλικαρνασσού και πέθανε στην εξορία το 538 μ.Χ. Εκτός από τα θεολογικά του έργα, πλούσιες σε ιστορικό υλικό είναι:

54.1. *Φιλαλήθης*. Πρόκειται για πολεμική πραγματεία εναντίον των Χαλκηδονίων Ορθοδόξων.

Εκδ. *Severus von Antiochia Philalethes: Le Philalèthe* texte et trad. R. Hespel (*CSCO* 119, 120, syr. 64, 65), Louvain, 1949.

54.2. *Ομιλίες*. Πάνω από 100 Ομιλίες θίγουν πολλά ζητήματα εκκλησιαστικής ζωής με πολλές λειτουργικές πληροφορίες.

---

[18] Βλ. Ευ. Χρυσού, Η εκκλησιαστική πολιτική του Ιουστινιανού. Κατά την Έριν περί τα Τρία Κεφάλαια και την Ε΄Οικουμενικήν Σύνοδον, *Ανάλεκτα Βλατάδων, Θεσσαλονίκη 1967*.
http://www.pipm.gr/sites/default/files/%28%CE%91%CE%BD%CE%AC%CE%BB%CE%B5%CE%BA%CF%84%CE%B1%20%CE%92%CE%BB%CE%B1%CF%84%CE%AC%CE%B4%CF%89%CE%BD%203%29%20%CE%95%CF%85%CE%B1%CE%B3%CE%B3%CE%AD%CE%BB%CE%BF%CF%85%20%CE%A7%CF%81%CF%85%CF%83%CE%BF%CF%8D%2C%20%CE%97%20%CE%B5%CE%BA%CE%BA%CE%BB%CE%B7%CF%83%CE%B9%CE%B1%CF%83%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%AE%20%CF%80%CE%BF%CE%BB%CE%B9%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%AE%20%CF%84%CE%BF%CF%85%20%CE%99%CE%BF%CF%85%CF%83%CF%84%CE%B9%CE%BD%CE%B9%CE%B1%CE%BD%CE%BF%CF%8D.pdf

ΕΚΔ. ed. M. Brière, F. Graffin, κ.ά. 1–17 (*PO* 38.2), 18–25 (*PO* 37.1), 26–31 (*PO* 36.4), 32–9 (*PO* 36.3), 40–5 (*PO* 36.1), 46–51 (*PO* 35.3), 52–7 (*PO* 4.1), 58–69 (*PO* 8.2), 70–6 (*PO* 12.1), 77 (*PO* 16.5, και με ελληνική εκδοχή), 78–83 (PO 20.2), 84–90 (PO 23.1), 91–8 (PO 25.1), 99–103 (PO 22.2), 104–12 (*PO* 25.4), 113–9 (*PO* 26.3), 120–25 (*PO* 29.1, με γενική εισαγωγή).

54.3. *Επιστολές.* Όπως σε όλες τις περιπτώσεις οι *Επιστολές* αποτελούν σημαντική πηγή για ιστορικά γεγονότα, πρόσωπα και ιδέες γύρω από την εξέλιξη των χριστολογικών ερίδων και τις σχετικές εκκλησιαστικοπολιτικές περιπέτειες του α΄ μισού του 6ου αιώνα.

ΕΚΔ. *A Collection of Letters of Severus of Antioch from numerous syriac manuscripts* 2 fasc. ed. and transl. E.W. Brooks (*PO* 12, 14) Paris, 1919–1920.

55. *Συλλογές θαυμάτων*. Οι συλλογές θαυμάτων Αγίων, ως ιδιαίτερο φιλολογικό είδος της χριστιανικής γραμματείας, είναι, αντίθετα προς τους ολοκληρωμένους Βίους, τα Αποφθέγματα ή τις ψυχωφελείς ιστορίες, αυτοτελείς μικρές διηγήσεις που επικεντρώνονται σε θαύματα συγκεκριμένων Αγίων είτε ήδη εν ζωή είτε κυρίως μετά τον θάνατό τους, που μπορεί να απέχει πολύ από τις εξιστορούμενες σκηνές[19]. Μολονότι ο ιστορικός πυρήνας τους δεν είναι σχεδόν ποτέ δυνατόν να επιβεβαιωθεί, οι ίδιες οι διηγήσεις εμπεριέχουν πλούτο πραγματικών ιστορικών πληροφοριών της εποχής του συντάκτη, που είναι αρκετά ρεαλιστικές για τους σκοπούς της εξιστόρησης και σε λαϊκή γλώσσα προκειμένου να διαβάζονται εύκολα. Έτσι, μας παρέχουν πληροφορίες για ιστορικά γεγονότα, αλλά και για πτυχές της εκκλησιαστικής καθημερινής ζωής και ευσέβειας, προσκυνήματα και την τοπογραφία τους, για τη λειτουργική ζωή, τα ήθη και την κοινωνική διαστρωμάτωση μελών της Εκκλησίας καθώς και προσωπογραφικές πληροφορίες. Τον επόμενο αιώνα (7ος) είναι πλούσια σε πληροφορίες για την περιοχή της Θεσσαλονίκης η γραμματεία για τα θαύματα του Αγίου Δημητρίου. Για την περίοδο αυτή σημαντικά είναι τα εξής:

55.1. *Θαύματα Αγίου Αρτεμίου* (*BHG* 173–173c). Πρόκειται για βασικό κείμενο που δίνει πληροφορίες για την Κωνσταντινούπολη τον 5ο και 6ο αιώνα.

ΕΚΔ. Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς,στο Varia Graeca Sacra, St Petersburg, 1909, 1–75, αγγλ. μετάφ., V.S. Crisafulli, J.W. Nesbitt, *The Miracles of St. Artemios. A Collection of Miracle Stories by an Anonymous Author of Seventh-Century Byzantium*, Leiden/NY/Cologne, 1997.

55.2. *Θαύματα Αγίου Γεωργίου* (*BHG* 687).

ΕΚΔ. J.B. Aufhauser, Miracula S. Georgii (Leipzig, 1913).

55.3. *Θαύματα Κύρου και Ιωάννου* (*BHG* 379b).

ΕΚΔ. V. Déroche, *Un recueil inédit de Miracles de Cyr et Jean*, dans le Koutloumousiou 37, *RSBN* n.s. 49 (2012), *199*–220.

55.4. *Θαύματα Αγίου Μηνά.*

ΕΚΔ. κείμ και αγγλ. μετάφ., J. Duffy, E., Bourbouhakis, 'Five Miracles of St Menas', *Byzantine Authors: Literary Activities and Preoccupations*, ed. J. Nesbitt, [The Medieval Mediterranean 49], Leiden, 2003, 68–81.

55.5. *Θαύματα Αγίας Φωτεινής* (*BHG* 1541m).

ΕΚΔ. F. Halkin, *Hagiographica inedita decem* [*CCSG* 21], Turnhout/Leuven. 1989, σσ. 111–25, αγγλ. μετάφ, A.M. Talbot, The *Posthumous* Miracles of St. Photeine, *AB* 112 (1994), 85–105.

55.6. *Βίος και θαύματα αγίας Θέκλας* (*BHG* 1717–1718).

ΕΚΔ. κείμ. – γαλλ. μετάφ. G. Dagron, *Vie et miracles de sainte Thècle*, Brussels, 1978. αγγλ. μετάφ. S.F. Johnson, in *Miracle Tales from Byzantium*, Dumbarton Oaks Medieval Library, Cambridge, MA/London, 2012, 2–183.

55.7. *Βίος και θαύματα αγίου Θεοδώρου Τήρωνος* (*BHG* 1764).

ΕΚΔ. H. Delehaye, *Les légendes grecques des saints militaires*, Paris, 1909, σσ. 183–201

55.8. *Θαύματα Αγίου Θεράποντος* (*BHG* 1798 – *CPG* 8196).

ΕΚΔ. L. Deubner, *De incubatione capita quattuor*, Leipzig. 1900, σσ. 120–34.

[19] Βλ. περισσότερα S. Efthymiadis, *Ashgate Handbook*, τ. 2, σσ. 103-142.

55.9. Αντωνίου Χοζεβίτου Θαύματα vii υπεραγίας Θεοτόκου εν Χοζιβά (*CPG* 7986–*BHG* 1071).
ΕΚΔ. C. Houze, *AB* 7 (1888), 360–70. αγγλ. μετάφ. T. Vivian/A.N. Athanassakis, *The Life of Saint George of Choziba and the Miracles of the Most Holy Mother of God at Choziba*, San Francisco, 1994, σσ. 95–105.

55.10. Χρύσιππος πρεσβύτερος Ιεροσολύμων, Εγκώμιον εις τον άγιον μεγαλομάρτυρα Θεόδωρον τον Τήρωνα και μερική των απείρων αυτού θαυμάτων διήγησις (*BHG* 1765c – *CPG* 6706): ed. A. Sigalas, Des Chrysippos von Jerusalem Enkomion auf den hl. Theodoros Teron, *Byzantinisches Archiv* 7 (1921), 50–79; και άλλη έκδοση H. Delehaye, *AASS* Nov. IV, 55–72.

55.11. Μάξιμος Διάκονος, *Θαύματα Κοσμά και Δαμιανού* (*BHG* 391): τμηματική έκδοση. L. Deubner, *Kosmas und Damian. Texte und Einleitung*, Leipzig/Berlin, 1907, 193–206. γαλλ. μετάφ. A.-J. Festugière, *Saint Thècle, saints Côme et Damien, saints Cyr et Jean (extraits), Saint Georges*, Paris, 1971, 193–206.

55.12. Θαύματα Αγίου Μηνά (*BHG* 1256–1269 – *CPG* 2527), πιθανόν Τιμοθέου Αλεξανδρείας Α΄ (381-385),: ed. N. Pomjalovskij, *Žitije prepodovnago Paisija velikago i Timotheja part. Aleks. povestvovanie o čudesah sv. velikomučenika Miny*, St Petersburg, 1900, 62–89, ανατ. Θ. Δετοράκης, *Μηνάς ο Μεγαλομάρτυς ο άγιος του Μεγάλου Κάστρου. Αγιολογικά-Υμνολογικά- Ιστορικά*, Ηράκλειον, 1995, 165–79.

56. *Βίοι Επιφανίου*. Έχουν συνταχθεί διαφορετικοί βίοι του επισκόπου Σαλαμίνος του 5ου αι. Επιφανίου. Βλ. Πολυβίου επισκόπου Ρινοκορούρων, Βίος Επιφανίου αρχιεπισκόπου (*BHG* 597) και Ιωάννης μαθητής του Αγίου Επιφανίου, Βίος Επιφανίου Σαλαμίνος Κύπρου (*BHG* 596)
ΕΚΔ. *PG* 41, 24–73 και *PG* 41, 73–112 αντίστοιχα.

57. *Βίος Σαμψών του Ξενοδόχου* (*BHG* 1615). Μας δίνει πληροφορίες για το κοινωνικό έργο τον 6ο αιώνα.
ΕΚΔ. *PG* 115, 277–308.

58. *Συνέκδημος Ιεροκλέους*. Πρόκειται για οδηγό επαρχιών και πόλεων του Βυζαντίου προ του 535 μ.Χ., που (μας ενδιαφέρει επειδή) περιέχει και στοιχεία εκκλησιαστικής γεωγραφίας.
ΕΚΔ. E. Honigmann, *Le Synekdèmos d'Hiéroklès et l'opuscule géographique de Georges de Chypre*, Brussels, 1939.

59. *Συριακό Μαρτύριο Αγίου Αρέθα και των συν αυτώ*. Αποτελεί έργο πιθανόν του Σεργίου της Ρουσαφά, γραμμένο στα συριακά, που μεταφράστηκε κατόπιν και στα ελληνικά και περιγράφει τον διωγμό του αγίου μαζί με άλλους χριστιανούς στο βασίλειο των Ομηριτών (Himyarit) στην Ευδαίμονα Αραβία (περίπου στη σημερινή Υεμένη) το 523 μ.Χ. από τον Ιουδαίο Dhu Nuvas. Ο τελευταίος πήρε την εξουσία προτού ο Ιουστινιανός κινητοποιήσει τον βασιλιά του Αξούμ Elesbaas προκειμένου να εκδιώξει τον Dhu Nuvas από την περιοχή. Δίνει πολλές πληροφορίες για την κατάσταση των χριστιανών στην Αραβία, αλλά και τη σχετική πολιτική του Ιουστινιανού.
ΕΚΔ. J. Boissonade, Μαρτύριον του Αγίου Αρέθα, *Anecdota Graeca* 5, Paris, 1833, σσ. 1-62 και Marina Detoraki/J.Beaucamp, *Le martyre de saint Aréthas et de ses compagnons* (*BHG* 166), édition critique, étude et annotation Marina Detoraki, traduction par Joëlle Beaucamp, appendice sur les versions orientales par André Binggeli, Paris, 2007.

60. Τιμόθεος πρεσβύτερος Κων/λεως, Περί τῶν προσερχομένων τῇ ἁγίᾳ Ἐκκλησίᾳ. Κατάλογος αἱρέσεων, που συντάχθηκε περί το 600 (ή πάντως μετά την Ε΄ Οικουμενική Σύνοδο την οποία αναφέρει) και προέρχεται από πρακτικό σχετικής Συνόδου στη Σίδη το 390 και εμπλουτίζεται με σχετικές πληροφορίες. Αυτονόητη η σημασία του για την ιστορία αιρέσεων και για προσωπογραφικές πληροφορίες.
ΕΚΔ. *PG* 86, 12-74.

61. Φιλόξενου Ιεραπόλεως, *Επιστολαί*. Ο Φιλόξενος (Aksenaia, συριακά) γεννήθηκε στην περιοχή Bet Karmai της Περσίας στα μέσα του 5ου αιώνα και αφού το 460 μ.Χ. εκπαιδεύθηκε θεολογικά στην Περσική Σχολή της Έδεσσας και τελικά, παρά την προέλευσή του, στρατεύθηκε στην παράταξη των Μιαφυσιτών, έγινε επίσκοπος Ιεραπόλεως (Mabbug) από τον Πέτρο τον Γναφέα και παρέμεινε εκεί έως το 499 μ.Χ. αναδεικνυόμενος, μαζί με τον Σεβήρο Αντιοχείας (βλ. σχετικά), στους μεγαλύτερους θεολογικούς εκπροσώπους της μιαφυσιτικής θεολογικής σκέψης. Αφού αγωνίστηκε εναντίον των Ορθοδόξων Χαλκηδονίων τελικά μετά το 518 μ.Χ. εκθρονίστηκε και εξορίστηκε. Πολλά έργα του εξηγητικά, δογματικά και ερμηνευτικά είναι ιδιαίτερα ενδιαφέροντα για τη χριστολογική αντιπαράθεση, αλλά ιδιαίτερη σημασία

για τον ιστορικό έχει το σώμα 16 επιστολών του, όπου καταφέρεται κατά του ωριγενισμού και αποτελεί πηγή για τις εκκλησιαστικές και θεολογικές εξελίξεις των πρώτων δεκαετιών του 6ου αιώνα.

ΕΚΔ. Σε δυτικές γλώσσες είναι προσβάσιμες κάποιες στα: A. A. Vaschalde, *Three letters of Philoxenus, bishop of Mabbogh (485-519): being the letter to the monks, the first letter to the monks of Beth-Gaugal, and the letter to Emperor Zeno*, Rome, 1902. Ακέφαλη απάντηση (πιθανόν στον Ιωάννη Β΄ Αλεξανδρείας], P. Krüger, "Philoxeniana inedita," *Oriens Christianus* 48 (1964), 150–157. A. de Halleux, Lettre aux moines de Senoun (CSCO 231–32; 1963, Επιστολή προς τον φύλαρχο Abu Yafur "Lettre de Philoxène de Mabbūg au phylarque Abū Ya'fūr de Hīrtā de Bētna'mān (selon le manuscrit no 115 du fond patriarcat de Šarfet)," edited and translated by Paul Harb, *Melto* 3, 1–2 (1967), 183–222. Για πλήρη έλεγχο γενικά της εργογραφίας του Φιλοξένου βλ. D. A. Michelson, A Bibliographic Clavis to the Works of Philoxenos of Mabbug, *Hugoye* 13:2 (2010) 273-338.

62. Ψευδο-Διονύσιος Tell-Mahre*, Χρονικό*. Πρόκειται για ανώνυμο συγγραφέα του 8ου αιώνα στο μοναστήρι του Zuqnin που λανθασμένα ταυτίστηκε με τον Πατριάρχη Αντιοχείας της Συροορθόδοξης Εκκλησίας Διονύσιο Tell-Mahre (818-845). Περιείχε γεγονότα από την εποχή του Μ. Κων/νου έως τον 9ο αιώνα, αλλά το πιο πρωτότυπο τμήμα εμφανίζεται όταν πλησιάζει τον 8ο αιώνα. Έχει πολλά στοιχεία καθημερινότητας, τρόπων συμβίωσης με τους Μουσουλμάνους κ.λπ.

ΕΚΔ. *Incerti auctoris Chronicon Pseudo-Dionysianum vulgo dictum*, ed. I.-B. Chabot, 1-11, (*CSCO* [91, 1041 SS ser. 3.1-2 [= 43, 53]), Paris, 1927-1933.

63. *Χρονικό Εδέσσης (Χρονογραφία Εδεσσηνή).* Κείμενο Νεστοριανού συγγραφέα το οποίο εξιστορεί τα της περιοχής της Έδεσσας στη Συρία από τις αρχές του 2ου αιώνα έως το 540 μ.Χ. Είναι αξιόπιστο και είναι αυτονόητη η σημασία του και για την εκκλησιαστική ιστορία ιδίως του συρόφωνου χριστιανισμού.

ΕΚΔ. I. Guidi, *Chronica minora. Corpus scriptorum christianorum orientalium*, Leipzig/Paris, 1903. W. Witakowski, Chronicles of Edessa, *Orientalia Suecana,* 33-35 (1984-86), σσ. 487-98

64. *Epistulae Austrasicae*. Πρόκειται για σώμα 48 Επιστολών από τα τέλη του 5ου έως τα τέλη του 6ου αιώνα που περισυνέλλεξαν για τη χρήση τους ως προτύπων από τη γραμματεία, είτε του Metz είτε της μονής του Lorsch, τον 9ο αιώνα. Αποτελούν πραγματικό πλούτο για τις πολιτικές και εκκλησιαστικές συνθήκες του κράτους των Μεροβιγγείων Φράγκων, του Ρεμίγγιου και του Κλόβι, για πρόσωπα κληρικών και ευγενών, κανόνες, ήθη, δικαιοδοσίες κ.λπ.

ΕΚΔ. E. Malaspina*, Il Liber epistolarum della cancelleria austrasica (sec. V–VI),* Romae, 2001.

65. Πατριαρχικά έγγραφα. Τα πατριαρχικά έγγραφα έχουν ταξινομηθεί σε επιτομές τους (Regesta) που λαμβάνονται από διάφορες πηγές και ανασυγκροτούν έτσι την αλληλογραφία της πατριαρχικής γραμματείας δημιουργώντας έτσι ένα πολύ σημαντικό εργαλείο για την έρευνα. Το σημαντικότερο έργο στον τομέα αυτόν είναι των *V. Grumel/V. Laurent/J. Darrouzès, Les regestes des actes du patriarcat de Constantinople*, τ. 1-7, Paris, 1932 – 1979. Πιο συγκεκριμένα για την περίοδο αυτή πρέπει να δει κανείς V, Grumel, *Les regestes des actes du patriarcat de Constantinople. 1: Les actes des patriarches; 1: Les regestes de 381 à 715*, Paris, 1932.

66. Πάπυροι. Μια σειρά παπύρων που αφορούν την καθημερινή ζωή και τις συναλλαγές στην Αίγυπτο, έχουν μεγάλη σημασία και για την ιστορία της χριστιανικής Εκκλησίας εκεί. Βλ. σχετικά τη συλλογή μελετημάτων Leslie S. B. Mac Coull, *Documenting Christianity in Egypt, Sixth to Fourteenth Centuries*, Oxford, 2011. Επίσης, μάρτυρες για την τιμή των αγίων στην Αίγυπτο, στη βάση επιγραφικού και παπυρικού υλικού, βλ. στο A. Papaconstantinou, *Le culte des saints en Égypte des Byzantines aux Abbasides: l'apport des inscriptions et des papyrus grecs et coptes. Le monde byzantin*, Paris, 2001.

67. Επιγραφές. Επιγραφές που εμπίπτουν στον 6ο αιώνα ανευρίσκονται συχνά σε πολλές περιοχές της Ανατολικής Μεσογείου (π.χ. Συρία στη συλλογή IGSyr 1-8 ή Πελοπόννησος IG IV-V) και μαρτυρούν για εκκλησιαστικά πρόσωπα και αξιώματα. Εκτός από τον ρόλο του επισκόπου στην πόλη (βλ. παρακάτω Α. Αβραμέα), μαρτυρούν και για άλλα, όπως τις δημόσιες επικλήσεις λειτουργικών φράσεων (στον απόηχο της διαμάχης για την προσθήκη «Ο σταυρωθείς δι' ημάς») ή εκκλησιαστικά διακονήματα. Βλ. για το πρώτο W. R. Caraher, Epigraphy, Liturgy, and Imperial Policy on the Justinianic Isthmus. *Hesperia Supplements* 48 (2015), 327–40.

7.1.2 Άγραφες

68. Μνημεία. Τη μεγαλύτερη σημασία για τον ιστορικό έχουν κτίσματα που έχουν ανεγερθεί επί της βασιλείας του Ιουστινιανού Α΄ σε ένα μεγάλο οικοδομικό πρόγραμμα (κοσμικά κτίσματα, οχυρωματικά κ.λπ., αλλά και τα μεγαλοπρεπή κτίσματα που αφορούν την Κωνσταντινούπολη αλλά και την ύπαιθρο και αποτελούν πολύ σημαντικές πηγές για τις τάσεις στη θρησκευτικότητα, τις σχέσεις Εκκλησίας-Πολιτείας, για προσωπογραφικές πληροφορίες κ.λπ. Βλ. γενικά C. Mango, *Byzantine Architecture*, NY, 1976. Για τη συγκεκριμένη περίοδο το παλαιότερο E. Kitzinger, Byzantine Art in the Period Between Justinian and Iconoclasm, *Berichte zum XI. Internationalen Byzantinisten-Kongress*, τ. 1, 4, München, 1958, 1-50 και το νεότερο J. D. Alchermes, Art and Architecture in the Age of Justinian, στο M. Maas (επιμ.), *The Cambridge Companion to the Age of Justinian*, Cambridge, 2005, 343-375. Για τη μονή Σινά K. Weitzmann/ G. Forsyth, *Sinai und das Katharinen Kloster*, Zürich-Stuttgart, 1982. Ειδικά για την τύχη του Παρθενώνα βλ. του Α. Καλδέλλη, *Ο Βυζαντινός Παρθενώνας. Η Ακρόπολη ως σημείο συνάντησης χριστιανισμού και ελληνισμού*, Αθήνα, 2013.

69. Νομίσματα. Η σταδιακή στροφή στην απεικόνιση του Χριστού και χριστιανικών μορφών και συμβόλων στα νομίσματα αναλύεται με παραδείγματα στο W. Drössler, *Christus auf Münzen – in Zeichen, Worten und Bildern: Rom, Byzanz und Axum*, Brühl, 2011.

70. Μολυβδόβουλλα και σφραγίδες (σιγίλλια). Είναι πολύ σημαντικές πηγές διότι επιτρέπουν την προσωπογραφική ταύτιση (κυρίως κληρικών που μας ενδιαφέρουν) και δεύτερον φέρουν συχνά παραστάσεις που καταδεικνύουν αλλαγές στη θρησκευτική στάση και στην πρόοδο λατρευτικών μοτίβων στον χριστιανισμό. Στην περίοδο του Ιουστινιανού έχουμε τη στροφή στην περί τη Θεοτόκο ευλάβεια. Βλ. J. Cotsonis, The Virgin and Justinian on Seals of the Ekklesiekdikoi of Hagia Sophia *DOP* 56 (2002) 41-55. Συλλογές βλ. στο κεφάλαιο 8.

7.2 ΔΕΥΤΕΡΕΥΟΥΣΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

7.2.1 Γενικά έργα και βοηθήματα για όλη τη βυζαντινή περίοδο

Ιστορίες. Βλ. Φειδά, *Ιστορία*, τ. Α΄, 673-726, 806-884, Δ. Μόσχου, *Ιστορία*, τ. Α΄, 165-202, Jedin KG II/2, *CHC*, τ. Β΄, βλ. παραπάνω.

Εκκλησιαστική γεωγραφία

Δ. 1. *R. Janin, La Géographie ecclésiastique de l'empire byzantine*, pt. I, τ. 2, Les Églises et monastères des grands centres byzantins, Paris, 1975, και τ. 3, Les Églises et monastères: Constantinople, Paris, 1953 (επανέκδ 1969), όπου μπορούν να ταυτοποιηθούν ναοί και μοναστήρια με έμφαση στην Κωνσταντινούπολη.

Δ. 2. Το πρόγραμμα TIB (=*Tabula Imperii Byzantini*) της Αυστριακής Ακαδημίας Επιστημών είναι μια πλήρης τράπεζα όλων των τοπωνυμίων της βυζαντινής αυτοκρατορίας με όλες τις πηγές, λεξικολογικές ταυτίσεις, σύγχρονους τοπογραφικούς υπολογισμούς κ.λπ. Χρήσιμο και για την εκκλησιαστική τοπογραφία. J. Koder/F. Hild (Register v. P. Soustal), τ. 1, Hellas und Thessalia, Wien, 1976, και κατόπιν F. Hild/M. Restle, τ. 2, Kappadokien (Kappadokia, Charsianon, Sebasteia und Lykandos), 1981 – P. Soustal (unter Mitwirkung von Johannes Koder), τ. 3, Nikopolis und Kephallēnia, 1981 – K. Belke (Mit Beiträgen von Marcell Restle), τ. 4, Galatien und Lykaonien, 1984 – F. Hild/H. Hellenkemper, τ. 5 Kilikien und Isaurien, 1990 – K. Belke/N. Mersich, τ. 7, Phrygien und Pisidien, 1990 – P. Soustal, τ. 6, Thrakien (Thrakē, Rodopē und Haimimontos), 1991 – K. Belke, τ. 9, Paphlagonien und Honōrias, 1996 – J. Koder (unter Mitarbeit v. P. Soustal/A. Koder), τ. 10 Aigaion Pelagos (Die nördliche Ägäis), 1998 – F. Hild/H. Hellenkemper, τ. 8, Lykien und Pamphylien, 2004 – A. Külzer, τ. 12 Ostthrakien (Eurōpē), 2008 – K.-P. Todt/Bernd Andreas Vest, τ. 12 Syria (Syria Prōtē, Syria Deutera, Syria Euphratēsia), 2014 – K. Belke, Bithynien und Hellespont, τ. 13, 2020 – P. Soustal/A. Pülz/M. St. Popović, τ. 11, Makedonien, südlicher Teil, 2022. Σήμερα είναι προσβάσιμο και ηλεκτρονικά στο https://tib.oeaw.ac.at/ Τέλος, για τα μοναστήρια της Αιγύπτου υπάρχει το έργο του St. Timm, Das christlich koptische Ägypten in arabischer Zeit, τ. 1-6, Wiesbaden, 1984-1992, που έχει καταγράψει τα πάντα με εξαίρεση την Αλεξάνδρεια, το Κάιρο, τη Μονή Άπα-Μηνά, τη Σκήτη και το Σινά.

Για τίτλους και αξιώματα

Δ. 3. J. Darrouzès, *Recherches sur les ΟΦΦΙΚΙΑ de l'église byzantine*, Paris, 1970, με έμφαση στην ιστορική τους εξέλιξη.

Δ. 4. Β. Α. Λεονταρίτου, *Εκκλησιαστικά αξιώματα και υπηρεσίες στην πρώιμη και μέση Βυζαντινή περίοδο*, Αθήνα-Κομοτηνή, 1996 (με προσεκτική παράθεση πηγών).

Δ. 5. Ιάκωβος Πηλίλης, *Τίτλοι Οφφίκια και αξιώματα: εν τη Βυζαντινή αυτοκρατορία και τη χριστιανική Ορθοδόξω Εκκλησία,* Αθήναι, 1985, με έμφαση στην εκκλησιαστική τιτλοφορία.

Προσωπογραφικά βοηθήματα, γραμματολογίες κ.λπ., βλ. στο Κεφ. 2 Α΄ μέρους.

7.2.2 Θεολογική γραμματεία και θεολογικές έριδες

Δ. 6. F. Diekamp, *Die origenistischen Streitigkeiten im 6. Jh.,* Münster, 1899. Πρόκειται για την παλαιότερη πραγμάτευση των Ωριγενικών ερίδων.

Δ. 7. A. de Halleux, *Philoxène de Mabbog*, Louvain, 1960. Συνιστά μονογραφία για τον μιαφυσιτικό εκκλ. Συγγραφέα.

Δ. 8. D. Evans, *Leontius of Byzantium. An origenist Christology*, Washington DC, 1970. Συνέχιση της συζήτησης για τις ωριγενικές έριδες και ειδικά για τον πρόσληψη του Ευαγρίου Ποντικού.

Δ. 9. P. Gray, *The defense of Chalcedon in the East 451-553*, Leiden, 1979. Αφορά τη συνέχιση των εκκλησιαστικοπολιτικών αναταράξεων μετά τη Χαλκηδόνα.

Δ. 10. Του Ιδίου, Through the Tunnel with Leontius of Jerusalem: The Sixth-Century Transformation of Theology, στό P. Allen/E. Jeffreys (έπιμ.), *The Sixth Century. End or Beginning?* Brisbane, 1996, 187-196. Πρωτότυπη θεώρηση που διερευνά τον προβληματισμό για το πόσο «άγονος» θεολογικά είναι ο 6ος αιώνας.

Δ. 11. D. Hombergen, *The second Origenist Controversy*, Rome, 2001. Μειώνει τη σημασία του Ευάγριου για τους «Νεοχαλκηδονίους» και τον Λεόντιο Βυζάντιο.

Δ. 12. M. Dal Santo, Gregory the Great and Eustratius of Constantinople: The Dialogues on the Miracles of the Italian Fathers as an Apology for the Cult of Saints, *JECS* 17/3 (2009) 421-457. Συνδέει τις λαϊκές ιστορίες για την εμφάνιση αγίων με τη θεωρητική συζήτηση που γίνεται για τα μετά θάνατον, κατά το τέλος του 6ου αι.

Δ. 13. Yonathan Moss, *Incorruptible Bodies: Christology, Society, and Authorty in Late Antiquity,* Berkley, 2016. Αναφέρεται στη θεολογική έριδα του αφθαρτοδοκητισμού μέσα από την εξέταση της δράσης και της διδασκαλίων των Σεβήρου Αντιοχείας και Ιουλιανού Αλικαρνασού.

7.2.3 Κρατικοί και εκκλησιαστικοί θεσμοί στον αιώνα του Ιουστινιανού

Δ. 14. Hamilcar Alivisatos, *Die kirchliche Gesetzgebung des Kaisers Justinian I*, Berlin, 1913. Πρόκειται για παλαιό αλλά πυκνό μικρό πόνημα για τον αυξανόμενο θεσμικό ρόλο των επισκόπων σε όψεις της κοινωνικής ζωής βάσει των νόμων Ιουστινιανού.

Δ. 15. Ευάγγελος Χρυσός, *Η εκκλησιαστική πολιτική του Ιουστινιανού κατά την έριν περί τα Τρία Κεφάλαια και την Ε΄ Οικουμενικήν Σύνοδον*, Θεσ/νίκη, 1969. Πρόκειται για τη βασική μονογραφία για τα εκκλησιαστικά γεγονότα.

Δ. 16. Βλ. Ιω. Φειδά, *Ο θεσμός της Πενταρχίας των Πατριαρχών* τ. Ι, ΙΙ, Αθήναι, 1977. Συνιστά θεμελιώδες έργο για την εξέλιξη της Πενταρχίας κυρίως κατά τον 6ο αιώνα (ειδικά ο β΄ τόμος).

Δ. 17. Averil Cameron, *The Mediterranean World in Late Antiquity, AD 395-600,* London/NY, 1993. Είναι έργο-σταθμός στη συνθετική και όχι γεγονοτολογική κατανόηση της ύστερης αρχαιότητας, με κέντρο τον 6ο αιώνα εμπλέκοντας την κοινωνία, την εκκλησία, τους θεσμούς κ.λπ.

Δ. 18. M. Maas (επιμ.), *The Cambridge Companion to the Age of Justinian,* Cambridge, 2005. Συνιστά σύγχρονο υποστηρικτικό βοήθημα για όλη την περίοδο περιλαμβάνοντας και θέματα εκκλησιαστικής ιστορίας.

Δ. 19. Mischa Meier, *Das andere Zeitalter Justinians. Kontingenzerfahrung und Kontingenzbewältigung im 6. Jahrhundert n. Chr.,* Göttingen, 2003. Στρέφει την έρευνα στις συνέπειες των καταστροφών πάνω στην πολιτική του Ιουστινιανού που θεωρεί βαρύτερες από ό,τι πιστεύαμε έως τώρα.

7.2.4 Εξέλιξη του μοναχισμού και της λατρείας

Δ. 20. C. De Clercq, *La législation religieuse franque de Clovis à Charlemagne: étude sur les actes des conciles et des capitulaires, les statuts diocésains et les règles monastiques, 507–814*, Louvain, 1936–58. Αποτελεί χρήσιμο πληροφοριακό έργο για το νομοθετικό πλαίσιο στους Φράγκους.

Δ. 21. Ph. Escolan, *Monachisme et Église. Le monachisme syrien du VIe au VIIe siècle: un monachisme charismatique*, Paris, 1999. Συνιστά σφαιρική προσέγγιση του συριακού μοναχισμού σε μια προσπάθεια να (ξανα)περιγράψει το χαρισματικό στοιχείο.

Δ. 22. J. Hevelone-Harper, *Disciples of the Desert: Monks, Laity, and Spiritual Authority in Sixth-Century Gaza*, Baltimore, 2005. Διερευνά τον μοναστικό «θύλακα» της Γάζας και τις ιδιαιτερότητές του.

Δ. 23. Andreas Müller, *Das Konzept des geistlichen Gehorsams bei Johannes Sinaites,* Tübingen, 2006. Χρονολογεί τολμηρά τον Σιναΐτη έναν αιώνα νωρίτερα, υποστηρίζοντας ότι η γραμματεία περί υπακοής ανταποκρίνεται σε μια διάσταση της πολιτικής του Ιουστινιανού.

Δ. 24. Derek Krueger, *Liturgical Subjects: Christian Ritual, Biblical Narrative, and the Formation of the Self in Byzantium. Divinations: rereading late ancient religion*, Philadelphia, 2014. Πρόκειται για μια ανατρεπτική ματιά στις υμνολογικές αλλαγές του 6ου αι. για τις οποίες υποστηρίζει ότι λειτουργούν προς την εσωτερίκευση και ταύτιση του πιστού με τα ψαλλόμενα και δρώμενα, ώστε ο πιστός στις νέες συνθήκες του 6ου αι. να δημιουργεί έναν εσωτερικό «λειτουργικό» εαυτό (a liturgical self).

Δ. 25. Alexandra Hasse-Ungeheuer, *Das Mönchtum in der Religionspolitik Kaiser Justinians I.: die Engel des Himmels und der Stellvertreter Gottes auf Erden*, Berlin/Boston, 2016. Αποτελεί το πιο σύγχρονο έργο για το θέμα.

7.2.5 Ο χριστιανισμός στην κοινωνία – ο ρόλος του επισκόπου

Δ. 26. Armin Hohlweg, Bischof und Stadtherr im frühen Byzanz, *JÖB* 20 (1971), 51–62. Πρόκειται για εργασία που υποστηρίζει ότι ο επίσκοπος στην Ανατολή δεν πρέπει να κατανοείται με τη λογική της φεουδαρχικής Δύσης.

Δ. 27. Gilbert Dagron, Le christianisme dans la ville byzantine, *DOP* 31 (1977), 1-25. Δείχνει ανάγλυφα πώς η χριστιανική Εκκλησία διεισδύει στην πόλη, φέρνοντας την ταφή μέσα στο χώρο και αναδιατάσσοντας το αστικό τοπίο με πραγματική και συμβολική σύνδεση με ιερούς τόπους και πρόσωπα.

Δ. 28. Άννα Αβραμέα, Ο επίσκοπος και η πόλη: τά κοσμικά κτίσματα, *Βυζαντιακά* 7 (1987), 77-89. Πρόκειται για πρωτοπόρα εργασία που διερευνά τον ρόλο των επισκόπων κυρίως με επιγραφικό υλικό.

Δ. 29. Avshalom Laniado, Από βουλευτές σε κτήτορες της πόλεως: η εξέλιξη των επαρχιακών ελίτ στο πρώιμο Βυζάντιο, στο Τ. Λουγγή/Δ. Λαμπαδά (επιμ.), *Βυζάντιο, Ιστορία και Πολιτισμός - ερευνητικά πορίσματα, τ Ε΄ Οι Ρωμαίοι και η οικουμενικότητα*, Αθήνα, 2018, 221-240. Αναφέρεται στην παρακμή των βουλών και την αντικατάστασή τους με άθεσμες τοπικές ελίτ, όπου η τοπική Εκκλησία έπαιζε κεντρικό ρόλο.

Δ. 30. Avshalom Laniado, Le Christianisme et l' évolution des institutions municipale du Bas-Empire: l΄ exemple de defensor civitatis, στό J. -U. Krause/Chr. Witschel (επιμ.), *Die Stadt in der Spätantike – Niedergang oder Wandel?* Stuttgart, 2006, 319-334. Εδώ δίνεται έμφαση στον ρόλο του χριστιανισμού στη διαδικασία.

Δ. 31. Γεώργιος Ντόκος, *Η πανώλη και το τέλος του αρχαίου κόσμου*, Αθήνα, 2022. Καινοτομεί αποδίδοντας πολλές πλευρές της εκκλησιαστικής ζωής αλλά και γενικότερα τον 6ο αιώνα στην πανούκλα.

7.2.6 Ο χριστιανισμός κατά τόπους – Χαλκηδόνιες και μη χαλκηδόνιες εκκλησίες

Δ. 32. Δ. Λέτσιος, *Βυζάντιο και Ερυθρά Θάλασσα. Σχέσεις με τη Νουβία, Αιθιοπία και Νότια Αραβία ως την αραβική κατάκτηση*, Αθήνα, 1988. Αφορά τη σύνδεση ιεραποστολικού και οικονομικοπολιτικού υποβάθρου.

Δ. 33. Christopher Haas, Mountain Constantines: The Christianization of Aksum and Iberia, *Journal of Late Antiquity*, 1/1 (2008) 101-126. Αναφέρεται στη διάδοση του μοντέλου «εκχριστιανισμού εκ των άνω» στη Γεωργία και Αιθιοπία.

Δ. 34. Σοφία Πατούρα-Σπανού, *Χριστιανισμός και παγκοσμιότητα στο Πρώιμο Βυζάντιο, Από τη θεωρία στην πράξη,* Αθήνα, 2008. Αναπτύσσει τη σημασία της παγκοσμιότητας στην πολιτική θεωρία και πράξη του Ιουστινιανού.

Δ. 35. Volker Menze, *Justinian and the Making of the Syrian Orthodox Church*, Oxford, 2008. Υποστηρίζει ότι τα μέτρα Ιουστινιανού όχι μόνο δεν έφεραν σύγκλιση, αλλά ξύπνησαν εθνικά στοιχεία.

Δ. 36. Θ. Παπαθανασίου, *Οι Νόμοι των Ομηριτών, Ιεραποστολική προσέγγιση και ιστορική-νομική συμβολή*, Αθήνα/Κομοτηνή, 1994. Μελετώνται οι νόμοι των Ομηριτών στη μικρή πόλη της Αραβίας.

Δ. 37. Έφη Ζαχαροπούλου, *Πρώιμη βυζαντινή αυτοκρατορία και βασίλειο του Αξούμ Πολιτικές, οικονομικές και στρατιωτικές σχέσεις και επιρροές (324 - 565 μ. Χ.),* Αθήνα, 2008. Πρόκειται για πρόσφατη ανάλυση των σχέσεων.

Δ. 38. Ph. Wood, The Chorepiscopoi and Controversies over Orthopraxy in 6c Mesopotamia, *JEH* 63 (2012) 446-457. Συνιστά γραμματεία για λειτουργικά θέματα που μας επιτρέπει να δούμε τον προβληματισμό στη Μεσοποταμία.

7.2.7 Ο χριστιανισμός στον δυτικό (μετα)ρωμαϊκό κόσμο

Δ. 39. Birgit Kynast, Das Ideal einer christlichen Königin?: Königin Chrodechilde bei Gregor von Tours und die Möglichkeiten und Grenzen weiblicher Herrschaft im früheren Mittelalter, *Historisches Jahrbuch* 141 (2021) 3-42. Αναφέρεται στον γυναικείο ρόλο και στο μοντέλο του Κωνσταντίνου στη Δύση.

Δ. 40. M. Ed. Moore, *A sacred Kingdom. Bishops and the Rise of Frankish Kingship, 300-850*, Washington D.C., 2011. Απαντά στο ερώτημα πώς οι επίσκοποι επαναδιαπραγματεύονται τον ρόλο τους με ανάδειξη της ιερότητας του βασιλείου .

Κεφάλαιο 8

7ΟΣ ΑΙΩΝΑΣ: ΤΕΛΟΣ ΧΡΙΣΤΟΛΟΓΙΚΩΝ ΕΡΙΔΩΝ «ΣΚΟΤΕΙΝΟΙ ΧΡΟΝΟΙ» - ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΠΡΩΙΜΟ ΙΣΛΑΜ

Σύνοψη

Κατά τον 7ο αι. η περιοχή εισέρχεται στους λεγόμενους «σκοτεινούς χρόνους» και ο χριστιανισμός θα είναι ο μεγαλύτερος ανασχετικός παράγοντας προκειμένου να μην πέσει η κοινωνία στη βαρβαρότητα. Ταυτόχρονα, η πολιτική εξουσία εκμεταλλεύεται τον αποκαλυπτικό τρόμο για να πείσει ότι αυτή είναι η μόνη αυτοκρατορία μέχρι τη Β΄ Παρουσία. Στον φόντο της γενικευμένης ατμόσφαιρας αποκαλυπτικού ενθουσιασμού στην περιοχή εμφανίζεται το Ισλάμ. Στο κεφάλαιο παρατίθενται όσες πηγές υπάρχουν γι' αυτά τα ζητήματα και αφορούν τον χριστιανισμό σε Δύση και Ανατολή. Αυτή η κοινή ιστοριογραφική ματιά σε Ανατολή και Δύση θα επανέλθει αναγκαστικά μόνο στα κεφάλαια που αφορούν τους τελευταίους αιώνες.

Προαπαιτούμενη γνώση

Δεν απαιτείται.

Συντομογραφίες

Συντμήσεις	Ανάλυση
AB	Analecta Bollandiana
ACO	Acta Conciliorum Oecumenicorum
BHG	Bibliotheca Hagiographica Graeca
BZ	Byzantinische Zeitschrift
CCSL	Corpus Christianorum Series Latina
CHC	Cambridge History of Christianity, τ. 1-9
CPG	Clavis Patrum Graecorum
CSEL	Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum
CSCO	Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium
DOP	Dumbarton Oaks Papers
JECS	Journal of Early Christianity
JÖB	Jahrbücher der Österreichischen Byzantinistik
JTS	Journal of Theological Studies
MGH	Monumenta Germaniae Historica
PO	Patrologia Orientalis
REB	Revue des Études Byzantines
ROC	Revue d'Orient Chrétien
ΧΑΕ	Χριστιανική και Αρχαιολογική Εταιρεία
Jedin KG	H. Jedin (επιμ.), Handbuch der Kirchengeschichte τ. I-VII, Freiburg/Basel/Wien, 1985
Μόσχου, Ιστορία	Δ. Μόσχος, *Συνοπτική ιστορία του χριστιανισμού*, τ. Α΄, *Η πρώτη χιλιετία*, τ. Β΄, *Από το Σχίσμα έως τους νεώτερους χρόνους*, Αθήνα, 2014
Φειδά, Ιστορία	Βλ. Φειδάς, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, τ. Α΄, Αθήναι, 2002, τ. Β΄, Αθήναι, 2002, τ. Γ΄ Αθήναι, 2014

8.1 Πηγες

8.1.1 Γραπτές

1. Πρακτικά Συνόδου Λατερανού 649 μ.Χ. Πρόκειται για σημαντική Σύνοδο, η οποία συγκλήθηκε στη Ρώμη με την αποφασιστική ανάμειξη του Μαξίμου του Ομολογητού προκειμένου να καταδικασθεί ο Μονοθελητισμός που είχε επιβάλει ο αυτοκράτορας Ηράκλειος. Τα πρακτικά της είναι πολύ σημαντικά για την ιστορία του δόγματος, τη γνώση των εκκλησιαστικοπολιτικών συνθηκών, για την άντληση προσωπογραφικών πληροφοριών κ.λπ.
   ΕΚΔ. Mansi XI, 190-922.

2. *Πρακτικά ΣΤ΄ Οικουμενικής Συνόδου*. Η ΣΤ΄ Σύνοδος συγκλήθηκε στην Κων/πολη από τον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο Δ΄ το 681 μ.Χ. προκειμένου να αντιμετωπίσει οριστικά τη θεολογική (επιβληθείσα από τον πρόγονο του Κων/νου Ηράκλειο) θεολογική πλατφόρμα του Μονοθελητισμού. Σώζονται *Πρακτικά,* ένας *Προσφωνητικός Λόγος*, η *δογματική απόφαση (Όρος) της Συνόδου* και οι *υπογραφές*. Όλα αυτά τα τμήματα είναι ιδιαίτερα σημαντικές πηγές για την ιστορία του δόγματος, αλλά και για τις εκκλησιαστικοπολιτικές συνθήκες της εποχής, εκκλησιαστική γεωγραφία, για προσωπογραφικά στοιχεία κ.λπ.
   ΕΚΔ. R. Riedinger, *Concilium Universale Constantinopolitanum Tertium*, [*ACO* ser. 2, II.1–2], Berlin, 1990/1992.

3. Πενθέκτη Οικουμενική Σύνοδος (*Λόγος προσφωνητικός* και *Κανόνες*). Η λεγόμενη εν Τρούλλω Σύνοδος (επονομαζόμενη και Πενθέκτη) συγκλήθηκε από τον αυτοκράτορα Ιουστινιανό Β΄ το 691/2 μ.Χ. για να κωδικοποιήσει σε Κανόνες τη θρησκευτική πραγματικότητα όπως αυτή είχε διαμορφωθεί μετά το ουσιαστικό τέλος της Ύστερης Αρχαιότητας. Οι αποφάσεις της είναι πολύ σπουδαίες διότι α) παγιώνει την πίστη και τους προγενέστερους Κανόνες σε ένα κανονικά δεσμευτικό σύνολο, β) ρυθμίζει με τρόπο κλασικό πάμπολλα ζητήματα εκκλησιαστικής ζωής (π.χ. γενική αγαμία των επισκόπων), γ) θεωρείται ότι αποτελεί ένα εργαλείο για τη «βυζαντινοποίηση του χριστιανισμού σε Ανατολή και Δύση. Σώζονται μόνον οι *Κανόνες*, ένας *Προσφωνητικός Λόγος* των επισκόπων προς τον Αυτοκράτορα για να υπογράψει τις αποφάσεις, καθώς και οι υπογραφές των συμμετασχόντων. Όλα αυτά τα τμήματα είναι για διαφορετικούς λόγους και σε διαφορετικά πεδία πλουσιότατες πηγές πληροφοριών.
   ΕΚΔ. H. Ohme, *Concilium Constantinopolitanum a. 691/2 in Trullo habitum* [*ACO* 2,2,4], Berlin/Boston, 2013.

4. Braulio της Σαραγόσα. Ο επίσκοπος Σαραγόσα (631-651 μ.Χ.), που διαδέχθηκε σε επιρροή τον Ισίδωρο Σεβίλλης, συνέταξε Ομολογία-Λίβελλο το 637 μ.Χ. που έπρεπε να απαγγείλουν οι μεταστρεφόμενοι στον χριστιανισμό Ιουδαίοι, αλλά ιστορική αξία έχουν τα εξής έργα:

4.1. *Epistulae*. Αποτελεί τη συλλογή επιστολών του αποτελεί μια από τις πιο σημαντικές πηγές για την ιστορία του χριστιανισμού στη βησιγοτθική Ισπανία.
   ΕΚΔ. *PL* 80, 649-716.

5. *Epistulae Wisigothicae*. Αποτελείται από αλληλογραφία μεταξύ Μεροβιγγείων και Βησιγότθων βασιλέων, τέλος του 6ου και αρχές του 7ου αι.
   ΕΚΔ. *Epistolae Wisigoticae*. Ed. Wilhelm Gundlach, *MGH*, Epistolae 3.9. Berlin, 1890.

6. Gildas, *De Excidio et Conquestu Britanniae*. Πρόκειται για ιστοριογραφικό έργο του μοναχού Gildas (6ος αιώνας) που διεκτραγωδεί την έξοδο της ρωμαϊκής κατοχής από τη Βρετανία στα τέλη του 5ου αιώνα και τις συνθήκες σύγκρουσης Βρετανών και Σαξόνων κατά τον 6ο. Επιτίθεται κατά του κλήρου τις εποχής του χωρίς όμως να δίνει συγκεκριμένες ιστορικές πληροφορίες, ωστόσο είναι η μόνη πηγή προκειμένου να καταλάβουμε λίγα πράγματα σχεικά με το πέρασμα από τη μετα-ρωμαϊκή σαξονική Βρετανία, οπότε το 592 μ.Χ. ο παπικός απεσταλμένος άγιος Αυγουστίνος, που έφθασε εκεί, βρήκε τους περισσότερους κατοίκους ειδωλολάτρες.
   ΕΚΔ. MG Auct. ant. XIII, (Chron. Min. 3), 1898.

7. Hildefonsus (Ildefonso) του Τολέδο. Υπήρξε άγιος (607-667) και επίσκοπος Τολέδο, ο οποίος έδρασε στη βησιγοτθική Ισπανία. Εκτός από θεολογικά έργα, τα οποία εμπεδώνουν ιδιαίτερα στην Ισπανία την ευσέβεια προς τη Θεοτόκο, ιστορική σημασία έχουν:

7.1. *De viris illustribus*. Έργο που συνεχίζει ομότιτλο έργο του Ισιδώρου Σεβίλλης (βλ. σχετικά) προσθέτοντας και άλλους βίους αγίων επισκόπων της εποχής του και δίνοντας πολλές πληροφορίες για την εκκλησιαστική ιστορία του Τολέδο κατά τον 7ο αιώνα.
ΕΚΔ. Ildefonsus, De viris illustribus, κείμ.-μετάφ. C. Codoñer Merino, *Acta Salmanticensia, Filosofía y Letras*, 65 (1972). Βλ. και Lives of the Visigothic Fathers, ed. T. Fear, Liverpool, 1997.

7.2. *Epistulae*. Σώμα επιστολών οι οποίες σώζονται με πολλές πληροφορίες για την εκκλησιαστική κατάσταση και την προσωπογραφία της εποχής.
ΕΚΔ. *PL* 96.

8. Ιουλιανός του Τολέδο, *Historia Wambae regis*. Ο Ιουλιανός του Τολέδο (642-690) ήταν ο πρώτος επίσκοπος με δικαιοδοσία σε ολόκληρη την Ισπανία. Έγραψε σχετικά με το θέμα του αν υπάρχει πεπρωμένο στον άνθρωπο (Prognosticon) και εξιστόρησε τον πόλεμο του βασιλιά της Ισπανίας Wamba σε ένα ιστοριογραφικό έργο από τα σπάνια στη βησιγοτθική Ισπανία.
ΕΚΔ. J.N. Hillgarth/B. Bischoff/W. Levison (επιμ.), Iulianus *Toletanus. Opera, I. Prognosticon futuri saeculi libri tres. Apologeticum de tribus capitulis. De comprobatione sextae aetatis. Historia Wambae regis. Epistula ad Modoenum*.[*CCSL* 115], Turnhout, 1976.

9. Lex Visigothorum. Αποτελεί βασικό νομικό κώδικα ο οποίος απεικονίζει τις σχέσεις στην Ιβηρική.
ΕΚΔ. *MGH* LL I.

10. *Notitia episcopatuum*. Πρόκειται για καταλόγους επισκοπών, που κατασκευάζονταν από την πατριαρχική γραμματεία με σκοπό τη διευκόλυνση της διοίκησης. Έχουν πολύ μεγάλη σημασία για την εξέλιξη της εκκλησιαστικής διοίκησης της Ανατολικής Εκκλησίας, ειδικά αν διαβαστούν ταυτόχρονα με πιθανά πρακτικά Συνόδων (Οικουμενικών ή Ενδημουσών), οι οποίοι δείχνουν ανάγλυφα πλείστα ιστορικά ζητήματα για τις επισκοπές. Έχουν σωθεί 19 τέτοια Notitiae, με το υπ' αριθμ. 1 (Ψευδο-Επιφανίου) να χρονολογείται από τον 7ο αιώνα, δηλαδή σ' αυτή την περίοδο, ενώ τον 19ο είναι από την εποχή του Ανδρονίκου Γ΄ κατά τον 14ο αιώνα. Στην εποχή της Εικονομαχίας παρεμβάλλεται το λεγόμενο *Εικονομαχικό Τυπικό*.
ΕΚΔ. Η βασική έκδοση είναι J. Darrouzès, *Notitiae episcopatuum Ecclesiae Constantinopolitanae*, Paris, 1981.

11. Valerius του Bierzo (630-695). Υπήρξε ασκητής στην Ισπανία που έγραψε αυτοβιογραφικά έργα που εμπλουτίζουν τη γνώση μας για την εποχή.
ΕΚΔ. *PL* 37, βλ. και *Lives of the Visigothic Fathers*, ed. T. Fear, Liverpool ,1997, 123-144.

12. *Αναστάσιος Σιναΐτης*. Για τον Αναστάσιο λείπουν πολλές βιογραφικές πληροφορίες. Πρέπει να έζησε μεταξύ 610 και 701 μ.Χ. και υπήρξε ηγούμενος στο Σινά. Έγραψε πολλά θεολογικά έργα στα οποία καταφέρεται εναντίον των Μονοφυσιτών και των Μονοθελητών. Για τον ιστορικό σημαντικότερα είναι τα εξής:

12.1. *Ερωταποκρίσεις*. Αποτελεί μακρό κείμενο αποτελούμενο από ερωτήσεις σε ποικίλα πνευματικά, αλλά και πρακτικά ζητήματα με τις απαντήσεις τους. Είναι πραγματικό χρυσωρυχείο πληροφοριών για τη θρησκευτικότητα, τις κοινωνικές σχέσεις, τις σχέσεις με τον θρησκευτικά διαφορετικό κ.λπ., καθώς η περιοχή του συγγραφέα (ή των συγγραφέων, αν τελικά το κείμενο είναι συμπίλημα) περιλάμβανε συμβίωση με Ιουδαίους, αλλά και με το ανερχόμενο Ισλάμ.
ΕΚΔ *Anastasii Sinaïtae, Quaestiones et responsiones* ed., M. Richard/ J. A. Munitiz [*CCSG* 59], Louvain, 2006.

12.2. *Οδηγός*. Αποτελεί ενδιαφέρον κείμενο, το οποίο εισάγει στη μεθοδολογία του πώς πρέπει γίνεται η συζήτηση με αιρετικούς. Αποδίδει τις συνθήκες και τα πνευματικά ρεύματα της εποχής.
ΕΚΔ. Viae dux, (Οδηγός), ed. K.- H. Uthemann, Louvain, 1981 [*CCSG* 8].

13. S. Columbani, *Opera*. Πρόκειται για έργα που συνδέονται με τον άγιο Columbanus (543-615), τον Ιρλανδό ιεραπόστολο που έδρασε στην ηπειρωτική Ευρώπη (Φραγκική και Λομβαρδική επικράτεια) ιδρύοντας μοναστήρια και μεταστρέφοντας εθνικές φυλές στον χριστιανισμό.
ΕΚΔ. G. S. M. Walker, *Sancti Columbani Opera*, Dublin, 1957.

14. *Βίος Wilfried της Υόρκης*. Αποτέλεσε σημαντική προσωπικότητα, επίσκοπο και μοναχό (633-710), που έφερε τον Βενεδικτινικό μοναχισμό στην Αγγλία, και προώθησε τις ρωμαϊκές λειτουργικές συνήθειες. Έπαιξε μεγάλο ρόλο στην ανάκαμψη του χριστιανισμού στη Βρετανία. Ο βίος του γράφτηκε από τον μαθητή του Στέφανο, αλλά μπορεί και να διασταυρωθεί με έργα του Βέδα του Αινέσιμου (βλ. σχετικά), τον οποίο τον ήξερε προσωπικά.
ΕΚΔ. *Stephanus of Ripon, Vita Sancti Wilfrithi, The life of Bishop Wilfrid by Eddius Stephanus*., trans. B. Colgrave, Cambridge, 2010.

15. *Βίος Θεοδώρου Συκεώτου*. Ο βίος του Θεοδώρου από τις Συκεές Μ. Ασίας, ο οποίος έγινε επίσκοπος Αναστασιουπόλεως (+613), γράφτηκε από τον μοναχό Γρηγόριο ή Γεώργιο και παρέχει πλούτο πληροφοριών που αφορούν την καθημερινή εκκλησιαστική και κοινωνική ζωή ιδίως στην επαρχία.
ΕΚΔ. A. J. Festugière, *Vie de Théodore de Sykéôn*, Bruxelles, 1970 [*SH* 48, I-11].

16. *Βίος Ιωάννου Ελεήμονος*. Ο Πατριάρχης Αλεξανδρείας Ιωάννης Ε΄ ο Ελεήμων γεννήθηκε το 552 μ.Χ. Καταγόταν από την Κύπρο και πατριάρχευσε από το 606 έως το 616 μ.Χ. για να ξαναγυρίσει στην Κύπρο και να πεθάνει περί το 620. Ο *Βίος* του αποτελεί πλούσια πηγή πληροφοριών όχι μόνο για τον βιογραφούμενο, αλλά και συνολικότερα για την εκκλησιαστική κατάσταση των αρχών του 7ου αι.
ΕΚΔ. H. Gelzer, *Leontios΄ von Neapolis Leben des heiligen Johannes des Barmherzigen, Erzbischofs von Alexandrien,* Freiburg/Leipzig, 1893, σσ. 1-103 (κείμ.). Επίσης, Eur. Lappa-Zizicas, Un épitomé inédit de la Vie de S. Jean l΄aumônier par Jean et Sophronios, AB 88 (1970), 274-278. H. Delehaye, Une vie inédite de S. Jean l΄Aumônier, AB 45 (1927), 19-73.

17. Αντίοχος Στρατήγιου, *Περί της Αλώσεως της Ιερουσαλήμ*. Πρόκειται για κείμενο από Γεωργιανό μοναχό αυτόπτη μάρτυρα, που αποτελεί σημαντική πηγή για την άλωση της Αγίας Πόλεως από τους Πέρσες το 614 μ.Χ.
ΕΚΔ. F. C. Conybeare Antiochus Strategos, The Capture of Jerusalem by the Persians in 614 AD, *English Historical Review* 25 (1910), 502-517 (αγγλ. μετάφ.).

18. Γεώργιος Πισίδης, *Έπη*. Ο Γεώργιος Πισίδης ήταν εξαιρετικός λόγιος που έγραφε σε προσωδιακό μέτρο ποιήματα, στα οποία περιγράφει περιστατικά της εποχής του. Ήταν ακόλουθος του Ηρακλείου και από τα ποιήματά του εξάγουμε συμπεράσματα για την πολιτική ιδεολογία που ήθελε να περάσει ο Ηράκλειος (πρβλ. ανύψωση του Τιμίου Σταυρού, αποκαλυπτικές διαστάσεις στον πόλεμο με τους Πέρσες κ.λπ.).
ΕΚΔ. ed. Agostino Pertusi, *Georgio di Pisidia, Poemi*. I Panegirici epici, (Ettal 1959).

19. *Θαύματα Αγίου Δημητρίου*. Πρόκειται για σημαντικό κείμενο (σε δύο εκδοχές), το οποίο περιέχει ειδήσεις για τη Θεσσαλονίκη τον 7ο αιώνα και κατόπιν. Βλ. *Συλλογές θαυμάτων*.
ΕΚΔ. Ιωάννου Αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης, *Συλλογή Α θαυμάτων Αγίου Δημητρίου* (*BHG* 499–523 – *CPG*, 7920): κείμ. και Γαλλ. μετάφ. P. Lemerle, *Les plus anciens recueils des Miracles de Saint Démétrius*, vol. II (Paris, 1981), 50–165: κείμ. και νεοελλ. μετάφ. Π. Κ. Χρήστου, Θεσσαλονίκη, 1993, 168–369. *Συλλογή Β θαυμάτων αγίου Δημητρίου* (*BHG* 516z–522): κείμ.- γαλλ. μετάφ. P. Lemerle, Les plus anciens recueils des Miracles de Saint Démétrius, vol. II, Paris, 1981, 168–241: νεοελλ. μετάφ, *Διηγήσεις περὶ τῶν θαυμάτων τοῦ ἁγίου Δημητρίου*, Θεσσαλονίκη, 1993, σσ. 370–485. Συλλογή Γ θαυμάτων αγίου Δημητρίου (BHG 524–528): *PG* 116, 1384–97. Αργότερα γίνεται περαιτέρω αντικείμενο επεξεργασίας. Ιωάννης Σταυράκιος, *Θαύματα Αγ. Δημητρίου* (*BHG* 532): εκδ. Ι. Ιβηρίτη, Ιωάννου Σταυρακίου Λόγος εις τα θαύματα του αγίου Δημητρίου, *Μακεδονικά* 1 (1940), 334–76: Σ. Α. Πασχαλίδη, *Η Γραμματεία των Δημητρίων Β΄: Μαρτύρια, Συλλογές Θαυμάτων και Εγκώμια στον Άγιο Δημήτριο. Πρωτοβυζαντινή-Μεσοβυζαντινὴ Περίοδος*, Θεσσαλονίκη 2005, 137–191. Επίσης, τον 12ο αιώνα γράφει ο Νικήτας αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης, Εις τα θαύματα αγ. Δημητρίου (*BHG* 531m): Εκδ. A. Sigalas, 'Νικήτα αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης εις τα Θαύματα τού Αγίου Δημητρίου', *ΕΕΒΣ* 12 (1936), 329– 60, . Σ. Α. Πασχαλίδη, ό.π., 99–131.

20. Θεοφύλακτος Σιμοκάττης, *Οικουμενική ιστορία*. Ήταν εξ Αιγύπτου ανώτερος υπάλληλος ο οποίος έζησε στις αρχές του 7ου αιώνα και συνέχισε την ιστορία του Μενάνδρου εξιστορώντας τα της βασιλείας Μαυρικίου έως το 602 μ.Χ. βασιζόμενος και σε έγγραφα της Κωνστνατινουπολιτικής αυλής.
ΕΚΔ. C. de Boor, *Theophylacti Simocattae, Historiae*, Leipzig, 1887 (ανατ. 1972 με P. Wirth).

21. Ισίδωρος Σεβίλλης (560 - 636). Ο σημαντικότατος αυτός επίσκοπος, ήταν ελληνικής καταγωγής και έγραψε τη σημαντικότερη *Εγκυκλοπαίδεια για τον Μεσαίωνα (Etymologicon)* καθώς και άλλα μικρότερα. Ήταν μάρτυρας της επιστροφής των Βησιγότθων στην Ορθοδοξία το 589 μ.Χ. και συνεργάστηκε μαζί τους. Σημαντικά έργα του για τον ιστορικό είναι:

21.1. *Περί εκκλησιαστικών αξιωμάτων*. Γράφει για τους βαθμούς της ιερωσύνης, πώς γίνεται το βάπτισμα κ.λπ.
ΕΚΔ. *De ecclesiasticis officiis*. [*CCSL* 113], εκδ. C. M. Lawson, Turnhout, 1989.

21.2. *Historia Gothorum, Vandalorum et Suevorum*. Πρόκειται για πολύ σημαντική πηγή για την εξέλιξη των Γότθων στην Ισπανία.
ΕΚΔ. A. Mommsen, *MGH AA* 11, 267-303.

21.3. *Chronica*. Συνεχίζει το έργο του Ευσεβίου μέχρι το 615 μ.Χ., αλλά είναι και αρκετά ανεξάρτητο.
ΕΚΔ. *MGH*, ό.π., 425-488.

21.4. *De viris illustribus*. Συνεχίζει το ομώνυμο έργο του Ιερωνύμου, μέχρι το 615 μ.Χ.
ΕΚΔ. C. Codoner, *El «De viris illustribus» de Isidoro de Sevilla, Estudio y Edición crítica,* Salamanca, 1964.

21.5. *Regula monachorum*. Η Regula συνεχίζει την εισαγωγή του Βενεδικτινικού μοναχισμού και στηρίζεται σε εκείνον και τον Μ. Βασίλειο.
ΕΚΔ. San Leandro, San Isidoro, *San Fructuoso. Reglas monásticas de la España visigoda*, κείμ. Μετάφ. Julio Campos Ruiz/Ismael Roca Meliá, Madrid, 1971, 79– 125.

22. Ιωάννου Νικίου, *Χρονικόν*. Ο μιαφυσίτης επίσκοπος Νικίου Ιωάννης έζησε στις αρχές του 8ου αιώνα και έγραψε το *Χρονικό* που έφθανε περίπου το 700 μ.Χ. Σώζεται μόνο στα αιθιοπικά και με κενά. Είναι όμως η μόνη πηγή σύγχρονη της αραβικής κατάκτησης της Αιγύπτου και έχει πολύ μεγάλη σημασία.
ΕΚΔ. *Chronique de Jean, évêque de Nikiou*/texte éthiopien publié et traduit par H. Zotenberg, Paris, 1883. αγγλ. μετάφ. R. Charles Charles, The Chronicle of John, Bishop of Nikiu: Translated from Zotenberg's Ethiopic Text, London, 1913.

23. Σωφρόνιος Ιεροσολύμων. Ο Σωφρόνιος (550-638), φίλος του Ιωάννη Μόσχου (βλ. σχετικά), υπήρξε αμετάπειστος πολέμιος του Μονοθελητισμού, έγινε Πατριάρχης Ιεροσολύμων το 634 μ.Χ. για να ζήσει και να παραδώσει την πόλη στον Ομάρ το 638 μ.Χ. ώστε να τη διασώσει. Έγραψε και θεολογικά και ομιλητικά και αγιολογικά έργα που αποτελούν ανεκτίμητες πηγές για τη συγκεκριμένη κοσμοϊστορική περίοδο.
23.1. *Βίος Αγίου Αναστασίου Πέρσου* [*BHG* 89g–90], με ιστορικά στοιχεία για την Παλαιστίνη του 7ου αι.
ΕΚΔ. κείμ. – γαλλ. μετάφ., B. Flusin, *Saint Anastase le Perse et l'histoire de la Palestine au début du VIIe siècle*, vol. I, Paris, 1992, 117–153, *Roman Miracle* (*BHG* 89), ό.π, 165–187.

23.2. *Ομιλίες*. Είναι ομιλίες σε πολλές εορτές του έτους με ενδιαφέροντα επικαιρικά ιστορικά στοιχεία σχετικά με την Ιερουσαλήμ, τους Άραβες κ.λπ.
ΕΚΔ. *PG* 3201-3364, 77, 1049-1072.

23.3. *Επιστολές*. Δύο με δογματικό περιεχόμενο προς Αρκάδιο Κύπρου και συνοδικό γράμμα προς Πατριάρχη Σέργιο.
ΕΚΔ. Προς Σέργιο, *PG* 87, 3148-3200 και Αρκάδιο B. Albert/C. v. Schönborn *Lettre de Sophrone de Jérusalem à Arcadios de Chypre* [*PO* 39/2], Turnhout, 1978 (συριακό κείμ. – γαλλ. μετάφ.).

23.4. Ποιήματα, με ανακρεόντειο αρχαϊζοντα ρυθμό, που πολλές φορές δίνουν πραγματολογικές ή τοπογραφικές πληροφορίες.
ΕΚΔ. M. Gigante, *Sophronii Anacreontica,* Roma, 1957.

23.5. Θαύματα Αγ. Αναργύρων Κύρου και Ιωάννου. Ένα εξαιρετικό κείμενο που μας επιτρέπει να διαβλέψουμε την εκκλησιαστική καθημερινότητα των διαφορετικών κοινοτήτων (Χαλκηδονίων και μη) στην Αίγυπτο και τη συνύπαρξή τους. Για το είδος βλ. *Συλλογές θαυμάτων*.

ΕΚΔ. Σωφρόνιος Ιεροσολύμων, Κύρου και Ιωάννου θαύματα, (*CPG* 7646 – *BHG* 477–9i): κείμ. N. Fernández *Marcos, Los 'Thaumata' de Sofronio, Contribucion al estudio de la 'Incubatio Cristiana',* Madrid, 1975. Γαλλ. μετάφ, J. Gascou, Miracles des saints Cyr et Jean (BHG 477–9), Paris, 2006. Πανηγυρικός εις Κύρον και Ιωάννην (*CPG* 7645 – *BHG* 475): ed. P. Bringel, Panégyrique des saints Cyr et Jean Sophrone de Jérusalem, Turnhout, 2009.

24. Μάξιμος Ομολογητής. Ο μεγάλος μοναχός και θεολόγος (580-662) έζησε στην Παλαιστίνη, καταπολέμησε τον Μονοθελητισμό και έγινε μάρτυρας του τέλους της χριστιανικής αυτοκρατορίας στη Μ. Ανατολή. Πέρα από τα πολύ περισπούδαστα θεολογικά του έργα, το έργο του έχει σημασία και για τον ιστορικό, επειδή του δείχνει πολλές πτυχές στη μοναστική ζωή, στη θεολογία, στις συνόδους κ.λπ.

24.1. Disputatio cum Pyrrhum. Πρόκειται για δημόσια συζήτηση με τον πατριάρχη Πύρρο για τα Χριστολογικά ζητήματα.

ΕΚΔ. *PG* 91, 288-353.

24.2. Μυσταγωγία. Συνιστά σημαντικός σχολιασμός στη Θεία Λειτουργία, από όπου παίρνουμε πολλές λειτουργικές πληροφορίες.

ΕΚΔ. *PG* 91, 657-717.

24.3. Computus Ecclesiasticus. Πρόκειται για υπολογισμό εορτών και πληροφορίες για θέματα χρονολόγησης.

ΕΚΔ. *PG* 91, 1217-1280.

24.4. Επιστολές που περιέχουν ποικίλες πληροφορίες για γεγονότα, πρόσωπα, ιδέες και πολιτικές της εποχής του.

ΕΚΔ. *PG* 91, 364-969.

24.5. Αντικωνσταντινουπολιτικά κείμενα μετά την εκδήλωση της μονοθελητικής πολιτικής του Ηρακλείου.

ΕΚΔ.*Maximus the Confessor and his Companions: Documents from Exile.* Ed. and trans. P. Allen/B. Neil. Oxford, 2002.

25. *Doctrina Iacobi nuper baptizati*. Πρόκειται για διαλογικό κείμενο που περιέχει την ιστορία του Εβραίου Ιακώβου, ο οποίος μολονότι βαπτίστηκε υποχρεωτικά με τα μέτρα του Ηρακλείου το 634 μ.Χ., τελικά πείστηκε από τη μελέτη των Γραφών και προσπάθησε να πείσει τους πρώην ομοθρήσκους του για τη θεότητα του Ιησού Χριστού. Ο διάλογος έχει ενδιαφέρον για την απεικόνιση του θρησκευτικού αισθήματος και των σχέσεων μεταξύ Ιουδαίων και χριστιανών τον 7ο αιώνα, τις αποκαλυπτικές τάσεις της εποχής, ενώ έχει και ιδιαίτερες πληροφορίες για την εμφάνιση του Μωάμεθ.

ΕΚΔ. G. Dagron and V. Déroche, Juifs et chrétiens dans l'Orient du VIIe siècle, *Travaux et Mémoires* 11 (1991), 17-248.

26. Αποκαλυπτική γραμματεία. Το είδος αυτό έχει ήδη κάνει την εμφάνισή του από τα τέλη του 5ου αιώνα, αλλά τότε πολλαπλασιάστηκε και είχε επίδραση στο ακροατήριό του. Επηρέαζε την πολιτική προπαγάνδα που εμφάνιζε το Βυζάντιο ως το «τελευταίο βασίλειο» πριν τη Β΄ Παρουσία (πολιτική εσχατολογία), αλλά εκτόνωνε και τις περιφερειακές ανησυχίες για το τέλος του κόσμου, τις φυσικές καταστροφές και την άνοδο του Ισλάμ που βιώνονταν κ.λπ. Γι΄ αυτό αποτελεί μια ουσιαστική ιστορική πηγή για την περίοδο, αν διαβαστεί σωστά.

26.1. Τιβουρτινική Σίβυλλα. Είναι η αρχαιότερη μορφή κειμένου που ξεκινά από μια διήγηση ιουδαϊκών απόκρυφων περί το 379-380 μ.Χ. (λατινικά) για να φθάσει περί το 502-506 μ.Χ., σε μια διαδεδομένη ελληνική εκδοχή που αποτέλεσε τον λεγόμενο *Χρησμό του Μπααλμπέκ*. Ασχολείται κυρίως με τη διάρκεια των γενεών επί των οποίων θα κρατήσει το βασίλειο (σε σχέση με τα προηγούμενα όπως φαίνεται στο βιβλίο του Δανιήλ) και προφητεύονται πολιτικά μέτρα, πόλεμοι κ.λπ.

ΕΚΔ. Το λατινικό κείμενο ed. E. Sackur, *Sibyllinische Texte und Forschungen*, Halle, 1898, κείμ. 114-187. Το ελληνικό P. Alexander, *The oracle of Baalbek. The Tiburtine Sibyl in Greek Dress*, Washington D.C., 1967.

26.2. Ψευδομεθόδιος, *Αποκάλυψη*. Η συριακή Αποκάλυψη γράφτηκε μεταξύ 644 και 670 μ.Χ. και από αυτήν βγήκε μια ελληνική μετάφραση μεταξύ 700 και 710 μ.Χ. και μια λατινική 710 και 720 μ.Χ. Αναδεικνύει κυρίως τους Μουσουλμάνους Άραβες ως κύριους εχθρούς και περιγράφει (ανάλογα την εκδοχή) περιστατικά και ιστορικά γεγονότα στις κατακτημένες περιοχές.

ΕΚΔ. Το ελληνικό και λατινικό κείμενο στο W J. Aerts/G.A.A. Kortekaas (επιμ.), *Die Apokalypse des Pseudo-Methodius. Die ältesten griechischen und lateinischen Übersetzungen,* I. Einleitung, Texte, Indices Locorum et Nominum, II. Anmerkungen, Wörterverzeichnisse, Indices, [CSCO 569-570, Subsidia 97-98], Louvain, 1998, Το συριακό κείμενο εκδ. από Gerrit J. Reinink, *Die syrische Apokalypse des Pseudo-Methodius*, [*CSCO* 540], Leuven, 1993.

27. *Πασχάλιον Χρονικόν*. Βυζαντινό Χρονικό από κτίσεως κόσμου που περιγράφει γεγονότα του 5ου και των πρώτων δεκαετιών του 6ου αιώνα, προερχόμενο πιθανώς από τον κύκλο του Πατριάρχη Σεργίου.

ΕΚΔ. L. Dindorf, 2 τ, Bonn, 1832. αγγλ. μετάφ. Michael Whitby/Mary Whitby, *Chronicon Paschale 284–628 AD*, Liverpool, 1989.

28. Σεβέου (-Ψευδο), *Ιστορία*. Ο Σεβέος υπήρξε Αρμένιος επίσκοπος του 7ου αι. ο οποίος έλαβε μέρος στη 4η Σύνοδο του Dvin (645) και υπέγραψε τα πρακτικά ως επίσκοπος των Βαργατιδών. Επιπλέον αναφέρεται ως συγγραφέας του αρμενικού ιστορικού έργου *Ιστορία του Ηρακλείου*. Η ιστορία του (ψευδο-) Σεβέου περιλαμβάνει τον θρύλο του γενάρχη του Αρμενίων Hayk και του βασιλιά Βηλ της Βαβυλώνας, αλλά καταπιάνεται κυρίως με μια λεπτομερή περιγραφή της περιόδου της σασσανιδικής κυριαρχίας στην Αρμενία και τις σχέσεις Βυζαντίου και Αρμενία κατά τον 6ο και 7ο αι., μέχρι και την ισλαμική κατάκτηση της περιοχής το 661 μ.Χ. Η πρώτη έκδοση του κειμένου έγινε στην Κωνσταντινούπολη του 1851 μ.Χ. με βάση ένα χειρόγραφο που είχε ανακαλυφθεί στο Etchmiadzin το 1842, το οποίο σήμερα θεωρείται χαμένο.

ΕΚΔ. J. Howard-Johnston et al. (επιμ.), *Armenian History Attributed to Sebeos*, τ. I-II. Liverpool: Liverpool University Press, 1999.

29. *Ιωάννης bar Penkaye Ιστορία των κεφαλαίων (βασικών σημείων*). Ο μοναχός από την ανατολικοσυριακή/ασσυριακή Εκκλησία έζησε τον 7ο αι. και η χρονογραφία του (που είναι και θεολογική ερμηνεία της ιστορίας) έχει χαθεί σε μεγάλο μέρος, αλλά στο μέρος που σώθηκε δίνει πληροφορίες και διατυπώνει κρίσεις για την κατάκτηση από τους Άραβες της Μεσοποταμίας.

ΕΚΔ. Βιβλία X–XV, εκδ. Alphonse Mingana, Sources syriaques, τ. 2, Mosul, 1908.

30. Δαμιανός Αλεξανδρείας. Ήταν Κόπτης Πατριάρχης ο οποίος θεωρείται ότι ενθάρρυνε έναν κύκλο λογίων στην εποχή του για να ξεκινήσουν αγιολογικά και άλλα κείμενα και μεταφράσεις που θα δημιουργούσαν μια κοπτική εθνική ταυτότητα. Σώζεται απόσπασμα από πιθανόν δική του πασχάλεια Εγκύκλιο, όπου τονίζει την «ανθρώπινη σάρκα» του Ιησού Χριστού κατά Γαϊανιτών και Ιουλιανιστών.

ΕΚΔ. A. Camplani, Coptic fragments from a festal Letter of the late sixth century (John Rylands Library, Coptic suppl. N. 47-48): Damian or Eulogius? στο M. Immerzeel./J. van der Vliet (επιμ.), *Proceedings of the Seventh International Congress of Coptic Studies,* Leiden, 2000, Louvain u.a., 2004, 317-327.

31. *Ψευδο-Αθανασιανή Ομιλία Περί της μελλούσης κρίσεως*. Ήταν κείμενο του 8ου αιώνα που καυτηριάζει κακώς κείμενα του κλήρου και του μοναχισμού της εποχής του αποτελώντας έτσι σημαντική ιστορική πηγή.

ΕΚΔ. B. Witte, *Die Sünden der Priester und Mönche. Koptische Eschatologie des 8. Jahrhunderts nach Kodex M 602,* σσ. 104–154 *(ps. Athanasius) der Pierpont Morgan Library*, 2 τ., Altenberge, Laer, 2002-2009.

32. *Sacramentaria*. Πρόκειται για Ευχολόγια, δηλ. συλλογές από ευχές για μυστηριακές πράξεις, που από τον 3ο αι. πιθανότατα από τις εκκλησίες της Β. Αφρικής αποκτούν μια στερεότυπη διατύπωση και σταδιακά συλλέγονται. Αν και έχουμε μαρτυρίες για την ύπαρξή τους από τον 5ο αι., ένα προδρομικό κείμενο ιδιωτικής συλλογής είναι το *Sacramentarium Veronense* (περί το 600), ενώ μέσα και τέλη του 7ου αι. εμφανίζονται το παλαιογελασιανό (Gelasianum vetus) και από τον 8 αι. τα νεογελασιανά, τα γρηγοριανά (που διαφοροποιούνται σε 3 τύπους), τα παλαιογαλλικά και κελτικά, τα αμβροσιανά (Μιλάνου) και τα μοζαραβικά. Η μελέτη τους δίνει στοιχεία αφενός για την ίδια την ιστορία της χριστιανικής λατρείας, αλλά και αφετέρου για την κοινωνία που αντικατοπτρίζεται στην εξέλιξή τους, τη θεολογία της λατρείας στη Δύση κ.λπ.

ΕΚΔ. Εκτός από πολλές εξειδικευμένες εκδόσεις του καθενός, μπορούν να βρεθούν όλες στο K. Gamber, *Codices liturgici latini antiquiores,* Fribourg, 1968[2], και Supplementum, Fribourg, 1968.

33. *Διαθήκη Άπα Αβραάμ*, για τη Μονή Φοιβάμμονος στην Αίγυπτο. Κείμενο του α΄ τετάρτου του 7ου αιώνα με στοιχεία για τον κανόνα της Μονής και γενικά για τη ζωή στη βυζαντινή Αίγυπτο.
ΕΚΔ. Εισαγωγή-αγγλική μετάφραση: Apa Abraham: Testament of Apa Abraham, Bishop of Hermonthis, for the Monastery of St. Phoibammon near Thebes, Egypt, Hero-Thomas BMD, 51-58.

34. Επιγραφές: J. Vives, *Inscripciones cristianas de la Espana romana y visigoda*, Barcelona, 1941, που αφορά τη βησιγοτθική Ισπανία.

35. Πάπυροι.

35.1. K. A. Worp, A Checklist of Bishops in Byzantine Egypt (A.D. 325–c. 750), *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 100 (1994), 283–318. Αποτελεί συμπλήρωση και έλεγχο επισκοπικών καταλόγων επί τη βάσει παπυρικών μαρτυριών στη Βυζαντινή Αίγυπτο.

35.2. G. Schmelz, *Kirchliche Amtsträger im spätantiken Ägypten nach den Aussagen der griechischen und koptischen Papyri und Ostraka*, Leipzig, 2002. Πρόκειται για αξιοποίηση παπύρων και οστράκων για την ταυτοποίηση εκκλησιαστικών αξιωμάτων.

8.1.2 Άγραφες

36. Η εξέλιξη στη βυζαντινή ναοδομία και εικονογραφία άνοιξε τον δρόμο για ερμηνεία των ιστορικών εξελίξεων στην Εκκλησία. Βλ. π.χ. Ν. Γκιολές, *Ο βυζαντινός τρούλλος και το εικονογραφικό του πρόγραμμα (μέσα 6ου αι.-1204),* Αθήνα, 1990.

37. Εκκλησία στην Αρμενία τον 7ο αι. (Mren) αποκαλύπτει πλευρές της πολιτικής του Ηρακλείου προς τους Αρμένιους φεουδάρχες Christina Maranci, Building Churches in Armenia: Art at the Borders of Empire and the Edge of the Canon, *The Art Bulletin*, 88/4 (Dec., 2006), 656-675.

38. Αντικείμενα τέχνης εκφράζουν πολιτικές ιδέες με χριστιανικά μοτίβα. Τέτοια περίπτωση είναι οι λεγόμενοι «δίσκοι του Δαβίδ» που θεωρείται ότι απεικονίζουν τον Ηράκλειο να δίνει μάχη με τον Πέρση «Γολιάθ». Βλ. πλούσια βιβλιογραφία S. Spain Alexander, Heraclius. Byzantine Imperial Ideology and the David Plates, *Speculum* 52 (1977), 217-235. J. Trilling, Myth and Metaphor at the Byzantine Court. A Literary Approach to the David Plates, *Byzantion* 48 (1978) 249-263 καθώς και E. Leader, The David Plates Revisited. Transforming the Secular in Early Byzantium, *The Art Bulletin* 82/3 (2000), 407-427.

39. Νομίσματα.

39.1. Στα νομίσματα του Ιουστινιανού Β΄ απεικονίζεται για πρώτη φορά ο Χριστός ευλογών. Βλ. J. D. Breckenridge, *The Numismatic Iconography of Justinian II (685-695, 705-711AD),* NY, 1959.

39.2. Στη συλλογή του Dumbarton Oaks περιγράφονται «ψευδο-βυζαντινά» νομίσματα του 7ου αιώνα που εξέδιδαν οι Άραβες, στις περιοχές τις οποίες καταλάμβαναν, με χριστιανικά σύμβολα, τα οποία όμως σύντομα αντικαταστάθηκαν. Clive Foss, *Arab-Byzantine Coins. An Introduction with a Catalogue of the Dumbarton Oaks Collection*, Dumbarton Oaks, 2008.

40. Σιγίλλια-Μολυβδόβουλλα. Όπως ήδη γράφτηκε (κεφ. 7) είναι πολύ σημαντικές πηγές. Βλ. το μεγάλο έργο του V. Laurent, *Le Corpus des sceaux de l'empire byzantin*, στο οποίο ο Ε΄ τόμος αφορά τις εκκλησιαστικές σφραγίδες (οι άλλοι τέσσερεις το Παλάτι, την κεντρική διοίκηση, την επαρχιακή και την Αφρική). Tome V 1 Première Partie: L' Église de Constantinople. A. La Hiérarchie, Paris, 1963. Tome V, 2: L' Église de Constantinople (suite) I. L' Église de Constantinople: le clergé et les moines. II les Archevêchés autocéphales [Chypre et Bulgarie]. Deuxième Partie: I les Patriarcats orientaux [Alexandrie, Antioche, Jérusalem]; II Supplément, Paris, 1965. Βλ. επίσης G. Zacos/A. Veglery, *Byzantine Lead Seals* I, Βασιλεία 1972, G. Zacos, Byzantine Lead Seals, II, Βέρνη, 1984 και N. Oikonomides, *A Collection of Dated Byzantine Lead Seals*, Washington, D.C., 1986.

8.2 ΔΕΥΤΕΡΕΥΟΥΣΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

8.2.1 Γενικά

Βλ. Φειδά, *Ιστορία,* τ. Α; 727-763, Δ. Μόσχου, *Ιστορία,* Α΄, 170-220, Jedin KG II/2, *CHC*, τ. Γ΄, Thomas Noble/Julia Smith (επιμ.), Cambridge, 2008, τα σχετικά κεφάλαια κατ' επιλογήν (η πραγμάτευση φθάνει οριζόντια σε διάφορες θεματικές έως το 1100).

Δ. 1. Α. Στράτος, *Το Βυζάντιον στον Ζ' αιώνα*, τ. 1-6, Αθήνα, 1965-1977. Πρόκειται για παλαιό αλλά αναντικατάστατο πολύτομο έργο για όλες τις πτυχές του Ζ΄ αι., κυρίως ως προς τα γεγονότα.

8.2.2 Θεολογικά ρεύματα

Δ. 2. Μάξιμος Ομολογητής, *Φιλοσοφικά και θεολογικά ερωτήματα*, εισαγωγή-σχόλια π. Δ. Στανιλοάε, Αθήναι, 1978. Αποτελεί βασικό έργο για μύηση στη σκέψη του Μαξίμου.

Δ. 3. C. Hovorun, Anastasius of Sinai and His Participation in the Monothelite Controversy, *Ephemerides Theologicae Lovanienses* 95/3 (2019), 505-527. Αφορά τον ρόλο της συμμετοχής του Αναστασίου Σιναΐτη.

8.2.3 Πενθέκτη Οικουμενική Σύνοδος και κλήρος

Δ. 4. V. Laurent, L΄ oeuvre canonique du concile in Troullo (691-692) source primaire du droit de l' église orientale, *REB* 23 (1965), 7-14. Είναι εργασία θεμελιακή για τη Σύνοδο.

Δ. 5. H. Ohme, *Das Concilium Quinisextum und seine Bischofsliste: Studien zum Konstantinopeler Konzil von 692,* Berlin, 1990. Ο εκδότης των υπογραφών, διατυπώνει την άποψη ότι οι ρωμαϊκές επισκοπές στο Ανατολικό Ιλλυρικό οργανώνονταν ήδη γύρω από την Κωνσταντινούπολη.

Δ. 6. Σπ. Τρωιάνος, *Η Πενθέκτη Οικουμενική Σύνοδος και το νομοθετικό της έργο*, Αθήνα, 1992. Πρόκειται για παρουσίαση του κανονικού έργου της.

Δ. 7. M. T. G. Humphreys, *Law, Power, and Imperial Ideology in the Iconoclast Era: c.680–850*, Oxford, 2014. Αποτελεί ιδιαίτερα πρωτοπόρα εργασία στη χρήση ρητορικών στερεοτύπων στον *Προσφωνητικό Λόγο* της Συνόδου.

8.2.4 Ρώμη

Δ. 8. J. D. Breckenridge, *Evidence for the nature of relations between Pope John VII and the byzantine emperor Justinian II*, *BZ* 65 (1972) 2 για το ζήτημα Ανατολής και Δύσεως.

Δ. 9. G. Demacopoulos, *Gregory the Great: Ascetic, Pastor, and First Man of Rome*, Notre Dame, 2015. Συνιστά διεισδυτική μελέτη για τον ρόλο του Γρηγορίου.

Δ. 10. J. Sansterre, M. *Les moins grecs et orientaux à Rome aux époques byzantine et carolingienne (milieux du VIe s. – fin du IXe s.*, Brussels, 1983, τ. 1-2. Αποτελεί βασική μελέτη για τους Έλληνες μοναχούς στη Ρώμη.

8.2.5 Εσχατολογία

Δ. 11. W. Brandes, Die apokalyptische Literatur, στο του ιδίου/F. Winkelmann (επιμ.), *Quellen zur Geschichte des frühen Byzanz*, Amsterdam, 1990, 305–322. Σύνοψη των θεματικών της αποκαλυπτικής γραμματείας.

Δ. 12. G. Podskalsky, *Byzantinische Reichseschatologie. Die Periodisierung der Weltgeschichte in den vier Grossreichen (Daniel 2 und 7) und dem tausendjährigen Friedensreiche (Apok. 20). Eine motivgeschichtliche Untersuchung.* Munich, 1972. Δείχνει το πέρασμα από τη Reichseschatologie (ιδιαίτερος κοσμικός ρόλος της Αυτοκρατορίας για το θείο σχέδιο) στη Reichsideologie.

Δ. 13. Matthias Binder, *Asket und Eschaton. Das Endzeitbuch des Šuḇḥâlmâran von Kirkuk*, Wiesbaden, 2013. Η ύπαρξη μιας «μη-πολιτικής» εσχατολογίας σε μοναχούς της Ανατολικής Συρίας.

8.2.6 Ο χριστιανισμός στο τέλος του αρχαίου κόσμου και στην αρχή του βυζαντινού

Δ. 14. J. L. van Dieten, *Geschichte der Patriarchen von Sergios I bis Johannes VI (610–715).* Amsterdam, 1972. Αποτελεί αναντικατάστατο για τη συλλογή των στοιχείων για όλους τους Πατριάρχες το διάστημα αυτό.

Δ. 15. John F. Haldon, *Byzantium in the Seventh Century: The Transformation of a Culture*, Cambridge, 1990. Βιβλίο πρωτοποριακό που δείχνει πώς οι πολιτιστικές και κοινωνικές αλλαγές του 7ου «διαβάζονται» μέσα στα χριστιανικά κείμενα όλων των φιλολογικών κατηγοριών.

Δ. 16. Mark Whittow, *The Making of Orthodox Byzantium, 600-1025,* London, 1996. Δίνει ιδιαίτερη έμφαση στην άνοδο του ρόλου της Κωνσταντινούπολης στη λειτουργική ζωή της αυτοκρατορίας μετά το 600 μ.Χ.

Δ. 17. Walter E. Kaegi, *Heraclius Emperor of Byzantium*, Cambridge, 2003. Πρόκειται για πλήρη παρουσίαση του Ηρακλείου.

Δ. 18. Κ. Χρήστου, *Εκκλησιαστικοί συγγραφείς του 7ου αιώνα ως μάρτυρες της εποχής τους: Μάξιμος ο Ομολογητής, Αναστάσιος Σιναΐτης, Ψευδο-Μεθόδιος,* Θεσσαλονίκη, 2010. Αποτελεί έξυπνη αξιοποίηση των τριών συγγραφέων για τη συγκομιδή πληροφοριών για την ταραγμένη αυτή περίοδο.

Δ. 19. Phil Booth, *Crisis of Empire: Doctrine and Dissent at the End of Late Antiquity*, Berkeley California, 2014. Πρόκειται για την πιο συνθετική εργασία των τελευταίων ετών που συνδυάζει τις θεολογικές εξελίξεις με τη μετεξέλιξη της χριστιανικής κοινότητας στο ευρύτερο πλαίσιο της εξελισσόμενης κοινωνίας τον 7ο αι.

Δ. 20. Sharf, A., Byzantine Jewry in the 7th c., *BZ* 48 (1955) 1. Ο ρόλος των Εβραίων στο Βυζάντιο.

8.2.7 Συνύπαρξη με το ανερχόμενο Ισλάμ

Δ. 21. P. Sarris, *Empires of Faith: The Fall of Rome to the Rise of Islam, 500-700*, Oxford, 2011. Η πιο πλήρης μελέτη που συνεξετάζει τις εξελίξεις στην ευρύτερη περιοχή μαζί με την άνοδο του Ισλάμ.

Δ. 22. Av. Cameron, Late Antique Apocalyptic: A Context for the Qur'an?, στο H. Amirav/E. Grypeou/G. Stroumsa (επιμ.), *Apocalypticism and Eschatology in Late Antiquity. Encounters in the Abrahamic Religions, 6th–8th Century*, Leuven/Paris/Bristol, 2017, 1–19. Ακολουθεί τις τελευταίες εξελίξεις τοποθετώντας τη δημιουργία και άνοδο του Ισλάμ στις ειδικές εξελίξεις του 7ου αι.

8.2.8 Ο χριστιανισμός κατά τόπους (έως και τον 7ο αι.)

8.2.8.1. Αίγυπτος

Δ. 23. J. Maspero, *Histoire des Patriarches d' Alexandrie depuis la mort l'empereur Anastase jusqu' à la reconciliation des églises jacobites (518-616),* Paris, 1923. Πρόκειται για παλαιό, αλλά βασικό, κείμενο.

Δ. 24. H. Brakmann, *Die Einwürzelung der Kirche im spätantiken Reich von Aksum*, Bonn, 1994. Ο ρόλος του χριστιανισμού στο αξουμιτικό (αιθιοπικό) κράτος από τις απαρχές.

Δ. 25. S. Brock, Christians in the Sasanian Empire: A Case of Divided Loyalties, στο St. Mews (επιμ.), *Religion and National Identity: Papers Read at the Nineteenth Summer Meeting and the Twentieth Winter Meeting of the Ecclesiastical History Society*, Oxford, 1982, 1–19. Η φυσιογνωμία και ένταξη των ντόπιων χριστιανών στην περσική κοινωνία και πολιτεία, από τον περίφημο συρολόγο S. Brock.

Δ. 26. T. M. Charles-Edwards, *Early Christian Ireland*, Cambridge, 2000. Πρόκειται για παρουσίαση του χριστιανισμού στην Ιρλανδία.

Δ. 27. W. E. Crum/G. Evelyn-White. *The Monastery of Epiphanius at Thebes*. 2 τ., NY, 1926. Πρόκειται για κλασική παλαιά εργασία με πλούτο πληροφοριών για τη Μονή Επιφανίου (6ος αι.).

Δ. 28. J. R. Zaborowski, *The Neo-Martyr John of Phanijoit: A Late Coptic Text Describing a Public Conversion from Islam to Christianity in Ayyubid Cairo*, Leiden, 2004. Επεκτείνει την προβληματική για τη μοίρα του χριστιανισμού της Βυζαντινής Αιγύπτου, υπό το Ισλάμ, με άξονα το συγκεκριμένο κείμενο.

Δ. 29. E. Wipszycka, *Moines et communautés monastiques en Égypte (IVe – VIIIe siècles),* Warschau, 2009. Συνιστά συνολική εικόνα για τη λειτουργία των μοναστικών κοινοτήτων κυρίως, επί τη βάσει παπυρικών ευρημάτων.

Δ. 30. B. Palme, Political identity versus religious distinction? The case of Egypt in the Later Roman Empire, *Imperium and Officium Working Papers (IOWP)*, Juni, 2011. Επισημαίνει στους παπύρους την απουσία θρησκευτικών διαφοροποιήσεων μεταξύ Χαλκηδονίων και μη Χαλκηδονίων στην Αίγυπτο και κατά την αρχή της Αραβοκρατίας.

Δ. 31. Maged S.A. Mikhail, *From Christian Egypt to Islamic Egypt. Religion, Identity, and Politics after the Arab Conquest*, London, 2014. Πρόκειται για πολύ ενδιαφέρουσα κριτική των πηγών που πραγματεύονται το πέρασμα.

Δ. 32. E. Wipszycka, *The Second Gift of the Nile. Monks and Monasteries in Late Antique Egypt,* Warschau, 2018. Αποτελεί ολοκληρωμένη εικόνα από τη συνολική της έρευνα πάνω στο παπυρικό υλικό.

8.2.8.2. Αιθιοπία

Δ. 33. Ένα βιβλιογραφικό εργαλείο για την κάπως πρόσφατη βιβλιογραφία βρίσκεται στο J. Abbink, *A bibliography on Christianity in Ethiopia,* Leiden, 2003.

Δ. 34. J. Binns, *The Orthodox Church of Ethiopia. A history*, London/NY, 2017. Πρόκειται για περιεκτική παρουσίαση όλης της ιστορίας με κριτική χρήση των πηγών.

8.2.8.3. Συρία, Μ. Ανατολή, Ασία (κυρίως έως αυτή την περίοδο. Για 7ο έως 15ο αι. και γενικά έργα βλ. βιβλιογρ. *κεφ. 12* και για το διάστημα από 15ο αι. βλ. *κεφ. 15*).

Δ. 35. Gillman/H.-J. Klimkeit. *Christians in Asia before 1500*. Ann Arbor MI, 1999. Πρόκειται για γενική παρουσίαση.

Δ. 36. J. M. Fiey, *Communautés syriaques en Iran et Irak des origines à 1552*, London [Variorum Reprints], 1979. Αποτελεί διάφορα μελετήματα που επικεντρώνονται στην Ανατολική Συρία.

Δ. 37. J. Curtis, (επιμ.), *Mesopotamia and Iran in the Parthian and Sasanian Periods: Rejection and Revival, c. 238 BC–AD 642.* London, 2000. Αναφέρεται στον ρόλο του χριστιανισμού στις τύχες της περιοχής.

Δ. 38. W. Baum /D. W. Winkler, *The Church of the East. A concise history,* London/NY, 2000, ιδιαίτ.1-41. Συνιστά σύντομη, αλλά πυκνή σε πληροφορία εξιστόρηση της ασσυριακής Εκκλησίας από τις απαρχές έως σήμερα.

Δ. 39. H. Kennedy, *The Byzantine and Early Islamic Near East* VP, 2006. Πρόκειται για διάφορα μελετήματα πάνω στην παρουσία των χριστιανών στις ισλαμικές περιοχές (και των Χαλκηδονίων), όπου καταδεικνύεται ότι αυτοί διατήρησαν την ανώτερη θέση τους στην αραβική κοινωνία τουλάχιστον στη Συρία.

Δ. 40. J. P. Asmussen, The Sogdian and Uighur-Turkish Christian Literature in Central Asia before the Real Rise of Islam: A Survey, στο L. A. Hercus κ.ά. (επιμ.), *Indological and Buddhist Studies: Volume in Honour of Professor J.W. de Jong on his Sixtieth Birthday*, Canberra, 1982, 11–29. Πρόκειται για βασικό για την κατανόηση του χριστιανισμού στην Κ. Ασία.

Δ. 41. B. Finster/J. Schmidt. Die Kirche des Abraha in San'â, στο Richter and Nebes, *Arabia Felix*, 67–86. Αναφέρεται στους χριστιανούς στην αραβική χερσόνησο.

Δ. 42. G. Fowden/E. Key, *The Barbarian Plain: Saint Sergius between Rome and Iran*, Berkeley CA, 1999.

Δ. 43. Ch. Tommasi, Nestorians on the Silk Road: Some notes on the on the stele of Xī Ān, στο *La Teologia dal V all' VIII secolo fra sviluppo e crisi XLI Incontro di Studiosi dell'Antichità Cristiana (Roma, 9-11 maggio 2013),* Roma, 2014, 645-669. Με εξαιρετική γνώση των κινεζικών πηγών για τη δράση του ασσυριακού χριστιανισμού στην Κίνα τον 7ο αι.

8.2.8.4. Αρμενία-Καύκασος

Δ. 44. N. Garsoian, *L' Église Arménienne et le grand schisme d'Orient*, [*CSCO* 574], Louvain, 1999. Πραγματεύεται τη σταδιακή αποξένωση της Αρμενίας στο χριστολογικό και τη συναρτά με τις πολιτικές συνθήκες του 6ου και του 7ου αι.

Δ. 45. M. Kazanski/V. Soupault. *Les sites archéologiques en Crimée et au Caucase durant l'Antiquité tardive et le Haut Moyen Âge,* Leiden, 2000. Πρόκειται για παρουσίαση των αρχαιολογικών δεδομένων.

Δ. 46. I. Arzhantseva, 'The Christianization of North Caucasus (religious dualism among the Alans)', στο W. Seibt (επιμ.), *Die Christianisierung des Kaukasus. The Christianization of Caucasus (Armenia, Georgia, Albania)*, Vienna, 2002, 17–36. Η άγνωστη όψη του εκχριστιανισμού των Αλανών.

8.2.8.5. Βρετανία

Δ. 47. H. B. Clarke/M. Brennan, (επιμ.) *Columbanus and Merovingian Monasticism*, British Archaeological Reports International Series 113, Oxford, 1981. Έχει στοιχεία για τον Μεροβίγγειο μοναχισμό.

Δ. 48. H. Mayr-Harting, *The Coming of Christianity to Anglo-Saxon England*. London, 1972. Αποτελεί θεμελιώδη εργασία για το θέμα.

8.2.8.6. Β. Αφρική

Δ. 49. J. L. Meier, *L'épiscopat de l'Afrique romaine, vandale, et byzantine*. Rome, 1973. Αποτελεί ανάλυση των αιτίων παρακμής.

8.2.8.7. Ιβηρική

Δ. 50. J. Orlandis/D. Ramos-Lisson, *Die Synoden auf der Iberischen Halbinsel bis zum Einbruch des Islam (711),* Paderborn κ.ά., 1981. Συνιστά θεμελιακή εργασία για τις συνόδους στη βησιγοτθική Ιβηρική.

Κεφάλαιο 9

8ΟΣ – 11ΟΣ ΑΙΩΝΑΣ
ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΣ ΣΤΗ ΔΥΣΗ ΑΠΟ ΤΟΝ ΠΡΩΙΜΟ ΜΕΣΑΙΩΝΑ ΕΩΣ ΤΙΣ ΓΡΗΓΟΡΙΑΝΕΣ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΕΙΣ ΚΑΙ ΤΗΝ Α΄ ΣΤΑΥΡΟΦΟΡΙΑ

Σύνοψη
Στη Δύση ο χριστιανισμός επιζούσε σε μια κατακερματισμένη σε φέουδα πολιτική οργάνωση. Για να γλυτώσει τον εκκλησιαστικό κατακερματισμό καταφεύγει σε μια μακρά σειρά μεταρρυθμίσεων την ίδια εποχή που διαπραγματεύεται με τους διαφαινόμενους ισχυρούς της ημέρας (τους Καρολίγγειους) την αναβίωση της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Και στα δύο επίπεδα δράσης στόχος είναι η ανύψωση του παπικού θρόνου. Το παρόν κεφάλαιο παραθέτει αναλυτικά τις πηγές (αφηγηματικές και αρχειακές) για όλη αυτή την περίοδο, που κυρίως αφορούν το φραγκικό κράτος και την Αγγλία. Σε πολλές περιπτώσεις δίνονται και μεταφράσεις για να διευκολύνεται ο μελετητής.

Προαπαιτούμενη γνώση
Δεν απαιτείται.

Συντομογραφίες

Συντμήσεις	Ανάλυση
AB	*Analecta Bollandiana*
ACO	*Acta Conciliorum Oecumenicorum*
AnOCist	*Analecta Sancti Ordinis Cistersiensis*
BGPhMA	*Beiträge zur Geschichte der Philosophie des Mittelalters*
BZ	*Byzantinische Zeitschrift*
CCSL	*Corpus Christianorum Series Latina*
CHC	*Cambridge History of Christianity, τ. 1-9*
CPG	*Clavis Patrum Graecorum*
CSEL	*Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum*
CSCO	*Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium*
JECS	*Journal of Early Christianity*
JEH	*Journal of Ecclesiastical History*
JÖB	*Jahrbücher der Österreichischen Byzantinistik*
JTS	*Journal of Theological Studies*
MGH	*Monumenta Germaniae Historica*
MS	*Medieval Studies*
PO	*Patrologia Orientalis*
ROC	*Revue d'Orient Chrétien*
XAE	Χριστιανική και Αρχαιολογική Εταιρεία
Jedin KG	H. Jedin (Handbuch der Kirchengeschichte τ. I-VII, Freiburg/Basel/Wien, 1985
Μόσχου, Ιστορία	Δ. Μόσχος, *Συνοπτική ιστορία του χριστιανισμού*, τ. Α΄, *Η πρώτη χιλιετία*, τ. Β΄, *Από το Σχίσμα έως τους νεώτερους χρόνους*, Αθήνα, 2014
Φειδά, Ιστορία	Βλ. Φειδάς, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, τ. Α΄, Αθήναι, 2002, τ. Β΄, Αθήναι, 2002, τ. Γ΄, Αθήναι, 2014

9.1 Πηγες

9.1.1 Γραπτές

1. *Liber Pontificalis*. Πρόκειται για βίους και πράξεις (Gesta) παπών κυρίως από τον 6ο έως τόν 9ο αι., αλλά συνεχίζει και μέχρι τον 15 αι. Αποτελεί βασική πηγή για την παπική πολιτική τον Μεσαίωνα με πλήθος πληροφοριών για την εκκλησιαστική πολιτική, τη γεωγραφία, τα πρόσωπα, τη διδασκαλία και τις σχέσεις Ανατολής-Δύσεως.

ΕΚΔ. Th. Mommsen, *Libri pontificales*, pars prior *MGH*, *Gesta pontificorum romanorum* I, 1898 (έως το 715), L. Duchesne, Le liber pontificalis, Paris, 1886-1892, με 3ο τ. C. Vogel, Paris, 1955-1957, που φθάνει μέχρι το 1464, J. B. M. Watterich, *Pontificum romanorum vitae*, Leipzig 1862, τ. 2 (βίοι παπών 9ου – 13ου αι.), St. Baluzius, *Vitae paparum Avenoniensium*, νέα έκδ. G. Mollat, Paris, 1914-1922, τ.4, για την περίοδο της Αβινιόν τον 14ο αι. (βλ. παρακάτω).

2. *Regesta Pontificum Romanorum ab condita ecclesia ad a. 1198*. Δεν είναι ακριβώς συλλογή πηγών, αλλά είναι ένα σημαντικό εργαλείο το οποίο καταγράφει σε επιτομές όλα τα έγγραφα και τις πράξεις των παπών στηριγμένα στις διαθέσιμες πηγές.

ΕΚΔ. P. Jaffe, *Regesta Pontificum Romanorum ab condita ecclesia ad a. 1198*, 2 a edit, cur. S. Loewenfeld, F. Kaltenbrunner, P. Ewald, 2 vols. (Berlin, 1885-88, reprint Graz, 1958). Παρά την παλαιότητα της συλλογής το έργο συνεχίζεται με τη στήριξη του «Ιδρύματος πάπα Πίου ΙΑ΄» (Pius-Stiftung) και σήμερα είναι πλέον και προσβάσιμο ηλεκτρονικά στο https://papsturkunden.de/EditMOM/home.do

9.1.1.1. Καρολίγγεια περίοδος

3. Παπικά γράμματα της περιόδου Λέοντος Δ΄ (847-855), Νικολάου Α΄ (858-867), Αδριανού Β΄ (867-872) και Ιωάννου Η΄ (872-882), που είναι η βασική περίοδος των Καρολιγγείων και γνωστή στην Ανατολή από το «Σχίσμα επί Φωτίου».

ΕΚΔ. Λέοντος Δ΄, ed. A. de Hirsch-Gereuth, *MGH* Epp. V, Berlin, 1899, Νικολάου Α΄ και Αδριανού Β΄, ed. E. Perels, *MGH* Epp. VI, Berlin, 1925, Ιωάννου Η΄, ed. E. Caspar, MGH Epp. VII, Berlin, 1928 βλ. και *PL* 126. Η γενικότερη αλληλογραφία βασιλέων, παπών, επισκόπων, ηγουμένων κ.λπ. για όλη την περίοδο από το τέλος των Μεροβιγγείων και όλη την Καρολίγγεια εποχή περιέχεται στους τόμους *MGH* Epistolae Karolini aevi 3-8, και έχουν πλέον αναρτηθεί και ηλεκτρονικά ως μέρος όλου του *MGH* στο https://www.dmgh.de/index.htm Επίσης, βλ. και A. Tautu, *Acta Romanorum Pontificum a S. Clemente I (an. c. 90) ad Coelestinum III ([d.] 1198),* Vatican, 1943.

4. Σύνοδοι Καρολίγγειας περιόδου και Φραγκικών επιμέρους κρατών μετά το 843. Είναι η μακρά και περίπλοκη περίοδος της νέας χριστιανικής Romanitas, του ανταγωνισμού μεταξύ παπικής έδρας και επιμέρους κρατικών οντοτήτων και, τέλος, της εσωτερικής σύγκρουσης στον παπικό θρόνο.

ΕΚΔ. Για την πρώτη φάση της στροφής του πάπα προς τους Φράγκους: *Concilia aevi Karolini, 742–842*. τ. 1, pt. 1 (742–842). Εκδ. A. Werminghoff. *MGH* Concilia 2, pt. 1 (= *MGH* Leges 3), Hannover, 1906 (ανατ. 1997). Για την περίοδο αμέσως μετά τη Συνθήκη του Βερνταίν: *Die Konzilien der karolingischen Teilreiche, 843-859*, εκδ. W. Hartmann, *MGH* Concilia III, Hanover, 1984. Σύγχρονη έκδοση με σχόλια στα κείμενα και πληροφορίες. Για την επόμενη περίοδο σε Γερμανία και Ιταλία *Die Konzilien Deutschlands und Reichsitaliens, 916–1001* εκδ. E.-D. Hehl. *MGH* Concilia 6, Hannover, 1987.

5. Σύνοδοι Αγγλικής Εκκλησίας. Περιέχονται και σχετικά έγγραφα με επίσημο χαρακτήρα.

ΕΚΔ. *Councils and Synods with Other Documents Relating to the English Church, τ. 1: A.D. 871–1204*. Ed. D. Whitelock/M. Brett/C. N. L. Brooke. 2 parts, Oxford, 1981.

6. *Libri Carolini*. Συνιστά σημαντικότατο έργο της αυλής του Καρλομάγνου (πιθανόν του Θεοδούλφου της Ορλεάνης, αν και πιθανολογούνται και άλλα ονόματα) που καταγράφει σε κεφάλαια τα επιχειρήματα εναντίον της Ζ΄ Οικουμενικής Συνόδου. Μολονότι θεολογικά δεν έγινε ούτε στη Δύση δεκτό, έχει σημασία για τον ιστορικό προκειμένου να γίνει κατανοητή η διαδικασία πρόσληψης της Ανατολής από τη Δύση και η εκκλησιαστική πολιτική του Καρλομάγνου.

ΕΚΔ. Ann Freeman, Ann/Paul Meyvaert. *Opus Caroli regis contra synodum (Libri Carolini),* Hannover, 1998 (=*MGH*, Concilia, Bd. 2, Supplementum I).

7. *Capitularia*. Πρόκειται για συλλογές γενικών διατάξεων που αφορούν κρατικά θέματα και συμπληρώνουν τους παλαιούς γενικούς νόμους (Σαλικό, Βαυαρικό νόμο κ.λπ.) ή δίνουν οδηγίες στους κρατικούς απεσταλμένους και προέρχονται κυρίως από την περίοδο των Μεροβιγγείων ή των Καρολιγγείων βασιλιάδων (και Λογγοβάρδων) έως το 898 μ.Χ. Ανάμεσα σε αυτά υπάρχουν και capitula ecclesiastica. Όλα έχουν προφανή σημασία για τις σχέσεις της Εκκλησίας με το φραγκικό κράτος, την καθημερινή ζωή, τα ήθη κ.λπ.
ΕΚΔ. Πλήρη κατάλογο των εκδόσεων βλ. στο https://capitularia.uni-koeln.de/en/resources/biblio/#edi

8. *Gesta Pontificalis Ecclesiae Ravennatis*. Αποτελεί χρονικό που συντάχθηκε στα μέσα 9ου αι. από τον Agnellus και αφορά τα γεγονότα της επισκοπής της Ραβέννας (που ως πρωτεύουσα των Οστρογότθων και των Λογγοβάρδων διεκδίκησε και μητροπολιτικά δίκαια) έως το 841 μ.Χ.
ΕΚΔ. O. Holder-Egger, *MGH* SS rer. langob. et al., Hannover, 1878.

9. *Βίβλος* του Armagh (Liber Ardmachanus). Συνιστά συλλογή του 807 μ.Χ. Περιλαμβάνει βασικά κείμενα που αφορούν τον βίο του Αγίου Πατρικίου και τον χριστιανισμό στην Ιρλανδία.
ΕΚΔ. Tírechán, Life of St. Patrick, L. Bieler. *Patrician Texts in the Book of Armagh*., Dublin, 1979.

10. *Gesta episcoporum Mettensium*. Ήταν χρονικό που συντάχθηκε μετά το 783 μ.Χ. από Παύλο Διάκονο και εξιστορεί πράξεις των επισκόπων του Metz και της ευρύτερης περιοχής έως το 766 μ.Χ., δίνοντας ευρύτερες πληροφορίες για την ιστορία της Εκκλησίας στο πρώιμο φραγκικό κράτος.
ΕΚΔ. *Pauli Diaconi Gesta episcoporum Mettensium*, ed. G.H. Pertz *MGH*, SS II, Hannover, 1829, 261-270.

11. *Gesta abbatum Fontanellensium*. Συντάχθηκε 830-867 μ.Χ. και καλύπτει την περίοδο από τον 7ο έως το 849 μ.Χ. για το Αββαείο του Fontenelle.
ΕΚΔ. F. Lohier/J. Laporte, *Gesta sanctorum patrum Fontanellensis coenobii*, Rouen/Paris, 1931.

12. *Gesta abbatum Sancti Bertini Sithiensium*. Γραμμένα από τον ηγούμενο της μονής του Αγίου Βερτίνου Σίμωνα στα μέσα του 10ου αι. αρχικά κάλυπτε την περίοδο 638-962, για να επεκταθεί κατόπιν έως 1187 μ.Χ.
ΕΚΔ. O. Holder-Egger, *MGH*, SS XIII, Hannover, 1883.

13. *Annales regni Francorum*. Συνιστά συμπιληματικό έργο που καλύπτει την περίοδο των Φράγκων βασιλιάδων, ανά έτος, την περίοδο 741-829. Αποτελεί σημαντικό χρονικό που αφορά την πολιτική ιστορία του φραγκικού κράτους με αναφορές και σε εκκλησιαστικά γεγονότα, όπως τη σύνοδο του Άαχεν το 809 μ.Χ. και τις απαρχές της διαμάχης γύρω από το filioque.
ΕΚΔ. F. Kurzem, *MGH,* SS ad us. schol., Hannover, 1883.

14. *Annales Bertiniani*. Από τη μονή Αγίου Βερτίνου. Καλύπτει το διάστημα 830-882 μ.Χ. Το τελευταίο διάστημα (861-882) ο συγγραφέας ταυτίζεται με τον Αρχιεπίσκοπο Ρείμων (Reims) Hinkmar. Είναι το σημαντικότερο γεγονοτολογικό Χρονικό για την περίοδο των Καρολιγγείων στο δυτικό φραγκικό κράτος.
ΕΚΔ. G. Waitz, *MGH*, SS ad us. schol., Hannover, 1883.

15. *Annales Fuldenses*. Χρονικό που καλύπτει τα γεγονότα της περιόδου 714-887 μ.Χ., με συνέχεια που εκτείνεται μέχρι το 901 μ.Χ. Σχετίζεται με τη Fulda στη Γερμανία, που είναι ένα από τα σημαντικότερα κέντρα χριστιανικής ιστορίας και φραγκικής ιεραποστολής προς την Ανατολή. Είναι το σημαντικότερο γεγονοτολογικό χρονικό της περιόδου των Καρολιγγείων στο ανατολικό φραγκικό κράτος και πρέπει να αντιπαραβάλλεται με τα Annales Bertiniani (βλ. σχετικά) της Δύσης.
ΕΚΔ. G. Pertz/F. Kurze, *MGH,* SS rer., Germ., 7, Hannover, 1891.

16. Θεοδούλφος Ορλεάνης. Ο Θεοδούλφος ήταν ισπανικής βησιγοτθικής καταγωγής (750/760 – 821) και όπως και Βενέδικτος Ανιανής (βλ. σχετικά) συνετέλεσε στη λεγόμενη Καρολίγγεια Αναγέννηση. Ανάμεσα σε άλλα έργα έγραψε δύο που ανήκουν στο είδος των Καπιτουλαρίων (βλ. σχετικά) και είναι *Capitula ad presbyteros parochiae* και *Capitula altera Theodulpho episcopo Aurelianensi adscripta*, όπου στο μεν πρώτο διατυπώνονται στους ιερείς παραινέσεις για εργασία και εγκράτεια και στο δεύτερο ποινές για γνωστά μεγάλα αμαρτήματα. Μ' αυτόν τον τρόπο έχουμε έμμεση πληροφόρηση για τα ήθη και την εκκλησιαστική ζωή των αρχών του 9ου αιώνα.
ΕΚΔ. *PL* 105, 191-206 και 206-224 αντίστοιχα.

17. Hincmar, Αρχιεπίσκοπος Ρείμων (Rems). Περίφημος εκκλησιαστικός ηγέτης (806-882), θεολόγος και νομικός, από αριστοκρατική οικογένεια (όπως οι περισσότεροι), ήταν ο κύριος θεωρητικός και νομικός υποστηρικτής του Καρόλου του Φαλακρού (840-877) και έγινε αρχιεπίσκοπος της Reims το 845 μ.Χ. Με την εμφάνιση των «Ψευδο-ισιδωρείων Διατάξεων» στην περιοχή, που περιόριζαν τα δικαιώματα των αρχιεπισκόπων προς όφελος των τοπικών συνόδων και της παπικής εξουσίας, ο Hincmar συγκρούστηκε με τον επίσκοπό του Ροθάδο της Soisson και ακολούθως με τους πάπες. Έργα του:

17.1. Κανονικά και παραινετικά κείμενα προς τους βασιλείς για διάφορα θέματα και γνωμοδοτήσεις (μεταξύ των οποίων και η περίφημη για το διαζύγιο του Λοθάριου από τη σύζυγό του Θεουτμπέργκα, *De divortio Lotharii regis et Theutbergae reginae*) δίνουν πολύτιμες πληροφορίες για τον ρόλο της εκκλησίας στο φραγκικό κράτος όλο τον 9ο αιώνα.

ΕΚΔ. *PL* 125-126. Αγγλ. μετάφ. μέρους τους Priscilla Throop, *Hincmar of Rheims: On Kingship, Divorce, Virtues and Vices*, Charlotte-Vermont, 2014.

17.2. *Επιστολές.* Με πλήθος πληροφοριών για γεγονότα και πρόσωπα της εποχής του.

ΕΚΔ. Τμήμα του συνόλου στο E. Perels, *MGH* Epp. VIII(i), Berlin, 1939, ενώ 206 επιστολές και περιλήψεις τους που αφορούν το διάστημα 845 με 868 παραδίδονται από τον Φλοδοάρδο (Flodoard εκ Ρείμων) (βλ. και *PL* 126, για τις επιστολές 869 με 882).

18. *Flodoard εκ Ρείμων*. Ήταν κληρικός και χρονικογράφος που έζησε στη Rems (893-966) και εξιστορεί τα χρόνια μετά τη διάλυση της αυτοκρατορίας του Καρλομάγνου. Τα σημαντικότερα έργα του είναι τρία:

18.1. *Annales*, 919-966 μ.Χ. Έργο της ζωής του που περιγράφει τα κρίσιμα γεγονότα του α΄ μισού του 10ου αιώνα στο δυτικό φραγκικό, αλλά και στο γερμανικό κράτος και στην Ιταλία, με αυτονόητη σημασία για τη θέση της Εκκλησίας.

ΕΚΔ. P. Lauer, *Les annales de Flodoard*, Paris, 1906.

18.2. *Historia Remensis ecclesiae*. Συνιστά σημαντικότατο έργο, στο ύφος των Gesta (πεπραγμένων) επισκόπων στην περιοχή των Ρείμων, που αντλούνται από αρχειακό υλικό το οποίο φθάνει έως τον 6ο αιώνα, ενώ περιέχονται και ιδιαίτερα πολύτιμες περιλήψεις πολλών επιστολών του περίφημου επισκόπου της Reims Hincmar (βλ. σχετικά).

ΕΚΔ. M. Stratmann, *Flodoard von Reims. Die Geschichte der Reimser Kirche* (*MGH* Scriptores 36), Hanover, 1998.

18.3. *De triumphis Christi*. Είναι έμμετρη ιστορία του θριάμβου του χριστιανισμού μέσα από αγίους και μάρτυρες στηριγμένη κυρίως από εντυπώσεις του από τη Ρώμη που επισκέφθηκε. Η σημασία του έργου έγκειται ακριβώς σ' αυτό, δηλαδή στην περιγραφή της Ρώμης και των παπών της στις αρχές του 10ου αι.

ΕΚΔ. *PL* 135.

19. Altfrid, *Vita Liudgeri*. Ήταν άγιος της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας και επίσκοπος Münster (849). Συνέγραψε τον Βίο του θείου του δίνοντας στοιχεία για την εκκλησιαστική ζωή στην περιοχή της Σαξονίας κατά τον 9ο αιώνα.

ΕΚΔ. W. Diekamp, *Die Vitae sancti Liudgeri*, Münster, 1881, 3-53.

20. *De unctione Pippini regis nota monachi s. Dionysii*. Συνιστά σύντομο σημείωμα που περιγράφει τη στέψη του Πιππίνου το 751 ή 754 μ.Χ. ως Βασιλέα των Φράγκων και «πατρικίου των Ρωμαίων». Έχει σημασία για τη διαμορφούμενη σχέση παποσύνης και φραγκικού κράτους και Ανατολής και Δύσεως.

ΕΚΔ. B. Krusch, *Clausula de Pippino rege MGH*, Scriptores rerum merovingicarum,1/2, Hanover, 1885, 465–466. J. Haller, *Die Quellen zur Geschichte der Entstehung des Kirchenstaates*, Leipzig, 1907.

21. *Liber Historiae Francorum*, φθάνει μέχρι το 727. Συνιστά συνθετικό έργο που περιέχει τη συνολική ιστορία των Μεροβιγγείων βασιλέων βασιζόμενο στο σχετικό έργο του Γρηγορίου Τουρρώνων (βλ. σχετικά) και επεκτείνοντάς το χρονικά.

ΕΚΔ. B. Krusch, *MGH* SS rer. Merov. II, Berlin, 1888. Νεότερη έκδοση B. S. Bachrach (κείμ.-μετάφ.), *Liber historiae Francorum*, Lawrence, Kan., 1973.

22. Ps.-Fregedarius, Chronicon, περιλαμβάνει γεγονότα μεταξύ 584 και 742 μ.Χ., αλλά εκτείνεται και μέχρι το 768 μ.Χ.
ΕΚΔ. J. M. Wallac-Hadrill, *Fregedarii chronicorum liber quartus cum continuationibus*, London, 1960.

23. Παύλος Διάκονος (720-799). Καταγόμενος από λογγοβαρδική οικογένεια του Friuli, έζησε και σπούδασε στην Παβία και μετά το 774 μ.Χ. και την εξαφάνιση του λογγοβαρδικού κράτους έζησε ως μοναχός στο Μόντε Κασσίνο, εκτός από μικρό διάστημα που πέρασε στην αυλή του Καρλομάγνου. Είναι έργα του με ιστορική σημασία.

23.1. *Historia Romana*. Αποτελεί μια διεύρυνση του έργου του Ευτροπίου (βλ. σχετικά) και φθάνει έως το 555 μ.Χ. Το έργο συνέχισε, έως το 813 μ.Χ., ο Λανδόλφος Sagax.
ΕΚΔ. G. Bauch, *Ueber Die Historia Romana Des Paulus Diaconus*, Leipzig, 1873.

23.2. *Historia Langobardorum*. Περιέχει την ιστορία των Λογγοβάρδων έως το τέλος του βασιλιά Λιουτπράνδου, το 743 μ.Χ. Έχει αυτονόητο ενδιαφέρον για τον ρόλο της Εκκλησίας στις διεργασίες των σχέσεων μεταξύ Λομβαρδών και Φράγκων και για ζητήματα διοίκησης και οργάνωσης.
Εκδ. L. Bethmann/G. Waitz, *MGH* SS. rer. Langobardorum, Hanover, 1878.

24. Παυλίνος Β΄ Ακυληίας. Ο λόγιος κληρικός Παυλίνος (726-802) υπήρξε σημαντικό μέλος του κύκλου που επέδρασε στη λεγόμενη «Καρολίγγεια Αναγέννηση» και από το 787 μ.Χ. «Πατριάρχης Ακυληίας» (ο όρος δεν έγινε κανονικά αποδεκτός), όπου, σε συνεργασία με τον «Πατριάρχη» Grado, συντόνισε το ιεραποστολικό έργο στο καταλυθέν κράτος των Αβάρων, με αποτέλεσμα οι Σλοβένοι να τον τιμούν σήμερα ως άγιο και φωτιστή τους.
ΕΚΔ. *PL* 99. H. Dannenbauer, *Die Quellen zur Geschichte des Kaiserkrönung Karls d. Gr.,* Berlin, 1931.

25. *Χρονικό του Saint-Bertin (Annales Bertiniani)*. Χρονικό που καλύπτει συμβάντα μεταξύ 830 και 882 μ.Χ. στη Γαλλία, συνεχίζοντας έτσι τα *Βασιλικά Φραγκικά Χρονικά* που καλύπτουν το διάστημα 741-829 μ.Χ.
ΕΚΔ. Αποσπάσματα στο ed. O. Holder-Egger, *MGH* SS, 25, Hanover, 1880, 747-866.

26. Βενέδικτος Ανιανής. Ο Βενέδικτος (717-821) καταγόταν από τη βησιγοτθική Ισπανία και έπαιξε μεγάλο ρόλο στη μεταρρύθυμιση και ανανέωση του μοναχισμού δρώντας στην αυλή του Καρλομάγνου. Σημαντικά έργα του για τον ιστορικό είναι:

26.1. *Codex Regularum monasticarum et canonicarum*, όπου κωδικοποιεί τις κανονικές διατάξεις για την οργάνωση του μοναχισμού της εποχής του.
ΕΚΔ. *PL* 103, 393-702.

26.2. Επιστολές με αυτονόητη σημασία για τον ιστορικό του 9ου αιώνα.
ΕΚΔ. *PL* 103, 703-1380.

27. Marianus Scotus, *Chronica Clara*. Αποτελεί γενικό χρονικό από κτίσεως κόσμου που εκτείνεται έως το 1082 μ.Χ., και από συνεχιστές έως το 1155 μ.Χ. Ήταν πολύ δημοφιλές έως τον 16ο αι.
ΕΚΔ. G. Waitz, *MGH*, SS, Hanover, 1844.

28. Αναστάσιος Βιβλιοθηκάριος. Ο Αναστάσιος Βιβλιοθηκάριος (810-879) ήταν βιβλιοθηκάριος και μέγας αρχειοφύλακας της Εκκλησίας της Ρώμης με γνώση και ελληνικών και λατινικών. Λειτούργησε, έτσι, ως ενδιάμεσος για την εκκλησιαστική γραμματεία, με μεταφράσεις από ελληνικά προς τα λατινικά. Σημαντικότερα έργα του είναι:

28.1. *Βίοι αγίων*, όπως του Νικολάου Α΄. Σε άλλες περιπτώσεις είναι κυρίως μεταφράσεις. Όμως ο Αναστάσιος έχει πάντα προ οφθαλμών την υπηρεσία της παπικής έδρας.
ΕΚΔ. *PL* 75, 225B. L. Duchesne, *Liber Pontificalis*, τ.2, Paris, 1886-1892. Αγγλ. μετάφ. Davis, R., ed. *The Lives of the Ninth-Century Popes (Liber Pontificalis),* Liverpool, 1995.

28.2. Επιστολές που περιέχουν παρεμβάσεις σε εκκλησιαστικοπολιτικές καταστάσεις της εποχής του.
ΕΚΔ. *Anastasius Bibliothecarius, Epistola ad monachos Calaritanos*, [*CCSG* 39], 169, 104-107. Anastasius Bibliothecarius, Epistula Prima (Ad Carolum Calvum Imperatorem), *PL* 129, 737-739. Anastasii Bibliothecarii, Epistolae sive Praefationes: E. Perels – G. Laehr (εκδ.), *Anastasii Bibliothecarii Epistolae sive Praefationes*, *MGH* Epistolae VII, Karolini Aevi 5, Berlin, 1912-1928, [ανατ. Munich, 1978], 395-442.

29. *Chronicon του Regino του Prüm* (+915). Ο μοναχός Regino έγραψε παγκόσμιο *Χρονικό* που εκτείνεται από του Ιησού Χριστού έως το 906 μ.Χ. και από συνεχιστές έως το 967 μ.Χ. Είναι το πρώτο χρονικό που χρονολογεί όχι από κτίσεως κόσμου (Anno Mundi), όπως ήταν π.χ. του Βέδα Αινέσιμου (βλ. σχετικά), αλλά από το έτος Ιησού Χριστού (Anno Domini), ενώ περιέχει πολλά στοιχεία για το φραγκικό κράτος μετά τον Καρλομάγνο.
ΕΚΔ. F. Kurze, *MGH* SS 1890.

30. *Venerabilis Bedae Historia ecclesiastica gentis Anglorum*. Ο μοναχός Βέδας ο Αινέσιμος (672-735) έζησε στην Αγγλία και έγραψε μια αναλυτική ιστορία της εξέλιξης της Εκκλησίας στον αγγλικό χώρο, την οποία ολοκλήρωσε περί το 731 μ.Χ., δίνοντας αναλυτικά στοιχεία ακόμη και για την προχριστιανική Βρετανία. Θεωρείται ένα από τα πληρέστερα έργα εκκλησιαστικής ιστορίας και χρησίμευσε ως υπόδειγμα και για άλλα έργα.
ΕΚΔ. C. Plummer, Vernerabilis *Baedae Opera historica*, Oxford, 1896.

31. *Vitae sanctorum Hiberniae.* Συνιστά συλλογή βίων αγίων που έδρασαν στη Σκωτία και απεικονίζουν τις περιπέτειες εκχριστιανισμού των βρετανικών νησιών κατά τον 6ο και τον 7ο αιώνα. Περιέχουν πλήθος από φανταστικά στοιχεία και θρύλους, μπορούν όμως να χρησιμοποιηθούν ως τεκμήρια για την πρόσληψη και τη διαμόρφωση χριστιανικής ταυτότητας από πλευράς των συντακτών και του αναγνωστικού κοινού τους κατά τον πρώιμο Μεσαίωνα.
ΕΚΔ. C. Plummer, *Vitae* Sanctorum *Hiberniae*, Oxford, 1910.

32. *Βίος Lebuin.* Εκτίθεται ο Βίος του αγίου Lebuin που κατά το παράδειγμα του Βίλιμπροντ (βλ. σχετικά) και άλλων έφυγε από τη Βρετανία για να γίνει ο Ευαγγελιστής των Σαξόνων στη Φρισία (σημ. Ολλανδία και ΒΔ Γερμανία) και να πεθάνει το 775 μ.Χ. Μολονότι ο βίος του γράφτηκε τον 9ο αιώνα, το κείμενο αυτό είναι αρχαιότερο και θεωρείται η βάση του. Είναι σημαντικό για τα γεγονότα εκχριστιανισμού και ιστορίας της Εκκλησίας στην περιοχή αυτή τον 8ο αι.
ΕΚΔ. A. Hofmeister, *MGH*, Scriptores (x926-34), vol. 30, 2, σσ. 789-795. Αποτελεί συνολική παρουσίαση στα αγγλικά των σχετικών με την ιεραποστολική αυτή τάση Βίων, βλ. στη βιβλιογραφία C. H. Talbot.

33. Βονιφάτιος Μαγεντίας (Mainz). Ο Βρετανός Βενεδικτίνος Βονιφάτιος (675-754) υπήρξε, όπως και άλλοι κατόπιν, πρωτεργάτης της χριστιανικής ιεραποστολής στους Σάξονες και υπήρξε ουσιαστικά ο θεμελιωτής του χριστιανισμού στη Γερμανία. Ήταν αρχιεπίσκοπος Μαγεντίας από τον πάπα Γρηγόριο Γ΄. Στο τέλος πέθανε στη Φρισία μαρτυρικά και ετάφη στη Fulda. Σημασία για τον ιστορικό έχουν:

33.1. *Βίοι.* Αποτελεί σειρά από Βίους που ξεκινά από τον Βίλιμπροντ το 765 μ.Χ., ενώ τον 9ο αιώνα ξαναγράφεται από τον Radboud της Ουτρέχτης και τον 11ο αιώνα από τον Otlo του αγίου Emmeram. Περιέχουν σημαντικές πληροφορίες για τον εκχριστιανισμό της περιοχής και της Βόρειας Ευρώπης γενικότερα.
ΕΚΔ. W. Levison, *Vitae Sancti* Bonifati *Archiepiscopi Moguntini*, Hannoverae/Lipsiae, 1905. Συνολική παρουσίαση και μετάφραση στα αγγλικά όλων των βρετανών ιεραποστόλων, βλ. στη βιβλιογραφία C. H. Talbot.

33.2. Επιστολές προς σημαντικά πρόσωπα της εποχής του, που αποτελούν πολύ σημαντικές πηγές για την ιστορία του χριστιανισμού στην περιοχή.
ΕΚΔ. M. Tangl, *Die Briefe des* Heiligen *Bonifatius*, Nach der Ausgabe in den *MGH,* Berlin, 1916.

34. Αλκουίνος. Ο Αλκουίνος της Υόρκης (735-804) ήταν σημαντικός λόγιος και θεολόγος, ο οποίος επηρέασε την ανάπτυξη της λεγόμενης Καρολίγγειας Αναγέννησης. Κατέλιπε σημαντικούς μαθητές, όπως ο Hrabanus Maurus, και συνέγραψε σημαντικά θεολογικά και διδακτικά έργα. Σημασία για τον ιστορικό έχουν:

34.1. *Βίος του αγίου Βίλιμπροντ.* Πρόκειται για βίο του σημαντικού αυτού αγίου και ιεραποστόλου με ιστορικές πληροφορίες για την εποχή.
ΕΚΔ. W. Levison, Passiones *vitaeque sanctorum aevi Merovingici*, *MGH,* Scriptores Rerum Merovingicarum 7: 81–141.

34.2. *Επιστολές.* Σώζεται σώμα 310 Επιστολών, με πολλές πληροφορίες για πρόσωπα και γεγονότα της εποχής του.
ΕΚΔ. Epistolae, ed. Ernst Dümmler, *MGH,* Epistolae IV.2, Berlin, 1895, 1–493. Αγγλ. μετάφ. Allott, Stephen, tr. Alcuin of York, c. AD 732 to 804. His life and letters, York, 1974.

9.1.1.2. Το τέλος του ενιαίου φραγκικού κράτους και η κίνηση του Κλουνύ

35. Widukind εκ Corvey (925 – μετά το 973), Rerum gestarum Saxonicarum sive annalium libri très. Πρόκειται για χρονικό που εξιστορεί τα πολιτικά γεγονότα μέχρι περίπου το 967 μ.Χ. και περιλαμβάνει την περίοδο της γένεσης της γερμανικής αυτοκρατορίας. Στην εξιστόρησή του εμπλέκονται και θέματα σχέσεων με την εκκλησία, προσώπων επισκόπων κ.λπ.
   ΕΚΔ. Widukind, v. Korvei., Georg Heinrich, *Widukindi res gestae Saxonicae, ex recensione Waitzii: In usum scholarum ex MGH recudi*, Hannoverae, 1866.

36. Πράξεις Γερμανών αυτοκρατόρων Ερρίκου Γ΄ (1039 βασιλιάς/1046-1056 αυτοκράτορας), Ερρίκου Δ΄ (1056 βασιλιάς/1084-1105 αυτοκράτορας). Πρόκειται για πολύ σημαντικές πηγές για την έριδα περί Περιβολής που ξέσπασε μετά το 1073.
   ΕΚΔ. Ernst Dümmler, *MGH,* Epistolae IV.2, Berlin, 1895. 1–493. MGH DD, regum et imperatorum Germaniae, V: Die Urkunden Heinrichs III. (1931; ανατ. 1957), ibid. VI, 1-2: Die Urkunden Heinrichs IV. (1941-59); *MGH* Const I. Die Briefe Heinrichs IV., ed. by C. Erdmann in MG Deutsches MA, 1 (1937); Briefsammlungen der Zeit Heinrichs IV., ed. by Erdmann-Fickermann in MGH Die Briefe der deutschen Kaiserzeit 5 (1950), Vita Heinrici IV (σημαντική για τα μεταγενέστερα χρόνια) in *MGH* SS rer. Germ. 58, ed. by W. Eberhard (3rd ed. 1899; new imp. 1949).

37. Παπικά γράμματα από το 896 έως το 1046 μ.Χ. Καλύπτουν το ενδιάμεσο διάστημα μέχρι το ξέσπασμα της έριδας περί Περιβολής.
   ΕΚΔ. *Papsturkunden, 896–1046*. Ed. H. Zimmermann. τ. 1, Vienna Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien, 1984.

38. *Βίος Λέοντος Θ΄*. Ο εκ Γαλλίας Λέων ήταν μια μεγάλη μεταρρυθμιστική προσωπικότητα (1002, πάπας 1049-1054) στο πνεύμα του Cluny, όπου ανήκε και ο σύντροφός του Ουμβέρτος της Σίλβα Κάνδιδα, και επί των ημερών του κατατέθηκε ο αφορισμός του 1054, μολονότι ο ίδιος είχε από διμήνου πεθάνει. Ο βίος του έχει συνεπώς ιδιαίτερη σημασία.
   ΕΚΔ. *Vita s. Leonis IX papae, Leucorum antea Episcopi, Wiberto Archidiacono coaetaneo auctore PL* 143, 465-504. Αγγλική μετάφ. I. S. Robinson, *The Papal Reform of the Eleventh Century. Lives of Pope Leo IX and Pope Gregory VII*, Manchester κ.ά., 2004, σσ. 97-157.

39. Petrus Damianus (1007-1072). Ήταν θεολόγος, κληρικός και καρδινάλιος που κήρυξε για την ηθική αναμόρφωση και μεταρρύθμιση της Εκκλησίας με έμφαση στην παπική εξουσία, όπως είχε κάνει μέχρι τότε και η κίνηση του Κλουνύ. Έγραψε μεγάλο όγκο έργων υπερασπιζόμενος την παντοδυναμία του Θεού και στηλιτεύοντας ανήθικες πρακτικές. Ουσιαστικά προαναγγέλλει το έργο του (φίλου του) Ιλδεβράνδη που θα ανερχόταν στον παπικό θρόνο ως Γρηγόριος Ζ΄ (βλ. σχετικά). Μεταξύ άλλων ξεχωρίζουν:

39.1. *Contra intemperantes clericos*, το οποίο στηλιτεύει κακώς κείμενα και δίνει πληροφορίες για την εποχή του.
   ΕΚΔ. *PL* 145, 387–424.

39.2. *Contra philargyriam*, όπου καταφέρεται κατά της φιλαργυρίας και της πλουτομανίας.
   ΕΚΔ. *PL* 145, 529–42.

39.3. *Liber gratissimus*, όπου υπερασπίζεται την εγκυρότητα των λεγόμενων «σιμωνιακών» χειροτονιών, παρά το αντικανονικό της προέλευσής τους.
   ΕΚΔ. L. de Heinemann, *In Libelli de lite* 1, 15–75.

9.1.1.3. Από το Κλουνύ στην Έριδα περί Περιβολής

40. Γρηγόριος Ζ΄ (1015-1085) Hildebrand (Ιλδεβράνδης πάπας το 1075). Είναι πιο πολύ γνωστός για την έριδα που ξεκίνησε με τον αυτοκράτορα της Γερμανίας Ερρίκο Δ΄, γνωστή ως «Έριδα (ή Αγώνα) περί Περιβολής». Στο επιστολάριό του βρέθηκε το περίφημο «Dictatus papae», το οποίο άνοιξε μια μεγάλη επιστημονική συζήτηση για τον ακριβή σκοπό του και τη χρήση του. Το περιεχόμενό του τονίζει την παπική εξουσία στο πνεύμα των μεταρρυθμίσεων του 10ου και 11ου αιώνα.
ΕΚΔ. *Registrum Gregorii VII,*. Ed. E. Caspar. *MGH,* Epistolae selectae 2, pt. 1, Berlin, 1920.

41. Χρονικά που καλύπτουν τον 11ο αιώνα και αποτελούν πηγές για την έριδα της Περιβολής είναι: Hugh του Flavigny, που εκτείνεται έως το 1102 μ.Χ., του Sigebert του Gembloux που εκτείνεται έως το 1111 μ.Χ. (βλ. σχετικά), του Bernold Αγίου Βλασίου (που φθάνει έως το 1100 μ.Χ.) και ορισμένα άλλα.
ΕΚΔ. *MGH,* SS VIII, 288-502, εκδ. *MGH*, SS VI, 300-74. εκδ. *MGH*, SS V, 385-467 αντίστοιχα.

42. Sigebert εκ Gembloux, *Έργα*. Πρόκειται για Βενεδικτίνο μοναχό (1028-1112) από την ομώνυμη μονή που αντιστάθηκε στις προσπάθειες των παπών τους, Γρηγορίου Ζ΄ και Πασχάλη Β΄, να επεκτείνουν την εξουσία τους κατά την έριδα περί περιβολής. Σημαντικότερα για εμάς έργα του είναι:

42.1. *Chronographia*. Πρόκειται για Χρονικό που φθάνει μέχρι τα χρόνια του και εκτείνεται και από συνεχιστές και μετά το 1111 μ.Χ. Για τον γαλλόφωνο χώρο θεωρείται από τα καλύτερα δείγματα μεσαιωνικής χρονογραφίας.
ΕΚΔ. *PL* 160, 57-546.

42.2. *Gesta abbatum Gemblacensium*. Πρόκειται για έργο γραμμένο περί το 1076 μ.Χ., που καταγράφει τις πράξεις των ηγουμένων του μοναστηριού.
ΕΚΔ. *PL* 160, 595-628.

43. Πράξεις βασιλέων της Γαλλίας Φιλίππου Α΄ (1059-1108) και του Λουδοβίκου του Παχέος (1108-1137), που δίνουν επίσης μια εικόνα των εκκλησιαστικών προκλήσεων με την Έριδα περί Περιβολής.
ΕΚΔ. *Recueil des Actes de Philippe Ier (1059-1108),* ed. by M. Prou, Paris, 1908, σε καταγραφές (regesta) βλ. A. Luchaire, *Louis le Gros, Annales de sa vie et de son régne 1108-1137,* Paris, 1890. Επίσης του Ούγου του Fleury, Liber modernorum regum Francorum που εκτείνεται έως το 1108, εκδ. *MGH,* SS, IX, 376-395.

44. Πηγές για Αγγλία-Νορμανδία. Η Αγγλία ειρήνευσε μετά την κατάκτηση από τους Νορμανδούς το 1066 μ.Χ. και οι πράξεις αφορούν το από εκεί και μετά διάστημα.
ΕΚΔ. *Regesta regum Anglo-Normannorum 1066-1154,* τ. Ι, 1-2 (για τον Γουλιέλμο Α΄ Κατακτητή 1066-1087 και Β΄ 1087-1100), ed. by Davis and Whitwell, Oxford, 1913-1956, τ. 2 (για Ερρίκο Α΄ 1100-1135), ed. by Johnson and Cronne, London, 1956.

45. Άνσελμος Καντέρμπουρυ. Ο ιταλικής καταγωγής μοναχός που έγινε αρχιεπίσκοπος Καντέρμπουρυ (1033, αρχιεπίσκοπος 1093-1109 μ.Χ.), εκτός από γνωστός θεολόγος, έζησε και τη σύγκρουση με τους δικούς του βασιλείς στο πλαίσιο της Έριδας περί Περιβολής. Εξορίστηκε στην Ιταλία, όπου αγωνίστηκε στη σύνοδο του Μπάρι το 1098 για την υιοθέτηση των λατινικών εθίμων από τους ελληνορθόδοξους επισκόπους της Κ. Ιταλίας. Έγραψε κατόπιν εναντίον των ορθόδοξων απόψεων για τα άζυμα και το filioque και προσπάθησε να ανυψώσει το κύρος του πάπα. Εκτός από τα γνωστά του έργα (Monologion, Proslogion, Cur Deus homo κ.λπ.) έγραψε και για τις διαφορές με την Ανατολή (De Processione Spiritus Sancti, De Sacrificio Azymi et Fermentati, De Sacramentis Ecclesiae), καθώς και επιστολές.
ΕΚΔ. Franz Sales Schmitt, *S. Anselmi Cantuariensis Archiepiscopi Opera Omnia* (λατινικά), Stuttgart, 1968. Οι επιστολές του στο Walter Fröhlich, *The Letters of Saint Anselm of Canterbury (in Latin and English)*, Kalamazoo, 1990-1994. Επίσης *PL* 159, 347-524, *PL* 158, 49-118.

46. Eadmer. Υπήρξε μοναχός (1060-1126) και ακόλουθος του Ανσέλμου Καντέρμπουρυ (βλ. σχετικά). Έγραψε για να υποστηρίξει τους εκκλησιαστικοπολιτικούς στόχους του δασκάλου του (υπεροχή του θρόνου του Καντέρμπουρυ έναντι της Υόρκης) και για τον ρόλο εκείνου στην έριδα περί Περιβολής. Έργα του:

46.1. *Historia novorum in Anglia*, που εκτείνεται έως το 1122 μ.Χ.
ΕΚΔ. Martin Rule, ed., *Eadmeri Historia Novorum in Anglia, et Opuscula duo de Vita Sancti Anselmi et Quibusdam Miraculis ejus*., London, 1884 [Rolls Series, No. 81].

46.2. *Βίος του Ανσέλμου*, με έμφαση στην αγιότητά του.
ΕΚΔ. Vita Anselmi, ed. by M. Rule, ό.π.

47. Ordericus Vitalis, *Historia ecclesiastica*. Εκτείνεται έως το 1141 μ.Χ. και είναι ιστορία της Εκκλησίας. Βασίζεται, για τα γεγονότα πριν το 1067 μ.Χ., στα έργα του William of Jumieges Gesta Normannorum Ducum και του William of Poitiers Gesta Guillelmi. Είναι ανεξάρτητος, κυρίως για τα γεγονότα μετά το 1071 μ.Χ., αλλά επεκτείνεται κυρίως στα σύγχρονά του γεγονότα από το 1082 μ.Χ., με έμφαση στα εκκλησιαστικά γεγονότα. Έχει σημασία για την ιστορία του χριστιανισμού επειδή ασχολείται κυρίως με τα εκκλησιαστικά γεγονότα, τον παπισμό και τους Νορμανδούς σε Σικελία και Απουλία κ.λπ. Συνεχίζει με απλές καταγραφές έως το 1141 μ.Χ.
ΕΚΔ. A. Le Provost/L. Delisle, 5 τ., Paris, 1838-1855, και από A. Duchesne στην *PL*, 188 15-984. Βλ. και H. Wolter, *Ordericus Vitalis. Ein Beitrag zur kluniazensischen Geschichtsschreibung*, Wiesbaden, 1955.

48. William του Malmesbury. Ήταν χρονικογράφος που έζησε στην Αγγλία (1095-1143). Σημασία για εμάς έχουν τα παρακάτω, που αγγίζουν την εποχή του 1123 μ.Χ.
48.1. *Gesta pontificum Anglorum*. Πρόκειται για ιστορικό έργο εμπνεόμενο από τον Βέδα Αινέσιμο (βλ. σχετικά), συνταγμένο το 1125 μ.Χ. και φθάνει και έως το 1140 μ.Χ. Θέτει το κέντρο βάρους στο έργο των επισκόπων, με αυτονόητη σημασία για την εκκλησιαστική ιστορία.
ΕΚΔ. N. E. S. A. Hamilton, London, 1870, Rolls Series, 52. Βλ και *PL* 179, 1441-1680.

48.2. *Gesta regum Anglorum και Historia novella*. Περιέχει τα υπόλοιπα γεγονότα, συνταγμένο επίσης το 1125 μ.Χ., που με δικές του προσθήκες φθάνει έως το 1140 μ.Χ.
ΕΚΔ. W. Stubbs, 2 τ., London, 1887-1889, Rolls Series, 90, the Historia Novella, text, translation, and commentary by K. R. Potter, Nelson's Medieval Texts, London, 1955.

49. Hermann του Reichenau, *Chronicon*. Πρόκειται για Βενεδικτίνο μοναχό (1013-1054), που, παρά τις σοβαρές εκ γενετής αναπηρίες του, έγραψε ποικίλα έργα για διάφορες επιστήμες. Το συγκεκριμένο έργο είναι ένα γενικό χρονικό από την εποχή του Χριστού έως τις μέρες του. Η ιδιαιτερότητά του έγκειται στο ότι χρονολογεί για πρώτη φορά αποκλειστικά από γεννήσεως Χριστού.
ΕΚΔ. G. H. Pertz, *MGH,* SS V, Hannover, 1844.

50. Berthold του Reichenau, συνεχίζει το *Χρονικό* του Hermann (βλ. σχετικά) έως το 1180 μ.Χ. και περιλαμβάνει επίσης στοιχεία για την έριδα περί Περιβολής.
ΕΚΔ. *MGH*, SS V, 264-326, and XIII, 730-32.

51. Lambert εκ Hersfeld, *Annales*. Γραμμένο περί το 1078-1079 από τον μοναχό της μονής Hersdeld Lambert (στην περιοχή της Φραγκονίας, σημ. βόρεια Βαυαρία), εκτείνεται έως το 1077, και περιέχει σημαντικές πληροφορίες για τον Γερμανό αυτοκράτορα Ερρίκο τον Δ΄ και την αρχή της Έριδας περί Περιβολής.
ΕΚΔ. O. Holder-Egger, *MGH SS* ad us. schol., Berlin, 1894.

9.1.1.4. Α΄ Σταυροφορία

52. Πάπας Ουρβανός Β΄ (1035- πάπας 1088-1099). Ο συνεχιστής της μεταρρυθμιστικής πολιτικής του Γρηγορίου Ζ΄ υποστήριξε τους αντιπάλους του Γερμανού αυτοκράτορα (και του αντίπαπα Κλήμεντος Γ΄ που εκείνος εγκατέστησε) και δεχόμενος τον απεσταλμένο του βυζαντινού αυτοκράτορα Αλεξίου Α΄ (βλ. σχετικά). Έκανε το περίφημο κήρυγμα στη Σύνοδο της Clermont το 1095 για βοήθεια στους χριστιανούς της Ανατολής, που αποτέλεσε το έναυσμα για την Α΄ Σταυροφορία. Το κήρυγμα και οι πράξεις του (επιστολές και παπικά προνόμια) δεν σώζονται στο αυτούσιο παπικό αρχείο αλλά σε κείμενα της εποχής.
ΕΚΔ. Mansi 20, 643-716. Επίσης, R. Somerville/S. Kuttner, *Pope Urban II, the 'Collectio Britannica' and the Council of Melfi (1089),* Oxford, 1996, 41-172 (γράμματα της Collectio Britannica με αγγλική μετάφ.), M. Brett, Some New Letters of Popes Urban II and Paschal II, *JEH* 58 (2007), 75-96, R. Somerville, A New Letter of Pope Urban II (?), *Bulletin of medieval canon law*, N.S. 36 (2019) 331-335.

53. Gesta Francorum et aliorum Hierosolymitanorum. Πρόκειται για πολύ σημαντική πηγή, κυρίως για την ιστορία της πρώτης Σταυροφορίας, γραμμένη από ανώνυμο στρατιώτη που παρακολουθεί τα γεγονότα από την Clermont-Ferrand το 1095 έως την Ιερουσαλήμ το 1099. Εκφράζει τις απόψεις του σταυροφορικού αρχηγού Βοημούνδου του Τάραντα (Νορμανδός) με συνακόλουθη μεγάλη προκατάληψη εναντίον των Ελλήνων. Το έργο αποτέλεσε βάση και για μεταγενέστερες εξιστορήσεις, εμπλουτισμένο και με άλλα στοιχεία, όπως του Πέτρου, *Tudebode Historia de Hierosolymitano itinere* (που περιέχει και μαρτυρία της πολιορκίας της Αντιόχειας το 1097-98, *PL* 155 758-823).

ΕΚΔ. Louis Bréhier (κείμ. – γαλ. Μετάφ.), *Gesta Francorum et aliorum Hierosolimitanorum*, Paris, 1964. Επίσης, *Gesta Francorum et aliorum Hierosolimitanorum*, edited and translated by Rosalind Hill, Oxford, 1967. Πρόκειται για λατινικό κείμενο με παράλληλη γαλλική μετάφραση.

54. Fulcher της Chartres Gesta Francorum Jerusalem Expugnantium. Ο κληρικός από τη Γαλλία (1059-μετά το 1128) περιγράφει τα γεγονότα της Α΄ Σταυροφορίας σε 3 βιβλία που συνέγραψε από το 1101 έως το 1127 μ.Χ. περίπου, υπηρετώντας τον βασιλιά Βαλδουίνο Β΄, στηριζόμενος σε άλλα έργα αλλά και σε πολλές προσωπικές του μαρτυρίες.

ΕΚΔ. Heinrich Hagenmeyer, *Fulcheri Carnotensis Historia Hierosolymitana, 1095–1127*, Heidelberg, 1913.

55. *Επιστολές και κείμενα της Α΄ Σταυροφορίας*. Πρόκειται για επιστολές που στέλνονταν κατά τη διάρκεια της Σταυροφορίας από επώνυμους και ανώνυμους πολεμιστές σε διάφορα πρόσωπα στη Δύση, αφήνοντας μαρτυρίες για πρόσωπα, καταστάσεις, αισθήματα και ιδέες των Σταυροφόρων. Καθώς θεωρούνται γενικά γνήσια κείμενα, αποτελούν πολύ σημαντική πηγή. Ανάμεσά τους και η περίφημη επιστολή του Βοημούνδου του Ταρέντο από την Αντιόχεια προς τον πάπα Ουρβανό, που τον καλεί να έρθει ο ίδιος στην Αντιόχεια (!) και να ευλογήσει τους Σταυροφόρους να εξοντώσουν όλους τους εχθρούς της πίστης (μαζί και Έλληνες και Συροϊακωβίτες).

ΕΚΔ. Heinrich Hagenmeyer, *Epistulae et chartae ad historiam primi Belli Sacri spectantes quae supersunt aevo aequales ac genuinae. Die Kreuzzugsbriefe aus den Jahren 1088–1100*, Innsbruck, 1901.

9.1.1.5. Πνευματική κίνηση

56. Άνσελμος της Λαόν (1050-1117). Ήταν Γάλλος θεολόγος που εισήγαγε πιο σύγχρονη και ευσύνοπτη μέθοδο σχολιασμού της Βίβλου, εγκαινιάζοντας την πρώιμη σχολαστική περίοδο στη βιβλική μέθοδο.

ΕΚΔ. *PL* 162, 1100 κ.ε.

57. Πέτρος Αβελάρδος. Ήταν Γάλλος θεολόγος και φιλόσοφος (1071-1142) του οποίου το έργο έχει μεγάλη σημασία για το πέρασμα από την προσχολαστική στην πρώιμη σχολαστική περίοδο. Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα για την ιστορία της ιδιωτικής ζωής και της αποτύπωσης των αισθημάτων και ιδεών είναι και η σχέση του με την Ελοΐζα, και η σχετική αλληλογραφία.

ΕΚΔ. *Oeuvres inedites d'Abelard*, ed. V. Cousin, Paris 1836; *Petri Abaelardi Opera*, ed. V. Cousin, 2 τ., Paris 1849-1859. Επίσης, *PL* 178. *De unitate et trinitate divina*, ed. R. Stolzle, Freiburg, 1891. *Theologia a Summi Boni*, ed. H. Ostlender, *BGPhMA*, 35/2-3 Munster i. W., 1939. Dialectica, ed. L. M. de Rijk, Assen, 1956. Historia calamitatum, ed. J. Monfrin, Paris, 1959. Επιστολές: *Epistola consolatoria*, ed. J. T. Muckle (Abelard's Letter of Consolation to a Friend), *MS* 12 (1950), 163-213. Heloissae epistola, ed. J. T. Muckle, The Personal Letters between Abelard and Heloise, *MS* 15 (1953), 47-94, *Epistolario completo di Pietro Abelardo*, ed. C. Ottaviano, Rome, 1934. Διάλογοι: *Petri Abaelardi Dialogus inter Philosophum, Judaeum et Christianum*, ed. F. H. Rheinwald, Berlin, 1831. *Petri Abaelardi Sic et Non*, εκδ. E. L. T. Henke and G. S. Lindenkohl, Marburg, 1851.

58. Πέτρος Λομβαρδός (1095-1160). Ήταν μαθητής του Αβελάρδου (βλ. σχετικά) που διαμόρφωσε την πρώτη συστηματική έκθεση της σχολαστικής περιόδου, τις Sententiae. Το έργο του έχει σημασία για την ιστορία της θεολογίας, αλλά και των εκκλησιαστικών γεγονότων της εποχής του.

ΕΚΔ. Petri Lombardi Libri IV Sententiarum, ed. studio et cura PP. Collegii S. Bonaventurae, 2 τ., Quaracchi 1916. *PL*, 192, 521-962. Commentarius in Psalmos, *PL*, 191, 55-1296. Collectanea in Epistolas Pauli, *PL* 191, 1297-1696. *PL* 192, 9-520. 29 sermones (ανάμεσα στους sermones του Hildebert του Lavardin) στο *PL* 171, 339-963. Επίσης F. Stegmüller, *Repertorium commentariorum in Sententias Petri Lombardi*, 2 τ., Wurzburg, 1947 και συμπλήρωμα V. Doucet, Quaraccchi, 1954. F. Stegmüller/K. Reinhardt, *Repertorium Biblicum Medii Aevi*, 11 τ., Madrid, 1950-1980 Περιέχει βιβλικά ερμηνευτικά του

Λομβαρδού, που τώρα είναι ηλεκτρονικά ευρετηριασμένα στο https://www.repbib.uni-trier.de/cgi-bin/rebiIndex.tcl

59. *Decretum Gratiani*. Αποτελεί βασικότατο κείμενο κανονικού δικαίου του οποίου η σύνταξη ξεκίνησε από τον Καμαλδουλινό μοναχό Γρατιανό, λίγο μετά το 1139 μ.Χ., και συνεχίστηκε και με άλλες προσθήκες. Έχει πολύ μεγάλη σημασία, όχι μόνο επειδή αποτελεί μια σημαντική πηγή για συνθήκες, γεγονότα και θεσμούς της Εκκλησίας της εποχής του, αλλά και επειδή αποτελεί τη βάση της ανάπτυξης της σχολαστικής τεχνικής που πολύ γρήγορα επεκτάθηκε και στη δογματική διδασκαλία του δυτικού χριστιανισμού.
ΕΚΔ. *Decretum magistri Gratiani. Editio Lipsiensis secunda*, post Aemilii Ludovici Richteri curas, ad librorum manu scriptorum et editionis Romanae fidem recognovit et adnotatione critica instruxit Aemilius Friedberg., Leipzig, 1879. Αγγλ. μετάφ. *Gratian, The Treatise on Laws (Decretum DD. 1–20),* trans. Augustine Thompson and James Gordley, Washington D.C., 1993.

60. *Gesta Hammburgensis Ecclesiae pontificum*. Έφθανε μέχρι τα 1072, επεκτάθηκε έως 1081 μ.Χ. Αποτελεί την αρχαιότερη περιγραφή όλων των βόρειων περιοχών των Βορείων περιοχών Ευρώπης.
ΕΚΔ. B. Schmeidler, Adam von Bremen, Hamburgische Kirchengeschichte, *MGH* SS ad us. schol. Berlin, 1917.

61. Πασχάλια βραχέα Χρονικά, μετά το 708, με σύντομες πληροφορίες.
ΕΚΔ. G. H. Pertz/I. M. Lappenberg *MGH* SS, I, II, XVI, Hannover, 1826, 1829, 1859.

9.1.2 Άγραφες

62. Ιστορικές πληροφορίες μάς δίνει η ανάπτυξη της καρολίγγειας εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής, με έμφαση στη σταυρική θυσία του Ιησού Χριστού, όπως φαίνεται π.χ. στις εκκλησίες Centula (Saint-Riquier) στη Β. Γαλλία ή στο Aachen.

9.2 ΔΕΥΤΕΡΕΥΟΥΣΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

9.2.1 Γενικά

Βλ. Φειδά, *Ιστορία Β΄*, σσ. 316-355 Δ. Μόσχου, *Ιστορία Α΄*, σσ. 246-263, Jedin KG τ. III/1, *Die mittelalterliche Kirche vom Frühmittelalter bis zur gregorianischen Reform*, Freiburg/Basel/Wien, 1985 όλος ο τόμος, *CHC*, τ. Γ΄, Thomas Noble/Julia Smith (επιμ.), Cambridge, 2008, η κατ' επιλογήν στα σχετικά κεφάλαια πραγμάτευση φθάνει οριζόντια σε διάφορες θεματικές έως το 1100.

9.2.2 Ο Καρλομάγνος, η Ανατολή και το «πρόβλημα των δύο Καισάρων»

Δ. 1. W. Ohnsorge, *Das Zweikaiserproblem im früheren Mittelalter: die Bedeutung des byzantinischen Reiches für die Entwicklung der Staatsidee in Europa*, Hildesheim, 1947. Heίναι η παλαιότερη πλήρης παρουσίαση της πολιτικής και πολιτιστικής διάστασης του ζητήματος.

Δ. 2. F. Dvornik, *The Photian Schism: History and Legend*, Cambridge, 1948.

Δ. 3. Του ιδίου, *Byzantium and the Roman Primacy*, NY, 1966. Οι καλύτερες παλαιότερες πραγματεύσεις του παπικού πρωτείου και του ρόλου του Φωτίου.

Δ. 4. T. F. X. Noble, *The Republic of St. Peter: The Birth of the Papal State,* σσ. *680–825*, Philadelphia, PA ,, 1984. Εξετάζει το ζήτημα της πολιτικής-θεσμικής αυτονόμησης της Ρώμης.

Δ. 5. P. Classen, *Karl der Große, das Papsttum and Byzanz. Die Begründung des karolingischen Kaisertums*, Sigmaringen, 1985. Πρόκειται για νεότερη έρευνα γύρω από τον Καρλομάγνο και το Βυζάντιο.

9.2.3 Χριστιανισμός και φεουδαρχική κοινωνία. Θεσμοί και σύνοδοι

Δ. 6. R. Mackitterich, *The Frankish Kingdoms Under the Carolingians 751-987*, London, 1983. Αποτελεί το πολιτικό υπόβαθρο για την κατανόηση του παπικού θεσμού επί Καρολιγγείων.

Δ. 7. H. Vollrath, *Die Synoden Englands bis 1066*, Paderborn, 1985. Η διαμόρφωση του συνοδικού συστήματος στην Αγγλία προ των Νορμανδών.

Δ. 8. L. Waldmüller, *Die Synoden in Dalmatien, Kroatien und Ungarn: Von der Völkerwanderung bis zum Ende der Arpaden (1311),* Paderborn, 1987. Οι σύνοδοι στα Δ. Βαλκάνια και στην Κ. Ευρώπη.

Δ. 9. T. Head, T./R. Landes, (επιμ.), *The Peace of God: Social Violence and Religious Response in France around 1000.* Ithaca NY, 1995. Η βία στις κοινωνικές σχέσεις στη Δύση και η απάντηση της Εκκλησίας με την treuga Dei.

Δ. 10. H. Fuhrmann, *Einfluß und Verbreitung der pseudoisidorischen Fälschungen*, 3 τ. [*MGH* Schriften 24], Stuttgart, 1972–1974. Το βασικό εργαλείο για την κατανόηση των ψευδο-ισιδωρείων Διατάξεων, που με τη σειρά τους εξηγούν το υπόβαθρο του παπικού πρωτείου.

9.2.4 Μοναχισμός και κίνηση του Κλουνύ

Δ. 11. L. Ueding, *Geschichte der Klostergründungen der frühen Merowingerzeit*, Berlin, 1935. Παρουσιάζεται το σύνθετο υπόβαθρο των μοναστικών καθιδρύσεων στην εποχή των Μεροβιγγείων, τα οποία θα αποτελέσουν έναν παράγοντα στη φεουδαρχική κοινωνία αργότερα.

Δ. 12. F. Prinz, *Frühes Mönchtum im Frankenreich*, München-Wien, 1965. Αναλύει τον μοναχισμό κατά κύματα (παλαιογαλλικός έως 590 μ.Χ., ιροφραγκικός έως 690 μ.Χ., αγγλοσαξωνικός-Βενεδικτινικός 768 μ.Χ.) για να δείξει ότι η διάδοση του μοναχισμού ήταν μια διαδικασία επέκτασης των φιλτραρισμένων από την παλαιά γαλλορωμαϊκή αριστοκρατία του Νότου, ηγετικών κλιμακίων του φραγκικού βόρειου πυρήνα προς τον Βορρά και την Ανατολή, μαζί με στοιχεία εκχριστιανισμού που έφερνε νέες ταυτότητες (όπως βλέπουμε και σε βίους αγίων).

Δ. 13. Giles Constable, *The Reformation of the Twelfth Century*, Cambridge, 1996. Συνιστά συνοπτική παρουσίαση της έννοιας της Μεταρρύθμισης τον 12ο αι.

Δ. 14. D.W. Poeck, *Cluniacensis ecclesia: der cluniacensische Klosterverband (10.-12. Jahrhundert),* Münster, 1997. Αποτελεί παρουσίαση του κρίσιμου για την εξέλιξη στη Δύση «συνδέσμου» του Κλουνύ.

9.2.5 Βυζαντινή και δυτική Ιταλία

Δ. 15. J. Gay, *L'Italie méridionale et l'empire byzantin depuis l'avènement de Basil Ier jusqu' à la prise de Bari par les Normands,* Paris, 1904. Αναφέρεται στη σημαντική για τις σχέσεις Ανατολής-Δύσεως πολιτική διαπάλη στην Ιταλία μεταξύ Βυζαντίου και Δύσης.

Δ. 16. André Guillou, *Culture et société en Italie byzantine (VIe-XIe s.)*, London: Variorum Reprints, 1978. Αναφέρεται στις όψεις των πολιτιστικών σχέσεων.

Δ. 17. Τηλ. Λουγγής, *Η βυζαντινή Κυριαρχία στην Ιταλία από τον θάνατο του Μ. Θεοδοσίου ως την Άλωση του Μπάρι 395-1071 μ. Χ.*, Αθήνα, 1989. Παρουσιάζει τα πολιτικά γεγονότα και το κοινωνικοοικονομικό τους υπόβαθρο.

Δ. 18. D. P. Hester, *Monasticism and spirituality of the Italo-Greeks*, Θεσσαλονίκη, 1992. Πρόκειται για πλήρη πραγμάτευση του, εξ Ελλήνων εποίκων, μοναχισμού στη Νότια Ιταλία έως τη νορμανδική περίοδο.

Δ. 19. Βασ. Κουκουσάς, *Η επαρχία Υδρούντος της Νοτίου Ιταλίας. Ελληνική παρουσία και Ορθοδοξία στην Κάτω Ιταλία*, Κατερίνη, 2002. Αναφέρεται στις εκκλησιαστικές σχέσεις με έμφαση στην «Ελληνική» παρουσία.

9.2.6 Η παρακμή του παπισμού και ο «αγών περί περιβολής»

Δ. 20. U. – R. Blumenthal, *The Investiture Controversy: Church and Monarchy from the Ninth to the Twelfth Century.* Philadelphia, PA, 1988.

Δ. 21. Α΄ Σταυροφορία (για τις Σταυροφορίες γενικά ως προς την Εκκλ. Ιστορία βλ. Κεφ. 11)

Δ. 22. Carl Erdmann, *Die Entstehung des Kreuzzugsgedankens* Stuttgart, 1935 (αγγλ. μετάφ. 1977). Πρόκειται για κλασικό έργο, με πολλές επανεκδόσεις, το οποίο καλύπτει όλη την περίοδο ιδεολογικής προετοιμασίας του φαινομένου της Σταυροφορίας από τον 9ο αιώνα.

Δ. 23. St. Runciman, Η ιστορία των Σταυροφοριών, μετάφ. Α. Βλαβιανού, Αθήνα, 2006 (α΄ έκδ. 1951). Αν και παλαιό, παραμένει η πιο σφαιρική προσέγγιση των γεγονότων.

Δ. 24. A. Becker, *Papst Urban II. (1088-1099). 1: Herkunft und kirchliche Laufbahn. Der Papst und die lateinische Christenheit* (*MGH*, Schriften, 19,1), Stuttgart, 1964 – του ιδίου *Papst Urban II. (1088-1099) 2: Der Papst, die griechische Christenheit und der Kreuzzug* (*MGH*, Schriften, 19,2), Stuttgart, 1988 – του ιδίου *Papst Urban II. (1088-1099) 3: Ideen, Institutionen und Praxis eines päpstlichen regimen universale* (*MGH*, Schriften, 19,3), Hannover, 2012. Αποτελεί τη βασική πλέον τρίτομη μονογραφία για τον πρωταγωνιστή Ουρβανό Β΄.

Δ. 25. Peter Charanis, Byzantium, the West and the Origin of the First Crusade, *Byzantion* 19 (1949), 17-36. Η μέχρι τότε επιστημονική συζήτηση για την προέλευση της Α΄ Σταυροφορίας σε σχέση με το Βυζάντιο.

Δ. 26. Peter Frankopan, *The First Crusade-The Call from the East*, Cambridge, 2012. Πρόκειται για παλαιά και νεότερη αντίστοιχα προσέγγιση για την πολιτική αφετηρία του εγχειρήματος.

9.2.7 Πνευματική κίνηση και θεολογία

Δ. 27. E. Gilson, *History of Christian Philosophy in the Middle Ages*, NY, 1955. Αποτελεί παλαιά αλλά κλασική και πολυδιαβασμένη πλήρη σύνθεση.

Δ. 28. W. Windelband – H. Heimsoeth, *Εγχειρίδιο ιστορίας της φιλοσοφίας* (μετάφ. Ν. Μ. Σκουτερόπουλος), τ. Β΄, Αθήνα, 1982, σσ. 19-63. Πρόκειται για τη συστηματική προσέγγιση των θεμάτων της σχολαστικής θεολογίας (και κατόπιν φιλοσοφίας).

Δ. 29. J. Marenbon, *From the circle of Alkuin to the school of Auxerre*, London, 1981. Συνιστά βασική μονογραφία για το πέρασμα από τον κύκλο του Αλκουίνου (επί Καρλομάγνου) στη σχολή της Auxerre στη Γαλλία, τον 10ο αιώνα, που υπήρξε το κέντρο μελέτης και ερμηνείας των Γραφών.

Δ. 30. G. Macy, *The Theologies of the Eucharist in the Early Scholastic Period: A Study of the Salvific Function of the Sacrament According to the Theologians, c. 1080–c. 1220*, Oxford, 1984. Πρόκειται για πραγμάτευση μιας ακόμη φάσης (η α΄ ήταν τον 9ο αι.) των «ευχαριστιακών ερίδων» στη Δύση.

9.2.8 Διάδοση χριστιανισμού στην Ευρώπη

Δ. 31. C. H. Talbot, *The Anglo-Saxon Missionaries in Germany, Being the Lives of SS. Willibrord, Boniface, Leoba and Lebuin together with the Hodoepericon of St. Willibald and a selection from the correspondence of St. Boniface*, London/NY, 1954. Συνιστά συλλογή κειμένων από τον βίο και τη δράση των εκ Βρετανικών νήσων επανευαγγελιζομένων την ηπειρωτική Ευρώπη.

Δ. 32. Θ. Παπαθανασίου/Ε. Ταμαρέση-Παπαθανασίου, *Δρόμοι Κελτών. Δρόμοι Σαξόνων,* [Αποστολική Διακονία], Αθήνα, 2002. Πραγματεύεται την ιεραποστολή από τον κελτικό χώρο ήδη από την προηγούμενη περίοδο.

Δ. 33. M. Karver, *The cross goes north: processes of conversion in northern Europe, AD 300–1300*, York, 2003. Συνιστά συλλογικό τόμο με τεκμηριωμένα μελετήματα για τη μεταστροφή στον χριστιανισμό των Κελτών (α΄ μέρος), των Άγγλων (β΄μέρος) και βορείως των Άλπεων έως τις Σκανδιναβικές χώρες και την Εσθονία.

Κεφάλαιο 10

8ΟΣ-11ΟΣ ΑΙΩΝΑΣ: ΑΝΑΤΟΛΙΚΟΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΣ ΚΑΤΑ ΤΗ ΜΕΣΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

Σύνοψη

Ο ορθόδοξος χριστιανισμός οργανώνεται στην Ανατολή γύρω από το μόνο εναπομείναν αποτελεσματικό πολιτικό κέντρο της χριστιανικής αυτοκρατορίας, την Κωνσταντινούπολη. Όλα στο εξής θα καθορισθούν από εκεί. Οι μοναχοί, οι οποίοι μετά την Εικονομαχία γίνονται πρότυπα, υποστηρίζονται από τους μηχανισμούς κεντρικής και τοπικής εξουσίας και έχουμε νέους αγίους με στρατιωτική προέλευση, καθώς και πλούσια κατασκευασμένους ναούς και μονές. Στο τέλος της περιόδου η απογείωση του Ορθόδοξου Βυζαντίου θα καμφθεί. Στο κεφάλαιο αυτό γίνεται μια πλήρης παράθεση πηγών του «Βυζαντινού χριστιανισμού» της μέσης περιόδου, με υποβοήθηση κυρίως από τις συλλογές πηγών οι οποίες αφορούν τη βυζαντινή ιστορία. Πηγές για γεγονότα της χριστιανικής ιστορίας της Ανατολής εκτός Βυζαντίου βρίσκονται σε άλλα κεφάλαια.

Προαπαιτούμενη γνώση

Δεν απαιτείται.

Συντομογραφίες

Συντμήσεις	Ανάλυση
AB	Analecta Bollandiana
ACO	Acta Conciliorum Oecumenicorum
BZ	Byzantinische Zeitschrift
CCSL	Corpus Christianorum Series Latina
CHC	Cambridge History of Christianity, τ. 1-9
CSEL	Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum
CSCO	Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium
EO	Échos d´Orient
HUS	Harvard Ukrainian Studies
IRAIK	Izvestiia Russkago Archeologicheskago Instituta v Konstantinople
JECS	Journal of Early Christianity
JÖB	Jahrbücher der Österreichischen Byzantinistik
JTS	Journal of Theological Studies
Melloni, Decreta	Conciliorum Oecumenicorum Generaliumque Decreta, ed. A. Melloni et al. IV/1 The Great Councils of the Orthodox Churches Decisions and Synodika. From Constantinople 861 to Constantinople 1872, IV/2 The Great Councils of the Orthodox Churches Decisions and Synodika. From Moscow 1551 to Moscow 2000, Turnhout 2016
MGH	Monumenta Germaniae Historica
OCP	Orientalia Christiana Periodica
PO	Patrologia Orientalis
REB	Revue des Études Byzantines
ROC	Revue d'Orient Chrétien
TM	Travaux et Mèmoires
VizVrem	Vizantinskij Vremenik
YapANIst.fil	Zapiski imperatorskoj Akademii Nauk: Istoriko-filologiceskoe otdelenie = Mémoires de l'Académie impériale des Sciences des sciences de St.-Pétersbourg
ΕΕΒΣ	Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών
ΧΑΕ	Χριστιανική και Αρχαιολογική Εταιρεία
Jedin KG	H. Jedin (επιμ.), Handbuch der Kirchengeschichte τ. I-VII, Freiburg/Basel/Wien, 1985
Μόσχου, Ιστορία	Δ. Μόσχος, *Συνοπτική ιστορία του χριστιανισμού,* τ. Α΄, *Η πρώτη χιλιετία*, τ. Β΄, *Από το Σχίσμα έως τους νεώτερους χρόνους*, Αθήνα, 2014
Φειδά, Ιστορία	Βλ. Φειδάς, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, τ. Α΄, Αθήναι, 2002, τ. Β΄, Αθήναι, 2002, τ. Γ΄, Αθήναι, 2014

10.1 Πηγες

10.1.1 Γραπτές

10.1.1.1. Η ιστορία της Εκκλησίας στο Μέσο Βυζάντιο

1. *Πρακτικά της Ζ΄ Οικουμ. Συνόδου*. Αποτελεί βασικό τεκμήριο για την εξέλιξη της Εικονομαχίας, καθώς και πλήθος άλλων πληροφοριών για τις εκκλησιαστικές δομές, τους κανόνες και τα προσωπογραφικά στοιχεία.
   ΕΚΔ. E. Lamberz, *ACO* Volumen III Concilium Universale Nicaenum Secundum, Pars 1 Concilii Actiones I-III Berlin/NY, 2008 – Pars 2 Concilii Actiones IV-V, Berlin/NY, 2012 – Pars 3 Concilii Actiones VI-VII Tarasii et synodi epistulae. Epiphanii sermo laudatorius. Canones. Tarasii epistulae post synodum scriptae. Appendix Graeca, Berlin/NY, 2016, Παλαιότερη έκδοση βλ. Mansi 12, 959ff.

2. Σύνοδος του 754. Πρόκειται για την εικονομαχική Σύνοδο της Ιερείας, την οποία συγκάλεσε ο εικονομάχος αυτοκράτορας Κων/νος Ε΄ χωρίς να συμμετάσχει σε αυτήν κανένας πατριάρχης (γι' αυτό και απεκλήθη Ακέφαλη). Τα *Πρακτικά* της σώζονται μόνο αποσπασματικά και έχουν σημασία για να κατανοηθούν οι απόψεις των Εικονομάχων.
   ΕΚΔ. G. Ostrogorsky, *Studien zur Geschichte des byzantinischen Bilderstreites*, Breslau, 1929, σσ. 19-22. Νεότερη T. Krannich/Chr. Schubert/Cl. Sode, *Die ikonoklastische Synode von Hiereia 754*, Tübingen, 2002. Πρόκειται για έκδοση του *Όρου της Συνόδου* με γερμανική μετάφραση και εκτεταμένο σύγχρονο σχολιασμό.

3. Σύνοδος του 815. Είναι η εικονομαχική Σύνοδος, η οποία επανεκκίνησε την Εικονομαχία στη β΄ φάση της. Δεν σώζονται αυτούσια *Πρακτικά*, αλλά μαρτυρίες, οι οποίες πληροφορούν για τις αποφάσεις της.
   ΕΚΔ. G. Ostrogorsky ό.π.

4. *Συνοδικόν της Ορθοδοξίας*. Αποτελεί κείμενο το οποίο διαμορφώθηκε, ως κανόνας πίστεως για δημόσια εκφώνηση την Κυριακή της Ορθοδοξίας το 843 μ.Χ. και έκτοτε εμπλουτίστηκε με καταδίκες διαφόρων αιρέσεων ή αποδοχή ορθοδόξων διδασκαλιών. Έχει σημασία για την ιστορία των θεολογικών ιδεών και της βυζαντινής θεολογίας κυρίως μετά τον 9ο αιώνα. Αποτέλεσε πρότυπο για κατηγορία κειμένων τα οποία απαγγέλλονται στην Εκκλησία με μνημόνευση των τοπικών επισκόπων τους, δίνοντάς μας έτσι πρόσθετες πληροφορίες για τοπικές Εκκλησίες. Βλ. αντίστοιχο *Συνοδικόν*.
   ΕΚΔ. J. Gouillard, Le Synodicon de l'Orthodoxie Edition et Commentaire, *TM* 2 (1967), σσ. 1-107. Η έκδοση αυτή συνοδεύεται με πλούσιο σχολιασμό και υλικό για τις επόμενες βυζαντινές αιρέσεις, πραγματολογικά στοιχεία κ.λπ.

5. *Νομοθετικό έργο Ισαύρων*. Εκτός από την ιστορία του δικαίου, το έργο έχει σημασία και για την ιστορία του χριστιανισμού στην Ανατολή.

5.1. *Εκλογή.* Αποτελεί την πρώτη κωδικοποίηση μετά τον Ιουστινιανό Α΄ το 741 μ.Χ. από τους Λέοντα Γ΄ και Κων ΣΤ΄, βάση του έργου εκείνου, το οποίο λαμβάνει όλο και περισσότερο τη χριστιανική προσέγγιση της κοινωνίας και για τον λόγο αυτόν έχει αξία για την ιστορία του χριστιανισμού.
ΕΚΔ. L. Burgman, Ecloga. Das Gesetzbuch Leons III und Konstantins V*, Frankfurt a. M., 1983.*

5.2. *Νεαραί,* από Λέοντα Γ΄ έως τον Βασίλειο Α΄. Πρόκειται για πολύ σημαντικές πηγές επειδή διαλαμβάνουν πλήθος ζητημάτων, τα οποία αφορούν τον εκκλησιαστικό βίο, τα μυστήρια κ.λπ.
ΕΚΔ. Z. v. Lingenthal, *Jus-Graecoromanum,* τ. 3, Novellae Constitutiones, Lipsiae, 1857, σσ.49-65.

6. *Νομοθετικό έργο Μακεδόνων*. Το νομοθετικό έργο των Μακεδόνων διακατέχεται από στροφή στη γνησιότητα του Ιουστινιάνειου έργου, αλλά και από χριστιανικά στοιχεία, τα οποία απέκτησε στο μεταξύ το δίκαιο. Ολοκληρώθηκε επί βασιλείας Λέοντος ΣΤ΄ και έχει μεγάλη σημασία για την ιστορία της Εκκλησίας, καθώς πολύ σημαντικές διατάξεις, όπως τα σχετικά με το δημόσιο δίκαιο και το πολίτευμα (τίτλοι της Επαναγωγής/Εισαγωγής), έχουν απόλυτη σημασία για να κατανοήσουμε τον ρόλο της Εκκλησίας στην κοινωνία, αλλά και στο εσωτερικό της, μετέπειτα.

6.1. *Επαναγωγή/Εισαγωγή* (παλαιά ονομαζόμενη Επαναγωγή). Με τη συμβολή του ακόμη τότε (πριν το 886 μ.Χ.) Πατριάρχη Φωτίου, ένα σύντομο κείμενο 40 τίτλων περί δημοσίου δικαίου (εκ των οποίων οι 2 και 3 είναι μοναδικοί, επειδή διαλαμβάνουν τις αρμοδιότητες του αυτοκράτορα και του πατριάρχη).
ΕΚΔ. Zepi, *Jus Graecoromanum*, τ. 2, Νομοθεσία Ισαύρων και Μακεδόνων, Sicentia Aalen, 1962, σσ. 229-328.

6.2. *Βασιλικά.* Συνιστά συλλογή δημοσιευμένη από τον Λέοντα τον ΣΤ΄ περί το 889-890, η οποία μ.Χ. αποτελεί νέα έκδοση του λεγόμενου «Πλάτους των Νόμων» (884-885 μ.Χ.) σε 60 βιβλία, τα οποία μαζί με μεταγενέστερα σχόλια ονομάστηκαν Βασιλικά.
ΕΚΔ. Basilicorum Libri LX. [Series A], vol. I-VIII, έκδ. H. J. Scheltema/N. van der Wal, (στον τελευταίο τόμο και D, Holwerda), Groningen, 1955-1988.

6.3. *Πρόχειρος Νόμος*. Χρονολογείται από το 907 μ.Χ. και, δι' αυτού, ο Λέων προσπαθούσε να αντικαταστήσει την Εισαγωγή του αντιπαθούς παιδαγωγού του Φωτίου.
ΕΚΔ. C. E. *Zachariae von Lingenthal*, Heidelberg, 1837.

6.4. *Νεαραί της Μακεδονικής δυναστείας*.
ΕΚΔ. Lingenthal *Jus Graecoromanum,* ό.π., 65-321. Βλ. επίσης, Les novelles de Léon VI, le Sage, έκδ. P. Noailles - A. Dain, Paris, 1944 και N. Svoronos, *Les novelles des empereurs Macédoniens concernant la terre et les stratiotes*. Édition posthume et index établis par P. Gounaridis, Athènes, 1994.

6.5. *Επαρχικόν Βιβλίον.* Χρονολογείται την εποχή του Λέοντος ΣΤ΄ και απευθύνεται προς τον έπαρχο Κων/λεως (praefectus urbi) με σκοπό να τον βοηθήσει στο διοικητικό του έργο. Διαλαμβάνει τα των επαγγελματικών συντεχνιών (ταβουλλάριοι, οθωνιοπράται, αργυραμοιβοί, μυρεψοί, κηρουλάριοι, μακελλάριοι κ.λπ.), αγορανομικές και δασμολογικές διατάξεις, τιμολογήσεις κ.λπ., και είναι πολύτιμο, καθώς απεικονίζονται η οικονομική ζωή και η επαγγελματική δραστηριότητα, και μ' αυτόν τον τρόπο κατανοούνται οι κοινωνικές σχέσεις, οι οποίες λειτουργούν, ως φόντο για την εκκλησιαστική δράση.
ΕΚΔ. J. Koder, *Das Eparchenbuch Leons des Weisen, Einf.-Edition-Übers.-Indices*, Wien, 1991.

6.6. *Τακτικά.* Τα Τακτικά είναι κατάλογοι των αξιωματούχων της βυζαντινής αυλής που αναπτύσσονται κυρίως μετά τον 9ο αι. Είναι χρήσιμοι πέραν των αμιγώς πραγματολογικών πληροφοριών και για να κατανοήσουμε τη λογική της κρατικής διοίκησης, η οποία επηρέαζε και την εκκλησιαστική. Άλλωστε, σε κάποιες περιπτώσεις τα Τακτικά επηρεάζονται από τα εκκλησιαστικά Notitiae (βλ. σχετικά). Τα πιο γνωστά είναι το *Τακτικό Uspenskij* (συντάχθηκε πριν το 842 μ.Χ.). Επίσης, το Τακτικό Benesevic το 921-934 μ.Χ., το Escorial το 971-975 μ.Χ. και μερικά άλλα.
ΕΚΔ. N. Oikonomidès, *Les listes de presèance byzantine des IXe et Xe siecle*, Paris, 1971.

7. Νικηφόρος Κ/πόλεως, *Ιστορία Σύντομος*. Ο Νικηφόρος γεννημένος από ευγενή οικογένεια το 758 μ.Χ. έγινε κρατικός υπάλληλος και από το έτος 806 μ.Χ. πατριάρχης Κων/λεως. Μετά τη β΄ φάση της Εικονομαχίας, το 815, μ.Χ., εξορίστηκε και πέθανε λίγο μετά. Η *Ιστορία* είναι η βασική εξιστόρηση των γεγονότων κατά το μεταβατικό στάδιο της εξέλιξης του Βυζαντίου κατά τους λεγόμενους «σκοτεινούς αιώνες», μετά τον 6ο αιώνα και έως τον 8ο, με τα σχετικά εκκλησιαστικά συμβάντα.
ΕΚΔ. C. Mango, *Nikephoros Patriarch of Constantinople Short History*, Washington, 1990 [CFHB 13].

8. *Βίος Πατριάρχου Νικηφόρου*. Γράφτηκε από τον διάκονο Ιγνάτιο στις αρχές του 9ου αιώνα και δίνει πτυχές της εκκλησιαστικής ζωής της εποχής. Ιγνατίου Διακόνου, Βίος του Πατριάρχου Νικηφόρου Α΄ (BHG 1335).
ΕΚΔ. C. de Boor, *Nicephori archiepiscopi Constantinopolitani opuscula historica*, Leipzig, 1880 (ανάτ. NY, 1975), σσ. 139-217. Βλ. και αγγλ. μετάφ. E. Fisher, in Byzantine Defenders of Images. Eight Saints' Lives in English Translation, ed. A.-M. Talbot, *Byzantine Saints' Lives in Translation*, Washington DC, 1998, σσ. 41–142.

9. *Βίος Νικήτα εκ Παφλαγονίας (761-836) του Πατρικίου*. Περιέχει στοιχεία για την Εικονομαχία.
ΕΚΔ. D. Papachryssanthou, Un confesseur du second Iconoclasme: la vie du patrice Nicétas (836), *TM* 3 (1968), 309-351.

10. *Θεοφάνους Χρονογραφία*. Ο μοναχός Θεοφάνης έζησε την περίοδο της Εικονομαχίας κατά την οποία διώχθηκε. Στο έργο του συνεχίζει το έργο του Γεωργίου Συγκέλλου εξιστορώντας τα γεγονότα από την

εποχή του Διοκλητιανού έως το 813 μ.Χ. Αποτελεί τη σημαντικότερη πηγή για τον 7ο και τον 8ο αιώνα, με πληροφορίες για πολλά ζητήματα, και κυρίως για την Εικονομαχία. Έχει πολύ μεγάλη σημασία για την εκκλησιαστική ιστορία του Βυζαντίου για την εν λόγω περίοδο.

ΕΚΔ. Theophanis chronographia / recensuit Carolus de Boor, Lipsiae, 1883 και νεοελ. Απόδοση, *Θεοφάνης ο Ομολογητής*, Χρονογραφία τομ.Α, Β, Γ, μτφρ. αρχιμ. Ανανίας Κουστένης, Αθήνα, 2007.

11. *Βίος Θεοφάνους*. Ο ανωτέρω Θεοφάνης βιογραφήθηκε από τον πατριάρχη Μεθόδιο Α΄ περί το 842-846. Αργότερα από τον Συμεών Μεταφράστη και τον Νικηφόρο Σκευοφύλακα τον 9ο αιώνα.

ΕΚΔ. α΄ βίος *Methodii Patriarchae Constantinopolitani Vita S. Theophanis Confessoris e codice Mosquensi no. 159* edidit B. Latyšev, St. Petersbourg, 1918. Β΄ και γ΄ Βίος de Boor, Theophanis vitas, Lipsiae, 1885, 3-27.

12. Βίος Στεφάνου του Νέου. Αγίασε μέσα από μαρτύριο την εποχή της Εικονομαχίας και το κείμενο αποτελεί πηγή κατανόησης για την πρόσληψη αυτής της περιόδου στη βυζαντινή θρησκευτικότητα.

ΕΚΔ. *PG* 100.

13. *Γερμανού Κ/πόλεως Επιστολές*. Ο Γερμανός (634-733 μ.Χ.) έγινε πατριάρχης Κων/λεως από το 715 έως το 730 μ.Χ., οπότε εκδιώχθηκε επειδή διαφωνούσε με την εικονομαχική πολιτική. Οι επιστολές του περιέχουν δογματικά στοιχεία, αλλά και πολλές πληροφορίες για την έναρξη της εικονομαχίας.

ΕΚΔ. *PG* 98, 135-146, 156-188.

14. *Ιω. Δαμασκηνός*. Ο γνωστός θεολόγος και Πατέρας της Εκκλησίας παρήγαγε μεγάλο έργο το οποίο, εκτός από μεγάλη θεολογική και λειτουργική σημασία, περιέχει και πολλές ιστορικές πληροφορίες για την Εικονομαχία, καθώς και για την ευρύτερη ιστορία της Εκκλησίας από τον 6ο αιώνα και μετά.

14.1. Προς τους διαβάλλοντας τας αγίας Εικόνας. Η σημαντική αυτή θεολογική πραγματεία περιέχει και πολλές πληροφορίες για τα περιστατικά τα οποία αφορούν την Εικονομαχία.

ΕΚΔ. *Johannes von Damaskos: Die Schriften*, εκδ. B. Kotter, Band 3, Contra imaginum calumniatores orationes tres, Berlin, NY, 1975.

14.2. Περί αιρέσεων (De haeresibus). Πρόκειται για μέρος του μεγάλου του εγκυκλοπαιδικού έργου *Πηγή Γνώσεως,* με πολλά πληροφοριακά στοιχεία για τις αιρέσεις της εποχής του, όπως πρόσωπα, εξέλιξη των ιδεών κ.ά.

ΕΚΔ. *Johannes von Damaskos: Die Schriften*, εκδ. B. Kotter Band 4, Liber de haeresibus. Opera polemica, Berlin, NY, 1981.

15. Κων/νος Ε΄, *Θεολογικές Πραγματείες*. Περιλαμβάνει 13 θεολογικές πραγματείες κατά της τιμής των εικόνων, συνταγμένες από τον ίδιο τον εικονομάχο αυτοκράτορα Κων/νο Ε΄ (Κοπρώνυμο), εκ των οποίων σώζονται αποσπάσματα από τις 2. Είναι σημαντικά αποσπάσματα για την κατανόηση των εικονομαχικών απόψεων.

ΕΚΔ. Ostrogorsky, ό.π. 8-11 και νεότερη H. J. Geischer, *Der byzantinische Kirchenstreit*, Gütersloh 1968, 41-43.

16. Ιωάννης Σύγκελλος, *Adversus Constantinum Caballinum*. Ο Ιωάννης ήταν Σύγκελλος του Θεοδώρου Αντιοχείας τον 8ο αι. και έγραψε πολεμικό έργο κατά του Κων/νου Ε΄ το 764, το οποίο εμπλουτίστηκε το 787 μ.Χ., και δίνει αρκετές πληροφορίες για την εικονομαχική πολιτική του Κωνσταντίνου.

ΕΚΔ. *PG* 95, 309-344.

17. Θεόδωρος Στουδίτης. Ο μεγάλος μοναχός και υπερασπιστής των εικόνων (759-826) έγινε ηγούμενος της μονής Στουδίου το 798 μ.Χ. και επιδόθηκε σε μεγάλο συγγραφικό έργο. Από τα έργα του τα πιο πλούσια για ιστορικές πληροφορίες είναι τα εξής:

17.1. Μικρά Κατήχησις. Πρόκειται για έργο με 134 παραινετικά κεφάλαια για μοναχούς, οι οποίοι διαζωγραφούν ποικίλες όψεις της χριστιανικής ζωής, πρακτικά ζητήματα προς επίλυσιν, όψεις του μοναχικού βίου κ.λπ.

ΕΚΔ. J Cozza-Luzi, *Nova Patrum Bibliotheca*, IX, 1, Roma, 1888, 1-314.

17.2. Επιστολαί. Αποτελεί πραγματικό πλούτο πληροφοριών για γεγονότα εκκλησιαστικοϊστορικά, σχέσεις Εκκλησίας-κράτους, πρόσωπα της εποχής, ενώ και πολλά άλλα βρίσκονται στο επιστολάριο του οσίου Θεοδώρου.

ΕΚΔ. *Theodori Studitae Epistulae*. [*CFHB*, xxxi/1 and 2.] by G. Fatouros, Berlin/NY, 1992.

17.3. Επιγράμματα. Πρόκειται για επιγράμματα σε διάφορες περιστάσεις (κυρίως για περιγραφή των καθηκόντων των αξιωματούχων των μονών, αλλά και προσωπικά, εγκωμιαστικά κ.λπ.) γραμμένα σε διπλό μέτρο (προσωδιακό και τονικό), τα οποία μαρτυρούν και τη μεγάλη φιλολογική παιδεία του Θεοδώρου. Έχουν πλούτο πληροφοριών κυρίως για την ιστορία και την οργάνωση του συνδέσμου της μονής Στουδίου.

ΕΚΔ. *Theodoros Studites: Jamben auf verschiedene Gegenstände*, edited by Paul Speck, Berlin/NY, 1968.

18. Γεώργιος μοναχός, *Χρονικόν σύντομον*. Πρόκειται για Χρονικό από κτίσεως κόσμου, το οποίο φθάνει έως το 842 μ.Χ. και πρέπει να συντάχθηκε την εποχή του Μιχαήλ του Γ΄ προ του 867 μ.Χ. Περιέχει πολλές ιστορικές πληροφορίες, σημαντικές και για την ιστορία της Εκκλησίας στο Βυζάντιο την εποχή αυτή.

ΕΚΔ. P. Wirth (διορθ. Έκδ. C. de Boor), *Geogrii Monachi Chronicon*, τ. 1-2, Stuttgart, 1978.

19. Βίοι Αγίων

19.1. Βίος 42 μαρτύρων Αμορίου. Μαρτύρησαν επί αυτοκράτορα Θεοφίλου (839-842) σε μάχη κατά των Αράβων. Ο *Βίος* τους γράφτηκε από τον σύγχρονό τους Ευώδιο και περιέχει πληροφορίες για τις στρατιωτικές εξελίξεις της εποχής, αλλά και για την ερμηνεία της αγιότητας τον 9ο αιώνα.

ΕΚΔ. έκδ. V. Vasil'evskij και P. Nikitin, *Skazanija o 42 amorijskich mučenikach*, Αγία Πετρούπολη, 1905. Νεότερη έκδοση Σ. Ευθυμιάδης, Ευωδίου μοναχού, οι σαράντα δύο μάρτυρες του Αμορίου, Νέα Σμύρνη, 1989 (με νεοελ. μετάφ.).

19.2. Βίος αγ. Γρηγορίου Δεκαπολίτου (790 περ. – 842 μ.Χ.). Ήταν εικονολάτρης ασκητής και ο *Βίος* του δίνει πληροφορίες για την εκκλησιαστική ζωή, αλλά και τον ρόλο των Σλάβων. Γράφτηκε από τον διάκονο Ιγνάτιο, όπως και ο βίος Νικηφόρου (βλ. σχετικά).

ΕΚΔ. F. Dvornik, *La vie de s. Grégoire le Décapolite et les Slaves macédoniens au IXe siècle*, Παρίσι, 1926 (κειμ. 45-75).

19.3. Βίος Ευαρέστου (819-897). Μοναχός από τη Γαλατία, έζησε στη μονή Στουδίου και Κοκοροβίου στην οποία και υπήρξε ηγούμενος. Περιέχει πληροφορίες για την άσκηση την εποχή εκείνη.

ΕΚΔ. Ch. van de Vorst, La Vie de s. Evariste, higoumène à Constantinople, *AB* 41 (1923), 288-326 (με εισαγωγικά σχόλια).

19.4. Βίος Ευδοκίμου του Δικαίου. Έζησε επί βασιλείας Θεοφίλου και πέθανε νέος, το 840 μ.Χ., με αυλικό αξίωμα, μέσω του οποίου φρόντιζε τους φτωχούς, και γι' αυτό ο *Βίος* του δίνει στοιχεία για την κοινωνική μέριμνα στο Βυζάντιο.

ΕΚΔ. C. Loparev, *Βίος του αγίου και δικαίου Ευδοκίμου*,. *Zitije aviatago Evdokima Pravednago Pamjantiki Drevnej Pismennosti* 96 (1893), σσ. 1-23.

19.5. Βίος Μιχαήλ Συγκέλλου. Ο Μιχαήλ ήταν σύγκελλος, ο οποίος έζησε στα Ιεροσόλυμα τον 9ο αι., κατόπιν φυλακίστηκε και τελικά κατέληξε στην Κων/πολη. Η αξία και αυτής τη πηγής είναι σημαντική για γεγονότα της Εκκλησιαστικής Ιστορίας.

ΕΚΔ. M.B. Cunningham, *The Life of Michael the Synkellos*, Belfast, 1990 (με αγγλική μετάφραση).

19.6. Βίος Αγίου Ευστρατίου Αγαύρων (*BHG* 645). Ο άγιος έζησε σε μοναστήρι της Βιθυνίας (791-886 μ.Χ.) και ο βίος του δίνει πληροφορίες για τον μοναστικό βίο στις αρχές του 9ου αι.

ΕΚΔ. Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, Ανάλεκτα Ιεροσολυμιτικής Σταχυολογίας, IV (Brussels 1963[2]), 367–400, και ό.π., V, 408–410. Βλ. τώρα Ευ. Ζαραβέλα, *Ο βίος του Αγίου Ευστρατίου Αγαύρων (BHG 645): εισαγωγή, κριτική έκδοση, μετάφραση, σχολιασμός*, (διδ. Διατριβή), Ιωάννινα, 2018.

19.7. Βίος Θεοδώρου Σαβαΐτου. Ο Θεόδωρος έζησε τον 9ο αι. και, αφού ασκήτεψε στην Παλαιστίνη, έγινε επίσκοπος στη γενέτειρά του, Έδεσσα. Ο *Βίος* του συγγράφηκε από τον ανιψιό του Βασίλειο, επίσκοπο Εμέσης, και περιέχει πληροφορίες για τη σχέση χριστιανών και μουσουλμάνων, για εσωτερικά ζητήματα της Εκκλησίας στην περιοχή.

ΕΚΔ. I. Pomjalovskij, *žitie iže vo sv. otca našego Feodora archiepiskopa Edesskogo*, St. Petersburg, 1892, με διορθώσεις στο P. Nikitin, O nekotorych grečeskich tekstach žitij svjatych, *ZapANIst.fil*., ser. 8, I.1 (1895), σσ. 63-67.

19.8. Βίοι Κυρίλλου-Μεθοδίου. Οι βίοι αυτοί των περίφημων αδελφών Κυρίλλου και Μεθοδίου, ακριβώς εξαιτίας της εξέχουσας ιστορικής τους δράσης (ευαγγελισμός των Σλάβων με την εφεύρεση ιδιαίτερης γραφής) σε μια κρίσιμη ιστορική περίοδο, τον 9ο αιώνα, έχουν μεταφρασθεί και δημοσιευθεί αρκετές φορές, δίνοντας πολύτιμες ιστορικές πληροφορίες, μολονότι έχουν γραφεί στην παλαιοσλαβική.

ΕΚΔ. F. Dvornik*, Les legendes de Constantin et de Methode vues de Byzance*, Byzantinoslavica Supplementa I, Prague, 1933 (γαλλ. μετάφ.), β΄ έκδ. Hattiesburg, 1969. F. Grivec/F. Tomsic, *Constantinus et Methodius Thessalonicenses. Fontes* (Radovi Staroslavenskog Instituta IV), Zagreb, 1960. Ελληνικά: Ι. Ε. Αναστασίου, Βίος Κωνσταντίνου-Κυρίλλου. Βίος Μεθοδίου, *ΕΕΘΣΑΠΘ* 12 (1967) 113-200 (Κείμ. 118-161).

19.9. Βίος Αντωνίου Νέου. Ο εκ Παλαιστίνης αναχωρητής Αντώνιος έζησε στην Κων/πολη και στη Βιθυνία και πέθανε το 865 μ.Χ. Ο βίος του μας πληροφορεί για εκκλησιαστικά ζητήματα της εποχής του.

ΕΚΔ. Α. Παπαδόπουλος - Κεραμεύς, Συλλογή Παλαιστινείου Συριακής Αγιολογίας. *Ορθόδοξος Παλαιστίνειος Συλλογή 57*, Αγία Πετρούπολη, 1907, σσ. 186-216.

19.10. Βίος Στεφάνου του Νέου. Ο Στέφανος από τη Νικομήδεια ήταν εικονολάτρης και μαρτύρησε το 764 μ.Χ. Ο βίος του γράφτηκε από τον διάκονο Στέφανο στις αρχές του 9ου αι. και μας δίνει πληροφορίες για την Εικονομαχία αλλά και γενικότερα για την πολιτική του Κων/νου του Ε΄.

ΕΚΔ. *PG* 100, 1069-1186.

19.11. Βίος οσίου Πέτρου εν τη Ατρώα. Μαθητής του ασκητή Παύλου, ο όσιος (773-837) μόνασε στον Όλυμπο της Βιθυνίας και τον *Βίο* του έγραψε ο μαθητής του Σάββας, ο οποίος έζησε επί Φωτίου. Το κείμενο δίνει πληροφορίες για τη μοναχική ζωή στον Όλυμπο και για την Εικονομαχία.

ΕΚΔ. Σάβας Μοναχός, Βίος Πέτρου Ατρώας (BHG 2364): V. Laurent, *La vie merveilleuse de s. Pierre d'Atroa*, *[SH 29],* Bruxelles, 1956, με συμπλήρωμα και γαλλ. μετάφ. στο V. Laurent, *La vita retractata et les Miracles posthumes de saint Pierre d'Atroa,* [*SH 31*], Bruxelles, 1958.

19.12. Βίος Ιωάννου Γοτθίας. Ο Ιωάννης ήταν επίσκοπος στη Γοτθία (Κριμαία) τον 8ο αι. και ο Βίος του δίνει πληροφορίες για τις συνθήκες εκεί και τις σχέσεις με τους Χαζάρους.

ΕΚΔ. Α΄ παραλλαγή A. Nikickij, *Zapiski, Imper. Odesskago Obščestva Istorii I Drevnostej* [Σημειώσεις της Αυτοκρ. Εταιρείας Ιστορίας και Αρχαιοτήτων Οδησσού] 13, (1885) 25-34, Β΄ παραλλαγή H. Delehaye, *Synaxarium ecclesiae Constantinopolitanae*, Bruxelles, 1902, σσ. 772-774, Γ΄ παραλλαγή, F. Halkin, Le synaxaire grec de Christ Church à Oxford, *AB* 66 (1948),σσ. 80-81.

19.13. Βίος Λέοντος Κατάνης. Ο καταγόμενος από τη Ραβέννα Λέων πέθανε περί το 785 μ.Χ. και ο *Βίος* του αποτελεί σπάνια μαρτυρία για την καθημερινότητα και την εκκλησιαστική ζωή στη Σικελία πριν αυτή καταληφθεί από τους Άραβες.

ΕΚΔ. Α΄ παραλλαγή (λατινικά) AASS Febr. III (1658) 223-225, γ΄ έκδ. 1865, σσ. 226-229, Β΄ παραλλαγή, B. Latysev Hagiographica graeca inedita, *Mémoires de l'Academie Impériale des Sciences de St. Pétersbourg. Sciences historico-philologiques. Série* 8 12/2, Sankt Petersbourg, 1914, 12-28. H. Delehaye, *Synaxarium ecclesiae Constantinopolitanae*, Bruxelles, 1902, σσ. 479-480.

19.14. Βίος Φιλαρέτου Ελεήμονος. Ο Φιλάρετος ήταν μεγαλογαιοκτήμονας από τη Μ. Ασία (702-792) και ο *Βίος* του γράφτηκε από τον Νικήτα Αμνίας το 821-822 μ.Χ., δίνοντάς μας σημαντικές πληροφορίες για την κοινωνική ιστορία τον 8ο αιώνα.

ΕΚΔ. M. – H. Fourmy/M. Leroy, La Vie de S. Philarète, *Byzantion* 9 (1934), 113-167.

19.15. Βίος Νικολάου Στουδίτου. Ο καταγόμενος από την Κρήτη Νικόλαος μόνασε στη Μονή Στουδίου, αγωνίστηκε για την υπεράσπιση των εικόνων και πέθανε το 868 μ.Χ. Ο *Βίος* του μας δίνει σημαντικές πληροφορίες για την Εικονομαχία.

ΕΚΔ. Α΄ παραλλαγή *PG* 105, 864-925, Β΄ παραλλαγή H. Delehaye, *Synaxarium ecclesiae Constantinopolitanae*, Bruxelles, 1902, 443-444, Γ΄ παραλλαγή στο ίδιο 341-344.

19.16. *Βίος Ιλαρίωνος.* Ο εκ Γεωργίας μοναχός Ιλαρίων έζησε στη Θεσσαλονίκη, πέθανε το 875 μ.Χ. και ο *Βίος* του, που γράφτηκε την εποχή του Βασιλείου Α΄, μας δίνει πληροφορίες για τους περιπλανώμενους ασκητές.

ΕΚΔ. P. Peeters, Saint-Hilarion d΄ Ibérie, *AB* 32 (1913), 236-269.

19.17. *Βίος Ιγνατίου Πατριάρχου Κων/λεως.* Ο *Βίος* του περίφημου αντίπαλου του πατριάρχου Φωτίου (799-877 μ.Χ.) γράφτηκε από τον οπαδό του Νικήτα Δαυίδ το 907 μ.Χ. και είναι σημαντικός όχι μόνο για τις καθαυτές πληροφορίες που δίνει, αλλά και για την ερμηνεία των περί τον Φώτιο γεγονότων από την οπτική γωνία των αντιπάλων του Νικήτα.

ΕΚΔ. Δαυίδ Παφλαγώνος, Βίος Πατριάρχου Ιγνατίου (*BHG* 817): Life of the Patriarch Ignatios (*BHG* 817): κείμ. αγγλ. μετάφ. A. Smithies/J. M. Duffy, The Life of Patriarch Ignatius, [*CFHB* 51], Washington DC, 2013, παλαιότ. έκδ. *PG* 105, 488-573.

19.18. *Βίος Πέτρου.* Ο Πέτρος ήταν πατρίκιος επί Νικηφόρου Α΄ και, αφού αιχμαλωτίστηκε από τους Βουλγάρους, έγινε μοναχός (+880 μ.Χ.). Ο Βίος του μαρτυρεί για τις συνθήκες της εποχής του.

ΕΚΔ. Α΄ παραλλαγή AASS juli I, Paris/Rome, 1867, 258. Β΄ παραλλαγή *PG* 117, 517 A-B. Γ΄ παραλλαγή. H. Delehaye, *Synaxarium ecclesiae Constantinopolitanae*, Bruxelles, 1902, σσ. 791-794.

19.19. *Βίος Θεοδώρας Θεσσαλονίκης.* Η Θεοδώρα καταγόταν από την Αίγινα και μόνασε στη Θεσσαλονίκη εξαιτίας πειρατικών επιδρομών (+890 μ.Χ.). Ο *Βίος* της μας πληροφορεί για τον μοναχισμό στην περιοχή τον 9ο αι.

ΕΚΔ. E. Kurtz, *Des Klerikers Gregorios Bericht über Leben, Wunderthaten und Translation der hl. Theodora von Thessalonich nebst der Metaphrase des Johannes Staurakios,* St. Petersburg, 1902 (κείμενο βίου: σσ. 1-36, περί μεταθέσεως λειψάνου, σσ. 37-49). Νεότερη έκδοση Γρηγορίου πρεσβυτέρου εν Θεσσαλονίκη (*BHG* 1739), Σ. Α. Πασχαλίδης, *Ο βίος της οσιομυροβλύτιδος Θεοδώρας της εν Θεσσαλονίκη. Διήγηση περί της μεταθέσεως του τιμίου λειψάνου της οσίας Θεοδώρας* [Αγιολογική Βιβλιοθήκη 1], *Θεσσαλονίκη*, 1991, σσ.198–232. αγγλ. μετάφ. A.-M. Talbot, *Holy Women of Byzantium: Ten Saints' Lives in Translation*, [Byzantine Saints' Lives in Translation 1], Washington DC, 1996), σσ. 218–37.

19.20. *Βίος Αντωνίου Καυλέα. Πατριάρχη Κων/λεως 893-895* μ.Χ. Ο *Βίος* του έχει γραφτεί από τον Νικηφόρο Φιλόσοφο τον 10ο αιώνα.

ΕΚΔ. Νικηφόρος φιλόσοφος, Επιτάφιος ήτοι βίος εγκωμίῳ συμπεπλεγμένος εις τον μέγαν εν αρχιερεύσιν θεού και ὸ θαυμαστόν εν πατριάρχαις Αντώνιον, έκδ. P.L.M. Leone, L' Encomium in patriarcham Antonium II Cauleam' del filosofo e retore Niceforo, *Orpheus* n.s. 10, 1989, σσ. 404-429.

19.21. *Βίος Θεοφανούς.* Η πρώτη γυναίκα του Λέοντα ΣΤ΄ έζησε ασκητική ζωή και μετά τον θάνατό της τιμήθηκε ως αγία με την αποφασιστική συνεισφορά του συζύγου της. Ο *Βίος* της μας δίνει πληροφορίες για τη μοναχική ζωή του 9ου αιώνα, είναι όμως και τεκμήριο κειμένου που ενσωματώνει τη διαχείριση της μνήμης μιας αυτοκρατορικής αγιότητας σε κέντρα (βασικά μοναστικά) της Κωνσταντινούπολης. Γι' αυτό και γράφτηκε ξανά τον 14ο αι.

ΕΚΔ. E. Kurtz, Zwei griechische Texte über die hl. Theophano die Gemahlin Kaisers Leo VI, St. Petersburg, 1898. *Mémoires de l΄ Académie Imp. De St. Petersbourg* 8 Ser. 3/2, St. Petersbourg, 1898, 1-24 (Ανωνύμου 10ου αι.) και 24-45 Νικηφόρου Γρηγορά τον 14ο αι. (βλ. σχετικά).

19.22. *Βίος Ευθυμίου Νέου.* Ο Ευθύμιος ασκήτευσε στον Όλυμπο Βιθυνίας, Άθωνα, και Θεσσαλονίκη (+898). Ο *Βίος* του, που γράφτηκε από τον μαθητή του Βασίλειο Θεσσαλονίκης, μας δίνει πληροφορίες για την εκκλησιαστική ζωή στο πλαίσιο του βυζαντινού 9ου και 10ου αιώνα, όπου ο στρατός και η διοίκηση συμπλέκονται με αυτήν με έναν ιδιαίτερο τρόπο.

ΕΚΔ. L. Petit, Vie et office de saint Euthyme le Jeune, *ROC* 8 (1903), σσ. 155-205, 503-536 [ανατ. Bibliotheque Hagiographique Orientale 5, Paris, 1904], σσ. 14-51.

19.23. *Βίος Θεοκτίστης Λεσβίας.* Η αγία Θεοκτίστη έζησε τον 9ο αι. Διαφεύγοντας από τους πειρατές στη Λέσβο ασκήτευσε στην (τότε ακατοίκητη) Πάρο και τον Βίο της έγραψε το 920 μ.Χ. ο Νικήτας Μάγιστρος, ο οποίος κατά τη διάρκεια εκστρατείας έφθασε στο νησί. Μας δίνει εικόνα για τις συνθήκες ζωής στα νησιά και για την εκκλησιαστική ζωή, την εποχή εκείνη.

ΕΚΔ. AASS, Nov. IV, Bruxelles, 1925, 224-233. Γ. Κ. Ναυπλιώτη, *Η αγία Θεοκτίστη*, Αθήναι, 1931, σσ. 89-111.

19.24. Βίος Βασιλείου του Νέου. Ασκήτευσε στη Μ. Ασία (870-944/952) και ο Βίος του δίνει πληροφορίες για ένα μεγάλο μέρος των βασιλειών από τον Βασίλειο Α΄ έως τον Ρωμανό Λεκαπηνό, ενώ οι μεταγενέστερες εκδοχές μαρτυρούν και για τις αντιλήψεις για τη μετά θάνατο ζωή (τελώνια κ.λπ.).

ΕΚΔ. Α Παραλλαγή *PG* 109, 653-664, υπόλοιπες παραλλαγές στη βάση χειρογράφων και παλαιών ρωσικών τμηματικών εκδόσεων, *The Life of Saint Basil the Younger. Critical Edition and Annotated Translation of the Moscow Version.* Ed. and transl. by Denis F. Sullivan/Alice-Mary Talbot/Stamatina McGrath [Dumbarton Oaks Studies XLV.] Washington, 2014 και ελλην. μετάφραση *Βίος Βασιλείου του Νέου, Η αποκάλυψη της Δευτέρας Παρουσίας*, εισαγ. Βασίλης Κατσαρός. Μετάφ.- Σχόλια Δ. Αποστολίδης, Αθήνα, 2019.

19.25. *Βίος Οσίου Λουκά του Νέου Στειριώτου*. Ο Όσιος Λουκάς ταυτίζεται με τον ελλαδικό χώρο καθώς καταγόταν από τη Σαλαμίνα και λόγω των επιδρομών πειρατών αλλά και Τούρκων (Ούγγρων) μόνασε σε διάφορα μέρη, καταλήγοντας στο Στείριο στη Βοιωτία, όπου ο τόπος άσκησής του εξελίχθηκε σε μεγάλο προσκύνημα και μονή με μοναδικές Εκκλησίες του 10ου-11ου αι. Ο *Βίος* του, που συντάχθηκε περί το 962, αποδίδει αφενός τις συνθήκες ζωής στον Ελλαδικό χώρο, αφετέρου επιτρέπει την κατανόηση των σχέσεων μεταξύ μοναχών και προσκυνητών, καθώς και τοπικών διοικητικών και στρατιωτικών ελίτ, που χαρακτηρίζουν τον βυζαντινό 9ο και 10ο αιώνα, ίσως σε κάποιο βαθμό και μεταγενέστερα.

ΕΚΔ. Δ. Ζ. Σοφιανός, *Όσιος Λουκάς. Ο βίος του οσίου Λουκά του Στειριώτη* [Αγιολογική Βιβλιοθήκη 1], Νέα Σμύρνη, 1989 (με νεοελλ. μετάφραση - κείμενο βίου, σσ. 159-223). Κείμ. και αγγλ. μετάφ. C. L. Connor/W.R. Connor, *The Life and Miracles of Saint Luke of Steiris*, Brookline MA, 1994.

19.26. *Βίος Μιχαήλ Μαλείνου*. Ασκητής της γνωστής οικογενείας στη Βιθυνία, ο οποίος πέθανε το 961 και ήταν πνευματικός πατέρας του Αθανασίου Αθωνίτου (βλ. σχετικά). Ο *Βίος* του δίνει στοιχεία για τον αγώνα εναντίον των Βουλγάρων σε ένα εκκλησιαστικό πλαίσιο και κοινό.

ΕΚΔ. L. Petit, "Vie de saint Michel Maléinos," *ROC* 7 (1902), 543-94 [ανατ. στο Bibliothèque hagiographique orientale 4 Paris 1903], 7-26.

19.27. *Βίος Νικολάου του Νέου εν Βουναίνη*. Στρατιωτικός, ο οποίος συνελήφθη και εκτελέστηκε στο όρος Βουναίνης κοντά στη Λάρισα το 901 ή 902 μ.Χ. Ο Βίος του μας δίνει στοιχεία για τις συνθήκες που επικρατούσαν στον Ελλαδικό χώρο τον 10ο αιώνα.

ΕΚΔ. Δ. Σοφιανού, *Άγιος Νικόλαος ο εν Βουναίνη*, Αθήνα, 1972.

19.28. *Βίος Πέτρου Άργους*. Ο εκ Σικελίας Πέτρος ασκήτεψε και τελικά έγινε επίσκοπος Άργους (852-921) και ο *Βίος* του μας δίνει πληροφορίες για τις συνθήκες ζωής στην Πελοπόννησο και στη Σικελία την περίοδο κατάκτησής της από τους Άραβες.

ΕΚΔ. Κ. Κυριακόπουλος, *Αγίου Πέτρου Επισκόπου Άργους βίος και λόγοι*, Αθήνα, 1976, σσ. 232-255, 415- 493.

19.29. *Βίος Κλήμεντος Αχρίδος*. Ο Κλήμης ήταν μαθητής του Μεθοδίου (+916) και εκ των πρώτων φωτιστών και εκπολιτιστών των Σλάβων. Ο *Βίος* του έχει μεγάλη αξία για γεγονότα τα οποία σχετίζονται με τις απαρχές της Εκκλησίας στη Βουλγαρία, αλλά και για γεγονότα σχετιζόμενα με το Βυζάντιο.

ΕΚΔ Α΄ παραλλαγή από τον Θεοφύλακτο Αχρίδος (11ος αι.), Ι. Ε. Αναστασίου, Βίος Κωνσταντίνου-Κυρίλλου. Βίος Μεθοδίου, *ΕΕΘΣΑΠΘ* 12 (1967), 113-200 (Κείμ. 162-184). A. Milev, *Grăckite žitija na Kliment Ohridski*, Sofia, 1966 με βουλγ. μετάφ.

19.30. *Βίος Ταρασίου*. Ο Ταράσιος ήταν ο πατριάρχης Κων/λεως, ο οποίος αναστήλωσε τις εικόνες (+806). Ο *Βίος* του είναι βασική πηγή για τα γεγονότα αυτής της περιόδου.

ΕΚΔ. I. A. Heikel, Ignatii diaconi Vita Tarasii archiepiscopi Constantinopolitani, Helsingfors, 1891 (με διορθώσεις P. Nikitin, "O nekotorych grečeskich tekstach žitij svjatych," *ZapANIst.fil*., ser. 8, I.1 (1895), pp. 1-16). S. Efthymiadis, *The Life of the Patriarch Tarasios by Ignatios the Deacon (BHG 1698),* Aldershot, 1998 (με αγγλική μετάφραση).

19.31. *Βίοι Συμεών Μεταφραστού*. Πρόκειται για ένα μεγάλο έργο ανασύνταξης και ρητορικής επεξεργασίας των βίων όλου του ενιαυτού στο πνεύμα του βυζαντινού εγκυκλοπαιδισμού και της ακόμα καλύτερης εμπέδωσης της Κωνσταντινουπολίτικης λατρείας στον υπόλοιπο ορθόδοξο κόσμο.

ΕΚΔ. *PG* 114-116.

19.32. *Βίος πατριάρχου Ευθυμίου*. Ο από το 907 Πατριάρχης Ευθύμιος Α΄ (+912) μετά την «παραίτηση» Νικολάου Α΄ του Μυστικού ήταν πνευματικός του Λέοντος ΣΤ΄. Ο *Βίος* του είναι σημαντική πηγή πληροφόρησης για τη διαμόρφωση του ρόλου της Κωνσταντινούπολης στην ορθόδοξη φυσιογνωμία της κοινωνίας την περίοδο αυτή, στην οποία ο Λέων ΣΤ΄ έπαιξε πολύ σημαντικό ρόλο. Αντίστοιχος είναι και ο *Επιτάφιος του Αρέθα Καισαρείας*.

ΕΚΔ. P. Karlin-Hayter, *Vita Euthymii patriarchae CP*, Brussels, 1970 (με αγγλική μετάφραση) και πολύτιμο σχολιασμό. Βλ. και *Επιτάφιο στον Πατριάρχη Ευθύμιο*: Αρέθας Καισαρείας, Επιτάφιος εις Ευθύμιον τον αγιώτατον Πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως, έκδ. Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Monumenta graeca et latina ad historiam Photii Patriarchae pertinentia I*, Petropoli, 1899, σσ. 26- 39.

19.33. *Βίος Λουκά Στυλίτου*. Πρόκειται για άλλον έναν στρατιωτικό (879-979), ο οποίος αφού πολέμησε εκάρη μοναχός. Εκτός από πληροφορίες τις οποίες μας δίνει για τον πόλεμο με τους Βουλγάρους, έχει σημασία και για τις μορφές ευσέβειας και θρησκευτικότητας κατά την εποχή του.

ΕΚΔ. H. Delehaye, Les saints stylites (Brussels, 1923, repr. 1962), LXXXVI-CV, σσ. 195-237, rev. A. Ehrhard, *BZ* 25 (1925), 379-82, F. Halkin, *AB* 81 (1963), 285-86, emend. A. Papadopoulos-Kerameus, *VizVrem* 15 (1908/10), 437-39;

19.34. *Βίος Νίκωνος Μετανοείτε*. Ο *Βίος* του περίφημου επανευαγγελιστή ασκητή (+998), ο οποίος μετέβη από τη Μ. Ασία στην Κρήτη και κατόπιν στην Πελοπόννησο, όπου θεωρείται και πολιούχος της Σπάρτης, έχει πολύ μεγάλη σημασία για την κατάσταση στην Πελοπόννησο τον 10ο αιώνα.

ΕΚΔ. D. Sullivan, *The Life of Saint Nikon*, Brookline Mass., 1987 (με αγγλική μετάφραση).

19.35. *Βίος Αθανασίου Αθωνίτου.* Ο ιδρυτής της Μεγίστης Λαύρας και δι' αυτής όλου του Αγίου Όρους ήταν στρατιωτικός που εμόνασε και ακολουθούσε τον φίλο του ασκητή στρατιωτικό Νικηφόρο Φωκά στις εκστρατείες του. Η μονή της Λαύρας ολοκληρώθηκε επί Τσιμισκή και πήρε το πρώτο Τυπικό (βλ. σχετικά) το 971. Ο *Βίος* του είναι πολύ σημαντικός για όλα τα γεγονότα του 10ου αιώνα και την εξέλιξη της μοναστικής ζωής των εκκλησιαστικών συγκυριών, των προσώπων κ.λπ.

ΕΚΔ. J. Noret, *Vitae duae antiquae sancti Athanasii Athonitae*, Turnhout, 1982, σσ. 3-124 (Α΄ παραλλαγή), σσ.127-213 (Β΄παραλλαγή).

19.36. *Βίος πάπα Γρηγορίου Γ΄*. Πρόκειται για τον πάπα (731-741) επί του οποίου το Ανατολικό Ιλλυρικό και η Κάτω Ιταλία αφαιρέθηκαν από την παπική δικαιοδοσία και υπήχθησαν σε εκείνη της Κωνσταντινούπολης. Ο *Βίος* του δίνει πληροφορίες για τη σχέση των δύο θρόνων.

ΕΚΔ. L. Duchesne, *Liber pontificalis* I, Paris, 1955, σσ. 415-421.

19.37. *Βίος Μελετίου*. Ο Μελέτιος ο Νέος έζησε στην Αττική (1035-1105) και θεωρείται από τους αναμορφωτές του μοναχικού βίου στην περιοχή. Ο *Βίος* του απεικονίζει τη μοναχική ζωή στην Ελλάδα του 12ου αιώνα.

ΕΚΔ. Ιω. Πολέμης, *Οι Βίοι του Αγίου Μελετίου του νέου*, Αθήνα, 2018. Παλαιότερη έκδοση V. G. Vasiljevski, *Νικολάου εκ Μεθώνης και Θεοδώρου του Προδρόμου συγγραφέων της ιβ΄ εκατονταετηρίδος βίοι Μελετίου του Νέου*, Sankt Petersburg 1899, σσ.1-39.

20. Φώτιος. Ο ιερός Φώτιος (827-891) εκτός από Πατριάρχης Κων/λεως (858-867, 877-886) υπήρξε μεγάλος θεολόγος και εκκλησιαστικός άνδρας, ο οποίος σημάδεψε την εποχή του και είχε ευρύτερο συγγραφικό έργο από το οποίο ο ιστορικός μπορεί να αντλήσει πάρα πολλές πληροφορίες, όχι μόνο για τον 10ο αιώνα. Τα σημαντικότερα έργα του με αυτό το κριτήριο είναι:

20.1. *Επιστολές*. Σώμα επιστολών που αφορά τις σύνθετες εκκλησιαστικοπολιτικές συνθήκες της εποχής του, πρόσωπα κ.λπ.

ΕΚΔ. V Laourda/L. G. Westerink, *Photii Patriarchae Constantinopolitani Epistulae et Amphilochia*, Leipzig, 1983.

20.2. *Ομιλίες.* Πρόκειται για περιστατικές ομιλίες που περιέχουν πολλές ιστορικές ειδήσεις για πρόσωπα, γεγονότα και ήθη της εποχής του, που φωτίζουν και τον εκκλησιαστικό βίο.

ΕΚΔ. Β. Λαούρδα (επιμ.), Φωτίου Ομιλίαι: Έκδοσις κειμένου, εισαγωγὴ και σχόλια, *Ελληνικά*, Παράρτημα 12, Θεσσαλονίκη, 1959.

20.3. Μυριόβιβλος. Πρόκειται για ένα θεμελιώδες έργο, το οποίο διασώζει περιλήψεις και κριτικές από 280 έργα χριστιανών και αρχαίων συγγραφέων. Εκεί βρίσκονται πολλές πληροφορίες για χαμένα σήμερα έργα Πατέρων ή Πρακτικά Συνόδων για τις οποίες δεν έχουμε πηγές από αλλού.
ΕΚΔ. R. Henry, *Photius: Bibliothèque*, 8 τ., Paris, 1959-1977.

21. *Πρακτικά Συνόδου 861.* Είναι μία από τις μείζονες Συνόδους που σχετίζονται με το Σχίσμα επί Φωτίου. Πρόκειται για τη Σύνοδο που αρχικά δικαίωσε την εκλογή του Φωτίου με την παρουσία των παπικών απεσταλμένων.
ΕΚΔ. Mansi, 16, 536-549 (Κανόνες), *Deusdedit Card. Collectio Canonum* (ed. W. von Glavell), Paderborn 1905, σσ. 603-616. Νεώτ. έκδ. κανόνων Melloni, Decreta IV/1, σσ. 3-22.

22. Πρακτικά Συνόδου Ρώμης 863.
ΕΚΔ. *MGH* Ep. VI, 518-523.

23. *Πρακτικά Συνόδου 869.* Πρόκειται για τη λεγόμενη «Παπόφιλη» Σύνοδο, η οποία θεωρούνταν από τη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία ως Η΄ Οικουμενική και καταδίκασε τον Φώτιο.
ΕΚΔ. Mansi 16, σσ. 1-208 (λατ. Εκδοχή Αναστασίου Βιβλ), Mansi 16, σσ. 300-413 (ελληνική εκδοχή).

24. Πρακτικά Συνόδου Ραβέννας 872.
ΕΚΔ. Mansi 17, σσ. 335-344.

25. *Πρακτικά Συνόδου 879-880.* Πρόκειται για τη Σύνοδο η οποία αποκατέστησε τελικά τον Φώτιο και πήρε και άλλες σημαντικές αποφάσεις, όπως την αναγνώριση της οικουμενικότητας της Β΄ εν Νικαία Συνόδου του 787 και την επικύρωση του Συμβόλου Νικαίας-Κων/λεως στη γνήσια εκδοχή του.
ΕΚΔ. Mansi 17, σσ. 365-525. Νεώτ. έκδ. Melloni, *Decreta* IV/1, σσ. 25-39.

26. Πέτρου Σικελιώτη, *Ιστορία χρειώδης έλεγχος τε και ανατροπή αιρέσεως των Μανιχαίων*. Έργο του 9ου αιώνα με πληροφορίες για την αίρεση των Παυλικιανών, οι οποίοι ονομάζονται αναδρομικά Μανιχαίοι.
ΕΚΔ. D. Papachryssanthou, Pierre de Sicile, Histoire des Pauliciens, *TM* 4 (1970), 7-67 (κείμ.- γαλλ. μετάφ.)

27. *Ιωσήφ Γενέσιου Βασιλείαι*. Ο πεπαιδευμένος Ιωσήφ ανήκε στον κύκλο του Κων/νου Πορφυρογεννήτου και συνέταξε το συγκεκριμένο ιστορικό έργο σε 4 βιβλία που εξιστορεί τα γεγονότα από το 813 έως το 886 μ.Χ. Έχει ιδιαίτερη αξία για το πέρασμα στη Μακεδονική Δυναστεία, μολονότι μεροληπτεί αρκετά υπέρ του Βασιλείου Α΄. Τα εξιστορούμενα έχουν σαφή διασύνδεση και με τις αντίστοιχες εξελίξεις στην εκκλησιαστική ιστορία της περιόδου.
ΕΚΔ. *Regum libri quattuor: Iosephi Genesii;* rec. A. Lesmueller-Werner et I. Thurn. (*CFHB* 14), Berlin/NY, 1978.

28. *Νικολάου Μυστικού Επιστολές.* Οι διάφορες επιστολές του Πατριάρχη Νικολάου Μυστικού αποτελούν μαρτυρίες για τις σχέσεις εκκλησιαστικής ρητορικής και πολιτικής θεωρίας, για τον ρόλο του Πατριαρχείου στα βυζαντινά και διεθνή πολιτικά πράγματα κατά τον 10ο αι. και πολλά άλλα.
ΕΚΔ. R. J. H. Jenkins/L. G. Westerink*, Nicholas I - Patriarch of Constantinople. Letters. Greek text and english translation*, Washington, 1973.

29. Λέων ΣΤ΄ ο Σοφός. Ο λόγιος αυτοκράτορας Λέων ΣΤ΄ (886-912) πέραν των Νεαρών (βλ. σχετικά) που εξέδωκε, έγραψε και άλλα έργα, τα οποία έχουν σημασία για εμάς. Αυτά είναι:

29.1. Ομιλίες σε εκκλησιαστικές εορτές. Πρόκειται για σώμα 42 Ομιλιών μεταξύ των οποίων και ο *Επιτάφιος Βασιλείου Α΄.* Οι ομιλίες αυτές ρίχνουν φως στις σχέσεις Εκκλησίας-Πολιτείας και στη διαμόρφωση ενός ισχυρού θεολογικού λόγου από την πολιτική εξουσία. Ειδικά ο *Επιτάφιος* επιτρέπει την εξαγωγή πληροφοριών για τον τρόπο με τον οποίο η δυναστεία των Μακεδόνων διαχειρίζεται τη μνήμη του ιδρυτή της.
ΕΚΔ. Επιτάφιος Βασιλείου Α΄ A. Vogt – I. Hausherr, Oraison funèbre de Basile I par son fils Léon VI le Sage, *Orientalia Christiana 26,1,* Roma, 1932. Οι υπόλοιπες Ομιλίες έχουν εκδοθεί σε πλειάδα επιμέρους δημοσιεύσεων, γενική επισκόπηση για τις οποίες βλ. στο Th. Antonopoulou, *The Homilies of the Emperor Leo VI*, Leiden/NY/Köln 1997, σσ. 24-34.

29.2. Ύμνοι. Ο Λέων έγραψε και εκκλησιαστικούς ύμνους, οι οποίοι μαρτυρούν τόσο για την προσωπικότητά του, όσο και για τη διείσδυση πολιτικών προταγμάτων στην εκκλησιαστική υμνολογία, όπως στην περίπτωση Ιδιομέλων στον Σταυρό, που έχει συγγράψει.

ΕΚΔ. Θ. Δετοράκη, Ἄγνωστοι Ὕμνοι Λέοντος ΣΤ΄ τοῦ Σοφοῦ, στό *Myriobiblos: Essays on Byzantine Literature and Culture*, edited by Theodora Antonopoulou, Sofia Kotzabassi and Marina Loukaki, Berlin/München/Boston, 2015, σσ. 131-142.

30. Κων/νος Ζ΄ Πορφυρογέννητος. Ο γιος του Λέοντος ΣΤ΄ του Σοφού (βλ. σχετικά) αυτοκράτορας Κωνσταντίνος Ζ΄ (905-959) υπήρξε ιδιαίτερα μορφωμένος λόγιος, ο οποίος, ζώντας μέσα στο κλίμα του «Βυζαντινού Εγκυκλοπαιδισμού» κατανοούσε την εξουσία ως συνάθροιση γνώσης, δημιουργώντας έναν κύκλο λογίων οι οποίοι έγραψαν χρονογραφικά έργα ή εγκυκλοπαιδικού τύπου βοηθήματα. Ο ίδιος έγραψε σημαντικά έργα, εκ των οποίων μας ενδιαφέρουν τα εξής:

30.1. Προς τον ίδιον υιόν Ρωμανόν (De administrando imperio). Πρόκειται για συνάθροιση ιστορικογεωγραφικών πληροφοριών, οι οποίοι εισάγουν την άσκηση εξουσίας και κυρίως της εξωτερικής πολιτικής. Είναι χρήσιμη για την εκκλησιαστική ιστορία στον βαθμό που κατανοούμε τη λειτουργία του κράτους και την πρόσληψη του διεθνούς περιβάλλοντος της εποχής του.

ΕΚΔ. Κείμ. Gyula Moravcsik, αγγλ. μετάφ. R. J. H. Jenkins, Washington,1967.

30.2. Έκθεσις Βασιλείου τάξεως (De cerimoniis). Εκτεταμένο έργο, το οποίο περιγράφει τις τελετές της αυλής στην Κωνσταντινούπολη. Έχει ιδιαίτερη σημασία για την εκκλησιαστική ιστορία για πολλούς λόγους: απεικονίζει τη διαμόρφωση, κυρίως από τους Μακεδόνες, «πολιτικής θεολογίας», η οποία διαμορφώνει και τις σχέσεις Εκκλησίας-κράτους, επιτρέπει την αξιολόγηση της επίδρασης του παλατιανού κοσμικού τυπικού στην εξέλιξη του εκκλησιαστικού τυπικού στην Κωνσταντινούπολη και χρησιμεύει ως υπόβαθρο για την κατανόηση επιμέρους ειδήσεων και πληροφοριών σε εκκλησιαστικά κείμενα, όπως βίους αγίων, ομιλίες κ.λπ.

ΕΚΔ. *Le livre des cérémonies – Constantini Porphyrogeniti Liber de cerimoniis,* sous la direction de Gilbert Dagron (†) et Bernard Flusin, Paris, 2020, με πολύ πλούτο στον σχολιασμό.

31. *Σύνοδος 920*. Είναι η σύνοδος η οποία παρήγαγε τον λεγόμενο Τόμο της Ενώσεως, ο οποίος έκλεισε το θέμα της λεγόμενης Τετραγαμίας του Λέοντος, με σημαντικές αποφάσεις για το πόσους γάμους μπορεί να συνάψει ένας χριστιανός και με ποιες προϋποθέσεις. Δεν σώζονται Πρακτικά παρά μόνο ο Τόμος και οι Επιβοήσεις στο τέλος της διαδικασίας.

ΕΚΔ. Mansi 18, 331-342. Το κείμενο του τόμου στο Melloni, *Decreta* IV/1, σσ. 44-51.

32. Συμεών Λογοθέτης και Μαγίστρος, *Χρονικόν*. Ο συγκεκριμένος Συμεών φαίνεται να ταυτίζεται με τον Συμεών Μεταφραστή (βλ. σχετικά), αλλά το *Χρονικόν* είναι μια επεξεργασία ανώνυμης «Επιτομής», που παραδίδεται άλλοτε επ' ονόματι Θεοδόσιου Μελιτηνού (βλ. σχετικά) και άλλοτε Λέοντα Γραμματικού (βλ. σχετικά), και βασίζεται σε παλαιό έργο του πατρικίου Τραϊανού μέχρι την περίοδο του Ιουστινιανού· συμπληρώθηκε διαδοχικά έως τη συνεισφορά του Συμεών που εκτείνεται έως το 842, ενώ υπάρχει και προέκταση έως το 948, η οποία χρησιμοποιεί τον Συνεχιστή Γεωργίου μοναχού.

ΕΚΔ. Χρησιμοποιείται η έκδοση του έργου του Λέοντος Γραμματικού (βλ. σχετικά) του I. Bekker.

33. *Συνεχιστής Θεοφάνους*. Πρόκειται για ένα εκτενές συλλογικό έργο που συνεχίζει τον Θεοφάνη (βλ. σχετικά), εκτείνεται σε 6 βιβλία και φθάνει περίπου στο 961. Βασίζεται στον Ιωσήφ Γενέσιο (βλ. σχετικά) και σε κάποια τμήματα στον Συμεών Λογοθέτη (βλ. σχετικά), αλλά τους υπερβαίνει. Είναι η σημαντικότερη πηγή μας για τα γεγονότα του 9ου και 10ου αιώνα, αλλά μεροληπτεί υπέρ του Βασιλείου Α΄ αμαυρώνοντας την προηγούμενη δυναστεία, ειδικά στο αυτοτελές ε΄ βιβλίο, το οποίο αφιερώνεται στον Βίο του Βασιλείου. Έχει μεγάλη σημασία, καθώς οι σχέσεις βασιλείας και εκκλησίας και τα αντίστοιχα εκκλησιαστικοπολιτικά και τα σχετικά πρόσωπα παίζουν σημαντικό ρόλο.

ΕΚΔ. I. Bekker, *Theophanes Continuatus, Ioannis Cameniata, Symeon Magister, Georgius monachus*, Bonnae, 1838. Νεώτερες εκδόσεις, *Chronographiae Quae Theophanis Continuati Nomine Fertur Libri I-IV: recensuerunt anglice verterunt indicibus instruxerunt* Michael Featherstone et Juan Signes-Codoñer, nuper repertis schedis Caroli de Boor adiuvantibus (*CFHB* 53, Berlin 2015, κείμενο και αγγλ. μετάφ.), Βίος Βασιλείου στο *Chronographiae Quae Theophanis Continuati Nomine Fertur Liber Quo Vita Basilii Imperatoris Amplectitur*, edited & translated into English by I. Ševčenko [*CFHB* 42] Berlin, 2011.

34. *Μηνολόγιον Βασιλείου Β΄*. Έργο με πλουσιότατες μινιατούρες, το οποίο περιέχει σύντομους βίους αγίων για λειτουργική χρήση, συγγραφέν μεταξύ 979 και 1000, αφιερωμένο στον αυτοκράτορα Βασίλειο Β΄. Είναι περισσότερο η χρήση και η λειτουργία του Μηνολογίου που το καθιστά σημαντικό ως πηγή, καθώς πρόκειται για μια αποφασιστική προσπάθεια συστηματοποίησης ενός Κωνσταντινουπολίτικου κύκλου αγίων στο λειτουργικό έτος.
ΕΚΔ. *PG*, 117, c. 19-614.

35. Συμεών ο Νέος Θεολόγος. Ο μεγάλος ασκητής και μυστικός θεολόγος, ο οποίος έζησε στην Κωνσταντινούπολη και μόνασε στις μονές Στουδίου και αγίου Μάμαντος και αργότερα στην Προποντίδα (957-1037), έγραψε ποικίλα έργα που έχουν σημασία για την εξέλιξη της θεολογικής σκέψης (π.χ. επίδραση Αρεοπαγιτικού έργου κ.λπ.), αλλά έχουν και αμιγώς ιστορικό ενδιαφέρον επειδή απευθύνονται στην κοινωνία της εποχής τους με τρόπο πρωτότυπο και λαϊκή γλώσσα. Έτσι, μπορούμε να μελετήσουμε καλύτερα τον εκκλησιαστικό βίο, την οργάνωση των μοναστηριών κ.λπ.:

35.1. Κατηχήσεις. Σημαντικά κείμενα που ζωντανεύουν τη διάδοση του χριστιανικού λόγου στην κοινωνία.
ΕΚΔ. B. Krivocheine/γαλ. Μετάφ. J. Paramelle, 1-5 [*SC* 96], Paris, 1963, 6-22, [*SC* 104], Paris, 1964, 23-36, [*SC* 113], Paris, 1965.

35.2. Κεφάλαια γνωστικά. Κείμενα που αφορούν περισσότερο την εμπειρία της άσκησης.
ΕΚΔ. J. Darrouzés/J. Neyrend, [*SC* 51], Paris, 1980[2].

35.3. Πραγματείες ηθικές και θεολογικές. Κι εδώ το ενδιαφέρον είναι η συνάντηση κοινωνίας και ευαγγελικού λόγου, με περιγραφές οι οποίες μας βοηθούν να κατανοήσουμε το ιστορικό πλαίσιο της Κων/λης στα τέλη του 10ου αιώνα.
ΕΚΔ. J. Darrouzés, Θεολ. 1-3, Ηθικές. 1-3, [*SC* 122], Paris, 1966, Ηθικές 4-15 [*SC* 129], Paris, 1967.

35.4. Ύμνοι. Περιγραφές των μυστικών εμπειριών του Συμεών σε γλώσσα η οποία είναι σχεδόν δημώδης. Η ποιητική του έχει αποτελέσει αντικείμενο ιδιαίτερης φιλολογικής έρευνας.
ΕΚΔ. Symeon Neos Theologos, A. Kambylis, *Hymnen: Einleitung Und Kritischer Text*, Berlin/NY, 1976.

35.5. Επιστολές. Στις επιστολές βρίσκουμε πληροφορίες για πρόσωπα και κυρίως συγκρούσεις που αφορούν την εκκλησιαστική οργάνωση της εποχής, τις αντιλήψεις για την ιερωσύνη και το χάρισμα κ.λπ.
ΕΚΔ. H. J. M. Turner, *The Epistles of St Symeon the New Theologian*, Oxford, 2009.

36. *Χρονικόν των παπών*. Απόσπασμα χρονικού (Περί των Παπών από του Χρονικού), το οποίο στην πραγματικότητα [ως Χρονικό εννοείται το Liber Pontificalis (βλ. σχετικά)] διαλαμβάνει την ιστορία των παπών για την περίοδο 891-929.
ΕΚΔ. I. Dujčev, Un frammento del Liber Pontificalis tradotto in greco, *Bullettino dell'Istituto storico italiano per il Medio Evo* 74, 1962, 213-226.

37. Αρέθας Καισαρείας, Επιστολές. Μαθητής του Φωτίου (850-μετά το 932) και Μητροπολίτης Καισαρείας, που προώθησε τη μελέτη των κλασικών γραμμάτων και υπομνημάτισε αρχαία κείμενα. Τα έργα του πληροφορούν για πρόσωπα και καταστάσεις της εποχής του.
ΕΚΔ. L. G. Westerink, *Arethae archiepiscopi Caesariensis Scripta Minora* I, II, Leipzig, 1968, 1972.

38. Κανονικό γράμμα Πατριάρχου Αντιοχείας Κυριακού προς τον Μάρκο Β΄ (799-819).
ΕΚΔ. Κείμ.- μετάφ. Herman Teule. "La lettre synodale de Cyriaque, patriarche monophysite d'Antioche (793–817)," *Orientalia Lovaniensia Periodica* 9 (1978), σσ. 121–40.

39. *Χρονικά Ευτυχίου (Said ibn Batriq).* Ο συγγραφέας (877-940) ήταν Μελχίτης (Χαλκηδόνιος Ορθόδοξος) που έγινε Πατριάρχης Αλεξανδρείας το 933 μ.Χ. Η *Χρονογραφία* του ξεκινά από κτίσεως κόσμου και φθάνει στην εποχή του επικεντρώνοντας στην ιστορία της Εκκλησίας Αλεξανδρείας. Επωφελούμενος από το τηρούμενο εκεί αρχείο παρέχει πολύ, απροσπέλαστο αλλαχόθεν, υλικό, καθώς και τα ονόματα των Πατριαρχών Αλεξανδρείας και Ιεροσολύμων για τα χρόνια που πέρασαν. Το έργο του συνεχίζει ο Yahia εξ Αντιοχείας (βλ. σχετικά).
ΕΚΔ. λατ. Μετάφ. *PG* 111, 907-1156. M. Breydy, *Das Annalenwerk des Eutychios von Alexandrien; ausgewählte Geschichten und Legenden kompiliert von Said ibn Batriq um 935 AD*, [CSCO 471–72], 2 τ., Louvain, 1985. Αραβικό κείμενο και γερμανική μετάφραση.

40. Σεβήρου Severus ibn al-Muqaffa, *Ιστορίαι Πατριαρχών Αλεξανδρείας*. Ο πολυγράφος επίσκοπος της el - Ashmunein (Hermopolis Magna, + 987) στην Άνω Αίγυπτο, ανάμεσα σε άλλα θεολογικά, αντιρρητικά έργα έγραψε και την πολύ σημαντική Ιστορία, η οποία βασίζεται σε προγενέστερο υλικό βιογραφιών των Πατριαρχών και συμπληρώνει τα Χρονικά του Ευτυχίου (βλ. σχετικά) στη γνώση της ιστορίας της χριστιανικής Αιγύπτου έως τον 10ο αιώνα.
ΕΚΔ. Evetts, B., ed. History of the Patriarchs of the Coptic Church of Alexandria I-IV. *PO*, τ. I.2, I.4, V.1 και X.5. Paris, 1906-1915.

41. Πατριάρχης Αλεξανδρείας Χριστόδουλος, *Κανόνες*. Ο Κόπτης πατριάρχης του 11ου αι. εξέδωκε *Κανόνες*, οι οποίοι αποτελούν σημαντική πηγή για την εκκλησιαστική ζωή της εποχής του.
ΕΚΔ. Christodoulos, Patriarch of Alexandria Canons, Edited and translated by O. H. E. Burmester. "The Canons of Christodoulos, Patriarch of Alexandria (A.D. 1047–1077)," *Le Muséon* 45 (1932), 51–84.

42. Γαβριήλ Β΄, ibn Turay, κανονικό έργο. Ο Κόπτης Πατριάρχης Αλεξανδρείας (1131-1145) κατέλιπε Κανόνες, κανονισμούς για κληρονομικά και Νομοκάνονα που απεικονίζουν τις ανάγκες και τη ζωή των Κοπτών χριστιανών στην Αίγυπτο του 12ου αι.
ΕΚΔ. Κανόνες (Α΄ συλλογή) κείμ.-μετάφ. O. H. E. Burmester. "The Canons of Gabriel ibn Turaik, LXX Patriarch of Alexandria (First Series)," *OCP* 1 (1935), 5–45. Β΄ Συλλογή κείμ.-μετάφ. O. H. E. Burmester. "The Canons of Gabriel ibn Turaik, LXX Patriarch of Alexandria," *Le Muséon* 46 (1933), 43–54. Περί κληρονομίας κείμ. – μετάφ. O. H. E. Burmester, "The Laws of Inheritance of Gabriel ibn Turaik LXX Patriarch of Alexandria," *OCP* 1 (1935), 315–27. Νομοκάνων κείμ. Antonios Aziz Mina, στο Le Nomocanon du patriarche copte Gabriel II ibn Turayk (1131–1145). 2 τ., Beirut, 1993.

43. Θεοφύλακτος Κων/πόλεως, *Επιστολή προς τον Βούλγαρο ηγεμόνα Πέτρο (927-966) για την αντιμετώπιση των Βογομίλων και θέματα βυζαντινοβουλγαρικών σχέσεων*.
ΕΚΔ. I. Dujcev, L'epistola sui Bogomili del Patriarca Costantinopolitano Teofilatto, *Studi e Testi 232*, Vaticano 1964, 63-91.

44. Λιουτπράνδος Κρεμώνας. Ήταν Επίσκοπος Κρεμώνας που έζησε τον 10ο αιώνα και στάλθηκε σε διπλωματικές αποστολές στην Κωνσταντινούπολη επί Κων/νου Πορφυρογεννήτου (βλ. σχετικά) και Νικηφόρου Φωκά. Περίφημος για την καταγραφή των πλέον αρνητικών εντυπώσεων από τη διαμονή του εκεί, αλλά χρήσιμων για την άντληση ιστορικών συμπερασμάτων. Τα έργα που μας ενδιαφέρουν είναι:

44.1. Antapodosis. Περιέχονται εντυπώσεις από την πρώτη του παραμονή στην Κωνσταντινούπολη.
ΕΚΔ. *PL* 136, 787-898

44.2. *Relatio de legatione Constantinopolitana*. Εντυπώσεις από τη δεύτερη (και πιο αρνητική) παραμονή του στη βυζαντινή αυλή επί Νικηφόρου Φωκά.
ΕΚΔ. *PL* 136, 909-938.

45. Γεώργιος μοναχός, *Συνεχιστής*. Σώζεται σε δύο παραλλαγές και φθάνει μέχρι την εξιστόρηση γεγονότων μέχρι το 948. Η σημασία του για τον ιστορικό είναι πιο περιορισμένη, επειδή ταυτίζεται με τον Συμεών Λογοθέτη (βλ. σχετικά), Θεοδόσιο Μελιτηνό (βλ. σχετικά) και Λέοντα Γραμματικό (βλ. σχετικά).
ΕΚΔ. I. Bekker, ό.π., σσ. 763-810, σσ. 810-924.

46. Λέων Διάκονος, *Ιστορία*. Έργο σε 10 βιβλία που πρέπει να συντάχθηκε περί το 992, εξιστορεί τα γεγονότα μέχρι το 976 περιλαμβάνοντας και κάποια γεγονότα από τη δράση του Βασιλείου Β΄ και επικεντρώνεται κυρίως στους πολέμους κατά των Αράβων.
ΕΚΔ. C. B. Hase, (ed.), *Leonis Diaconi Caloensis Historiae libri decem* [CSHB], Bonn, 1828.

47. Ανώνυμος Σικελιώτης, *Χρονικόν* (Cambridge). Έργο του 10ου αιώνα, το οποίο αφηγείται τα γεγονότα στη Σικελία από το 827 έως το 965 μ.Χ. Η περιοχή έχει ιδιαίτερη σημασία για την καθόλου εκκλησιαστική ιστορία λόγω μοναστικών εγκαταστάσεων, Αραβοκρατίας κ.λπ.
ΕΚΔ. G. Cozza-Luzi, ed. La cronaca siculo-saracena di Cambridge con doppio testo greco scoperto in codici contemporanei delle Bibliotheca Vaticana e Parigina. *Documenti per Servire alla Storia di Sicilia, Pubblicati e Cura della Società Siciliana per la Storia Patria*. Palermo, 1890 (4th ser, vol. 2).

48. *Πάτρια Κων/λεως*. Πρόκειται για πολυσυλλεκτικό έργο του 10ου αιώνα, το οποίο βασίζεται σε παλαιότερα χρονικά και ιστοριοδιφικά έργα (Ησύχιος) για να περιγράψει τα κτίσματα και τα καλλιτεχνήματα της Κωνσταντινούπολης, συνοδευόμενα από διηγήσεις και μύθους. Ακριβώς αυτή η συλλογή αφηγήσεων είναι ιδιαίτερα χρήσιμη για να γίνει κατανοητή η κατασκευή της εικόνας της Κωνσταντινούπολης και ο διαφοροποιούμενος ρόλος της και μέσα στην ίδια τη χριστιανική αντίληψη του ιερού χώρου, στην οποία η Κωνσταντινούπολη κατέχει έναν αδιαμφισβήτητο ρόλο.
ΕΚΔ. A. Berger, *Accounts of medieval Constantinople. The Patria*. Cambridge MA., 2013.

49. Λέων Συνάδων, *Επιστολαί.* Ο Λέων Μητροπολίτης Συνάδων υπήρξε πρεσβευτής του Βασιλείου Β΄ στον Όθωνα τον Γ΄ το 997-998 μ.Χ. και το επιστολάριό του περιέχει πολλές πληροφορίες για τις σχέσεις Ανατολής-Δύσεως, καθώς και προσωπογραφικά στοιχεία.
ΕΚΔ. J. Darrouzés, *Épistoliers byzantins du Xe s*. Paris, 1960, σσ. 165-210.

50. Κοσμάς ιερέας, *Κατά Βογομίλων*. Πρόκειται για λόγο Βούλγαρου ιερέα με πληροφορίες για την αίρεση αυτή.
ΕΚΔ. H. Ch. Puech – A. Vailliant, *Le traité contre les Bogomils de Cosmas le Prêtre*, Paris, 1945 (γαλλ. μετάφ.).

51. Λέων Γραμματικός, *Χρονογραφία.* Έργο το οποίο αφηγείται γεγονότα από κτίσεως κόσμου έως το 948 και βασίζεται στον Συμεών Λογοθέτη (βλ. σχετικά).
ΕΚΔ. I. Bekker, *Leonis Grammatici Chronographia*, Bonnae, 1842.

52. *Βίος Αγίου Νείλου Νέου του Rossano ή της Grottaferrata (910-1005)*. Ζώντας στο περιβάλλον του Όθωνα Γ΄ ίδρυσε την εν λόγω μονή με μεγάλη πορεία στον «ενδιάμεσο χώρο» των Ορθοδόξων της Ιταλίας. Επομένως, ο βίος του είναι πολύ σημαντική πηγή για την περιοχή αυτή σε αυτό το χρονικό πλαίσιο.
ΕΚΔ. R. L. Capra/I. A. Murzaku/D. J. Milewski ed. Transl. *The Life of Saint Neilos of Rossano*, Washington DC, 2018.

53. Χριστόφορος Μυτιληναίος, *Στίχοι*. Ο Χριστόφορος Μυτιληναίος (1000- μετά το 1050) είναι περίπου σύγχρονος του Ιωάννη Μαυρόποδος (βλ. σχετικά) και έζησε στο ίδιο πνευματικό κλίμα με εκείνον. Το έργο του αποτελούμενο από 145 ποιήματα με τίτλο «Στίχοι διάφοροι» αποτελεί, όμως, μια κάπως αντεστραμμένη εικόνα διότι περιέχει και σατυρικά ποιήματα, στιγματίζει ανήθικες συμπεριφορές (μεταξύ των οποίων και εκκλησιαστικών ανθρώπων), ενώ σε άλλες περιπτώσεις αφιερώνει στίχους σε αγίους. Είναι μια ενδιαφέρουσα πηγή για την καθημερινή ζωή τον 11ο αιώνα και για τον ρόλο τον οποίο παίζει η Εκκλησία μέσα σ' αυτή.
ΕΚΔ. E. Kurtz, *Die Gedichte des Christophoros Mytilenaios*, Leipzig, 1903.

54. Δημήτριος Κυζίκου, *Έκθεσις κατ' επιτομήν του των Ιακωβιτών δόγματος.* Έργο, το οποίο γράφτηκε από τον Μητροπολίτη Κυζίκου, πιθανόν κατ' εντολή του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Η΄ (1025-1028).
ΕΚΔ. *PG* 127, 879–884C (υπό το όνομα Φίλιππος Μονότροπος) κείμενο ακέφαλο και κολοβό. Αρχή και τέλος από τον Cod. Vat. gr. 712, δημοσιεύεται στο G. Ficker, *Die Erlasse des Patriarchen Alexios Studites*, Kiel, 1911, 22-23.

55. *Landulfus Sagax Historia Miscella*. Γραμμένη από μοναχό στην Καμπανία περί το 1000 διευρύνει και συνεχίζει την Historia Romana του Παύλου Διακόνου μέχρι την εποχή του Λέοντος Ε΄ (813-820).
ΕΚΔ. A. Crivellucci, *Landolfi Sagacis Historia Romana*, Roma, 1912-13.

56. Ηλίας Νισίβεως, *Χρονικόν*. Ο Ηλίας (975-1049) έγινε Μητροπολίτης Νισίβεως το 1008. Το έργο του ειδικά στο β΄ μέρος περιέχει πολλά στοιχεία εκκλησιαστικής ιστορίας για την Ανατολική Συρία έως την εποχή του.
ΕΚΔ. E. W Brooks, ed., *Eliae metropolitae Nisibeni opus chronologicum*, I [Translation], CSCO, v. 63; Script. Syri 23 Paris 1910, E. W. Brooks, EW/ J.- B. Chabot, *Eliae metropolitae Nisibeni opus chronologicum*, II (Text) CSCO, Script. Syri 24, Paris, 1910.

57. *Χρονικό Seert*. Πρόκειται για έργο Νεστοριανού συγγραφέα συνταγμένο περί τον 8ο ή τα μέσα 9ου αιώνα, αλλά με τμήματα τα οποία βασικά διασώζουν γεγονότα έως τον 6ο αιώνα· αποτελεί σημαντικότατη πηγή για την ιστορία του χριστιανισμού στη σασσανιδική Περσία.

ΕΚΔ. Scher, Addai (κείμ.-μετάφ.), Histoire nestorienne inédite: Chronique de Séert. Première partie. *PO,* 4.3 (1908), 5.2 (1910), του ιδίου Histoire nestorienne inédite: Chronique de Séert. Seconde partie. *PO*, 7.2 (1911), 13.4 (1919). Ph. Wood, *The Chronicle of Seert: Christian Historical Imagination in Late Antique Iraq*, Oxford, 2013.

58. Σύνοδος 1030. Οι αποφάσεις της συγκεκριμένης Ενδημούσας Συνόδου υπό τον Αλέξιο Στουδίτη, καταδίκασαν τον Συροϊακωβίτη Πατριάρχη και αποδέχθηκαν τη μεταστροφή στη χαλκηδόνια Ορθοδοξία άλλων τριών επισκόπων από τη Συρία, προαναγγέλλοντας αυστηρές διοικητικές ποινές για όσους παρέμεναν αιρετικοί (δηλαδή Συροϊακωβίτες), καθώς η βυζαντινή επικράτεια είχε φθάσει πλέον πάλι στη Δυτική Συρία μετά τον Βασίλειο Β΄. Το κείμενο είναι πολύ σημαντικό και για τις συνθήκες που περιγράφει και για τις λύσεις που προτείνει και για το μέλλον για τις σχέσεις κράτους και Εκκλησίας.
ΕΚΔ. Melloni, *Decreta* IV/1, σσ. 55-69.

59. Ιωάννης Μαυρόπους. Ο Ιωάννης Μαυρόπους (αρχές 11ου αιώνα – λίγο μετά το 1075) ήταν ένας πεπαιδευμένος δάσκαλος και Μητροπολίτης Ευχαΐτων, σύμβουλος του αυτοκράτορα Κων/νου Θ΄ Μονομάχου, ο οποίος έζησε σε μια εποχή σύγκλισης της πατερικής παράδοσης με την κλασική Ελληνική κληρονομιά (θεωρείται ότι αυτός συνέβαλε αποφασιστικά στην εορτή της κοινής μνήμης των Τριών Ιεραρχών). Τα έργα του φωτίζουν αρκετά αυτή τη συγκυρία στην ιστορία της Ορθόδοξης Εκκλησίας στο Βυζάντιο και αξιολογούνται τα εξής:

59.1. *Επιγράμματα.* Σύνολο από 99 επιγράμματα με πληροφορίες για πολιτικά και εκκλησιαστικά πρόσωπα, τον εαυτό του, την πνευματική κατάσταση και τη μοναστική ζωή της εποχής του.
ΕΚΔ. P. de Lagarde/J. Bollig, Iohannis Euchaitorum metropolitae quae in codice vaticano graeco 676 supersunt, *Abhandl, der historisch-philologischen Klasse der königlischen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen* 28 (1882) 1-51. Βλ και Α. Καρπόζηλος, *Συμβολή στη μελέτη του βίου και του έργου του Ιωάννη Μαυρόποδος*, Ιωάννινα, 1982, σσ. 55-106.

59.2. *Επιστολές*. Οι επιστολές του (77 εν συνόλῳ) απευθύνονται σε γνωστούς λογίους της εποχής, όπως τον Μιχαήλ Ψελλό, και φωτίζουν καίρια όχι μόνο τη ζωή και τη δράση του ιδίου, αλλά τη γενικότερη ατμόσφαιρα του 11ου αιώνα, τη θέση της Εκκλησίας μέσα στην τότε κοινωνία, τις σχέσεις θεολογίας και κοσμικής παιδείας, καθώς και πλήθος προσωπογραφικών στοιχείων.
ΕΚΔ. P. de Lagarde/J. Bollig, ό.π., σσ. 52-96.

59.3. *Κανόνες.* Σημαντικοί κανόνες που αποδίδουν το θρησκευτικό αίσθημα της εποχής.
ΕΚΔ. Επισκόπηση των εκδόσεων στο E. Follieri, The 'Living Heirmologion' in the Hymnographic Production of John Mauropus, Metropolitan of Euchaita, *Studies in Eastern Chant* 4, 1979, σσ. 54-75.

59.4. *Λόγοι.* Πρόκειται για σύνολο 12 Λόγων, οι οποίοι γράφτηκαν στο πλαίσιο θρησκευτικών εορτών στην Κωνσταντινούπολη ή στα Ευχάιτα και αποδίδουν την ευσέβεια, την καθημερινότητα και τη χρήση της παιδείας σε θέματα θεολογικά στις μέρες του.
ΕΚΔ. P. de Lagarde/J. Bollig, ό.π., σσ. 55-195.

60. Yahia εξ Αντιοχείας, *Χρονικόν.* Πρόκειται για Σύρο πολυΐστορα και γιατρό (+1088) του οποίου το *Χρονικόν* φθάνει έως το 1028 και περιέχει πλήθος από πληροφορίες που αφορούν και το Βυζάντιο, αλλά και τη χριστιανική Εκκλησία στη Μέση Ανατολή (μεταξύ άλλων και για τα γεγονότα της Συνόδου 1030, βλ.).
ΕΚΔ. *Histoire de Yahya-ibn-Sa'ïd d'Antioche continuateur de Sa'ïd-ibn-Bitriq*, ed. J. Kratchkovsky/A. Vasiliev, [*PO* 18], Paris, 1924.

61. Ιωάννου Σκυλίτζη, *Σύνοψις Ιστοριών*. Πρόκειται για ανώτερο υπάλληλο, ο οποίος έζησε τον 11ο αιώνα, σύγχρονο του Μιχαήλ Ψελλού, που συνεχίζει τον Θεοφάνη (βλ. σχετικά) για το διάστημα 811 έως 1057, ενώ σε κάποια χειρόγραφα φθάνει μέχρι το 1079, το οποίο είναι ιδιαίτερα πρωτότυπο για την περίοδο μετά τον Βασίλειο Β΄.
ΕΚΔ. I. Thurn, *Ioannis Scylitzae Synopsis historiarum* (*CFHB* 5), Berlin/NY, 1973.

62. Γεωργίου Κεδρηνού, *Σύνοψις Ιστοριών*. Χρονογραφία από κτίσεως κόσμου έως το 1057 με χαρακτήρα βασικά συμπιληματικό.
ΕΚΔ. I. Bekker, *Georgius Cedrenus* I-II, [*CSHB*], Bonnae, 1838-39.

63. Ιωάννης Ξιφιλίνος. Εκτός από διευθυντής των νομικών στην πρωτεύουσα και Πατριάρχης μετά το 1064, ο εκ Πόντου Ιωάννης Ξιφολίνος είχε αγιολογικό έργο.
ΕΚΔ. Ιωάννης Ξιφιλίνος (Πατριάρχης Κων/λεως Ιωάννης), Θαύματα Αγίου Ευγενίου Τραπεζούντος (*BHG* 610), ed. And English tr., J.O. Rosenqvist, The Hagiographic Dossier of St Eugenios of Trebizond in Codex Athous Dionysiou 154, *Acta Universitatis Upsaliensis, Studia Byzantina Upsaliensia 1* (Uppsala, 1996), 170–203; Διορθώσεις στο Ο. Λαμψίδη, Σχόλια και παρατηρήσεις. Α. στο χειρόγραφο D του κώδικα 154 Διονυσίου. Β. Στα αγιολογικὰ κείμενα Κ. Λουκίτη και Ι. Ξιφιλίνου, *Δωδώνη* 28, 1999, σς.7–53.

64. Μιχαήλ Ατταλειάτης, *Ιστορία.* Ιστορικό έργο του Ατταλειάτη, ο οποίος ήταν ανώτερος κρατικός υπάλληλος επί Νικηφόρου Βοτανειάτη και το οποίο καλύπτει τα έτη 1034-1079· είναι βασισμένο σε προσωπική γνώση και γραμμένο με κλασικό ύφος.
ΕΚΔ. I. Bekker, *Bonnae*, 1853.

65. Ιωάννου Σκυλίτζη, *Συνεχιστής.* Έργο που συνεχίζει τον Σκυλίτζη και φθάνει έως το 1079 στηριγμένο σε πηγές άλλων.
ΕΚΔ. I. Bekker, *Georgius Cedrenus*, II, ό.π., σσ. 641-744.

66. Νικηφόρος Βρυέννιος, *Ύλη Ιστορίας*. Αν και ανήκει στην επόμενη περίοδο, αυτή των Κομνηνών, ο πεπαιδευμένος κρατικός υπάλληλος Νικηφόρος Βρυέννιος, από αριστοκρατική οικογένεια, ο οποίος νυμφεύθηκε την Άννα Κομνηνή, ανέλαβε να εξιστορήσει τα γεγονότα της εποχής του μέχρι τον αυτοκράτορα Αλέξιο Α΄, αλλά τελικά η ιστορία του συμπεριέλαβε σε 4 βιβλία μόνο τα γεγονότα της περιόδου 1070-1079, στα οποία εμπλέκονται και εκκλησιαστικά πρόσωπα.
ΕΚΔ. P. Gautier, *Nicéphore Bryennios Histoire*, [*CFHB* 9], Bruxelles, 1975.

67. *Gesta Roberti Guiscardi (ή Wiscardi)*. Ο μοναχός Γουίλλιαμ της Απουλίας εξιστορεί την ιστορία της Α΄ Σταυροφορίας ως συμμετέχων και περιγράφει τα γεγονότα στην Ανατολή. Είναι απολύτως εχθρικός προς την Ανατολή και συνέβαλε στη διάδοση εχθρικών προτύπων στη Δύση.
ΕΚΔ. M. Mathieu, ed. and trans., *Guillaume de Pouille. La Geste de Robert Guiscard*, Palermo, 1961.

68. Μιχαήλ Ψελλός. Πολυτάλαντος φιλόσοφος, κρατικός υπάλληλος και σύμβουλος (1018-1078), σηματοδοτεί μια εποχή που στρέφεται στην κλασική παιδεία για να διατυπώσει ζητήματα σωτηρίας και δεν ικανοποιείται με την παλαιά στρατευμένη ευσέβεια. Τα σημαντικότερα έργα του, τα οποία ενδιαφέρουν την ιστορία του χριστιανισμού, είναι:

68.1. *Χρονογραφία*. Αποτελεί ένα σύνθετο κείμενο με αυστηρές έως εμπαθείς κρίσεις για τα πρόσωπα της εποχής του κυρίως στη βυζαντινή αυλή.
ΕΚΔ. Απόδοση στη νεοελληνική Β. Καραλής, τ. 2, εκδ. Άγρωστις, Αθήνα, 1992, 1996.

68.2. Λόγοι πανηγυρικοί, με ποικίλο υλικό και για την ιστορία.
ΕΚΔ. Orationes panegyricae. ed. George T. Dennis. Stuttgart/Leipzig, 1994.

68.3. *Λόγοι εορτολογικοί*, οι οποίοι δείχνουν την κατάρτισή του και την προσέγγιση της κοινωνίας.
ΕΚΔ. Orationes hagiographicae. ed. Elizabeth A. Fisher. Stuttgart/Leipzig, 1994.

68.4. *Επιστολές*. Συνολικά 550 επιστολές με πληθώρα στοιχείων για έριδες, θεσμούς και πρόσωπα της εποχής του, κάποια από τα οποία είναι εκκλησιαστικά, όπως ο Πατριάρχης Ιωάννης Ξιφιλίνος και ο Κωνσταντίνος Λειχούδης.
ΕΚΔ. Stratis Papaioannou, *Michael Psellus. Epistulae*, Berlin/Boston, 2019, 2τ.

69. Νικήτας Στηθάτος (+1090). Πνευματικό τέκνο του Συμεών Νέου Θεολόγου (βλ. σχετικά) με δική του αξιόλογη συγγραφική παραγωγή, τόσο στο επίκαιρο καινούριο θέμα των ημερών του, δηλαδή την αντιλατινική γραμματεία σε θέματα λειτουργικά και θεολογικά, όσο και σε ζητήματα πνευματικότητας και νηπτικής γραμματείας. Για την εκκλησιαστική ιστορία της περιόδου ξεχωρίζουν:

69.1. *Βίος Συμεών Νέου Θεολόγου*. Αποτελεί σημαντική ιστορική πηγή για την περίοδο και για τις σχέσεις μαθητή-δασκάλου.

ΕΚΔ. *Nicétas Stéthatos, Vie de Syméon le Nouveau Théologien*, trad. I. Hausherr/G. Horn, Un grand mystique byzantin. Vie de Syméon le Nouveau Théologien (949-1022) par Nicétas Stéthatos, [Orientalia Christiana vol. XII, no 45], Rome, 1928.

69.2. *Κεφάλαια και επιστολές*. Πρόκειται για μικρά έργα για ζητήματα πνευματικά και λειτουργικά, καθώς και για επιστολές, οι οποίες παρέχουν στοιχεία για χρονολογήσεις και ταυτίσεις με πρόσωπα της εποχής του.

ΕΚΔ. Nicétas Stéthatos, *Opuscules et lettres*, introduction, texte critique, traduction française et notes par J. Darrouzès [*SC*, 81], Paris, 1961.

69.3. *Κατά Αγιοκατηγόρων*. Σημαντικός λόγος που αποδίδει τη συζήτηση στην τότε εκκλησιαστική πραγματικότητα για το αν μπορούν να ανακηρύσσονται νέοι άγιοι, στον απόηχο της διαμάχης του Κωνσταντινουπολίτικου κλήρου με τον πνευματικό του πατέρα Συμεών τον Νέο Θεολόγο για την αγιοκατάταξη του δικού του πνευματικού πατέρα, Συμεών Ευλαβούς.

ΕΚΔ. Σ. Πασχαλίδη, Ο ανέκδοτος λόγος του Νικήτα Στηθάτου Κατά αγιοκατηγόρων και η αμφισβήτηση της αγιότητας στο Βυζάντιο κατά τον 11ο αιώνα, στο. Ε. Κουντούρα-Γαλάκη (επιμ.), *Οι ήρωες της Ορθόδοξης Εκκλησίας*, Αθήνα 2004, σσ. 493-518.

70. *Σύνοδος 1082*. Στην εποχή του αντινορμανδικού πυρετού επαναλαμβάνονται οι καταδικαστικές αποφάσεις του 1077 εναντίον του διαδόχου του Μιχαήλ Ψελλού, Ιωάννου Ιταλού για χρήση της φιλοσοφίας στο μυστήριο της πίστεως. Η καταδίκη του ενσωματώνεται και στο Συνοδικό της Ορθοδοξίας (βλ. σχετικά).

ΕΚΔ. Melloni, *Decreta* IV/1, σσ. 73-83.

71. *Ρωσσικό Πρωταρχικό Χρονικόν* (Νέστορος). Το πρώτο και βασικό κείμενο που καταγράφει την ιστορία των Ρως και αποτελεί τη βάση για την εθνική ιστοριογραφία και την παράδοση της Κιεβινής, κατ' αρχήν, Ρωσίας. Χρονολογείται από τον 12ο αι. και μεταγενέστερα, και έχει μεγάλη σημασία, όχι μόνο για τη ρωσική και τη βυζαντινή ιστορία, με την οποία, όπως και όλη η κιεβινή περίοδος, συνδέεται άρρηκτα, αλλά και για την εκκλησιαστική ιστορία, όχι μόνο για τα γεγονότα π.χ. του εκχριστιανισμού του Βλαδιμήρου (που πολλά είναι βασισμένα σε παλαιότερες παραδόσεις, καθώς το κείμενο είναι αρκετά συμπιληματικό στα παλαιότερα στρώματα), αλλά και για την πρόσληψη των γεγονότων από τους μεταγενέστερους, τον πολιτικό και ιδεολογικό ρόλο που παίζει το κείμενο κ.λπ.

ΕΚΔ. Με αγγλ. μετάφραση Cross, Samuel Hazard/O. P. Schabowitz Wetzo, *Russian Primary Chronicle, Laurentian Documents*, Translated and edited, Cambridge Ma., 1953.

72. *Μοναστικά Τυπικά*. Πρόκειται για κείμενα, τα οποία καταγράφουν τους κανόνες με τους οποίους θα ζει μια μοναστική κοινότητα, με βάση τις οδηγίες και τις κατευθύνσεις του ιδρυτή της. Όσο περνούν οι αιώνες, τα κείμενα αυτά γίνονται πιο εκτενή και λεπτομερειακά. Έχουν μεγάλη σημασία τόσο για την ιστορία του μοναχισμού, όσο και για την εξέλιξη της λαϊκής ευσέβειας και της λειτουργικής ζωής στο Βυζάντιο, καθώς και για τον ρόλο της πολιτείας ή της αριστοκρατίας, η οποία παρενέβαινε στη μοναχική ζωή με δωρεές και κτητορική δράση. Τα κυριότερα με χρονολογική σειρά είναι:

72.1. *Διαθήκη Θεοδώρου Στουδίτου* (βλ. σχετικά) του 826 μ.Χ. με οδηγίες για τη λειτουργία της Μονής Στουδίου.

ΕΚΔ. *PG* 99, 1813–24.

72.2. Ιωάννης Στουδίου, *Κανόνας Μονής*, με ανεπτυγμένες οδηγίες στο ίδιο μοναστήρι συνταγμένη το 842.

ΕΚΔ. Aleksej Dmitrievskij, *Opisanie liturgičeskich rykopisej*, vol. 1: Typika, pt. 1, Kiev, 1895, σσ. 224–38. Second recension [B]: Angelo Mai/J. Cozza- Luzi, *Nova patrum bibliotheca*, vol. 5, Rome, 1849, 111–25, ανατ. στο *PG* 99, c. 1704–20.

72.3. Διαθήκη Ευθυμίου για τις μονές Ψαμαθίων και Αγάθου, χρονολογούμενη το 917 μ.Χ.

ΕΚΔ. P. Karlin-Hayter, *Vita Euthymii Patriarchae CP*, Brussels, 1970, κείμ. σσ. 3–147 (Διαθήκη = κεφ. 23, σσ. 143–47).

72.4. Διαθήκη Ιωάννου Ρίλα, με το τυπικό της ομώνυμης βουλγαρικής μονής, συνταγμένη το 941 μ.Χ.

ΕΚΔ. Jordan Ivanov, *Sv. Ivan Rilski i negovijat monastir*, Sofia, 1917, σσ. 136–42.

72.5. Διαθήκη Παύλου νεωτέρου, για τη Μονή Παναγίας Στύλου και τη Μονή Λάτρου, συνταγμένη το 955 μ.Χ.

ΕΚΔ. Hippolyte Delehaye, Monumenta Latrensia hagiographica, στο Theodor Wiegand, *Milet, Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen*, vol. 3, pt. 1: Der Latmos, Berlin, 1913, σσ. 105–53. Η Διαθήκη βρίσκεται μέσα στη Laudatio S. Pauli junioris, σσ. 136–57, κείμ. σσ.152–53.

72.6. Διαθήκη Ιωάννου Ξένου, για τη Μονή Αντιφωνήτριας Μυριοκεφάλων Κρήτης (1031).

ΕΚΔ. Ν. Β. Τωμαδάκη, Ο άγιος Ιωάννης ο Ξένος και Ερημίτης εν Κρήτη (10ος-11ος αι.) *ΕΕΒΣ* 46 (1983-86), σσ.1-117.

72.7. Τυπικόν Γρηγορίου Πακουριανού. Πρόκειται για μοναστηριακό τυπικό στην ιδρυθείσα από τον Μέγα Δομέστικο Γρηγόριο Πακουριανό το 1083 κοντά στη Στενήμαχο (Backovo). Παρέχει σημαντικές πληροφορίες για τη λειτουργία του μοναχισμού και τις οικονομικές του λειτουργίες την εποχή εκείνη.

ΕΚΔ. S. Kauchtschischwili, *Typicon Gregorii Pacouriani, Georgica Scriptorum Byzantinorum. Excerpta ar Georgiam Pertinentia*, τ. 5, Thibilis, 1963

72.8. Κανόνας Μανουήλ, Επισκόπου Στρούμιτζας για τη Μονή Παναγίας Ελεούσας (1085-1106). Η μονή ενισχύθηκε αργότερα από τους Κομνηνούς αυτοκράτορες.

ΕΚΔ. Louis Petit, Le Monastère de Notre-Dame de Pitié en Macédoine, *IRAIK* 6 (1900), 1–153.

72.9. Διάταξη Μιχαήλ Ατταλειάτη (1077) για το πτωχοτροφείο στη Ραιδεστό και για τη Μονή Χριστού Πανοικτίρμονος στην Κωνσταντινούπολη.

ΕΚΔ. Paul Gautier, La diataxis de Michel Attaliate, *REB* 39 (1981), 5–143, with text at 17–130.

72.10. Κανόνες Νίκωνος Μαυρορείτου (1055-1060) και *Τυπικό Μονής Παναγίας Ροϊδίου*. Πρόκειται για μοναστήρια στην περιοχή της σημερινής Αλεξανδρέτας με μεγάλη εμπλοκή νόμων, κανόνων και Πατέρων. Έχει ενδιαφέρον όχι μόνο για τις διατάξεις, αλλά και για τον τρόπο θεμελίωσης.

ΕΚΔ. Vladimir Beneševic, *Taktikon Nikona Černogorca*, Petrograd, 1917, σσ. 22–67, σσ. 68-80.

72.11. Τυπικόν Μονής Ευεργέτιδος (1054-1070). Πρόκειται για περίφημη μονή στην Κωνσταντινούπολη με ιδρυτή τον Παύλο Ευεργετηνό.

ΕΚΔ. Paul Gautier, Le typikon de la Théotokos Évergétis, *REB* 40 (1982), 5–101.

72.12. Χριστόδουλος, *Κανόνες, Διαθήκη και Κωδίκελος για τη Μονή Αγ. Ιω. Θεολόγου Πάτμου* (1091, 1093 και 1093 αντίστοιχα). Περιέχει πολλές πληροφορίες για τη Μονή και γενικότερα για την περίοδο.

ΕΚΔ. F. Miklosich and F. Müller, *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, τ. 6, Vienna, 1890, 59–90.

72.13. Διαθήκες Γρηγορίου για τη Μονή Αγ. Φιλίππου Φραγάλων Σικελίας (α΄ 1096/97, β΄, γ΄ 1105) με ιδιαίτερο ιστορικό ενδιαφέρον επειδή βρίσκεται εκτός βυζαντινής επικράτειας.

ΕΚΔ. Vera von Falkenhausen, *Die Testamente des Abtes Gregor von San Filippo di Fragalà*, *HUS* 7 (1983), 174–195, κειμ. 191–94 (α΄ διαθήκη), Giuseppe Spata, *Le Pergamene greche esistenti nel Grande Archivio di Palermo* (Palermo, 1861), σσ. 197–214, κειμ. σσ.197–204 (β΄ διαθήκη), 211–13 (γ΄ διαθήκη).

73. Πατριαρχικά και άλλα ιδιωτικά έγγραφα

ΕΚΔ. Η βασική σειρά, η οποία έχει εκδοθεί με Regesten (καταγραφές) και περαιτέρω υπόδειξη αν υπάρχουν εκδόσεις, είναι η σειρά Les regestes des Actes du Patriarcat de Constantinople. Στη σειρά εμφανίζονται χρονολογικά τ. I: Les actes des Patriarches. Fasc. 2 (Les regestes de 715 à 1043), εκδ. V. Grumel, Constantinople, 1935. Fasc. 3 (Les regestes de 1043 à 1206), εκδ. V. Grumel, Paris, 1947. Επίσης, Νίκου Βέη, Η εν Κερασούντι μονή του Αγίου Επιφανίου και ο Μητροπολίτης Αλανίας Νικόλαος (Δύο έγγραφα των ετών 998 και 2 Μαΐου 1024), *Αρχείον Πόντου* 16 (1951), σσ. 255-262.

10.1.1.2. Πηγές σχετικές με τις σχέσεις Ανατολής-Δύσεως και το λεγόμενο Σχίσμα 1054

74. Λέοντος Θ΄ πάπα Ρώμης, *Επιστολή προς Μιχαήλ Κηρουλάριο*. Καταγγέλλει ειδήσεις για Ανατολικά έθιμα. Σημαντική πηγή για τις σχέσεις Ανατολής-Δύσεως την περίοδο του 1054.

ΕΚΔ. C. Will, *Acta Et Scripta Quae De Controversiis Ecclesiae Graecae Et Latinae Saeculo Undecimo Composita Extant*, Lipsia/Marburg 1861, σσ. 65-85.

75. *Επιστολή του ιδίου προς αυτοκράτορα Κωνσταντίνο Μονομάχο*. Διερευνά τη στάση του Αυτοκράτορα. Σημαντική πηγή ειδικά για τις σχέσεις του παπικού θρόνου προς τον βυζαντινό αυτοκράτορα την περίοδο του 1054.
ΕΚΔ. Will, *ό.π.*, σσ. 85-89.

76. *Επιστολή άλλη προς Μιχαήλ Κηρουλάριο*. Συνεχίζει την προηγούμενη επιστολή.
ΕΚΔ. Will, *ό.π.,* σσ. 89-92.

77. *Επιστολή προς Πέτρο Αντιοχείας.* Επιστολή που κοινοποιεί τα συμβάντα του 1054.
ΕΚΔ. Will*, ό.π.,* σσ. 168-171.

78. *Επιστολή Λέοντος Αχρίδος πρός Ιωάννην Τρανίας (Trani)*. Επιστολή που ανασκευάζει τα λατινικά έθιμα. Σημαντική πηγή για την κατανόηση των σχέσεων Ανατολής-Δύσεως στους μεικτούς πληθυσμούς της Κάτω Ιταλίας.
ΕΚΔ. Will, *ό.π.,* σσ. 51-64.

79. *Humbert a Silva Candida Commemoratio Brevis.* Το υπόμνημα του Ουμβέρτου που δείχνει τις δικές του απόψεις.
ΕΚΔ. Will, *ό.π.*

80. *Humberti Cardinali Dialogus.* Πρόκειται για υποτιθέμενη αναπαραγωγή δημόσιου διαλόγου στην Κωνσταντινούπολη για τις διαφορές Ανατολικής-Δυτικής Εκκλησίας (που αφορά κυρίως τελετουργικά θέματα, τα Άζυμα και το έγγαμο των ιερέων) με ανασκευή των απόψεων των Ορθοδόξων.
ΕΚΔ. Will, *ό.π.*, σσ. 92-126.

81. Νικήτα Αμαρτωλού, Λίβελλος κατά Λατίνων. Πολεμικό κείμενο κατά των λατινικών απόψεων της εποχής.
ΕΚΔ. Will, *ό.π.,* σσ. 126-136.

82. *Humberti responsio sive contradictio contra Nicetae libellum.* Απάντηση Ουμβέρτου προς Νικήτα.
ΕΚΔ. Will, *ό.π.*, σσ. 136-150.

83. *Humberti brevis et succ. commemoratio eorum, quae gesserunt apocrisiarii sedis apostolicae in regia urbe*. Υπόμνημα του Ουμβέρτου προς τη Ρώμη.
ΕΚΔ. Will, *ό.π.*, σσ. 150-152.

84. *Excommunicatio, qua feriuntur Michael Cerularius atque ejus sectatores*. Ο αφορισμός των Λατίνων
ΕΚΔ. Will, *ό.π.*, σσ. 153-154.

85. *Alia excommunicatio.* Άλλη εκδοχή.
ΕΚΔ. Will, *ό.π.*, σσ. 154.

86. *Απόφασις Συνόδου Κωνσταντινουπόλεως*. Η απάντηση προς τον αφορισμό των Λατίνων.
ΕΚΔ. Will, *ό.π.*, σσ. 155-168.

87. *Μιχαήλ Κηρουλάριος, Επιστολή Α΄ προς Πέτρο Αντιοχείας*, όπου περιγράφει τα διατρέξαντα τον Ιούνιο του 1054.
ΕΚΔ. Will, *ό.π.*, σσ. 172-184.

88. Μιχαήλ Κηρουλάριος, *Επιστολή Β΄ προς Πέτρο Αντιοχείας*. Συνεχίζεται η εξιστόρηση.
ΕΚΔ. Will, σσ. 184-188

89. Πέτρου Αντιοχείας, *Επιστολή προς Μιχαήλ Κηρουλάριο*. Πρόκειται για απαντητική επιστολή που συστήνει μετριοπάθεια και χρήση εκκλησιαστικής οικονομίας.
ΕΚΔ. Will, *ό.π.*, σσ189-204.

90. *Dominici patriarchi Veneti epistula ad Petrum Antiochiae*. Η άποψη του Πατριάρχη Βενετίας για τα γεγονότα, όπου προσπαθεί να αναβαθμίσει τη θέση του απέναντι στη Ρώμη.
ΕΚΔ. Will, *ό.π.*, σσ. 205-208.

91. Πέτρου Αντιοχείας, *Επιστολή προς Δομήνικο Grado*, όπου τον ευχαριστεί για τις ορθές τοποθετήσεις του, αλλά αρνείται να επικυρώσει στο θρόνο της Βενετίας «πατριαρχικά δίκαια» τα οποία παλαιόθεν έχουν απονεμηθεί σε πολύ συγκεκριμένους θρόνους.
ΕΚΔ. Will, *ό.π.*, σσ. 208-228.

92. *Θεοφύλακτος Αχρίδος Λίβελλος.* Τοποθέτηση του Θεοφύλακτου για τα ζητήματα.
ΕΚΔ. Will, *ό.π.*, σσ. 229-253.

93. Fragmentum disputationum adversus Graecos. Απόσπασμα πολεμικού κειμένου κατά Ελλήνων.
ΕΚΔ. Will, *ό.π.*, σσ. 254-259.

10.1.2 Άγραφες

94. Στο διάστημα αυτό η τέχνη, και ειδικά η εικονογραφική, αποτελεί θαυμάσια πηγή, διότι μας επιτρέπει να δούμε τις ιστορικές εξελίξεις στο θέμα της Εικονομαχίας. Έτσι, έχουμε μνημειακή ζωγραφική, βλ. Σ. Καλοπίση-Βέρτη, *Μνημειακή ζωγραφική της πρωτο- και μεσοβυζαντινής περιόδου (641-1204)*, Αθήνα 1985.

95. Σχετικά με την εικονοκλαστική τέχνη βλ. π.χ. R. Cormack, The Arts during the Age of Iconoclasm, στο A. Bryer/J. Herrin *Iconoclasm, Ninth Spring Symposium of Byzantine Studies, University of Birmingham, March 1975)*, Birmingham, 1977, σσ. 35-44.

10.2 ΔΕΥΤΕΡΕΥΟΥΣΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

10.2.1 Γενικά

Βλ. Φειδά, *Ιστορία*, τ. Α΄, σσ. 764-805, 885-970, τ. Β΄, σσ. 18-140. Δ. Μόσχου, *Ιστορία*, Jedin *KG* 31-61, 197-218, 462-484. *CHC* τ. Ε΄ Michael Angold (επιμ.), Eastern Christianity, Cambridge, 2006, ιδιαίτ. σσ. 46-85 και κατ' επιλογήν από άλλα σημεία και βιβλιογραφία. Επίσης,

Δ. 1. H.-D. Döpmann, *Die Ostkirchen vom Bilderstreit bis zur Kirchenspaltung von 1054*, [Kirchengeschichte in Einzeldarstellungen I/8], Leipzig, 1990.]

10.2.2 Πριν και κατά την Εικονομαχία: κράτος, Εκκλησία, κοινωνία

Δ. 2. M. V. Anastos M. V., The Ethical Theory of Images formulated by the Iconoclasts in 754 and 815, *DOP* 8 (1954), σσ. 151-160. Ασχολείται με τη συγκρότηση της εικονομαχικής θεολογίας και ανθρωπολογίας.

Δ. 3. Grabar, *L'Iconoclasme byzantin: Dossier archéologique*, Paris, 1957. Πρόκειται για παλαιά εργασία, η οποία ανοίγει τη συζήτηση για την αρχαιολογική αποτύπωση της Εικονομαχίας.

Δ. 4. P. Alexander, *The Patriarch Nicephorus of Constantinople: Ecclesiastical Policy and Image Worship in the Byzantine Empire*, Oxford, 1958. Παρά την παλαιότητά της είναι βασική μονογραφία για τον Νικηφόρο.

Δ. 5. S. Gero, *Byzantine Iconoclasm during the Reign of Leo III*, Louvain, 1973. Του ιδίου *Byzantine Iconoclasm During the Reign of Constantine V, with Particular Attention to the Oriental Sources*. Corpussco, 1977. Πρόκειται για παρουσίαση των γεγονότων με κριτική προσέγγιση των πηγών, στις οποίες περιλαμβάνει και Ανατολικές.

Δ. 6. Ελ. Κουντούρα-Γαλάκη, *Ο Βυζαντινός κλήρος και η κοινωνία των «σκοτεινών αιώνων» (εκδ. ΕΙΕ/Ινστιτούτου Βυζαντινών Ερευνών)*, Αθήνα, 1996. Καταδεικνύει ότι η Εικονομαχία ήταν σε μεγάλο βαθμό κίνηση του Κωνσταντινουπολίτικου κλήρου, ενώ η θεωρούμενη μεγάλη δύναμη των μοναστηριών δεν είχε πραγματική υπόσταση μέχρι τότε.

Δ. 7. Θ. Νικολάου, Συνέχεια των χριστολογικών ερίδων και μετά τη ΣΤ΄ Οικουμενική Σύνοδο, στο του ιδίου, *Η σημασία της εικόνας στο μυστήριο της οικονομίας*, μετάφ. Κ. Νικολακοπούλου, Θεσσαλονίκη 1992, σσ. 48-72. Αναδεικνύει ορθά τη θεολογική και μάλιστα τη Χριστολογική προϊστορία της Εικονομαχίας.

Δ. 8. Ilke Rochow, *Kaiser Konstantin V. (741-775), Materialien zu seinem Leben und Nachleben*, Frankfurt a. M., 1994. Στρέφει και πάλι το ενδιαφέρον στην κριτική αποκατάσταση των σχετικών με τον Κων/νο Ε.΄

Δ. 9. Ambr. Giakalis, *Images of the Divine: The Theology of Icons at the Seventh Ecumenical Council*, Leiden, 2005. Σύγχρονη και πλήρης παρουσίαση της θεολογίας της εικόνας με βάση τη Ζ΄ Οικ. Σύνοδο.

Δ. 10. L. Brubaker/J. Haldon, *Byzantium in the Iconoclast Era (ca 680-850): The Sources: An Annotated Survey*. Ashgate, 2001, των ιδίων, *Byzantium in the iconoclast era c. 680-850: a history*, Oxford, 2011. Από τα δύο αυτά έργα, το πρώτο συγκεντρώνει τις πηγές, ενώ το δεύτερο διατυπώνει την ιστορία κάπως ευσύνοπτα. Συλλογή πηγών η οποία βοηθά τον ερευνητή, παρά την «υπερ-κριτική» στάση σε ορισμένα σημεία, όπου διατυπώνεται η άποψη ότι όλη η σύλληψη της έννοιας «Εικονομαχία» είναι μια μεταγενέστερη -από τον 9ο αιώνα και μετά- κατασκευή.

Δ. 11. P. Lemerle, *Ο πρώτος βυζαντινός ουμανισμός*, μετάφ. Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Αθήνα, 1985 (α΄ έκδ. 1971). Βασικό έργο που αποδεικνύει την αναγέννηση της βυζαντινής παιδείας από τις δικές της δυνάμεις, μέσα από την αντιγραφή των χειρογράφων, των κέντρων παιδείας κ.λπ.

10.2.3 Το Σχίσμα Ανατολής και Δύσεως (για όλη την περίοδο)

Δ. 12. W. Norden, *Das Papsttum und Byzanz*, Berlin, 1903. Πρόκειται για το παλαιότερο έργο αναφοράς.

Δ. 13. B. Leib, Rome, *Kiev et Byzance à la fin du XIe siècle; rapports religieux des Latins et des gréco-russes sous le pontificat d'Urbain II*. Paris, 1924 (ανατ. NY 1968). Εργασία η οποία, μέσα από πηγαίο υλικό, συνεξετάζει και το Κίεβο μαζί με τη Ρώμη και το Βυζάντιο.

Δ. 14. Francis Dvornik, βλ. Κεφάλαιο 9.

Δ. 15. St. Runciman, *Δύση και Ανατολή σε Σχίσμα*, Αθήνα, 2008 (α΄ πρωτ. Έκδ. 1955).

Δ. 16. F. Tinnefeld, Michael I Kerullarios Patriarch von Konstantinopel (1043-1058), *JÖB* 39 (1989), 95-127. Κριτική ανακάθαρση της προσωπικότητας του Μιχαήλ Α΄.

Δ. 17. Axel Bayer, *Spaltung der Christenheit. Das sog. Morgenländische Schisma von 1054*, Köln/Weimar/Wien, 2002. Η νεότερη έρευνα γύρω από το 1054.

Δ. 18. H. Chadwick, *East and West: The making of a rift in the Church from the apostolic Times until the Council of Florence*, Oxford, 2003. Πρόκειται για πολύ αναλυτική και ισορροπημένη πραγμάτευση της σταδιακής αποξένωσης από την αρχή έως τον 15ο αιώνα.

Δ. 19. Ed. A. Siecienski, *The Filioque History of a Doctrinal Controversy Oxford Studies in Historical Theology*, Oxford, 2010.

Δ. 20. του ιδίου The Papacy and the Orthodox. *Sources and history of a debate*, Oxford, 2017.

Δ. 21. του ιδίου *Beards, Azymes, and Purgatory. The Other Issues that Divided East and West*, Oxford, 2023. Αυτή η τριλογία είναι η πιο σύγχρονη και πληρέστερη, ιστορικά αλλά και από πλευράς συστηματικής προσέγγισης και πηγαίου υλικού, πραγμάτευση της εξέλιξης του Σχίσματος Ανατολής-Δύσεως μέχρι σήμερα.

10.2.4 Η Ορθόδοξη Εκκλησία τον 9ο και 10ο αιώνα: Μοναχισμός και νικηφόροι αγώνες

Δ. 22. Ν. Ξ. Ελεόπουλος, *Η βιβλιοθήκη και το βιβλιογραφικόν εργαστήριον της Μονής των Στουδίου*, Αθήναι, 1967, με περιγραφή του τρόπου λειτουργίας και του όλου εγχειρήματος.

Δ. 23. J. Leroy, *Studitisches Mönchtum. Spiritualität und Lebensform*, Graz, 1969. Παλαιότερη παρουσίαση του πνεύματος του συνολικού εγχειρήματος.

Δ. 24. J. Turner, *St. Symeon the New Theologian and Spiritual Fatherhood*, Leiden/NY/Cologne, 1990. Βασική εργασία για την πνευματική πατρότητα και τις εξελίξεις τον 11ο αιώνα.

Δ. 25. Δ. Παπαχρυσάνθου, *Ο αθωνικός μοναχισμός*, Αθήνα, 1992. Βασικό πλέον έργο, τουλάχιστον για τη βυζαντινή περίοδο.

Δ. 26. Κ. Κορναράκης, *Η θεολογία των ιερών εικόνων κατά τον Όσιο Θεόδωρο τον Στουδίτη*, Αθήνα, 1998. Συνιστά σημαντική εργασία στην ελληνική βιβλιογραφία για τη β΄ φάση της Εικονομαχίας και τον ρόλο του Θεοδώρου Στουδίτη.

Δ. 27. Β. Τσίγκος, *Εκκλησιολογικές θέσεις του αγίου Θεοδώρου του Στουδίτου. Αυθεντία και πρωτείο, Θεσσαλονίκη*, 1999. Ομοίως σημαντική για το φλέγον ζήτημα του τονισμού του ρόλου του πάπα Ρώμης στη σύγκληση συνόδων από τον Θεόδωρο Στουδίτη.

Δ. 28. P. Hatlie, Spiritual Authority and Monasticism in Constantinople during the Dark Ages (650-800), στο J W Drijvers/J.W. Watt, (επιμ.) *Portraits of Spiritual Authority. Religious Power in Early Christianity, Byzantium & the Christian Orient*, Leiden, 1999, 195-227. Παρουσίαση της ανάπτυξης και της βαρύτητας της πνευματικής καθοδήγησης στο πριν διάστημα.

Δ. 29. Anton Bryer/Mary Cunningham, (επιμ.) *Mount Athos and Byzantine monasticism,* Aldershot, 1996. Πρόκειται για πολυπρισματικό συλλογικό τόμο για τη θέση που έχει το Άγιο Όρος στη φυσιογνωμία του βυζαντινού μοναχισμού.

Δ. 30. Ing. Dorfmann-Lazarev, *Armeniens et Byzantins à l΄ époque de Photius. Deux débats théologiques après le triomphe de l΄Orthodoxie*, Louvain, 2004. Εργασία που δείχνει τις προσπάθειες, τον 9ο αιώνα, να επανασυγκροτηθεί η Ορθοδοξία με νέες θεολογικές προσεγγίσεις, όπως με τους Αρμενίους.

10.2.5 Χριστιανισμός στην πολιτιστική άνοδο του 11ου και 12ου αιώνα. Δομές και θρησκευτικότητα

Δ. 31. Al. Kazhdan/Ann Wharton Epstein. *Αλλαγές στον βυζαντινό πολιτισμό κατά τον 11ο και τον 12ο αιώνα*, Αθήνα, 1997 (α΄ έκδ. 1985). Το βασικό εργαλείο για την κατανόηση της διαφοράς ανάμεσα στο μαχόμενο και στο «αριστοκρατικό» Βυζάντιο μετά τα μέσα του 11ου αιώνα.

Δ. 32. Δ. Κωνσταντέλος, *Βυζαντινή φιλανθρωπία και κοινωνική πρόνοια*, Αθήναι, 1983. Μακρά και τεκμηριωμένη εργασία που αναφέρεται ακόμα, συχνά.

Δ. 33. J. Gouillard, L΄ Hérésie dans l΄ empire byzantin des origines au XIIe siècle, *TM* I (1965), 299-324.

Δ. 34. Θ. Γιάγκου, *Νίκων ο Μαυρορείτης. Βίος -συγγραφικόν έργο - κανονική διδασκαλία*, Θεσσαλονίκη, 1991. Ασχολείται με την προσωπικότητα του Νίκωνος και τα επιτεύγματά του, κυρίως στο κανονικό έργο.

Δ. 35. Ελευθερία Παπαγιάννη, *Τα οικονομικά του έγγαμου κλήρου στο Βυζάντιο*, Αθήνα, 1986. Συνιστά σημαντική εργασία, η οποία ασχολείται με το σύγχρονο πρόβλημα της οικονομικής και κοινωνικής λειτουργίας του κλήρου στο Βυζάντιο, βασισμένη σε στοιχεία.

Κεφάλαιο 11

12ΟΣ – 13ΟΣ ΑΙΩΝΑΣ ΣΤΗ ΔΥΣΗ: ΤΟ ΑΠΟΓΕΙΟ ΤΟΥ ΠΑΠΙΣΜΟΥ

Σύνοψη

Καθώς ο παπισμός θα φτάσει σε βαθμό ύψιστης δύναμης και πλούτου στη Δύση και θα αντιμετωπίσει τα εσωτερικά του προβλήματα (με την ανάπτυξη συστήματος δικαίου, του Decretum Gratiani), θα επικρατήσει, επί του Γερμανού αυτοκράτορα, στην «έριδα περί περιβολής». Με τις Σταυροφορίες θα φανεί ότι επεκτείνει τον χριστιανισμό στην Ανατολή. Όμως η μεγάλη δύναμη θα φέρει κριτική εντός (μοναστικά τάγματα), όσο και εκτός (αιρετικές κινήσεις) της Εκκλησίας. Στο κεφάλαιο αυτό αναδεικνύονται οι πολυάριθμες χρονογραφικές και αφηγηματικές πηγές για τα γεγονότα, αλλά και οι εκδοτικές σειρές αρχείων με τις οποίες ο ερευνητής μπορεί να εργασθεί περαιτέρω. Σε πολλές περιπτώσεις παρατίθενται και αγγλικές (κυρίως) ή άλλες μεταφράσεις.

Προαπαιτούμενη γνώση

Δεν απαιτείται.

Συντομογραφίες

Συντμήσεις	Ανάλυση
AB	Analecta Bollandiana
ACO	Acta Conciliorum Oecumenicorum
AFP	Archivum Fratrum Praedicatorum
BZ	Byzantinische Zeitschrift
CCSL	Corpus Christianorum Series Latina
CHC	Cambridge History of Christianity, τ. 1-9
CSEL	Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum
CSCO	Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium
EO	Échos d´Orient
HUS	Harvard Ukrainian Studies
IRAIK	Izvestiia Russkago Archeologicheskago Instituta v Konstantinople
JECS	Journal of Early Christianity
JÖB	Jahrbücher der Österreichischen Byzantinistik
JTS	Journal of Theological Studies
Melloni, Decreta	Conciliorum Oecumenicorum Generaliumque Decreta, ed. A. Melloni et al. IV/1. The Great Councils of the Orthodox Churches Decisions and Synodika. From Constantinople 861 to Constantinople 1872, IV/2 The Great Councils of the Orthodox Churches Decisions and Synodika. From Moscow 1551 to Moscow, 2000, Turnhout, 2016
MGH	Monumenta Germaniae Historica
OCP	Orientalia Christiana Periodica
RHR	Revue de l' histoire des religions
PO	Patrologia Orientalis
REB	Revue des Études Byzantines
ROC	Revue d'Orient Chrétien
RSPhTh	Revue des Sciences philosophiques et théologiques
TM	Travaux et Mèmoires
VizVrem	Vizantinskij Vremenik
ZapANIst.fil	Zapiski imperatorskoj Akademii Nauk: Istoriko-filologiceskoe otdelenie = Mémoires de l'Académie impériale des Sciences des sciences de St.-Pétersbourg
ΕΕΒΣ	Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών
ΧΑΕ	Χριστιανική και Αρχαιολογική Εταιρεία
Jedin KG	H. Jedin (επιμ.), Handbuch der Kirchengeschichte τ. I-VII, Freiburg/Basel/Wien, 1985
Μόσχου, Ιστορία	Δ. Μόσχος, *Συνοπτική ιστορία του χριστιανισμού*, τ. Α΄. *Η πρώτη χιλιετία*, τ. Β΄. *Από το Σχίσμα έως τους νεώτερους χρόνους,* Αθήνα, 2014.
Φειδά, Ιστορία	Βλ. Φειδάς, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, τ. Α΄, Αθήναι, 2002, τ. Β΄ Αθήναι, 2002, τ. Γ΄ Αθήναι, 2014

11.1 Πηγες

11.1.1 Γραπτές

11.1.1.1. Εκκλησιαστικοπολιτικά γεγονότα

1. *Επιστολές*, πρακτικά και έγγραφα Αυτοκρατόρων και βασιλέων της περιόδου.
   Εκδ. Λοθάριος Γ΄ (1125 βασιλιάς/1135-1137 αυτοκράτορας), *MGH* DD, 8; *MGH* Const I. Βλ. επίσης για την Αγγλία H. C. W. Davis, *Regesta regum anglo-normannorum II (βασιλεία Ερρίκου Α΄ 1100-1135)*, ed. C. Johnson/H. A. Cronne, Oxford, 1956. Για τον Λουδοβίκο ΣΤ΄ (1108-1137) A. Luchaire, *Louis VI/, Annales de sa vie et de son regne*, Paris, 1890. Βλ. επίσης J. F. Bohmer, *Regesten des Kaiserreiches*, Frankfurt a. M. 1831, 108-23; K. F. Stumpf-Brentano, *Die Reichkanzler*, 2 τ., Innsbruck, 1868-72.

2. Σημαντικές συλλογές των επιστολών από επιμέρους συλλογές. Στη Reinhardsbrunner Briefsammlung σώμα 100 επιστολών, οι οποίες καλύπτουν συνολικά τον 12ο αιώνα από τη μονή της Θουριγγίας Reinhardsbrunn. Επίσης ομοίως και με τον κώδικα Udalrici με 395 κείμενα από το 634 έως το 1134.
   Εκδ. Peeck, *MGH* Ep. sel. 3 5 (1952), *Epistolae Wibaldi*, ed. P. Jaffé, Bibl. rer. germ., I, σσ. 76-616, *Codex Udalrici*, έκδ. P. Jaffé, ό,π., V, σσ. 17-469.

3. *Επιστολή Hildebert του Lavardin.*
   Εκδ. PL, 171; *Briefwechsel der heiligen Hildegard von Bingen* , ed. A. Fuhrkotter, Salzburg, 1965.

4. *Παπικές Επιστολές.* Ονωρίου Β΄ (1124-1130), Ιννοκεντίου Β΄ (1130-1143), Ανακλήτου Β΄ (αντίπαπα 1130-1138, περίοδος παπικού σχίσματος), Καιλεστίνου Β΄ (1143-1144), Λουκίου Β΄ (1144-1145), Ευγενίου Γ΄ (1145-1153), Αναστασίου Δ΄ (1153-1154), Αδριανού Δ΄ (1154-1159), Αλεξάνδρου Γ΄ (1159-1181), Λούκιου Γ΄ (1181-1185), Ουρβανού Γ΄ (1185-1187), Γρηγορίου Η΄ (1187), Κλήμεντος Γ΄ (1187-1191), Καιλεστίνου Γ΄ (1191-1198), Ιννοκεντίου Γ΄ (1198-1216). Η σημασία τους για τον ιστορικό είναι αυτονόητη, καθώς έχει πλήθος πληροφοριών για εκκλησιαστικοπολιτικά και θεολογικά θέματα, προσωπογραφικά στοιχεία κ.λπ. σε μια εποχή κολοφώνα για τον παπικό θρόνο.
   Εκδ. A. Potthast, *Regesta pontificorum romanorum inde ab 1198 ad 1304*, τ. I-II, Berlin 1874. (για τη συνέχεια αυτού του εκδοτικού προγράμματος το 1953 βλ. Κεφ. 13), Συγκεκριμένα στο Jaffé *Regesta* οι καταχωρίσεις 7182-9942. Ειδικότερα και σε μεμονωμένες εκδόσεις: Επιστολές Ονωρίου Β΄ *PL* 166, Ιννοκεντίου Β΄ *PL* 179, Ανακλήτου Β΄, *PL* 179, Καιλεστίνου Β΄ *PL* 179, Λουκίου Β΄ *PL* 179, Ευγενίου Γ΄, *PL* 180, Αναστασίου Δ΄ *PL* 188, Αδριανού Δ΄ *PL* 188, Αλεξάνδρου Γ΄ *PL* 200. Λουκίου Γ΄ *PL* 201, Ουρβανού Γ΄, Γρηγορίου Η΄ *PL* 202, Κλήμεντος Γ, *PL* 204, Καιλεστίνου Γ΄ *PL* 206, Ιννοκεντίου Γ΄ έργα *PL* 214-217, Register Innonzenz III, A. Potthast. *Liber censuum Romanae Ecclesiae* (φθάνει έως το 1192 από τον Cencius Savelli, Camerlengo της Curia και μετέπειτα πάπα Ονώριο Γ) εκδ. P. Fabre/L. Duchesne, 3 τ., Paris, 1889-92.

5. *Χρονικά του Monte Cassino*. Πρόκειται για μεγάλο χρονικό σε 4 βιβλία της ιστορικής μονής από την ίδρυσή της το 529 έως το 1138 μ.Χ. γραμμένο από τον Λέοντα Όστιας (1046–c.1116) και τον Πέτρο Διάκονο (1115–1131) με προφανή σημασία για την Εκκλησιαστική Ιστορία.
   Εκδ. G. H. Pertz, *MGH* SS τ 19, Hannover, 1866.

6. *Χρονικά του Marbach*. Αποτελεί χρονικό της συγκεκριμένης Αυγουστινιανής μονής στην Αλσατία που καλύπτει τα έτη 1189-1200 και βρίσκεται σ' ένα ευρύτερο κείμενο στο οποίο τα γεγονότα εξιστορούνται έως το 1240. Προφανής είναι η σημασία τους για την Εκκλησιαστική Ιστορία.
   Εκδ. H. Block, *MGH* SS rer. Germ, Berlin, 1907.

7. *Gesta Treverorum (Πράξεις Τρεβηρίων)*. Συνιστά σημαντική συλλογή από ιστορίες, διηγήσεις, επιστολές, αρχειακό υλικό κ.λπ., το οποίο αφορά την αρχιεπισκοπή του Trier από τον 12ο αιώνα έως το 1794 όπου καταργήθηκε, συνταγμένη εκεί στη μονή του Αγίου Ματθία. Αυτονόητα σημαντικό έργο για την Εκκλησιαστική ιστορία ολόκληρης της περιοχής.
   Εκδ. *MGH* SS, 24, 384-90, Νεότερη έκδοση Zenz, Emil (κείμ. – γερμ. μετάφ.), *Die Taten der Trierer. Gesta Treverorum*, 8 τ., Trier,1955-1962.

8. *Χρονικά του Pegau.* Διαλαμβάνει τα γεγονότα, τα οποία αφορούν την ιστορία του Βενεδικτινικού Αββαείου του Αγίου Ιακώβου στο Pegau της Σαξωνίας από το 1156, με προφανή σημασία για την ιστορία του μεσαιωνικού χριστιανισμού στην ευρύτερη περιοχή. Είναι μέρος και άλλων χρονικών, όπως του Παγκοσμίου Χρονικού του Ekkehard του Aura και του Χρονικού Gozecense.
ΕΚΔ. Annales Pegavienses et Bosoviences, ed. G. H. Pertz, *MGH* SS 16, Hannover, 1859, σσ. 232-270.

9. *Χρονικό της Laon*. Πρόκειται για παγκόσμιο Χρονικό από κτίσεως κόσμου συνταγμένο περί το 1219 στο μοναστήρι του Αγίου Μαρτίνου της Λαόν, βασιζόμενο σε παλαιούς εκκλησιαστικούς ιστορικούς Ευσέβιο, Ιερώνυμο κ.λπ., με ιστορική αξία περισσότερο για τα έτη 1169-1219.
ΕΚΔ. *Chronicon universale nyAnonymi Laudunensis*, ed. Al. Cartellieri/Wolf Stechele, Leipzig/Paris, 1909.

10. *Πράξεις Αγίας Λουκίας*. Αποτελεί αγιολογικό έργο για την ομώνυμη αγία.
ΕΚΔ. Tino Licht, εκδ. Sigebert von Gembloux († 1112): *Acta sanctae Luciae*, Heidelberg, 2008.

11. Florence εκ Worcester (+1118), *Chronicon ex chronicis*. Εκτείνεται έως το 1117 αλλά έως το 1082 αντιγράφει τον Marianus Scotus (βλ. σχετικά). Από συνεχιστές εκτείνεται έως το 1141 και 1295. Θεωρείται από τις πρώτες προσπάθειες στην Αγγλία για τη συγγραφή Χρονικού από κτίσεως κόσμου. Συνιστά σημαντική πηγή για την εκκλησιαστική ιστορία.
ΕΚΔ. McGurk, P., ed. *The Chronicle of John of Worcester, III: Annals from 1067 to 1140*, Oxford, 1998.

12. Otto του Freising (1114-1158): *Έργα.* Ήταν Κιστερσιανός μοναχός που αργότερα έγινε επίσκοπος στην ιστορική επισκοπή του Freising συμμετείχε στη Β΄ Σταυροφορία και έζησε ένα διάστημα στην Παλαιστίνη. Τα δύο έργα του έχουν μεγάλη σημασία για την πολιτική αλλά και την εκκλησιαστική ιστοριογραφία της εποχής του.

12.1. *Chronica sive historia de duabus civitatibus*. Πρόκειται για μια σημαντική και αξιόπιστη αφηγηματική πηγή. Εκτείνεται έως το 1146, αλλά συνεχίστηκε έως το 1209.
ΕΚΔ. A. Hofmeister, *MGH* SS rer. Germ. Berlin, 1912[2].

12.2. Φρειδερίκος Α΄, *Πράξεις* (Gesta Friderici I lmperatoris). Ο Φρειδερίκος Α΄ Μπαρμπαρόσσα (1122-1190) βρέθηκε και στην Ανατολή και η ιστορία του έχει και σημασία για εκείνη.
ΕΚΔ. A. Schmidt/F. J. Schmale, *Otto von Freising und Rahewin, Die Taten Friedrichs oder richtiger Cronica*, Darmstadt, 1965.

13. *Χρονικό του Lauterberg (Chronicon Montis Sereni)*. Αναφέρεται στα γεγονότα γύρω από τη μονή Wettin από 1124 έως το 1225 μ.Χ. Παρουσιάζει ενδιαφέρον για τις συγκρούσεις γύρω από τις διεκδικήσεις σχετικά με οικογενειακά μοναστήρια του Μεσαίωνα και άρα σχετικό με την κοινωνική διάσταση της εκκλησιαστικής ζωής.
ΕΚΔ. *MGH* SS, 23, σσ. 138-226.

14. *Χρονικά του Paderborn*. Πηγή χαμένη σήμερα που ανασυστήνεται από άλλα κείμενα και αφορά το διάστημα 744-1144.
ΕΚΔ. P. Scheffer-Boichorst, *Annales Patherbrunnenses. Eine verlorene Quellenschrift des 12. Jahrhunderts aus Bruchstücken wiederhergestellt*, Innsbruck, 1870, σσ. 92-182.

15. *Πράξεις Μαγδεμβούργειων αρχιεπισκόπων (Gesta archiepiscoporum Magdeburgensium)*. Περιέχει πεπραγμένα των αρχιεπισκόπων του Μαγδεμβούργου από το 968 έως το 1142, οπότε αναδιαμορφώθηκε και συνεχίστηκε μέχρι το 1513. Έχει αξία ως πηγή εκκλησιαστικής ιστορίας για αυτή την περιοχή σε όλο το Μεσαίωνα.
Εκδ. W. Schum *MGH* SS, 14, Berlin 1883, 361-484. Γερμανική μετάφραση στο Magdeburger Bischofschronik, hrsg. v. E. W. Peters/H. Michaelis, Dösel, 2006

16. *Πράξεις Λεοντιανών επισκόπων (Gesta pontificum Leodiensium)*.Είναι συνταγμένα το 1251, πεπραγμένα των επισκόπων του Lüttich από την εποχή του Theoduinus/Dietwin (1048-1075) έως το 1247, ως συνέχεια των παλαιότερων Gesta episcoporum Tungrensium, Traiectensium et Leodiensium (auctore Herigero) των Heriger, του Lobbes και Anselm του Lüttich.
ΕΚΔ. J. Heller, *MGH* SS, 25, Berlin, 1880, 14-129.

17. *Βίοι του Όθωνος Bamberg*. Ο ιεραπόστολος Όθων (1061-1139) έγινε επίσκοπος του Bamberg και ανακηρύχθηκε άγιος το 1189. Οι τρεις βίοι του απεικονίζουν τις συνθήκες και τον ρόλο των επισκόπων στην κοινωνία στα μέσα του 12ου αιώνα.
ΕΚΔ. *MGH* SS, 12, Hannover 1856, 746-902.

18. *Αυτοκρατορικό Χρονικό (Kaiserchronik)*. Αφηγείται πολιτικά γεγονότα στον Γερμανικό χώρο έως το 1147 αλλά και με διαστάσεις εκκλησιαστικοπολιτικές.
ΕΚΔ. E. Nellmann, *Die Reichsidee in deutschen Dichtungen der Salier- und frühen Stauferzeit. Annolied-Kaiserchronik-Rolandslied- Eraclius*, Berlin, 1963.

19. Robert της Auxerre (1156-1212), *Chronologia*. Πρόκειται για Χρονικό από κτίσεως κόσμου που φθάνει έως το 1211 (με πρωτότυπο χαρακτήρα για το διάστημα 1181-1211). Συνεχίστηκε ως το 1228. Συνιστά σημαντική πηγή για τα γεγονότα των αρχών του 13ου αιώνα.
ΕΚΔ. O Holder-Egger, *MGH* SS 26, Berlin, 1882.

20. Ματθαίος Παρισίων (+1260), *Chronica maiora.* Αποτελεί Χρονικό του Βενεδικτίνου μοναχού από κτίσεως κόσμου που φθάνει μέχρι το 1259 και προσθέτει αυτούσιες πηγές στο Liber Additantentorum.
ΕΚΔ. H. R. Luard, London, 1872-1884, 7 τ.

21. Ανώνυμος, *Flores temporum*. Από τον 8ο αιώνα έως το 1292. Από συνεχιστές εκτείνεται έως το 1349.
ΕΚΔ. O. Holder-Egger, *MGH*, SS 24, Berlin, 1879.

22. *Σαξωνικό Χρονικό (Annalista Saxo)*. Γράφτηκε στη δημώδη γλώσσα ανάμεσα σε 1230 και 1240. Περιέχει σημαντικά γεγονότα για τη Σαξονία έως το 1139.
ΕΚΔ. *MGH* SS, 6, Hannover, 1844, 553-777.

23. *Primera cronica general de Espana*. Φθάνει μέχρι το 1252. Το πρώτο μεγάλο ισπανικό χρονικό, γράφτηκε στην ισπανική λαϊκή γλώσσα με πληροφορίες και για την εκκλησιαστική ζωή.
ΕΚΔ. R. M. Pidal, *Primera cronica general estoria de Espana que mando componer Alfonso el Sabio y se continuaba bajo Sancho IV en 1289*, τ. 1-2, Madrid, 1906.

24. *Chronica*, S. Petri Erfordensis. Αφορά κυρίως την περιοχή της Γερμανίας και ειδικά την Ερφούρτη γραμμένο στο τοπικό αρχαίο βενεδικτινικό μοναστήρι και εξιστορεί γεγονότα από το 1208 έως το 1355. Η ιστορία του σχετίζεται άμεσα και με την εκκλησιαστική ιστορία.
ΕΚΔ. O. Holder-Egger, *MGH* SS, 30/1, Hannover, 1870, 335-457.

25. *Βασιλικό Χρονικό της Κολωνίας (Chronica Regia Coloniensis)*. Χρονικό, το οποίο συντάχθηκε περί το 1177 στο Siegburg και κατόπιν στην Κολωνία και διαλαμβάνει τα έτη 576 έως 1202, και στοχεύει κυρίως στην εξιστόρηση της ζωής και δράσης των αυτοκρατόρων (μεταξύ των οποίων και βυζαντινών) καθώς και Φράγκων βασιλέων (εξού και το επίθετο «βασιλικό») και περιέχει ενδιαφέρουσες μοναδικές πληροφορίες για τη Β΄ Σταυροφορία.
ΕΚΔ. G. Waitz, *MGH* SS rer. Germ. Berlin, 1880.

26. *Βίος Αδαλβέρτου Τρεβήρων (Vita Adalberonis archiepiscopi Trevirensis)*. Μέρος πεπραγμένων Τρεβήρων (Gesta Trevirorum, βλ. σχετικά).
ΕΚΔ. *MGH* SS, 8, Hannover, 1848, 243-60.

27. *Grand chroniques de France*. Γραμμένο από τους μοναχούς του αγ. Διονυσίου σταδιακά από τον 13ο αι. αρχίζει με την καταγωγή των Γάλλων από τους Τρώες και φθάνουν στο 1515 (Λουδοβίκος ΙΒ΄).
ΕΚΔ. J. Viard, *Les grandes chroniques de France*, Paris, 1920-1953, 10 τ.

28. Saxo Grammaticus, *Gesta Danorum*. Φθάνει μέχρι το 1185 και διαλαμβάνει ιστορία των Σκανδιναβικών χωρών.
ΕΚΔ. J. Olrik/H. Raeder/F. Blatt, *Saxonis gesta Danorum*, Κοπεγχάγη, 1931-57, 2 τ.

29. *Βραχέα Χρονικά Annales maximi Colonienses*. Αναφέρεται σε γεγονότα της περιοχής Κολωνίας που φθάνουν μέχρι τον 12ο αι. και συνεχίστηκε έως το 1249.
ΕΚΔ. G. Waitz, *MGH*, SS. ad us. schol. Berlin, 1880.

30. Caffaro, *Χρονικά της Γένοβας*. Κείμενο, το οποίο διαλαμβάνει τα γεγονότα 1099-1174.
ΕΚΔ. L. T. Belgrano, 1890, *Fonti per la storia d'Italia, 11*.

31. Ρομουάλδου του Salerno, *Χρονικό* σχετικά με το Σαλέρνο που φθάνει έως το 1178.
ΕΚΔ. C. A. Garufi, SS Rer. Ital. (2d ed. 1935), *MGH* SS, 19, Leipzig, 1918, 398-461.

32. Αλεξάνδρου Τελέσιου, *De rebus gestis Rogerii Siciliae regis*. Εξιστορεί τα γεγονότα στο βασίλειο της Σικελίας έως to 1136. Έχει μεγάλη σημασία δεδομένου ότι στο βασίλειο ζουν Ανατολικοί και Δυτικοί χριστιανοί και φωτίζονται κρίσιμες πτυχές της πολιτικής του Ρογήρου απέναντί τους.
ΕΚΔ. G. Del Re, *Cronisti e scrittori sincroni napolitani*, 1, Naples 1845. Επίσης, M. Reichenmiller, Bisher unbekannte Traumerzählungen Alexanders von Telese, *Deutsches Archiv*, 19 (1963), 339-352.

33. Φάλκωνος του Benevento, *Χρονικό*. Σημαντικό για τα γεγονότα του 12ου αιώνα στην περιοχή.
ΕΚΔ. ό.π.

34. Πέτρου Διακόνου, *Χρονικά Μονής Κασίνο (Chronica monasterii Casinensis)*. Σημαντική πηγή, η οποία εξιστορεί τα γεγονότα έως το 1139.
ΕΚΔ. *MGH* SS, 7, Hannover, 1891, 574-844. *PL* 183, 479-978.

35. *Χρονικά της Πίζας. Annales Pisani*. Έργο του Bernardo Maragone βασισμένο στο παλαιότερο Chronicon Pisanum 688-1136, το οποίο περιγράφει κυρίως τα κατορθώματα των Πιζάνων στην Α΄ Σταυροφορία, ενώ προστίθενται τα γεγονότα έως το 1136..
ΕΚΔ. *MGH* SS, 19 Hannover/Leipzig, 1918, 236-66.

36. Χρονικά του Ceccano.
ΕΚΔ. *MGH* SS, 19 Hannover/Leipzig 1918, 275-302.

37. *Annales Gadenses*. Αφορούν 1296-1310, διαμάχες του γαλλικού στέμματος με τους ευγενείς της Φλάνδρας με εμφανή και την εκκλησιαστική διάσταση.
ΕΚΔ. F. Funk-Brentano, Paris 1896, H. Johnstone, London, 1951.

38. *Αγγλοσαξωνικά Χρονικά*.Φθάνουν μέχρι το 1154. Υπάρχουν πολλές παράλληλες εκδοχές.
ΕΚΔ. C. Plummer – J. Earle, *Two of the Saxon Chronicles parallel*, Oxford, 1892-1899, τ. 2.

39. *Πράξεις Στεφάνου (Gesta Stephani)*. Εκτείνονται έως το 1154.
ΕΚΔ. R. Howlett, *Chronicles of the Reigns of Stephen, Henry II and Richard I, III*, Rolls Series, 82, London, 1884. Text, translation, and commentary by K. R. Potter, Nelson's Medieval Texts, London, 1955.

40. William του Newburgh, *Historia rerum anglicarum*. Έργο του Αυγουστινιανού μοναχού (1136-1198) και Άγγλου ιστορικού,το οποίο εκτείνεται έως το 1198 περιλαμβάνοντας και εκκλησιαστικά γεγονότα.
ΕΚΔ., ό. π., τ. 1.

41. Henry of Huntingdon, *Historia Anglorum*. Ιστορία της Αγγλίας που εκτείνεται έως το 1154. Συνεχίστηκε αργότερα από τον Ροβέρτο του Torigni (βλ. σχετικά).
ΕΚΔ. T. Arnold, Rolls Series, 74, London, 1879.

42. Ροβέρτου του Torigni, *Χρονικό του Νορμανδού μοναχού* (1110-1186), ο οποίος ολοκλήρωσε το χρονικό, το οποίο είχαν συνθέσει προγενέστερα (Gesta Normannorum Ducorum) για τα γεγονότα του κοινού χώρου μεταξύ Γάλλων και Άγγλων φθάνοντας την εξιστόρηση έως τη βασιλεία του Ερρίκου Α΄ (1100-1135).
ΕΚΔ. W. Stubbs, ό.π., τ. 4.

43. Ιωάννης του Salisbury, *Historia Pontificalis*. Εκτείνεται έως το 1152 με προφανή σημασία για την ιστορία του χριστιανισμού κατά τη μεταβατική αυτή εποχή προς τον νέο παπισμό.
ΕΚΔ. R. L. Poole, with translation and commentary, ed. M. Chibnall, *Nelson's Medieval Text*, London, 1956.

44. Vita Ludovici Grossi von Suger von Saint-Denis. Ο ηγούμενος της Βενεδικτινικής Μονής του Αγ. Διονυσίου (1081-1151) έγραψε τον βίο του Λουδοβίκου του ΣΤ΄ Παχύ το 1142, ως ενός εθνικού ηγέτη των Γάλλων.
ΕΚΔ. H. Waquet, *Vita Ludovici cognomine Grossi*, Paris, 1964, αγγλ. μετάφ. Sugar, *The deeds of Louis the Fat* trans. R. Cusimano/J. Moorhead, Washington DC, 1992.

45. Historia pontificum et comitum Engolismensium.
ΕΚΔ. J. Boussard, Paris, 1957.

46. *Χρονικό του Morigny*. Εκτείνεται έως το 1147.
ΕΚΔ. A. Duchesne, *PL,* 180, 131-76.

47. *Gesta episcoporum Cameracensium* Περί τα μέσα 11ου αι., συνεχίστηκε έως 1179 μ.Χ. Συνιστά έργο σημαντικό για την ιστορία των Κάτω Χωρών.
ΕΚΔ. G. Waitz, *MGH* SS 19, Berlin, 1883.

48. Χρονικά του αυτοκράτορα Αφόνσου (Chronica Adefonsi Imperatoris) που εκτείνονται έως το 1147.
ΕΚΔ. H. Flórez, *Espana Sagrada*, 21, σσ. 320-409, Rep Font, I, σ. 254.

49. *Historia Compostelana*. Χρονικό, το οποίο πραγματεύεται τα πεπραγμένα του αρχιεπισκόπου Diego Gelmírez της Compostela και καλύπτει την περίοδο 1100 έως 1139 στην περιοχή της Καστίλλης.
ΕΚΔ. Henrique Florez, *Historia Compostelana*, Madrid, 1765, ενσωματωμένη στην Espana Sagrada τ. 20, (1791) και κατόπιν στην *PL* 170, 889-1236.

50. Χρονικά Δανίας-Σουηδίας 900-1400
ΕΚΔ. S. Axelson, *Sverige i Dansk annalistik 900-1400*, Stockholm, 1958.

51. Κείμενα σχετιζόμενα με την ιστορία των Κιστερσιανών από το 1098 έως το 1182.
ΕΚΔ. Marlier, *Chartes et documents concernant l΄abbaye de Citeaux (1098-1182),* Rome, 1961.

52. *Capituli Generalis Ordinis Praemonstratensis.* Διατάξεις της διοίκησης του Τάγματος των Πραιμονστρατησίων. Περιέχουν πολλές πληροφορίες για τη λειτουργία του Τάγματος.
ΕΚΔ. H. L. Martin, Initia historico-iuridica Capituli Generalis Ordinis Praemonstratensis (diss., Rome, 1964).

53. Βερνάρδος του Κλαιρβώ. Άγιος ασκητής της Καθολικής Εκκλησίας, ο οποίος έζησε τον 12ο αιώνα (1090-1153) και διέπρεψε ως ηγούμενος του μοναστικού τάγματος των Κιστερσιανών (βλ. σχετικά) με πλούσιο θεολογικό και κηρυκτικό έργο αλλά και το αμφιλεγόμενο κάλεσμά του για συμμετοχή στη Β΄ Σταυροφορία. Τα έργα του είναι μια ανεξάντλητη πηγή πληροφοριών για τα θεολογικά και εκκλησιαστικά τεκταινόμενα. Σημαντικά του έργα είναι:

53.1. Λόγοι και πραγματείες. Με αυτονόητη αξία για λειτουργικές, θεολογικές και άλλες πληροφορίες.
ΕΚΔ. *Sancti Bernardi Opera*, ed. J. Leclercq/C. H. Talbot/H. M. Rochais: Sermones super Cantica Canticorum, I Rome, 1957 II Rome, 1958, Treatises, III Rome, 1963. *PL*: Sermones, *PL*, 183 and 184, Parables and Sentences, *PL*, 183 and 184. Bernard of Clairvaux, Sermones 65 et 66 super Cantica Canticorum, ed. J. Leclercq, C. H. Talbot, and H. M. Rochais, S. Bernardi Opera, II Rome, 1958, 172-188.

53.2. Επιστολές. Περιέχουν πολλές πληροφορίες για πρόσωπα και γεγονότα των ημερών του.
ΕΚΔ. *Briefe des heiligen Bernhard von Clairvaux*, trans. H. Michel, Mainz, 1928. *Schriften des heiligen Bernhard von Clairvaux*, 6 τ.., μετάφ.s. A. Wolters/H. Michel, Wittlich, 1935-1938. Επίσης, B. Scott James, *The Letters of St. Bernard of Clairvaux*, London, 1953, Letters, *PL*, 182.

53.3. Βίος του (ειδικά ο πρώτος και αρχαιότερος)
ΕΚΔ. Fragmenta Gaufridi de Vita et Miraculis S. Bernardi, ed. R. Lechat, *AB*, 50 (1932), σσ. 83-122.

54. *Odo του Deuil De profectione Ludovici VII in Orientem*. Γραμμένο από τον συγκεκριμένο ιστορικό (1110-1162) που συμμετείχε στη Β΄ Σταυροφορία, αποτελεί το βασικότερο κείμενο για να καταλάβει κανείς το διακύβευμα και την εξέλιξη της Β΄ Σταυροφορίας με έντονη προκατάληψη κατά των Βυζαντινών (Ελλήνων) τους οποίους θεωρεί υπεύθυνους για την κακή εξέλιξή της.
ΕΚΔ. *La croisade de Louis VII Roi de France*, ed. H. Wacquet, Paris, 1949 και αγγλ. μετάφ. V.G. Berry NY, 1948.

55. Πέτρος Αιδέσιμος, *Έργα*. Ο Petrus Venerabilis (1092-1156 μ.Χ.) ήταν ηγούμενος της περίφημης μονής του Clouny (Κλουνιακού). Μετέφρασε έργα του Ισλάμ (Αίρεση των Σαρακηνών), βασισμένος σε κείμενα του Κορανίου και κάποια άλλα έργα μουσουλμάνων συγγραφέων,τα οποία βρήκε μάλλον στο Τολέδο, καθώς έμεινε αρκετό διάστημα στην Ισπανία. Στις επιστολές του αποδίδεται με ακρίβεια το πνεύμα, οι στόχοι και τα περιστατικά της μεταρρυθμιστικής προσπάθειας του Κλουνιακού.

ΕΚΔ. *PL* 189, 719-850. Ανάμεσά τους και η Epistola sive tractatus adversus petrobrusianos (1139-1142). Για τις επιστολές του βλ. Giles Constable, ed., *The Letters of Peter the Venerable*, τ. 2, Cambridge Mass, 1967.

56. *Βίοι Επισκόπων Αγγλίας*. Πρόκειται για τους επισκόπους του 12ου αιώνα, William του Canterbury (έδρασε 1170-1177, Vol. 1), Benedict του Peterborough (1135-1194), Ιωάννου του Salisbury (1110-1180 βλ.), Άλαν του Tewkesbury, Edward Grim (+1189), (Vol. 2), William Fitzstephen (+1191) and Herbert of Bosham. Σ' αυτά τα έργα βρίσκεται και υλικό για τον βίο, την πολιτεία και τη διαβόητη δολοφονία του Αρχιεπισκόπου Καντέρμπουρυ Θωμά Bekett (1118-1170), καθώς οι υποστήρικτες του έγραψαν και ανεξάρτητους βίους του, αγιοποιώντας τον.

ΕΚΔ. William of Canterbury (Vol. 1), Benedict of Peterborough, John of Salisbury, Alan of Tewkesbury, Edward Grim (Vol. 2), William Fitzstephen and Herbert of Bosham (Vol. 3), anonymous authors and the Quadrilogus (Vol. 4), letters from and to Becket (Vols. 5-7) στο J. Craigie Robertson (Vols. 1-6) and J. C. Robertson and J. Brigstocke Sheppard (Vol. 7), Rolls Series, 67, London, 1875-1885.

57. Επιστολές επισκόπων με φόντο την κρίση Εκκλησίας-Πολιτείας στην Αγγλία πριν και μετά το 1170.

57.1. Gilbert Foliot (επίσκοπος Hereford και κατόπιν Λονδίνου 1110-1187). Οι επιστολές του είναι αρκετά σημαντικές.για τις πληροφορίες που περιέχουν

ΕΚΔ. *The Letters and Charters of Gilbert Foliot*, ed. A. Morey/C. N. L. Brooke, Cambridge, 1966. *PL* 190, 739-1068, ed. J. A. Giles, Oxford, 1845.

57.2. Αρνούλφος του Lisieux, 1104-1184.

ΕΚΔ. *The Letters of Arnulf of Lisieux*, ed. F. Barlow, Camden Society, Third Series, 61, London, 1939. *PL*, 201, 17-152.

57.3. Ιωάννης Salisbury (βλ. σχετικά)

ΕΚΔ. *The Letters of John of Salisbury*, ed. W. J. Millor, H. E. Butler, and C. N. L. Brooke, 1, Nelson's Medieval Texts [London, 1956], νεότερη έκδοση που φθάνει μόνο έως το 1161, οι υπόλοιπες επιστολές βρίσκονται στην παλαιότερη έκδοση του J. A. Giles, 2 τ. [Oxford, 1845-1848], *PL*, 199, 1-378.

57.4. Annales monastici, 5 vols., ed. H. R. Luard, Rolls Series, 36, London, 1864-1869.

58. *Anonymi Chronicon Terrae Sanctae* (το 1187). Πρόκειται για κείμενο, το οποίο διεκτραγωδεί τα βάσανα των χριστιανών στο βασίλειο της Ιερουσαλήμ και την κατάληψή της από τον Σαλαδίν

ΕΚΔ. 1 Radulphi de Coggeshall Chronicon Angličanům, ed. J. Stevenson, Rolls Series 66, London, 1875, σσ. 209-261 και H. Prutz, *Quellenbeiträge zur Geschichte der Kreuzzüge*, Danzig, 1876.

59. Βίος Σαλαδίν, αραβικές πηγές

ΕΚΔ. H. A. R. Gibb, The Arabic Sources for the Life of Saladin, *Speculum*, 25 (1950), 58-72. *Quellen zur Geschichte des Kreuzzuges Kaiser Friedrichs I. (Historia de expeditione Friderici imperatoris, Historia peregrinorum, Epistola de morte Friderici imperatoris, Narratio itineris navalis ad Terram sanctam),* ed. A. Chroust, MGH SS rer. Germ., new series, 5, Berlin, 1928.

60. *Historia Peregrinorum*. Έργο συνταγμένο περί το 1194, το οποίο εξιστορεί την περίοδο της Γ΄ Σταυροφορίας κατά τα έτη 1189-1190 και κλείνει απότομα με το τέλος του αυτοκράτορα Φρειδερίκου Α΄ Βαρβαρόσα.

ΕΚΔ. Chroust, Tageno, *Ansbert und die Historia Peregrinorum: Drei Kritische Untersuchungen zur Geschichte des Kreuzzuges Friedrichs* I, Graz, 1892.

61. *Chronica Slavorum*. Πρόκειται για έργο, το οποίο αρχικά συντάχθηκε από τον μοναχό Hermold (1120-1177) και περιλαμβάνει την εξιστόρηση του πολιτισμού και της θρησκείας των Σλάβων πριν τον εκχριστιανισμό τους, κατόπιν συνεχίζεται από τον περί το 1214 αποβιώσαντα Βενεδικτίνο μοναχό Arnold του Lübeck έως το 1209.
ΕΚΔ. *MGH* SS, 21, ed. I. M. Lappenberg, *MGH* SS rer. Germ., Hanover, 1868 (β΄ έκδ. 1930).

62. *Χρονικό Όθωνος αγίου Βλασίου (Otto Sankt Blasien)*. Πρόκειται για μοναχό (+1223), ο οποίος συνεχίζει το Χρονικό του Otto του Freising (βλ. σχετικά) εξιστορούμενος τα γεγονότα του Γερμανικού χώρου το διάστημα 1146-1209 μαζί με εκκλησιαστικοπολιτικές πληροφορίες.
ΕΚΔ. A. Hofmeister, *MGH* SS rer. Germ., Hannover and Leipzig, 1912.

63. Αμβρόσιος, *Ιστορία του ιερού πολέμου*. Πρόκειται για Γάλλο τροβαδούρο του 12ου αι., ο οποίος ύμνησε τη συμμετοχή του Ριχάρδου του Α΄ με το έργο (L΄Estoire de la Guerre Sainte) στη Γ΄ Σταυροφορία, το οποίο αποτελεί σημαντική πηγή γι' αυτήν. .
ΕΚΔ. Ambroise, *L΄Estoire de la Guerre Sainte,* Paris, 1897, *The History of the Holy War*, translated by Marianne Ailes, Boydell Press, 2003.

64. *Das Itinerarium peregrinorum et Gesta Regis Richardi*. Χρονικό σύγχρονο της Γ΄ Σταυροφορίας του εκ Λονδίνου κληρικού Richard του Templo, το οποίο βασίζεται στο έργο του Αμβροσίου (βλ. σχετικά) αλλά έχει δικές του ανεξάρτητες λεπτομέρειες, οι οποίες καταδεικνύουν αυτόπτη μάρτυρα. Οι σχέσεις μεταξύ των δύο απασχόλησαν την επιστημονική έρευνα αλλά σε κάθε περίπτωση αποτελούν διαφορετικές πηγές για τη Γ΄ Σταυροφορία.
ΕΚΔ. Hans E. Mayer, *Das Itinerarium Peregrinorum. Eine zeitgenössische englische Chronik zum dritten Kreuzzug in ursprünglicher Gestalt*. [Schriften der *MGH*, 18], Stuttgart, 1962.

65. Roger του Howden, *Πεπραγμένα Ερρίκου Β΄ (1154-1189) και Χρονικό*. Έκθεση, η οποία αφορά επίσης τη Γ΄ Σταυροφορία.
ΕΚΔ. Roger of Howden*, Gesta regis Henrici II and Chronica* (αυτόπτης;), ed. W. Stubbs, Rolls Series, 49, 51 London, 1867-1871.

66. Richard του Devizes, *Πεπραγμένα Ριχάρδου Α΄* (1189-1199). Κείμενο, το οποίο συμπληρώνει την εικόνα της Γ΄ Σταυροφορίας από Αγγλική οπτική γωνία.
ΕΚΔ. Richard of Devizes, *De rebus gestis Ricardi primi,* ed. R. Howlett, Rolls Series, 82, London, 1884-1889, Chronicles of the Reigns of Stephen, Henry II and Richard I, 3.

67. Ralph του Diceto, *Abbreviationes chronicorum/Ymagines historiarum*. Κληρικός από την Αγγλία (1120-1202) έγραψε Επιτομή Χρονικών και Υποτυπώσεις ιστοριών. Ειδικά το πρώτο αποκτά μια σχετική ανεξαρτησία όταν αναφέρεται σε γεγονότα μετά το 1170 και αποτελεί πηγή και για τη Γ΄ Σταυροφορία.
ΕΚΔ. *Ralph of Diceto/Radulfi de Diceto decani Lundoniensis opera historica*, 2 τ., ed. W. Stubbs, Rolls Series, 68, London, 1876.

68. Rigord, *Gesta Philippi Augusti*. Έκθεση της Γ΄ Σταυροφορίας από Γαλλική σκοπιά (η οποία είναι και αρκετά δυσεύρετη).
ΕΚΔ. H. F. Delaborde, *Oeuvres de Rigord et Guillaume le Breton*, 1, Paris, 1885.

69. Sicard of Cremona, *Chronica Universalis*. Ο νομομαθής επίσκοπος της Κρεμόνα (1155-1213) γνώρισε και διαπραγματεύτηκε με πάπες και Γερμανούς αυτοκράτορες της εποχής του, ενώ συμμετείχε και στη Δ΄ Σταυροφορία και έμεινε μικρό διάστημα στην Κων/πολη μετά την κατάκτησή της. Επομένως, η οπτική του γωνία έχει ιδιαίτερη σημασία.
ΕΚΔ. *MGH* SS, 31, 22-185, cf. E. Brocchieri, Sicardo di Cremona e la sua opera letteraria,Cremona 1958.

70. *Μοναστικά τάγματα*. Τα νέα μοναστικά τάγματα (σε αντίθεση με τους Βενεδικτίνους) προσπαθούν να απαντήσουν στις προκλήσεις των ημερών. Οι Κιστερσιανοί, οι οποίοι ιδρύθηκαν το 1098 στο Citeaux της Βουργουνδίας και προσπάθησαν να εφαρμόσουν κατά γράμμα τον Κανόνα του Αγίου Βενεδίκτου με την εργασία και λευκά ενδύματα βλ. παραπάνω. Τα «νέα» Τάγματα διαφέρουν: Οι Δομηνικανοί, οι οποίοι ιδρύθηκαν από τον Δομήνικο το 1170, συνειδητοποίησαν ότι πρέπει να μιμηθούν τον αποστολικό απέριττο τρόπο της χριστιανικής ζωής και να κηρύξουν έτσι το Ευαγγέλιο, γι' αυτό και λέγεται (καί μέχρι σήμερα),

Τάγμα Κηρύκων (Ordo Praedicatorum,). Το άλλο σημαντικό Τάγμα ιδρύθηκε από τον άγιο Φραγκίσκο της Ασσίζης της Ιταλίας (1182-1228) με σκοπό το κήρυγμα του Ευαγγελίου, την προσφορά σέ αναξιοπαθούντες και ενδεείς καθώς και την προσωπική πτωχεία. Πηγές έχουμε:

70.1. Για τους Φραγκισκανούς *Bullarium Franciscanum Romanorum pontificum*. Πρόκειται για μεγάλο αρχείο με επιστολές και άλλα έγγραφα παπών και άλλων αρχών, τα οποία αφορούν το τάγμα των Φραγκισκανών τον 13ο και 14ο αιώνα με προφανή σημασία για την εκκλησιαστική ιστορία.

ΕΚΔ. *Bullarium Franciscanum: Romanorum pontificum constitutiones, epistolas, ac diplomata continens tribus ordinibus Minorum, Clarissarum, et Poenitentium a ... Sancto Francisco institutis concessa, ab illorum exordio ad nostra usque tempora* 4 τ. ανά παπική αρχιερατεία: vol. 1: Honorius III - Innocent IV, vol. 2: Urban IV, vol. 3: Clement IV - Honorius IV, vol. 4: Nicolai IV, Caelestine V, and Boniface VIII. Rome, 1759-1804, I-IV, edited by H. Sbaralea and B. de Rossi, Rome, 1759-1768. Συνεχίζεται σε V-VII, by K. Eubel, Rome, 1898-1904. VIII (new series, I), by U. Hiintemann, Quaracchi, 1929. IX-X (n. s. II—III) από J. Pou y Marti, Quaracchi, 1939-1949. Suppl. I, by F. Annibali de Latera, Rome, 1780 Suppl. II, by K. Eubel Quaracchi, 1908.

70.2. Για τους Δομηνικανούς υπάρχουν και σημαντικές πηγές σε πολλά επίπεδα.

ΕΚΔ. *Bullarium Ordinis Fratrum Praedicatorum* , ed. T. Ripoll and A. Bremond, 8 τ., Rome, 1729-1749. Monumenta Ordinis Fratrum Praedicatorum Historica, ed. B. M. Reichert, 14 τ. Rome, 1896-1904, συνεχίζεται, Paris, 1931 κ.ε.

70.3. *Μοναστηριακά αρχεία*. Κατά τόπους βρίσκεται αρχειακό υλικό με τις καθημερινές εργασίες των μονών. Για τα Αγγλικά μοναστήρια υπάρχει η ηλεκτρονική βάση δεδομένων https://www.ucl.ac.uk/history/research/english-monastic-archives-database, στην οποία μπορεί κανείς να αναζητήσει έγγραφα με διάφορα κριτήρια αναζήτησης. Για τα υπόλοιπα Τάγματα, θα γίνει λόγος στους οικείους τόπους.

11.1.1.2. Αιρετικές κινήσεις της περιόδου (Καθαροί, Αλβιγηνοί, Βάλδιοι).

71. Ekbert του Schonau, *Sermones adversus Catharorum errores*. Κείμενο συνταγμένο περί το 1163 από τον Βενεδικτίνο ηγούμενο του Schönau (1120-1184) ενάντια στην αίρεση των Καθαρών, όπου χρησιμοποιεί για πρώτη φορά τον όρο στο γερμανικό χώρο.

ΕΚΔ. *PL,* 195, 11-98.

72. Alain de Lille, *De fide catholica contra hereticos sui temporis praesertim Albigenses*. Πρόκειται για κείμενο αντιρρητικό (συντ. 1190-1200) κατά των αιρέσεων και ειδικά της αίρεσης των Αλβιγίων από τον Γάλλο θεολόγο και ποιητή (1116-1202). Μεταξύ άλλων έργων συνδυάζει φιλοσοφία με μυστική θεολογία.

ΕΚΔ. PL*,* 205, 306-430.

73. Bonacorsi, *Manifestatio heresis Catarorum*. Έκθεση γραμμένη μεταξύ 1176 και 1190, η οποία παρουσιάζει στο κοινό του Μιλάνου την αίρεση των Καθαρών και ανασκευάζει τις απόψεις τους από τον μεταστραφέντα πρώην Καθαρό, Bonacursus.

ΕΚΔ. *PL*, 204, 775-94, ed. Ilarino da Milano, La 'Manifestatio heresis Catarorum quam fecit Bonacursus' secondo il cod. Ottob. Lat. 136 della Biblioteca Vaticana, *Aevum*, 12 (1938), σσ. 281-333. Του ιδίου *L' eresia di Ugo Speroni nella confutazione del Maestro Vacario. Testo inedito del secolo XII con studio storico e dottrinale*, Rome, 1945.

74. Πηγές για τον Βογομιλισμό και τους Βαλδίους.

ΕΚΔ. E. Turdeanu, Apocryphes bogomiles et apocryphes pseudo-bogomiles, *RHR*, 138 (1950), 22-52, 176-218. A. Dondaine, Aux origines du Valdéisme. Une profession de foi de Valdes, *AFP*, 16, (1946), 191-235. Του ιδίου, Nouvelles sources de l΄Histoire doctrinale du néo-manichéisme au moyen-âge, *RSPhTh*, 28 (1939), 465-88;

75. Ούγου της Amiens, Contra hereticos sui temporis sive de Ecclesia et eius ministris

ΕΚΔ. *PL*, 192, 1141-1352.

76. Bernard του Fontcaude, Adversus Waldenses Liber. Κείμενο με κατηγορίες κατά των Βαλδίων.

ΕΚΔ. *PL*, 204, 793-840.

77. Epistola Evervini (προϊστάμενος του Steinfeld) προς τον Βερνάρδο του Clairvaux (βλ. σχετικά).
ΕΚΔ. *PL*, 182, 676-680.

78. Epistola Leodiensis ecclesie ad papam Lucium II (1144-45).
ΕΚΔ. *PL,* 179, 937 f.

79. Επιστολή καρδιναλίου Henry of Albano και του Καρδιναλίου Πέτρου του San Crisogono (1178).
ΕΚΔ. *PL*, 199, 1120-1124, 204, 235-240.

80. *Epistola Henrici VI Romanorum imperatoris ad Coelestinum III papam de legatis et haereticis.* Επιστολή του Ερρίκου ΣΤ προς τον πάπα Καιλεστίνο ΙΙΙ περί αιρετικών.
ΕΚΔ. *MGH* Const, I, no. 370, σ. 519.

81. Walter Map, *De nugis curialium*. Πρόκειται για ένα μεγάλο αφηγηματικό έργο του 12ου αιώνα, το οποίο περιέχει ιστορίες και ανέκδοτα από την αυλική ζωή πολλών αυλών, όπου έζησε ο συγγραφέας (Canterbury, Παρίσι, Ρώμη) με όχι άμεσο ιστορικό ενδιαφέρον. Επίσης έχει σημασία για τον κοινωνικό ανθρωπολόγο καθώς αφορά αντιλήψεις για την καθημερινή ζωή και τις ανθρώπινες σχέσεις, οι οποίες επηρεάζουν και τις απόψεις για τη θρησκευτικότητα και την ευσέβεια.
ΕΚΔ. T. Wright, Camden Society, Old Series, 50, London 1850. Επίσης E. S. Hartland ed., *Walter Map's 'De nugis curialium',* Translated by M.R. James with hist. notes by J.E. Lloyd, Cymmrodorion Record Series, 9, 1923.

11.1.1.3. Πνευματική κίνηση (σχολαστική θεολογία).

82. Ιωάννης Bonaventura (1221-1274). Φραγκισκανός θεολόγος (7ος Γενικός του Τάγματος), ο οποίος έγραψε για πάρα πολλά θέματα αναμειγνύοντας τον Αριστοτέλη και τον Αυγουστίνο, ενώ στο τέλος πρόλαβε να συμμετάσχει για λίγο στη Β΄ Σύνοδο της Λυών (1274). Πέθανε αμέσως αργότερα. Πρόκειται για σημαντικά για μας είναι έργα του με πρακτικό περιεχόμενο. Έτσι ξεχωρίζουμε:

82.1. *Έργα*, τα οποία αφορούν το Τάγμα. Είναι κυρίως οδηγίες σε νέους, οργανωτικά ζητήματα κ.λπ. και όπου τα γραφόμενα συγκεκριμενοποιούν τις απόψεις του για την άσκηση.
ΕΚΔ. Αγγλ. μετάφ. *Writings Concerning the Franciscan Order*, translated by Dominic V. Monti, OFM, τ. 5, NY, 1994.

82.2. *Υπεράσπιση του Τάγματος απέναντι σε επικριτές*. Δίνονται και κάποιες λεπτομέρειες για την κατάσταση, οι οποίες είναι χρήσιμες στον ιστορικό.
ΕΚΔ. *Defense of the mendicants,* translated by Jose de Vinck/Robert J. Karris, vol. 15, NY, 2010.

83. Θωμάς Ακινάτης (Thomas Aquinas 1225-1274). ήταν Δομηνικανός θεολόγος ο οποίος δίδαξε κυρίως στο Παρίσι (1252-1259, 1268-1272) και στη Νάπολη (1272-1274). Συνέταξε φιλοσοφικά υπομνήματα στον Αριστοτέλη, ερμηνευτικά στην Αγία Γραφή, αλλά είναι πιο γνωστός για τα μεγάλα συνθετικά του έργα *Summa contra gentiles* (συν. 1258-1264 περίπου) και το ατελείωτο *Summa Theologiae*, το οποίο συνέταξε στο τέλος της ζωής του (1267-1274). Εκεί αποπειράθηκε μια σύνθεση βασικών φιλοσοφικών αντιλήψεων του Αριστοτέλους με τη χριστιανική Αποκάλυψη,η οποία ολοκληρώνει το έργο της ανθρώπινης λογικής.
ΕΚΔ. Τα έργα του εκδίδονται σε επιτροπή την οποία είχε ορίσει πάπας Λέων ΙΓ΄το 1879. Μέχρι στιγμής έχουν εκδοθεί 50 τόμοι, με διάφορα έργα, τα οποία περιέχουν και ιστορικές πληροφορίες.

11.1.2. Άγραφες

Μια τέτοια πηγή αποτελεί η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική των μοναστικών ταγμάτων. Δομηνικανοί και Φραγκισκανοί προκειμένου να μην υποχρεωθούν να υποταχθούν σε πλούσιους φεουδάρχες χορηγούς κατασκεύασαν σταδιακά τα κέντρα λατρείας τους μετασκευάζοντας παλαιά ρωμανικά κτίσματα και εργαζόμενοι κηρυκτικά, μέσα στην πόλη. Με αυτόν τον τρόπο απέκτησαν γρήγορα πλούτο και δύναμη. Βλ. την ενδιαφέρουσα εργασία της Caroline Bruzelius, *Preaching, Building, and Burying: Friars and the Medieval City*, New Haven, 2014.

11.2 ΔΕΥΤΕΡΕΥΟΥΣΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

11.2.1. Γενικά

Βλ. Φειδά, *Ιστορία*, τ. Β΄, σσ. 317-407, Δ. Μόσχου, *Ιστορία*, Jedin KG III/2, 3-143, 168-364, CHC τ. 4 M. Rubin/W. Simons, Christianity in Western Europe c. 1100–c. 1500, Cambridge, 2009, 9-132 και κατά περίπτωση από το υπόλοιπο και βιβλιογραφία.

Δ. 1. J. Haller, *Das Papsttum: Idee und Wirklichkeit*, τ. 2–5, Munich, 1965. Παλαιό αλλά βασικό βιβλιογραφικό βοήθημα για την ιστορία του παπισμού στον Μεσαίωνα.

Δ. 2. H. Holze, *Die abendländische Kirche im hohen Mittelalter (12./13. Jahrhundert),* [Kirchengeschichte in Einzeldarstellungen I-12], Leipzig, 2003. Πρόκειται για πλήρη εξιστόρηση της εποχής με σύγχρονη προσέγγιση (όχι μόνο εκκλησιαστική πολιτική, αλλά μειονότητες, κοινωνική παρέμβαση, μοναχικά τάγματα κ.λπ.).

11.2.2 Σύνοδοι και λειτουργία του παπικού θρόνου

Δ. 3. Marion Gibbs/Jane Lang, *Bishops and Reform 1215–1272, with Special Reference to the Lateran Council of 1215,* Oxford, 1934. Πρόκειται για παλαιά αλλά σημαντική εργασία για τον 13ο αιώνα και τον ρόλο του παπισμού.

Δ. 4. G. Barraclough, *The medieval Papacy*, London, 1968. Είναι ευσύνοπτη και πολύ εποπτική μελέτη, καθώς συνοδεύεται από 100 εικόνες, οι οποίες αποδίδουν πολλές λεπτομέρειες για τον παπισμό.

Δ. 5. Winroth, Anders, *The Making of Gratian's Decretum*, Cambridge, 2000. Σύγχρονη εργασία για το κεντρικό ζήτημα της διαμόρφωσης του Decretum Gratiani που ήταν το εργαλείο εξουσίας του παπισμού.

Δ. 6. B. Roberg, *Das zweite Konzil von Lyon (1274),* Paderborn-München-Wien-Zürich, 1990. Η βασικότερη μονογραφία για τη Σύνοδο αυτή.

11.2.3 Σταυροφορίες και σχέσεις με την Ανατολή (για Α΄ Σταυροφορία βλ. **Κεφ. 9** και για Δ΄ βλ. **Κεφ. 12**)

Δ. 7. K. M. Setton (επιμ.). *A history of the Crusades*, τ. 1-2, Madison/London, 1969 – τ. 3, 1975 – τ. 4, 1977 – 5. 1985 – τ. 6, 1989. Αποτελεί το βασικό σύγχρονο πληροφοριακό έργο για όλες τις Σταυροφορίες. Η επόμενη βιβλιογραφία περιέχει μόνο την εκκλησιαστική διάσταση των Σταυροφοριών.

Δ. 8. M. Gervers (επιμ.), *The Second Crusade and the Cistercians*, NY, 1992. Συλλογικός τόμος, ο οποίος πραγματεύεται θεολογικές πτυχές της Β΄ Σταυροφορίας σχετικές με τους Κιστερσιανούς (τον Βερνάρδο του Clairvaux αλλά όχι μόνο).

Δ. 9. F. Winkelmann, *Die Kirchen im Zeitalter der Kreuzzüge (11.-13. Jh),* Kirchengeschichte in Einzeldarstellungen, I//10), Leipzig, 1994.

Δ. 10. A.E. Laiou – R. P. Mottahedeh (Hrsg.), *The Crusades from the Perspective of Byzantium and the Muslim World*, Washington D.C., 2001. Αποτελεί σημαντικό συλλογικό έργο από βυζαντινολόγους και αραβολόγους για τις σταυροφορίες από τη σκοπιά των κατακτημένων.

Δ. 11. P. Bruns-G. Gresser (Hrsg.), *Vom Schisma zu den Kreuzzügen 1054-1204*, Paderborn, 2005. Πραγμάτευση του διαστήματος (ανόδου του παπικού θρόνου).

Δ. 12. J. France, *The crusades and the expansion of Catholic Christendom, 1000–1714*, London-NY, 2005. Επεκτείνει την οπτική «επέκτασης του χριστιανισμού» ως Σταυροφορίας έως τον 18ο αιώνα με κριτική τοποθέτηση.

Δ. 13. Jason T. Roche/Janus Møller Jensen, *The Second Crusade. Holy War on the Periphery of Latin Christendom*, Turnhout, 2015. Συνιστά συλλογικό τόμο που αποδίδει πλευρές του αντίκτυπου της Β΄ Σταυροφορίας στη χριστιανική Ευρώπη από τον Νότο έως τον Σκανδιναβικό Βορρά και την Πολωνία.

Δ. 14. Χριστιανισμός στην κοινωνία

Δ. 15. Miri Rubin, *Corpus Christi: The Eucharist in Late Medieval Culture*, Cambridge, 1991. Στρέφει το ενδιαφέρον στην προσέγγιση της Θείας ευχαριστίας από τη σκοπιά της κοινωνίας στο Μεσαίωνα.

11.2.4 Αιρέσεις

Δ. 16. B. Hamilton, *The Medieval Inquisition*, London, 1981. Βασική μονογραφία για την Ιερά Εξέταση.

Δ. 17. Malcolm D. Lambert, *The Cathars*, Oxford/Malden, 1998. Σχετικά νεότερη μονογραφία για το ακανθώδες ζήτημα των Καθαρών.

Δ. 18. Euan Cameron, *Waldenses: Rejections of Holy Church in Medieval Europe*, Oxford, 2000. Αντίστοιχη εργασία για την κίνηση των Βαλδίων.

11.2.5 Μοναστικά τάγματα (13ος αι. και εξής)

Δ. 19. Ed. Hutton, *The Franciscans in England 1224-1538*, London, 1926. Πρόκειται για παλαιό, αλλά έχει σε ευσύνοπτη μορφή, γνωστές μορφές, όπως ο Roger Bacon, Duns Scotus κ.λπ.

Δ. 20. M. Lambert, *Franciscan Poverty: The Doctrine of the Absolute Poverty of Christ and the Apostles in the Franciscan Order 1210–1323*, London, 1961. Συνιστά σημαντική εργασία για τη σημασία της πτωχείας στους Φραγκισκανούς.

Δ. 21. Π. Υφαντής, *Η Θεολογία τού Φραγκίσκου της Ασσίζης. Ορθόδοξη Κριτική Προσέγγιση,* Θεσσαλονίκη, 2004. Ψύχραιμη αποτίμηση του προσώπου, των προθέσεων, των θεολογικών του αλλά και κοινωνικών προϋποθέσεων, και της ιστορικής εξέλιξης από την πλευρά της ορθόδοξης θεολογίας.

Δ. 22. J. Burton/J. Kerr, *The Cistercians in the Middle Ages*, Woodbridge, 2011. Πρόκειται για παρουσίαση του έργου, αλλά και της οπτικής των Κιστερσιανών με χρήση κειμένων και πλούσιας βιβλιογραφίας.

Δ. 23. C. Hofman-Berman, *The Cistercian Evolution. The invention of a Religious Order in Twelfth-Century Europe.* Philadelphia/Oxford, 2010. Δίνεται έμφαση στην ιστορική στιγμή ανάδυσης των Κιστερσιανών ως Τάγματος («εφεύρεση») μέσα από την εκ των υστέρων χρήση πηγών.

Δ. 24. P. O. Kristeller, The Contribution of Religious Orders to Renaissance Thought and 'Learning', *The American Benedictine Review,* 21 (1970), 1-54. Καταδεικνύει τον ρόλο των ταγμάτων στην πολύ κατοπινή Αναγέννηση.

11.2.6 Πνευματική κίνηση και θεολογία

Δ. 25. M. Grabmann, *Die Geschichte der scholastischen Methode*, 2 τ., Freiburg i. B., 1909–1911. Πρόκειται για παλαιά, αλλά μνημειώδη εισαγωγή σε όλη τη σχολαστική γραμματεία.

Δ. 26. M. D. Chenu, *Introduction à l'étude de St Thomas d'Aquin,* β΄ έκδ., Montreal1954, αγγλ. μετάφ. A.M. Landry and D. Hughes, *Toward Understanding Saint Thomas*, Chicago, 1964. Αποτελεί θεμελιώδη εισαγωγή στον Θωμά Ακινάτη από έναν μεγάλο ειδικό.

Δ. 27. Carole Slade, *St. Teresa of Avila: author of a heroic life,* Berkeley, 1995. Μυστική θεολογία και ρόλος του φύλου.

Δ. 28. Ανδρέας Κοφινάκης, *Αιρετικός λόγος και ριζοσπαστικός Φραγκισκανισμός: χιλιαστικές και συνοδικές μορφές αντίστασης στην παπική εξουσία*, Αθήνα, 2017 (διδακτορική. διατριβή). Είναι από τις λίγες εργασίες στα ελληνικά με διερεύνηση της ριζοσπαστικής και χιλιαστικής πτέρυγας των Φραγκισκανών.

11.2.7 Χριστιανισμός κατά τόπους

Δ. 29. Denys Hay, *Annalists and Historians: Western Historiography from the Eighth to the Eighteenth Century*, London/NY, 1977. Πρόκειται για παρουσίαση της εξέλιξης της μεσαιωνικής ιστοριογραφίας.

Δ. 30. Βασ. Καραγιώργος, *Η Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία. Μεσαιωνική περίοδος*, τ. Α΄, Αθήνα, 1987. Φθάνει έως το 1231 και περιέχει πολλά αποσπάσματα ιστορικών πηγών στα Λατινικά με ελληνική μετάφραση, τα οποία ενδιαφέρουν και την ιστορία της Εκκλησίας.

11.2.8 Η άνοδος των Πανεπιστημίων

Δ. 31. Hyma, Albert, *The Christian Renaissance: A History of the 'Devotio Moderna',* Grand Rapids, 1924, β' έκδ., Hamden, 1965. Αφιερωμένο στην ανάπτυξη της devotio moderna ως «αναγέννησης» της χριστιανικής σκέψης.

Δ. 32. Joseph IJsewijn/Jacques Paquet, (επιμ.), *The Universities in the Late Middle Ages*, Leuven, 1978. Τα Πανεπιστήμια στον Μεσαίωνα είναι ένα ιστορικό φαινόμενο με μεγάλες συνέπειες μεταξύ άλλων και για την εξέλιξη της χριστιανικής σκέψης και θεολογίας.

Κεφάλαιο 12

Η ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΑΝΑΤΟΛΗ ΑΠΟ ΤΟΝ 12Ο ΑΙΩΝΑ ΕΩΣ ΤΟ 1453

Σύνοψη

Η χριστιανική Ανατολή με τους Κομνηνούς στο βυζαντινό κράτος θα ζήσει σε μια ευρωπαϊκή συμβίωση, ώσπου η αποικιακή επέκταση και η μισαλλοδοξία μεταξύ των δύο κόσμων θα φέρουν σε πόλεμο τη χριστιανική Ανατολή με τη Δύση. Μετά το 1204 η Ανατολή κάνει ένα δειλό βήμα προς την ανανέωση, καθώς για λίγο η Κωνσταντινούπολη εκλείπει πολιτικά και νέες αστικές τάξεις αναπτύσσονται με το εμπόριο. Οι πνευματικές αναζητήσεις του 14ου αιώνα (Ησυχασμός) έχουν να κάνουν με την πανευρωπαϊκή αναζήτηση πιο άμεσων και προσωπικών μορφών επικοινωνίας με τον Θεό και της σωτηρίας, η οποία γίνεται όμως με τους όρους της πλούσιας θεολογικής παράδοσης της Ανατολής. Παρατίθενται οι πηγές οι οποίες είναι πιο αξιοποιήσιμες ιστορικά για τα ζητήματα της περιόδου (ενωτικές διαπραγματεύσεις, μοναχισμός, σύνοδοι κ.λπ.), αλλά δεν παρατίθεται το σύνολο της θεολογικής γραμματείας της εποχής, που πολλές φορές είναι πιο θεωρητικό και επαναλαμβανόμενο (π.χ. τα επιχειρήματα κατά των Λατίνων), διότι ζητείται έμφαση κυρίως στην ιστορική τους αξιοποίηση.

Προαπαιτούμενη γνώση

Δεν απαιτείται.

Συντομογραφίες

Συντμήσεις	Ανάλυση
AB	Analecta Bollandiana
ACO	Acta Conciliorum Oecumenicorum
BZ	Byzantinische Zeitschrift
CCSL	Corpus Christianorum Series Latina
CH	Church History
CHC	Cambridge History of Christianity, τ. 1-9
CSEL	Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum
CSCO	Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium
CSHB	Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae
EO	Échos d´Orient
HUS	Harvard Ukrainian Studies
IRAIK	Izvestiia Russkago Archeologicheskago Instituta v Konstantinople
JECS	Journal of Early Christianity
JÖB	Jahrbücher der Österreichischen Byzantinistik
JTS	Journal of Theological Studies
Melloni, Decreta	Conciliorum Oecumenicorum Generaliumque Decreta, ed. A. Melloni et al. IV/1, The Great Councils of the Orthodox Churches Decisions and Synodika. From Constantinople 861 to Constantinople 1872, IV/2 The Great Councils of the Orthodox Churches Decisions and Synodika. From Moscow 1551 to Moscow, 2000, Turnhout, 2016
MGH	Monumenta Germaniae Historica
OCP	Orientalia Christiana Periodica
PO	Patrologia Orientalis
REB	Revue des Études Byzantines
ROC	Revue d'Orient Chrétien
TM	Travaux et Mèmoires
VizVrem	Vizantinskij Vremenik
ZapANIst.fil	Zapiski imperatorskoj Akademii Nauk: Istoriko-filologiceskoe otdelenie = Mémoires de l'Académie impériale des Sciences des sciences de St.-Pétersbourg
ΕΕΒΣ	Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών
ΧΑΕ	Χριστιανική και Αρχαιολογική Εταιρεία
Jedin KG	H. Jedin (επιμ.), Handbuch der Kirchengeschichte τ. I-VII, Freiburg/Basel/Wien 1985
MB	Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη
Μόσχου, Ιστορία	Δ. Μόσχος, *Συνοπτική ιστορία του χριστιανισμού*, τ. Α΄, *Η πρώτη χιλιετία*, τ. Β΄. *Από το Σχίσμα έως τους νεώτερους χρόνους*, Αθήνα, 2014
Φειδά, Ιστορία	Βλ. Φειδάς, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, τ. Α΄, Αθήναι, 2002, τ. Β΄, Αθήναι, 2002, τ. Γ΄, Αθήναι, 2014

12.1 Πηγες

12.1.1 Γραπτές

1. Ευθύμιος Ζιγαβηνός. Θεολόγος της εποχής του Αλεξίου Α΄ με εξηγητικά και άλλα έργα εκ των οποίων τα αντιρρητικά (ή τουλάχιστον όσα φέρονται επ' ονόματί του) μας παρέχουν πληροφορίες για αιρέσεις και ομάδες της εποχής του. Σημαντικά είναι:

1.1. *Δογματική Πανοπλία*. Διεξοδικό έργο αποτελούμενο από 28 κεφάλαια (τίτλους), τα οποία ανασκευάζουν αιρέσεις στηριγμένα κυρίως σε παλαιότερη γραμματεία. Πρωτότυπη δουλειά έχει κάνει στον τίτλο 20 εναντίον του Ωριγένους και 23 σχετικά με τους Αρμενίους.
ΕΚΔ. *PG* 130, 20-1360.

1.2. *Έλεγχος και θρίαμβος κατά Μεσσαλιανών*. Πρόκειται για κάποιο συνοδικό πρακτικό, το οποίο διαλαμβάνει τα των αιρέσεων αυτών και πιθανόν κατάγεται από τη γραφίδα του Ευθυμίου.
ΕΚΔ. *PG* 131, 40-48.

1.3. *Διάλογος μετά Σαρακηνού*. Πιθανόν λίγο μεταγενέστερος ο διάλογος αυτός με κάποιον Σαρακηνό (Μουσουλμάνο) από τη Μελιτηνή, βασίζεται στον τίτλο 28 της Πανοπλίας.
ΕΚΔ. *PG* 131, 20-38.

1.4. Ερμηνεία του Συμβόλου
ΕΚΔ. *PG* 131, 10-20.

2. Άννης Κομνηνής, *Αλεξιάδα*. Πρόκειται για το γνωστό μεγάλο έργο της κόρης του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού Άννας, το οποίο γράφτηκε περί το 1148 και διαπραγματεύεται την περίοδο της βασιλείας του Αλεξίου από το 1069 έως το 1118, συνεχίζοντας το έργο του Νικηφόρου Βρυεννίου (βλ. σχετικά). Ζητήματα που αφορούν τις σχέσεις της Εκκλησίας με το κράτος αλλά και τις πολιτιστικές σχέσεις και εξελίξεις, οι οποίες αφορούν την εξέλιξη του χριστιανισμού (π.χ. αντιλήψεις για τη Δύση κ.λπ.) θίγονται με ακρίβεια και οξύνοια στο έργο.
ΕΚΔ. B. Leib, *Anne Comnène: Alexiade (règne de l'empereur Alexis I Comnène 1081-1118)*, τ. 1-3, Paris, 1937, 1943, 1945 αντίστ.

3. Ιωάννης Ε΄ Οξείτης, Πατριάρχης Αντιοχείας. Έζησε την εποχή του Αλεξίου Α΄, μέρος της ζωής του στην Κων/πολη (στη μονή Οξείας). Το 1089 εξελέγη Πατριάρχης Αντιοχείας, στην οποία παρέμεινε έως και λίγο μετά την Α΄ Σταυροφορία (περίπου το 1100) για να ζήσει κατόπιν στην Κων/λη, έως περίπου το 1113.[20] Είχε μεγάλη επίδραση σε εκκλησιαστικά και θεολογικά πράγματα της εποχής του και έγραψε αντιρρητικά και κανονικά έργα, τα οποία αποτελούν ιστορικές πηγές για τη ζωή της Εκκλησίας στις αρχές του 12ου αιώνα.

3.1. Περί αζύμων
ΕΚΔ. B. Leib, *Deux inédits byzantins sur les azymes aux début du XIIe siècle*, Rom, 1924, 244-263.

3.2. Περί μοναστικής διδασκαλίας ή περί χαριστικαρίων
ΕΚΔ. P. Gautier, Requisitoire du patriarche Jean d'Antioche contre le charisticariat, *REB* 33 (1975), 77-132 (κείμ. 91-131). Βλ. και *PG* 132, 1117-1149.

3.3. Λόγος εις Αλέξιον Α΄
ΕΚΔ. Αλέξ. *Λαυριώτης*, *Εκκλ. Αλήθεια* 20 (1900), σσ. 354-362.

3.4. Συμβουλή προς βασιλείς
ΕΚΔ. Αλ. *Λαυριώτης*, *ό.π.*, 364 κ.ε.

3.5. Περί νηστείας
ΕΚΔ. J. Pitra, *Spicilegium Solesmense* IV, Paris, σσ. 481-487.

---

[20] Βλ. γενικότερα Χρυσ. Παπαδοπούλου, Ο Πατριάρχης Αντιόχειας Ιωάννης Ε΄ Οξείτης (1089-1100) *ΕΕΒΣ* 12 (1936), 361-388.

4. Θεοφύλακτου Αχρίδος, *Επιστολές για πρόσωπα και πράγματα του καιρού του* (Μητρ. 1090-1118).
ΕΚΔ. *Lettres/Théophylacte d'Achrida* introduction, texte, traduction et notes par Paul Gautier. Thessalonique, 1986.

5. Ευστράτιος Νικαίας. Μαθητής του Ιωάννου Ιταλού εκτός από Μητροπολίτης Νικαίας έδρασε και ως θεολόγος στην Κωνσταντινούπολη τις πρώτες δεκαετίες του 12ου αιώνα, ενώ τελικά καταδικάστηκε όπως και άλλοι για την χρήση φιλοσοφικών συλλογισμών στις λεγόμενες «έριδες του 12ου αιώνα».Τα αντιρρητικά του έργα δίνουν πληροφορίες για τις αντιπαραθέσεις της εποχής με τους Λατίνους αλλά και με τους Αρμενίους.[21] Τα σημαντικότερα είναι:

5.1. Κατά Λέοντος Χαλκηδόνος.
ΕΚΔ. Ι. Δημητρακοπούλου, *Εκκλησιαστική Βιβλιοθήκη*, Λειψία 1866, σσ. 127-151, σσ. 151-160

5.2. Αντιπαράθεση με Πέτρο Χρυσσολάνο στο πλαίσιο ενωτικών διαπραγματεύσεων.
ΕΚΔ. Δημητρακοπούλου, *ό.π.*, σσ. 84-99.

5.3. Τρεις πραγματείες κατά Λατίνων στο πνεύμα της εποχής
ΕΚΔ. Δημητρακοπούλου, *ό.π.*, σσ. 47-71, σσ. 71-84, σσ. 100-127.

5.4. Κατά Τιγράνη
ΕΚΔ. Δημητρακοπούλου, *ό.π.*, σσ.160-198.

5.5. Ορισμός του Όντος. Φιλοσοφική πραγματεία
ΕΚΔ. P. Joannou, *BZ* 47 (1954) 358-368.

5.6. Σύλλαβος
ΕΚΔ. P. Joannou *REB* 10 (1952), 24-34.

5.7. Εξομολόγησις με ιστορικές πληροφορίες.
ΕΚΔ. Δημητρακοπούλου, *ό.π.*, ια΄-ιε΄.

6. Νείλος Δοξαπατρής. Μοναχός, ο οποίος έζησε στην Κωνσταντινούπολη την εποχή του Ιωάννου Β΄ Κομνηνού και κατόπιν στη Σικελία την εποχή του Ρογήρου Β΄ και περί το 1143 συνέταξε ένα ενδιαφέρον «Τακτικόν» με τίτλο «Τάξις των πατριαρχικών θρόνων», το οποίο είχε σκοπό να εξηγήσει στον Ρογήρο το σύστημα της Πενταρχίας στην Ανατολή σε μια προσπάθεια να προβάλει τη βυζαντινή εκκλησιολογία.[22] Περιέχει ενδιαφέρουσες πληροφορίες και μαρτυρίες για τη δομή της Εκκλησίας που είχαν οι βυζαντινοί κληρικοί και κανονολόγοι τον 12ο αιώνα.
ΕΚΔ. F. N. Fink, *Des Neilos Doxapatris, Τάξις των πατριαρχικών θρόνων*, Watarshapat, 1902.

7. *Κείμενα ερίδων 12ου αιώνα*. Πρόκειται για σημειώματα συνόδων, υπόμνημα του Σωτήριχου Παντεύγενου κ.λπ., τα οποία αποτελούν σημαντικές πηγές για τις λεγόμενες «έριδες του 12ου αιώνα» στην Κωνσταντινούπολη, κυρίως, προσπαθώντας να εξηγήσουν ορθολογικά διάφορες πτυχές της διδασκαλίας και της εκκλησιαστικής λατρείας, στα ίχνη του τρόπου σκέψης του Μιχαήλ Ψελλού και του Ιωάννου Ιταλού (βλ. σχετικά).
ΕΚΔ. F. Tafel, *Annae Comnenae, Supplementa Historiae Ecclesiasticae Graecorum saeculi XI et XII spectantia*, Tübingen, 1832.

8. Νικήτας Σεΐδης. Συνιστά συγγραφέα (Ρήτωρ στην Κων/πολη) από το Ικόνιο, ο οποίος έζησε την εποχή των ερίδων του 12ου αιώνα και συνέγραψε εναντίον του Ευστρατίου Νικαίας (βλ. σχετικά). Σημαντικότερα είναι τα εξής έργα του:

8.1. *Λόγος πρὸς τὸν μέγιστον ἐν βασιλεῦσιν αὐτοκράτορα κῦρ Ἀλέξιον τον Κομνηνόν, περὶ τοῦ καινοφανοῦς δόγματος τοῦ μητροπολίτου Νικαίας Εὐστρατίου, ἀσεβές τοῦτο ἀποδεικνύων ἀπό τε τῆς θείας Γραφῆς καὶ ἀπό*

[21] Βλ. γενικά, Ευρώπη Παπαδοπούλου-Χατζηλαζάρου, *Ευστράτιος Νικαίας. λόγιος επίσκοπος του 12ου αιώνα, ο βίος και η εργογραφία του*, Θεσσαλονίκη, 2015.
[22] Βλ. γενικά, Morton, James. "A Byzantine Canon Law Scholar in Norman Sicily: Revisiting Neilos Doxapatres's Order of the Patriarchal Thrones." *Speculum* 92.3 (2017), 724–54.

τῶν ὀρθοδόξως δογματισάντων ἁγίων Πατέρων. Έχει σημασία για τις θεολογικές και εκκλησιαστικές έριδες γενικά επί βασιλείας Αλεξίου Κομνηνού.
ΕΚΔ. Θ. Ζήση, *Νικήτα Σεΐδου Λόγος, Κατα Ευστρατίου Νικαίας*, Θεσσαλονίκη, 1976.

8.2. Λόγος, ο οποίος πραγματεύεται τις διαφορές με τη λατινική Εκκλησία.
ΕΚΔ. ανέκδοτος.

9. *Συνοδική Απόφασις 1166*, αντιμετωπίζει μια από τις λεγόμενες έριδες του 12ου αιώνα στο Βυζάντιο, η οποία αφορά την ερμηνεία του χωρίου «Ο Πατήρ μου μείζων μου εστί» (Ιω. 14, 28).
ΕΚΔ. Melloni, *Decreta* IV/1, σσ. 87-101.

10. *Συνοδικόν Κύπρου 1170*. Πρόκειται για παραλλαγή του Συνοδικού της Ορθοδοξίας (βλ. σχετικά), η οποία) μνημονεύει τους πατριάρχες Κωνσταντινουπόλεως, αυτοκράτορες, παλαιούς πάπες και αρχιεπισκόπους Κύπρου μαζί με τις διδασκαλίες που καταδικάζονται. Μας δίνει έτσι χρήσιμες πληροφορίες για την Εκκλησία της Κύπρου τη συγκεκριμένη εποχή.
ΕΚΔ. Norbert Cappuyns Le Synodicon De Chypre Au XIIe siécle, *Byzantion* 10/2 (1935), 489-504

11. Μιχαήλ Γλυκάς. Έζησε στους χρόνους του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού (1143-1180) και έγραψε παγκόσμιο Χρονικό (Βίβλος χρονική) το οποίο φθάνει μέχρι το 1118 μ.Χ., παραθέτοντας κυρίως άλλους (Κεδρηνό, Σκυλίτζη, Ζωναρά κ.λπ., βλ. σχετικά), αλλά ως ιστορικό έργο έχει τη δική του θέση στα θέματα εκκλησιαστικής ιστορίας για την εποχή που πραγματεύεται.
ΕΚΔ. I. Bekker, *CSHB*, Bonnae, 1836.

12. Ιωάννης Ζωναράς. Ανώτερος κρατικός υπάλληλος και νομομαθής, ο οποίος έζησε κατά τα μέσα του 12ου αιώνα και έγραψε μεγάλη και σημαντική *Χρονογραφία* αλλά και κανονικά και ομιλητικά έργα. Σημαντικότερα για την εκκλησιαστική ιστορία είναι:

12.1. *Επιτομή Ιστοριών*. Χρονογραφία από κτίσεως κόσμου έως το 1118, η οποία βασίζεται σε άλλα ιστορικά έργα, αλλά καλύπτει και πολλή ιστορική ύλη, η οποία δεν περιλαμβάνεται αλλού. Έχει αυτονόητη αξία για την ιστορία του βυζαντινού χριστιανισμού.
ΕΚΔ. Εκδ. Ludwig Dindorf, 6 Τόμοι, 1868–1875, Λειψία. Επίσης, μετάφ. στα νέα ελληνικά, Ιωάννης Ζωναράς, *Επιτομή Ιστοριών*, τόμ. Α, Β και Γ, πρωτότυπο και μεταφ. Ιορδάνης Γρηγοριάδης, (Κείμενα Βυζαντινής Ιστοριογραφίας 5, σειρά εκδ. Κανάκη) Αθήνα, 1995, 1998, 1999 αντίστοιχα.

12.2. *Εξήγησις των Ιερών και θείων Κανόνων των τε αγίων και σεπτών Αποστόλων, και των ιερών Οικουμενικών Συνόδων*. Μεγάλο ερμηνευτικό και σχολιαστικό έργο των Κανόνων, το οποίο δημιουργήθηκε λίγο πριν το 1159 και παρατίθεται συνήθως κάτω από το σώμα των Κανόνων παράλληλα με τους άλλους δύο διάσημους κανονολόγους εξηγητές, Θεόδωρο Βαλσαμώνα και Αλέξιο Αριστηνό (βλ. σχετικά). Εδώ έχει αξία για την κατανόηση και εφαρμογή των κανονικών διατάξεων και του τρόπου εκκλησιαστικής οργάνωσης όπως αυτή είχε διαμορφωθεί τον 12ο αιώνα.
ΕΚΔ. Ράλλη-Ποτλή, Β΄- Δ΄, κάτω από το σώμα των αντίστοιχων κανόνων.

13. Βενιαμίν εκ Τουδέλλας, *Χρονικόν*. Έργο στην εβραϊκή του Εβραίου περιηγητή από την Τουδέλλα Ισπανίας ο οποίος έζησε τις τελευταίες δεκαετίες του 12ου αιώνα και καθ' οδόν προς την Παλαιστίνη περιέγραψε εντυπώσεις και πληροφορίες από τους τόπους που επισκέφθηκε, μεταξύ των οποίων και την Κων/πολη. Οι πληροφορίες του για τη θέση των Ιουδαίων στο Βυζάντιο είναι πολύτιμες και μας επιτρέπει να εξάγουμε συμπεράσματα και για τις σχέσεις Εβραίων και χριστιανών στην Ανατολή.
ΕΚΔ. Benjamin of Tudela, *The Itinerary of Benjamin of Tudela: Critical text, translation and commentary by Marcus Nathan Adler*, London, 1907 (ανατ. 1993).

14. Γουλιέλμος Τύρου, *Historia rerum in partibus transmarinis gestarum*. Έχει μεγάλη αξία για την ιστορία των Σταυροφοριών και της εξέλιξής τους στην Ανατολή.
ΕΚΔ. K. P. Harrington, *Historia Rerum in partibus transmarinis gestarum A history of deeds done beyond the sea*, Boston/NY, 1925.

15. Ευστάθιος Θεσσαλονίκης. Ο περίφημος λόγιος αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης (1115-1195) έγραψε σημαντικά έργα, τα οποία αναδεικνύουν τον βυζαντινό κλασικισμό, αλλά αποτελούν και σημαντικές ιστορικές πηγές για την εποχή του. Τα σημαντικότερα είναι:

15.1. Ιστορικόν της Αλώσεως της Θεσσαλονίκης υπό των Νορμανδών. Περιέχει τις εντυπώσεις από τα γεγονότα της άλωσης της Θεσσαλονίκης από τους Νορμανδούς το 1185, τα οποία σχετίζονται και με εκκλησιαστικοϊστορικά θέματα.
ΕΚΔ. St. Kyriakidis, *Eustazio di Tessalonica, La espugnazione di Tessalonica*, Palermo, 1961.

15.2. Επίσκεψις βίου μοναχικού επί διορθώσει των περί αυτόν. Σημαντική πηγή για την κατάσταση του μοναχισμού της εποχής του.
ΕΚΔ. K. Metzler, *Eustathii Thessalonicensis De emendanda vita monachica* [*CFHB* 45], Berlin/New York: de Gruyter 2006. Νεοελλ. απόδοση, *«Τι φλυαρεί ο μέγας παπάς;». Ευσταθίου Θεσσαλονίκης Επίσκεψις βίου μοναχικού,* εισ., κείμενο, νεοελλ. απόδοση και σχόλια Φ. Καλαϊτζάκης, Αθήνα, 2003.

15.3. Επιστολές με πολλές προσωπογραφικές και άλλες ιστορικές πληροφορίες.
ΕΚΔ. F. Kolovou, *Die Briefe des Eustathios von Thessalonike*, München/Leipzig, 2006.

16. *Νεόφυτος Έγκλειστος*. Ο από μικρή ηλικία μοναχός από την Κύπρο Νεόφυτος (1134-1214) έζησε επτά χρόνια στην Παλαιστίνη και κατόπιν έζησε σε μια Εγκλείστρα στην περιοχή της Πάφου, από όπου κατηύθυνε τα πνευματικά του παιδιά προς τη μοναχική ζωή. Σημασία για τον ιστορικό έχουν τα έργα του.

16.1. Τυπική Διάταξις. Αποτελεί έργο σε δύο εκδοχές (1178 και 1214), το οποίο διαλαμβάνει τα της μοναχικής ζωής και δίνει σημαντικές πληροφορίες για την εποχή του.
ΕΚΔ. Αγίου Νεοφύτου του Κυπρίου του και Εγκλείστου, *Σωζόμενα Έργα*, εκδ. Θ. Γιάγκου/Θ. Ε. Δετοράκη κ.ά. Πάφος, 1996-2008, τ. Α΄, σσ. 14-29

16.2. Περί των κατά την χώραν Κύπρον σκαιών. Είναι επιστολή γραμμένη περί το 1191, όπου διεκτραγωδεί τις ιστορικές περιπέτειες των Κυπρίων Ορθοδόξων μετά την κατάληψη από τον Ριχάρδο Λεοντόκαρδο κατά τη Γ΄ Σταυροφορία.
ΕΚΔ. Σωζόμενα έργα, *ό.π.*, σσ. 5-7.

17. Γεώργιος Τορνίκης. Ήταν κληρικός και μαζί με τον αδελφό του Δημήτριο έζησαν τις τελευταίες δεκαετίες του 12ου αιώνα στην Κωνσταντινούπολη, κοντά στην αυλή, αλληλογραφώντας με πολλά πολιτικά και εκκλησιαστικά σημαντικά πρόσωπα, δίνοντάς μας τη δυνατότητα να μάθουμε για την εκκλησιαστικοπολιτική καθημερινότητα της εποχής (φατρίες, Βογόμιλοι, εντυπώσεις από πρόσωπα, θεολογικές συζητήσεις κ.λπ.), καθώς και τον επικήδειο της Άννας Κομνηνής (βλ. σχετικά).
ΕΚΔ. Jean Darrouzès, *Georges et Dèmètrios Tornikes, Lettres et discours*, Paris, 1970.

18. *Βίος Συμεών-Στεφάνου Νεμάνια*. Ο ιδρυτής της δυναστείας των Νεμανιδών (1113-1199) έζησε ως μοναχός στο Άγιο Όρος στη μονή Χιλανδαρίου που ίδρυσε μετά το 1996. Ο βίος του, που γράφτηκε από τα παιδιά του Στέφανο και άγιο Σάββα, μας δίνει πληροφορίες για την εκκλησιαστική πολιτική των Σέρβων και τον ρόλο τους στο Άγιο Όρος.
ΕΚΔ. St. Hafner, *Stefan Nemanja nach den Viten des hl. Sava und Stefans des Erstgekrönten*, Graz/Wien/Köln, 1962.

19. Μιχαήλ Σύρου, *Χρονικόν*. Ο γεννημένος το 1126 στη Μελιτηνή Μιχαήλ Σύρος έγινε Πατριάρχης των Συροορθοδόξων το 1166 και έως τον θάνατό του, το 1199 μ.Χ. Έγραψε ποικίλα έργα στα συριακά, ερμηνευτικά στη Θεία Λειτουργία, κανονολογικά, αλλά το κυριότερο είναι το *Χρονικό* του, που ξεκινά από κτίσεως κόσμου και εξιστορεί γεγονότα μέχρι τις μέρες του, αποτελώντας μια σημαντική πηγή διότι ενσωματώνει και προηγούμενα ιστορικά έργα, τα οποία σήμερα είναι χαμένα.
ΕΚΔ. Jean Baptiste Chabot, *Chronique de Michel le Syrien, patriarche jacobite d'Antioche (1166–1199)*, Paris, 1899-1910. Επίσης, *The Edessa-Aleppo Syriac Codex of the Chronicle of Michael the Great*, edited by Gregorios Yohanna Ibrahim. Texts and Translations of the Chronicle of Michael the Great, vol. 1, (2009).

20. Ιωάννου Κιννάμου, *Επιτομή*. Ο πιθανόν βασιλικός γραμματικός Ιωάννης Κίνναμος (1143-1203 μ.Χ. περ.) έγραψε Επιτομή Ιστοριών περιγράφοντας τα γεγονότα από το 1118-1176 με αυτονόητη σημασία και για τα συμβάντα στην ιστορία της Εκκλησίας.
ΕΚΔ. A. Meineke, *CSHB*, Bonna, 1836.

21. *Devastatio Constatinopolitana*. Αποτελεί τμήμα ανωνύμου Χρονικού από κτίσεως κόσμου έως το 1215 μ.Χ., που περιγράφει τα γεγονότα της Αλώσεως του 1204 από πρώτο χέρι.
ΕΚΔ. Alfred, J. Andrea, "The Devastatio Constantinopolitana", A Special Perspective on the Fourth Crusade: An Analysis, New Edition, and Translation *Historical Reflections/Réflexions Historiques*, Vol. 19/1 (1993), σσ. 107-129, σσ. 131-149.

22. Ιννοκέντιος Γ΄ Ρώμης. Ο περίφημος πάπας στα χρόνια του οποίου ο παπισμός έφθασε στο απόγειο της δύναμής του, ενώ στις μέρες του έγινε και η Άλωση του 1204, κατά την οποία φάνηκε ότι η Εκκλησία της Δύσης κατίσχυσε ολοκληρωτικά πάνω στην Εκκλησία της Ορθόδοξης Ανατολής.
22.1. *Επιστολαί*. Με αυτονόητη αξία για τα γεγονότα της εποχής του.
ΕΚΔ. *PL* 214-216.

22.2. *Έγγραφα*. Φωτίζουν πολλά σημεία της εκκλησιαστικής πολιτικής του, ειδικά για την Ανατολή.
ΕΚΔ. Theodosyj Haluscynskyi, ed., *Acta Innocentii papae III.* Romae, 1944.

23. Gunther Παρισίων, *Historia Constantinopolitana*. Κιστερσιανός μοναχός, ο οποίος παρουσιάζει την Άλωση της Πόλης από τους Σταυροφόρους.
ΕΚΔ. Paul Riant, ed., *Guntheri Alemanni, scholastici, monachi et prioris Parisiensis, De expugnatione urbis Constantinopolitanae*, Geneva, 1875.

24. Μιχαήλ Χωνιάτης. Ο σημαντικός αυτός επίσκοπος Αθηνών (1140-1222), αδελφός του ιστορικού Νικήτα Χωνιάτη και μαθητής του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης (βλ. σχετικά), συνέγραψε πλήθος θεολογικών, αλλά και ποιητικών έργων, μαζί με πανηγυρικούς λόγους και βέβαια επιστολές.

24.1. Λόγοι και έργα θεολογικά
ΕΚΔ. Σπ. Λάμπρου, *Μιχαήλ Ακομινάτου του Χωνιάτου, Τα σωζόμενα*, Αθήναι, 1879.

24.2. *Επιστολές*. Με αυτονόητη σημασία για τον ιστορικό.
ΕΚΔ. F. Kolovou, *Michaelis Choniatae Epistulae*, Berlin, 2001

25. Robert de Clari, *Κατάκτησις Κωνσταντινουπόλεως*. Γάλλος ιππότης, ο οποίος υπήρξε μάλλον αυτόπτης μάρτυρας της Αλώσεως του 1204 και γράφει τα απομνημονεύματά του περί το 1205-1206.
ΕΚΔ. Robert de Clari,. *La Conquête de Constantinople*, ed. by Philippe Lauer, Paris 1924. Ελληνικά. Robert of Clari *Η κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης,* μετάφ. Μπ. Λυκούδη, Αθήνα, 1990.

26. *Χρονικό του Novgorod*. Ανώνυμο Χρονικό στην παλαιοσλαβική του 1208 που περιγράφει την Άλωση της Πόλης από τους Σταυροφόρους εκφράζοντας την οπτική των κατακτητών.
ΕΚΔ. D. Freydank, Die altrussische Erzählung über die Eroberung Konstantinopels 1204 (Chronista Novgorodensis), *Byzantinoslavica* 29 (1968), σσ. 334-359.

27. Ιωάννης Ι΄ Πατριάρχης Κων/λεως Καματηρός. (1198-1206). Έγραψε, ανάμεσα σε άλλα, δύο αναιρετικές επιστολές για το Filioque και το παπικό πρωτείο προς τον πάπα Ιννοκέντιο Γ΄ (βλ. σχετικά).
ΕΚΔ. M. Jugie, *Theologia Dogmatica Christianorum Orientalium*, Paris, 1931, τ. IV, σσ. 340-341, σσ. 386-387, σσ. 456-457.

28. Ιωάννης ΙΑ΄ Βέκκος. Ως Πατριάρχης (1275-1280) ανακάλυψε τη σύγκλισή του με τις λατινικές απόψεις και στήριξε μια Ένωση η οποία τελικά δεν υποστηρίχθηκε και ο ίδιος τιμωρήθηκε. Τα έργα του είναι κυρίως θεολογικά, αλλά δίνουν και κάποιες πληροφορίες για τον ιστορικό.
ΕΚΔ. Όλα σχεδόν τα αντιλατινικά του έργα βρίσκονται στο *PG* 141.

29. Geoffroi de Villehardouin, *Χρονικόν*. Πρόκειται για Χρονικό της Άλωσης από τους Σταυροφόρους, το οποίο περιλαμβάνει τα γεγονότα 1199 έως 1207 από την οπτική των Σταυροφόρων. Παρά την προκατειλημμένη του θέση έχει ιστορική σημασία, επειδή ο συγγραφέας ήταν αυτόπτης μάρτυς και συμμέτοχος.

ΕΚΔ. E. Faral, *Geoffroi de Villehardouin, La conquête de Constantinople*, τ. Α΄- Β΄, Paris, 1961. Στα ελληνικά Γοδεφρείδου Βιλλαρδουίνου, *Η κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης*, μετ. Κ. Αντύπα, εισαγ. Γ. Σαραφιανού, Αθήνα, 1985.

30. Νικόλαος Μεσαρίτης. ήταν μητροπολίτης Εφέσου και νεότερος αδελφός του Ιωάννη Μεσαρίτη (1162-1207), ο οποίος, ως μοναχός του Αγίου Γεωργίου Μαγγάνων, αποτελούσε τον συνομιλητή του ανυπότακτου κλήρου στις νέες πολιτικές και εκκλησιαστικές αρχές της Πόλης μετά το 1204. Ο Νικόλαος, ο οποίος έγραψε και Επιτάφιο στον αδελφό του, έμεινε για καιρό στην Κων/λη υποστηρίζοντας τον ορθόδοξο κλήρο εκεί. Έγινε Μητροπολίτης Εφέσου περί το 1212 και πρέπει να πέθανε περί το 1220. Σημαντικά του είναι τα εξής:

30.1. Τρεις επιστολές προς τον Θεόδωρο Α΄ και έκθεση προς τους μοναχούς της Μονής Ευεργέτιδος. Περιέχει πληροφορίες για την εκλογή και ενθρόνιση του Πατριάρχη Μιχαήλ Αυτωρειανού στη Νίκαια.
ΕΚΔ. A. Heisenberg, *Neue Quellen zur Geschichte des lateinischen Kaisertums und der Kirchenunion*, II, Die Unionsverhandlungen vom 30 August 1206, Patriarchenwahl und Kaiserkrönung in Nikaia 1208, München, 1923, 25-35 και 35-46 αντίστ.

30.2. *Επιτάφιος εις τον Ιωάννη Μεσαρίτη*. Πρόκειται για κείμενο με πληροφορίες για τα γεγονότα της εποχής.
ΕΚΔ. A. Heisenberg Εκδ. A. Heisenberg, *Neue Quellen zur Geschichte des lateinischen Kaisertums und der Kirchenunion*. I, Der Epitaphios des Nikolaos Mesarites auf seinen Bruder Johannes, München, 1923.

30.3. Διάλογος με τον παπικό λεγάτο Βενέδικτο και τον Λατίνο Πατριάρχη Morosini.
ΕΚΔ. A. Heisenberg, *Neue Quellen,* ό.π., II, σσ. 15-25.

30.4. Διάλογος με τον παπικό λεγάτο Πελάγιο.
ΕΚΔ. A. Heisenberg, *Neue Quellen zur Geschichte des lateinischen Kaisertums und der Kirchenunion*, III, Der Bericht des Nikolaos Mesarites über die politischen und kirchlichen Ereignisse des Jahres 1214, München 1923, σσ. 6-54.

31. Νικήτας Χωνιάτης. Παλατιανός γραμματέας και διοικητής Φιλιππουπόλεως λίγο πριν την Άλωση του 1204, που κατόπιν κατέφυγε στην αυτοκρατορία της Νίκαιας. Αδελφός του Μιχαήλ Χωνιάτη (βλ. σχετικά). Σημαντικά έργα του είναι τα εξής:

31.1. *Χρονική διήγησις*. Σημαντικό ιστορικό έργο για την περίοδο, η οποία περιλαμβάνει τα γεγονότα 1118-1206 και τη βασική αφήγηση για την Άλωση του 1204 από βυζαντινή οπτική. Η αξία του είναι αυτονόητη και για την εκκλησιαστική ιστορία.
ΕΚΔ. J. L. van Dieten, Berlin/NY, 1975, [*CFHB* 11].

32. Πατριάρχης Γερμανός Β΄. Πατριάρχης στην εξόριστη έδρα της Νίκαιας (1226-1240), υπήρξε σφοδρός ανθενωτικός και τα έργα του αποτελούν μαρτυρίες για γεγονότα και καταστάσεις κατά τις πρώτες δεκαετίες του 13ου αιώνα.

32.1. *Λόγοι προς τον πάπα Γρηγόριο Θ΄ και τους παπικούς λεγάτους*. Αυτονόητη η σημασία τους για τις διαπραγματεύσεις Ανατολής-Δύσεως στην εν λόγω περίοδο.
ΕΚΔ. Mansi, τ. 23, 47 και 48 αντίστ.

32.2. *Λόγος προς τους Λατίνους Πατριάρχες* (σώζεται αποσπασματικά).
ΕΚΔ. Σ. Δηματρακόπουλου, Ορθόδοξος Ελλάς, σσ. 40-41.

32.3. *Λόγος προς τον λαό της Κων/λεως*
ΕΚΔ. Σπ. Ν. Λαγοπάτη, *Γερμανός Β΄ Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως-Νικαίας*, Τρίπολις, 1913, σσ. 350-353.

32.4. *Λόγος προς τους Αρμενίους*
ΕΚΔ. Λαγοπάτη, *Γερμανός,* ό.π., σσ. 354-357.

32.5. *Λόγος προς τους Κυπρίους.*
ΕΚΔ. *PG* 140, 601-622.

32.6. *Κατά Βογομίλων*, με πληροφορίες για το θέμα.
ΕΚΔ. G. Ficker, *Die Phundagiagiten*, Leipzig, 1908, σσ. 115-125.

33. *Συνοδικόν γράμμα 1226*. Επιστολή συγγραφείσα από τον Μητροπολίτη Κέρκυρας Γρηγόριο Βαρδάνη, από μέρους της Συνόδου των ορθοδόξων επισκόπων Δυτικής Ελλάδας (Ηπείρου) προς τον Πατριάρχη Γερμανό Β΄ (βλ. σχετικά) που αποκαλύπτει τα προβλήματα εκκλησιαστικού κατακερματισμού της εποχής.
ΕΚΔ. J. Loenertz, Lettre de Georges Bardanès métropolite de Corcyre au patriarche Germain II, 1226-1227, *ΕΕΒΣ* 33 (1964), 87-118.

34. *Ασσίζες Ρωμανίας*. Νομικές διατάξεις στα μεσαιωνικά ιταλικά, οι οποίες εισήλθαν από τη Δύση στην Πελοπόννησο, και παρέχουν πληροφορίες για την ιστορία των θεσμών.
ΕΚΔ. G. Recoura, *Les Assizes de Romanie*, Paris, 1930.

35. Ιωάννου Αποκαύκου, *Επιστολαί*. Από επιφανή οικογένεια Μητροπολίτης Ναυπάκτου τον 13ο αιώνα, έγραψε πλήθος επιστολών, οι οποίες αντικατοπτρίζουν τον εκκλησιαστικό κατακερματισμό και τα σχετικά εκκλησιοκανονικά προβλήματα που παρουσιάστηκαν μετά το 1204.
ΕΚΔ. Αρχιμ. Ιερώνυμου Δελημάρη, *Άπαντα Ιωάννου Αποκαύκου*, Ναύπακτος, 2000.

36. Δημητρίου Χωματιανού, *Συλλογή κρίσεων και επιστολή*. Σημαντικό έργο του διακεκριμένου Μητροπολίτη Αχρίδος, του 13ου αιώνα, στον οποίο κατέφευγαν από πολλά μέρη του ορθόδοξου κόσμου για να εκδικάσουν διαφορές τους. Ο συγγραφέας συνέλεγε τις υποθέσεις και τις αποφάσεις με αποτέλεσμα να έχουμε μια ευρεία γκάμα νομικών ερωτημάτων εκκλησιαστικών αλλά και αστικών, τα οποία όμως αφορούν και εκκλησιαστικά (π.χ. σχέσεις ορθοδόξων και επηλύδων Λατίνων στην Ανατολή) την εν λόγω περίοδο.
ΕΚΔ. Günter Prinzing (ed.), *Demetrii Chomateni Ponemata diaphora* [*CFHB* 38], Berlin, 2002.

37. Νικηφόρος Βλεμμύδης. Μέγας λόγιος και διδάσκαλος, που έζησε στο κράτος της Νικαίας (1197-1272), βρίσκεται επικεφαλής της μεγάλης σειράς διανοουμένων και φιλοσόφων του 13ου και του 14ου αιώνα με πλούσιο συγγραφικό έργο και μεγάλες διασυνδέσεις στην αυλή της Νικαίας, καθώς και συμμετοχή στις ενωτικές διαπραγματεύσεις. Τα σημαντικότερα έργα του για τον ιστορικό είναι:

37.1. *Αυτοβιογραφία*. Σημαντικότατο έργο που παρουσιάζει ανάγλυφα την εποχή του συγγραφέα.
ΕΚΔ. A. Heisenberg, *Nicephori Blemmydae curriculum vitae et carmina*, Leipzig, 1896, σσ. 1-92. Νεώτ. Munitiz Joseph A (ed), *A partial account. Autobiography: Nicephori Blemmydae Autobiographia sive Curriculum Vitae necnon Epistula Universalior*, Brepols [*CCSG* 13], 1984.

37.2. *Ανδριάς Βασιλικός*. Κείμενο, το οποίο ορίζει τα καθήκοντα του ηγεμόνα και αποκαλύπτει τις αντιλήψεις της εποχής για την πολιτική διακυβέρνηση (που αφορά και την Εκκλησία).
ΕΚΔ. *PG* 142, 657-674.

37.3. *Επιστολαί.* Περιέχουν ποικίλες ουσιαστικές πληροφορίες για πρόσωπα και πράγματα της εποχής.
ΕΚΔ. Theodori Ducae Lascaris, *Epistulae CCXVII. Nunc primum edidit Nicolaus Festa*, Florentiae, 1898, σσ. 290-329.

37.4. *Ιαμβικόν ποίημα εις την μονήν Σωσάνδρου*. Περιέχει πληροφορίες για τη χριστιανική ζωή της εποχής.
ΕΚΔ. A. Heisenberg, ό.π., σσ.115-119.

38. Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρης. Ο Θεόδωρος Λάσκαρης εκτός από σημαντικός αυτοκράτορας του κράτους της Νικαίας (1254-1258) ήταν και ευρυμαθέστατος λόγιος και θεολόγος, ο οποίος κατέλιπε σημαντικά θεολογικά και ποιητικά έργα (π.χ. Μεγάλος Παρακλητικός Κανόνας). Σημαντικότερα για τον ιστορικό είναι τα εξής:

38.1. *Επιστολές*. Περιέχουν πλήθος πληροφοριών για πολιτικά και εκκλησιαστικοπολιτικά ζητήματα της εποχής του.
ΕΚΔ. Theodori Ducae Lascaris, *Epistulae CCXVII. Nunc primum edidit Nicolaus Festa*, Florentiae, 1898.

38.2. *Λόγος Επιτάφιος στον Φρειδερίκο Β΄*. Με πληροφορίες για τις σχέσεις με τη Δύση.
ΕΚΔ. J. B. Papadopoulos, *Theodoros II Lascaris, Empereur de Nicée*, Paris, 1908, σσ. 183-189.

39. *Συνοδικόν Ρόδου*. Κείμενο που συντάχθηκε μεταξύ 1240 και 1260 με κατάλογο αιρέσεων και αιρετικών της εποχής, πολυχρονισμούς αυτοκρατόρων κ.λπ., που προδίδει την πρόσληψη και την κατανόηση της εκκλησιαστικής ιστορίας της εποχής του από τη σκοπιά της περιοχής της Ρόδου.
ΕΚΔ. N. Kappuyns, Le Synodicon de l'Église de Rhodes au XIIIe siècle, *REB*, 174 (1934), 176-217.

40. *Βίος Θεοδώρας Βασιλίσσης*. Πρόκειται για τη Θεοδώρα, σύζυγο του Μιχαήλ Β΄ της Ηπείρου (1231-1271), της οποίας ο *Βίος* γράφτηκε από τον μοναχό Ιώβ.
ΕΚΔ. *PG*, 127, 904-908.

41. Γεώργιος Ακροπολίτης. Σημαντικός λόγιος, κρατικός υπάλληλος και ιστορικός, ο οποίος πήρε μέρος και στη Β΄ Σύνοδο της Λυών το 1274. Το έργο του είναι σημαντικό για τα ιστορικά και εκκλησιαστικοπολιτικά γεγονότα των μέσων του 13ου αιώνα.

41.1. Χρονική συγγραφή. Το βασικότερο έργο που καλύπτει ιστοριογραφικά την εποχή 1203-1261, με αυτονόητη σημασία για την εκκλησιαστική ιστορία.
ΕΚΔ. *Georgii Acropolitae opera*/recensuit Augustus Heisenberg, editionem anni MCMIII correctiorem curavit Peter Wirth addenda et corrigenda curavit Peter Wirth, Stuttgart, 1978.

41.2. Επιτάφιος στον Ιωάννη Δούκα. Φωτίζει με σημαντικές πληροφορίες την περίοδο του αυτοκράτορα της Νικαίας Ιωάννη Γ΄ Δούκα Βατάτζη (1222-1254).
ΕΚΔ. A. Heisenberg, *ό.π.,* σσ. 12-29.

42. Μιχαήλ Παλαιολόγου, *Τυπικά, Χρυσόβουλλα*. Ο αυτοκράτορας Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος έπαιξε σημαντικό ρόλο στην εκκλησιαστική πολιτική της εποχής του και ό,τι έχει αποτυπώσει, ως διοικητικές πράξεις ή άλλα κείμενα, έχουν αυτονόητα μεγάλη σημασία.

42.1. Πρόσταγμα 1272. Καθορίζει τις δικαιοδοσίες του συναυτοκράτορα γιου του Ανδρονίκου Β΄.
ΕΚΔ. A. Heisenberg, Aus der Geschichte und Literatur der Palaiologenzeit, *Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Phil-Hist. Klasse* 1920, 10, München, 1920, σσ. 37-41.

42.2. Χρυσόβουλλος Λόγος του έτους 1272. Χρυσόβουλλος Λόγος για την ανεξαρτησία της Εκκλησίας της Αχρίδος.
ΕΚΔ. Γ. Ράλλη-Μ. Ποτλή, *Σύνταγμα Θείων και ιερών κανόνων* τ. 5, σσ. 266-269 (εν μέρει).

43. *Μνημόνιον Ogerius*. Πρόκειται για μνημόνιο που αποτυπώνει τη συζήτηση του Μιχαήλ Η΄ και των παπικών απεσταλμένων του Γρηγορίου Ι΄ με αυτονόητη σημασία για την Εκκλησιαστική Ιστορία.
ΕΚΔ. Loenertz, R.-J.,Mémoire d'Ogier, protonotaire, pour Marco et Marchetto nonces de Michel VIII Paléologue auprès du Pape Nicholas III. 1278 printemps-été, *OCP* 31 (1965), 374-408.

44. Γεώργιος/Γρηγόριος Κύπριος. Εκ Κύπρου (1241-1290) σημαντικός λόγιος, ο οποίος έγινε Πατριάρχης Κων/λεως (Γρηγόριος Β΄ 1283-1289) και έλαβε μέρος στις ενωτικές θεολογικές συζητήσεις. Τα έργα του έχουν σημασία και για την ιστορία της θεολογίας και για τα εκκλησιαστικοπολιτικά συμβάντα.

44.1. Λόγος τα καθ΄ εαυτόν περιέχων. Περιέχει πολλές πληροφορίες για την προσωπική του πορεία, ανάμεσα στις οποίες βρίσκουμε πολλά στοιχεία για το πνευματικό κλίμα της εποχής, την οργάνωση της εκπαίδευσης κ.λπ.
ΕΚΔ. W. Lameere, *La tradition manuscrite de la correspondance de Grégoire de Chypre Patriarche de Constantinople (1283-1289),* Rome/Paris, 1937, σσ. 177–191.

44.2. Επιστολαί. Με πλήθος πληροφοριών για πρόσωπα και πράγματα της εποχής του.
ΕΚΔ. Σ. Ευστρατιάδου. Γρηγορίου του Κυπρίου, Οικουμενικού Πατριάρχου, *Επιστολαί και μύθοι*, Αλεξάνδρεια, 1910. Επίσης, C. Rapp, Ein bisher unbekannter Brief des Patriarchen Gregor von Zypern an Johannes II., *Sebastokrator von Thessalien, BZ 81/1* (1988), σσ. 12–20.

44.3. Αντιρρητικός κατά Βέκκου. Με σημασία για την ιστορία της θεολογικής σκέψης.
ΕΚΔ. Th. Kislas/Chr. Savvatos, Discours antirrhétique contre les opinions blasphématoires de Bekkos στο J. -C. Larchet, (επιμ.), *La vie et l'oeuvre de Georges/Grégoire II de Chypre (1241-1290) patriarche de Constantinople*, Paris 2012, σσ. 166–256.

45. Θεόδωρου Σκουταριώτου, *Σύνοψις Χρονική*. Επιτομή πολλών ιστορικών έργων από τον Κωνσταντινουπολίτη κληρικό (1230-1283 περίπου) που φθάνει έως το 1261 και αξίζει κυρίως για πρωτότυπα στοιχεία που παρεμβάλλει μεταξύ τους.
ΕΚΔ. Κ. Σάθα *ΜΒ* 7, σ. 556.

46. *Ιστορία των Πατριαρχών Αλεξανδρείας* (12ος αι.). Συλλογή κειμένων στην αραβική γλώσσα που περιλαμβάνει βιογραφίες των πατριαρχών Αλεξανδρείας της Κοπτικής Εκκλησίας.
ΕΚΔ. B. T. A. Evetts, History of the Patriarchs of the Coptic Church of Alexandria, Paris, 1906-1915. Yassa Abd al-Masih/O. H. E. Burmester/Atiya Aziz/Antoine Khater (επιμ.), *History of the Patriarchs of the Egyptian Church, Known as the History of the Holy Church of Sawirus ibn al-Mukaffa, Bishop of al-Asmunin*, Vol. 2-4. Cairo, 1943-1970. Πρβλ. και Johannes den Heijer, *Mawhūb ibn Manṣūr ibn Mufarriǧ et l'historiographie copto-arabe: Étude sur la composition de l'Histoire des Patriarches d'Alexandrie*, *CSCO* 513, subs. 83, Louvain, 1989.

47. *Χρονικό του Μιχαήλ του Σύρου* (12ος αι.). Πολύτιμη ιστορική πηγή για τις χριστιανικές κοινότητες της Μέσης Ανατολής και τις μεταξύ τους σχέσεις.
ΕΚΔ. Jean-Batiste Chabot (επιμ.), *Chronique de Michel le Syrien, patriarche jacobite d'Antioche (1166-1199)*, vol. 1-4, Paris, 1899-1924.

48. *Χρονικό του Βαρεβραίου* (13ος αι.). Το έργο του Γρηγορίου «Μαφριάν» (εκκλησιαστικού προϊσταμένου) των Συροορθοδόξων (1225-1286), ο οποίος υπήρξε πολυίστωρ, θεολόγος, φιλόσοφος και ιστορικός, περιέχει σε συριακή γλώσσα πολιτικά και εκκλησιαστικά γεγονότα έως το 1286 (και με συμπληρώσεις από τον αδελφό του έως το 1288 και από άγνωστο έως το 1496). Είναι μοναδικής αξίας για τον ιστορικό και χωρίζεται σε δυο μέρη, το *Συριακό Χρονικό*, το οποίο αφορά την πολιτική και στρατιωτική ιστορία και το *Εκκλησιαστικό Χρονικό*, το οποίο πραγματεύεται την ιστορία των εκκλησιαστικών κοινοτήτων της Μέσης Ανατολής. Ιδιαίτερη σημασία έχει ο «οικουμενικός» προσανατολισμός του συγγραφέα που δεν βλέπει καποια σημαντική δογματική διαφορά μεταξύ της συρο-ιακωβιτικής και της συρο-ανατολικής (νεστοριανής) εκκλησιαστικής παράδοσης.
ΕΚΔ. Κείμενο Paul Bedjan (επιμ.), *Gregorii Barhebraei Chronicon Syriacum e codd. mss. emendatum ec punctis vocalibus adnotationibusque locupletatum*, Paris, 1890. Αγγλ. μετάφ. E. A. Wallis Budge, *The Chronography of Gregory Abû'l-Faraj 1225-1286 the Son of Aaron, the Hebrew Physician Commonly Known as Bar Hebraeus Being the First Part of His Political History of the World,* τ. 2, London, 1932. J.-B. Abbeloos/T. J. Lamy, Gregorius Barhebraeus, *Chronicon Ecclesiasticum*, syriaque et latin, vol. 1-3, Louvain, 1872-1877. Πρβλ. και Marianna Mazzola, *From High Priest to Patriarch: History and Authority in the Ecclesiastical History of Bar 'Ebroyo*, CSCO sub. 141, Leuven, 2020.

49. *Χρονικόν του Μωρέως*. Έμμετρο χρονικό που πραγματεύεται τα γεγονότα της Φραγκοκρατίας στην Πελοπόννησο μετά το 1204 έως το 1292 και αποδίδει τη ζωή στην περιφέρεια, πολιτικά γεγονότα αλλά και κοινωνικές συνθήκες, οπότε είναι χρησιμότατο και για την κατανόηση της εκκλησιαστικής ζωής.
ΕΚΔ. Π. Καλονάρος, *Το Χρονικόν του Μωρέως*, Αθήναι, 1940.

50. Γεωργίου Παχυμέρη, *Συγγραφικαί Ιστορίαι*. Σημαντικότατο ιστορικό έργο προερχόμενο από έναν κληρικό του Πατριαρχείου (1242-1310), ο οποίος δίνει ιδιαίτερο βάρος στα εκκλησιαστικά γεγονότα, στις πατριαρχίες, στις εκκλησιαστικοπολιτικές σχέσεις, στη ζωή των κληρικών κ.ά. το διάστημα το οποίο καλύπτει (1255-έως λίγο πριν το 1310). Ο ίδιος συνέγραψε και Εισαγωγικό εγχειρίδιο στις μαθηματικές επιστήμες, Σχόλια στον Διονύσιο Αρεοπαγίτη που είναι χρήσιμα για την κατανόηση της εξέλιξης των ιδεών στην εποχή του.
ΕΚΔ. Albert Failler, *Georges Pachymérès: Relations historiques*, τ. 1-5, Paris, 1984-2000.

51. Αθανασίου Α΄, *Επιστολές*. Ο Αθανάσιος Α΄ υπήρξε Πατριάρχης Κων/λεως γνωστός για την αυστηρή του άσκηση που τον έφερε και σε σύγκρουση με τον κλήρο της εποχής του (γι' αυτό και έκανε δύο πατριαρχίες, 1289-1293 και 1303-1311). Επομένως, οι επιστολές του (αλλά και ο Βίος του βλ. σχετικά) έχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την εκκλησιαστική ιστορία της περιόδου.
ΕΚΔ. A. M. Maffry-Talbot, *The Correspondence of Athanasius I, Patriarch of Constantinople: Letters to the Emperor Andronicus II, Members of the Imperial Family, and Officials* [*CFHB* 7]. Washington DC, 1975.

52. *Βίος Πατριάρχου Αθανασίου*. Συντάχθηκαν δύο διαφορετικές εκδοχές από τον Θεόκτιστο Στουδίτη και τον Ιωσήφ Καλόθετο. Περιέχονται πληροφορίες για εκκλησιαστικά ζητήματα και τις συγκρούσεις Ενωτικών-Ανθενωτικών.
ΕΚΔ. Θεόκτιστου Στουδίτη, *Βίος Πατριάρχου Αθανασίου, vita of Patriarch Athanasios* (*BHG* 194): ed. A. Papadopoulos-Kerameus, 'Žitija dvu vselenskih patriarchov XIV v., svv. Athanasija I i Isidora I', *Zapiski*

Istorikofilologičeskago Fakulteta Imperatorskago S. Petersburgskago Universiteta 76 (1905), 1–51. Επίσης, Εγκώμιον Πατριάρχου Αθανασίου (*BHG* 194a–b): ed. R. Fusco, L'encomio di Teoctisto Studita per Atanasio I di Costantinopoli, *RSBN* n.s. 34 (1997), σσ. 83–153. Λόγος σε θαύματα μετά την κοίμηση Πατριάρχου Αθανασίου Α΄Oration on posthumous miracles of Patriarch Athanasios (*BHG* 194f): κείμ. και αγγλ. μετάφ. tr., A.-M. Talbot, *Faith Healing in Late Byzantium. The Posthumous Miracles of the Patriarch Athanasios I of Constantinople by Theoktistos the Stoudite*, Brookline, 1983. Hippolyte Delehaye, La vie d'Athanase patriarche de Constantinople (1289-1293, 1304-1310), *Mélanges de l'école française de Rome* 17 (1897), 39-75. Δ. Τσάμη, *Ιωσήφ Καλοθέτου Συγγράμματα*, Θεσσαλονίκη. 1980, σσ. 453-502.

53. Εφραίμ, *Χρονικό*. Έμμετρη αφήγηση γραμμένη περί το 1313 που εξιστορεί γεγονότα από τον Ιούλιο Καίσαρα έως το 1261 στηριγμένη σε άλλους συγγραφείς.
ΕΚΔ. I. Bekker, *Ephraemius*, *CSHB*, Bonna, 1840.

54. Θωμάς Μάγιστρος (1275-1347). Σημαντικός συγγραφέας και δάσκαλος με ειδίκευση στην κλασική φιλολογία με σχόλια σε αρχαίους συγγραφείς πραγματικά μεγαλοφυή. Η παρουσία του αξιολογείται σημαντική ιστορικά από τη σύγχρονη έρευνα, διότι ως σύμβουλος του Ανδρονίκου Β΄ χρησιμοποιούσε την κλασική του παιδεία για να διατυπώνει έμμεσα πολιτικές απόψεις για τα τεκταινόμενα της εποχής του, οπότε το έργο του έχει αξία και για την εκκλησιαστική ιστορία της εποχής, πολύ περισσότερο αφού διετέλεσε και δάσκαλος σημαντικών προσωπικοτήτων, όπως ο Γρηγόριος Ακίνδυνος. Σημαντικά του έργα είναι:

54.1. *Επιστολές.* Περιέχουν πολλές πληροφορίες για πρόσωπα και γεγονότα της εποχής του.
ΕΚΔ. *PG* 145, 404-445.

54.2. *Λόγοι*, ειδικά εκείνοι που περιέχουν πολιτικούς στοχασμού («Περί βασιλείας», «Περί Πολιτείας»)
ΕΚΔ. *PG* 145, 448-496, 496-548 αντίστοιχα.

55. Ν. Χούμνου, *Επιστολαί*. Ο Νικηφόρος Χούμνος (1250-1327) υπήρξε σημαντικός παράγοντας της πολιτικής ζωής, ανώτερος κυβερνητικός υπάλληλος (επί του κανικλείου), αλλά και σημαντικός λόγιος και φιλόσοφος, υπερασπιστής του Αριστοτέλους σε έριδά του με τον Θεόδωρο Χούμνο. Το έργο του μαρτυρεί για τις σημαντικές πνευματικές ζυμώσεις της εποχής.
ΕΚΔ. J. Fr. Boissonade, *Anecdota Nova*, Paris 1844, σσ. 1-190.

56. *Κείμενα Β΄ Συνόδου της Λυών 1274*. Η σύνοδος αυτή υπήρξε σημαντικός σταθμός στις σχέσεις Ανατολής-Δύσης και στα εκκλησιαστικοπολιτικά πράγματα του β΄ μισού του 13ου αιώνα.
ΕΚΔ. του λατινικού κειμένου της Ordinatio Concilii στο p. A. Franchi, *Il Concilio II di Lione (1274) secondo la Ordinatio Concilii Generalis Lugdunensis* Roma, 1965. Τα πλήρη κείμενα πρωταγωνιστών όπως του Ιωάννη Βέκκου, Αγιορειτών κ.λπ. στο V. Laurent/J. Darrouzés, *Dossier grec de l' Union de Lyon (1273-1277),* Paris, 1976.

57. Θεόληπτος Φιλαδελφείας. Ο Μητροπολίτης Φιλαδελφείας Θεόληπτος (1225-1322) υπήρξε μεγάλη ασκητική προσωπικότητα που ανέλαβε το επισκοπικό αξίωμα σε μια εποχή κρίσιμη, καθώς σοβεί ακόμη το Αρσενιανό σχίσμα, ενώ τη Μ. Ασία αρχίζουν να την ελέγχουν συστηματικά τα τουρκικά εμιράτα. Επομένως, όλα του τα έργα έχουν μαρτυρίες για τις συνθήκες της εποχής του.

57.1. *Επιστολές.* Περιέχουν σημαντικές πληροφορίες για την εποχή.
ΕΚΔ. Ι. Γρηγορόπουλου, *Θεολήπτου Φιλαδελφείας (1225-1332), βίος και έργα*, Θεσσαλονίκη, σσ. 5-60.

57.2. *Παραινετικοί λόγοι.* Αναφέρονται και σε κοινωνικές συνθήκες της εποχής.
ΕΚΔ. Ι. Γρηγορόπουλου, *ό.π.*, σσ.179-218.

57.3. *Κανονικά έργα.* Επιδιώκει να αντιμετωπίσει κανονικά προβλήματα, μεταξύ των οποίων και το σχίσμα.
ΕΚΔ. Ι. Γρηγορόπουλου, *ό.π.*, σσ. 219-246.

57.4. *Περιστατικά.* Απευθύνεται σε εορταστικές και λειτουργικές στιγμές της μητρόπολής του.
ΕΚΔ. Ι. Γρηγορόπουλου, *ό.π.*, σσ.517-546.

58. Νικηφόρος και Κάλλιστος Ξανθόπουλος (1256-1317). Έγραψε εκκλησιαστική ιστορία και κάποια αγιολογικά έργα.

58.1. Εκκλησιαστική ιστορία. Αν και δεν είναι τελείως πρωτότυπο περιέχει κάποιες πληροφορίες ιδιαίτερες (φθάνει έως το 610, αλλά αρχικά πιθανόν έως το 911) και έχει αξία διότι για πρώτη φορά μετά την πρωτοβυζαντινή περίοδο εμφανίζεται έστω και για λίγο έργο αμιγώς Εκκλησιαστικής Ιστορίας.
ΕΚΔ. *PG* 145, 557-1332, *PG* 146, 9-1274, *PG* 147, 9-448.

58.2. Βίος Ευφροσύνης. Η αγία έζησε στην Κωνσταντινούπολη (854-923), αρχικά σε ανδρικό μοναστήρι ως άνδρας και κατόπιν σε γυναικείο. Ο βίος της, αν και μεταγενέστερος, δίνει στοιχεία για τις αρχές της βασιλείας του Κωνσταντίνου Ζ΄ Πορφυρογέννητου (BHG 627).
ΕΚΔ. AASS, Nov. III, Bruxelles, 1910, 861-877.

58.3. Θαύματα Ζωοδόχου Πηγής (*BHG* 1073).
ΕΚΔ. Αμβρόσιος Παμπέρης, Νικηφόρου και Καλλίστου του Ξανθοπούλου *Περὶ συστάσεως του σεβασμίου οίκου της εν Κωνσταντινουπόλει Ζωοδόχου Πηγής, και των εν αυτώ υπερφυώς τελεσθέντων θαυμάτων και ο Βίος του εν αγίοις Κλήμεντος*, Leipzig, 1802, σσ. 1–99.

59. Γρηγόριος Σιναΐτης. Σημαντικός ασκητικός συγγραφέας (1280-1346), προερχόμενος από το Σινά, εγκαταστάθηκε στο Άγιο Όρος και αναβίωσε τη μυστική παράδοση εκεί με τη συνεχή προσευχή. Θεωρείται ο γενάρχης του ασκητικού ρεύματος του Ησυχασμού που διατυπώθηκε κατόπιν με θεολογικούς όρους από τον Γρηγόριο Παλαμά (βλ. σχετικά).
ΕΚΔ. *PG* 150, 1240-1345.

60. Θεόδωρος Μετοχίτης. Ο σημαντικότατος αυτός λόγιος και πολιτικός (1261-1332) υπηρέτησε σε νευραλγική πολιτική θέση υπό τον Ανδρόνικο Β΄ (Μεσάζων), αλλά είχε και μια μακρά ενασχόληση με την επιστήμη (μαθηματικά, αστρονομία) και την κλασική παιδεία. Εκτός από ανακαινιστής της περιώνυμης Μονής της Χώρας, ο οποίος προίκισε με μεγάλη βιβλιοθήκη για τις ανάγκες της σχολής του εκεί, ήταν και μαθητής του Νικηφόρου Γρηγορά (βλ. σχετικά). Σημαντικά είναι τα εξής έργα του:

60.1. Υπομνήματα και σημειώσεις γνωμικαί. Πολύ πρωτότυπο έργο με στοιχεία κριτικής και σύγκρισης του Βυζαντίου με την ελληνορωμαϊκή κληρονομιά, ενώ οι απόψεις του θίγουν και θεολογικά και εκκλησιαστικά ζητήματα.
ΕΚΔ. K. Hult, *Theodore Metochites on Ancient Authors and Philosophy: Semeioseis gnomikai 1*–26 & 71, A Critical Edition with Introduction, Translation, Notes, and Indexes. With a Contribution by B. Bydén, Gothenburg, 2002. Του ιδίου *Theodore Metochites on the Human Condition and the Decline of Rome. Semeioseis gnomikai,* 27–60. A Critical Edition with Introduction, Translation, Notes, and Indexes, Gothenburg 2016. S. Wahlgren, *Theodore Metochites' Sententious Notes: Semeioseis gnomikai, 61–70* & 72–81. A critical edition with introduction, translation, notes, and indexes, Gothenburg, 2018.

60.2. Ποιήματα. Περιέχουν κρίσεις για πρόσωπα και γεγονότα της εποχής του.
ΕΚΔ. I. D. Polemis, *Theodorus Metochita. Carmina* [*CCSG* 83], Turnhout, 2015.

61. Βαρλαάμ Καλαβρός. Ο μοναχός Βαρλαάμ (1290-1348) ήταν ένας δίγλωσσος μοναχός από τις ελληνόφωνες περιοχές της Κ. Ιταλίας. Ήρθε στην Ανατολή και ενεπλάκη σε φιλοσοφικές αντιπαραθέσεις με τον Νικηφόρο Γρηγορά και κατόπιν σε έριδα με τους μοναχούς του Αγίου Όρους και τον Γρηγόριο Παλαμά (βλ. σχετικά), για τη φύση του φωτός που εκείνοι έβλεπαν κατόπιν προσευχής (Ησυχαστική έριδα). Σημαντικά είναι τα εξής έργα του:

61.1. Αντιλατινικά έργα. Πρόκειται για μια μεγάλη ομάδα έργων που ανασκευάζουν τις λατινικές θέσεις περί filioque, πρωτείου κ.λπ. Η σημασία τους έγκειται στην πολύ διαφορετική μέθοδο συλλογισμού και εργασίας, καθώς και στις ιστορικές πληροφορίες που βρίσκονται σ' αυτά.
ΕΚΔ. A. Fyrigos, *Barlaam Calabro, Opere contro i latini*, τ. 1-2, Vatican, 1998.

61.2. Επιστολαί. Οι επιστολές του παρέχουν πολύτιμες πληροφορίες για την εξέλιξη της ησυχαστικής έριδας.
ΕΚΔ. G. Schiro, *Barlaam Calabro, Epistole greche*, Palermo, 1954.

61.3. Λόγος προς τον πάπα Βενέδικτο ΙΒ΄ (απόσπασμα). Πρόκειται για τμήμα λόγου στα λατινικά, το οποίο είχε σκοπό να εξηγήσει στον πάπα τις συνθήκες για να υπάρξει ένωση και περιέχει κρίσιμες ιστορικές παρατηρήσεις για την κατάσταση της Εκκλησίας στην Ανατολή και τη σχέση με τους Δυτικούς.
ΕΚΔ. *PG* 151, 1331-1342.

62. Γρηγόριος Ακίνδυνος. Ήταν μοναχός από το Prilep (1300-1348). Μαθήτευσε στον Θωμά Μάγιστρο (βλ. σχετικά) και κατόπιν στον Γρηγόριο Παλαμά (βλ. σχετικά), από τον οποίο διαφοροποιήθηκε και σταδιακά έγινε αντίπαλός του κατά τη λεγόμενη Ησυχαστική έριδα, στο θέμα της διάκρισης Ουσίας και Ενεργειών στο Θεό. Τελικά καταδικάστηκε, όπως και ο Βαρλαάμ. Από τα έργα του σημασία για μας έχουν:

62.1. Πραγματείες κατά του Γρηγορίου Παλαμά. Έχουν σημασία για την εξέλιξη της θεολογικής σκέψης και για τη χρήση της προϋπάρχουσας παράδοσης (π.χ. του Αυγουστίνου στην Ανατολή).
ΕΚΔ. J. Nadal Cañellas, ed. *Gregorii Acindyni refutationes duae operis Gregorii Palamae cui titulus Dialogus inter Orthodoxum et Barlaamitam* [*CCSG*, 31] Louvain, 1995.

62.2. Επιστολαί. Πολύ χρήσιμες για πρόσωπα και πράγματα, αλλά και για την εξέλιξη της θεολογικής του επιχειρηματολογίας.
ΕΚΔ. Angela Constantinides Hero, *Letters of Gregory Akindynos: Greek Text and English Translation*, [*CFHB* 21], Dumbarton Oaks, 1983.

63. Γρηγόριος Παλαμάς (1296-1359). Πεπαιδευμένος μοναχός, που, μέσα από την αντιπαράθεση για το θέμα της εμπειρίας του Θεού, εξέφρασε το ασκητικό βίωμα της εποχής του στην αναδιατύπωση της περί Θεού διδασκαλίας. Στη λεγόμενη ησυχαστική έριδα αντιπαρατέθηκε με τους Βαρλαάμ Καλαβρό, Γρηγόριο Ακίνδυνο και Νικηφόρο Γρηγορά (βλ. σχετικά), δικαιώθηκε και έγινε επίσκοπος Θεσσαλονίκης. Το έργο του είναι ευρύτατο, αλλά για ιστορική χρήση σημασία έχουν τα εξής:

63.1. Τριάδες, Υπέρ των ιερώς ησυχαζόντων. Το βασικότερο σύνολο έργων στο οποίο απαντά το θεολογικό πρόγραμμα του Παλαμά. Έχει πολύ μεγάλη σημασία για την ιστορία της θεολογικής σκέψης και την κατανόηση των πνευματικών ρευμάτων της εποχής, καθώς και για την αφομοίωση του ρεύματος ασκητικής σκέψης που προηγήθηκε στο Βυζάντιο.
ΕΚΔ. Π. Χρήστου, *Γρηγορίου Παλαμά Συγγράμματα*, τ. Α΄ , Θεσσαλονίκη, 1962.

63.2. Ομολογιακά κείμενα. Πρόκειται για σειρά κειμένων τα οποία συνδιαμόρφωσε ο Παλαμάς, αλλά είναι συλλογικά και ή εκφράζουν τη θέση των Ησυχαστών (*Αγιορειτικός Τόμος*) ή αντικρούουν άλλα κείμενα (Ιγνάτιος Αντιοχείας, *Αναίρεσις γράμματος Καλέκα*, κ.λπ.). Στα κείμενα αυτά φαίνεται το σύνολο του ησυχαστικού κινήματος και είναι πολύτιμα για την ένταξη ιστορικών πληροφοριών.
ΕΚΔ. Π. Χρήστου, *Γρηγορίου Παλαμά Συγγράμματα*, τ. Β΄, Θεσσαλονίκη, 1966.

63.3. 150 Κεφάλαια. Πολύ σημαντικό κείμενο για την ιστορία της θεολογικής σκέψης και τη συζήτηση για την πρόσληψη της σκέψης του Αυγουστίνου στην Ανατολή.
ΕΚΔ. Π. Χρήστου, *Γρηγορίου Παλαμά Συγγράμματα*, τ. Ε΄, Θεσσαλονίκη, 1992.

63.4. Επιστολές. Σώμα 14 επιστολών μαζί με αυτές προς Ακίνδυνον. Περιέχουν πολλές πληροφορίες τόσο για την εξέλιξη της έριδας, όσο και για πρόσωπα και τάσεις κατά την εποχή της έριδας στο Βυζάντιο. Εκτός αυτών, ιδιαίτερα σημαντική είναι και η επιστολή που απέστειλε προς τους Θεσσαλονικείς τον καιρό της αιχμαλωσίας του στη Μ. Ασία («αιχμάλωτος ων προς την εαυτού Εκκλησίαν απέστειλεν»), όπου συμμετείχε σε συζητήσεις με εκπροσώπους του Ισλάμ για τη χριστιανική θρησκεία, και περιέχουν πληροφορίες για την τουρκοκρατούμενη Μ. Ασία την εποχή εκείνη.
ΕΚΔ. Π. Χρήστου, Επιστολές, *Γρηγορίου Παλαμά Άπαντα*, [έκδ. *ΕΠΕ*] τ. 4, , Θεσσαλονίκη, 1983.

63.5. Ομιλίες. Οι 63 Ομιλίες του, και κυρίως όσες αφορούν την περίοδο της αρχιερατείας του, περιέχουν πολλές πληροφορίες για την κοινωνική ιστορία της εποχής, ιδιαίτερα στον χώρο της Θεσσαλονίκης.
ΕΚΔ. Π. Χρήστου (επιμ. Β. Ψευτογκά), *Γρηγορίου Παλαμά Συγγράμματα,* τ. ΣΤ, Θεσσαλονίκη, 2015.

64. Νικηφόρος Γρηγοράς. Ο Νικηφόρος Γρηγοράς (1295-1360) υπήρξε ιστορικός, φιλόσοφος, μαθηματικός και θεολόγος που έζησε στην Κωνσταντινούπολη. Ήταν μαθητής του Θεόδωρου Μετοχίτη, επηρεασμένος από τον Νεοπλατωνισμό, και μετά το 1351 αναμείχθηκε ενεργά και στην ησυχαστική έριδα ενάντια στον

Γρηγόριο Παλαμά· τελικά μετά από περιπέτειες καταδικάστηκε. Συνέγραψε πολλά και σημαντικά έργα, αλλά τα κυριότερα για μας είναι τα εξής.

64.1. *Ρωμαϊκή Ιστορία*. Πρόκειται για το βασικό ιστορικό έργο της εποχής, που σε 37 βιβλία καλύπτει την εποχή από το 1204 έως το 1359. Λεπτομερέστερο γίνεται μετά το 1320, ενώ μετά το 1350 το έργο «γεμίζει» από πληροφορίες αλλά και θεολογικά κείμενα, και τα τέσσερα τελευταία βιβλία του είναι αμιγώς *Αντιρρητικοί Λόγοι κατά του Γρηγορίου Παλαμά* (ταυτίζονται με το μέχρις στιγμής ανέκδοτο έργο που σε ανεξάρτητη χειρόγραφη παράδοση επιγράφεται *Αντιρρητικοί Ύστεροι*). Η σημασία του είναι αυτονόητη παρά την προκατάληψη κατά των Ησυχαστών. Εμπεριέχει πολλές πληροφορίες για την εκκλησιαστική ιστορία ακόμα και για χώρες εκτός Βυζαντίου, ενώ ενσωματώνει σε αυτό και άλλα περιστασιακά έργα του συγγραφέα.

ΕΚΔ. I. Schopen, τ. 1-2, Bonna 1829, 1830, τ. 3, I. Bekker, Bonna, 1855 [CSHB].

64.2. *Εις τη διόρθωσιν του Πασχαλίου*. Πρόκειται για λόγο του Γρηγορά που εισηγείται με βάση αστρονομικά δεδομένα την αλλαγή του ημερολογίου για να συμπίπτει ο εορτασμός του Πάσχα με τα αστρονομικά στοιχεία. Εκφωνήθηκε στο παλάτι περί το 1324.

ΕΚΔ. Ρωμαϊκή Ιστορία, *ό.π.*, βιβλίο Η΄.

64.3. *Αντιρρητικοί πρότεροι*. Συνταγμένο μεταξύ 1349 και 1351 το έργο αυτό σηματοδοτεί την είσοδο του Γρηγορά στην ησυχαστική έριδα και περιέχει πλήθος πληροφοριών για το θέμα.

ΕΚΔ. Nikephori Gregorae, *Antirrhetika I, Einleitung-Text-Kommentar*, H.-V. Beyer, Wien, 1976.

64.4. *Επιστολαί.* Πρόκειται για μεγάλο σώμα επιστολών με πολλές πληροφορίες για πρόσωπα και γεγονότα της εποχής.

ΕΚΔ. P.A.M. Leone, *Nic, Gregorae Epistulae*, τ. I-II, Roma, 1982-1983.

64.5. Φλωρέντιος. Διαζωγραφείται η δημόσια αντιμαχία του με τον Βαρλαάμ Καλαβρό. Έχει αξία και για την περιγραφή των ίδιων των γεγονότων και των απόψεων (για την εξέλιξη των ιδεών στο Βυζάντιο και για τη χρονολόγηση της μετέπειτα ησυχαστικής έριδας), αλλά και για το φιλολογικό ένδυμα που χρησιμοποιείται (μίμηση Πλατωνικού διαλόγου).

ΕΚΔ. P. A. M. Leone, *Niceforo Gregora, Fiorenzo o intorno alla sapienza. Testo critic, introduzione, traduzione e commentario*, Napoli, 1975.

65. *Συνοδικοί τόμοι 1341, 1347, 1351, 1368*. Οι συνοδικοί τόμοι των αντίστοιχων μειζόνων Ενδημουσών Συνόδων που συγκλήθηκαν στην Κων/πολη, συζήτησαν την ησυχαστική θεολογία και τελικά δικαίωσαν τον Γρηγόριο Παλαμά και τις απόψεις του.

ΕΚΔ. 1341, *PG* 151, 1347, J. Meyendorff, Le Tome Synodal de 1347, *Zbornik Radova Vizantinoloskog Instituta* 8 (1963) 209-227, 1351 Ιω. Καρμίρη, *Μνημεία* Α΄, σσ. 374-407, 1368, *PG* 151, 711-716.

66. Φιλοθέου Σηλυβρίας, *Εγκώμιον Αγαθονίκου* (BHG 43).

ΕΚΔ. *PG* 154, cols 1229–1240, και κείμενο με αγγλ. μετάφ. τεσσάρων διηγήσεων στο P. Magdalino, Byzantine Churches of Selymbria, *DOP* 32 (1978), 309–318.

67. Διαθήκη Ισιδώρου Κων/λεως. Ο Ισίδωρος Βούχειρ (ή Βουχεράς) στη Διαθήκη του περιέχει πληροφορίες για τα ησυχαστικά και γεγονότα της εποχής του.

ΕΚΔ. F. Miclosich/J. Müller, *Acta et diplomata Graeca medii aevi*, Vindobonae, 1860-1890, τ. Α΄, σ. 288.

68. Κάλλιστος Α΄ Κων/λεως. Ο Πατριάρχης Κων/λεως Κάλλιστος Α΄ (1350-1353, 1355-1363) ανήκε στους Ησυχαστές. Διακρίθηκε για ενεργητικότητα στην εκκλησιαστική του πολιτική, αλλά και ικανό συγγραφικό έργο, αποτελούμενο από αντιρρητικά έργα κατά του Γρηγορά (βλ. σχετικά), αλλά και λόγους και βίους αγίων. Το έργο του έχει συχνές αναφορές σε δεδομένα της εποχής του.

ΕΚΔ. Δημητρίου Β. Γόνη, *Το συγγραφικόν έργον του Οικουμενικού Πατριάρχου Καλλίστου Α'*, Αθήναι, 1980.

69. *Λακεδαίμονος*. Περιέχει πίνακα επισκόπων της από τον 9ο έως τον 14ο αιώνα.

ΕΚΔ. V. Laurent, La liste épiscopale du synodicon de la métropole de Lacédémone, *REB* 19 (1961), 208-226.

70. Ματθαίος Βλάσταρης. Νομομαθής και μοναχός που συνέταξε κυρίως νομικά εγχειρίδια.

70.1. *Σύνταγμα κατά στοιχείον*. Είναι εγχειρίδιο εκκλησιαστικού δικαίου συνταγμένο περί το 1335. Αποτελεί παράλληλα έργο αυτονόητα χρήσιμο για την εξέλιξη των θεσμικών σχέσεων Εκκλησίας και κρατικών θεσμών στη βυζαντινή περίοδο.
Εκδ. Γ. Α. Ράλλη – Μ. Ποτλή, *Σύνταγμα των θείων και ιερών κανόνων*, Αθήναι 1859, τ. 6, σσ. 1-518.

70.2. *Περί των οφφικίων της Μεγάλης Εκκλησίας.* Είναι ενσωματωμένο στο προηγούμενο έργο. Είναι από τα έργα που διευκολύνουν στην κατανόηση της οργανωτικής δομής του Πατριαρχείου.
ΕΚΔ. J. Verpaux, *Traité des offices*, Paris, 1966, σσ. 318-319.

71. *Νόμος Γεωργικός.* Συλλογή αγροτικών διατάξεων σημαντικές για την κοινωνική και άρα και την εκκλ. Ιστορία.
Εκδ. Π./Ιω. Ζέποι, *Jus Graecoromanum*, τ. Β΄, Aalen, 1962, σσ.63-71.

72. *Ασσίζαι Βασιλείων Ιερουσαλήμ-Κύπρου*. Πρόκειται για συλλογή νομικών διατάξεων (μετοχή του αρχαίου γαλλικού ρήματος assire, που σημαίνει κάθομαι, δηλ. συνεδριάζω), οι οποίες ρυθμίζουν τις σχέσεις μεταξύ των φεουδαρχών στην Ανατολή, αλλά και μεταξύ αυτών και των κατωτέρων υπηκόων σε θέματα αστικού και ποινικού δικαίου κατά τον 14ο αιώνα. Ως εκ τούτου παρέχουν συμπληρωματική αλλά ουσιαστική γνώση για την εκκλησιαστική ιστορία, καθώς ερμηνεύουν τις κοινωνικές και νομικές σχέσεις των υπηκόων (που εν πολλοίς ήταν Ορθόδοξοι χριστιανοί) με εκείνες των αλλοδόξων κυριάρχων.
ΕΚΔ. Κ. Σάθας, Μεσαιωνική *Βιβλιοθήκη*, τ. 6, σσ.3-497.

73. Marino Sanudo Torsello Πρεσβύτερου, *Istoria del regno di Romania*. Ο Marino Sanudo Torsello (1270-1343 περ.) ήταν Βενετός χρονογράφος που έζησε στην Ανατολή κυρίως στα χρόνια 1282-1296, υπό διάφορες ιδιότητες, ενώ επεδίωξε να αναβιώσει το όραμα της Σταυροφορίας κυρίως εναντίον των Τούρκων. Η ιστορία του παρέχει καλή γνώση των συνθηκών ζωής στην Ανατολή και συμβάλλει στην Εκκλησιαστική ιστορία της περιόδου.
ΕΚΔ. Ch. Hopf, *Chroniques Greco-Romaines*, Berlin, 1873, σσ. 99-170. Νεώτ. Σανούδο Τορσέλλο Μαρίνος, *Ιστορία της Ρωμανίας*, έκδ. Ε. Η. Παπαδοπούλου, (*ΕΙΕ/ΙΒΕ*, Πηγές, 4), Αθήνα, 2000.

74. Δαβίδ Δισύπατος, *Λόγος κατά Βαρλαάμ και Ακινδύνου προς Νικόλαον Καβάσιλαν*. Ο μοναχός και αντιρρητικός θεολόγος Δαβίδ Δισύπατος που έζησε στα μέσα του 14ου αιώνα ήταν με το μέρος του Γρηγορίου Παλαμά (βλ. σχετικά) και μας δίνει κάποια ιστορικά στοιχεία. Το έργο του απευθύνεται στον Νικόλαο Καβάσιλα (βλ. σχετικά).
ΕΚΔ. Δ. Γ. Τσάμης, *Δαβίδ Δισυπάτου, Λόγος κατά Βαρλαάμ και Ακινδύνου προς Νικόλαον Καβάσιλαν*, β΄έκδ., Θεσσαλονίκη, 1976.

75. Νικόλαος Καβάσιλας. Σημαντικός θεολόγος και στοχαστής της εποχής (1322-1392), ο οποίος άφησε σημαντικά ερμηνευτικά έργα, καθώς και ομιλίες και πραγματείες που δίνουν πληροφορίες για την εκκλησιαστική ζωή της εποχής του. Τα πιο σημαντικά είναι:

75.1. *Κατά των του Γρηγορά ληρημάτων*. Πολεμικό έργο σημαντικό για τη θεολογική συζήτηση της γενιάς μετά τον Γρηγόριο Παλαμά.
ΕΚΔ. A. Garzya, Un opuscule inédit de Nicolas Cabasilas, *Byzantion*, 24 (1954), σσ. 521-532.

75.2. *Περί της εν Χριστώ ζωής.* Είναι ένα σημαντικό θεολογικό έργο που συνδέει τη μυστική ζωή της άσκησης με τα Μυστήρια της Εκκλησίας και την καθημερινή ηθική. Για τον λόγο αυτόν είναι μια μαρτυρία της εξελισσόμενης ευσέβειας στον 14ο αιώνα.
ΕΚΔ. *PG* 150, 493-725.

75.3. *Ερμηνεία εις τη Θεία Λειτουργία.* Αποτελεί σημαντικό έργο-μαρτυρία για την εξέλιξη της εκκλησιαστικής λατρείας στην εν λόγω εποχή.
ΕΚΔ. *PG* 150, 362-492.

75.4. *Επιστολαί.* Περιέχουν πληροφορίες για πρόσωπα και πράγματα της εποχής.
ΕΚΔ. P. Enepekides, Der Briefwechsel des Mystikers Nikolaos Kabasilas, *BZ* 46 (1953), 29-45.

75.5. *Λόγος περί των παρανόμως τοις άρχουσι επί τοις ιεροίς τολμωμένων*. Λόγος που καυτηριάζει τις προσπάθειες (κάποιας) πολιτικής εξουσίας να απαλλοτριώσει την εκκλησιαστική περιουσία. Έχει αξία επειδή αγγίζει θέματα εκκλησίας-κράτους την εποχή εκείνη, πολιτικοεκκλησιαστικές αντιπαραθέσεις κ.λπ.

ΕΚΔ. I. Sevcenko, Nicholas Cabasilas' Antizealot Discourse. A reinterpretation, *DOP* 11 (1957), 91-125 (κείμενο).

75.6. *Κατά τοκιζόντων*. Το έργο είναι σημαντικό επειδή περιγράφει μια όψη της κοινωνικής ιστορίας, αλλά ταυτόχρονα μαρτυρεί και τη στάση της Εκκλησίας στα κοινωνικά προβλήματα της εποχής.
ΕΚΔ. *PG* 150, 728-749.

76. Ιωάννης Καντακουζηνός (1292-1383). Ο βυζαντινός αριστοκράτης, ο οποίος υπήρξε σύντροφος του Ανδρονίκου Β΄, και μετά τον θάνατό του αυτοανακηρύχθηκε αυτοκράτορας ως Ιωάννης ΣΤ΄ απέναντι στην Αντιβασιλεία, συμμετέχοντας στον β΄ εμφύλιο (1341-1347), για να ζήσει από το 1354 ως μοναχός. Ήταν και πεπαιδευμένος και είχε ενασχόληση και με την ησυχαστική έριδα. Μέχρι το τέλος της ζωής του παρέμεινε σημαντικός πολιτικός παράγοντας, οπότε και τα έργα του έχουν ιδιαίτερη αξία για τον ιστορικό.

76.1. *Ιστορία.* Πρόκειται για ιστορικό έργο που καλύπτει τα έτη 1320-1356 μ.Χ. και έχει κυρίως χαρακτήρα απομνημονευμάτων, όπου δικαιώνει τις πολιτικές του επιλογές, χωρίς όμως να στερείται αξιοπιστίας. Είναι προφανής η σημασία του για το κρίσιμο διάστημα της Εκκλησιαστικής Ιστορίας που συμπίπτει και με την Ησυχαστική έριδα.
ΕΚΔ. C. Schopen, *CSHB I-III*, Bonna, 1828-1832.

76.2. *Αντιρρητικά κατά Προχόρου Κυδώνη*. Πρόκειται για δύο λόγους, όπου ανασκευάζει τις αντιησυχαστικές απόψεις του αντιησυχαστή και Ενωτικού μοναχού Πρόχορου Κυδώνη (αδελφού του Δημητρίου και πρώην συνεργάτη του Καντακουζηνού) τις οποίες είχε διατυπώσει αφότου έφυγε από το Άγιο Όρος το 1364. Οι Αντιρρητικοί του Καντακουζηνού συμβάλλουν στην κατανόηση της θεολογικής συζήτησης, καθώς και προσώπων και καταστάσεων της εποχής του.
ΕΚΔ. *Iohannes Cantacuzeni Opera, Refutationes Duae Prochori Cydonii et disputatio cum Paulo Patriarcha Latino Epistulis septem tradita*, ed. E. Voordeckers/F. Tinnefeld, Turnhout, 1987, σσ. 1-106 (κείμενο).

76.3. *Επιστολές διαλόγου με τον τιτουλάριο Λατίνο Πατριάρχη Κων/λεως Παύλο*. Πρόκειται για επιστολές όπου ο Καντακουζηνός ανασκευάζει προς τον Παύλο τις θεολογικές θέσεις του Βαρλαάμ και του Ακινδύνου. Απηχούν συζητήσεις που έγιναν μεταξύ Σεπτεμβρίου 1368 και Αυγούστου 1369 και φωτίζουν τη σκέψη του Καντακουζηνού και τον ρόλο των Λατίνων σε μια εποχή προώθησης της δυτικής σχολαστικής σκέψης στην Ανατολή.
ΕΚΔ. Cantacuzeni *Opera*, *ό.π.*, σσ. 107-239 (κείμενο).

76.4. *Λόγοι κατά Ιουδαίων.* Το φιλολογικό αυτό είδος των αντιιουδαϊκών αντιρρητικών απαντάται κατά καιρούς στο Βυζάντιο και δίνει τη δυνατότητα να τεκμάρουμε στοιχεία για τις σχέσεις των δύο θρησκειών στις αντίστοιχες εποχές, ενώ το ίδιο γίνεται κι εδώ για το Ύστερο Βυζάντιο.
ΕΚΔ. Χ. Σωτηροπούλου, *Ιωάννου ΣΤ΄ Καντακουζηνού, Κατά Ιουδαίων Λόγοι εννέα (το πρώτον νυν εκδιδόμενοι)*, Εισαγωγή-κείμενον-σχόλια, Αθήνα, 1983.

77. Αλέξιος Μακρεμβολίτης. Κληρικός, ο οποίος έζησε περί το 1310 και έγραψε λόγους με ιστορικό και κοινωνικό περιεχόμενο. Ξεχωρίζουν οι:

77.1. Χρονικό του Βενετογενουατικού πολέμου 1348, με ιστορικά στοιχεία για την εποχή.
ΕΚΔ. Α. Παπαδόπουλος–Κεραμεύς, Αλεξίου Μακρεμβολίτου λόγος ιστορικός, *Ανάλεκτα Ιεροσολυμιτικής Σταχυολογίας* 1 (Πετρούπολη, 1891), σ. 146.

77.2. Διάλογος πλουσίων και πενήτων, που εκφράζει ανάγλυφα τα οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα της εποχής και αναδιατάσσει τον ρόλο της Εκκλησίας.
ΕΚΔ. Ševčenko I., Alexios Makrembolites and his 'Dialogue between the Rich and the Poor', *ZRVI* 6 (1960), 187-228.

78. Ισίδωρος Γλαβάς. Μητροπολίτης Θεσσαλονίκης (1380-1396) με πλούσιο κηρυκτικό έργο. Ιστορικές πληροφορίες περιέχουν:

78.1. *Επιστολές.* Περιέχει αρκετές πληροφορίες για πρόσωπα και γεγονότα της εποχής.
ΕΚΔ. Σ. Λάμπρου, Ισιδώρου Μητροπολίτου Θεσσαλονίκης, *Νέος Ελληνομνήμων* 9 (1912), 343-414.

78.2. *Ομιλίες εις την Υπεραγίαν Θεοτόκον*, με υλικό σημαντικό για την ευσέβεια και την ιστορία της λατρείας.
ΕΚΔ. *PG* 139, 12-164.

79. Δημήτριος Κυδώνης. Σημαντικός λόγιος στην κρίσιμη καμπή των μέσων του 14ου αιώνα, οπότε υπήρξε πνευματικός σύμβουλος και συνεργάτης του Ιωάννη Ε΄ Παλαιολόγου, μαζί με τον μοναχό αδελφό του Πρόχορο, από τους πιο δραστήριους και συγκροτημένους Ενωτικούς και αντίπαλος του Ησυχασμού, οπότε το έργο του είναι μια μαρτυρία από τη σκοπιά αυτής της μερίδας για τα πολιτικά και εκκλησιαστικά τεκταινόμενα της εποχής. Μετέφρασε πολλά λατινικά έργα στα ελληνικά (Αυγουστίνου, Ανσέλμου Καντέρμπουρυ κ.ά.), αλλά έγραψε και πολλά δικά του. Τα κυριότερα για μας είναι:

79.1. *Επιστολαί.* Πρόκειται για ένα μεγάλο σώμα 450 επιστολών σε πρόσωπα της εποχής του, έως το 1394, με πελώριο πλούτο πληροφοριών, όχι μόνο προσωπογραφικών, αλλά και για κρίσιμα εκκλησιαστικοπολιτικά γεγονότα (εξέλιξη του Ησυχασμού, σχέσεις με τη Δύση, αξιολόγηση της σχολαστικής σκέψης), απαραίτητες για τον ιστορικό.
ΕΚΔ. R.-J. Loenertz, *Démétrius Cydonés, Correspondance,* τ. I, Vaticano, 1956, τ. II, Vaticano, 1960.

79.2. *Απολογία περί πίστεως.* Είναι ένα μακρό προσωπικό κείμενο που αποτελεί το βασικό έργο από το οποίο αντλούμε πληροφορίες για τις ιδεολογικές εξελίξεις και τις θεολογικές και εκκλησιαστικοπολιτικές αντιπαραθέσεις στο κρίσιμο β΄ μισό του βυζαντινού 14ου αιώνα.
ΕΚΔ. G. Mercati, *Notizie di Procoro e Demetrio Cidone, Manuele Caleca e Teodoro Melitiniota ed altri appunti per la storia della teologia e della letteratura bizantina del secolo XIV*, Vaticano, 1931, Κείμενο "Apologiae della Proprie Fide", σσ. 359-435.

80. Ψευδο-Κωδινός. Δύο έργα των μέσων του 14ου αι. «Περί οφφικιαλίων» («του Παλατίου Κωνσταντινουπόλεως» και «της Μεγάλης Εκκλησίας») επ' ονόματι του Γεωργίου Κωδινού. Έχουν σημασία για τη γνώση των αξιωμάτων και της τελετουργίας.
ΕΚΔ. J. Verpaux, *Pseudo-Kodinos, Traité des offices*, Paris, 1966.

81. Φιλόθεος Κόκκινος. Πεπαιδευμένος κληρικός από τη Θεσσαλονίκη, εβραϊκής καταγωγής, που συντάχθηκε με τον Γρηγόριο Παλαμά στην ησυχαστική έριδα. Πατριάρχης το 1354-1355 και το 1365-1376· έγραψε τον *Βίο του Γρηγορίου Παλαμά* και πρωτοστάτησε στην αξιοκατάταξή του. Ανάμεσα σε άλλα, σημαντικά έργα του είναι:

81.1. *Αντιρρητικοί Λόγοι κατά Νικηφόρου Γρηγορά.* Συνιστά σημαντικό έργο για την ιστορία της εξέλιξης της θεολογικής σκέψης.
ΕΚΔ. Δ. Γ. Καϊμάκης, *Φιλοθέου Κοκκίνου Δογματικά έργα* Α΄, Θεσσαλονίκη, 1983.

81.2. *Βίος του Αγίου Γρηγορίου του Παλαμά* (BHG 718). Το βασικό έργο το οποίο συνέβαλε στην τιμή προς εκείνον, αποτελεί μια εναλλακτική πηγή εξιστόρησης των τότε γεγονότων.
ΕΚΔ. Δ. Τσάμης, *Φιλοθέου Κωνσταντινουπόλεως τοῦ Κοκκίνου. Αγιολογικά έργα. Α΄ Θεσσαλονικείς άγιοι*, Θεσσαλονίκη, 1985, σσ. 427–591, αγγλ. μετάφ. A.-M. Talbot, *Miracle Tales from Byzantium*, Dumbarton Oaks Medieval Library, Cambridge MA.–London, 2012, σσ. 300–405.

82. Κωνσταντίνος Αρμενόπουλος, *Εξάβιβλος*. Το βασικό νομικό σύγγραμμα της εποχής βασισμένο σε παλαιότερες νομικές συνόψεις, συνταγμένο περί το 1345. Πολύ σημαντικό για την εξέλιξη της ιστορίας του δικαίου στον ορθόδοξο χώρο, καθώς η Εκκλησία χρησιμοποιούσε το έργο, διότι και οι επίσκοποι μέχρι και το τέλος της Τουρκοκρατίας δίκαζαν και αστικές διαφορές. Υπό αυτήν την έννοια είναι πολύ χρήσιμο στον εκκλησιαστικό ιστορικό.
ΕΚΔ. Κ. Πιτσάκη, *Κων/νου Αρμενοπούλου, Πρόχειρον Νόμων ή Εξάβιβλος*, Αθήνα, 1971.

83. Νείλος Διασωρηνός, Μητροπολίτης Ρόδου, *Διήγησις συνοπτική περί των Αγίων και Οικουμενικών Συνόδων*. Έζησε στα μέσα του 14ου αιώνα και ήταν σταθερός οπαδός της θεολογίας του Γρηγορίου Παλαμά. Το έργο του έχει ενδιαφέρον, διότι περιλαμβάνει τις Οικουμενικές Συνόδους και την ησυχαστική μείζονα σύνοδο του 1341.
ΕΚΔ. Κ. Ράλλης/Μ.Ποτλής, *Σύνταγμα θείων και ιερών κανόνων,* τ. Α΄, Αθήναι, 1852, σσ.389-395.

84. Ανδρέας Λιβαδηνός, *Περιηγητική ιστορία*. Ο Πόντιος Ανδρέας Λιβαδηνός έζησε στην Τραπεζούντα στα μέσα του 14ου αιώνα και ταξίδεψε και εκτός αυτής στην Κωνσταντινούπολη, στην Παλαιστίνη και στην Αίγυπτο. Το έργο του είναι μια καταγραφή εικόνων και πληροφοριών για τις περιοχές αυτές, που αφορά και γεγονότα της Εκκλησιαστικής Ιστορίας.
ΕΚΔ. Ο. Λαμψίδης, *Ανδρέας Λιβαδηνός. Βίος και έργον*, Αθήνα, 1975.

85. Μανουήλ Καλέκας. Λατινόφρων μοναχός, ο οποίος έζησε στην Ιταλία, στην Κρήτη και στη Μυτηλήνη, γράφοντας και μεταφράζοντας λατινικά θεολογικά έργα. Εκτός από τα θεολογικά του έργα, για τον ιστορικό έχουν σημασία οι *Επιστολές* του, οι οποίες περιέχουν πλούτο πληροφοριών για θέματα εκκλησιαστικά και πολιτικά της εποχής του.
ΕΚΔ. R. – J. Loenertz*, Correspondance de Manuel Calécas*, Vatticano, 1950.

86. Ignatij Smoljanin, *Putešestvie diakona Ignatija v Carygrad i Ierusalim* (Ιγνάτιος Σμολιάνιν, *Η περιήγηση του διακόνου Ιγνατίου στην Κωνσταντινούπολη και τα Ιεροσόλυμα*). Ήταν Ρώσος περιηγητής, ο οποίος επισκέφθηκε την Κωνσταντινούπολη το 1389.
ΕΚΔ. I. Sacharov, *Skazanija russkogo naroda*, 2 τ., Αγία Πετρούπολη, 1849[3], σσ. 95-107.

87. *Βουλγαρικό Χρονικό (Anonimna bălgarska hronika ot XVvek)*. Ανώνυμο χρονικό βουλγαρικής προελεύσεως που διαλαμβάνει τα γεγονότα 1296-1413 και αφορά την ευρύτερη περιοχή. Είναι πολύ αξιόπιστο, με σημαντικές πληροφορίες, οι οποίες αφορούν και την εκκλησιαστική ιστορία.
ΕΚΔ. J. Bogdan, Ein Beitrag zur bulgarischen und serbischen Geschichtschreibung, *Archiv für Slavische Philologie* 13 (1891), 526-536.

88. Μανουήλ Χρυσολωράς, *Επιστολαί με πολύ πληροφοριακό υλικό*.
ΕΚΔ. *PG* 156, 24-60.

89. Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος. Εκτός από αυτοκράτορας (1391-1425), ο γιός του Ιωάννη Ε΄ ήταν ταυτόχρονα και λόγιος, με πλούσιο συγγραφικό έργο, με πολλά στοιχεία για την ιστορία του χριστιανισμού στην εποχή του, αλλά και το γενικότερο πολιτιστικό αλλά και θρησκευτικό περιβάλλον (π.χ. αποτίμηση του Ισλάμ). Τα σημαντικότερα έργα του για εμάς είναι:

89.1. *Επιστολές*. Περιέχουν σημαντικές πληροφορίες για πρόσωπα και πράγματα της εποχής.
ΕΚΔ. G. T. Dennis, *The letters of Manuel II Palaiologos*, [*CFHB* 8], Washington, 1977.

89.2. *Επιτάφιος εις τον Δεσπότην Θεόδωρον Παλαιολόγον*. Με ιστορικά στοιχεία, τα οποία αφορούν τον αδελφό του Θεόδωρο και την εποχή.
ΕΚΔ. J. Chrysostomides, *Manuel II Palaiologos Funeral Oration on his brother Theodore*, Thessaloniki, 1985.

89.3. *Συμβουλευτικός προς Θεσσαλονικείς*. Αναφέρεται σε πολιτικά γεγονότα που αφορούν τη Θεσσαλονίκη.
ΕΚΔ. Β. Λαούρδα, Ο «Συμβουλευτικός προς τους Θεσσαλονικείς» του Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγου, *Μακεδονικά* 3 (1953/5), 290-307.

89.4. *Προς τον ερασμιώτατον υιόν αυτού και βασιλέα Ιωάννην Παλαιολόγον υποθήκαι βασιλικής αγωγής*. Πρόκειται για την πολιτική διαθήκη του Μανουήλ.
ΕΚΔ. *PG* 156, 313-384.

89.5. *Προς τον υιόν Ιωάννην λόγοι επτά.* Περιέχει σημαντικές πληροφορίες για την πολιτική θεωρία της εποχής και ζητήματα που αφορούν και την ηθική σκέψη.
ΕΚΔ. Christina Kakkoura, *An annotated critical edition of Emperor Manuel II Palaeolgus' Seven Ethico-political Orations*, (διδακτορική διατριβή), London, 2013.

89.6. *Διάλογοι.* Έργο που υπερασπίζεται σε διαλογική μορφή τον χριστιανισμό απέναντι στο Ισλάμ και περιέχει πολλές λαογραφικές πληροφορίες, οι οποίες βοηθούν και στην κατανόηση της χριστιανικής ευσέβειας την εποχή εκείνη.
ΕΚΔ. K. Forstel, *Manuel II Palaiologos, Dialoge mit einem Muslim*, 3 vols, (Corpus Islamo-Christianum 4/1-3), Würzburg, 1993, 1995 and 1996.

90. Μιχαήλ Πανάρετος, *Περί των της Τραπεζούντος βασιλέων*. Πρόκειται για Χρονικό που καλύπτει το διάστημα 1204-1426 για την αυτοκρατορία Τραπεζούντος και περιέχει και πολλά στοιχεία σχετικά με την Εκκλησιαστική Ιστορία.
ΕΚΔ. Ο. Λαμψίδης, Μιχαήλ του Παναρέτου, Περί των Μεγάλων Κομνηνών, *Αρχείον Πόντου* 22 (1958) 5-124.

91. Συμεών Θεσσαλονίκης. Πρέπει να έγινε αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης κατά τα έτη 1419-1429. Πολλά έργα του έχουν πλούτο πληροφοριών όχι μόνο για την ιστορία της θεολογίας, αλλά και για την ιστορία της λατρείας και της θεολογίας της. Εκτός από άλλα μικρότερα θεολογικά έργα σημαντικότερα για μας είναι:

91.1. *Διάλογος κατά πασών των αιρέσεων.* Το έργο αυτό χωρίζεται σ' ένα πρώτο αιρεσιολογικό μέρος, αλλά σημαντικότερο είναι το β΄ («Περί των ιερών τελετών»), καθώς περιέχει άπειρες ανεκτίμητες πληροφορίες για τη λειτουργική ζωή της εποχής του, το τυπικό, τα καθήκοντα των βαθμών της ιεροσύνης κ.λπ.
ΕΚΔ. *PG* 155, 33-696.

91.2. Ερμηνευτικά έργα σε τελετουργικά και ιερατικά ζητήματα (Περί του θείου ναού, Ερμηνεία συνοπτική, Έκθεσις αναγκαιοτάτη, Κεφάλαια δώδεκα, Αποκρίσεις, Περί ιερωσύνης) που δίνουν πολλές πληροφορίες για θέματα τυπικού και λατρείας.
ΕΚΔ. *PG* 155, 696-976.

91.3. *Επιστολές και λόγοι.* Μεγάλος αριθμός επιστολών, καθώς και *Λόγος εις την εορτή του Αγίου Δημητρίου*, που απεικονίζουν την εκκλησιαστικοπολιτική κατάσταση όχι μόνο στη Θεσσαλονίκη, αλλά και αλλού (π.χ. Κρήτη), παρέχουν πολλά προσωπογραφικά στοιχεία, καθώς και πληροφορούν για τις σχέσεις με Λατίνους και Τούρκους σε πολλές περιοχές.
ΕΚΔ. 8 από αυτές D. Balfour, *Politico-historical works of Symeon Archbishop of Thessalonica (1416/7 to 1429),* Βιέννη, 1979 και οι υπόλοιπες 11 και ο Λόγος στο D. Balfour, *Αγίου Συμεών Αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης, Έργα θεολογικά*, Θεσσαλονίκη, 1981.

92. Λεοντίου Μαχαιρά, *Εξήγησις της γλυκείας χώρας Κύπρου*. Πρόκειται για Χρονικό, το οποίο πραγματεύεται την ιστορία της Κύπρου με έμφαση στα έτη 1359 έως το 1432 (με προέκταση έως το 1458 από μεταγενέστερο συγγραφέα). Έχει γραφεί από ντόπιο αφηγητή με στοιχεία που αφορούν την εκκλησιαστική ιστορία στο νησί, κυρίως για τις ιδιόμορφες σχέσεις των ντόπιων ευγενών (όπως ο συγγραφέας) με τη Λατινική Εκκλησία.
ΕΚΔ. R. M. Dawkins, *Leontios Makhairas, Recital Concerning the Sweet Land of Cyprus entitled "Chronicle" (with a translation and Notes) I-II*, Oxford, 1932 και νεότερη Isabelle Cervellin-Chevalier, *Edition critique et traduction française annotée du manuscrit de Venise de la Chronique de Leontios Machairas / Λεόντιος Μαχαιράς*, (διδακτορική διατριβή), τ. I-II, Montpellier, 1998.

93. Ιωσήφ Βρυέννιος. Λόγιος μοναχός πού έζησε τον 15ο αιώνα (περίπου 1350-1431) και ανένδοτος ανθενωτικός. Έγραψε λόγους και επιστολές για να στηρίξει την Ορθοδοξία σε όλη τη λατινοκρατούμενη Ανατολή.

93.1. *Λόγοι και επιστολές.* Μας δίνουν πληροφορίες για πρόσωπα και καταστάσεις της εποχής.
ΕΚΔ. Ευγενίου Βουλγάρεως, *Ιωσήφ Μοναχού του Βρυεννίου τα Ευρεθέντα*, Λειψία, 1768.

93.2. *Πρακτικά της συνόδου του 1406 στην Κύπρο.* Πρόκειται για απόδοση των συζητήσεων στη συγκεκριμένη σύνοδο που έκρινε το αίτημα της Κυπριακής Εκκλησίας για κοινωνία με το Οικουμενικό Πατριαρχείο και φωτίζει τις εκκλησιαστικοπολιτικές επιπτώσεις της δημιουργίας του λατινικού βασιλείου της Κύπρου.
ΕΚΔ. Β. Κατσαρός, Ιωσήφ Βρυεννίου, Τα πρακτικά της Συνόδου της Κύπρου (1406), *Βυζαντινά* 21 (2000), 21-56.

94. Συνοδικόν Θεσσαλονίκης. Κατάλογος με αρχιεπισκόπους Θεσσαλονίκης του 15ου αι. με ονόματα και πληροφορίες.
ΕΚΔ. V. Laurent, La liste épiscopale du synodicon de Thessalonique. Texte grec et nouveaux compléments *REB*, 171 (1933), σσ. 300-310.

95. *Συνοδικόν Αδριανουπόλεως*. Κατάλογος τοπικών επισκόπων από το 340 έως το α΄ μισό του 15ου αι.
ΕΚΔ. V. Laurent, La liste épiscopale du synodicon de la métropole d΄ Andrianople, *EO* (38) 1939, 1-34.

96. *Πατριαρχικό κατάστιχο*. Πρόκειται για κεφαλαιώδη πηγή που περιέχει όλα τα καταχωρισμένα έγγραφα στην Πατριαρχική Γραμματεία ανάμεσα στα έτη 1305 και 1402. Σώθηκε σε δύο κώδικες που μεταφέρθηκαν στη Βιέννη και εκδόθηκαν αρχικά τον 19ο αιώνα από τους Miklosich και Müller. Έχουν αποτελέσει τη βάση για πλήθος ερευνών που αφορούν τους πιο νευραλγικούς τομείς της Εκκλησιαστικής Ιστορίας της περιόδου: θεολογικές έριδες, εκκλησιαστικοπολιτικές εξελίξεις μέσα κι έξω από το βυζαντινό κράτος (έως τη Ρωσία), προσωπογραφικά κληρικών και λαϊκών κ.ά.
ΕΚΔ. Η νεότερη επιστημονική έκδοση είναι πλέον H. Hunger, O. Kresten, *Das Register des Patriarchates von Konstantinopel* I [*CFHB* 19/1]. Wien, 1981, H. Hunger, O. Kresten, E. Kislinger, C. Cupane (επιμ.), *Das Register des Patriarchates von Konstantinopel* II [*CFHB* 19/2], Wien, 1995. J. Koder, O. Kresten, M. Hinterberger, *Das Register des Patriarchates von Konstantinopel* III [*CFHB* 19/3], Wien, 2001.

97. Σύνοδος Φερράρας-Φλωρεντίας, *Επίσημα Πρακτικά*. Η Σύνοδος αυτή, που συνήλθε πρώτα στην Φερράρα και κατόπιν στην Φλωρεντία, από το 1438 έως το 1439, ήταν η σημαντικότερη προσπάθεια στο Μεσαίωνα για ένωση Ορθόδοξης και Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας, που τελικά όμως δεν έγινε αποδεκτή από το εκκλησιαστικό πλήρωμα της Ανατολής. Τα επίσημα Πρακτικά της είναι ένα πολύτιμο ντοκουμέντο γι' αυτό το κρίσιμο κεφάλαιο της ιστορίας του χριστιανισμού, αλλά καλό είναι να διαβάζονται σε αντιπαραβολή με τα ανεπίσημα «Πρακτικά» που προκύπτουν από τα Απομνημονεύματα του Σίλβεστρου Συρόπουλου (βλ. σχετικά). Επίσης, η διάδοση των Πρακτικών στην Ανατολή έγινε εργαλείο της μετέπειτα λατινικής προπαγάνδας (βλ. εδώ εκδ.).
ΕΚΔ. Mansi, τ. 29-30. Νεότερα G. Hofmann, *Concilium Florentinum documenta et scriptores, Epistolae pontificiae ad Concilium Florentinum spectantes* 1-3, Roma, 1940-1946, του ιδίου, *Acta Camerae Apostolicae et civitatum Venetiarum, Ferrariae, Florentiae, Ianuae de Concilio Florentino*, 3, 1-2, Roma, 1950, 1951 (αντίστ.), G. Hofmann/L. Petit. *Concilium Florentinum: documenta et scriptores: Series A et B. De purgatorio disputationes in Concilio Florentino habitae*, Τόμος 8/2 Roma, 1969. Για τη διάδοση των Πρακτικών βλ. Ευ. Αμοιρίδου, *Η editio princeps (1577) των Ελληνικών «Πρακτικών» της Συνόδου Φερράρας -Φλωρεντίας. Περιγραφή, Διάδοση, Επιβίωση*, Θεσσαλονίκη, 2012.

98. Σιλβέστρος Συρόπουλος, *Απομνημονεύματα.* Ο Μέγας Εκκλησιάρχης που έζησε και λίγο μετά την Άλωση παρακολούθησε όλα τα γεγονότα της Συνόδου Φερράρας-Φλωρεντίας (βλ. σχετικά) και τα διηγήθηκε με έντονα κριτική διάθεση και ανθενωτική οπτική. Πολύ σημαντικό τεκμήριο όχι μόνο για τη Σύνοδο, αλλά συνολικά για την εκκλησιαστική και πολιτική πραγματικότητα της Βυζαντινής Εκκλησίας κατά τα τελευταία χρόνια του ανεξάρτητου πολιτικού βίου της Βυζαντινής αυτοκρατορίας.
ΕΚΔ. V. Laurent, *Les mémoires du grand ecclésiarque de l'Église de Constantinople Sylvestre Syropoulos sur le Concile de Florence (1438-1439),* Rom, 1971.

99. Μάρκος Ευγενικός. Γεννημένος στην Κωνσταντινούπολη (1391/2-1445), μοναχός και από το 1437 μητροπολίτης Εφέσου, συμμετείχε στη Σύνοδο Φερράρας-Φλωρεντίας (βλ. σχετικά), αλλά αρνήθηκε να υπογράψει τις αποφάσεις της και έμεινε ανθενωτικός μέχρι τέλους. Σημαντικά έργα του για εμάς είναι:

99.1. *Επιστολές.* Με πληροφορίες για πρόσωπα και το κλίμα της εποχής.
ΕΚΔ. Σπ. Λάμπρου, *Παλαιολόγεια και Πελοποννησιακά* 1, Αθήναι, 1912-1923, 17-32, *PG* 16011-204, 1092-1100.

99.2. *Εγκύκλιος τοις απανταχού της γης και των νήσων ευρισκομένοις Ορθοδόξοις* Χριστιανοίς *μετά της Ομολογίας πίστεως αυτού.* Το κεντρικό κείμενο πίστεως, που χρησιμεύει ως ιστορικό τεκμήριο για τον ίδιο και για την εκκλησιαστική παράταξη των ανθενωτικών της εποχής.
ΕΚΔ. Ιω. Καρμίρης, *Μνημεία* Α΄, σσ.417-428.

99.3. Άλλα έργα κατά Λατίνων. Πρόκειται για λόγους και επιστολές που αφορούν θέματα γύρω από τη θεματική της Συνόδου Φερράρας-Φλωρεντίας.
ΕΚΔ. L. Petit, *Documents relatifs au concile de Florence I La question du purgatoire à Ferrare :documents I-VI*, *PO* 15, Turnhout, 1920, ανατ. 1990, του ιδίου II. *Oeuvres anticonciliaires de Marc d'Éphèse. Documents VII-XXIV*, *PO* 17 1923, ανατ. 1994.

100. Ιωάννης Ευγενικός. Νεότερος αδελφός του Μάρκου Ευγενικού (βλ. σχετικά) ομοίως με ανθενωτική δράση. Σημαντικά έργα του:

100.1. Επιστολαί. Με πληροφορίες για πρόσωπα και γεγονότα της εποχής.
ΕΚΔ. Σπ. Λάμπρου, *Παλαιολόγεια και Πελοποννησιακά* 1, Αθήναι, 1912-1923, σσ.154-210.

100.2. Κατά του Ενωτικού της εν Φλωρεντία Συνόδου. Περιέχει πληροφορίες για τον Μάρκο Ευγενικό.
ΕΚΔ. Δοσίθεος Ιεροσολύμων, *Τόμος Καταλλαγής*, Ιάσιο, 1692, σσ. 206-273.

101. Γεώργιος Γεμιστός/Πλήθων. Περίφημος νεοπλατωνιστής φιλόσοφος και ανθρωπιστής που έζησε και δίδαξε στον Μυστρά, αλλά επέδρασε στην ανάπτυξη του Πλατωνισμού στην Ιταλία και στην Ιταλική Αναγέννηση. Προσπάθησε να εμπνεύσει τη δημιουργία ενός εθνικού κράτους με άξονα την αρχαία ελληνική θρησκεία. Από τα έργα του σημαντικά είναι:

101.1. Νόμων συγγραφή. Το σημαντικότερο έργο του με ιδέες για την αναδιοργάνωση της βυζαντινής πολιτείας.
ΕΚΔ. *PG* 160, 961-974.

101.2. Λόγοι συμβουλευτικοί Προς τον Δεσπότην Θεόδωρον περί της Πελοποννήσου και Εις Μανουήλ Παλαιολόγον περί των εν Πελοποννήσω πραγμάτων. Περιέχει ιστορικά στοιχεία και την κατανόηση του συγγραφέα για το κλίμα και την κοινωνία της εποχής.
ΕΚΔ. Σπ. Λάμπρου, *Παλαιολόγεια και Πελοποννησιακά* 4, Αθήναι, 1930, 113-135, 3, Αθήναι 1926, σσ. 246-265 αντίστ.

102. Λουκά Νοταρά, *Επιστολαί*. Ο Μέγας Δούκας, που επέζησε κατά την Άλωση, θεωρήθηκε σύμβολο του ανθενωτικού αγώνα, αν και στην πραγματικότητα ήταν για μεγάλο διάστημα μέλος του κύκλου της αυτοκρατορικής αυλής με πολλές εμπορικές σχέσεις με τη Δύση. Οι *Επιστολές* του δίνουν πληροφορίες για πρόσωπα και πράγματα της εποχής στο φόντο της κρίσιμης σύγκρουσης Ενωτικών-Ανθενωτικών.
ΕΚΔ.J. Fr. Boissonade, *Anecdota Graeca* V, Paris 1833, 117-158 (περιέχει και τις σχετικές επιστολές του Γενναδίου Σχολαρίου [βλ. σχετικά] προς τον ίδιο).

103. *Συνοδικόν Μονεμβασίας*. Είναι κατάλογος επισκόπων από το 787 έως το 1453.
ΕΚΔ. V. Laurent, *La liste épiscopale du synodicon du synodicon de Monembasie*, *EO* 32 (1933) 129-161.

104. Ισίδωρος Κιέβου. Γεννημένος στην Πελοπόννησο (1385-1463/4) έγινε μητροπολίτης Κιέβου, συμμετείχε στη Σύνοδο της Φερράρας-Φλωρεντίας (βλ. σχετικά), μετέφερε την απόφασή της στο Κίεβο και εκδιώχθηκε. Κατόπιν έγινε Καρδινάλιος, ήρθε στην Ανατολή για να προπαγανδίσει την Ένωση και στο τέλος πέθανε στη Ρώμη. Από τα έργα του ιστορική σημασία έχουν:

104.1. Επιστολές. Περιέχουν πολλές πληροφορίες για πρόσωπα και γεγονότα της εποχής του.
ΕΚΔ. W. Regel, *Analecta Byzantino-Russica*, Petropoli, 1891, σσ. 59-71, G. Hofmann, Ein Brief des Kardinals Isidor von Kiev an Kardinal Bessarion, *OCP* 14 (1948) 405-414, A. Pertusi, *La caduta di Constantinopoli*, I Milano, 1976, σσ. 52-111, 376-390 (6 επιστολές σχετικές με την Άλωση).

104.2. Αναφορά Κυρίλλου Μονεμβασίας προς τον Ιωσήφ Β΄ Κων/λεως, την οποία έγραψε ο Ισίδωρος το 1429, με ιστορικές πληροφορίες.
ΕΚΔ. Σπ. Λάμπρου, Δύο αναφοραί μητροπολίτου Μονεμβασίας προς τον πατριάρχην, *Νέος Ελληνομνήμων* 12 (1915), 272-318.

105. Μιχαήλ Κριτόβουλος, *Ιστορίαι*. Ίμβριος ιστορικός διετέλεσε γραμματέας του Μωάμεθ Β΄ και αφηγείται τα γεγονότα 1451-1467. Εκτός από την αξία του για την πολιορκία και Άλωση της Κωνσταντινουπόλεως το έργο είναι σημαντικό επειδή παρουσιάζει την ιστορία από τη σκοπιά της πολιτικής του Σουλτάνου και φωτίζει έμμεσα και το εκκλησιαστικοπολιτικό παρασκήνιο στο τρίγωνο μεταξύ Ορθοδόξων, Λατίνων και Οθωμανών.
ΕΚΔ. Diether R. Reinsch, Φωτεινή Κολοβού, (μτφρ.), *Κριτοβούλου του Ιμβρίου Ιστορία*, Αθήνα, 2005.

106. Γεώργιος Σχολάριος. Ο κατά κόσμον Γεώργιος Κουρτέσιος (1400-1473) διετέλεσε ανώτερος κρατικός υπάλληλος, συμμετείχε στη Σύνοδο Φερράρας-Φλωρεντίας (βλ. σχετικά), στην οποία δεν υπέγραψε, και

κατόπιν έγινε κεντρικός υποστηρικτής των ανθενωτικών, ενώ στα τελευταία χρόνια πριν την Άλωση έγινε μοναχός στη Μονή Χαρσιανείτου. Μετά την Άλωση τον αναζήτησε ο Πορθητής και τον έκανε Πατριάρχη Κων/λεως σηματοδοτώντας τη νέα εποχή στην ελληνόφωνη Ορθόδοξη Εκκλησία υπό την Οθωμανική κατοχή. Ήταν αντίπαλος του Γεωργίου Γεμιστού Πλήθωνος (βλ. σχετικά), και θαυμαστής του Θωμά Ακινάτη, ενώ ασχολήθηκε και με την απολογητική απέναντι στο Ισλάμ. Τα γραπτά μιας τόσο πληθωρικής προσωπικότητας έχουν ιδιαίτερη σημασία για την ιστορία του χριστιανισμού σε μια τόσο κρίσιμη εποχή στην Ανατολική Μεσόγειο.

106.1. Κατά των του Πλήθωνος απορίων επ' Αριστοτέλει. Ανασκευάζει τις απόψεις του Πλήθωνα για τον Αριστοτέλη.
ΕΚΔ. X. Siderides/M. Jugie, *Œuvres complétes de Gennade Scholarios*, τ. 4, Paris 1935 σσ. 1-116.

106.2. Απολογητικές και ποιμαντικές επιστολιμαίες πραγματείες. Πρόκειται για παρηγορητικές επιστολές σε μοναχούς, ή πολεμικές κατά Πλήθωνος και νεοειδωλολατρών προς διάφορα πρόσωπα, ενώ υπάρχουν και κείμενα για την άσκηση και απολογητικός για την παραίτησή του κατά τη β΄ πατριαρχία του.
ΕΚΔ. Siderides, *ό.π.*, 116-309.

106.3. Ρητορικοί λόγοι. Κυρίως είναι επιτάφιοι που δίνουν όμως αρκετά ιστορικά στοιχεία.
ΕΚΔ. Siderides, *ό.π.,* 377-397.

106.4. Επιστολές κυρίως προς μαθητές του και άλλα πρόσωπα της εποχής του με πλούτο πληροφοριών για εκκλησιαστικοπολιτικές συνθήκες, πρόσωπα κ.λπ.
ΕΚΔ. Siderides, *ό.π.* 398-503.

107. *Δούκα Ιστορία*. Ιστορικός της οικογένειας των Δουκών (1400-1470) έγραψε μείγμα Ιστορίας και Χρονικού. Αφού περιγράψει τα γεγονότα από κτίσεως κόσμου έως το 1204 αφηγείται την άνοδο των Τούρκων έως το 1391 και κατόπιν εστιάζει στους τρεις τελευταίους Παλαιολόγους και στην Άλωση. Ήταν ενωτικός και περιγράφει πολλά γεγονότα και εκκλησιαστικά υπ' αυτό το πρίσμα. Γι' αυτό η αφήγησή του συμπληρώνει την εικόνα για την κρίσιμη αυτή περίοδο στην ιστορία του ορθόδοξου χριστιανισμού.
ΕΚΔ. *Scriptores Byzantini I. Ducas, Istoria turco-bizantina (1341-1462).* Ediţie critica de Vasile Grecu, Editura Academiei Republicii Populare Romine, Bucureşti, 1958.

108. Βησσαρίων. Γεννημένος στην Τραπεζούντα (1395-1472), μαθητής του Πλήθωνος (βλ. σχετικά), έγινε επίσκοπος Νικαίας το 1437 και έλαβε μέρος στη Σύνοδο Φερράρας-Φλωρεντίας (βλ. σχετικά), της οποίας η επικύρωση από τους Βυζαντινούς ήταν σε μεγάλο βαθμό δικό του έργο. Κατόπιν έγινε Καρδινάλιος και τιτουλάριος Πατριάρχης Κων/λεως από τον πάπα Πίο Β΄ και πέθανε το 1472. Πρόκειται για κομβικό πρόσωπο στην εκκλησιαστική ιστορία της εποχής, τα έργα του είναι ιστορικά και περισσότερο σημαντικά για τη δική του δράση.

108.1. Υπόμνημα προς Κωνσταντίνον Παλαιολόγον. Απευθύνεται προς τον μελλοντικό αυτοκράτορα Κων/νο ΙΑ΄.
ΕΚΔ. Σπ. Λάμπρου, *Παλαιολόγεια και Πελοποννησιακά* 4, Αθήναι, 1930, σσ.32-45.

108.2. Προσφώνημα προς τον βασιλέα της Τραπεζούντας Αλέξιο Δ΄, με στοιχεία που αφορούν την αυτοκρατορία του Πόντου.
ΕΚΔ. Αρχιεπισκόπου Χρυσάνθου (Φιλιππίδη), Βησσαρίωνος προσφώνημα προς τον βασιλέα της Τραπεζούντος Αλέξιον τον Μέγαν Κομνηνόν, *Αρχείον Πόντου* 12 (1946), σσ. 115-130.

108.3. Επιστολές. Με πληροφορίες για πρόσωπα και γεγονότα της εποχής.
ΕΚΔ. G. Hofmann, *Acht Briefe des Kardinals Bessarion*, *OCP* 15 (1949), 277-290, του ιδίου, Zwei bisher unbekannte Briefe des Kardinals Bessarion *OCP* (20) 1954, 151-152.

109. Γεώργιος Σφραντζής, *Χρονικόν.* Χρονικό του ιστορικού που διετέλεσε ανώτερος κρατικός υπάλληλος τις τελευταίες μέρες του Βυζαντίου (1401-1478) και το οποίο σώζεται σε δύο εκδοχές. Το Χρονικό minus, το οποίο διαλαμβάνει σε δημώδη γλώσσα τα γεγονότα 1413-1477, και το Χρονικό majus, που διαλαμβάνει τα γεγονότα 1258-1478. Είναι από τις σημαντικότερες ιστορικές πηγές για την περίοδο, με προφανή σημασία και για την εκκλησιαστική ιστορία.

ΕΚΔ. *Memorii, 1401-1477 [de] Georgios Sphrantzes*. In anexa Pseudo-Phrantzes: Macarie Melissenos Cronica, 1258-1481, εκδ. Vasile Grecu, Βουκουρέστι, 1966.

110. Μιχαήλ Αποστόλιος, *Επιστολαί*. Ο Μιχαήλ Αποστόλιος ήταν μαθητής του Ιωάννου Αργυρόπουλου (1422-1480), ενωτικός που έζησε στην Ιταλία και την Κρήτη. Οι επιστολές προς διάφορα πρόσωπα της εποχής είναι σημαντική πηγή για το γνωστό θέμα των σχέσεων Ανατολής και Δύσης.
ΕΚΔ. H. Noiret, *Lettres inedites de Michael Apostolis*, Paris, 1889.

111. Γεώργιος Τραπεζούντιος. Γεννημένος από Τραπεζουντίους γονείς στην Κρήτη (1396-1485) έζησε χρόνια στην Ιταλία (πέθανε στη Ρώμη) υπερασπιζόμενος την Ένωση και μεταφράζοντας Πατέρες της Εκκλησίας και άλλα κείμενα στα Λατινικά. Ενδιαφέρον έχει η από πολλούς επικριθείσα προσπάθειά του να συμβάλει σε μια ένωση Ορθοδοξίας-Ισλάμ υπό τον νέο κατακτητή Μωάμεθ Β΄, θεωρώντας ότι οι διαφορές μεταξύ των δύο θρησκειών είναι αμελητέες. Στη συνάφεια αυτή σημασία έχουν τα έργα του.

111.1. Περί της αληθείας της των χριστιανών πίστεως. Στο έργο αυτό προσπαθεί με επιχειρήματα να πείσει για τη συγγένεια χριστιανικής πίστης και Ισλάμ.
ΕΚΔ. Γ. Ζώρας, *Γεώργιος Τραπεζούντιος και αι προς Ελληνοτουρκικήν συνεννόησιν προσπάθειαι αυτού Η «Περί της των χριστιανών πίστεως» ανέκδοτος πραγματεία,* Αθήνα, 1954.

111.2. Επιστολές προς Μωάμεθ Β΄ και πάλι με τις ίδιες προθέσεις.
ΕΚΔ. G. Mercati, *OCP* 9 (1948) 65-99

112. Λαόνικος Χαλκοκονδύλης, *Αποδείξεις Ιστοριών*. Ο εξ Αθηνών ιστορικός (1423-1490) γράφει χρονικό από κτίσεως κόσμου έως το 1298 και κατόπιν ιστορία για την περίοδο 1298-1463, ενώ περιέχει και αναφορές σε γεγονότα της περιόδου 1484-1487. Έχει σημασία για εμάς διότι η ιστορία του έχει πλέον ως κέντρο την Οθωμανική αυτοκρατορία.
ΕΚΔ. *Laonici Chalcocondylae Historiarum Demostrationes*, ed. E. Darkó, 1/1-2, Budapest, 1922-1923.

113. *Κανονικά έργα και απαντήσεις*. Πρόκειται για σύντομα έργα διαφόρων συγγραφέων της περιόδου που ασχολούνται με σχολιασμό και επίλυση κανονικών προβλημάτων συνήθως για θέματα κωλυμάτων γάμου, εφαρμογής της νηστείας κ.λπ. Τα κυριότερα είναι:
114. Μοναστικά Τυπικά της εποχής των Κομνηνών.

114.1. Τυπικόν Λουκά Μεσσήνης (1131-1132), με κτήτορα τον Ρογήρο Β΄ της Σικελίας.
ΕΚΔ. J. Cozza-Luzi, *Novum patrum bibliotheca*, τ. 10/2, Rome, 1905, 117–37, κείμ. 121–30.

114.2. Τυπικόν Κεχαριτωμένης (1110-16). Πρόκειται για περίφημο καθίδρυμα της Ειρήνης Δούκαινας Κομνηνής, συζύγου του Αλεξίου Α΄.
ΕΚΔ. Paul Gautier, Le typikon de la Théotokos Kécharitôménè, *REB* 43 (1985), 5–165, κείμ. 19–155.

114.3. Τυπικόν Παντοκράτορος (1136). Περίφημο καθίδρυμα του Ιωάννου Β΄ Κομνηνού με ένα από τα αρτιότερα νοσοκομεία του Μεσαίωνα.
ΕΚΔ. Paul Gautier, Le typikon du Christ Sauveur Pantocrator, *REB* 32 (1974), 1–145, κείμ. 27–131.

114.4. Τυπικόν Κοσμοσώτειρας (1152). Αφιερωμένο στο μοναστήρι της Παναγίας στις Φέρρες Έβρου από τον Σεβαστοκράτορα Ισαάκιο Κομνηνό.
ΕΚΔ. L. Petit, Typikon du monastère de la Kosmosotira près d'Aenos (1152), *IRAIK* 13 (1908), 17–75, κείμ. 19–75.

114.5. Τυπικόν Αθανασίου Φιλανθρωπηνού για τη Μονή Αγίου Μάμα στην Κωνσταντινούπολη (1158). Τη Μονή Αγίου Μάμα Ξυλοκέρκου είχε κάποτε ανακαινίσει ο Συμεών Νέος Θεολόγος, αλλά μετά την περιέλευσή της σε διάφορους «Χαριστικάριους», οι οποίοι την έφεραν στη χρεωκοπία, ανακαινίστηκε από τον Φιλανθρωπηνό.
ΕΚΔ. Σ. Ευστρατιάδη, Τυπικόν της εν Κωνσταντινουπόλει μονής του Αγίου Μεγαλομάρτυρος Μάμαντος, *Ελληνικά* 1 (1928), 256–314, κειμ. 256–311. Κριτικές παρατηρήσεις στο V. Laurent, Remarques critiques sur le texte du typikon du monastère de Saint-Mamas, *EO* 30 (1931), 233–42, και από Α. Σιγάλα *ΕΕΒΣ* 7 (1930), σσ. 399–405.

115. *Βίοι Αγίων*. Κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο παρατηρείται αναβίωση στη συγγραφή βίων αγίων, είτε με επανεπεξεργασία παλαιών για να ανταποκρίνονται στο πνεύμα της περιόδου, είτε και με την προσθήκη νέων, ασκητών, ευσεβών βασιλέων, ή μαρτύρων του αντιλατινικού αγώνα.

115.1. Βίοι Μαξίμου Καυσοκαλυβίτου. Ο Μάξιμος Καυσοκαλυβίτης εκ Λαμψάκου μόνασε στον Άθω τον 14ο αιώνα και αφιερώθηκαν σ' αυτόν δύο *Βίοι* από τον μοναχό Νήφωνα και τον ηγούμενο και μετέπειτα επίσκοπο Περιθεωρίου Θεοφάνη.
ΕΚΔ. F. Halkin, Deux vies de saint Maxime le Kausokalybe, ermite au mont Athos (XIVe s.), *AB* 54 (1936) 38-112.

115.2. Βίος Στεφάνου Lazarevic. Σέρβος πρίγκηπας (1389-1427), ο οποίος διέπρεψε στους αγώνες κατά των Τούρκων και ανήκει στον κύκλο των Σέρβων ευγενών, οι οποίοι αγίασαν μετά τον 13ο αιώνα. Ο Βίος γράφτηκε στα σερβικά από άνθρωπο του κύκλου του Ευθυμίου Τυρνόβου.
ΕΚΔ. K. Kuev/G Petkov, *Sabrani sacinenij na Konstantin Kostenecki*, Sofija, 1986, σσ. 314-515.

115.3. Βίος Γερμανού Αγιορείτου (1252-1336). Γράφτηκε από τον Πατριάρχη Φιλόθεο Κόκκινο.
ΕΚΔ. P. Joannou, Vie de S. Germain l' Hagiorite par son contemporain le patriarche, *AB* 70 (1952), 35-115.

115.4. Ιωάννης Λαζαρόπουλος (Ιωσήφ Τραπεζούντος), *Λόγος εις τα θαύματα του Αγίου Ευγενίου Τραπεζούντος* (*BHG* 612).
ΕΚΔ. Κείμ. αγγλ. μετάφ. J.O. Rosenqvist, The Hagiographic Dossier of St Eugenios of Trebizond in Codex Athous Dionysiou 154, *Acta Universitatis Upsaliensis, [Studia Byzantina Upsaliensia 1]*, Uppsala, 1996, σσ. 204–45.

115.5. Βίος Αγίου βασιλέως Ιωάννου Ελεήμονος (Ιωάννη Γ Βατάτζη, 1222-1254). Σημαντικός βίος του επισκόπου Πελαγονίας Γεωργίου, ο οποίος παίζει ιδιαίτερο ρόλο στη διαμόρφωση των μετέπειτα εθνικοπατριωτικών μοτίβων.
ΕΚΔ. A. Heisenberg, Kaiser Johannes Batatzes der Barmherzige, *BZ* 14 (1905), 160-233.

115.6. Βίος Οσίου Δαβίδ Θεσσαλονίκης (538). Έργο του Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγου (βλ. σχετικά) με σχετικές πληροφορίες για το θέμα του και στοιχεία της εποχής του.
ΕΚΔ. V. Latysev, *O zitiach prebodnago Davida Solunskago*, Odessa, 1912, σσ. 236-251.

116. *Σύντομα (Βραχέα) Χρονικά.* Μικρά σημειώματα ανωνύμων που κάποιες φορές διασώζουν μαρτυρίες για διάφορα γεγονότα και εκκλησιαστικά. Χρονολογούνται από τον 5ο έως τον 16ο αι.
ΕΚΔ. P. Schreiner, *Die byzantinischen Kleinchroniken* 1-3, Wien, 1975, 1977, 1979.

117. Μοναστικά Τυπικά της υστεροβυζαντινής περιόδου με περισσότερο ανεπτυγμένες διατάξεις αυτοδιοίκησης. Ως σημαντικότερα για διάφορους λόγους μπορούμε να δούμε:

117.1. Τυπικό Νείλου Ταμασίας για τη Μονή Παναγίας Μαχαιρά Κύπρου (1210). Ιδρυθέν από τον μοναχό Νεόφυτο με διασυνδέσεις στην Κωνσταντινούπολη σε μια εποχή δραματικών εξελίξεων για το νησί.
ΕΚΔ. Ι. Τσικνόπουλλος, *Κυπριακά Τυπικά*, Λευκωσία 1969, σσ. 3–68, με διορθώσεις Κ. Α. Μανάφη, Παρατηρήσεις εις τα Κυπριακά Τυπικά *ΕΕΦΣΠΑ* (1969–70), 155–68.

117.2. Τυπικό Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου, για τη Μονή Αρχαγγέλου Μιχαήλ στο όρος Αυξεντίου παρά την Χαλκηδόνα (1261-1280/1), κατά τη φάση ανόδου του Μιχαήλ Παλαιολόγου στην εξουσία.
ΕΚΔ. Aleksei Dmitrievsky, *Opisanie liturgicheskikh rykopisei*, vol. 1: Typika, pt. 1, Kiev, 1895, σσ. 769–794.

117.3. Τυπικό της Θεοδώρας Παλαιολογίνας για τη γυναικεία μονή Λιβός στην Κων/πολη (1294-1301), με μια μακρά ιστορία μέσα στην Κων/πολη.
ΕΚΔ. H. Delehaye, *Deux typica byzantins de l'époque des Paléologues*, Brussels, 1921, σσ. 106–136.

117.4. Κανόνας Νεοφύτου για τη μονή Μιχαήλ του Αρχαγγέλου στη Μονή Δοχειαρίου (1118). Πρόκειται περισσότερο για ιδιωτική κίνηση αλλά με σημασία για το όρος Άθως.
ΕΚΔ. Nicolas Oikonomides, *Actes de Docheiariou* [= Archives de l'Athos 13], Paris, 1984, σσ. 91–97 κείμ. σσ. 94–97.

117.5. Τυπικό Ιδρυτή της Λαύρας Αγίου Σάβα στην Ιερουσαλήμ (μετά το 1100). Πρόκειται για τυπικό διατάξεων που δεν έχει να κάνει με το περίφημο λειτουργικό Τυπικό της Μονής και ορίζει οργανωτικά θέματα για το δίγλωσσο μοναστήρι (Ελληνικό και Συριακό).
ΕΚΔ. Ed. Kurtz, *BZ* 3 (1894), 168–70.

117.6. Κανόνας Νικολάου για τη Μονή Αγίου Νικολάου Κασούλων παρά τω Οτράντω (1160). Πρόκειται για τυπικό της γνωστής μονής Ελλήνων μοναχών στην Κάτω Ιταλία με ιδιαίτερη σημασία.
ΕΚΔ. Angelo Mai/J. Cozza-Luzi, *Nova patrum bibliotheca*, vol. 10/2, Rome, 1905, σσ. 149–66, κείμ. σσ. 155–66.

117.7. Τυπικό του αγ. Σάββα του Σέρβου για το Κελλίον Αγίου Σάββα Καρυών (1197 ή 1199). Σημαντικό για την ιστορία του Αγίου Όρους και τον ρόλο των Σέρβων.
ΕΚΔ. Ph. Meyer*, Die Haupturkunden für die Geschichte der Athosklöster*, Leipzig, 1894, σσ. 184–187.

117.8. Νεόφυτου Διαθήκη για το Ερημητήριο Τιμίου Σταυρού για το Κτήμα Κύπρου (9.5.1214). Συνιστά έργο σημαντικό για τις πολιτικές συνθήκες που επικρατούν στο νησί.
ΕΚΔ. Ι. Τσικνόπουλλος, *Κυπριακά Τυπικά*, Λευκωσία, 1969, σσ. 71-104 (σημ. 104-117), με διορθώσεις Κ. Α. Μανάφη, Παρατηρήσεις εις τα Κυπριακά Τυπικά *ΕΕΦΣΠΑ* (1969–70), 155–168.

117.9. Τυπικό Κων/νου Ακροπολίτη, για τη Μονή Αναστάσεως στην Κων/πολη. (1295-1324). Αποτελεί σημαντικό για την προσωπικότητα του ιδρυτή και την κρίσιμη περίοδο.
ΕΚΔ. H. Delehaye, Constantini Acropolitae hagiographi byzantini epistularum manipulus, *AB* 51 (1933), 263–84, κείμ. 279–84.

117.10. Τυπικό Ειρήνης Χούμναινας, Παλαιολογίνας για το γυναικείο μοναστήρι, Χριστού Φιλανθρώπου (1307). Η ιδρύτρια ήταν γνωστό πνευματοπαίδι του Θεολήπτου Φιλαδελφείας, αντιγραφέας ησυχαστικών χειρογράφων και αντίπαλος του Γρηγορίου Παλαμά.
ΕΚΔ. Ph. Meyer, Bruchstücke zweier typika ktetorika, *BZ* 4 (1895), 45–58, κείμ. 48–49.

117.11. Τυπικόν Θεοδώρας Συναδηνής, για τη γυναικεία μονή Θεοτόκου Βεβαίας Ελπίδος στην Κων/λη (1327-1335). Πρόκειται για μονή αυτοδιοίκητη, ιδρυθείσα από την ανιψιά του Μιχαήλ Η΄.
ΕΚΔ. H. Delehaye, Deux typica byzantins de l'époque des Paléologues, Brussels, 1921, σσ. 18–105, κείμ. συμπλ. από Ch. Baur, "Le Typikon du monastère de Notre-Dame tes bebaias elpidos," *RHE* 29 (1933), 635–36.

117.12. Τυπικό Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγου για τις μονές Άθω (Ιούνιος 1406). Μάλλον το τελευταίο από τον Βυζαντινό αυτοκράτορα που διασφαλίζει την προστασία του, καθώς το 1423 οι Αγιορείτες θα δηλώσουν υποταγή στον Σουλτάνο Μουράτ Β΄.
ΕΚΔ. Den. Papachryssanthou, *Actes du Prôtaton* [= Archives de l'Athos 7], Paris, 1975, σσ. 254–61, κείμ. 257–261.

118. Πατριαρχικά, εκκλησιαστικά, μοναστηριακά έγγραφα.

118.1. Καταγραφές από την πατριαρχική γραμματεία.
ΕΚΔ. Το διάστημα αυτό στη σειρά *Regestes des Actes* έχουμε Fasc. 4 (Les regestes de 1208 à 1309), εκδ. V. Laurent, Paris, 1971. Fasc. 5 (Les regestes de 1310 à 1376), εκδ. J. Darrouzès, Paris, 1977.

118.2. Από τον 12ο αιώνα σώζονται αρχεία με ποικίλα έγγραφα από τις μονές του Άθω. Έχουν αρχίσει οι πρώτες εκδόσεις ως εξής:
ΕΚΔ. *Actes de Chilandar*: i, Des Origines à 1319, ed. M. Zivojinovic, V. Kravari and C. Giros [AA 20], Paris, 1998 – *Actes de Dionysiou*, ed. N. Oikonomidès [AA 4], Paris, 1968 – Actes de Docheiariou, ed. N. Oikonomidès [AA 13], Paris, 1984 – *Actes de Kastamonitou*, ed. N. Oikonomidès [AA 9], Paris, 1978 – Actes de Kutlumus, ed. P. Lemerle [AA 2], second édition Paris, 1988 – *Actes d'Iviron*: i, Des Origines au milieu du XIe siècle; ii, Du milieu du XIe siècle à 1204; iii, De 1204 à 1328, iv, De 1328 au début du XVIe siècle, ed. J. Lefort, N. Oikonomidès and D. Papachryssanthou (μετά Η. Métrévéli) [AA 14, 16, 18, 19] Paris, 1985–1995 – *Actes de Saint-Pantéléèmôn*, ed. P. Lemerle/G. Dagron/S. Cirkovic [AA 12] Paris, 1982.

118.3. Πράξεις της μονής Βαζελώνος. Η ιστορική μονή του Πόντου (αρχικά πιθανόν Ζαβουλώνος) έχει πλούσιο αρχείο, το οποίο βοηθά τον αναγνώστη να κατανοήσει τις κοινωνικές σχέσεις, αλλά και τις σχέσεις των πληθυσμών με την Εκκλησία κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο.

ΕΚΔ. F. I. Uspenskij – V. N. Benesevic, *Τα Acta της Μονής Βαζελώνος. Στοιχεία για την ιστορία της αγροτικής και μοναστηριακής εγγείας ιδιοκτησίας στο Βυζάντιο κατά τον 13ο – 15ο αι.* (μετάφ. Η. Πετρόπουλος, επιμέλεια-προσθήκες Κ. Παπουλίδης), Θεσσαλονίκη, 2007 (α΄ έκδ. Leningrad, 1927).

119. *Σουλτανικά έγγραφα.* Πρόκειται για έγγραφα των σουλτάνων Musa Celebi (1412), Μωάμεθ Α΄ (1419) και Μωάμεθ Β΄ (1460) στη Μονή Προδρόμου Σερρών.

ΕΚΔ. E. A. Zachariadou, Early Ottoman documents of the Prodromou monastery (Serres), *Südost-Forschungen* 28 (1969), 1-12.

120. *Βενετο-γενουατικά έγγραφα.* Πρόκειται για έγγραφα μετά τον 12ο αιώνα, που αφορούν εμπορικά προνόμια και συμφωνίες και επιτρέπουν μια ματιά στις κοινωνικοοικονομικές εξελίξεις οι οποίες αφορούν και την Εκκλησιαστική Ιστορία (υπενθυμίζεται ότι τα εμπορικά προνόμια που δόθηκαν στην Φλωρεντία μετά το 1439 δικαιολογήθηκαν με τη φιλοξενία της αυτοκρατορικής αντιπροσωπείας στη Σύνοδο).

ΕΚΔ. Βενετικά, βλ. F. Thiriet (ed.) Regestes Des Deliberations Du Senat De Venise Concernant La Romanie, τ. I-III, Paris, 1958, 1959, 1961 αντίστ. με τα σχετικά με τον 14ο αι. να βρίσκονται στον α΄ τόμο. Γενουατικά, βλ. Nuova serie di documenti sulle relazioni di Genova coll' impero bizantino. Raccolti da Angelo Sanguineti e pubblicati con molte aggiunte da Gerolamo Bertolotto, Genova, 1897.

12.1.2 Άγραφες

121. Η Λατινοκρατία έχει επίπτωση και στην εκκλησιαστική αρχιτεκτονική. Ν. Κ. Μουτσόπουλου, Φραγκικές Εκκλησίες στην Ελλάδα, *Τεχνικά Χρονικά*, Ιαν. – Φεβρ. 1980, 13-33. Στην εικονογραφία έχουμε απεικόνιση του Αγ. Φραγκίσκου σε βυζαντινό μοναστήρι στην Κων/πολη (Μονή Κυρριωτίσσης), βλ. C. L. Striker/Y. Dogan Kuban, Work at Kalenderhane Camii in Istanbul, *DOP* 21 (1967), 267-271 – 22 (1968), 185-193 – 25 (1971), 251-258.

122. Επίσης αποτελεί πηγή η χορηγική δραστηριότητα ανώτερων τάξεων στον ελλαδικό ή μικρασιατικό χώρο σε Εκκλησίες και μοναστήρια. Βλ. S. Kalopissi-Verti, *Dedicatory inscriptions and donor portraits in thirteenth-century churches of Greece*, Vienna, 1992.

123. Πολλά μνημεία εκκλησιαστικής τέχνης, ειδικά κατά τη λεγόμενη «Παλαιολόγεια Αναγέννηση», απασχολούν την έρευνα για την κατανόηση της ιστορίας του χριστιανισμού, ως ιστορίας ιδεών, ευσέβειας λατρείας και σχέσεων μεταξύ κλήρου και λαϊκών, μορφών άσκησης κ.λπ. Ενδεικτικά βλ. για τη Μονή της Χώρας P. A. Underwood (επιμ.), *The Kariye Djami*, 4 τ. Princeton, 1975. Για τον Άγιο Νικόλαο Ορφανό, βλ. *Χ. Μπακιρτζή* (επιμ.), *Άγιος Νικόλαος Ορφανός, Οι Τοιχογραφίες, Αθήνα/Θεσσαλονίκη,* 2003. Για τη Studenica στη Σερβία βλ. S. Circović/V. Corać/C. Babić, *Studenića Monastery*, Belgrade, 1986.

12.2 ΔΕΥΤΕΡΕΥΟΥΣΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

12.2 1 Γενικά

Βλ. Φειδά, Ι*στορία*, τ. Β΄, 177-213, 269-316, 482-625. Δ. Μόσχου, *Ιστορία Β΄*, 21-58, Jedin KG III/2 144-167, 589-624, *CHC* τ. 5, M. Angold (επιμ.), Eastern Christianity, Cambridge, 2006, 3-168, 373-430 και βιβλιογραφία.

12.2.2 Η εποχή των Κομνηνών

Δ. 1. Ιω. Ε. Αναστασίου, *Οι Παυλικιανοί. Η ιστορία και η διδασκαλία των από της εμφανίσεως μέχρι των νεωτέρων χρόνων,* Αθήνα, 1959. Δυαρχικές αιρέσεις που εξακολουθούν στο μεσοβυζαντινό κράτος.

Δ. 2. V. Tiftixoglou, Gruppenbildungen innerhalb des konstantinopolitanischen Klerus während der Komnenenzeit, *BZ* 62 (1969), 25-72. Αναλύει τις πηγές για τη διαμόρφωση των νέων εκκλησιαστικών φατριών στην Κων/πολη επί Κομνηνών.

Δ. 3. Απ. Γλαβίνας, *Η επί Αλεξίου Κομνηνού (1081-1118) περί ιερών σκευών, κειμηλίων και αγίων εικόνων έρις (1081-1095),* Θεσσαλονίκη, 1972. Παρουσίαση της έριδας και των εκκλησιαστικών συνθηκών.

Δ. 4. L. Clucas, *The Trial of John Italos and the Crisis of Intellectual Values in Byzantium in the Eleventh Century* [Miscellanea Byzantina Monacensia 26], München, 1981. Πραγματεύεται τα γεγονότα με κριτική προσέγγιση προς την εκκλησιαστική κατάσταση στο Κομνήνειο κράτος.

Δ. 5. Σ. Βαρναλίδης, *Ο θεσμός της χαριστικής (δωρεάς) των μοναστηρίων εις τους Βυζαντινούς*, Θεσ/νίκη, 1985. Αναλύει το βασικό για τη θεσμική εξέλιξη και τον κοινωνικό ρόλο των μονών φαινόμενο της χαριστικής.

Δ. 6. M. Angold, *Church and Society in Byzantium under the Comneni 1081-1261*, Cambridge, 1995. Η βασική συνθετική εργασία για όλη την περίοδο (και για τα ελληνικά κράτη μετά το 1204).

12.2.3 Χριστιανισμός σε σύγκρουση: Δ΄ Σταυροφορία 1204 και Λατινοκρατία

Δ. 7. E. A. R, Brown, The Cistercians in the Latin Empire of Constantinople, *Traditio* 14 (1958), 63-120. Πραγματεύεται τη διάδοση Κιστερσιανών εγκαταστάσεων στον ελλαδικό χώρο κατά τη Λατινοκρατία.

Δ. 8. W. De Vries, Die Päpste von Avignon und der christliche Osten, *OCP* 30 (1964), 85-128. Επισκόπηση της εκκλησιαστικής πολιτικής των παπών της Αβινιόν προς την Ανατολή.

Δ. 9. Ν. Ζαχαρόπουλος, *Η Εκκλησία στην Ελλάδα κατά την Φραγκοκρατία*, Θεσσαλονίκη, 2003. Βασικό εγχειρίδιο στην ελληνική βιβλιογραφία.

Δ. 10. G. Demacopoulos, *Colonizing Christianity: Greek and Latin Religious Identity in the Era of the Fourth Crusade*, Fordham, 2019. Η πιο πρόσφατη τομή στην έρευνα που εισηγείται στο διεθνές ερευνητικό κοινό το εργαλείο της μεταποικιακής (post-colonial) προσέγγισης για να κατανοηθεί η αντίδραση της Ανατολής στο 1204 με βάση ανάλυση συγκεκριμένων κειμένων-πηγών της εποχής.

12.2.4 Ορθόδοξη Εκκλησία στο Ύστερο Βυζάντιο - Α΄ Εκκλησιαστική πολιτική

Δ. 11. A.Karpozilos, *The ecclesiastical controversy between the Kingdom of Nicaea and the Principality of Epiros (1217-1233)*, Θεσσαλονίκη, 1973. Η όχι πολύ γνωστή διαμάχη μεταξύ Νικαίας και Ηπείρου για το πώς θα κυβερνώνται εκκλησιαστικά οι επικράτειες των άλλων ηγεμονιών (ένα πρόβλημα «μίνι-αυτοκεφαλιών» τον 13ο αι.).

Δ. 12. Κ. Λαμπρόπουλος, *Ιωάννης Απόκαυκος, Συμβολή στην έρευνα του βίου και του συγγραφικού έργου του*, Αθήνα, 1988. Στο θέμα της εκκλησιαστικής αυτονομίας της Ηπείρου, ο Απόκαυκος ήταν ο βασικός παράγων.

Δ. 13. Ι. Μέγιεντορφ, *Βυζάντιο και Ρωσία, μετάφ. Ν. Φωκά*, Αθήνα, 1988. Σημαντική εργασία, η οποία ανασκοπεί με τη βοήθεια πηγών και από τις δύο πλευρές (ελληνική και ρωσική) τις εκκλησιαστικοπολιτικές επιλογές του Οικουμενικού Πατριαρχείου στη σύνθετη κατάσταση μετά το Κιεβινό κράτος τον 14ο αιώνα.

12.2.5 Ορθόδοξη Εκκλησία στο Ύστερο Βυζάντιο - Β΄ Κοινωνία, λατρεία, ευσέβεια, πνευματικά ρεύματα

Δ. 14. Π.Γουναρίδης, *Το κίνημα των Αρσενιατών (1261-1310) Ιδεολογικές διαμάχες την εποχή των πρώτων Παλαιολόγων*, Αθήνα, 1999. Έμφαση στο κοινωνικό υπόβαθρο.

Δ. 15. J. Meyendorff, *Introduction à l΄ étude de saint Grégoire Palamas*, Paris, 1959. Το βασικό βιβλιογραφικό εργαλείο που άλλαξε τη διεθνή συζήτηση για τον Ησυχασμό (αμετάφραστο Ελληνικά!).

Δ. 16. J. L. Boojamra, *Church Reform in the late byzantine Empire. A Study for the Patriarchate of Athanasios of Constantinople,* Thessalonike, 1982. Πραγματεύεται τις προσπάθειες του Αθανασίου Α΄ για ηθική κάθαρση.

Δ. 17. Ant. Rigo, *Monaci esicasti e monaci bogomili: le accuse di messalianismo e bogomilismo rivolte agli esicasti ed il problema dei rapporti tra esicasmo e bogomilismo*, Florence, 1989. Αποδεικνύει την ύπαρξη και καταδίκη δυαρχικών (Βογομιλικών) αιρέσεων στο Άγ. Όρος (που σκόπιμα οι Αντιησυχαστές συνέφυραν ψευδώς με τους Ησυχαστές) με βάση σύνοδο στο Όρος το 1344.

Δ. 18. Ihor Sevcenko, Theodore Metochites, the Chora, and the intellectual Trends of his Time, στο P. Underwood (επιμ.), *Kariye-Djami* v. IV, Princeton-N.J., 1975. Βασικό παλαιότερο βοήθημα για την ερμηνεία του εγχειρήματος της Μονής της Χώρας.

Δ. 19. Δ. Μόσχος, *Πλατωνισμός ή χριστιανισμός; Οι φιλοσοφικές προϋποθέσεις του Αντιησυχασμού του Νικηφόρου Γρηγορά*, Αθήνα, 1998. Επιχειρηματολογεί για το νεοπλατωνικό (και όχι φιλολατινικό) υπόβαθρο των πρώτων Αντιησυχαστών (σε αντίθεση με τη γενιά μετά το 1370).

Δ. 20. Στ. Παπαδόπουλος, *Ελληνικαί μεταφράσεις θωμιστικών έργων. Θωμισταί και αντιθωμισταί εν Βυζαντίω,* Αθήναι, 1967. Καταδεικνύει τη διάδοση του θωμισμού στην Ανατολή.

Δ. 21. St. Runciman, *Η τελευταία βυζαντινή αναγέννηση*, μετάφ. Λ. Καμπερίδη, Αθήνα, 1980.

Δ. 22. D. J. Constantelos, Mysticism and Social Involvement in the later byzantine Church: Theoleptos of Philadelphia - a case study, *Byzantine Studies* 6 (1979), 83-94. Αναπτύσσει την κοινωνική στράτευση του Θεόληπτου Φιλαδελφείας μαζί με το νηπτικό του προφίλ.

Δ. 23. Σ. Βρυώνης, *Η παρακμή του Μεσαιωνικού Ελληνισμού στη Μικρά Ασία και η διαδικασία εξισλαμισμού (11ος-15ος αιώνας),* μετάφ. Κ. Γαλαταριώτου, Αθήνα, 1996. Δεν είναι άμεσα βιβλίο εκκλησιαστικής ιστορίας, αλλά δείχνει το πλαίσιο των ευρύτερων εθνοτικών και πολιτιστικών αλλαγών στη Μ. Ασία, οι οποίες σχετίζονται άμεσα και με τον ρόλο της Ορθόδοξης Εκκλησίας εκεί.

Δ. 24. K. M. Setton, The byzantine Background to the Italian Renaissance, *Proceedings of the American Philosophical Society* 100 (1956), 1, 1-76. Πρόκειται για παλαιά αλλά πλουσιότατη σε τεκμηρίωση σύνοψη όλων των επιδράσεων της βυζαντινής πνευματικής κίνησης πάνω στην Ιταλική Αναγέννηση τον 15ο αιώνα.

Δ. 25. Γ. Α. Δημητρακόπουλος/Χ. Δενδρινός (επιμ.), *Thomas Latinus/Thomas Graecus. Ο Θωμάς Ακυινάτης και η πρόσληψή του στο Βυζάντιο, Πρακτικά συνεδρίου Αθήνα, 15-16 Δεκ. 2017*, Αθήνα, 2022. Είναι εισηγήσεις συνεδρίου προγράμματος για την ανίχνευση έργων και επιδράσεων του Θωμά Ακινάτη στο Βυζάντιο.

12.2.6 Χριστιανοί στην ευρύτερη Ανατολική Μεσόγειο μεταξύ Ισλάμ και Σταυροφόρων

Δ. 26. J. Hackett, *Ιστορία της Ορθοδόξου Εκκλησίας της Κύπρου*, κατά μετάφρασιν και συμπλήρωσιν Χαριλάου Ι. Παπαϊωάννου, τόμ. Α΄, Ιστορία της Κυπριακής Εκκλησίας απ' αρχής μέχρι της αγγλικής κατοχής του 1878, εν Αθήναις, 1923 – τόμ. Β΄. Έρευναι περί του εσωτέρου της Εκκλησίας βίου, περί των επισκοπικών θρόνων κατά καιρούς και καθ' έκαστον, περί των μοναστηριών, περί των αγίων της Κύπρου και περί των ιερών κειμηλίων, εν Πειραιεί, 1927 – τόμ. Γ΄, *Η Λατινική Εκκλησία, οι λατίνοι επίσκοποι και τα λατινικά ιδρύματα εν Κύπρω επί Φραγκοκρατίας,* εν Πειραιεί, 1932. Βασική θεμελιακή εργασία.

Δ. 27. Γ. Κονιδάρης, *Η θέσις της Εκκλησίας Κύπρου εις τα εκκλησιαστικά τακτικά (Notitiae Episcopatuum) από του Η΄ μέχρι του ΙΓ΄ αιώνος*, Αθήναι, 1970. Έρευνα για την εκκλησιαστική θέση με βάση τις πηγές.

Δ. 28. K. M. Setton (επιμ.), *The Papacy and the Levant (1204-1571),* τ. 1-3, Philadelphia, 1976. Καλύπτει όλες τις όψεις της πολιτικής του παπισμού προς την Ανατολή μετά το 1204 μέχρι τη Μεταρρύθμιση.

Δ. 29. N. Coureas, *The Assizes of the Lusignan Kingdom of Cyprus*, Nicosia, 2002.

Δ. 30. Του ιδίου, *The Latin Church in Cyprus, 1195-1312*, Ashgate, 1997. Με βάση τις νομικές πηγές.

Δ. 31. J. Gill, The Tribulations of the Greek Church in Cyprus, 1196-1280, *Byzantinische Forschungen* 5 (1977), 73-79. Πρόκειται για θεώρηση των ιστορικών περιπετειών λόγω της Λατινοκρατίας.

Δ. 32. J. Pahlitzsch, *Graeci und Suriani im Palästina der Kreuzfahrerzeit. Beiträge und Quellen zur Geschichte des griechisch-orthodoxen Patriarchats von Jerusalem*, Berlin, 2001. Αρτιότατη εργασία βασιζόμενη και σε ελληνικές και σε αραβικές πηγές για τον ρόλο κυρίως των (σε μεγάλο βαθμό αραβόφωνων) Χαλκηδονίων Ορθοδόξων στο μουσουλμανικό περιβάλλον.

Δ. 33. Μητροπολίτης Χρύσανθος (Φιλιππίδης), Η Εκκλησία Τραπεζούντος, *Αρχείον Πόντου* 4-5 (1933). Είναι εργασία ποταμός με πλήθος στοιχείων για όλη την ιστορική πορεία της Εκκλησίας εκεί.

Δ. 34. Α. Κολτσίδα, *Οι σχέσεις των Μεγάλων Κομνηνών με την Εκκλησία της Τραπεζούντας 1204-1461,* Θεσσαλονίκη, 2005. Ερευνά διάφορες όψεις, όπως χορηγίες, εκκλησιαστικοπολιτικές διεργασίες κ.λπ.

12.2.7 Σχέσεις Δυτικών και Ανατολικών

Δ. 35. M. Amman, *Zur Geschichte der Geltung der Florentiner Konzilsentscheidungen in Polen-Litauen,* Roma, 1942. Αναφέρεται στη μεταγενέστερη περίοδο, αλλά έχει σημασία για την αξιολόγηση της Συνόδου.

Δ. 36. G. Hofmann, The Idea of Ecumenical Council as Means of Union in Dealings between Byzantium and Rome. *Unitas* II/1 (1950), 67-76. Ανάδυση αιτημάτων για Οικουμενική Σύνοδο, ως τρόπος επίλυσης του Σχίσματος.

Δ. 37. J. Gill, *The Council of Florence*, Cambridge, 1959. Αν και παλαιά, είναι η πιο πλήρης παράθεση των γεγονότων.

Δ. 38. L. Erriquez, I legati pontifici in Oriente dal 1261 al 1334, *Apollinaris* 38 (1965), 307-347. Αποτελεί μελέτη των παπικών απεσταλμένων στην Ανατολή.

Δ. 39. D. M. Nicol, Byzantine Requests for an Ecumenical Council in the Fourteenth Century, *Annuarium Historiae Conciliorum* 1 (1969), 69-75. Νεότερη προσέγγιση του θέματος για Οικουμενική Σύνοδο.

Δ. 40. St. Gero, The Byzantine Church and the West: a survey of recent research, *Greek Orthodox Theological Review* 23 (1978), 69-82. Πρόκειται για βιβλιογραφική επισκόπηση της παλαιότερης βιβλιογραφίας.

Δ. 41. J. Gill, *Byzantium and the Papacy 1198-1400*, New Braunswick, 1979. Βασική σύνοψη όλων των γεγονότων.

Δ. 42. Roberg, *Das Zweite Konzil von Lyon (1274),* Paderborn u. a., 1990. Πρόκειται για πραγμάτευση της Β΄ Συνόδου Λυών και της θεματικής της (η οποία δεν περιορίζεται μόνο στο θέμα της Ενώσεως).

Δ. 43. G. Avvakumov, *Die Entstehung des Unionsgedankens: die lateinische Theologie des Hochmittelalters in der Auseinandersetzung mit dem Ritus der Ostkirche*, Berlin, 2002. Οι τελετουργικές διαφορές Δύσης-Ανατολής.

Δ. 44. K. Geanakopoulos, *Ο Αυτοκράτωρ Μιχαήλ Παλαιολόγος και η Δύσις*, Αθήνα, 1969. Χρήσιμο για την κατανόηση του πολιτικού υπόβαθρου των ενωτικών διαπραγματεύσεων τον 13ο (αλλά και τον 14ο αιώνα).

12.2.8 Αρχαίες Ανατολικές Εκκλησίες (γενικά και Αραβοκρατία: 7ος - 15ος αι. Για πριν βλ. **Κεφ. 8**)

12.2.8.1. Γενικά

Δ. 45. Για τη γραμματεία συριακού χριστιανισμού A. Baumstark, *Geschichte der syrischen Literatur*, Bonn, 1922 είναι το αντίστοιχο του Graf, Geschichte der arabischen Literatur (βλ. Α΄ μέρος).

Δ. 46. Muriel Debié, Syriac and Syro-Arabic Historical Writing, c. 500-c.1400 στο *The Oxford History of Historical Writing*, vol. 2, Oxford, 155-179. Συστηματική παρουσίαση των ιστορικών πηγών στη συριακή και την αραβική γλώσσα από συγγραφείς της συριακής (ανατολικής και δυτικής) εκκλησιαστικής παράδοσης.

Δ. 47. Α. Αρβανίτης, *Η κοπτική Εκκλησία*, Αθήναι, 1965.

Δ. 48. Του ιδίου, Βιβλιογραφία ελασσόνων εκκλησιών της Ανατολής, Αθήναι, 1967.

Δ. 49. Του ιδίου Επίτομος ιστορία συροϊακωβιτικής, αρμενικής και αιθιοπικής Εκκλησίας, Αθήναι, 1967. Μια σειρά από εργασίες, οι οποίες αποτελούν την πληρέστερη πραγμάτευση των Ανατολικών Εκκλησιών στην ελληνική βιβλιογραφία, αν και πλέον πεπαλαιωμένες.

Δ. 50. O. Meinardus, *Two Thousand Years of Coptic Christianity*. Cairo, 1999. Συνιστά σφαιρική παρουσίαση και σε βάθος.

Δ. 51. Μεθόδιος Αξώμης (Φούγιας), *Ο χριστιανισμός και ο ιουδαϊσμός εν Αιθιοπίᾳ Νουβίᾳ και Μερόῃ,* Αθήναι, 1979. Είναι γενική τεκμηριωμένη εργασία για την ταυτότητα του χριστιανισμού σ' αυτές τις περιοχές.

Δ. 52. R. W. Thomson, *A bibliography of Classical Armenian Literature to 1500 AD.,* Turnhout, 1995. Για την Αρμενία το βασικό γραμματολογικό εργαλείο για την ανεύρεση κειμένων και πηγών.

Δ. 53. Chr. Chaillot, *Vie et Spiritualité des Églises orthodoxes orientales*, Paris, 2011. Πρόκειται για παρουσίαση με πλούσια τεκμηρίωση όλων των πτυχών της ζωής των επιμέρους Εκκλησιών συστηματικά και όχι ιστορικά.

Δ. 54. Chr. Lange/K. Pinggéra (επιμ.) *Die altorientalischen Kirchen Glaube und Geschichte* 2011[2]. Συνιστά συλλογικό έργο για σύντομη επισκόπηση με ιστορικά στοιχεία, αλλά και έμφαση στο σήμερα, Οικουμενικό Διάλογο κ.λπ.

Δ. 55. Για επιμέρους θέματα υπάρχουν οι Aziz Surial Atiya (επιμ.), *Coptic Encyclopaedia τ. 1-8*, NY, 1991, για τον κοπτικό πολιτισμό, καθώς και η

Δ. 56. Siegbert Uhlig/Alessandro Bausi*, Encyplopedia Aethiopica,* τ. 1-5, Wiesbaden, 2003-2014 για θέματα, τα οποία αφορούν την Αιθιοπία και τον γύρω κόσμο (Ερυθραία .).κ.λπ.).

Δ. 57. Βιβλιογραφίες κυρίως από τον Sebastian Brock. Βλ. π.χ. S. Brock, Syrian sources and resources for Byzantinists. *Paper given at 21st International Congress of Byzantine Studies* (2006).

Δ. 58. S. P. Brock/G. M. Kessel/S. Minov, "Recent Publications on Syriac Topics: 2019," *Hugoye: Journal of Syriac Studies* 23:1 (2020), 131-180. Το συγκεκριμένο περιοδικό Hugoye είναι το βασικό επιστημονικό βήμα και οδηγός για τη συρολογική επιστημονική έρευνα.

12.2.8.2. Αραβοκρατία

Δ. 59. M. Salleh, *M, Government relations with the Coptic community in Egypt during the Fatimid period (358-567 A.H. 969-1171 C.E.)* Diss Chicago, 1995. Παρουσιάζονται οι στρατηγικές αυτοοργάνωσης, συνύπαρξης και διαφοροποίησης απέναντι στη μουσουλμανική πλειονότητα και οι σχέσεις με τη διοίκηση.

Δ. 60. E. Sijpejstein/ L. Sundelin, (επιμ.), *Papyrology and the History of Early Islamic Egypt*, Leiden/Boston 2004. Συλλογικός τόμος με διάφορες όψεις για τον ρόλο των χριστιανών αμέσως (αλλά και αρκετά αργότερα) μετά την αρχή της Αραβοκρατίας με βάση κυρίως κειμενικές προσεγγίσεις από παπύρους.

Δ. 61. M. Swanson, *Coptic Papacy in Islamic Egypt 641-1571 [Vol. 2: The Popes of Egypt: A History of the Coptic Church and Its Patriarchs],* Cairo/NY, 2010. Αποτελεί βασικό βιβλιογραφικό εργαλείο για μια σφαιρική παρουσίαση της κοπτικής Εκκλησίας σε όλη την αραβοκρατία.

Δ. 62. D. Welsby, *The medieval kingdoms of Nubia. Pagans, Christians and Muslims along the Middle Nile*, London, 2002. Πρόκειται για πλήρη πραγμάτευση των βασιλείων της Νουβίας και της χριστιανικής τους ταυτότητας από τον 6ο αιώνα έως το 1500.

Δ. 63. W. Baum /D. W. Winkler, *The Church of the East. A concise history*, London/NY, 2000, σσ. 42-111 Συνιστά συνοπτική ιστορία κυρίως του ανατολικοσυριακού χριστιανισμού.

Δ. 64. Baby Varghese, *The Early History of the Syriac Liturgy. Growth, Adaptation and Inculturation,* Wiesbaden, 2021. Μέσα από την πραγμάτευση της εξέλιξης της συριακής Θείας Λειτουργίας παρουσιάζεται γενικά η λατρευτική ζωή της Ανατολικοσυριακής (Ασσυριακής) Εκκλησίας έως το τέλος της παρουσίας της στην Κεντρική Ασία.

Δ. 65. Ch. Frazee, The Christian Church in Cilician Armenia Its Relations with Rome and C.pel to 1198, *CH* 45.2 (1976), 166-184. Ισορροπημένη προσέγγιση των περίπλοκων σχέσεων μεταξύ Αρμενίας, Ρώμης και Κων/πολης.

Δ. 66. J. G. Ghazarian, *The Armenian Kingdom in Cilicia During the Crusades, 1080-1393*, Surrey, 2000. Ιστορική πραγμάτευση με γνώση των πρωτότυπων πηγών.

Κεφάλαιο 13

14ΟΣ – 15ΟΣ ΑΙΩΝΑΣ: ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΣ ΣΤΗ ΔΥΣΗ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΥΣΤΕΡΟ ΜΕΣΑΙΩΝΑ

Σύνοψη
Ο Ύστερος Μεσαίωνας (μετά το 1300) βρίσκει τη Δυτική Εκκλησία καταβαραθρωμένη, καθώς οι Σταυροφορίες τελικά έφεραν χρήμα και ανεξαρτησία στις μεγάλες μοναρχίες που κάποτε έλεγχε (Γαλλία, Αγγλία, Γερμανία), ενώ οι πιστοί είδαν τον πάπα να γίνεται άθυρμα των Γάλλων στην Αβινιόν. Αυτά οδηγούν στην ανάπτυξη προσωπικών μορφών θρησκευτικότητας (μυστικισμός, Λολλάρδοι-Χουσίτες, devotion moderna) και νέων μορφών οργάνωσης της Εκκλησίας (συνοδική κίνηση). Το κεφάλαιο αυτό περιέχει πηγές κυρίως κατά κατηγορίες (π.χ. παπικά αρχεία, θεολογικές τάσεις, ιστορία των ταγμάτων κ.λπ.), καθώς και τη βασική βιβλιογραφία.

Προαπαιτούμενη γνώση
Δεν απαιτείται.

Συντομογραφίες

Συντμήσεις	Ανάλυση
AFrH	Archivum Franciscanum Historicum
AHVNrh	Annalen des Historischen Vereins für den Niederrhein, insbesondere das alte Erzbistum Köln.
AKG	Archiv für Kulturgeschichte
ALKGMA	Archiv für Literatur und Kirchengeschichte des Mittelalters
AstIt	Archivio Storico Italiano
AZ	Archivalische Zeitschrift
CHC	Cambridge History of Christianity, τ. 1-9
Jedin KG	H. Jedin (επιμ.), Handbuch der Kirchengeschichte τ. I-VII, Freiburg/Basel/Wien, 1985
MAH	Mélanges d΄ Archéologie et d΄Histoire
QFIAB	Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken
RepGerm	Repertorium Germanicum
RQ	Römische Quartalschrift
RThAM	Recherches de Théologie ancienne et médiévale
ThQ	Theologische Quartalschrift
Μόσχου, Ιστορία	Δ. Μόσχος, *Συνοπτική ιστορία του χριστιανισμού,* τ. Α΄, *Η πρώτη χιλιετία*, τ. Β΄. *Από το Σχίσμα έως τους νεώτερους χρόνους,* Αθήνα, 2014
Φειδά, Ιστορία	Βλ. Φειδάς*, Εκκλησιαστική Ιστορία*, τ. Α΄, Αθήναι 2002, τ. Β΄, Αθήναι 2002, τ. Γ΄, Αθήναι, 2014

13.1 Πηγες

13.1.1 Γραπτές

13.1.1.1. Παπική ιστορία και θεολογικά ρεύματα

1. Νεότερες εκδόσεις παπικών εγγράφων της περιόδου (Regesta Pontificum Romanorum) στη βάση διεθνούς συνεργασίας που άρχισε από το 1953. Έχουν πλέον εκδοθεί πολλές συλλογές παπικών εγγράφων που αφορούν τη συγκεκριμένη περίοδο από το 1305 έως την εκλογή του πάπα Μαρτίνου το 1417 με συμπληρώσεις για τους προηγούμενους αιώνες, οι οποίες προέρχονται από αρχεία μεμονωμένων χωρών.

   ΕΚΔ. *Index Actorum Romanorum Pontificum Ab Innocentio III Ad Martinum V Electum*. τ. 1-3: B. Barbiche, *Les Actes Pontificaux Originaux des Archives Nationales de Paris*, 3 τ., Citta del Vaticano, 1975-1982 – τ. 4.: B. Schwarz, *Die Originale von Papsturkunden in Niedersachsen (1199-1417),* Citta del Vaticano, 1988 – τ. 5: P. N. R. Zutshi, *Original Papal Letters in England (1305-1415)*, Citta del Vaticano, 1990. – τ. 6: T. Schmidt, *Die Originale der Papsturkunden in Baden-Württemberg (1198-1417),* Citta del Vaticano, 1993 – τ. 7, T. Schmidt, *Die Originale der Papsturkunden in Norddeutschland (Bremen, Hamburg, Mecklenburg-Vorpommern, Schleswig-Holstein) (1199-1415),* Citta del Vaticano, 2003. Επίσης, A. Largiadèr, *Die Papsturkunden der Schweiz von Innozenz III. bis Martin V. ohne Zürich. Ein Beitrag Zum Censimentum Helveticum, Teil 1: Von Innozenz III. Bis Benedikt XI., 1198-1304*. Zürich, 1968, Teil 2: Von Klemens V. Bis Martin V., 1305-1418, Mit einem Anhang: Die Urkundenempfänger und ihre Archive. Zürich, 1970. Το ελλείπον για τη Ζυρίχη; *Die Papsturkunden des Staatsarchivs Zürich von Innozenz III. bis Martin V. Ein Beitrag zum Censimentum Helveticum*. Zürich, 1963. Τέλος, B. Schwarz, *Regesten der in Niedersachsen und Bremen überlieferten Papsturkunden 1198-1503* [Quellen und Untersuchungen zur Geschichte Niedersachsens im Mittelalter 15], Hannover, 1993.

2. *Βίοι παπών του 14ου αιώνα*. Έχουν προφανώς μεγάλη σημασία για την αξιολόγηση των κεντρικών εκκλησιαστικοπολιτικών γεγονότων της εποχής εκείνης.

   ΕΚΔ. St. Baluze, *Vitae paparum Avenionensium*, ed. G. Mollat, τ. I-IV, Paris, 1916/1928, St. Baluze G. Mollat, *Vitae paparum Avenionensium* I (Paris 1916) II (Paris 1918), III (Paris 1921), IV (Paris 1922), G. Mollat, *Etude critique sur les Vitae Paparum Avenionensium d' Etienne Baluze*, Paris 1917. Επίσης, *MGH* Const, IV-VI.

3. *Πράξεις Αραγώνος*. Αποτελεί βασική συλλογή πηγών, οι οποίες αφορούν και πολιτικά αλλά και εκκλησιαστικά ζητήματα του βασιλείου της Αραγώνος.

   ΕΚΔ. H. Finke, *Acta Aragonensia. Quellen zur deutschen, italienischen, franzosischen, spanischen. Kitchen- und Kulturgeschichte aus der diplomatischen Korrespondenz Jaymes II. 1291- 1327,* I-II, Berlin /Leipzig 1908), III, Berlin/Leipzig, 1922. Appendices and supplements to the Acta Aragonensia (I—III): *Gesammelte Aufsätze zur Kulturgeschichte Spaniens* IV (1933), 355-536. Σχετικά με την αλληλογραφία των Γερμανών αυτοκρατόρων με άρχοντες της Αραγώνας τον 14ο και 15ο αι. που περιλαμβάνει και ζητήματα εκκλησιαστικής πολιτικής και το *Gesammelte Aufsätze*, V (1935), 458-505. Appendices and supplements to the Acta Aragonensia, I—III καθώς και *Gesammelte Aufsätze*, VII (1938), 326-46 για την πολιτιστική τους σημασία.

4. Έγγραφα και αρχειακό υλικό της Γερμανικής Αυτοκρατορίας (και των ιταλικών περιοχών) του 14ου αιώνα. Επίσης, με αυτονόητη σημασία για τον εκκλησιαστικό ιστορικό της περιόδου.

   ΕΚΔ. E. E. Stengel, *Nova Alamanniae. Urkunden, Briefe und andere Quellen besonders zur deutschen Geschichte des 14. Jahrhunderts vornehmlich aus den Sammlungen des Trierers Notars und Offizials, Domdekans von Mainz Rudolf Losse aus Eisenach in der ständischen Landesbibliothek zu Kassel und im Staatsarchiv zu Darmstadt*, I Berlin, 1921, II, 1 Berlin, 1930. T. Mommsen, *Italienische Analekten zur Reichsgeschichte des 14. Jahrhunderts, 1310-1378*, Schriften der *MGH* 11 (1952);

5. Αρχεία παπών, Βενεδίκτου XI (1303-1314) και Κλήμεντος Ε΄ (1305-1314). Οι παλαιότερες εκδόσεις αρχείων μεμονωμένων παπών σε μια πολύπλοκη κατηγοριοποίηση των παπικών εγγράφων της Κουρίας της Αβινιόν[23] περιέχουν πολυτιμότατες πρωτογενείς πηγές για την εκκλησιαστική ιστορία της περιόδου.
ΕΚΔ. C. Grandjean, *Le registre de Benoit XI,* Paris, 1905. *Regestum Clementis papae V ex Vaticanis archetypis ... nunc primum editum, cura et studio monachorum OSB, I-IX*, Rome, 1885-1892, appendices, I (1892), Tables des registres de Clement V publiés par les Bénédictins, Paris, 1948, με χρονολογικό πίνακα από βούλλες, incipia και την πορεία του Κλήμεντος Ε΄. *Tables des registres de Clement V publiés par les Bénédictins,* établies par Y. Lanhers, C. Vogel sous la direction de R. Fawtier et G. Mollat, Paris, 1957.

6. *Αρχεία παπών Ιωάννη ΚΒ΄ (1316-1334), Βενεδίκτου ΙΒ΄ (1334-1342) και Κλήμεντος ΣΤ΄ (1342-1352).*
ΕΚΔ. S. Reizler, *Vatikanische Akten zur deutschen Geschichte in der Zeit Kaiser Ludwigs des Bayern,* Innsbruck, 1891. C. Erdmann, Vatikanische Analekten zur Geschichte Ludwigs des Bayern, *AZ* 41 (1932),1-47; H. Schröder, Die Protokollbücher der päpstlichen Kammerkleriker 1329-1347, *AKG* 27 (1937), 121-286.

7. *Αρχείο πάπα Ιννοκεντίου ΣΤ΄* (1352-1362), ομοίως εξαιρετικά πλούσιο σε ιστορικές πληροφορίες.
ΕΚΔ. P. Gasnault/M. H. Laurent, *Lettres secrètes et curiales*, Paris, 1959 κ.ε.

8. Αρχειακές πηγές για τον Ουρβανό Ε΄ (1362-1370) ομοίως με ιστορικές πληροφορίες.
ΕΚΔ. M. H. Laurent/P. Gasnault/M. Hayez, *Lettres communes*, Paris, 1954κ.ε. P. Lecacheux/G. Mollat, *Lettres secrètes et curiales se rapportant à la France*, Paris, 1902-1955.

9. Αρχείο πάπα Γρηγορίου ΙΑ΄ (1370-1378). Το ίδιο ισχύει και για τον συγκεκριμένο πάπα.
ΕΚΔ. L. Mirot, H. Jassemin, J. Vielliard, G. Mollat, et E. R. Labande, *Lettres secrètes et curiales relatives à la France,* Paris, 1935-1957. G. Mollat, *Lettres secrètes et curiales intéressant les pays autres que la France*, Paris 1962-1965. A. Segre, I dispacci di Cristoforo da Piacenza, procuratore Mantovano alia corte pontificia 1371-83, *AstIt*, V series, 43 (1909), 27-95, 44 (1909), 253-326, G. Mollat, Relations politiques de Grégoire XI avec les Siennois et les Florentins, *MAH*, 68 (1956), 335-76.

10. Πηγές του Βατικανού σχετικές με την παπική Κουρία, τη διοίκηση και τα οικονομικά της κατά την περίοδο 1316-1378. Αυτονόητη η σημασία τους για την εκκλησιαστική ιστορία.
ΕΚΔ. *Vatikanische Quellen zur Geschichte der päpstlichen Hof- und Finanzverwaltung 1316-1378*, επιμ. Görres-Gesellschaft, Paderborn, 1910-1955, I: E. Goller, *Die Einnahmen der apostolischen Kammer unter Johann XXII,* Paderborn, 1910, II: K. H. Schafer, *Die Ausgaben der apostolischen Kammer unter Johann XXII., nebst den Jahresbilanzen von 1316-1375* Paderborn, 1914, III: K. H. Schafer, *Die Ausgaben der apostolischen Kammer unter Benedikt XII., Klemens VI. und Innocenz VI., 1335-1362*, Paderborn, 1914, IV: E. Goller, Die Einnahmen der apostolischen Kammer unter Benedikt XII. Paderborn, 1920, V: L. Mohler, *Die Einnahmen der apostolischen Kammer unter Klemens VI.* Paderborn, 1931, VI: K. H. Schafer, *Die Ausgaben der apostolischen Kammer unter den Päpsten Urban V. und Gregor XI., 1362-1378*, nebst Nachträgen und einem Glossar für alle drei Ausgabenbande Paderborn, 1937, VII H. Hoberg, *Die Einnahmen der apostolischen Kammer unter Innocenz VI.* Paderborn, 1955.

11. Πηγές για το Μέγα Σχίσμα της Δύσης
ΕΚΔ. Mansi, XXVI-XXVII. *RepGerm*, I: Κλήμη Ζ΄ της Avignon (1378-1394), ed. E. Goller,Berlin 1916, II: Ουρβανού ΣΤ΄, Βονιφατίου Θ΄, Ιννοκεντίου Ζ΄. και Γρηγορίου ΙΒ΄ (1378-1415), ed. G. Tellenbach, Berlin 1933-1962, III: *Alexander V., Johann XXIIII. Konstanzer Konzil (1409-17)*, ed. U. Kühne Berlin 1935),

---

[23] Βλ. P. Zutshi, The political and administrative correspondence of the Avignon popes, 1305-1378: a contribution to papal diplomatic. στο *Aux origines de l'État moderne. Le fonctionnement administratif de la papauté d'Avignon. Actes de la table ronde d'Avignon (23-24 janvier 1988),* Rome, 1990, 371-384.[24] Βλ. Gustavo Gutiérrez, "Foreword" στο Witness: Writings of Bartolomé de Las Casas επιμ. George Sanderlin, Maryknoll, NY, 1992, xi, 46–8.[25] Σύγχρονη παρουσίαση των ερευνητικών κέντρων της σλαβικής μεσαιωνικής ιστορίας και γραμματείας, με διευθύνσεις, ιστότοπους κ.λπ. βλ. V. Pichugin, On the Institutional Base for Medieval Slavic Studies in Russia. *Russian History*, 44 (2-3) 2017, 172-180.

Analecta Vaticano-Belgica, VIII, (Brüssels/Rome, 1924), XII (Brüssels/Rome 1930), XIII (Brüssels/Rome 1932); *Monumenta Vaticana res gestas Bohemiae illustrantia*, I-V, Pragae, 1903-1905, που αφορούν ειδικά την περιοχή της Τσεχίας. Deutsche Reichstagsakten, παλαιά σειρά, I-VI (ανατ. 1956); Dietrich of Niem, *De schismate libri tres*, ed. G. Erler, Leipzig, 1890. F. Ehrle, Neue Materialien zur Geschichte Peters von Luna (Benedikt XIII., *ALKGMA*, 6 (1892), 7 (1900). Επίσης F. Ehrle, Martin de Alpartils chronica actitatorum temporibus domini Benedict XIII., Paderborn, 1906.

12.*Χρονικό του Adam Usk*. Καλύπτει τα γεγονότα και τα εκκλησιαστικά των ετών 1377-1421 στην Αγγλία. Περιέχει και εικόνες από την επίσκεψη του αυτοκράτορα Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγου στο Λονδίνο.
ΕΚΔ. *The Chronicle of Adam Usk 1377-1421*, ed. – transl. Chris Given-Wilson, Oxford, 1997.

13.*Χρονικό του Knighton*. Καλύπτει σχεδόν όλο τον 14ο αι. 1337-1396, στην Αγγλία με πολιτικά και εκκλησιαστικά γεγονότα.
ΕΚΔ. *Knighton's Chronicle 1337-1396*, ed.-transl. G. H. Martin, Oxford, 1995.

14.Εκπρόσωποι της θεολογικής σκέψης του Ύστερου Μεσαίωνα

14.1. William του Ockham. Ο Φραγκισκανός Γουλιέλμος του Occam (1287-1347) προώθησε τον Νομιναλισμό, αμφισβήτησε την παπική απόλυτη εξουσία στο μεσαιωνικό σύμπαν και θεωρήθηκε τυπικός εκπρόσωπος της ανερχόμενης ανεξάρτητης σκέψης του ύστερου Μεσαίωνα έργα.
ΕΚΔ. Η νεότερη στάνταρ έκδοση είναι *Opera philosophica et theologica*, Gedeon Gál, et al., eds. 17 τ. St. Bonaventure, NY, 1967–1988. *De Sacramento altaris*, ed. T. Bruce Birch (Burlington, 1930), R. Scholz, *Unbekannte Streitschriften*, II. *Guilielmi de Ockham opera politica*, ed. J. G. Sikes et al., 3 vols. Manchester, 1940-1956. Ειδικά De imperatorum et pontificum potestate, R. Scholz, *Unbekannte Streitschriften*, II, 453-480 (συνέχ. στο W. Mulder, *AFrH*, 16 [1923], 469-492, 17 [1924], 72-97), ed. C. K. Brampton, NY, 1927.

14.2. Aegidius Romanus (Giles της Ρώμης 1243-1316). Αυγουστινιανός μοναχός και φιλόσοφος που έγραψε ένα «Κάτοπτρο Ηγεμόνος» για τον προστάτη του Βασιλιά της Γαλλίας Φίλιππο Δ΄, αλλά και υποστηρικτικά κείμενα της πνευματικής εξουσίας του πάπα Βονιφάτιου Η΄.
ΕΚΔ. *On ecclesiastical power: A Medieval Theory of World Government*, edited and translated by RW Dyson, NY, 2004. G. Santonastoco, *Il pensiero politico di Egidio Romano*, Florence, 1939. R. Kuiters, *De ecclesiastica sive de summi pontificis potestate secundum Aegidium Romanum*, Rome, 1948.

14.3. Μαρσίλιος της Παδούης (1270-1342). Με το έργο του Defensor Pacis αμφισβήτησε για πρώτη φορά την απόλυτη παπική εξουσία επί πνευματικών και κοσμικών και θεωρήθηκε από πολλούς ο πιο επαναστατικός πολιτικός στοχαστής στον Ύστερο Μεσαίωνα που θα οδηγήσει στις ιδέες της Μεταρρύθμισης.
ΕΚΔ. *Defensor pacis*, ed. C. W. Previt£-Orton, Cambridge, 1928. R. Scholz, *MGH* Fontes iuris, 2 τ. Hanover 1932κ.ε. A. Gewirth, NY, 1956, με αγγλ. Μετάφ., H. Kusch, 2 τ. Darmstadt, 1958, με γερμ. Μετάφ. *Defensor minor*, ed. C. K. Brampton, Birmingham, 1922.

14.4. Ιωάννης Gerson (1363-1429), Πρύτανης του Πανεπιστημίου των Παρισίων ήταν η ηγετική μορφή της «Συνοδικής ιδέας» ή «Συνοδικής Κίνησης» και βασικός πρωταγωνιστής στη Σύνοδο της Πίζας επιχειρηματολογώντας για το ότι μια σύνοδος μπορεί να συγκληθεί και από τους Καρδιναλίους και όχι αναγκαστικά από τον πάπα. Έργα:
ΕΚΔ. *Œuvres complètes, Introduction texte et notes* , ed. P. Glorieux, 10 τ. Paris, Tournai, Rome, and NY, 1960-1973. *Opera omnia*, ed. L. E. Dupin, 5 τ., Antwerp, 1706; L. Mourin, *Jean Gerson predicateur français*, Bruges, 1952.

14.5. Ελάσσονες θεολόγοι της εποχής. Ιωάννης της Mirecour (α΄ μισό 14ου αι.), στο Παρίσι, οπαδός του Ockham με σχόλια στις Sententiae όπως και ο δάσκαλός του καταδικάστηκε από τον πάπα Κλήμεντα τον ΣΤ'. F. Stegmüller, Die 2 Apologien des Johanns de Mirecourt, *RThAM*, 5 (1933), 46-78, 192-204. Robert Holkot (1290-1349) Άγγλος ΟΡ οπαδός Ockham: A. Meissner, *Gotteserkenntnis und Gotteslehre nach dem englischen Dominikanertheologen Robert Holkot*, Limburg, 1953. Γρηγόριος του Rimini (1300-1358) Αυγουστινιανός που δίδαξε σε Παρίσι και Βιέννη με ερωτήματα στις Sententiae: Super I et II Sent, (ανατ. NY, 1955). Ο Μαρσίλιος του Inghen (1340-1396) δίδασκε σε Παρίσι και Χαϊδελβέργη με βάση τις απόψεις

του Ockham, συνέγραψε για τη διαμάχη Νομιναλιστών-Ρεαλιστών: G. Ritter, *Studien zur Spätscholastik, I: Marsilius von Inghen und die okkamistische Schule in Deutschland*, Heidelberg, 1921. Ο Ερρίκος Heinbuche-Langenstein (1325-1397) έχει περισσότερο εκκλησιαστικοπολιτικά ενδιαφέροντα και (υποστηρίζοντας στο Μέγα Σχίσμα τον Ουρβανό ΣΤ΄ είναι από τους πρώτους «συνοδιστές» που επιχειρηματολογούν για τη σύγκληση Συνόδου ανεξάρτητα από τον Πάπα με τις επιστολές του Epistula pacis 1379 και epistula concilii pacis 1381). Δίδαξε στο τότε νεοπαγές Παν/μιο της Βιέννης. Επιστολές στο Ioannis Gersonis, *Opera omnia*, ed. L. E. Dupin, ό.π., 806-840, 314-318.

15. Μυστικιστικά ρεύματα: Ο Ύστερος Μεσαίωνας χαρακτηρίζεται από στροφή του θρησκευόμενου ανθρώπου προς προσωπικούς τρόπους αναζήτησης της σωτηρίας μακριά από τη διαβλητή ιεραρχία, η οποία «χάνει» σε αποτελεσματικότητα να προστατεύσει τον άνθρωπο από θεομηνίες, όπως η πανώλη. Ενδεικτικοί εκπρόσωποι είναι οι εξής:

15.1. Ο Meister Eckhart (1260-1328), μοναχός στην Ερφούρτη, επηρέασε πάρα πολύ τη θρησκευτικότητα της εποχής του με τα έργα του, τα οποία μιλούσαν για ένωση του κόσμου με τον Θεό με τρόπο που άγγιζε τον πανθεϊσμό. Γυναικείες κοινότητες παρθενευουσών γυναικών, στην Ολλανδία και τη Γερμανία, με το όνομα Μπεγκίνες (Beguines) καθοδηγούνταν από ανθρώπους που επηρεάζονταν από εκείνον. Στο τέλος της ζωής του πέρασε από δίκη, στο διάστημα της οποίας πέθανε. Ορισμένες φράσεις των έργων του κηρύχθηκαν αιρετικές. Εκδόσεις των έργων του είναι:

ΕΚΔ. N. Largier, (εκδ., επιμ.): *Meister Eckhart,* Frankfurt am Main, 2008 (πρωτότυπο κείμενο, μετάφ. σε σύγχρονα γερμανικά, σχολιασμός), τόμος I: Meister Eckhart Predigten, τόμος II, Meister Eckhart Traktate, lateinische Werke. Επίσης το παλαιότερο J. Quint, I Stuttgart, 1958, V Stuttgart, 1963. Έργα στα Λατινικά J. Koch, E. Benz, K. Weiss, et al., IV (Stuttgart 1956). J. Quint (έκδ.-μετάφ.), Meister Eckhart. Deutsche Predigten und Traktate, München, 1955. Στα Ελληνικά έχουν μεταφρασθεί τμήματα του έργου του. Μ. Βαρδή, Meister Eckhart. Μεταφραστικές δοκιμές στο έργο του, στο Θρησκειολογία - Ιερά/Βέβηλα, 2 (2001) 67-82. Μάιστερ Έκχαρτ, *Η πνευματική διάσταση των Γραφών*, μετάφ. Κουτσούκης Δημ., Αθήνα, 1994.

15.2. Ιωάννης Tauler (Γερμανός μαθητής του Eckhart 1300-1361) με επίδραση σε πολλές άλλες κινήσεις.

ΕΚΔ. A. L. Corin, *Sermons de J. Tauler*, 2 τ., Paris, 1924-1929. J. Quint, *Textbuch zur Mystik des deutschen Mittelalters*, Tübingen, 1957[2].

15.3. Μαχτίλντε του Μαγδεμβούργου (1207-1282). πρόκειται για μοναχή που έγραψε για τον «μυστικό γάμο της ψυχής με τον Χριστό» και το έργο της διαδόθηκε αργότερα στον κύκλο των «Φιλόθεων» (βλ. σχετικά) αποτελώντας ένα βασικό παράδειγμα γυναικείου μυστικισμού (Frauenmystik).

ΕΚΔ. G. Morel, Das fliessende Licht der Gottheit (σε Μέσα Ανώτερα Γερμανικά), 1863, Darmstadt, (β΄ έκδ. 1963), μερική έκδοση από W. Schleussner, Mainz, 1929. *Revelationes Gertrudianae ac Mechtildianae*, II Poitiers, 1877, 435-707. M. Schmidt (trans.), *Das fliessende Licht der Gottheit*, Einsiedeln, 1956.

16. Πηγές για την Devotio Moderna. Πρόκειται για κίνηση λαϊκών αρχικά εντός της Καθολικής Εκκλησίας που, σε αντίθεση με τους μυστικούς ή μυστικιστές, δίνει έμφαση σε απλές ασκητικές αρετές, οι οποίες πρέπει να χαρακτηρίζουν συνολικά το σώμα της Εκκλησίας (προσφορά αγάπης, ταπεινότητα). Πρόκειται για άλλο ένα φαινόμενο του Ύστερου Μεσαίωνα με πρωταγωνιστή τον Gerard Groote και επίκεντρο τις Κάτω Χώρες και τη Γερμανία, ενώ περίφημος καρπός της είναι η πολυδιαβασμένη και πολυμεταφρασμένη (και στην Ελλάδα) «Μίμησις του Χριστού» του Θωμά a Cempis (Κεμπησίου, πιθανόν ψευδώνυμο). Σταδιακά το 1387 πήρε τη μορφή Αυγουστιανού κοινοβίου στο Windesheim, παρά το Zwolle της Ολλανδίας.

ΕΚΔ. K. Loffler*, Quellen zur Geschichte des Augustiner-Chorherrenstiftes Frenswegen*, Soest 1930. S. van der Woude , *Acta Capituli Windeshemensis*, Gravenhage, 1953. W. Lourdaux/E. Persoons, De Statuten van de Windesheimse mannenkloosters, *Archief voor de geschiedenis van de Kath. Kerk in Nederland*, 6 (Utrecht 1964), 180-224. Πηγές για άλλες κοινότητες Urkunden der Brüder vom gemeinsamen Leben zu St. Michael in Rostock, *Jahrbuch des Vereins für Mecklenburgische Geschichte und Altertumskunde*, 4 (1839), 211-81. H. A. Erhard, Gedächtnisbuch des Fraterhauses in Münster, *Zeitschrift für vaterländische Geschichte und Altertumskunde* 6 (1843), 89-126. Imitatio Christi: *Thomas a Kempis, Omnia opera*, ed. J. Pohl, I-VII, Freiburg, 1902-1922. Γαλλ. μετάφ. L. Baudry, Paris, 1950, συνοψίζει και την επιστημονική συζήτηση για την πατρότητα του κειμένου. R. Storr, Concordantia ad IV libros a Thoma Kempensi, London, 1911[2]. Ελληνικά, Θωμά Κεμπησίου*, Η μίμησις του Χριστού*, έκδ. Φως, Αθήνα, 1958, τελευταία

έκδοση 2011, αλλά και από τους Ρωμαιοκαθολικούς (*Η Μίμηση του Χριστού* Thomas a Kempis, μετάφ. Βελ. Φρέρη, εισαγ. Ευτ. Ρούσσος, Αθήνα, 2008).

17. Αιρετικές κινήσεις του 14ου – 15ου αι. Πρόκειται για άλλο ένα χαρακτηριστικό του Ύστερου Μεσαίωνα. Είναι κινήσεις που δεν περιορίζονται σε μια δυϊστική θεώρηση του χριστιανισμού (καλή κοινότητα εκλεκτών απέναντι στο κακό ιερατείο), αλλά αναπτύσσουν ολοκληρωμένες θεωρίες για τον κόσμο, την Εκκλησία, τα μυστήρια κ.λπ. Σημαντικότεροι είναι:

17.1. Ο John Wyclif (1324-1384), καθηγητής στην Οξφόρδη, ο οποίος δίδασκε την προσωπική κοινωνία ανθρώπου και Θεού, τον ρόλο του στον κόσμο, ως διαχειριστή και όχι ως κατόχου της φύσης, ότι κεφαλή της Εκκλησίας είναι μόνο ο Χριστός και όχι ο Πάπας. Φτωχοί ιερείς, οπαδοί του ονόματι Λολλάρδοι, περιέρχονταν τη χώρα και δίδασκαν. Τελικά μετά τον θάνατό του η Ιερά Εξέταση τους ξερίζωσε, αλλά ενέπνευσε άλλες παρόμοιες κινήσεις. Η κίνησή του είχε εθνικό αλλά και μυστικό/θρησκευτικό χαρακτήρα.

ΕΚΔ. John Wyclif, *The Latin Works*, 35 τ., London, 1883-1922 (ανατ. 1964). Thomas Netter του Walden, *Fasciculi zizaniorum magistri loannis Wyclif cum tritico*, ed. W. Waddington Shirley London, 1858. F. Palacky, *Documenta Magistri loannis Hus vitam, doctrinam, causam in Constantiensi concilio actam et controversias de religione in Bohemia annis 1403-1418 motas illustrantia,* Prague, 1869, (ανατ. Osnabrück 1966).

17.2. Jan Hus (1373-1416), καθηγητής στο Πανεπιστήμιο της Πράγας, χωρίς να υιοθετεί τις ακραίες θέσεις του προηγουμένου για τη Θεία Ευχαριστία, χαρακτηριζόταν από αντικληρικαλισμό, που προπαγάνδιζε μέσα από σατιρικές εικόνες σε ξυλογραφίες και πίστη στον απόλυτο προορισμό. Στη Σύνοδο της Κωνσταντίας καταδικάστηκε στον διά πυράς θάνατο το 1415. Οι οπαδοί του, αν και χωρίσθηκαν σε δύο ομάδες, συνέχισαν να υπερασπίζονται τις απόψεις τους και οι πιο ακραίοι οργανώθηκαν το 1453 στην «Ένωση των Μοραβών ή Βοημών αδελφών» (βλ. σχετικά).

ΕΚΔ. loannis Hus atque Hieronymi Pragensis confessorum Christi historia et monumenta, 2 τ.. Nürnberg, 1588. *Magistri loannis Hus Opera omnia*, ed. W. Flajšhans/M. Komínkowá, 3 τ., Prague, 1903-190707, (ανατ. Osnabrück 1966), *Magistri loannis Hus Opera omnia*, τ. 8: Sermones de tempore qui collecta dicuntur, ed. A. Schmidtovi, Prague 1959. Magistri Iohannis Hus Opera omnia τ. 22, Polemica, ed. F. Graus, Prague, 1966. *Magistri loannis Hus Tractatus de ecclesia*, ed. S. Harrison Thomson Cambridge MA., 1956.

13.1.1.2. Συνοδική Κίνηση

18.Πηγές για τη Σύνοδο της Πίζας (1409)

ΕΚΔ. J. Vincke, *Briefe zum Pisaner Konzil*, Bonn, 1940. Του ιδίου, Acta concilii Pisani, *RQ* 46 (1941), 81-331; Του ιδίου, *Schriftstücke zum Pisaner Konzil*, Bonn, 1942.

19.Πηγές για τη Σύνοδο της Κωνσταντίας (1414-1418)

ΕΚΔ. Acta scitu dignissima docteque concinnata Constantiensis concilii celehratissimi, Hagenau 1500. H. von der Hardt, *Magnum oecumenicum Constantiense concilium*, 6 τ., Frankfurt/Leipzig, 1696-1700, index volume 1742. J. Lenfant, *Histoire du concile de Constance*, new ed., 2 τ., Paris, 1727. H. Bourgeois du Chastenet, *Nouvelle histoire du concile de Constance*, Paris, 1718. Mansi, XXVII-XXVIII. H. Finke, *Acta concilii Constanciensis,* 4 τ., Münster, 1896-1928. Ulrich Richental, *Das Konzil zu Konstanz. Faksimileausgabe und Kommentarband,* Constance, 1964.

20.Πηγές για τον πάπα Μαρτίνο Ε΄ (1417-1431)

ΕΚΔ. Mansi, 28. K. A. Fink, *RepGerm*, IV, 1-3 Berlin 1943-58. Του αυτού, Die ältesten Breven und Brevenregister, *QFIAB*, 25 (1933) 292-307. Του αυτού, Die politische Korrespondenz Martins V. nach den Brevenregistern, *QFIAB*, 26 (1935), 172-244; Του αυτού, *Martin V. und Aragon*, Berlin 1938. Του αυτού, Martin V. und Bologna, *QFIAB*, 23 (1931κ.ε.), 182-217.

21.Πηγές για τον Πάπα Ευγένιο Δ΄ (1431-1447), τη Σύνοδο Βασιλείας (1431-1449) και τη Φερράρα-Φλωρεντία (1438-1439)

ΕΚΔ. Deutsche Reichstagsakten, 9-17 (ανατ. Göttingen 1957-1963), *RepGerm*, Pontifikat Eugens IV., I Berlin, 1897. Mansi XXIX-XXXII, Monumenta conciliorum generalium saeculi decimi quinti, I-IV, Vienna, 1857-1935. Concilium Basiliense, Studien und Quellen zur Geschichte des Concils von Basel I-VIII,

Basel, 1896-1936. Για την παράδοση των πηγών της Συνόδου της Βασιλείας βλ. Deutsche Reichstagsakten, 10, σσ. xlv-cix. Για τη Σύνοδο Φερράρας-Φλωρεντίας: *Concilium Florentinum. Documenta et scriptores*, I-VIII Rome, 1940-1964. Από την πλευρά της πρόσληψης από την Ανατολή βλ. και κεφ. 12.

13.1.2 Άγραφες

22. Σημαντικό είναι το Elizabeth Lipsmeyer, Devotion and Decorum: Intention and Quality in Medieval German Sculpture, *Gesta* 34 (1995), 20–27 που αναδεικνύει τη γλυπτική ως πηγή για την ευσέβεια.

13.2 ΔΕΥΤΕΡΕΥΟΥΣΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

13.2.1 Γενικά

Βλ. Φειδά, *Ιστορία*, 408-434 444-458, Δ. Μόσχου, *Ιστορία Β΄*, 86-109, Jedin KG III/2365-588, CHC τ. 4, Christianity in Western Europe c. 1100–c. 1500, Cambridge, 2009, 405-493.

13.2.2 Πάπες Αβινιόν

Δ. 1. Housley, N. J., *The Avignon Papacy and the Crusades, 1305–1378*, Oxford, 1986. Ειδικά για το θέμα της Αβινιόν και των Σταυροφοριών

Δ. 2. G. Mollat, *Les papes d'Avignon (1305-1378)*, Paris, 2020[10]. Είναι η βασική μονογραφία για το θέμα διαχρονικά.

13.2.3 Τάγματα

Δ. 3. M. C. Barber, *The New Knighthood: A History of the Order of the Temple*, Cambridge, 1994. Η ιστορία των Ναϊτών, των χρηματιστικών τους εργασιών και των μοιραίων συκοφαντιών επί των οποίων καταδικάσθηκαν.

13.2.4 Μέγα Σχίσμα – Πάπες

Δ. 4. B. Partner, *The Papal State under Martin V*, London, 1958. Ο ρόλος του Μαρτίνου του Ε΄ στον παπικό θεσμό.

Δ. 5. J. Haller, England und Rom unter Martin V., *QFIAB*, 8 (1905), 249-304. παρουσιάζεται ο ρόλος της Αγγλίας στο Μέγα Σχίσμα.

Δ. 6. N. Valois, *Le Pape et le Concile*, I, Paris, 1909. Γενική προσέγγιση στη συνοδικότητα.

Δ. 7. K. A. Fink Papsttum und Kirchenreform nach dem Großen Schisma, *ThQ*, 126 (1946), 110-122. Πρώτες προσπάθειες για μεταρρυθμίσεις.

Δ. 8. C. M. D. Crowder, *Unity, Heresy, and Reform, 1378–1460: The Conciliar Response to the Great Schism*, NY, 1977. Το διάστημα της μετάβασης από το Παπικό Σχίσμα στη Συνοδική Κίνηση.

13.2.5 Συνοδική κίνηση, θεωρία και πράξη

Δ. 9. Rem. Bäumer (επιμ.), *Das Konstanzer Konzil*, Darmstadt, 1977. Πρόκειται για πολυπρισματικό τόμο με σύντομες αλλά μεστές εξιστορήσεις όψεων της Συνόδου της Κωνσταντίας.

Δ. 10. Του ιδίου (επιμ.), *Von Konstanz nach Trient: Beiträge zur Geschichte der Kirche von den Reformkonzilien bis zum Tridentinum. Festgabe für August Franzen*,, Paderborn, 1972. Κείμενα για το επόμενο διάστημα έως τον 16ο αιώνα.

Δ. 11. P. E. Sigmund Jr., The Influence of Marsilius of Padua on XVth-Century Conciliarism, *Journal of the History of Ideas* 23/3, (1962), 392-402. Θίγεται το κεντρικό ζήτημα του ρόλου του Μαρσίλιου στο Συνοδισμό.

Δ. 12. L. B. Pascoe, *Church And Reform: Bishops, Theologians, And Canon Lawyers in the Thought of Pierre D' Ailly (1351-1420*), Leyden/Boston, 2005. Θεσμοί και δίκαιο στη σκέψη του συγκεκριμένου θεολόγου.

Δ. 13. G. Christianson/Th. M. Izbicki/ Chr. M. Bellitto (επιμ.), *The Church, the Councils, & Reform. The Legacy of the Fifteenth Century*, Washington DC, 2008. είναι συλλογικός τόμος που θέτει ένα σύγχρονο προβληματισμό πάνω στη Συνοδική Κίνηση

13.2.6 Χριστιανισμός και κοινωνία

Δ. 14. G. de Lagarde*, La naissance de l'esprit laïque au déclin du moyen âge*. 5 τ., Louvain/Paris, 3d ed. 1956-1963.

13.2.7 Αιρέσεις

Δ. 15. Clopper, Lawrence M., 'Franciscans, Lollards and Reform', στο F. Somerset/J. C. Havens/D. G. Pittard, (επιμ.), *Lollards and their Influence*, Woodbridge, 2003, 177–196. Παρουσιάζεται το όλο και δημοφιλέστερο ζήτημα της σχέσης ριζοσπαστικών κύκλων Φραγκισκανών με αναμορφωτικές/μεταρρυθμιστικές κινήσεις.

Δ. 16. Rob Lutton, From Micro- to Macro-processes of Religious Change: The Holy Name of Jesus and Christocentric Devotion in the Long Fifteenth Century, *Church History and Religious Culture*, 99 No. 3/4, (2019) Theme Section: The Religious Field during the Long Fifteenth Century, 412-439. Ενδιαφέρουσα (και για Ορθοδόξους) θέση ότι οι Λολλάρδοι προωθούσαν μια ευσέβεια με κέντρο τον Ιησού Χριστό (και όχι αγίους).

13.2.8 Θεολογία και πνευματική κίνηση – μυστικισμός – Devotio moderna

Δ. 17. Χ. Νάσιος, *Ο μυστικισμός του δυτικού χριστιανισμού*, Αθήνα, 2000. Σφαιρική παρουσίαση χρήσιμη για την ελληνική βιβλιογραφία.

Δ. 18. J. M. Dols, *Bibliographie der Moderne Devotie*, Nijmegen, 1941. Πρόκειται για βιβλιογραφική επισκόπηση μέχρι το 1941.

Δ. 19. T. P. van Zyl, *Gerard Groote, Ascetic and Reformer*, Washington, 1963. Παρουσιάζεται η βιογραφία του Groote.

Δ. 20. E. McDonnell, *The Beguines and Beghards in Medieval Culture: With Special Emphasis on the Belgian Scene*, New Brunswick N.J., 1954. Μπεγκίνες με έμφαση στο Βέλγιο.

Δ. 21. Joanna E. Ziegler, *Sculpture of Compassion: The Pieta and the Beguines in the Southern Low Countries, c. 1300–1600,* Brussels/Rome, 1992. Αποτελεί ενδιαφέρουσα άποψη ότι το διαδεδομένο γλυπτικό μοτίβο της Πιετά σχετίζεται με το ακροατήριο των Μπεγκινών και των οπαδών τους στο Βέλγιο.

Δ. 22. Albert Hyma, *The Christian Renaissance: A History of the 'Devotio Moderna'*, Grand Rapids, 1924; β΄ έκδ., Hamden, 1965. Πρόκειται για παλαιά και γενική εργασία, η οποία χρησιμεύει ως εισαγωγή.

Δ. 23. Amy Hollywood, *The Soul as Virgin Wife: Mechtild of Magdeburg, Marguerite Porete, and Meister Eckhart,* Notre Dame, 1995. Συνιστά μυστική έκφραση εμπειριών επηρεασμένη από τη θρησκευτικότητα φύλου.

Δ. 24. Jozeph IJsewijn/Jacques Paquet, (επιμ.), *The Universities in the Late Middle Ages*, Leuven, 1978. Παρουσιάζεται η πολύ ενδιαφέρουσα πορεία του θεσμού του Πανεπιστημίου, η οποία επηρεάζει κυρίως τη θεολογική σκέψη.

Κεφάλαιο 14

ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗ, ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΗ, ΑΝΤΙΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΗ ΚΑΙ ΑΛΛΑ ΡΕΥΜΑΤΑ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ ΑΠΟ ΤΟΝ 15Ο ΑΙ. ΕΩΣ ΤΟ 1648

Σύνοψη
Η Αναγέννηση παρακινεί τους πάπες (που μόλις συνήλθαν από το Μέγα Σχίσμα και τον έλεγχο των Συνόδων) να κυριαρχήσουν στην κοινωνία με τη μόρφωση και τον πολιτισμό. Αυτά όμως συνδέονταν και με χρηματισμό και διαφθορά. Η Μεταρρύθμιση ολοκλήρωσε (με τη βοήθεια και της τυπογραφίας) το έργο της αναζήτησης του Ύστερου Μεσαίωνα για περισσότερη προσωπική και λιγότερο διαμεσολαβημένη προσέγγιση στον Θεό και στη σωτηρία. Ταυτόχρονα εξαπέλυσε και μεγάλες κοινωνικές δυνάμεις αμφισβήτησης και εξέγερσης, οι οποίες έκαναν τις θρησκευτικές συγκρούσεις ακόμα πιο βίαιες, έως την Ειρήνη της Βεστφαλίας το 1648. Πλέον έχει εμπεδωθεί ότι η θρησκεία στον δημόσιο χώρο έχει μόνο προσχηματικό ρόλο. Το παρόν κεφάλαιο δίνει μια αναγκαστικά σύντομη πλοήγηση στις πηγές και στη βιβλιογραφία του χριστιανισμού κατά την Αναγέννηση, και κυρίως κατά την περίοδο των Θρησκευτικών Πολέμων στην Ευρώπη.

Προαπαιτούμενη γνώση
Δεν απαιτείται.

Συντομογραφίες

Συντμήσεις	Ανάλυση
Aguirre	J. Saenz de Aguirre, Collectio Maxima Conciliorum Omnium Hispania et Novi Orbis, 4 τ. Rome, 1693
BullRom	Bullarium diplomatarum et Privilegionum Romanorum Pontificum, επιμ. G. Tomassetti
CHC	Cambridge History of Christianity, τ. 1-9
CT	Concilium Tridentinum. Diariorum, Actorum, Epistolarum, Tractatuum nova Collectio edidit Societas Goerresiana promovendis inter Catholicos Germaniae Litterarum Studiis, τ. 13, Freiburg, i. B., 1901-1965
HER	English Historical Review
Jedin KG	H. Jedin (επιμ.), Handbuch der Kirchengeschichte τ. I-VII, Freiburg/Basel/Wien, 1985
NBD	Nuntiaturberichte aus Deutschland
OCP	Orientalia Christiana Periodica
QFIAB	Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken
RepGerm	Repertorium Germanicum.
RIS	Rerum Italicarum scriptores, ed. L. A. Muratori
ZbIB	Zentralblatt für Bibliothekswesen
ZvGA	Zeitschrift für vaterländische Geschichte u. Altertumskunde
Μόσχου, Ιστορία	Δ. Μόσχος, *Συνοπτική ιστορία του χριστιανισμού*, τ. Α΄, *Η πρώτη χιλιετία*, τ. Β΄. *Από το Σχίσμα έως τους νεώτερους χρόνους*, Αθήνα, 2014
Φειδά, Ιστορία	Βλ. Φειδάς, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, τ. Α΄, Αθήναι, 2002, τ. Β΄, Αθήναι, 2002, τ. Γ΄, Αθήναι, 2014

14.1 Πηγες

14.1.1 Γραπτές

1. Πάπες Αναγεννήσεως. Ο πάπας Νικόλαος Ε΄ (Tomaso Parentucelli 1447-1455) θεμελίωσε τη Βατικανή Βιβλιοθήκη (1451), ενώ οι Πίος Β΄ (Αινείας Silvio Piccolomini, 1458-1464), Σίξτος Δ΄ (1471-1484 έχτισε την Capella Sixtina), Ιννοκέντιος Η΄ (1484-1492 ανάκτορο Belvedere) και Αλέξανδρος ΣΤ΄ (Rodrigo Βοργίας 1492-1503) προσπάθησαν να ανυψώσουν τον παπικό θεσμό με κοσμικά μέσα, όπως την υποστήριξη έργων και των γραμμάτων. Οι πράξεις τους είναι πηγές για μια κρίσιμη εποχή του χριστιανισμού στη Δύση.

   ΕΚΔ. V. Ilardi, Fifteenth-century Diplomatic Documents in Western European Archives and Libraries 1450-1494, *Studies in the Renaissance* 9 (1962), σσ. 64-112; Calendar of Entries in the Papal Registers relating to Great Britain and Ireland, X-XIV, 1447-1492 (1915-60) προσβάσιμα εδώ https://www.british-history.ac.uk/search/series/cal-papal-registers--brit-ie *RepGerm*, τ. 1 (Κλήμης Ζ΄), Tübingen, 1916 (ανατ. Hildesheim 1991) - 10 (Σίξτος Δ΄), Berlin/Boston, 2018. *Vespasiano da Bisticci, Vite di Uomini illustri del secolo XV*, ed. P. D' Ancona and E. Aeschlimann, Milan, 1951. L. Pastor, *Ungedruckte Akten zur Geschichte der Päpste, I: 1376-1464,* Freiburg, 1904. Ημερολόγια – απομνημονεύματα Stefano Infessura, *Diario della Citta di Roma*, ed. O. Tommassini (Rome 1890). Sigismondo dei Conti da Foligno, *Le storie de suoi tempi (1475-1510),* 2 τ., (Rome, 1883), Jacopo da Volterra, Diarium Romanum (1479-1484) ed. E. Carusi, *RIS* 23, 3 (1904). Jacopo Ammanati-Piccolomini, Diario Concistoriale (1472-1479), ed. E. Carusi, *RIS* 23, 3 (1904-1911). Sebastiano de Branco Tedalini, Diario (1492-1524), ed. P. Piccolomini, *RIS* 23 (1906-1911). Antonio de Vascho, II diario della Citta di Roma (1480-1492), ed. G. Chiesa, *RIS* 23, 3 (1910 f.). Iohannis Burckhardi Liber notarum ab anno 1483 usque ad annum 1506, ed. E. Celani, *RIS*, 23, 1, 2 (1911-42). Paris de Grassis, *Il diario di Leone X*, ed. P. Delicati/M. Armellini, Roma, 1884, Marino Sanudo, I diarii, 58 τ., Venice, 1879-1903. Les libri Annatarum pour les pontificats d'Eugene IV à Alexandre VI. IV: Pontificats d'lnnocent VIII et d΄Alexandre VI 1484-1503. Textes publiés par E. Brouette, *Analecta Vaticano Belgica*, XXIV, Brussels, 1963.

2. Νικόλαος της Cues (Nicolaus Cusanus 1401-1464). Γερμανός θεολόγος, φιλόσοφος και καρδινάλιος είναι από τα πρώτα παραδείγματα συνάντησης της θεολογίας σε μια αποφατική διατύπωση και του αρχόμενου στην Ιταλία Νεοπλατωνισμού, όπως φαίνεται στο έργο του *De Docta Ign*orantia. Επομένως, είναι ένα δείγμα σύνθεσης θεολογίας και ουμανιστικής σκέψης.

   ΕΚΔ. *Opera omnia*, ed. Faber Stapulensis Paris, 1514, (ανατ. Frankfurt, 1962). ed. H. Petri, Basel, 1565. ed. Heidelberger Akademie der Wissenschaften, Leipzig/Hamburg, 1932 ff. Cusanus-Texte, I (sermons), II (treatises), IV (correspondence), V (documents from Brixen), Sitzungen der Heidelberger Akademie der Wissenschaften, Heidelberg, 1929 κ.ε.

3. Μαρτίνου Λούθηρου, *Έργα*. Ο εισηγητής της Μεταρρύθμισης (1483-1545) αποτελεί τόσο με τη δράση του όσο και με τη σκέψη του ορόσημο για την Εκκλησιαστική Ιστορία. Επομένως, τα έργα του είναι σημαντικά τόσο για την εξέλιξη της θεολογικής σκέψης, της βιβλικής ερμηνείας κ.λπ.

   ΕΚΔ. Παλαιότερη έκδοση των έργων είναι η Wittenberg στα γερμανικά (15 τ. μεταξύ 1539 και 1559) και λατινικά (7 τ. 1545 και 1557). Μετά από την εμφάνιση άλλων εκδόσεων και πρόσθεση κειμένων φθάσαμε στη στερεότυπη έκδοση Βαϊμάρης (1883-1970, 101 τόμοι). Στα αγγλικά εμφανίστηκε η "Philadelphia Edition" Works of Martin Luther, από τον H. E. Jacobs, 55 τ. (Philadelphia 1915-1976). Στα ελληνικά Μαρτίνος Λούθηρος, *Για την εγκόσμια εξουσία και μέχρι πού εκτείνεται η υπακοή μας σ' αυτήν*, μετάφ. Κ. Γρηγορίου, Αθήνα, 2004. Μαρτίνος Λούθηρος *Περί της Ελευθερίας του χριστιανού*, μετάφ. Μ. Παπανικολάου, επίμετρο Στ. Ζουμπουλάκη, Αθήνα, 2022.

4. Φίλιππου Μελάγχθονος, *Έργα*. Ο Φίλιππος Μελάγχθων (1497-1560, το επίθετό του από εξελληνισμό του Schwartzerdt) υπήρξε νεότερος συνεργάτης του Λούθηρου και η δεύτερη σημαντικότερη μορφή της Γερμανικής Μεταρρύθμισης μετά από εκείνον. Τα έργα του έχουν την ιδιαίτερη ιστορική σημασία της μαρτυρίας για την εξέλιξη της Μεταρρύθμισης στην πράξη, μετά τον Λούθηρο. Ειδικά η «Αυγουσταία Ομολογία» του έγινε το κανονιστικό κείμενο των Γερμανών Λουθηρανών.

ΕΚΔ. Philippi Melanthonis, *Opera quae supersunt omnia,* τ. 1-28, Halle-Braunschweig, 1834-1860. Επίσης, *Epistolae iudicia, consilia* etc., εκδ. E. Bindseil, Halle, 1874. Supplementa Melanchthoniana, 6 τ., Leipzig, 1910-1926. Στην αγγλική έχουν μεταφρασθεί Loci communes, 1543 από J. A. O. Preus, St Louis, 1992.

5. Οι *παπικές βούλλες* του Λέοντος I Exsurge Domine (15/6/1520) και Decet Romanum Pontificem (3/1/1521) καταδικάζουν τον Λούθηρο.

ΈΚΔ. *Bulla Apostolica contra errores Martini Lutheri et sequacium*, Rome, 1520. Guus Bary, Anhang: Leo Papa X: "Decet romanum pontificem„. Die deutschen Dominikaner und Dominikanerinnen im Mittelalter, ed. by Sabine von Heusinger/Elias H. Füllenbach/Walter Senner/Klaus-Bernward Springer, Berlin/Boston, 2016, σσ. 115-120

6. Πάπας Ρώμης Αδριανού ΣΤ΄(γεν. 1459, πάπας 1522-1523), έγγραφα και κείμενα. Ο συγκεκριμένος είναι αυτός κατά κύριο λόγο εναντιώθηκε στη Μεταρρύθμιση.

ΕΚΔ. L.-P. Gachard, *Correspondance de Charles-Quint et d'Adrien VI,* Brussels, 1859. H. J. Reusens, *Syntagma doctrinae theologicae Adriani Sexti*, Louvain, 1862.

7. Andreas Karlstadt, (1486-1521), *Έργα.* Ήταν ένας από τους ηγέτες στον «Πόλεμο των χωρικών» (βλ. σχετικά) και τα έργα του αποτελούν πηγές για την ταραγμένη ιστορία της περιόδου.

ΕΚΔ. E. Freys/H. Barge, Verzeichnis der gedruckten Schriften des Andreas Bodenstein von Karlstadt, *ZblB* 21 (1904; ανατ. Nieuwkoop, 1965). Von Abtuhung der Bilder, ed. H. Lietzmann, Kleine Texte 74 (Berlin, 1911). E. Kahler, Karlstadt und Augustin, Der Kommentar des Andreas Bodenstein von Karlstadt zu Augustins Schrift De spiritu et litera. Einführung und Text, Halle, 1952.

8. Ούλριχ Ζβιγγλίου, *Έργα.* Ο Ζβίγγλιος (Huldrich Zwingli 1484-1531) ήταν σύγχρονος του Λούθηρου, με ουμανιστικές σπουδές, ο οποίος επέβαλε, από αντιπαπικά αισθήματα, τη Μεταρρύθμιση στην πατρίδα του Ζυρίχη το 1523. Αν και πιο ανθρωπιστικής παιδείας, ήταν πιο απόλυτος από τον Λούθηρο, προαναγγέλλοντας τη θεολογική στάση του Καλβίνου.

ΕΚΔ. Πρώτη πλήρης έκδοση M. Schuler/J. Schultheiss, 8 τ., Zürich, 1828-1842. Νεότερη έκδοση Zwingli, Huldrich, *Sämtliche Werke*, 14 τ., Zürich, 1905 – 1968.

9. Πηγές για τους Πολέμους των Χωρικών (1524-1526). Οι Πόλεμοι αυτοί είναι η εξέγερση ακτημόνων χωρικών στη Ν. Γερμανία υπό τους Thomas Müntzer (βλ. σχετικά) και Andreas von Karlstadt. Συμβάδισε με τα πρώτα χρόνια της Μεταρρύθμισης, αλλά καταδικάστηκε από τον Λούθηρο, ο οποίος ενέκρινε τη σκληρή καταστολή τους από τους τοπικούς φεουδάρχες. Οι σχετικές πηγές έχουν συλλεγεί σε διάφορες συνολικές εκδόσεις.

ΕΚΔ. L. Baumann, *Quellen zur Geschichte des Bauernkrieges in Oberschwaben*, Tübingen, 1876, του ιδίου, *Akten zur Geschichte des Bauernkrieges aus Oberschwaben*, Freiburg, 1877. *Akten zur Geschichte des Bauernkrieges in Mittel-Deutschland,* εκδ. O. Merx/G. Franz/W. P. Fuchs, 3 τ., Leipzig/Berlin, 1923-1941, G. Franz, *Quellen zur Geschichte des Bauernkrieges*, Munich, 1963. Επίσης, H. Wopfner, *Quellen zur Geschichte des Bauernkrieges in Deutschtirol 1525*, 1. Teil: Quellen zur Vorgeschichte des Bauernkrieges; Beschwerdeartikel aus den Jahren 1519 – 1525 Acta Tirolensia, 3, Innsbruck, 1908 (ανατ. Aalen 1973).

10. Καθολικοί αντίπαλοι της Μεταρρύθμισης. Πρόκειται για Ρωμαιοκαθολικούς αντιπάλους του Λούθηρου, οι οποίοι έγραψαν εναντίον του. Τέτοιοι είναι οι Johannes Eck, Johannes Cochlaeus, Ερρίκος Η΄ (βλ. σχετικά) και Mary Ward (Αγγλίδα μοναχή η οποία προσπάθησε να ιδρύσει ένα όμοιο τάγμα με τους Ιησουίτες). Σ' αυτούς πρέπει να προστεθεί και ο Thomas de Vio Cajetan (1469-1534 παπιστής θεολόγος που κλήθηκε να ανακρίνει τον Λούθηρο).

ΕΚΔ. *Corpus Catholicorum* (= CCath.) Werke katholischer Schriftsteller im Zeitalter der Glaubensspaltung, 29 τ. Münster, 1919-1967.

11. Menno Simons. Ο μόνος σοβαρός και φιλειρηνικός υποστηρικτής του Αναβαπτισμού (1496-1561) επέτυχε να συνεχίσει την κίνηση σε Ολλανδία και ΒΔ Γερμανία, ώσπου η τάση των Αναβαπτιστών, να απομακρύνονται από την κοινωνία με μη αναγεννημένους, να τους οδηγήσει προς τις Νέες Χώρες, όπου αποτέλεσαν την κίνηση των Μεννονιτών.

ΕΚΔ. *Opera omnia theologica*, Amsterdam, 1681, *The Complete Works*, 2 τ., Elkhart, 1876-1881. Αγγλ. μετάφ. The Complete Writings, trans. L. Verduin, ed. C. Wenger, with a biography by H. S. Bender Scottdale, Pa., 1956.

12. Ερρίκος Η΄ Βασιλέας της Αγγλίας, *Έργα*. Ο Ερρίκος (1509-1542) δεν ήταν Λουθηρανός και μάλιστα έγραψε αντιρρητικά έργα εναντίον του. Όμως, η προσωπική του πρόθεση να αυτονομηθεί, ως βασιλιάς, από την παπική εξουσία υπήρξε ο καταλύτης για έκφραση ευρύτερων αντιπαπικών αισθημάτων σε μέρος της αγγλικής κοινωνίας.
ΕΚΔ. *Letters and Papers of the Reign of Henry VIII, (1509-1547)* εκδ. J. S. Brewer, 21 τ., London, 1920. Βρίσκονται ψηφιοποιημένα στο Διαδίκτυο στο https://www.british-history.ac.uk/search/series/letters-papers-hen8

13. Ο Thomas More έζησε στην Αγγλία (1478-1535), ήταν νομομαθής και σύμβουλος του Ερρίκου Η΄ και υπήρξε στερρός υπερασπιστής της παπικής εξουσίας, με αποτέλεσμα να εκτελεστεί από τον Βασιλιά και να ανακηρυχθεί άγιος. Έργα του αποτελούν ντοκουμέντα της εποχής του (αντιρρητικά προς τον Λούθηρο, τον Tyndale) με χαρακτηριστική την περίφημη Ουτοπία (*De optimo statu reipublicae, deque nova insula Utopia, Περί της αρίστης κατάστασης της πολιτείας και περί της νέας νήσου Ουτοπίας*, 1516) ως πρώιμο αίτημα θρησκευτικής ανοχής.
ΕΚΔ. *Opera Omnia latina*, Frankfurt/Leipzig, 1689 (επανέκδ. Frankfurt, 1963). Αγγλική εργογραφία του εκδ. W. Rastell London, 1557, (επανέκδ. W. E. Campbell, 2 τ., London, 1931). Ελληνικά: Thomas More, *Η ουτοπία*, μετάφ. Γ. Καραγιάννης, Αθήνα, 1984.

14. Εκκλησιαστικές κανονικές συλλογές και Ομολογίες της Μεταρρύθμισης. Συγκεκριμενοποιούν πρακτικά τη μορφή των νέων κοινοτήτων και περιέχουν τα τρέχοντα ομολογιακά κείμενα (Μικρή-Μεγάλη Κατήχηση, Ομολογία Αυγούστας, Σμαλκαλδικά Άρθρα).
ΕΚΔ. Emil Sehling, (εκδ.), *Die Evangelischen Kirchenordnungen des XVI. Jahrhunderts*, 13τ., Leipzig, 1902–1913, Tübingen, 1955–1980. *Bekenntnisschriften der evangelisch-lutherischen Kirche*, herausgegeben im Gedenkjahr der Augsburgischen Konfession, 1930, 10η έκδ, Göttingen, 1986.

15. Εκκλησιαστικές πηγές Αγγλίας για τη Μεταρρύθμιση επί Ερρίκου Η΄
ΕΚΔ. J. S. Brewer/J. Gairdner, *Letters and Papers, Foreign and Domestic, of the Reign of Henry III*, 21 τ., London, 1862-1910. J. M. Rigg, *Calendar of St. Paul relative to English Affairs, principally in the Vatican Archives and Library*, 2 τ., London, 1916-1926 έως το 1578. *Calendar of State Papers, Domestic and Foreign, for the Reigns of Edward, Mary and Elizabeth*, βλ. C. Read, nos. 65, 66, 425, ευρετηριαζόμενα στο https://www.nationalarchives.gov.uk/help-with-your-research/research-guides/state-papers-domestic-1547-1649/

16. *Πηγές Αναβαπτιστικής κίνησης του Münster*. Οι Αναβαπτιστές ζητούσαν συνειδητή ένταξη στην Εκκλησία με το Βάπτισμα (το οποίο τελούσαν εκ νέου διότι δεν παραδέχονταν τον νηπιοβαπτισμό). Επεκτάθηκαν σε Γερμανία, Ολλανδία, μέχρι Βαλτική και Μοραβία. Ενώ ξεκίνησαν στην Ολλανδία ειρηνικά με τον Μελχιώρ Hofmann (1500-1543), στη Βεστφαλία πήραν έντονα αποκαλυπτικά στοιχεία προσελκύωντας κοινωνικά δυσαρεστημένους και η κίνηση πήρε βίαιες διαστάσεις με την κατάληψη του Münster (1534-1535) και επιβολή απόλυτης κοινοκτημοσύνης.
ΕΚΔ. Για την Ολλανδία: *Documenta Anabaptistica Neerlandica*. Ed. Albert Fredrik Mellink. 5τ., Leiden, 1975 κ.ε. Για τη Γερμανία Bahlmann: *ZvGA* 51 (1893) 119-174 (και ανάτυπο με προσθήκες Munster 1894). Πληρέστερο Franz, Günther et al., *Wiedertäuferakten 1527–1626. Urkundliche Quellen zur Hessischen Reformationsgeschichte*, 4, Marburg, 1951.

17. Thomas Müntzer (1489-1525). Ως ηγέτης του Πολέμου των Χωρικών (βλ. σχετικά) κατέλιπε πολιτικά έργα και επιστολές, οι οποίες φωτίζουν τις κοινωνικές εξελίξεις, υπό την επίδραση του χριστιανικού κοινωνικού λόγου στη μεταβατική αυτή περίοδο.
ΕΚΔ. G. Franz, Bibliographie der Schriften Th. Müntzers, *Zeitschrift des Vereins für Thüringer Geschichte u. Altertumskunde NF* 34 (1940), σσ. 161-173. H. J. Hillerbrand, Bibliographie des Täufertums, 1520-1630, Gütersloh 1962,. *Thomas Müntzers Briefwechsel*, ed. H. Bohmer/P. Kirn, Leipzig, 1931.

18. Ιωάννης Καλβίνος, *Έργα και πηγές Καλβινισμού*. Ο Γάλλος Ιωάννης Καλβίνος (1509-1564) φεύγοντας από τη Σορβόννη θα επιβάλει το δικό του όραμα σωτηρίας στη Γενεύη και θα εγκαθιδρύσει μια ριζοσπαστική αντίθεση στην απολυτότητα του Λόγου του Θεού σχεση με τον κόσμο.

ΕΚΔ. *Omnia Opera quae supersunt omnia*. Ed. G. Baum, E. Cunitz, and E. Reuss, 59 τ., Brunswick, 1863–1900. (=OC), 59 τ., CR, 29-87. Supplementa Calviniana, Sermons inédits I: Predigten über 2 Sam. ed. H. Rückert, Neukirchen, 1961. Αγγλ. μετάφ. *Commentaries and Letters*, ed. J. Harovtiwian, Philadelphia, 1958. Institutes of the Christian Religion, 2 τ., ed. J. T. McNiel, Philadelphia, 1961. Theological Treatises, ed. J. A. S. Reid, Philadelphia, 1954. *A Collation of the Latin Texts of the First Edition of Calvin's Institutes*, ed. W. G. Hards, Baltimore, 1958. I. Καλβίνου, *Θεσμοί χριστιανικής θρησκείας*, (Μετάφρασις Αντωνίου Κουλούρη) τ. Α΄, Αθήναι, 1983, τ. Β΄, Αθήναι, 1986.

19. Θεόδωρος Βέζας, *Έργα*. Ο Θεόδωρος Βέζας (1519-1605) ήταν βασικός συνεργάτης του Καλβίνου και πρωταγωνιστής στην Καλβινιστική κίνηση στον γαλλόφωνο χώρο. Τα έργα του είναι βασικοί μάρτυρες για την εξέλιξη της Μεταρρύθμισης σ' αυτή τη φάση της.

ΕΚΔ. Bèze, Théodore de, Correspondance. Ed. Henri Meylan, Alain Dufour et al. *Travaux d'Humanisme et Renaissance,* Geneva, 1960 κ.ε.

20. Εκκλησιαστικά κανονικά και ομολογιακά κείμενα Καλβινισμού (=Μεταρρυθμισμένων). Το κυριότερο είναι η *Κατήχηση της Χαϊδελβέργης*, αλλά και η *Ecclesiarum Belgicarum Confessio.*

ΕΚΔ. E. F. K. Müller, *Die Bekenntnisschriften der reformierten Kirche*, Leipzig, 1903. Τα άλλα κείμενα W. Niesel, *Bekenntnisschriften und Kirchenordnungen der nach Gottes Wort reformierten Kirche*, 3 τ., Zürich, 1938). Η Κατήχηση της Χαϊδελβέργης μεταφρασμένη στα ελληνικά από την έκδοση Müller, στο Ευλαμπίας Χόπτηρη-Τουμανίδου, *Πτώση και σωτηρία στην Κατήχηση της Χαϊδελβέργης, κριτική θεώρηση από Ορθόδοξη άποψη*, (δακτυλ. Διδ. Διατριβή), Αθήνα, 2003, σσ. 236-252.

21. Αρχεία από την εφαρμογή του Καλβινισμού στη Γενεύη. Η σημασία τους είναι προφανής ως πηγών αφού πρόκειται για το κέντρο του Καλβινισμού.

ΕΚΔ. Registres du Consistoire de Genève au temps de Calvin. Ed. Thomas A. Lambert, Isabella/M. Watt et al. *Travaux d'Humanisme et Renaissance*, Geneva, 1967 κ.ε. Les sources du droit du canton de Genève. Ed. Emile Rivoire/Victor van Berchem. *Sammlung Schweizerischer Rechtsquellen*, 12. Abteilung, 4 τ., Aarau, 1927–1935.

22. Πηγές Καλβινισμού για τη Γαλλία. Στη Γαλλία οι Καλβινιστές (Ουγενότοι) διώχθηκαν σκληρά και πολλοί κατέφυγαν στην Πρωσία ή στην Αμερική.

ΕΚΔ. *Lettres de Catherine de Medicis*, 10 τ., Paris, 1880-1909. Ivan Lontchinsky, *Documents inédits sur la Reforme et la Ligue*, Paris, 1857.

23. Πηγές ιστορίας του Καλβινισμού για τη Σκωτία. Στη Σκωτία ο Καλβινισμός (Πρεσβυτεριανισμός) διαδόθηκε με την ισχυρή παρουσία του John Knox και η αντίληψή του για τη θεολογική εκπαίδευση, ως προϋπόθεση χειροτονίας συνέβαλε στο γενικότερο κίνημα του Διαφωτισμού εκεί. Τα σχετικά κείμενα για πρωτογενή έρευνα βρίσκονται σε συλλογές ή ανθολογημένα.

ΕΚΔ. Kirk, James (ed.), *The second book of discipline*, Edinburgh, 1980. *Acts and Proceedings of the General Assemblies of the Kirk of Scotland, from the year 1560*, ed. Th. Thomson, 3 τ., Edinburg, 1839-1845. John Knox, *History of the Reformation in Scotland*, ed. W. C. Dickinson, taken from the works of Knox, I—II, London, 1949. *A Source Book of Scottish History* II (1424-1567), III (1567-1707), ed. W. C. Dickinson-G. Donaldson, Edinburgh, 1958.

24. Πηγές για τον Πουριτανισμό και την έξοδο στο Νέο Κόσμο. Οι Πουριτανοί ήταν κίνηση χριστιανών στην Αγγλία, οι οποίοι ήθελαν μεγαλύτερη διαφοροποίηση από την τελετουργία και την εξουσιαστική διοίκηση που χαρακτήριζε τον Ρωμαιοκαθολικισμό και που, κατ' αυτούς, συνέχιζε και η αγγλικανική Μεταρρύθμιση. Οι αντιδράσεις τους κορυφώθηκαν στον πόλεμο κατά των φιλοκαθολικών βασιλέων Στούαρτ (1642-1651), σε μια προσπάθεια να φέρουν μια βασιλεία του Θεού στη χώρα, πιέζοντας τις κοινωνικές σχέσεις στο πρότυπο της απόλυτης καθαρότητας στην υποταγή στο θέλημα του Θεού. Νικώντας τους βασιλείς, εγκαθίδρυσαν ένα μικρό διάστημα μια αβασίλευτη θεοκρατία (1651 - 1660) με τον Oliver Cromwell. Στο ίδιο διάστημα πολλοί έφυγαν για να δημιουργήσουν στην Αμερική νέες «καθαρές» κοινότητες, οι οποίες υπερασπίζονταν την απόλυτη αυτονομία τους πνευματικά και διοικητικά (Congregationalism). Οι

σημαντικότερες ήταν στη Μασαχουσέτη και το Rhode Island. Κείμενα που κατέλιπαν σε μεγάλο αριθμό ήταν κηρύγματα, επιστολές και άρθρα είτε για την ίδια την κοινότητα είτε στην αντιπαράθεσή τους με την Αγγλία. Αποτελούν σημαντικότατες πηγές, οι οποίες συμπληρώνουν αποφασιστικά των αιώνα της Μεταρρύθμισης έως τις αρχές της περιόδου του Διαφωτισμού και της ανεξιθρησκείας μετά το β΄ μισό του 17ου αι.

24.1. John Cotton (1584-1652), πάστορας και περίφημος ιεροκήρυκας που εκπροσωπούσε το πνεύμα του Πουριτανισμού στη Νέα Αγγλία. Σημαντικό έργο του, όπου υπερασπίζεται το μαρτύριο και εμμέσως τη βία, το *The Bloudy Tenent, Washed and Made White in the Bloud of the Lambe*, Massachusetts, 1652, το οποίο απαντά στον Roger Williams (βλ. σχετικά).

ΕΚΔ. *The Way of Life and Christ the Fountain of Life, 1651. Milk for Babes. Drawn Out of the Breasts of Both Testaments. Chiefly, for the Spirituall Nourishment of Boston Babes in Either England: But May Be of Like Use for Any Children*, Massachusetts 1646.

24.2. Roger Williams (1603-1683), ο σημαντικότερος εκπρόσωπος της καταλλαγής στον τρόπο που οργανώνεται μια χριστιανική κοινωνία μακρυά από την απαίτηση για ιερή βία και μαρτύριο.

ΕΚΔ. *The Bloudy Tenent of Persecution, for Cause of Conscience, discussed in a conference between Truth and Peace,* London, 1644.

24.3. Richard Mather (1596-1669), ιεροκήρυκας και γενάρχης της οικογένειας Mather (Increase Mather 1639-1723 και Cotton Mather 1663-1728). Μαζί με τον John Cotton (βλ. σχετικά) συνέλαβαν και διαμόρφωσαν το 1648 την Cambridge Platform, η οποία αποτελεί ένα είδος εκκλησιαστικού συντάγματος του Κογκρεγκασιοναλισμού για το πώς θα κυβερνάται η κοινότητα της Μασαχουσέτης.

ΕΚΔ. Σώζονται πρακτικά από δίκες μεταξύ εποίκων από την εποχή του Everett Emerson, ed., *Letters from New England: The Massachusetts Bay Colony, 1629–1638*, Amherst, 1976. Πρακτικά δικών στο George Francis Dow, ed., Records and Files of the Quarterly Courts of Essex County, Massachusetts: 1662–1667, σε πολλές σύγχρονες ανατυπώσεις. Βλ. γενικότερα και Richard D. Pierce, ed., *The Records of the First Church in Boston, 1630–1868*, Boston, 1961.

25. Πηγές ιστορίας του Τάγματος των Ιησουϊτών, το οποίο ιδρύθηκε από τον Ιγνάτιο Λοϋόλα σε μια προσπάθεια να υπηρετήσει με τη γνώση και τη λογική τον παπικό θεσμό και να καταπολεμήσει τη Μεταρρύθμιση.

ΕΚΔ. *Monumenta Ignatiana* περιέχει 4 σειρές: I: Epp. et instructiones, 12 τ. (1903-1911), 6813 γράμματα συνταγμένα την τελευταία δεκαετία όχι από τον ίδιο τον Ιγνάτιο, αλλά κατά το μεγαλύτερο μέρος μάλλον συνταγμένα από τους γραμματείς του. II: Exercitia spiritualia (1919), J. Iparraguirre, *Directoria Exercitiorum Spiritualium 1540-1899*, Rome, 1955. III: Constitutiones, 3 τ. (1934-1938) ,and Regulae Societatis Jesu (1948). IV: Pontes narrativi di S. Ignatio, 3 vols (1943-1960), που περιέχουν και τις λεγόμενες Αναμνήσεις του Βίου, άλλες μαρτυρίες της εποχής και την αγιοποίησή του. Αγγλική μετάφ. Loyola, Ignatius, *Saint Ignatius of Loyola. Personal writings*. Ed. J. A. Munitiz/Philip Endean, Harmondsworth, 1996.

26. Πηγές ιστορίας Καθολικής αναμορφωτικής (Αντιμεταρρυθμιστικής) Κίνησης – Η Σύνοδος του Τρέντο ή Τριδέντου στη Β. Ιταλία (1545-1563) ήταν η πιο αποφασιστική κίνηση κατά της Μεταρρύθμισης με συστηματοποίηση της καθολικής διδασκαλίας, αναμόρφωση των ηθών, αναδιοργάνωση της ιεραποστολής κ.λπ.

ΕΚΔ. Αποφάσεις και Κανόνες έχουν εκδοθεί (και ανατυπωθεί πολλάκις για λόγους διάδοσης) στο *Canones, et decreta sacrosancti oecumenici, et generalis concilii Tridentini*. Rome: Paulus Manutius, 1564. Η γενική έκδοση των πρακτικών είναι στο CT (βλ. συντομογραφίες).

27. Πηγές ιστορίας του Τριακονταετούς Πολέμου (1618-1648)

ΕΚΔ. *Briefe und Akten zur Geschichte des 30jahrigen Krieges*, 11 τ., Leipzig, 1870-1908. Συνεχίστηκε από τον W. Goetz, *Die Politik Maximilians I. und seiner Verbündeten*, 2 τ., München, 1908-1918.

28. Καρδινάλιος Ροβέρτος Βελλαρμίν (Bellarmine, 1542-1621). Πρόκειται για τον σημαντικότερο συνθετικό θεολόγο και ιστορικό, ο οποίος συγκρότησε την εκκλησιολογική ενότητα της Καθολικής Εκκλησίας γύρω από τον παπικό θρόνο με την ιστορική αφήγηση της θεσμικής συνέχειας (εισήγαγε την αρίθμηση των Γενικών Συνόδων της Δύσης από τον 12ο αιώνα ως «Οικουμενικών»). Έργα του:

ΕΚΔ. R. Bellarmine, Άπαντα σε 12 τ., Paris, 1870-1876. *Opera oratoria posthuma*, 9 τ., Rome, 1942- 1944.

29. Τερέζας Άβιλα, *Έργα*. Η Καρμηλίτισσα μοναχή από την Ισπανία (1515-1582), αγία της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας, υπήρξε από τις σημαντικότερες γυναίκες συγγραφείς μυστικών εμπειριών, με πρόθεση αναμόρφωσης του θρησκευτικού βίου και πολύ καλό δείγμα γυναικείας θρησκευτικότητας του 16ου αιώνα.
ΕΚΔ. *Teresa de Avila, Obras*, ed., Silverius a S. Teresa, 9 τ., Burgos 1915-1924. Στα Αγγλικά μετάφ. του The Way of Perfection, Transl. – Ed. by E. Allison Peers, Doubleday, 1991. *The Interior Castle*: Extended Annotated Edition μετάφ. B. Zimmerman, Altenmünster, 2014.

30. Αρχείο Αυγουστινιανών.
ΕΚΔ. Bullarium ord. recollectorum S. Augustini, ed. J. Fernandez de S. Corde Jesu, 2 τ., Rome, 1954-1961, (από 1570 έως 1683).

14.2 ΔΕΥΤΕΡΕΥΟΥΣΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

14.2.1 Γενικά

Βλ. Φειδά, *Ιστορία*, τ. Γ΄, σσ. 270-386, Δ. Μόσχου, *Ιστορία Β΄*, σσ. 115-150, Jedin KG III/2 625-740, IV ολόκληρο, CHC τ. 6, R. Po-Chia Hsia (επιμ.) Reform and Expansion 1500–1660, Cambridge, 2007, σσ. 3-484 με όλη την πλούσια βιβλιογραφία.

14.2.2 Οι πάπες της Αναγέννησης και η κοινωνία

Δ. 1. Franco Mormando, *The Preacher's Demons: Bernardino of Siena and the Social Underworld of Early Renaissance Italy,* Chicago, 1999. Σύνδεση του κηρύγματος του εν λόγω με το κοινωνικό πλαίσιο.

Δ. 2. D. Weinstein, *Savonarola and Florence: Prophecy and Patriotism in the Renaissance*, Princeton, 1978. Ο Σαβοναρόλα αντικατοπτρίζει τις όψεις ανάδυσης της πρωτοεθνικής ταυτότητας.

Δ. 3. E. F. Jacob, *The „budget" of the Roman Church in the Renaissance Period,* London, 1960. Το σκανδαλώδες ζήτημα των οικονομικών των Αναγεννησιακών παπών που συνέβαλε στο ξέσπασμα της Μεταρρύθμισης.

Δ. 4. E. Iserloh, *Reform der Kirche bei Nikolaus von Kues*, Wiesbaden, 1965. Από τη σκοπιά του Νικολάου.

Δ. 5. L. Polizzotto, *The elect nation. The Savonarolan movement in Florence, 1494 –1545*, Oxford/NY, 1994. Εσχατολογικές προεκτάσεις στην κίνηση του Σαβοναρόλα.

Δ. 6. Χρ. Δεσύλλας, *Η τράπεζα των φτωχών. Το Monte di Pieta της Κέρκυρας (1630-1864),* Αθήνα, 2006. Οι προσπάθειες της Καθολικής Εκκλησίας να αντιμετωπίσει την άνοδο της τραπεζικής τοκογλυφίας με δικές της τράπεζες μεταξύ άλλων και στον βενετοκρατούμενο Ελλαδικό χώρο.

14.2.3 Οι πρωταγωνιστές της Μεταρρύθμισης και η εξέλιξη στη Γερμανία

Δ. 7. J. Rogge, *Anfänge der Reformation, Der junge Luther 1483-1521. Der junge Zwingli 1484-1523,* Berlin, 1983. Εξιστόρηση από τη σκοπιά της «νεότητας» των δύο.

Δ. 8. Franz Lau/Ernst Bizer, *Reformationsgeschichte Deutschlands* [Die Kirche in ihrer Geschichte 3,1], Göttingen, 1964. Βασική εξιστόρηση από τη σκοπιά των ίδιων των Προτεσταντών.

Δ. 9. H. Bornkamm, *Martin Luther in der Mitte seines Lebens: Das Jahrzehnt zwischen dem Wormser und dem Augsburger Reichstag*, Göttingen, 1979. Πρωτοποριακή εργασία που προσεγγίζει τον Λούθηρο στο «μέσον» της ζωής του.

Δ. 10. Helmar Junghans, (επιμ.) *Leben und Werk Martin Luthers von 1526 bis 1546: Festgabe zu seinem 500. Geburtstag*, 2τ., Göttingen, 1983. Επετειακή έκδοση με τις τάσεις έρευνας της εποχής.

Δ. 11. Roland Baiton, *Εδώ Στέκομαι Η Ζωή Και Το Εργο Του Μαρτίνου Λούθηρου,* μεταφ. Γ. Ζερβόπουλος – αναθ. Μετάφ. Χ. Νταγκουνάκη Αθήνα, 2017. Ελληνική μετάφραση παλαιότερης καλής μονογραφίας.

Δ. 12. Gottfried W. Locher, *Zwingli und die schweizerische Reformation* [Die Kirche in ihrer Geschichte 3,1], Göttingen, 1982. Σχετικά με την Ελβετία από προτεσταντική άποψη.

Δ. 13. Η γεγονοτολογική προσέγγιση κλείνει με μια κοινή, μεταξύ Ρωμαιοκαθολικής και Διαμαρτυρόμενης Εκκλησίας για την αφήγηση των γεγονότων της Μεταρρύθμισης, στο Lutherischer Weltbund, Päpstlicher Rat zur Förderung der Einheit der Christen (επιμ): *Vom Konflikt zur Gemeinschaft. Gemeinsames lutherisch-katholisches Reformationsgedenken im Jahr 2017*, Leipzig /Paderborn, Oktober, 2013. Η αφήγηση είναι το αποκορύφωμα της συνεννόησης μεταξύ καθολικής και προτεσταντικής εκκλησιαστικής ιστορίας, η οποία υπηρετεί την ιστορική αλήθεια με μη πολεμικό χαρακτήρα.

14.2.4 Η κοινωνική διάσταση της Μεταρρύθμισης – μετεξέλιξη σε εθνικές εκκλησίες

Δ. 14. Hsia, R. Po-chia, *Social discipline in the reformation: central Europe, 1550–1750*, London/NY, 1989. Έμφαση στις κοινωνικές διαστάσεις που έπαιρνε στην Κεντρική Ευρώπη (Ν. Γερμανία, Τσεχία κ.λπ.).

Δ. 15. Φρίντριχ Ένγκελς, *Ο Πόλεμος των Χωρικών στη Γερμανία*, Αθήνα, 2012. Έχει σημασία ως ενασχόληση από τους ιδρυτές του Μαρξισμού.

Δ. 16. Γ. Κουτσοδιάκος, *Τόμας Μίντσερ ο εξεγερμένος προφήτης*, Αθήνα, 2022. Διάνοιξη της σχετικής συζήτησης στην ελληνική βιβλιογραφία.

14.2.5 Ο Καλβινισμός

Δ. 17. François Wendel, *Calvin: sources et évolution de sa pensée religieuse*, Paris, 1950. Παλαιότερη πλήρης ακαδημαϊκή πραγμάτευση της εξέλιξης του Καλβίνου.

Δ. 18. Philip Benedict, *Christ's churches purely reformed: a social history of Calvinism*, New Haven, 2001. Η κοινωνική διάσταση.

Δ. 19. Ευλαμπία Χόπτηρη-Τουμανίδου, *Πτώση και σωτηρία στην Κατήχηση της Χαϊδελβέργης, κριτική θεώρηση από Ορθόδοξη άποψη*, (δακτυλ. Διδ. Διατριβή), Αθήνα, 2003. Ιστορικοδογματική προσέγγιση του θεολογικού περιεχομένου της Κατήχησης, ίσως η μοναδική στην ελληνική βιβλιογραφία.

14.2.6 Ενθουσιαστικά κινήματα της ηπειρωτικής Ευρώπης

Δ. 20. H. Fast, *Der linke Flügel der Reformation: Glaubenszeugnisse der Täufer, Spiritualisten, Schwärmer und Antitrinitarier*, Bremen, 1962. Επισκόπηση όλων των σχετικών κινήσεων.

Δ. 21. Claus-Peter Clasen, *Anabaptism: a social history 1525 –1618*, Ithaca, 1972. Κοινωνική προσέγγιση

Δ. 22. H. Hillerbrand, Bibliographie des Täufertums, 1520–1630. *Quellen zur Geschichte der Täufer* 10, Gütersloh, 1962. Σύνοψη της βιβλιογραφίας.

14.2.7 Η Μεταρρύθμιση κατά χώρες

Δ. 23. H. M. Baird, *The history of the Rise of the Huguenots in France*, 2 τ., NY, 1960. Βασική γενική μονογραφία.

Δ. 24. O.E. Strasser/Bertrand Otto J. de Jong, *Geschichte des Protestantismus in Frankreich und den Niedelanden* [Die Kirche in ihrer Geschichte 3, 2], Göttingen, 1975. Προσέγγιση από προτεσταντική πλευρά.

14.2.8 Η Μεταρρύθμιση στην Αγγλία και τον Νέο Κόσμο – Πουριτανισμός

Δ. 23. Champlin Burrage, *The early English dissenters in light of recent research*., 2 vols., Cambridge, 1912. Παλαιότερη αλλά πληροφοριακή πραγμάτευση με βάση πηγές.

Δ. 24. W. E. Haller, *The rise of Puritanism*, NY, 1956[2]. Γενική περιγραφή του φαινομένου.

Δ. 25. P. Collinson, *The Birthpangs of Protestant England: Religious and Cultural Change in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, NY, 1988. Η βασική μονογραφία για τη μετεξέλιξη όλων των πτερύγων του Προτεσταντισμού στην Αγγλία τον 16ο και 17ο αι., που είναι σημείο αναφοράς.

Δ. 26. Robert Middlekauf, *The Mathers: Three generations of Puritan intellectuals, 1596–1728*, NY, 1971. Εστιάζει στην οικογενειακή διαδοχή των Mather που όμως ζουν σε διαφορετικές ιστορικές εποχές.

Δ. 27. Κων/νος Β. Σκουτέρης, *Τα 39 Άρθρα της Αγγλικής Εκκλησίας υπό το φως της Ορθοδόξου Συμβολικής παραδόσεως* Αθήνα, 1982. Ιστορικοδογματική επισκόπηση του περιεχομένου της διδασκαλίας του Αγγλικανισμού από ορθόδοξη άποψη.

Δ. 28. Avihu Zakai, *Exile and Kingdom. History and Apocalypse in the Puritan Migration to America,* Cambridge, 1991. Η εσχατολογική διάσταση της εξόδου των Πουριτανών στην Αμερική.

Δ. 29. R. D. Cornwall, *Visible and apostolic: The constitution of the church in High Church Anglican and non-juror thought,* Newark, 1993. Οι δομές της λεγόμενης Υψηλής Εκκλησίας των Αγγλικανών (δηλ. εγγύτερα στον Καθολικισμό).

14.2.9 Προτεσταντισμός στην Ανατολή

Δ. 30. M. Bendza, Orthodox–protestantische Unionstendenzen im 16. Jh. in Polen, *Ostkirchliche Studien* 35/1 (1986) 3–16. Επισκόπηση των προσπαθειών της ένωσης Ορθοδόξων-Προτεσταντών στην Πολωνία (κυρίως λόγω κοινής άμυνας).

Δ. 31. E. Benz, *Wittenberg und Byzanz. zur Begegnung und Auseinandersetzung der Reformation und der östlich-orthodoxen Kirche*, Munich, 1971[2]. Αποτελεί βασική πραγμάτευση των επαφών Μεταρρύθμισης και Ορθοδοξίας τον 16ο αιώνα.

Δ. 32. B. A. Gudziak, *Crisis and reform. The Kyivan Metropolitanate, the Patriarchate of Constantinople, and the genesis of the Union of Brest*, Cambridge MA, 1998. Οι συνθήκες της Ουνίας του Μπρεστ.

Δ. 33. O. Halecki, *From Florence to Brest (1439–1596).* Rome/NY, 1958. Η προϊστορία του Μπρεστ από ρωμαιοκαθολική προσέγγιση.

14.2.10 Η Αντιμεταρρύθμιση

Δ. 34. F. X. Arnold, *Die Staatslehre Kardinal Bellarmins*, München, 1934. Αφορά το συγκεκριμένο πρόσωπο-κλειδί.

Δ. 35. P. Janelle, *The Catholic Reformation*, Milwaukee, 1949. Ενδεικτική ρωμαιοκαθολική προσέγγιση.

Δ. 36. H. Jedin, *Geschichte des Konzils von Trient*., 4 τ., Freiburg im Breisgau, 1958–1975. Αποτελεί την κλασική εργασία, από ρωμαιοκαθολική σκοπιά, από τον συγγραφέα και του μεγάλου εγχειριδίου *Handbuch der Kirchengeschichte*.

Δ. 37. Kurt Dietrich Schmidt, *Die katholische Reform und die Gegenreformation* [Die Kirche in ihrer Geschichte 3,1], Göttingen, 1975. Πρόκειται για πιο προτεσταντική προσέγγιση.

Δ. 38. J. Tedeschi, *The prosecution of heresy: collected studies on the Inquisition in early modern Italy,* Binghamton, 1991. Αναφέρεται ειδικά στην Ιερά Εξέταση.

Δ. 39. Robert Bireley, *The refashioning of Catholicism, 1450–1700: A reassessment of the Counter Reformation,* Basingstoke/Washington, 1999. Ανασκοπεί τη νεότερη επιστημονική συζήτηση.

Δ. 40. Anthony D. Wright, *The early modern papacy: From the Council of Trent to the French Revolution, 1564–1789*, Harlow, 2000. Θέτει όπως και η επόμενη τη συνάφεια με την πρώιμη νεωτερικότητα.

Δ. 41. P. Prodi/ W. Reinhard, (επιμ.), *Das Konzil von Trent und die Moderne*, Berlin, 2001. Διερευνά το ρόλο της Συνόδου στην αναδυόμενη Νεωτερικότητα στην Ευρώπη.

14.2.11 Μαρτύριο και απόπειρες ανοχής και συνύπαρξης

Δ. 42. Tazbir, Janusz, *A state without stakes: Polish religious toleration in the sixteenth and seventeenth centuries*, trans. Alexander T. Jordan, NY, 1973. Πρόκειται για όψεις ανοχής στην πολωνική πολιτική.

Δ. 43. M. Grandjean/ B. Roussel (επιμ.), *Coexister dans l'intolérance. L'édit de Nantes (1598*), Geneva, 1998. είναιι συλλογικός επετειακός τόμος για το Διάταγμα της Νάντης το οποίο έφερε μια ανάπαυλα στη δίωξη των Μεταρρυθμισμένων στη Γαλλία.

Δ. 44. O. P. Grell/R. Scribner, Robert (επιμ.), *Tolerance and intolerance in the European Reformation*, Cambridge, 1996. Είναι συλλογικός τόμος για το θέμα γενικά της ανεξιθρησκείας κατά την περίοδο της Μεταρρύθμισης.

Κεφάλαιο 15

Ο ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΣ ΕΚΤΟΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΔΥΣΗΣ ΜΕΤΑ ΤΟΝ 15Ο ΑΙΩΝΑ

Σύνοψη
Ο χριστιανισμός επεκτείνεται αποφασιστικά έξω από την Ευρωπαϊκή Ήπειρο με τις μεγάλες αποικιακές δυνάμεις. Όμως, σε πολλές περιοχές όπου πηγαίνει (Αιθιοπία, Ινδία) υπήρχαν ήδη χριστιανοί. Ενώ πολλές αποστολές, ειδικά οι Ιησουίτες (σε αντίθεση με άλλα Τάγματα και τους εμπόρους), συναντούν τους μη χριστιανούς με διάθεση διαλόγου και μαθητείας, οι ίδιες αποστολές είναι ιδιαίτερα συγκεντρωτικές στην υποταγή στην Αγία Έδρα των μη Ρωμαιοκαθολικών χριστιανών. Αυτό δημιουργεί πρόσθετες μεγάλες συγκρούσεις μεταξύ Ανατολής και Δύσης, αλλά εμπλουτίζει κυρίως τη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία με έναν σημαντικό προβληματισμό για τον τρόπο ιεραποστολής, καθώς διεξάγεται και μια εσωτερική αντιπαράθεση μεταξύ δυνάμεων προς εκμετάλλευση των ντόπιων πληθυσμών σε Αφρική και Αμερική, και δυνάμεων που επιδιώκουν πραγματική διάδοση της αλήθειας του Ευαγγελίου. Στο κεφάλαιο παρατίθενται οι σχετικές πηγές και η βιβλιογραφία.

Προαπαιτούμενη γνώση
Δεν απαιτείται.

Συντομογραφίες

Συντμήσεις	Ανάλυση
AFP	Archivum Fratrum Praedicatorum
CHC	Cambridge History of Christianity, τ. 1-9.
HJ	Historisches Jahrbuch der Görres-Gesellschaft
Jedin KG	Handbuch der Kirchengeschichte τ. I-VII, Freiburg/Basel/Wien, 1985.
QFIAB	Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken
Μόσχου, Ιστορία	Δ. Μόσχος, *Συνοπτική ιστορία του χριστιανισμού* τ. Α΄, *Η πρώτη χιλιετία*, τ. Β΄. *Από το Σχίσμα έως τους νεώτερους χρόνους*, Αθήνα, 2014

15.1 Πηγες

15.1.1 Γραπτές

1. Πηγές για τις Αρχαίες Ανατολικές Εκκλησίες – Κοπτοορθόδοξες και Συροορθόδοξες Εκκλησίες:

1.1. Γράμμα του Πατριάρχη ΙΑ΄ Αλεξανδρείας (1427-1452) στον πάπα Ευγένιο Δ΄, για τις προσπάθειες Ένωσης της Ρώμης με τις Ανατολικές Εκκλησίες τον 15ο αιώνα.

ΕΚΔ. John XI, Patriarch of Alexandria. Letter to Pope Eugene IV. Edited and translated by Philippe Luisier. La lettre du patriarche copte Jean XI au pape Eugène IV: Nouvelle edition, *OCP* 60 (1994), σσ.87–129.

1.2. Γαβριήλ Ε΄, *Ευχολόγιο*.. Αποτελεί συλλογή ευχών και λειτουργικό τυπικό που απηχεί τις συνθήκες του 15ου αιώνα στην Αίγυπτο.

ΕΚΔ. Κείμ. και μετάφ. Alfonso ‘Abdallah, στο *L’ordinamento liturgico di Gabriele V–88o patriarca copto, 1409–1427* [Studia Orientalia Christiana: Aegyptiaca], Cairo, 1962.

2. Οι χριστιανοί της Ινδίας. Η Σύνοδος της Diamber στη Ν. Ινδία, το 1599, ήταν η βασική αιτία σύγκρουσης με τους τοπικούς χριστιανούς του αγίου Θωμά από τους οποίους ήθελε να αφαιρέσει μονομερώς τα «υπολείμματα Νεστοριανισμού» και τις επιδράσεις του ινδουϊσμού. Η κανονικότητά της σήμερα αμφισβητείται έντονα, όμως ως διαδικασία αποτελεί σημαντική ιστορική πηγή για τα έθιμα των χριστιανών στην περιοχή τα οποία απαριθμεί προτού καταδικάσει.

ΕΚΔ. Jonas Thaliath, *The Synod of Diamper* [*OCA* 152], Rome, 1958.

3. Πηγές ιεραποστολών ισπανικής προέλευσης γενικά.

ΕΚΔ. *Coleccion de documentos ineditos relativos al descubrimiento, conquista y colonization de las posesiones espanolas en America y Oceania*, 42 τ.. Madrid, 1864-1884, Segunda Serie, 13 τ., Madrid, 1885 κ.ε. P. Hernaez, *Coleccion de bulas f breves y otros documentos relativos a la Iglesia de America y Filipinas*, 2 τ., Brussels, 1879. *Cuerpo de documentos del siglo XVI sobre los derechos de Espana en las Indias y las Filipinas*, ed. L. Hanke-Millares Carlo, Mexico City, 1943.

4. Bartholomé de Las Casas (1474-1566). Πρώην στρατιωτικός και κατόπιν Ιησουΐτης ιεραπόστολος, που δάνεισε την πένα του στην υπόθεση των δικαιωμάτων των Ινδιάνων και θεωρήθηκε αργότερα από εκπροσώπους της θεολογίας της απελευθέρωσης, όπως ο Γουσταύος Γκουτιέρεζ, ως πρόδρομός τους.[24]

ΕΚΔ. *Historia general de las Indias*, ed. Millares Carlo, 3 τ., Mexico City, 1951. B. de Las Casas, *Apologetica Historia de las Indias*, ed. Serrano y Sanz (Madrid 1909). *The Spanish Tradition in America*, ed. C. Gibson, Columbia, S.C., 1968. Βλ. επίσης αρχεία, συλλογές και περιοδικά των επιμέρους Ταγμάτων π.χ. Φραγκισκανών στο Archivo Ibero-Americano και την Documentary Series of the Academy of American Franciscan History, Washington D.C., από 1951. The Archivium Fratrum Praedicatorum (Rome), the Archivium Historicum S. I. και τα Monumenta Historica S. 1. (Rome). Στα Ελληνικά: Βαρθολομαίου de las Casas, *Η καταστροφή των Ινδιάνων, Σύντομη ανασκόπηση της καταστροφής των Ινδιών 1552*, Αθήνα, 2003.

5. Γηγενείς χριστιανοί συγγραφείς στη Λατινική Αμερική. Πρόκειται για τοπικούς συγγραφείς, οι οποίοι ξεσήκωσαν τους εντόπιους χρησιμοποιώντας στοιχεία χριστιανικού κηρύγματος. Τέτοιοι είναι:

5.1. Juan de Santa Cruz Pachacuti. Συγγραφέας που έζησε τον 17ο αιώνα και έγραψε στο Χρονικό του για τη θέση των Περουβιανών (απογόνων, όπως όλοι, του Αδάμ και της Εύας) στο σχέδιο του Θεού και τον ερχομό του χριστιανικού Ευαγγελίου.

---

[24] Βλ. Gustavo Gutiérrez, “Foreword” στο Witness: Writings of Bartolomé de Las Casas επιμ. George Sanderlin, Maryknoll, NY, 1992, xi, 46–8.[25] Σύγχρονη παρουσίαση των ερευνητικών κέντρων της σλαβικής μεσαιωνικής ιστορίας και γραμματείας, με διευθύνσεις, ιστότοπους κ.λπ. βλ. V. Pichugin, On the Institutional Base for Medieval Slavic Studies in Russia. *Russian History*, 44 (2-3) 2017, 172-180.

ΕΚΔ. Relación de las antigüedades deste Reyno del Pirú (μεταξύ 1620-1630 ἐκδ. Carlos Aranîbar, Mexico, 1995)

5.2. Felipe Guaman Poma de Ayala (1535-μετά το 1616). Καταγόμενος από ντόπια αρχοντική οικογένεια curaca και γνώστης των τοπικών γλωσσών Quechua και Aru, ήταν συγγραφέας ενός Νέου Χρονικού του, όπου αναφέρεται στη νόμιμη κληρονομία της γης του Περού, ενώ ανάμεσα στα σκίτσα του βιβλίου του περιγράφεται και η κριτική στάση απέναντι στα Ρ/Κ τάγματα.
ΕΚΔ. Felipe Guaman Poma de Ayala Nueva Corónica y Buen Gobierno, περ. 1614.

5.3. Ο Inga Carcilaso de la Vega (1539-1616) περιγράφει τη συνάντηση χριστιανισμού και ντόπιας περουβιανής θρησκείας, με ένα είδος φυσικής αποκάλυψης.
ΕΚΔ. Comentarios Reales de los Incas 1609, 1617, μεταφρ. στα αγγλικά το 1685

6. Πηγές ιεραποστολής στις Φιλιππίνες
ΕΚΔ. *The Philippine Islands (1493-1898),* ed. Blair-Robertson, 53 τ., Cleveland 1903-1908. P. Torres y Lanzas, Catalogo de los documentos relatios a las Islas Pilipinas I-V, Barcelona, 1925-1929.

7. Πηγές ιεραποστολής Πορτογαλικής προέλευσης
ΕΚΔ. *Bullarium Patronatus Portugalliae Regum in Ecclesiis Africae, Asiae et Oceaniae* ed. L M. Jordao et al., I—III, Lisbon, 1868-1879. R. Ricard, *Etudes et document pour I'histoire de l'Espagne et du Portugal*, Lowen, χ.χ. [1930].

8. Πηγές Καθολικής ιεραποστολής στην Ινδία
Εκδ. *Documentacao para a Historia das Missoes de padroado Portugues do Oriente. India*, ed. A. da Silva Rego, 12τ., Lisbon, 1947-1958. B. de Tobar, *Compendio Bulario* Indico I (Sevilla, 1954); D. Gongalez .*Historia do Malavar*, ed. J. Wicki Münster, 1955. S. Gongalvez, *Primeira parte da Historia dos Religiosos da Companhia de Jesus nos reynos e provincias das India Oriental*, ed. J. Wicki, Coimbra 1957-1960. G. Schurhammer, *Die zeitgenössischen Quellen zur Geschichte Portugiesisch-Asiens und seiner Nachbarländer zur Zeit des h. Franz Xaver, 1538-1552*, Leipzig, 1932, Rome 2, 1962. G. Schurhammer-E. A. Voretzsch, *Ceylon zur Zeit des Königs Bhuvaneka und Franz Xavers,* 1539-1552. *Quellen zur Geschichte der Portugiesen sowie der Franziskaner- und Jesuitenmission auf Ceylon,* 2 τ. Leipzig, 1928. *Die Briefe des Francisco de Xavier, 1542-1552*, ed. E. Grafin Vitzthum (München 3, 1950. A. Valignano, *Historia del principio y progreso de la Companis de Jesus en las Indias Orientales, 1542-1564*, ed. J. Wicki, Rome, 1944.

9. Πηγές ιεραποστολής στην Κίνα.
Εκδ. Avvisi della Cina, Milan, 1586-1588. Lettere annue 1601-1611. Fonti Ricciane, ed. P. D'Elia, 3 τ., Rome, 1942-1949. Cartas de China. Documentos ineditos sohre Misiones Franciscanas de los siglos XVII y XVIII, ed. O. Maas, 2 τ., Sevilla, 1917. D. Advarte, Historia de la Provincia del S. Rosario de Filipinas, Japon y China, Saragossa, 1693.

10. Πηγές ιστορίας της γαλλόφωνης ιεραποστολής
Εκδ. Ch. Le Clercq, *Premier établissement de la foi dans la Nouvelle France*, 2 τ., Paris, 1691. S. le Tac, *Histoire chronologique de la Nouvelle France, ou Canada*, ed. Reveillaud, Paris, 1888. R. G. Thwaites (επιμ.), *The Jesuit Relations and Allied Documents. Travels and Explorations of the Jesuit Missionaries in New France, 1610 to 1791,* 73 τ., Cleveland, 1897-1910, επιλογή [NY, 1925]), F.-X. de Charlevoix, *Histoire de la Nouvelle France*, 3 τ. Paris, 1794. *Documents inédits pour servir à l'histoire du christianisme en Orient*, ed. Rabbath, 2 τ. Beyrouth, 1907-1910.

11. Πηγές ιστορίας της Propaganda Fidei
ΕΚΔ. *Bullarium Pontificum S. Congregationis de Propaganda Fide*, 5 τ., Rome, 1839-1841. R. de Martinis, Juris Pontificii de Propaganda Fide Pars prima 1 vols. (Rome, 1888- 1897), Pars secunda (Rome, 1909). Collectanea S. Congregationis de Propaganda Fide, Rome, 1893 [ταξινομημένα ανά αντικ.], 2, 1907 [2 τ. ταξινομημένα χρονολογικά] [=Coll]

12. Francisco Xavier ή Xaver (1506-1552). Ήταν συνιδρυτής της Societas Jesu και εργάστηκε, ως ιεραπόστολος στην Ινδία, στο Βόρνεο και άλλα μέρη της ΝΑ Ασίας, στην Ιαπωνία (όπου διεξήγε συνομιλίες με βουδδιστές

δασκάλους) και ετοιμαζόταν για να μπει στην Κίνα, αλλά τον πρόλαβε ο θάνατος. Η Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία τον ανακήρυξε άγιο. Ενέπνευσε ομάδα συνεργατών με την άποψη ότι η ιεραποστολή χρειάζεται κατανόηση και πρόσληψη του τοπικού πολιτισμού και της γλώσσας και μετάφραση του Ευαγγελικού μηνύματος σε αυτήν και όχι επιβολή. Οι απόψεις του άνοιξαν μια μεγάλη συζήτηση μέσα στη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία. Τα έργα του έχουν προφανώς σημασία ως ιστορικές πηγές.

ΕΚΔ. *Epistolae Sancti Francisci Xaverii aliaque ejus scripta*, ed. G. Schurhammer/J. Wicki, Monumenta Missionum Societatis Jesu, 2 τ., Roma, 1944/1945.

13. Matteo Ricci (1552-1610), μαθητής του Xaver μαζί με τον φίλο του Micchele Rugieri, οι οποίοι εγκαταστάθηκαν αρχικά στην Καντώνα με ένδυμα βουδιστή μοναχού, έμαθαν κινεζικά και μελέτησαν τα έργα του Κομφούκιου. Αργότερα δημοσίευσαν φιλοσοφικά έργα. Ο αυτοκράτορας τούς έδωσε τελικά άδεια να εγκατασταθούν στο Πεκίνο το 1601, όπου δίδαξαν.

ΕΚΔ. *Matteo Ricci Lettere (1580–1609)*, ed. Francesco D'Arelli. Macerata, 2001, *Opere Storiche del P. Matteo Ricci S.I.*, ed. Pietro Tacchi-Venturi, 2 τ., Macerata, 1913. Ricci, Matteo, *Tianzhu Shiyi: The True meaning of the Lord of Heaven,* trans. Douglas Lancashire/Peter Hu Guozhen. St. Louis, 1985 (απαντά στο πρόβλημα της κινεζικής χρήσης του θείου ονόματος ως «Κυρίου του Ουρανού» από πλευράς χριστιανικής).

15.1.2 Άγραφες

14. Πολλά μνημεία και αρχαιολογικό υλικό τεκμηριώνουν την ιστορία και τη ζωή των Αρχαίων Ανατολικών Εκκλησιών. Βλ. Για το σύνολο της Αιγύπτου M. Capuani, *Christian Egypt: coptic art and monuments through two millennia,* Massimo Capuani with the contributions of Otto F.A. Meinardus and Marie-Helene Rutschowscaya; emendations and introduction to the English-language edition by Gawdat Gabra Collegeville, Minn, 2002. Επίσης για την Κεντρική Ασία, Wassilios Klein, *Das nestorianische Christentum an den Handelswegen durch Kyrgyzstan bis zum 14.Jh.,* Turnhout, 2000.

15.2 ΔΕΥΤΕΡΕΥΟΥΣΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

15.2.1 Γενικά

Δ. Μόσχου, *Ιστορία Β΄*, σσ. 59-69, Jedin *KG* III/2, 625-740, V 254-352, *CHC* τ. 7, St. Brown/T. Tackett, Enlightenment, Reawakening and Revolution 1660–1815, Cambridge, 2008, σσ. 373-476.

Δ. 1. Συλλογή αποσπασμάτων πηγών με εισαγωγή και σχολιασμό για την ιστορία του εξωευρωπαϊκού χριστιανισμού, βλ. Klaus Koschorke, Frieder Ludvig, Mariano Delgado (επιμ.), *A History of Christianity in Asia, Africa, and Latin America, 1450–1900: A Documentary Sourcebook,* Grand Rapids, 2007. Ένα εργαλείο, το οποίο εισάγει κυρίως στον τρόπο προσέγγισης ενός φοιτητή ή επιστήμονα.

Δ. 2. Βασικό βοήθημα, από πλευράς ιεραποστολικής, είναι του Stephen Neill, *A History of Christian Missions*. Revised for the Second Edition by Owen Chadwick, London, 1986 (β΄ έκδ. 1991). Το βιβλίο ξεκινά από την ιεραποστολή στην αρχαία Εκκλησία και εδώ μπορεί να χρησιμοποιηθεί μόνο το δεύτερο μισό του. Είναι πλήρες και εξετάζει την ιεραποστολή διαχριστιανικά (από Καθολικούς, Προτεστάντες και Ορθοδόξους).

15.2.2 Αρχαίες Ανατολικές Εκκλησίες μετά τον 15ο αι. (γενική βιβλιογραφία βλ. **Κεφ. 12**)

Δ. 3. J. Joseph, *The Modern Assyrians in the Middle East. Encounters with Western Missions, Archaeologists and Colonial Powers*, Leiden, 2000. Ξεκινά βασικά από το σήμερα.

Δ. 4. Alastair Hamilton, *The Copts and the West, 1439-1822. The European Discovery of the Egyptian Church,* Oxford, 2006. Πρόκειται για πλήρη παρουσίαση των ποικίλων προσεγγίσεων των Δυτικών προς την Κοπτική Εκκλησία.

Δ. 5. Febe Armanios, *Coptic Christianity in Ottoman Egypt*, Oxford, 2011. Ασχολείται αυστηρά με την οθωμανική περίοδο 1517-1798 και αναδεικνύει τη ζωή των Κοπτών χριστιανών από κοπτικά χειρόγραφα που βρίσκονται σε αρχεία, διερευνώντας θέματα Νεομαρτύρων, ρόλου της γυναίκας κ.λπ.

Δ. 6. Magdi Guirguis/Nelly van Doorn-Harder, *The Emergence of the Modern Coptic Papacy,* [Vol. 3: The Popes of Egypt: A History of the Coptic Church and Its Patriarchs], Cairo, 2011. Αναλυτική και πλήρης παρουσίαση κυρίως της εκκλησιαστικής πολιτικής της Κοπτικής Εκκλησίας από το 1517 έως το έτος συγγραφής (2011) χωρισμένο κατά περιόδους.

Δ. 7. Samantha Kelly, *A Companion to Medieval Ethiopia and Eritrea*, Leiden/Boston, 2020. Ένα βασικό εισαγωγικό εργαλείο για τη σπουδή της Μεσαιωνικής Αιθιοπίας

Δ. 8. W. Baum /D. W. Winkler, *The Church of the East. A concise history*, London/NY, 2000, ιδιαίτ., σσ. 112-134. Εξιστόρηση της Ασσυριακής Εκκλησίας κατά την Οθωμανική περίοδο.

Δ. 9. Μ. Κουμαριανού, Η Εκκλησία των Μαρωνιτών: Παρελθόν και Παρόν, (διπλωμ. Εργασία ΕΑΠ), Πάτρα, 2022. Η πιο πλήρης εξιστόρηση του θέματος στην ελληνική βιβλιογραφία.

15.2.3 Καθολική Ιεραποστολή στις ισπανικές και πορτογαλικές περιοχές

Δ. 10. B. Arens, *Handbuch der katholischen Missionen*, Freiburg i. B., 1920, 1925[2]. Εισαγωγικό εγχειρίδιο θεμελιώδες.

Δ. 11. G. Schurhammer, *Franz Xaver. Sein Leben und seine Zeit*, Erster Band: Europa 1506 – 1541 Freiburg, 1955, Zweiter Band: Asien (1541-1552)/Erster Halbband. "Indien und Indonesien, 1541-1547". Freiburg-Basel-Wien 1963 / Zweiter Halbband Indien und Indonesien, 1547-1549, Freiburg-Basel-Wien 1971, Dritter Teilband: Japan und China, 1549-1552, Freiburg-Basel-Wien, 1973. Πρόκειται για πλήρη εργοβιογραφία με βάση το καταλιπόμενο υλικό.

Δ. 12. R. Po-chia hsia, *A Jesuit in the Forbidden City*: Matteo Ricci, 1552–1610, NY, 2010. Βιογραφεί τον Matteo Ricci με δυνατότητα πρόσβασης σε κινεζικό αρχειακό υλικό.

15.2.4 Σχέσεις Καθολικών με Αρχαίους Ανατολικούς

Δ. 13. Matteo Salvatore, The Jesuit Mission to Ethiopia (1555-1634) and the Death of Prester John στο A, Kavey (επιμ.), *World-Building and the Early Modern Imagination* NY, 2010, σσ. 141-172. Αποτελεί το τέλος των φαντασιώσεων περί του «ιερέα Ιωάννη» στη μυθική χριστιανική Ανατολή μετά τη συνάντηση Ιησουιτών και Αιθιόπων.

Δ. 14. Ph. Caraman, *The Lost empire, The Story of the Jesuits in Ethiopia*, Notre Dame, 1985. Η «εισβολή» των Ιησουιτών στην Αιθιοπία από Ιησουϊτική προσέγγιση.

Δ. 15. Teotonio R de Souza, The Indian Christians of St. Thomas and the Portuguese Padroado: Rape after a century-long courtship (1498-1599) στο K. Koschorke (επιμ.), *Christen und Gewürze, Konfrontation und Interaktion kolonialer und indigener Christentumsvarianten,* Göttingen, 1998, 31-42. Πρόκειται για πραγμάτευση του ίδιου θέματος με κριτική προσέγγιση.

15.2.5 Κοινωνική παρέμβαση και Ιεραποστολή

Δ. 16. L. Hanke, *The Spanish Struggle for Justice in the Conquest of America*, Philadelphia, 1949. Κοινωνικές διαστάσεις στο θέμα της αποικιοποίησης.

Δ. 17. Του ιδίου *Colonisation et conscience Chretienne au XVle s*., Paris, 1957. Ζητήματα ηθικής στην αποικιοποίηση της Λατινικής Αμερικής.

Δ. 18. J. Hoffner, *Christentum und Menschenwürde. Das Anliegen der spanischen Kolonialethik im Goldenen Zeitalter*, Trier, 1947. Το θέμα της ανθρώπινης αξιοπρέπειας στην αποικιακή ηθική (που δεν αναγνώριζε αρχικά την πλήρη ανθρώπινη ιδιότητα στους ντόπιους) κατά την πρώτη περίοδο.

Δ. 19. P. de Leturia, Der Heilige Stuhl und das spanische Patronat in Amerika, *HJ* 46 (1926), 1-71. Ο ρόλος της Αγίας Έδρας στην ισπανική πολιτική «προστασίας» της πίστης.

Δ. 20. J. Specker, *Die Missionsmethode in Spanisch Amerika im 16. Jh.* Beckenried, 1953. Έμφαση στην καθημερινή πρακτική της ιεραποστολής.

Δ. 21. R. Greenleaf (επιμ.) *The Roman Catholic Church in Colonial Latin America*, NY, 1971. Ποικίλες θεωρήσεις σε συλλογικό τόμο.

Δ. 22. A. Tibesar, *Franciscan Beginnings in Colonial Peru*, Washington D.C., 1953 Οι Φραγκισκανοί στο Περού.

Δ. 23. B. Lugon, *La république communiste chrétienne des Guaranis, 1610-1768*, Paris, 1949 με βιβλιογραφία. Οι αυτοδιοικούμενες κοινότητες των χριστιανών Γκουαρανί και η σημασία τους.

Δ. 24. E. Gothein, *Der christlich-soziale Staat der Jesuiten in Paraguay*, Berlin, 1883. Το «ιερό πείραμα» των Ιησουϊτών για αυτοδιοικούμενες και αυτάρκεις χριστιανικές κοινότητες αυτοχθόνων στη σημερινή Παραγουάη, υπήρξε αντικείμενο μακράς έρευνας και συζήτησης.

Δ. 25. M. Fassbinder, *Der „Jesuitenstaat" in Paraguay*, Heidelberg, 1926. Το ίδιο θέμα σε νεότερη φάση.

Δ. 26. M. Moerner, *The political and economic Activities of the Jesuits in the La Plata Region*, Stockholm, 1953. Για το ίδιο στην περιοχή La Plata.

Δ. 27. E. Weber, *Die portugiesische Reichsmission im Königreich Kongo von ihren Anfangen 1491 bis zum Eintritt der Jesuiten in die Kongomission 1548*, Aachen-Immensee, 1924. Η πολιτική «προστασίας της πίστης» (Padroado) των Πορτογάλων στο Κογκό.

15.2.6 Η εξέλιξη της ιεραποστολής στην Αφρική

Δ. 28. Βασικά βοηθήματα για την Αφρική βλ. A. Hastings, *The Church in Africa 1450-1950*, Oxford, 1994. Το πληρέστερο στο αντικείμενο για εισαγωγή στην προβληματική.

Δ. 29. B. Sundkler/Chr. Steed, *A history of the Church in Africa*, Cambridge, 2004. Το πιο ενδιαφέρον στο βιβλίο αυτό είναι ότι περιγράφεται η Εκκλησία στην Αφρική, ως μια ενιαία και από την εποχή του αρχέγονου χριστιανισμού, υφιστάμενη θρησκευτική και οργανωτική οντότητα στην οποία επιδρούν διαφορετικές

χριστιανικές δράσεις, οι οποίες αλληλεπιδρούν και με τις διαφορετικές πολιτιστικές και πολιτικές καταστάσεις.

Δ. 30. Για Ιεραποστολή στις κοινότητες της Διαμαρτύρησης βλ. επόμενο κεφ. 16.

15.2.7 Ιεραποστολή και Ορθόδοξη Εκκλησία

Την εποχή αυτή γίνεται και η επέκταση της Ρωσίας στη Σιβηρία, γεγονός που φέρνει στην πρώτη γραμμή την ανάγκη για ιεραποστολή στους ντόπιους είτε τοπικών θρησκευμάτων (Σαμανισμός κ.λπ.) είτε Μουσουλμάνων. Βλ. για την ορθόδοξη ιεραποστολή κεφ. 17.

Κεφάλαιο 16

Ο ΔΥΤΙΚΟΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΣ ΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΑΠΟΛΥΤΑΡΧΙΣΜΟΥ (1648 ΕΩΣ ΤΕΛΗ ΤΟΥ 18ΟΥ ΑΙ.)

Σύνοψη
Με το τέλος του Τριακονταετούς Πολέμου και κατόπιν των Επαναστάσεων στην Αγγλία επιβάλλεται ο Απολυταρχισμός των εθνικών κρατών και ο Διαφωτισμός ως μέσον προόδου. Στον χριστιανισμό της Δύσης αναπτύσσονται δυνάμεις καταλλαγής και διαφώτισης, όπως οι Μεθοδιστές, οι Πιετιστές ή οι μικρότερες ομάδες των Κουάκερων κ.λπ. Η διασύνδεσή τους οδηγεί και σε νέο κύμα ιεραποστολής, αντιδιαστελλόμενο προς την κυρίαρχη τότε ρωμαιοκαθολική. Στο παρόν κεφάλαιο παρατίθενται βασικές κατηγορίες πηγών και η θεμελιώδης βιβλιογραφία.

Προαπαιτούμενη γνώση
Δεν απαιτείται.

Συντομογραφίες

Συντμήσεις	Ανάλυση
CH	Church History
CHC	Cambridge History of Christianity, τ. 1-9
Fries/Kretschmar Klassiker	H. Fries/G. Kretschmar, Klassiker der Theologie, τ. Α΄- Β΄, München 1981, 1983.
Jedin KG	H. Jedin (επιμ.), Handbuch der Kirchengeschichte τ. I-VII, Freiburg/Basel/Wien, 1985
Μόσχου, Ιστορία	Δ. Μόσχος, *Συνοπτική ιστορία του χριστιανισμού*, τ. Α΄, *Η πρώτη χιλιετία*, τ. Β΄. *Από το Σχίσμα έως τους νεώτερους χρόνους*, Αθήνα, 2014
Φειδά, Ιστορία	Βλ. Φειδάς, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, τ. Α΄, Αθήναι 2002, τ. Β΄, Αθήναι, 2002, τ. Γ΄, Αθήναι 2014.

16.1 Πηγες

16.1.1 Γραπτές

1. Πηγές για την άνοδο της Γαλλίας, ως Καθολικής δύναμης τον 17ο αιώνα.
   ΕΚΔ. Richelieu, *Memoires*, ed. by Delavaud-Gaucheron, 10 vols., Société de 1'Histoire de France (Paris 1908-1931); Saint Vincent de Paul, *Correspondance, entretiens, documents*, ed. by P. Coste, 14 vols. (Paris 1921-1925); P. de Berulle, *Correspondance*, ed. by J. Dagens, 3 vols. (Louvain and Paris 1937-1939).

2. Πηγές για την ιστορία του Ιανσενισμού. Το ρεύμα αυτό ξεκίνησε από τη διάδοση του έργου του Cornelius Jansen (μετά τον θάνατό του το 1638) πάνω στον Αυγουστίνο, είχε την έδρα του στο γαλλικό λιμάνι Port-Royal και απασχόλησε βασικά τη Γαλλία και το Βέλγιο. Προσκολλώμενοι στον ιερό Αυγουστίνο εμφανίζονταν να υποτιμούν το ανθρώπινο έργο και να τονίζουν τη χάρη που σώζει τους προορισμένους γι' αυτό. Κατηγορήθηκαν από τους μεγάλους αντιπάλους τους, τους Ιησουίτες, ως Ρωμαιοκαθολικοί Καλβινιστές. Κάποιοι πάπες καταδίκασαν τις απόψεις τους (Ιννοκέντιος Ι΄ το 1653 και ο Κλήμης Θ΄ το 1713) με αποτέλεσμα σταδιακά να περιθωριοποιηθούν. Ο Βλάσιος Πασκάλ ανήκε στις τάξεις τους. Τα έργα τους είναι σημαντικές πηγές για τη θεολογία και τις συνθήκες της εκκλησιαστικής πολιτικής στη Γαλλία του πρώιμου Διαφωτισμού.
   ΕΚΔ. C. Jansenius , *Augustinus*, Louvain, 1640, Paris, 1641, Rouen 1643, Frankfurt, 1964. A. Arnauld, *Œuvres*, 43 τ. Paris/Lausanne, 1775-1783. G. Gerberon, *Histoire générale du jansenisme*, 3 τ. Amsterdam 1700. Saint-Cyran, *Œuvres chrétiennes et spirituelles*, 4 τ. Lyons, 1675-1679. Του ιδίου, *Lettres chrétiennes et spirituelles*, 2 vols. (n.p., 1744). C. Duplessis d΄Argentre. *Collectio judiciorum de novis erroribus*, 3 τ. Paris, 1728— 1736. L. E. Dupin, *Histoire ecclésiastique du XVIIe siècle*, 5 τ. Paris, 1714. B. Pascal, *Œuvres*, ed. by L. Brunschvicg, F. Boutroux and F. Gazier, 14 τ. Paris, 1904-1914. B. Pascal, *Les Provinciales*, ed. by L. Cognet, Paris, 1965. N. Pinault, *Histoire abrégée de la dernière persécution de Port-Royal*, 3 τ., χ.τ., 1750.

3. Πηγές για την ιστορία του Γαλλικανισμού. Ο Γαλλικανισμός είναι η προσπάθεια κληρικών και θεολόγων στη Γαλλία να αναβιώσουν ένα συλλογικό εκκλησιολογικά μοντέλο διοίκησης με τοπική σύνοδο στη Γαλλία το οποίο θα είχε αποφασιστικές αρμοδιότητες ενάντια στην παντοδυναμία του παπικού πρωτείου (που προωθούσε ο λεγόμενος Ουλτραμοντανισμός, βλ. σχετικά). Σημειωτέον ότι πολλοί Ορθόδοξοι έβλεπαν με συμπάθεια αυτές τις τάσεις π.χ. ο Χρύσανθος Νοταράς (βλ. σχετικά) στον πρόλογο της Δωδεκαβίβλου του Δοσιθέου Ιεροσολύμων (βλ. σχετικά) αναφέρει τον Bossuet.
   ΕΚΔ. A. Duranthon. *Collection des procès-verbaux des Assemblées générales du Clergé de France depuis 1360 jusqu' à présent*, 9 τ. (Paris, 1767-1778), J. B. Bossuet, *Correspondence*, ed. by C. Urbain and E. Levesque, 15 τ. (Paris 1909-1925). του ίδιου, *Œuvres complètes*, ed. by F. Lachat, 31 τ.. Paris, 1863-1867; L. Mention, *Documents relatifs aux rapports du clergé avec la royauté de 1682 à 1703*, 2 τ. Paris, 1893-1903.

4. Προτεσταντισμός (Ουγενότοι) στη Γαλλία. Κατά τη β΄ φάση μετά το Διάταγμα της Νάντης το 1598, το οποίο τους παραχωρούσε κάποια δικαιώματα, οι Ουγενότοι συνέχιζαν να διώκονται, ώσπου άρχισαν να μεταναστεύουν και τελικά έμειναν τόσοι λίγοι που το Διάταγμα ήρθη το 1685, με αποτέλεσμα και οι τελευταίοι να καταφύγουν σε άλλες χώρες, όπως την Πρωσία, τις αποικίες στην Αμερική ή τη Δανία.
   ΕΚΔ. L. Pilatte, *Edits, déclarations et arrêts concernant la religion protestante reformée*, Paris, 1885. A. Aymon, *Actes ecclésiastiques et civils de tous les synodes nationaux des Eglises reformées de France* 2 τ. The Hague 1710-1756. I. d'Huisseau, *La discipline des Eglises reformées de France*, Orleans, 1675. E. Benoist, *Histoire de l' Edit de Nantes*, 5 τ., Delft, 1693-1695. P. Soulier, *Histoire du Calvinisme*, Paris, 1686.

5. Πηγές για τον Πιετισμό. Ο Πιετισμός εμφανίστηκε στον ηπειρωτικό χώρο και είναι κίνηση για τη θρησκεία της καρδιάς, η οποία βασίζεται στον εσωτερικό φωτισμό και τα έργα αγάπης και ευσέβειας και όχι στις θεολογικές γνώσεις. Σημαντικότερος εκπρόσωπος ήταν ο Philipp Jakob Spaener (1635-1705) πού διηύθυνε στη Φρανκφούρτη κύκλο μελέτης της Αγίας Γραφής, της collegia pietatis και συνέγραψε το έργο Pia desideria (1675). Στον πρωσικό χώρο συνέχισε το κίνημα ο August Francke (+1727), στο οποίο έδωσε πρακτικό χαρακτήρα στον Πιετισμό ιδρύοντας σχολεία, εργαστήρια και κέντρα ευποιίας ενισχυόμενος και

από την πρακτική πολιτική του Φρειδερίκου Γουλιέλμου Α΄ (1713-1740) της Πρωσίας. Άλλο σημαντικό πρόσωπο ήταν ο Νικόλαος Δούκας του Zinzendorf (1700-1760) Κέντρο της κίνησης αναδείχθηκε η Χάλλη, από την οποία προήλθαν σημαντικά έργα θεολογικής σπουδής.

ΕΚΔ. J. Arndt, *Sämtlicher Bücher vom Wahren Christenthum*, Frankfurt a. M., 1968. Philip Jacob Spener, *Pia Desideria*, αγγλ. μετάφ. Theodore G. Tappert, Philadelphia PA, 1964. Nikolaus Ludwig Graf von Zinzendorf, *Der Evangelisch-Mährischen Kirchen-Diener Abgenöthigte Gewissens-Rüge für den Verstand und Willen dererjenigen unter ihren Gegnern, welche sich zur Evangelischen Religion bekennen, und die Brüder so bitter anfeinden*, Leipzig/Görlitz, 1749 (απολογητικός προς την τοπική λουθηρανική εκκλησία της περιοχής του).

6. Ανεξάρτητες κινήσεις στον αγγλοσαξωνικό κόσμο από μη ικανοποιημένους από τις υπάρχουσες Εκκλησίες.

6.1. George Fox. Ο Γεώργιος Φόξ (1624-1691) κήρυξε μια λατρεία, η οποία έδινε έμφαση στην προσωπική έλλαμψη με ενθουσιαστικό τρόπο και την αποστασιοποίηση από τις Γραφές και τα δόγματα αντιπροτάσσοντας την απλότητα (plainness) και αρνούμενος να πάρει όπλα στον Αγγλικό Εμφύλιο (όπως εξήγησε στον Cromwell). Αργότερα, ίδρυσε την Εταιρεία των Φίλων (Religious Society of the Friends) που εξελίχθηκε αργότερα στην κίνηση των Κουάκερων, ενώ μετά το 1661 (κατά τη διάρκεια των ύστερων Στούαρτ) καταδιώχθηκε μαζί με άλλους (Αντιτριαδικούς κ.λπ.) ως Dissenter.

ΕΚΔ. George Fox, *An Autobiography* ed. M. Rufus London, 1908, Nickalls, John L. (ed.) *The Journal of George Fox*. Cambridge, 1952.

6.2. William Penn (1644-1718). Κουάκερος, που κληρονομώντας μια μεγάλη δασώδη έκταση στις αποικίες (Penn's Sylvania), ιδρύει το 1683 τη Φιλαδέλφεια, ως ένα «ιερό πείραμα» ανοχής και συνύπαρξης όλων των σεκτών που είχαν έρθει στην Αμερική μαζί με τους αγγλικανούς και αποτελεί μια ακόμη απάντηση ανοχής και εσωτερικού «διαφωτισμού» στον χριστιανικό χώρο. Το έργο του είναι σημαντική πηγή για την περίοδο.

ΕΚΔ. Dunn, Mary Maples, and Richard S. Dunn et al., (εκδ.), *The Papers of William Penn*, 5 τ., Pennsylvania, 1981–1987.

7. Ο Καθολικισμός σε Ισπανία και Πορτογαλία έως το 1815.

ΕΚΔ. P. Diaz Plaja, *La vida espanola en el siglo XVIII*, Barcelona, 1946. G. M. Jovelannos, Obras publicadas e inéditas, *Biblioteca de Autores Españoles*, 85-87, Madrid, 1950. J. A. Llorente, *Colección diplomatica de varios papeles antiguos y modernos sobre dispensas matrimoniales y otros puntos de disciplina eclesiástica,* Madrid 1809. L. M. Portocarrero, *Sinodales de Toledo 1682*, Madrid, 1682. P. Rodriguez Campomanes, *Tratado de la regalia de Espana*, Paris 1830. J. Tejada y Ramiro, *Colección de Cánones y de todos los concilios de la lglesia de España y de América VI*, Madrid, 1859. A. Valladares, *Seminario Erudito*, 34 τ., Madrid, 1787 (όλο περιέχει σημαντικές πηγές).

8. Διάδοση του Καθολικισμού στη Λατινική Αμερική.

ΕΚΔ. F. Ajofrin, O.F.M.Cap., *Diario del Viaje que por orden de la sagrada Congregacion de Propaganda Fide hizo a la America Septentrional en el siglo XVIII*, 2 τ., Madrid, 1958-1959. F. J. Alegre, *Historia de la Provincia de la Companta de Jesus en la Nueva Espana I-IV*, Rome, 1956-1960. D. Basalenque, O.E.S.A., *Historia de la Provincia de San Nicolas de Tolentino de Michoacàn*, Mexico City, 1963. A. de Egana, S.J *Monumenta Peruana* I-IV, Rome, 1954-1966. F.J. Hernaez, S.J., *Coleccion de bulas y breves y otros documentos relativos a la Iglesia de America y Filipinas*, 2 τ., Brussels, 1879-1895.

9. Διάδοση του Καθολικισμού στην Αφρική.

ΕΚΔ. A. Brásio, C.Sp., *Monumenta Missionaria Africa Ocidental* 6-10, Lisbon, 1955-1965. G. A. Cavazzi de Montecuccolo, *Istoria Descrittione de' tre Regni Congo, Matamba et Angola*, Milan, 1690 (επανέκδ. σε 2 τ. Lisbon, 1965). J. Cuvelier, ed., *Relations sur le Congo du P. Laurent de Lucques (1700-1717*), Brussels, 1953. G. M. Theal, *Records of South-Eastern Africa*, 9 τ., London, 1898-1903.

10. Φεβρωνιανισμός στη Γερμανία είναι το αντίστοιχο του Γαλλικανισμού στη Γαλλία, δηλαδή προσπάθειες Ρωμαιοκαθολικών συγγραφέων (βασικά του Hontheim με το ψευδώνυμο Φεβρώνιος) να στηριχθεί μια μορφή τοπικής εκκλησιολογίας για τη Γερμανία, σε αντίθεση προς τον Ουλτραμοντανισμό.

ΕΚΔ. J. N. v. Hontheim/J. W. v. Hontheim, *Dissertatio juridica inauguralis de jurisprudentia naturali et summo imperio*, Trier, 1724. J. N. v. Hontheim, *Historia Trevirensis diplomatica et pragmatica*, 3 τ.

Augsburg/Wurzburg, 1750. id., *Prodromus historiae Trevirensis diplomaticae et pragmaticae*, 2 vols. (Augsburg 1757), id., *De statu Ecclesiae et legitima potestate Romani Pontificis liber singularis, ad reuniendos dissidentes in religione christianos compositus* (Boullion [Frankfurt] 1763), id., Editio altera, priore emendatior, et multo auctior 5 in 4 vols. (Frankfurt and Leipzig ,1765-1774).

11. Πηγές για τον Μεθοδισμό. Δημιουργήθηκε από τον πουριτανικής (βλ. σχετικά) οικογενείας John Wesley (1703-1791) στην Αγγλία μετά την επιστροφή του από την Αμερική όπου είχε πάει ως ιεροκήρυκας στο πλαίσιο των ιεραποστολικών πρωτοβουλιών των Εταιρειών (βλ. σχετικά) και αποτέλεσε μια διαφορετική εκκλησιαστική κοινότητα μετά τον θάνατό του. Δίνει έμφαση στην οικοδόμηση, στον φωτισμό και την άσκηση στην αγάπη με αυτοβελτίωση μέσα από ομάδες. Συν τω χρόνω ανέπτυξε συνεργασία και συναντίληψη με την κίνηση του Πιετισμού (βλ. σχετικά).

ΕΚΔ. Έργα του Wesley έχουν εκδοθεί στην έκδοση *The Bicentennial Edition of the Works of John Wesley*. General Editors, Frank Baker & Richard P. Heitzenrater. Nashville: Abingdon, 1984-σήμερα (προγραμματίζονται 34 τόμοι με κηρύγματα, ερμηνευτικά, επιστολές και άλλα έργα), ενώ χωριστά εκδόθηκε από νωρίς η «χριστιανική Βιβλιοθήκη» του. Το έργο προήγαγε την εσωτερίκευση της θρησκευτικής εμπειρίας με αποσπάσματα μυστικών/ασκητών συγγραφέων του παρελθόντος. *A Christian Library: Consisting of Extracts from and Abridgments of the Choicest Pieces of Practical Divinity Which have been Published in the English Tongue*, 50 τ., Bristol, 1749–1755 (β΄ έκδ.), 30 τ., από τον Thomas Jackson, με συντομευμένο υλικό από τον συγγραφέα 1819–1827). Επίσης, ιδιαίτερο ιστορικό ενδιαφέρον έχουν οι Εφημερίδες του N. Curnock, *The Journal of John Wesley*, 8 τ., NY, 1909-1916. Για τον ίδιο τον Μεθοδισμό πρωταρχική πηγή είναι τα Πρακτικά των ετήσιων Συναθροίσεών τους από το 1744 που είναι όλα αναρτημένα στο Διαδίκτυο στο http://www.methodistheritage.org.uk/research-online-books-minutes-of-conference.htm

12. Πηγές για την ιεραποστολή της Μεταρρύθμισης. Μέσα στο διεθνές κλίμα της θρησκευτικής «αφύπνισης» και του διαφωτισμού εμφανίζονται οι πρώτες προσπάθειες για ιεραποστολή από τον μη ρωμαιοκαθολικό χώρο που, σε αντίθεση με εκείνον, αποπειρώνται από την αρχή να ξεφύγουν από τη στενά ομολογιακή βάση.

12.1. Οι πιετιστικής ταυτότητας Bartholomäus Ziegenbalg (1682-1719) και Heinrich Plütschau (1676-1752) έφθασαν στην Ινδία με τη Δανο-Χαλλική ιεραποστολική Εταιρεία στο Tranquebar αποτελώντας την πρώτη Ευαγγελική ιεραποστολή στην Ασία. Η έρευνα δείχνει ότι οι Πουριτανοί ιεροκήρυκες Increase Mather)(βλ σχετικά) και Cotton Mather (βλ. σχετικά) είχαν αλληλογραφήσει με τους ιεραποστόλους του Tranquebar και με τη μητρική κίνηση των Πιετιστών στη Χάλλη και τους ενίσχυαν.

ΕΚΔ. Έργα του Ziegenbalg, *Kurze Nachricht von seiner Reise aus Ost-Indien nach Europa*. Halle, 1716, και *Merckwürdige Nachricht aus Ost-Indien, Welche Zwey Evangelisch-Lutherische Prediger, Nahmentlich, Herr Bartholomäus Ziegenbalg, … den 29. Novemb. 1705 aus Copenhagen nach Dero Ost-Indischen Colonie in Trangebar gesandt, … an einige Prediger und gute Freunde in Berlin überschrieben, und von diesen zum Druck befördert*, Leipzig/Frankfurt a. M., 1708 περιέχουν σημαντικές πληροφορίες.

12.2. Ο Νικόλαος, κόμης του Zinzendorf (1700-1760) κατάγονταν ευσεβή οικογένεια αλλά, χωρίς να σπουδάσει θεολογία, στέγασε μια κοινότητα παλαιών Μοραβών και Βοημών αδελφών (ομάδα καταγόμενη από τον Ιωάννη Χους βλ.) και τη μετεξέλιξε στην κοινότητα των Herrnhüter (Θεοφυλάκτων, Herrnhut=σκέπη Κυρίου), που έγινε το εφαλτήριο για μια ευρύτερη ιεραποστολική κίνηση στο γενικό πλαίσιο του Λουθηρανισμού, αλλά χωρίς ειδικά ομολογιακά χαρακτηριστικά. Θεωρείται μια συμβολή στη δημιουργία των ιεραποστολικών διομολογιακών κινήσεων του 19ου αιώνα, οι οποίες θα αποτελέσουν το θεμέλιο της Οικουμενικής κίνησης τον 20ό αιώνα.

ΕΚΔ. Hauptschriften, εκδ. E. Beyreuther/G. Meyer, 6 τ., Hildesheim, 1962-1978, Materialien und Dokumente, εκδ. E. Beyreuther/G. Meyer/A. Molnár, Hildesheim, 1970 κ.εξ.

12.3. Την ίδια εποχή δημιουργούνται στον αγγλόφωνο μεταρρυθμιστικό χώρο οι ιεραποστολικές Εταιρείες: το 1698 η Society for the Propagation of Christian Knowledge (SPCK) με ιεραποστολικό και μορφωτικό χαρακτήρα ("to promote religion and learning in the Plantations abroad and to propagate Christian knowledge at home"), το 1701 η «Εταιρεία για τη διάδοση του Ευαγγελίου στα εξωτερικά μέρη» (Society for the Propagation of the Gospel in Foreign Parts, *SPG*) αλλά και άλλες σε μια εποχή που η Αγγλία καταλάμβανε τον κόσμο. Το έργο τους και τα αρχεία τους είναι πολύτιμη πηγή πληροφοριών για την εξέλιξη της χριστιανικής ιστορίας τον 18ο και τον 19ο αιώνα.

ΕΚΔ. Αρχεία της SPCK υπάρχουν στο Παν/μιο Cambridge εν μέρει προσπελάσιμες στο https://archivesearch.lib.cam.ac.uk/repositories/2/resources/13399, ενώ της SPG στη Βοδληιανή Βιβλιοθήκη της Οξφόρδης στο http://emlo-portal.bodleian.ox.ac.uk/exhibition/uspg/

16.1.2 Άγραφες

13. Η διαμόρφωση μιας νέας εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής με το Μπαρόκ και το Ροκοκό δείχνει τις νέες τάσεις στη θρησκευτικότητα και μπορεί να αξιολογηθεί ως ιστορική πηγή. Βλ. ενδεικτικά P. Du Colombier, *L'Architecture française en Allemagne au XVIIIe siècle*, Paris, 1956 και H. R. Hitchcock, *Rococo architecture in southern Germany*, London, 1968.

16.2 ΔΕΥΤΕΡΕΥΟΥΣΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

16.2.1 Γενικά

Για θέματα θεολογικής αναζήτησης βλ. βασική εισαγωγή στην περίοδο στο:

Δ. 1. U. Lehner/R. A. Muller/A. G. Roeber, *The Oxford Handbook of Early Modern Theology, 1600-1800*, Oxford, 2016.

16.2.2 Η Καθολική Εκκλησία αντιμέτωπη με τον Διαφωτισμό και την εκκοσμίκευση

Δ. 2. B. N. Ward, *The Dawn of the Catholic Revival in England 1781-1803*, 2 τ., London, 1909.

Δ. 3. A. G. Martimort, *Le gallicanisme de Bossuet*, Paris, 1953. Σφαιρική παρουσίαση της σκέψης του Bossuet.

Δ. 4. Elisabeth Kovacs, *Ultramontanismus und Staatskirchentum im Theresianisch-Josephischen Staat,* Vienna, 1975. Η διαπάλη μεταξύ παποκεντρισμού και κρατισμού στην Αυστροουγγαρία.

Δ. 5. Της ιδίας (επιμ.), *Katholische Aufklärung und Josephinismus*, Munich, 1979. Η έννοια του «Καθολικού Διαφωτρισμού» σε σχέση με τον «Ιωσηφινισμό» (χρήση του χριστιανισμού από ένα απολυταρχικό «διαφωτισμένο» κοινωνικό κράτος).

Δ. 6. Chr. Hermann, *L'Eglise d'Espagne sous le patronage royal, 1476–1834*, Madrid, 1988. Η Εκκλησία μέσα στην ισπανική μοναρχία.

16.2.3 Η εξέλιξη στην Αγγλία

Δ. 7. N. Sykes, *Church and state in England in the XVIIIth century*, Cambridge, 1934. Σχέσεις Εκκλησίας-Κράτους.

Δ. 8. William Kemp Lowther Clarke, *A history of the S.P.C.K.*, London, 1959. Η ιστορία της Εταιρείας.

Δ. 9. William A. Bultmann/Phyllis W. Bultmann, The Roots of Anglican Humanitarianism: A Study of the Membership of S.P.C.K. and the S.P.G., 1699–1720, *Historical Magazine of the Protestant Episcopal Church*, 33/1 (March 1964), 3-48. Το προφίλ των μελών ως Αγγλικανών ανθρωπιστών.

Δ. 10. Andrew L. Drummond /J. Bulloch, *The Scottish church 1688–1843: The age of the moderates,* Edinburgh 1973. Η Σκωτική μεταρρυθμισμένη Εκκλησία ως μέση οδός.

Δ. 11. A. M. Green, *The re-establishment of the Church of England, 1660–1663*, Oxford, 1978. Οι εξελίξεις μετά τον Εμφύλιο στην Αγγλία.

Δ. 12. R. L. Maddox/J. E. Vickers, *The Cambridge Companion to John Wesley*, Cambridge, 2010. Βιβλιογραφικό εργαλείο για την κατανόηση του Μεθοδισμού.

Δ. 13. Grant Tapsell, *The later Stuart Church 1660-1714*, Manchester, 2012. Συλλογικός τόμος, ο οποίος διερευνά όψεις της παγίωσης του Αγγλικανισμού στα βρετανικά νησιά, αλλά και ευρύτερα.

16.2.4 Ανεξάρτητες κινήσεις στο πνεύμα του «διαφωτισμένου» χριστιανισμού – Ιεραποστολή

Δ. 14. H. N. Gensichen, *Missionsgeschichte der neueren Zeit*, Göttingen, 1961. Σύντομη αλλά πυκνή εξιστόρηση της ιεραποστολής κατά τους νεότερους χρόνους, με έμφαση στην προτεσταντική.

Δ. 15. Al. Ritschl, *Geschichte des Pietismus*, 3 τ., Bonna, 1880. Ο περίφημος Γερμανός θεολόγος ήταν αυτός που συνέλαβε μ' αυτό το έργο τον Πιετισμό γενικά ως ενιαίο φαινόμενο.

Δ. 16. E. Benz, Pietist and Puritan sources of Early Protestant World Missions (Cotton Mather and A. H. Francke), *CH* 20 (1951), 28-55. Το πιετιστικό υπόβαθρο πίσω από την προτεσταντική ιεραποστολή.

Δ. 17. C. W. Towlson, *Moravian and Methodist Relationships and Influence in the Eighteenth Century*, London, 1957. Σχέσεις Μοραβών Αδελφών και Μεθοδιστών.

Δ. 18. F. E. Stoeffler, *German Pietism during the eighteenth century*, Lieden, 1973. Το φαινόμενο του Πιετισμού στη Γερμανία.

Δ. 19. D. Meyer, Nikolaus Ludwig Graf von Zinzendorf (1700-1760), στο Fries/Kretschmar, Klassiker τ. β΄, 22-38 και βιβλιογραφία.

Δ. 20. M. Brecht et al., *Geschichte des Pietismus*, 4 τ., Göttingen, 1993–2004. Η σύγχρονη γενική εξιστόρηση του φαινομένου.

16.2.5 Χριστιανισμός στην Αμερική

Δ. 21. A. Heimert/ Perry Miller (επιμ.), *The Great Awakening*, Indianapolis, 1967. Το πρώτο κύμα της λεγόμενης Μεγάλης Αφύπνισης.

Κεφάλαιο 17

Ο ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΣ ΣΤΟΝ ΣΛΑΒΟΦΩΝΟ ΚΑΙ ΚΑΥΚΑΣΙΟ ΧΩΡΟ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΡΩΙΜΗ ΝΕΩΤΕΡΙΚΟΤΗΤΑ ΕΩΣ ΤΟΝ 19Ο ΑΙΩΝΑ

Σύνοψη
Οι χριστιανοί Ορθόδοξοι ή μη Χαλκηδόνιοι αλληλεπιδρούν με τον υπόλοιπο κόσμο πολύ περισσότερο από όσο φαίνεται. Στη συγκρότηση, ειδικά των Ανατολικών Σλάβων, παίζει καταλυτικό ρόλο η «χριστιανική Αυτοκρατορία», η οποία διαδέχθηκε το Κίεβο με κέντρο πλέον τη Μόσχα, η οποία και ανακηρύχθηκε σε Πατριαρχείο το 1589. Στο παρόν κεφάλαιο παρουσιάζονται κατηγορίες πηγών και σχετική βιβλιογραφία έως τον 19ο αιώνα.

Προαπαιτούμενη γνώση
Δεν απαιτείται.

Συντομογραφίες

Συντμήσεις	Ανάλυση
CH	Church History
CHC	Cambridge History of Christianity, τ. 1-9
Fries/Kretschmar, Klassiker	H. Fries/G. Kretschmar, Klassiker der Theologie τ. Α΄- Β΄ München 1981, 1983.
Jedin KG	H. Jedin (επιμ.), Handbuch der Kirchengeschichte τ. I-VII, Freiburg/Basel/Wien 1985
Μόσχου, Ιστορία	Δ. Μόσχος, *Συνοπτική ιστορία του χριστιανισμού*, τ. Α΄, *Η πρώτη χιλιετία*, τ. Β΄, *Από το Σχίσμα έως τους νεώτερους χρόνους*, Αθήνα, 2014
Φειδά, Ιστορία	Βλ. Φειδάς, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, τ. Α΄, Αθήναι 2002, τ. Β΄, Αθήναι, 2002, τ. Γ΄, Αθήναι, 2014

17.1 Πηγες[25]

1. Μνημεία του αρχαίου ρωσικού Κανονικού Δικαίου-Μνημεία του 11ου-15ου αιώνα. Περιέχουν πληροφορίες για το Κανονικό Δίκαιο της Κιεβινής Ρωσίας. Πρόκειται για συλλογή κειμένων και νομικών διατάξεων της αρχαίας Ρωσίας.
   ΕΚΔ. Pamjatniki Drevnerusskago Kanoničeskago Prava (Pamjatniki XI-XV v.), *Russkaja Istoričeskaja Biblioteka* (RIB), Sankt Peterburg. 1908[2].

2. *Αποφάσεις Συνόδου Μόσχας «των 100 Κεφαλαίων (Stoglav)» του 1551*. πρόκειται για βασικό συνοδικό κείμενο με ρυθμίσεις για όλες σχεδόν τις πτυχές της εκκλησιαστικής ζωής στην εκκλησιαστική δικαιοδοσία της Μόσχας (δεν ήταν ακόμη Πατριαρχείο) με πολλές πληροφορίες για την ιστορία του χριστιανισμού τον 16ο αιώνα.
   ΕΚΔ. Melloni, *Decreta* IV/2, 527-685.

3. Έγγραφα της Αυτοκρατορικής Ακαδημίας Επιστημών 1294-1598, με πολλές πληροφορίες για τον ρόλο της Εκκλησίας.
   ΕΚΔ. *Akty Sobrannye v bibliotekach i archivach Rossijskoj Imperii archeografičeskoju èkspedicieju imperatorskoj akademii nauk* (Έγγραφα συλλεγέντα από τις βιβλιοθήκες και τα αρχεία της ρωσικής αυτοκρατορικής αρχειογραφικής αποστολής της Αυτοκρατορικής Ακαδημίας Επιστημών), Sankt Peterburg, 1836.

4. Πολύ σημαντική συλλογή επίσημων κρατικών εγγράφων και εκκλησιαστικών κειμένων που αφορούν την ιστορία της Εκκλησίας της Ρωσίας.
   ΕΚΔ. *Akty Istoričeskie sobrannye i izdannye archeografičeskoju komissieju* (Ιστορικά έγγραφα συλλεγέντα και εκδοθέντα από την αρχειογραφική επιτροπή), 1334-1598, Sankt Peterburg, 1841.

5. *Αποφάσεις Μεγάλης Συνόδου της Μόσχας 1666/1667*. Δύο μεγάλες σύνοδοι οι οποίες έγιναν στη Μόσχα (και τελικά θεωρήθηκαν από τους μεταγενέστερους ως μία) η πρώτη από Ρώσους αρχιερείς και η δεύτερη Νοέμβριος 1666 – Φεβρουάριος 1667) με τους Έλληνες Πατριάρχες Παΐσιο Αλεξανδρείας και Μακάριο Αντιοχείας ανέλαβαν το έργο να εγκρίνουν νέους κανόνες και να καταδικάσουν τον Πατριάρχη Νίκωνα. Στα πρακτικά δεν αναφέρεται αυτό το τελευταίο, ήταν όμως μια αρχή ανανέωσης της εκκλησιαστικής ζωής με αναμορφωμένα κείμενα (από την οποία απείχαν οι λεγόμενοι «Παλαιόπιστοι» κατόπιν) που συνέπεσε με τις προθέσεις του συγκαλέσαντος Τσάρου Αλεξίου Μιχαήλοβιτς να εκσυγχρονίσει την Εκκλησία.
   ΕΚΔ. Melloni *Decreta* IV/2 689-733. Βλ. και Ε. Β. Emčenko, *Stoglav: issledovanie i tekst*, Moskva, 2000.

6. Πρόκειται για συλλογή κειμένων της Αυτοκρατορικής Εταιρείας ιστορίας και ρωσικών αρχαιοτήτων του Πανεπιστημίου της Μόσχας.
   ΕΚΔ. *Čtenija v imperatorskom obščestve istorii i drevnostej rossijskich pri moskovskom universitetě*, Moskva, 1847.

7. Drevnjaja Rossijskaja Vivliofika (Αρχαία Ρωσική Βιβλιοθήκη). Συλλογή κειμένων γεωγραφικού και ιστορικού περιεχομένου από τη ρωσική πραγματικότητα εκδεδομένα από τον Ρώσο διαφωτιστή διανοούμενο και δημοσιογράφο Νικολάι Novykov (1744-1818).
   ΕΚΔ. *Soderžaščaja v sebě sobranie drevnostej rossijskich, do istorii, geografii i genealogij rossijskija kasajuščichsja*, izdannaja Nikolaem Novikovym, Členom Vol'nago Rossijskago Sobranija pri imperatorskom Moskovskom Universitetě, T. I-XX, Moskva, 1788-1791.

[25] Σύγχρονη παρουσίαση των ερευνητικών κέντρων της σλαβικής μεσαιωνικής ιστορίας και γραμματείας, με διευθύνσεις, ιστότοπους κ.λπ. βλ. V. Pichugin, On the Institutional Base for Medieval Slavic Studies in Russia. *Russian History*, 44 (2-3) 2017, 172-180.

8. Μακάριος, *Μεγάλα Μηναία*, με πολλές πληροφορίες για αγίους και πρόσωπα της Ρωσικής Εκκλησίας.
ΕΚΔ. Makarij, *Velikija Minei Četii*, izd. Imperatorskoj Archeografičeskoj Kommissii, Sankt-Peterburg-Moskva, 1868-1916.

9. Μνημεία της αρχαίας ρωσικής γραμματείας. Ξεκινούν από τον 11ο αιώνα με κείμενα σχετικά με την εκκλησιαστική ιστορία, όπως τους *Βίους του Θεοδόσιου Πετσέρσκ, των αδελφών Μπόρις και Γλεμπ* κ.λπ.
ΕΚΔ. *Pamjatniki literatury Drevnej Rusi* (Μνημεία της Γραμματείας της αρχαίας Ρωσίας), εκδ. D. S. Lichačev, τ. 1-12, Moskva, 1978-1994.

10. Πλήρης έκδοση της σειράς των Ρωσικών Χρονικών.
ΕΚΔ. *Polnoe Sobranie Russkich Letopisej*, τ. 1-46, Sankt-Peterburg-Moskva, 1841-2018.

11. Αρχεία της Ρωσικής ιστορίας από την αρχειογραφική επιτροπή.
ΕΚΔ. *Russkaja Istoričeskaja Biblioteka* izdavaemaja archeografičeskoju komissieju (Ρωσική Ιστορική Βιβλιοθήκη εκδοθείσα από την αρχειογραφική επιτροπή), τ. 1-40, Sankt-Peterburg-Leningrad, 1872-1927.

12. Συλλογή κειμένων της Αυτοκρατορικής Ρωσικής Ιστορικής Εταιρείας.
ΕΚΔ. *Sbornik Imperatorskago Russkago Istoričeskago Obščestva*, S. Peterburg, 1884.

13. Μεγάλο μέρος κρατικών εγγράφων που αφορούν και την ιστορία της Εκκλησίας.
ΕΚΔ. *Sobranie gosudarstvennych gramot i dogovorov* (Συλλογή κρατικών επιστολών και συμφωνιών), τ.1-4, Moskva, 1813-1826.

14. Πηγές για τον ορθόδοξο χριστιανισμό στη Ρωσία την εποχή των τσαρικών μεταρρυθμίσεων.
ΕΚΔ. Polnoe sobranie zakonov rossijskoj imperii (Πλήρης συλλογή των νόμων της Ρωσικής αυτοκρατορίας). Γιγαντιαίο σώμα που αποτελείται από διαφορετικές συλλογές (Sobranie) που καλύπτουν τα έτη 1649 (τσάρου Αλεξίου Μιχαήλοβιτς) έως το 1913. Αποτελείται από 45 τ. (St. Petersburg 1830-1916) που δεν περιέχουν μόνο νόμους, όπως λέει ο τίτλος αλλά και διοικητικές αποφάσεις, διατάξεις κ.λπ. Η Συλλογή 1 (1649-1825) περιέχει και τον Γενικό Κανονισμό του 1720 που μας αφορά. Συμπληρώνεται και από A. Theiner, *Monuments historiques relatifs aux regnes d'Alexis Michaelowitch, Feodor III et Pierre le Grand czars de Russie*, Rome, 1859. *Opisanie dokumentov i del, chranjaščichsja v archive svjatejšego pravitel' stvujuščego sinoda* (Κατάλογος εγγράφων και υποθέσεων που φυλάσσονται στο αρχείο της Ιεράς Διοικούσας Συνόδου), 30 τ., St. Petersburg, 1868-1913. W. Regel, ed., *Analecta byzantino-russica*, St. Petersburg 1891. A. Herman, *De fontibus iuris ecclesiastici Russorum. Commentarius historico-canonicus,* Rome 1936. Σήμερα είναι σε μεγάλο βαθμό προσβάσιμο και από το https://networks.h-net.org/node/10000/pages/138855/polnoe-sobranie-zakonov-rossiiskoi-imperii-psz

15. Μαρτυρίες ξένων ταξιδιωτών για την περίοδο 1500-1700 που βρίσκονταν σε διάσπαρτες εκδόσεις, εκδόθηκαν πρόσφατα με κάποιες μη δυτικές μεταφρασμένες και στα αγγλικά.
ΕΚΔ. *Early exploration of Russia*, ed. M. Poe, 12 τ., London, 2003.

16. Επίλεκτα κείμενα ρωσικής πνευματικότητας.
ΕΚΔ. Fedotov, G. P., *A treasury of Russian spirituality*, London, 1952.

17. Νομικές πηγές της β΄ χιλιετίας
ΕΚΔ. *Rossijskoe zakonodatel'stvo X–XX vekov*, ed. O. I. Čistjakov, 9 τ., Moskva, 1984–1994.

18. Συλλογές πηγών μεταφρασμένες έως το 1917. Χρήσιμες για τους μη γνώστες ρωσικής.
ΕΚΔ. Vernadsky, George, *A source book for Russian history from early times to 1917*, i, Early times to the late seventeenth century, New Haven, 1972.

19. Αναφορές περιηγητών του 16ου αι. (αρνητικές κυρίως κρίσεις για τη Ρωσία της εποχής).
ΕΚΔ. L. E. Berry/ R. O. Crummey, *Rude and barbarous kingdom: Russia in the accounts of sixteenth-century English voyagers*, Madison, 1968.

20. Το Χρονικό του Νόβγκοροντ, μεταφρασμένο στην αγγλική.

ΕΚΔ. *The Chronicle of Novgorod: 1016–1471*, trans. R. Michell and N. Forbes [Camden Society, ser. iii., 25], London, 1914.

21. Οικιακοί κανόνες από την εποχή του Ιβάν Γ΄ Τρομερού (16ος αι.).
ΕΚΔ. *Domostroi: rules for Russian households in the time of Ivan the Terrible*, ed. and trans. Carolyn Johnston Pouncy, Ithaca NY, 1994.

22. Ο μοναστικός κανόνας του Ιωσήφ Βολότσκ, σε αγγλική μετάφραση.
ΕΚΔ. David M. Goldfrank, *The monastic rule of Iosif Volotsky* [Cistercian Studies Series 36], Kalamazoo MI, 1983.

23. Διατάγματα και έγγραφα του Αρχείου της Ρωσικής Ομοσπονδίας για τις σχέσεις με τη «χριστιανική Ανατολή» τον 19ο και 20ό αιώνα.
ΕΚΔ. Gosudarstvennyj archiv Rossijskoj Federacii/O. N. Kopylova, Rossija i Christianskij Vostok: V dokumentach Gosudarstvennogo archiva Rossijskoj Federacii (XIX-XX Vv.): Annotirovannyj ukazatel′ del i dokumentov, Moskva, 2015.

17.2 ΔΕΥΤΕΡΕΥΟΥΣΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ (ΣΥΝΟΔΟΙ 20ΟΥ ΑΙΩΝΑ ΚΑΙ ΤΕΛΕΥΤΑΙΕΣ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ ΒΛ. ΚΕΦ. 20)

17.2.1 Γενικά

Βλ. Φειδάς, *Ιστορία*, τ. Γ΄,σσ. 443-552, Δ. Μόσχου, *Ιστορία*, Jedin *KG* V 206-229, CHC τ. 6, Michael Angold (επιμ.), Eastern Christianity, Cambridge, 2006, σσ. 253-372.

Δ. 1. N. Bonwetsch, *Kirchengeschichte Russlands*, Leipzig, 1923. Συνοπτική παρουσίαση που εκτείνεται μέχρι την περίοδο των μεταρρυθμίσεων του Μεγάλου Πέτρου.

Δ. 2. Βλ. Ιω. Φειδάς, *Ιστορία της Εκκλησίας της Ρωσίας*, Αθήνα, 1988.

Δ. 3. Pitirim von Volokolamsk und Jurjev, *Die Russische Orthodoxe Kirche*, Berlin/NY, 1988. Μια από τις πιο πλήρεις παρουσιάσεις όλης της ιστορίας, της λατρείας και της θεολογίας στη Ρωσία γραμμένη πριν την πτώση του κομμουνισμού.

Δ. 4. D. Shubin, *A History of Russian Christianity*, τ. Α΄, From the Earliest Years Through Tsar Ivan IV, NY, 2004 – τ. Β΄, *The Patriarchal Era through Peter the Great 1586 to 1725*, NY, 2005 - τ. Γ΄, *The Synodal Era and the Sectarians 1725 to 1894*, NY, 2005 – τ. Δ΄, *The Orthodox Church 1894 to 1990 Tsar Nicholas II to Gorbachev's Edict on the Freedom of Conscience*, NY, 2006. Αναλυτική πραγμάτευση που γίνεται κατά τον κλασικό τρόπο ανά περιόδους αρχιερέων (Μητροπολιτών και κατόπιν Πατριαρχών). Ελάττωμά της είναι η πολύ συνοπτική βιβλιογραφία.

17.2.2 Ο χριστιανισμός στον μεσαιωνικό κόσμο των Ρως

Δ. 5. G. Podskalsky, *Christentum und theologische Literatur in der Kiever Rus' (988-1237).* München, 1982. Το βασικό γραμματολογικό βοήθημα της περιόδου, το οποίο εμπλουτίζεται και με ρωσόφωνη βιβλιογραφία με τη γνωστή μεθοδικότητά του.

Δ. 6. Ch. J. Halperin, *Russia and the Golden Horde: the Mongol impact on medieval Russian history*, Bloomington, 1987. Συζητά τη διαδεδομένη επιστημονική θέση για την επίδραση της μογγολικής κουλτούρας στην πολιτική συγκρότηση της νεότερης Ρωσίας.

Δ. 7. J. L. I. Fennell, *A history of the Russian Church to 1448*, London, 1995. Νεότερη πραγμάτευση της ρωσικής εκκλησιαστικής ιστορίας έως τον 15ο αι.

Δ. 8. F. Ciurta, *Eastern Europe in the Middle Ages (500–1300),* Leiden/Boston, 2019. Η μεγάλη αρετή αυτής της πρόσφατης ογκώδους εργασίας είναι η συνεξέταση όλων των λαών της Ανατολικής Ευρώπης μέχρι το 1300 σε σχέση με τον εκχριστιανισμό τους.

17.2.3 Η Εκκλησία στην αναπτυσσόμενη Ρωσική αυτοκρατορία έως σήμερα

Δ. 9. P. Baron, *Un théologien laïc russe au XIXe siècle, A. S. Khomiakov (1804-1860)*, Rome, 1940. Μονογραφία για τον Χωμιακώφ.

Δ. 10. K. A. Papmehl, K. A., *Metropolitan Platon of Moscow (Petr Levshin, 1737–1812): the enlightened prelate, scholar and educator,* Newtonville, 1983. Πρόκειται για προσπάθεια επιστημονικής προσέγγισης του Πλάτωνος Μόσχας.

Δ. 11. G. Freeze, *The parish clergy in nineteenth-century Russia: crisis, reform, counter-reform,* Princeton, 1983. Εξετάζει τη ζωή του ενοριακού κλήρου την κρίσιμη περίοδο του 19ου αιώνα (βλ. σχετικά).

Δ. 12. V. Shevzov, *Russian Orthodoxy on the eve of revolution*, NY, 2004. Σημαντική συμβολή στη μελέτη της εκκλησιαστικής κατάστασης την εποχή της Οκτωβριανής Επανάστασης, η οποία συμπληρώνεται από τη μελέτη της Συνόδου της Μόσχας από τον Destivelle (βλ. σχετικά).

Δ. 13. Igor Smolitsch, *Russisches Mönchtum: Entstehung, Entwicklung und Wesen, 988–1917* [Das östliche Christentum, n.F., Heft 10/11], Würzburg, 1953. Παλαιότερη εργασία που εστιάζει στη μοναστική ζωή.

Δ. 14. Του ιδίου, *Die Geschichte der russischen Kirche, 1700–1917* [Studien zur Geschichte Osteuropas 9; ii Forschungen zur osteuropäischen Geschichte 45], 2 τ., Leiden, 1964–1991. Μια από τις γνωστές γενικές ιστορίες της Ρωσικής Εκκλησίας σε δυτική γλώσσα.

Δ. 15. Vladimir Tsurikov, *Philaret, Metropolitan of Moscow, 1782–1867: perspectives on the man, his works, and his times,* Jordanville NY, 2003. Νεότερη μονογραφία για τον Φιλάρετο Μόσχας.

Δ. 16. D. Kalkandijeva, *The Russian Orthodox Church, 1917-1948. From Decline to Resurrection*, London/NY, 2015. Τεκμηρίωση στη διαλεκτική μεταξύ φθοράς και αναγέννησης μετά τον Β΄ΠΠ και της συνόδου της Μόσχας το 1948 (βλ. σχετικά).

Δ. 17. H. Destivelle, *The Moscow Council 1917-1918. The Creation of the Conciliar Institutions of the Russian Orthodox Church*, Notre Dame, 2015. Από τις πληρέστερες εργασίες ειδικά για την κομβική Σύνοδο (Sobor) της Μόσχας του 1917.

17.2.4 Έριδες και θεολογικά ρεύματα στη Ρωσία

Δ. 18. Γ. Φλωρόφσκυ, *Σταθμοί της ρωσικής θεολογίας, Μέρος πρώτο*, μετάφ. Ευτ. Γιούλτση, Θεσσαλονίκη, 1986 (α΄ έκδ. συνόλου του έργου στα ρωσικά το 1937). Εισαγωγική πρόσβαση στο θεολογικό τοπίο της Ρωσίας από τον 15ο στον 19ο αιώνα μέσα από την αντιπαράθεση με τη Δύση (και την «ψευδομόρφωση» που αυτή επιβάλλει) και τον έλεγχο από την πλευρά του κράτους.

Δ. 19. A. Gratieux, A. S. Khomiakov et le Mouvement slavophile, τ. 2, Paris, 1939. Παλαιότερη εργασία για τη σχέση του Χωμιακώφ με την κίνηση των Σλαβοφίλων.

Δ. 20. S. Bolshakoff, *The Doctrine of the Unity of the Church in the Works of Chomiakov and Möhler*, London, 1946. Εξετάζει το πολυσυζητημένο θέμα της αντίληψης περί ενότητος της Εκκλησίας του Möhler στην επίδρασή του στον Χωμιακώφ και από εκεί στη γενικότερη ρωσική θρησκευτική σκέψη.

Δ. 21. Th. Spidlik, *Joseph de Volokolamsk. Un chapitre de la spiritualité russe*, Rome, 1956. Πρόκειται για παλαιότερη εξέταση της «σχολής σκέψης» του Ιωσήφ Βολοκολάμσκ.

Δ. 22. F. v. Lilienfeld, *Nil Sorsky und seine Schriften: die Krise der Tradition im Russland Ivans III*, Berlin, 1963. Είναι μελέτη της ζωής και του έργου του Νείλου Sorsky και ένταξή του στην ιστορική συνάφεια της εποχής του από την περίφημη σλαβολόγο και γνώστη της ρωσικής Ορθοδοξίας.

Δ. 23. H. R. Huttenbach, The Judaizer heresy and the origins of Muscovite anti-semitism, *Studies in Medieval Culture* 4 (1970–71), 496–506.

Δ. 24. S. Hackel, Late medieval Russia: the possessors and non-possessors, in *Christian spirituality: high middle ages and Reformation*, ed. J. Raitt (London, SCM Press, 1989), 223–35. Νεότερη πραγμάτευση του ιδίου ζητήματος (πνευματική παράθεση μεταξύ ακτημόνων και κοινοβιακών στη μεσαιωνική Ρωσία).

Δ. 25. R. G. Skrynnikov, Ecclesiastical thought in Russia and the Church Councils of 1503 and 1504, *Oxford Slavonic Papers* 25 (1992), 34–60.

Δ. 26. Ειρ. Κασάπη, *Η στάση της Ρωσικής Εκκλησίας έναντι των αιρετικών κατά τους ΙΔ΄- ΙΕ΄ αιώνες*, Αθήνα, 2020. Διδακτορική διατριβή, η οποία εξετάζει τη στάση της Ρωσικής Εκκλησίας προς τους αιρετικούς της εποχής (μεταξύ των οποίων και ιουδαΐζοντες) εξηγώντας τη φυσιογνωμία της Ρωσικής Εκκλησίας έκτοτε.

17.2.5 Η Εκκλησία της Γεωργίας

Δ. 27. Βλ. Φειδάς, *Το Αυτοκέφαλον της Εκκλησίας Γεωργίας*, Αθήναι, 1980. Ιστορικοκανονική εξέταση της διαδικασίας ανακήρυξης του αυτοκεφάλου και από τις λίγες ελληνόφωνες εργασίες για τη συγκεκριμένη τοπική Εκκλησία.

Δ. 28. E. Tchkoidze, *Το Βυζάντιο μέσα από τις γεωργιανές πηγές: χρονικά και βίοι Αγίων 9ος - 11ος αι.*, (διατρ.) Ιωάννινα, 2006. Μολονότι το θέμα είναι το Βυζάντιο, η εργασία επιτρέπει μια εξοικείωση με αγιολογικές πηγές της μεσαιωνικής Γεωργίας.

Δ. 29. St. Rapp, Georgian Christianity στο Ken Parry (επιμ.), *The Blackwell Companion to Eastern Christianity*, Malden MA/Oxford/Victoria 2007, 137-155. Συνοπτική ιστορία απ' αρχών έως σήμερα με βιβλιογραφία.

17.2.6 Εκκλησίες της Βαλκανικής και της Ανατολικής Ευρώπης

Δ. 30. K. Völker, *Kirchengeschichte Polens*, Berlin/Leipzig, 1930. Παλαιότερο για τα θέματα Πολωνίας.

Δ. 31. G. Podskalsky, *Theologische Literatur des Mittelalters in Bulgarien und Serbien 865-1459*, München, 2000. Πρόκειται για βασική γραμματολογία της θεολογικής παραγωγής μέσα στη μεσαιωνική περίοδο των Σέρβων και των Βουλγάρων.

Δ. 32. Δ. Γόνης, *Ιστορία των Ορθοδόξων Εκκλησιών Σερβίας και Βουλγαρίας*, Αθήνα, 2001 (βλ. Α΄ μέρος, κεφ. 2).

Δ. 33. Ι. Ταρνανίδης/Η. Ευαγγέλου, *Μεσαιωνική Γραμματεία των Σλάβων*, Θεσσαλονίκη, 2013. Συμπληρώνει και επικαιροποιεί τα προηγούμενα όπως του Podskalsky (βλ. σχετικά).

Δ. 34. 17.2.7. *Σλαβικός κόσμος και ιεραποστολή.*

Δ. 35. Josef Glazik, *Die russisch-orthodoxe Heidenmission seit Peter dem Grossen: ein missionsgeschichtlicher Versuch nach russischen Quellen und Darstellungen*, Aschendorff, 1954. Το βασικότερο εγχειρίδιο για το θέμα.

Δ. 36. Greg. Afonsky, *A history of the Orthodox Church in Alaska 1794-1917*, Kodiak, 1977. Η παρουσία στην Αλάσκα.

Δ. 37. A. N. Michaelson, *The Russian Orthodox Missionary Society 1870-1917. A study of religious and educational enterprise,* Minnesota, 1999 (διδ. Διατριβή). Σχετίζεται με τη Ρωσική Ιεραποστολική Εταιρεία.

Δ. 38. Θ. Ν. Παπαθανασίου, *Ένας Ιάπωνας χωρίς σχιστά μάτια*, Αθήνα, 2018. Μελέτημα για την ιστορία και την ιεραποστολική δράση του Ρώσου π. Νικολάου Κασάτκιν στην Ιαπωνία τέλη του 19ου αιώνα.

Κεφάλαιο 18

Ο ΕΛΛΗΝΟΦΩΝΟΣ ΟΡΘΟΔΟΞΟΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΣ ΥΠΟ ΞΕΝΗ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑ (15ΟΣ - 1821)

Σύνοψη
Η Ορθόδοξη Εκκλησία συνολικά, μετά το 1453, βρίσκεται αντιμέτωπη με την απώλεια πρωτοκαθεδρίας της στον δημόσιο χώρο, άφθονων πόρων και εκπαίδευσης. Κατά τους δύο πρώτους αιώνες, όπου στην Ευρώπη, μετά την Αναγέννηση, σοβούν οι θρησκευτικοί πόλεμοι, η τουρκοκρατούμενη Ορθοδοξία προσπάθησε να παρακολουθήσει τα τεκταινόμενα και να επιβιώσει ιστορικά. Από τις πρώτες δεκαετίες του 17ου αι. προσπάθησε να απαντήσει θετικά και δημιουργικά, όπως φαίνεται από τις μεγάλες προσωπικότητες του Κύριλλου Λούκαρη και του Πέτρου Μογίλα, αλλά και από τις δυναμικές αντιδράσεις των αντιπάλων τους. Στο τέλος της περιόδου η Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία επανακάμπτει στην Ανατολή, προκειμένου να καλύψει το έδαφος που έχασε από τον αντικληρικαλισμό στη Δύση (βλ. Κεφ. 19). Αυτό, μαζί με τον γενικευμένο φόβο απέναντι στις επαναστατικές ιδέες (και των Οθωμανών και όλων των απολυταρχιών), οδήγησε σε αποκορύφωμα του αντιδυτικισμού. Το κεφάλαιο προσπαθεί να παραθέσει όσο γίνεται εξαντλητικά τις σχετικές πηγές και να δώσει τη βασική βιβλιογραφία.

Προαπαιτούμενη γνώση
Δεν απαιτείται.

Συντομογραφίες

Συντμήσεις	Ανάλυση
CHC	Cambridge History of Christianity, τ. 1-9
Jedin KG	H. Jedin (επιμ.), Handbuch der Kirchengeschichte τ. I-VII, Freiburg/Basel/Wien, 1985
JEH	The Journal of Ecclesiastical History
OCP	Orientalia Christiana Periodica
ΔΙΕΕ	Δελτίο της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρίας της Ελλάδος
ΕΕΒΣ	Επιστημονική Εταιρεία Βυζαντινών Σπουδών
Εκκλ. Φ.	Εκκλησιαστικός Φάρος Αλεξανδρείας
ΕΜΑ	Επετηρίς Μεσαιωνικού Αρχείου
ΕΦΣΚ	Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κων/πόλεως
Ηπ.Χρ.	Ηπειρωτικά Χρονικά
Καρμίρη, Μνημεία Α΄, Β΄	Ιω. Καρμίρης, *Δογματικά και Συμβολικά Μνημεία της Ορθοδόξου Καθολικής Εκκλησίας*, τ. 1. Αθήναι, 1960, τ. 2, Graz-Αυστρία, 1968
ΜΝΕ	Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά
Μόσχου, Ιστορία	Δ. Μόσχος, *Συνοπτική ιστορία του χριστιανισμού*, τ. Α΄ *Η πρώτη χιλιετία,* τ. Β΄. *Από το Σχίσμα έως τους νεώτερους χρόνους*, Αθήνα, 2014
Φειδά, Ιστορία	Βλ. Φειδάς, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, τ. Α΄ Αθήναι, 2002, τ. Β΄, 2002, τ. Γ΄, 2014.

18.1 ΠΗΓΕΣ

18.1.1 Γραπτές

1. *Όρος της Συνόδου 1484*. Πρόκειται για τη Σύνοδο που συνήλθε στην Κωνσταντινούπολη μετά την Άλωση και καταδίκασε επίσημα τις αποφάσεις της Συνόδου Φερράρας-Φλωρεντίας.

ΕΚΔ. Μ. Παΐζη-Αποστολοπούλου/Δ. Αποστολόπουλος, *Επίσημα κείμενα του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως. Τα σωζόμενα από την περίοδο 1454-1498*, Αθήνα, 2011, σσ. 184-187. Επίσης, Melloni, *Decreta* IV/1, σσ. 225-228.

2. Τουρκικά έγγραφα, τα οποία αφορούν το Οικουμενικό Πατριαρχείο. Πρόκειται για πολύ σημαντικά κείμενα, τα οποία ρυθμίζουν ζητήματα του Πατριαρχείου από τη σκοπιά της Οθωμανικής διοίκησης με πολύ μεγάλη σημασία τόσο για τις συνθήκες και το νομικό καθεστώς του Πατριαρχείου, όσο και για τα γεγονότα και τα πρόσωπα της εποχής.

ΕΚΔ. Ελισάβετ Α. Ζαχαριάδου, *Δέκα τουρκικά έγγραφα για τη Μεγάλη Εκκλησία (1483-1567),* Αθήνα, 1996.

3. *Χρονικόν Τούρκων Σουλτάνων*. Ακέφαλο και κολοβό κείμενο το οποίο εξιστορεί την άνοδο των Τούρκων Σουλτάνων από το 1373 έως το 1512.Έχει γραφτεί πιθανώς από κάποιο Έλληνα, σε βενετοκρατούμενη περιοχή. Είναι αξιόπιστο ιστορικά και αποδίδει τις ιστορικές απαρχές της Τουρκοκρατίας που είναι το βασικό πλαίσιο για να κατανοήσουμε τη ζωή της Ορθόδοξης Εκκλησίας στον ελληνόφωνο και βαλκανικό χώρο μετά τον 15ο αιώνα.

ΕΚΔ. Γ. Ζώρα, *Χρονικόν περί των Τούρκων Σουλτάνων (κατά τον Βαρβερινόν ελληνικόν κώδικα 111)*, Αθήναι, 1958.

4. Ιωάννης Πλουσιαδηνός (1429-1500), *Διάλεξις*. Πρόκειται για σύντομο έργο του φιλενωτικού κληρικού (και από το 1483 Μητροπολίτη Ιωσήφ στη Βενετοκρατούμενη Μεθώνη) υπέρ 12 (κατόπιν 18) κληρικών κατηγορουμένων ως λατινοφρόνων από τους Ορθόδοξους στην Κρήτη. Το έργο παρέχει πληροφορίες για τις συνθήκες της εκκλησιαστικής ζωής στο νησί κατά τα μέσα του 15ου αιώνα.

ΕΚΔ. *PG* 159, 960-1024.

5. Μάξιμος Γραικός, *Έργα*. Ο κατά κόσμον Μιχαήλ Τριβώλης (1470-1556) ξεκίνησε από την Άρτα, τελειοποιήθηκε στην κλασική παιδεία και την ιστορικοκριτική μέθοδο στην Ιταλία (στον μεταρρυθμιστικό/αποκαλυπτικό οίστρο του Σαβοναρόλα) για να ξαναγυρίσει στις ορθόδοξες πηγές στο Άγιο Όρος, όπου μόνασε και να καταλήξει στη Ρωσία, όπου τον κάλεσαν για να διορθώσει τα εκεί εκκλησιαστικά βιβλία. Εκεί αντιμετώπισε εχθρότητα, ενώ ο ίδιος υποστήριξε τους ακτήμονες μοναχούς σε σχέση με τους υποστηριζόμενους από την τσαρική πολιτική των μεγάλων κοινοβίων. Πέρασε ένα μεγάλο διάστημα στη φυλακή και κατόπιν σε υποχρεωτικό εγκλεισμό σε μοναστήρι, αλλά μετά τον θάνατό του αγιοκατατάχτηκε. Τα έργα του, εκτός από τα μεταφραστικά, είναι κυρίως πραγματείες για διόρθωση κακώς κειμένων στη λειτουργική και τη μοναστική ζωή. Αν και δεν είχαν μεγάλη απήχηση, αποτελούν βασικότατη πηγή για την κατανόηση της ιστορίας της λατρείας και του μοναχικού βίου στη Ρωσία, αλλά και γενικότερα στον ορθόδοξο κόσμο. Ταυτόχρονα μας επιτρέπουν να αξιολογήσουμε τις ιστορικές εξελίξεις κατά την ανάδυση της ρωσικής Ορθοδοξίας, πληροφορώντας μας για πρόσωπα, γεγονότα, έριδες κ.λπ. Πολλά, όμως, παραμένουν ανέκδοτα.

ΕΚΔ. Μια πρώτη ικανοποιητική συλλογή έχει γίνει από εκδόσεις της Ακαδημίας του Καζάν. *Maxim, Grek: Sočinenija prepodobnago Maksima Greka*, izdannyja pri Kazanskoj duchovnoj Akademii. τ. 1-3, Kazan, 1859-1862 (β΄έκδ. 1894-1897).

6. *Πατριαρχική Ιστορία Κων/λεως*. Πρόκειται για διασκευή προϋπάρχοντος κειμένου από τον Μανουήλ Μαλαξό, συνεργάτη του Πατριάρχη Ιερεμία Β΄ και διαλαμβάνει τα γεγονότα των ετών 1454-1578 και αποτελεί την εκκλησιαστικοϊστορική πλευρά της Πολιτικής Ιστορίας Κων/λεως (βλ. σχετικά).

ΕΚΔ. I. Bekker, *Historia politica et patriarchica Constantinopoleos, Epirotica*, Bonna, 1849, σσ.78-204.

7. *Πολιτική Ιστορία Κων/λεως*. Ανώνυμο Χρονικό που διαλαμβάνει την ιστορία των ετών 1399-1578 και μετεγράφη από τον Θεοδόσιο Ζυγομαλά για χάρη του Martinus Crusius το 1578 ενώ απέκτησε και μια πιο λαϊκή εκδοχή, τη λεγόμενη *Έκθεση Χρονική*. Μολονότι ασχολείται κυρίως με τα πολιτικά γεγονότα έχει

σημασία για την ιστορία του ορθόδοξου χριστιανισμού, επειδή παρουσιάζει το πλαίσιο γεγονότων και πολιτικών θεσμών μετά την Άλωση.

ΕΚΔ. I. Bekker, *Historia politica et patriarchica Constantinopoleos, Epirotica*, Bonna, 1849, σσ. 3-77.

8. *Χρονικό του 1570*. Συμπιληματικό χρονικό από κτίσεως κόσμου μέχρι το 1570, ενώ σε κάποια χειρόγραφα επεκτείνεται έως το 1591. Βασίζεται για τα παλαιότερα γεγονότα σε Βυζαντινά χρονικά (π.χ. Μανασσή), στη Βίβλο σε παράφραση του Ιωαννίκιου Καρτάνου (1536) και για τα γεγονότα μετά του 1391-1513 στην Έκθεση Χρονική, η οποία είναι η λαϊκή εκδοχή της Πολιτικής Ιστορίας Κων/λεως (βλ. σχετικά) και για τα επόμενα γεγονότα στο Commentario delle cose du Turchi, του Paolo Giovio (Βενετία 1532). Έγινε αντικείμενο επεξεργασίας από τον Μανουήλ Μαλαξό (+1581) και τελικά από τον Δωρόθεο Μονεμβασίας, ο οποίος το εξέδωσε το 1631.

ΕΚΔ. Βιβλίον ιστορικόν περιέχον εν συνόψει διαφόρους και εξόχους ιστορίας: *Αρχόμενον από Κτίσεως Κόσμου, μέχρι της αλώσεως Κωνσταντινουπόλεως, και των ακολούθων Σουλτάνων*/Συλλεχθέν μεν εκ διαφόρων ακριβών Ιστοριών, και εις την κοινήν γλώσσαν μεταφρασθέν παρά του πανιερωτάτου μητροπολίτου Μονεμβασίας Κυρίου Δωροθέου, Ενετίησιν, 1684 [β΄έκδ. Εν Βενετία, Παρά Νικολάω Γλυκεί τω εξ Ιωαννίνων, 1814].

9. Αντώνιος Έπαρχος (1491-λίγο μετά το 1568). Κερκυραίος λόγιος, ο οποίος σταδιοδρόμησε ως κοινοτικός απεσταλμένος στη Βενετία και αργότερα ως δάσκαλος Ελληνικών στην Ιταλία όπου γνώρισε μεγάλες προσωπικότητες του ρωμαιοκαθολικού κόσμου, αλλά και της Μεταρρύθμισης (όπως τον Μελάγχθονα, βλ.) με τους οποίους αλληλογραφούσε θεωρώντας ότι, ως ελληνομαθής μπορούσε να βρει μέση λύση ανάμεσα στον Ρωμαιοκαθολικισμό και τη Μεταρρύθμιση, με απώτερο σκοπό να στρατευθούν και οι δύο για την απελευθέρωση της Ελλάδος. Σημαντικά έργα του είναι τα εξής:

9.1. *Εις την Ελλάδος καταστροφήν θρήνος*. Ποιητικό έργο γραμμένο το 1544 για να συγκινήσει τους λόγιους Ευρωπαίους της εποχής του με πληροφορίες για το πνευματικό κλίμα της εποχής.

ΕΚΔ. *Αντωνίου Επάρχου του Κερκυραίου εις την Ελλάδος καταστροφήν Θρήνος*: κατά την εν Βενετία έκδοσιν του 1544/επιμελεία και διορθώσει Αιμυλίου Λεγρανδίου, Παρίσι, 1870.

9.2. *Επιστολές*. Πρόκειται για μεγάλο αριθμό επιστολών προς πρόσωπα της εποχής του, Έλληνες και μη, με πολλές και σημαντικές πληροφορίες για πρόσωπα και γεγονότα που αφορούν την ιστορία του χριστιανισμού και μάλιστα σε ένα διαχριστιανικό επίπεδο (όπως διαφόρων Ομολογιών ήταν και οι αλληλογραφούντες).

ΕΚΔ. Έλλη Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου, *Αντώνιος ο Έπαρχος. Ένας Κερκυραίος ουμανιστής του 16ου αιώνα*, Αθήνα, 1978.

10. Πατριαρχικά γράμματα προς τοπικές εκκλησίες και κοινότητες. Πρόκειται για γράμματα, τα οποία παρέχουν, όπως γενικά η επιστολογραφία, πλήθος προσωπογραφικών και άλλων ιστορικών λεπτομερειών που σχετίζονται άμεσα με την εκκλησιαστική ιστορία.

ΕΚΔ. Κ. Δ. Μέρτζιος, Πατριαρχικά ήτοι ανέκδοτοι πληροφορίαι σχετικαί προς τους Πατριάρχας Κωνσταντινουπόλεως από του 1556-1702, [*Πραγματείαι της Ακαδημίας Αθηνών*, τόμ. 15, άρ. 4], Εν Αθήναις, 1951. Χ. Γ. Πατρινέλη, Πατριαρχικά γράμματα και άλλα έγγραφα και σημειώματα του ΙΣΤ΄-ΙΗ΄ αιώνος εκ του κώδικος του Ιέρακος (Εθν. Βιβλιοθ. Ελλ. 1474), *ΕΜΑ* 12 (1962) 116-165. Μ. Ι. Μανούσακας, *Ανέκδοτα Πατριαρχικά γράμματα (1547-1806) προς τους εν Βενετία μητροπολίτας Φιλαδελφείας και την Ορθόδοξον Ελληνικήν Αδελφότητα*, Βενετία, 1968.

11. Νίκανδρος Νούκιος. Εξελληνισμένο όνομα (Ανδρόνικου Νούντσιου) Κερκυραίου λογίου, μισθοφόρου και περιηγητή ο οποίος συνέγραψε ένα μεγάλο ταξιδιωτικό χρονικό με τίτλο «Αποδημίαι» περί το 1544, όπου περιέχονται πολλές εντυπώσεις από ταξίδια στη Γαλλία, Αγγλία και Γερμανία. Μεταξύ άλλων περιλαμβάνει και αναλυτικές αφηγήσεις για τη Μεταρρύθμιση στις χώρες αυτές με πολλές πληροφορίες. Το έργο αποκτά έτσι ιδιαίτερη σημασία και για την εκκλησιαστική ιστορία.

ΕΚΔ. *Nicandre de Corcyre, Voyages*, ed. J.-A. de Foucault, Paris, 1962.

12. Ιερεμίας Β΄ Πατριάρχης Κων/λεως, *Επιστολές*. Πρόκειται για μια μεγάλη προσωπικότητα με κρίσιμο ιστορικό ρόλο τόσο για την ανακήρυξη της Μητρόπολης Μόσχας σε Πατριαρχείο (1588), όσο και για την αλληλογραφία με τους Ευαγγελικούς θεολόγους της Τυβίγγης.

ΕΚΔ. Χ. Ηλιάδης, Ανέκδοτος εγκύκλιος Ιερεμίου του Β΄ Πατριάρχου Κ/Πόλεως (1580-1584), *Εκκλ. Φ.* 35 (1936),σσ. 343-349.

13. Αλληλογραφία μεταξύ Οικουμενικού Πατριαρχείου και Ευαγγελικών θεολόγων της Τυβίγγης. Πρόκειται για ομάδα επιστολών και απαντήσεών από το Πατριαρχείο, οι οποίες χρονολογούνται από το 1573 έως το 1581. Οι θεολόγοι είναι οι Jacobus Andreae, Lucas Osiander, Stephan Gerlach, υπό την πρωτοβουλία του Μαρτίνου Crusius (βλ. σχετικά). Το κίνητρο ήταν να κερδηθεί η Ορθόδοξη Εκκλησία στην υπόθεση της Μεταρρύθμισης, αλλά πολύ σύντομα έγινε σαφές ότι δεν υπήρχαν οι προϋποθέσεις, καθώς η προβληματική και η μέθοδος του θεολογείν των Ορθοδόξων θεολόγων δεν ανταποκρινόταν στη μέθοδο των Ευαγγελικών, η οποία έθετε εντελώς νέα ερωτήματα σχετικά με τη δικαίωση, τον ρόλο των αγίων κ.λπ., ενώ το Πατριαρχείο ενδιαφερόταν για τα παλαιά ζητήματα (filioque, πρωτείο). Αυτή η ομάδα των επιστολών είναι πολύ σημαντική για να κατανοήσουμε τη στροφή αναφορικά με την ιστορία του χριστιανισμού στη Δύση, και την πρόσληψή της από την Ανατολή και τις συνθήκες που επικρατούσαν εκεί.

ΕΚΔ. Οι γερμανικές επιστολές στο *Acta et scripta theologorum Wirtembergensium, et patriarchae Constantinopolitani D. Hieremiae: quae utrique ab anno 1576 usque ad annum 1581 de Augustana Confessione inter se miserunt: Graece & Latine ab ijsdem theologis edita*. Οι απαντήσεις στο: Αποκρίσεις (1575, 1579, 1581) του οικουμενικού πατριάρχη Ιερεμία Β΄ (1536-1595) προς τους λουθηρανούς θεολόγους της Τυβίγγης, στο Ιω. Καρμίρης, *Μνημεία* Α΄, σσ. 443-503, Ιω. Καρμίρης, *Μνημεία* Β΄, 435 [515]-475[555], 476[556]-489[569].

14. Martinus Crusius. Σημαντικός θεολόγος εκ Τυβίγγης (1526-1607), ο οποίος έδειξε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την Τουρκοκρατούμενη Ορθόδοξη Ανατολή, ήρθε σε επαφή με Έλληνες (Θεοδόσιο Ζυγομαλά) και κατέγραψε μεγάλο σύνολο πληροφοριών για την Εκκλησιαστική Ιστορία της Ανατολής. Σημαντικά είναι:

15.2. Turcograecia. Θεμελιώδες έργο με πλούτο πληροφοριών για θεσμούς, γεγονότα και πρόσωπα στην Τουρκοκρατούμενη Ανατολή.

ΕΚΔ. *Turcograeciae Libri octo. Quibus Graecorum status sub imperio Turcico, Politia & Ecclesia, Oeconomia & Scholis, iam inde ab amissa Constantinopoli, ad haec usque tempora, luculent describitur*, Basilea, 1584.

15.3. *Diarium.* Πρόκειται για ημερολόγιο με πολλές σημαντικές πληροφορίες για τον συγγραφέα, τις περιπέτειες της Μεταρρύθμισης και τις σχέσεις με την Ανατολή για τα έτη 1596-1605.

ΕΚΔ. Göz, Wilhelm/Ernst Conrad, *Diarium Martini Crusii 1596–1597*, Tübingen, 1927 – των ιδίων *Diarium Martini Crusii 1598–1599*, Tübingen, 1931 – Stahlecker, Reinhold/Eugen Staiger, *Diarium Martini Crusii 1600–1605*, Tübingen, 1958 – Staiger, Eugen. *Diarium Martini Crusii. Gesamtregister*, Tübingen, 1961.

15.4. Σουηβικά χρονικά.

ΕΚΔ. Π. Γ. Ζερλέντης, *Σημειώματα περί Ελλήνων εκ των Μαρτίνου Κρουσίου Σουηκικών Χρονικών,* [Ιστορική Βιβλιοθήκη των από της Αλώσεως χρόνων-Τεύχος Ζ΄], εν Αθήναις, 1922.

15. David Hyträus. Ο γνωστός αυτός μεταρρυθμιστής θεολόγος από το Ροστόκ (1530-1600) απέκτησε μεγάλο ενδιαφέρον για τα δεδομένα στην Ορθόδοξη Εκκλησία και με τις επαφές του με Ορθοδόξους κατέγραψε πολλά στοιχεία. Περιέχει πλούτο πληροφοριών. Έγραψε Ομολογία και έργα πολεμικά σε θέσεις Ρωμαιοκαθολικών θεολόγων της εποχής του, καθώς και έργα επιστημονικής μεθοδολογίας. Για εμάς όμως σημασία έχουν τα έργα του:

15.1. Περί της καταστάσεως των Εκκλησιών της Ανατολής. Με εντυπώσεις και δεδομένα για την Ανατολή που μας χρησιμεύουν για μια σφαιρική εικόνα.

ΕΚΔ. *De statu ecclesiarum hoc tempore in Graecia, Asia, Ungeria Boemia […].* Straßburg, 1574 [β΄ έκδ. Basiliae, 1584].

15.2. Ιστορία της Ομολογίας της Αυγούστας. Αποτελεί το πρώτο σημαντικό ιστοριογραφικό έργο που ασχολείται με τη συγκεκριμένη περίοδο.

Εκδ. *Historia der Augsburgischen Konfession*, Rostock, 1571.

15.3. Χρονικό της Σαξονίας. Το Χρονικό αυτό εξιστορεί τα δεδομένα της ιστορίας της Μεταρρύθμισης στην περιοχή της Σαξονίας που βρήκε μεγάλη διάδοση στην υπόλοιπη Γερμανία.
Εκδ. *Chronicon Saxoniae*, Wittenberg, 1585 [β΄ έκδ., Leipzig, 1593].

16. *Χρονικόν*, Φιλίππου Πρωτονοταρίου Κυπρίου. Σωζόμενο σε λατινική μετάφραση, ως *Chronicon Ecclesiae Graece* (Λειψία/Φραγκφούρτη, 1687) του κληρικού Φιλίππου Κυπρίου. Βασίζεται μεν στην Πατριαρχική Ιστορία Κων/λεως (βλ. σχετικά), αλλά εμπλουτίζεται με πολλά στοιχεία που αφορούν τις επαφές με τους θεολόγους της Μεταρρύθμισης κ.λπ.
ΕΚΔ. Philippi Cyprii, *Chronicon Ecclesiae Graecae/quod primus e manuscripto byzantino edidit, latineque vertit Nicolaus Blancardus Henricus Hilarius recensuit emendavit; commentaria & notas addidit Accessit appendix*, Lipsiae Sumpt. Joh. Christian. Wohlfart, 1687.

17. Νεκταρίου Ιεροσολύμων, *Επιτομή ιεροκοσμικής ιστορίας*. Πρόκειται για πρωτοποριακό έργο για την εποχή του, με κριτική χρήση ανέκδοτων πηγών, το οποίο συντάχθηκε περί το 1659-1660 και τυπώθηκε στη Βενετία το 1677. Διαλαμβάνει γεγονότα που δεν βρίσκονται εύκολα αλλού, όπως η ιστορία της μονής Σινά και οι πολιτικές εξελίξεις στην Αίγυπτο έως την εποχή του, εντάσσοντάς τις στην ευρύτερη πολιτιστική ιστορία του μουσουλμανικού κόσμου.
ΕΚΔ. *Επιτομή της ιεροκοσμικής Ιστορίας, εις πέντε μερισθείσα τμήματα.* Συγγραφείσα παρά του μακαριωτάτου πρώην Ιεροσολύμων Πατριάρχου Νεκταρίου του Κρητός, νεωστί μετατυπωθείσα, Ενετίησιν, Παρά Νικολάω Γλυκεί τω εξ Ιωαννίνων, αψπγ', 1783.

18. Παχώμιος Ρουσάνος. Ο Ζακυνθινός μοναχός (1508-1553) με σχετική μόρφωση που απέκτησε στη Βενετία και σε άλλα κέντρα προσπάθησε με 60 έργα του (κυρίως ομιλίες) να διαπαιδαγωγήσει και να στηλιτεύσει κακώς κείμενα και τον αντίπαλό του Ιωαννίκιο Καρτάνο. Επομένως, όλα του τα έργα περιέχουν ιστορικές πληροφορίες πολύ χρήσιμες, αλλά μπορούμε να ξεχωρίσουμε δειγματοληπτικά τα εξής:

18.1. Πέντε Δογματικοί λόγοι. Με πολλές πληροφορίες σχετικά με την καθημερινότητα που εμπλουτίζει το κείμενο.
ΕΚΔ. Ιω. Καρμίρης, *Ο Π. Ρουσάνος και τα ανέκδοτα δογματικά και άλλα έργα αυτού* [Texte und Forschungen zur byzantinisch- neugriechischen Philologie, Nr. 14], Athen, 1935.

18.2. Περί της των Γραφών ωφελείας. Κατακρίνει πολλά κακώς κείμενα που αφορούν την καθημερινή ευσέβεια, προτείνει τη μελέτη της Γραφής.
ΕΚΔ. *PG* 1333-1360.

19. Μάξιμος Μαργούνιος. Ο εκ Κρήτης (1549-1602) επίσκοπος Κυθήρων είχε μια πολύ ενδιαφέρουσα ζωή προσπαθώντας να βρει το σημείο σύγκλισης μεταξύ Ρωμαιοκαθολικών και Ορθοδόξων στο θέμα της εκπόρευσης του Αγίου Πνεύματος, με αποτέλεσμα να καταδιωχθεί και από τους δύο, με τη συμβολή και του για ένα διάστημα αντιπάλου του Γαβριήλ Σεβήρου (βλ. σχετικά). Σημαντικά έργα του για εμάς είναι τα εξής:

19.1. *Επιστολές*. Πρόκειται για σώμα 288 επιστολών περίπου με πλούσιο πληροφοριακό υλικό για πρόσωπα και γεγονότα που αφορούν την εκκλησιαστική ιστορία της εποχής του.
ΕΚΔ. Οι εκδόσεις έχουν ευρετηριασθεί στο Ευθ. Λίτσα, Μαξίμου Μαργουνίου Επιστολές, *Ελληνικά* 59/2 (2009), 269-301.

19.2. *Περί της εκπορεύσεως του Αγίου Πνεύματος*. Βασικό έργο του το οποίο χαρακτηρίζει τη θεολογική του θέση και μαρτυρεί για την κινητικότητα της ορθόδοξης θεολογικής σκέψης στο θέμα των ζητημάτων της ενωτικής διαπραγμάτευσης κατά τον 16ο αιώνα. Το μεγαλύτερο μέρος του είναι ακόμη ανέκδοτο.
ΕΚΔ. Περί της εκπορεύσεως του Αγίου Πνεύματος, Α΄ βιβλίο, στο E. Lianos Liantis, *An annotated edition of Maximos Margounios' unpublished treatise, On the procession of the Holy Spirit, Book I*, M.A. Dissertation, Royal Holloway, University of London, 2012. Τα υπόλοιπα είναι ανέκδοτα.

19.3. *Ομιλία επί διαλλαγή*. Πρόκειται για έργο που γράφτηκε κατά την πρώτη διαλλαγή, η οποία έγινε με τον αντίπαλό του Γαβριήλ Σεβήρο το 1590 με πληροφορίες για την περίοδο εκείνη.
ΕΚΔ. Π. Νικολόπουλου, Μαξίμου του Μαργουνίου ομιλία επί διαλλαγή, *ΕΕΒΣ* 21 (1951), 283-289.

20. Μάξιμος Πελοποννήσιος, *Λόγος Στηλιτευτικός προς τον Διονύσιο Φιλόσοφο*. Ο Μάξιμος Πελοποννήσιος (1565/1570-1621/1630) ήταν πρεσβύτερος χειροτονημένος από τον Κύριλλο Λούκαρη (βλ. σχετικά), ο οποίος) έζησε στην Πελοπόννησο, στα Ιωάννινα και αλλού. Το συγκεκριμένο είναι ένα ενδιαφέρον κείμενο με το οποίο επιτίθεται στην ανατρεπτική δράση του Διονυσίου Φιλοσόφου στα Ιωάννινα και συμπληρώνει τις πληροφορίες μας για τον ρόλο της Εκκλησίας στην Τουρκοκρατία σε επίπεδο κοινωνικών σχέσεων.

ΕΚΔ. Δ. Μ. Σάρρος, «Μαξίμου ιερομόναχου του Πελοποννησίου Λόγος Στηλιτευτικός κατά Διονυσίου του επικληθέντος Σκυλοσόφου και των συναποστησάντων αυτώ εις Ιωάννινα εν έτει 1611», *Ηπ. Χρ*. 3 (1928), 169-210.

21. Γαβριήλ Σεβήρος (1540-1616). Προερχόμενος από την Κρήτη σπούδασε στην Πάντοβα και κατόπιν εγκαταστάθηκε τελικά στη Βενετία, ως Μητροπολίτης Φιλαδελφείας, εγκαινιάζοντας έτσι τη διαποίμανση των Ορθοδόξων στην Ιταλία με έδρα στην ίδια τη Βενετία, με τον ψιλό τίτλο του Μητροπολίτη Φιλαδελφείας. Προσπάθησε να διατυπώσει την ορθόδοξη θέση απέναντι στους Ρωμαιοκαθολικούς και κυρίως απέναντι στον Ιησοῦτη Αντώνιο Ποσσεβίνο, πολλές όμως απόψεις του ακολουθούν από πολλές πλευρές αντίστοιχες των Ρωμαιοκαθολικών. Σε κάθε περίπτωση τα έργα του είναι σημαντικοί μάρτυρες για την εξέλιξη της ορθόδοξης θεολογίας στην αντιπαράθεσή της με τη ρωμαιοκαθολική, με πληροφορίες και για πρόσωπα, γεγονότα κ.λπ.

21.1. *Συνταγμάτιον περί των αγίων μυστηρίων.* Εκεί μιλά για τον αριθμό των μυστηρίων, τις πρακτικές τέλεσης, τη θεολογία τους κ.λπ.

ΕΚΔ. Γαβριήλ Σεβήρος, μητροπολίτης Φιλαδελφείας, *Συνταγμάτιον περὶ των αγίων και ιερών μυστηρίων , παρὰ Ιωάννῃ Αντωνίῳ τω Πινέλῳ*, Ενετίησιν, 1600.

21.2. Για την τέλεση της Θείας Ευχαριστίας, όπου δίδεται πλήθος λεπτομερειών για λειτουργικά θέματα της εποχής (πρόσφορο, κόλλυβα κ.ά.) με προφανή ιστορική αξία.

ΕΚΔ. Γαβριήλ Σεβήρος, μητροπολίτης Φιλαδελφείας, *Κατά των λεγόντων τους ορθοδόξους της Ανατολικής Εκκλησίας υιοὺς κακώς τε και παρανόμως ποιείν τω τιμάν και προσκυνείν τα άγια δώρα , ηνίκα ο χερουβικὸς άδεται ύμνος και ο ιερεύς , φέρων ταύτα , εισοδεύει εις το άγιον βήμα. Έτι περί των μερίδων εν τω αγίῳ δίσκῳ επιτιθεμένων. Έτι περί των κολλύβων και σπερμάτων , των προσφερομένων εν ταις εορταίς των Αγίων και υπέρ των κεκοιμημένων ορθοδόξων,* παρὰ Ιωάννῃ Αντωνίῳ τω Πινέλῳ, Ενετίησιν, 1604.

21.3. *Επιστολές*, με διάφορα ιστορικά και προσωπογραφικά στοιχεία της εποχής του.

ΕΚΔ. I. Lamius, *Gabrielis Severi et aliorum Graecorum Recentiorum Epistolae*, Florentiae, 1756.

22. Μελέτιος Πηγάς. Πατριάρχης Αλεξανδρείας εκ Κρήτης (1550-1601) με πλούσιο ποιμαντικό και συγγραφικό έργο συνέβαλε στην ανύψωση του εκκλησιαστικού έργου και του πνευματικού επιπέδου των ορθοδόξων σε μια πολύ δύσκολη περίοδο. Από το έργο του ενδιαφέρον για την ιστορία έχουν τα εξής:

22.1. *Επιστολές.* Ένας μεγάλος αριθμός (περί τις 450) επιστολών σε κληρικούς και λαϊκούς καθώς και σε επισκόπους και προκαθημένους εκκλησιών, λογίους Έλληνες και ξένους κ.ά. (π.χ. Μάξιμο Μαργούνιο, βλ., Γαβριήλ Σεβήρο, βλ.σχετικά) εκδεδομένες αλλά και ακόμη ανέκδοτες δίνει πλήθος πληροφοριών για την ιστορία του ορθόδοξου χριστιανισμού το β΄ μισό του 16ου αιώνα.

ΕΚΔ. Παρουσίαση όλων των επιστολών με εργασία και σε ανέκδοτους κώδικες, έκανε η Β. Τζιώγα, *Μελέτιος Πηγάς (1550-1601) Πατριάρχης Αλεξανδρείας: βίος - δράση – εργογραφία* (διδ. Διατριβή), Αθήνα, 2009, σσ. 538-560. Δημοσιευμένες βλ. Σακκελίωνος Ι., Μελετίου Πατριάρχου Αλεξανδρείας του Πηγά επιστολαί προς τον Οικουμενικόν Πατριάρχην Ιερεμίαν τον Β΄, *ΔΙΕΕΕ* 1 (1883) 31-77 (και ανάτυπο). Νινολάκη Α., *Η προς τους Κρήτας αλληλογραφία Μελετίου του Πηγά, η προσετέθη και το περισπούδαστου έργον αυτού κατά της αρχής του πάπα*, Χανιά, 1908. Σωφρονίου Λεοντοπόλεως, Ανέκδοτα γράμματα Μελετίου του Πηγά Πατριάρχου Αλεξανδρείας, *Εκκλ. Φ.* 5 (1910), 359-361. Ν. Β. Τωμαδάκη, Ανέκδοτοι επιστολαί Μελετίου του Πηγά προς την Ιεράν Μονήν του Γουβερνέττου, *Κρητ. Χρ.* 5 (1951), 263-274, 327-330. Μελετίου Πηγά ανέκδοτον γράμμα προς τον Δόγην Pasquale Cicogna και τη Γερουσίαν της Βενετίας (26 Σεπτ. 1590), *Θησαυρίσματα* 12 (1975) 7-13. Μεθοδίου Αξώμης, Μελετίου Πηγά Πάπα και Πατριάρχου Αλεξανδρείας επιστολαί εκδιδόμεναι εκ του υπ' αριθ. 296 Χειρογράφου της Πατριαρχικής Βιβλιοθήκης Αλεξανδρείας» *Εκκλ. Φ.*, 52 (1970) 217-236, 53 (1971) 174-181, 588-611, 54 (1972) 76-96, 350-384, 55 (1973) 555-557, 56 (1974) 195-237, 497-588, 57 (1975) 174-217, 591-639 (και ανάτυπο).

22.2. Ορθόδοξος Διδασκαλία. Κείμενο από πολλές απόψεις, σημαντικό διότι προσπαθεί να εκθέσει με διαλογικό ύφος, διαλλακτικό και νηφάλιο τρόπο τις βασικές αρχές της ορθόδοξης διδασκαλίας σε σχέση με κρίσιμες δογματικές θέσεις του Ρωμαιοκαθολικισμού αλλά και του Προτεσταντισμού. Εκδόθηκε το 1769 πιθανώς στο Βουκουρέστι και χωρίζεται σε τέσσερα μέρη, όπου συζητάται το ζήτημα της δικαιώσεως, το Filioque, ο αριθμός και η φύση των Μυστηρίων και η θεωρία περί Καθαρτηρίου πυρός και λυσιποίνων («συγχωροχαρτιών»). Και μόνο το γεγονός ότι το κείμενο αυτό εστάλη στη βασίλισσα Μαργαρίτα της Ναβάρρας και στον Δαβίδ Χυτραίο (βλ. σχετικά) δείχνει τη ζήτηση για μια τοποθέτηση των Ορθοδόξων στο σκοτεινό περιβάλλον των Ομολογιακών Πολέμων. Το έργο είναι σημαντικό και ως θεολογική πραγματεία και ως ιστορικό κείμενο.

ΕΚΔ. Πηγά Μελετίου, *Ορθόδοξος διδασκαλία συγγραφείσα μεν παρά του Μακαριωτάτου και Σοφωτάτου Πατριάρχου της μεγάλης Πόλεως Αλεξανδρείας, Κυρίου Μελετίου του Πηγά. Πάνυ ωφέλιμος τοις ορθοδόξοις χριστιανοίς, και εσκεμμένως ταύτην αναγινώσκουσι*. Νυν δε δεύτερον τύποις εκδοθείσα επί της θεοφρουρήτου ηγεμονίας του υψηλοτάτου και Φιλοχρίστου Αυθέντου, πάσης Ουγκροβλαχίας, Κυρίου Γρηγορίου Αλεξάνδρου Γκίκα Βοεβόδα. Επιμέλεια και δαπάνη του Μακαριωτάτου, και Σοφολογιωτάτου των Ιεροσολύμων Πατριάρχου, Κυρίου Εφραίμ. Εν τη Τυπογραφία του Πανιερωτάτου, και Λογιωτάτου Μητροπολίτου Κυρίου Γρηγορίου ήδη αρχιερατεύοντος. Δι' επιδιορθώσεως του πανοσιολογιωτάτου Πρωτοσυγκέλλου Καισαρίου, αφξθ', παρά Γρηγορίω Ιερομονάχω Τυπ.

23. Πέτρος Αρκούδιος (1563-1633). Έλληνας Ρωμαιοκαθολικός που έπαιξε σημαντικό ρόλο στην εμπέδωση της Ουνίας μετά τη Σύνοδο του Μπρεστ, το 1596, δρώντας στην περιοχή του Κιέβου και του Βίλνιους. Μαζί με τον Λέοντα Αλλάτιο (βλ. σχετικά) και τον Ιωάννη Ματθαίο Καρυοφύλλη αποτέλεσε την «Λατινόφιλον Τριάδα» που ονομάστηκε και «Ελληνομάστιξ». Σημαντικά έργα του είναι:

23.1. Αντίρρησις sive Apologia. Έργο στα λατινικά που υπερασπίζεται τη Σύνοδο του Μπρεστ, στην οποία συμμετείχε εναντίον Καλβινιστικού έργου, που την κατηγορούσε και ταυτόχρονα επιτίθετο κατά του έργου του Ιησουΐτη Πέτρου Scarga προσπαθώντας να εμπεδώσει την Ένωση στο Πολωνολιθουανικό έδαφος. Εκτός από τη Σύνοδο ασχολείται και με θέματα ερμηνευτικής, το πρωτείο κ.λπ. παραθέτοντας αποσπάσματα από πρωτότυπα κείμενα που σήμερα έχουν χαθεί.

ΕΚΔ. *Αντίρρησις sive Apologia contra Christophorum Philalethem qui nuper edidit libros nomine antiquae Russiae religionis graecae contra libros de Synodo Bresteni scriptos anno Domini 1597*. Vilnae apud Danielem Lancitium, anno 1600.

23.2. Βίβλοι Συμφωνίας (Libri VII Concordiae) μεταξύ Ρωμαιοκαθολικής και Ορθόδοξης Εκκλησίας, όπου πολύ αναλυτικά σε 700 σελίδες επιδιώκει να ανατρέψει τις προσπάθειες διείσδυσης του Καλβινισμού στην Ορθοδοξία, αναλύοντας τη διδασκαλία για τη θεολογία και την τέλεση των Μυστηρίων σε μια απόπειρα να δείξει πώς η Ορθόδοξη Εκκλησία οφείλει να αποδεχθεί τις αποφάσεις των Ρωμαιοκαθολικών Συνόδων. Το έργο είναι ένα ζωντανό τεκμήριο των ανελέητων ανταγωνισμών της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας και της Μεταρρύθμισης κατά τις πρώτες δεκαετίες του 17ου αιώνα να προσεταιρισθούν με οποιοδήποτε τρόπο την Ορθοδοξία.

ΕΚΔ. Petri Arcudii, *Corcyraei presbyteri, philosophiae ac sacrae theologiae doctoris, Libri VII de Concordia Ecclesiae occidentalis et orientalis in septem sacramentorum administratione. Brevem totius Operis relationem in nona abhinc pagina reperies*. Lutetiae Parisiorum, sumptibus Antonii Dezallier, via Jacobaea, sub signo Coronae Aureae. M. DC. LXXIX. [α΄ έκδ Paris, 1626], Cum Privilegio Regis. Παράλληλη έκδοση, Ρώμη, 1632, β΄ έκδ., 1717.

24. Κύριλλος Λούκαρης (1570-1638). Ανιψιός του Μελετίου Πηγά υπήρξε αυτόπτης μάρτυς των γεγονότων της ενωτικής Συνόδου του Μπρεστ και αποφασισμένος αντίπαλος των Ιησουϊτών που μετήλθαν κάθε μέσο για την Ένωση στο Πολωνολιθουανικό και στο ρωσικό κράτος. Η στάση του έγινε αγώνας ζωής και κατά την αρχιερατεία του ως Πατριάρχη Αλεξανδρείας (1601-1620) και ως Οικουμενικού Πατριάρχη (1620-1638), οπότε έκανε προσπάθειες ανανέωσης της Ορθοδοξίας (προώθησε τη μεταγλώττιση της Βίβλου στα νέα ελληνικά. Επίσης έφερε τον Θεόφιλο Κορυδαλλέα, τον οποίο γνώριζε από τη Βενετία για να φέρει τη νεωτερική μελέτη Αριστοτέλη στην Πατριαρχική Σχολή και ίδρυσε τυπογραφείο με ελληνικούς χαρακτήρες στην Πόλη). Στο πλαίσιο αυτό επεδίωξε έναν αναστοχασμό βασικών πτυχών της ορθόδοξης διδασκαλίας με εργαλείο την καλβινιστική σκέψη και ταυτόχρονα μια πολιτική συνεργασίας με νεοπαγείς μεταρρυθμισμένες δυνάμεις, όπως την Αγγλία και την Ολλανδία. Τελικά έπεσε θύμα των ραδιουργιών των

αντιπάλων του με εργαλείο τη Γαλλική πρεσβεία, που κατάφερε να οδηγήσει τους Τούρκους στη δολοφονία του. Σημαντικά έργα του είναι τα εξής:

24.1. *Ομολογία*. Βασικό κείμενο που απεικονίζει τις απόψεις του συντάκτη του, ο οποίος μάλλον είναι ο Κύριλλος (αν και έχει αμφισβητηθεί) με έντονες καλβινιστικές απόψεις, που όμως δεν έχει κανονικό κύρος, αφού είναι προσωπικό και όχι προϊόν συνοδικής απόφασης.

ΕΚΔ. Ιω. Καρμίρης, *Μνημεία* Β΄, 565-570. Λατινική εκδοχή *Confessio fidei reverendissimi domini Cyrilli Patriarchæ Constantinopolitani nomine et consensu Patriarcharum Alexandrini et Hierosolymitani, aliarumque Ecclesiarum Orientalium Antistitum scripta.* Constantinopoli mense Martio 1629.

24.2. *Απολογία.* Γραμμένη το 1634 προς την Αδελφότητα της Θεοτόκου στη Λεοντόπολη (το σημερινό Lviv) στην τότε Πολωνολιθουανική Ομοσπονδία, αποκρούει τις κατηγορίες εναντίον του επί Καλβινισμώ και αιτιολογεί την πολιτεία του με μια ζωηρή εικόνα των συνθηκών όπου ζούσαν οι Ορθόδοξοι στην εποχή του.

ΕΚΔ. Χρυσόστομος Παπαδόπουλος, *Απολογία Κυρίλλου του Λουκάρεως*, Ιεροσόλυμα, 1905 (ανάτ. Περιοδικού *Νέα Σιών*, τ. 2), σσ. 1-24.

25. Μητροφάνης Κριτόπουλος. Θεολόγος (1589-1639), μαθητής και προστατευόμενος του Κύριλλου Λούκαρι (βλ. σχετικά) που γύρισε πολλούς τόπους της Ευρώπης επικοινωνώντας με πολλές διακεκριμένες προσωπικότητες της Μεταρρύθμισης στην Αγγλία, τη Γαλλία, την Ελβετία, τη Γερμανία κ.ά., κομίζοντας προτάσεις και ιδέες για μια ένωση με την Ορθοδοξία που δεν ήρθε ποτέ. Κατέληξε στην Αλεξάνδρεια. Σημαντικά για εμάς είναι τα έργα του:

25.1. *Ομολογία πίστεως*. Βασικό κείμενο συνταγμένο το 1625 στο οποίο προσπαθεί να αποσείσει την κατηγορία που του απευθύνεται για φιλοκαλβινισμό.

ΕΚΔ. Ιω. Καρμίρης, *Μνημεία,* τ. Β΄, σσ. 489 [569] – 561 [641].

25.2. Επιστολές και αυτόγραφες σημειώσεις, οι οποίες δίνουν πολλές πληροφορίες για τον εαυτό του, καθώς και για πρόσωπα και εξελίξεις στη Δυτική Ευρώπη της εποχής του.

ΕΚΔ. Ιω. Καρμίρης, *Μητροφάνης Κριτόπουλος και η ανέκδοτος αλληλογραφία του*, Αθήναι, 1937. *Δοκίμιον περί του βίου και των συγγραμμάτων Μητροφάνους του Κριτοπούλου πατριάρχου Αλεξανδρείας*/υπό Ανδρονίκου Κ.Δημητρακοπούλου αρχιμανδρίτου, Εν Λειψία, 1870.

26. Πέτρος Μογίλα. Ο Μολδαβός αυτός διδάσκαλος (1596-1646) - που έγινε Μητροπολίτης Κιέβου και φρόντισε με πρωτοβουλίες για την ανύψωση του πνευματικού επιπέδου των ορθοδόξων με τη δημιουργία θεολογικού Κολλεγίου στο (ανήκον στην Πολωνολιθουανική Κοινοπολιτεία) Κίεβο (αρχικά το 1635 χωρίς επίσημη άδεια για θεολογικά μαθήματα αλλά από το 1701 επισήμως Θεολογική Ακαδημία) και ταυτόχρονα τη συγγραφή μιας *Ορθόδοξης Ομολογίας Πίστεως* το 1640 που είναι και το βασικό έργο του. Υποβλήθηκε στη Σύνοδο του Ιασίου του 1642 (βλ. σχετικά) προς έγκριση και του έγιναν διορθώσεις από τον Μελέτιο Συρίγο στο θέμα της «μετουσίωσης» κατά τη Θεία Ευχαριστία, ώστε η διδασκαλία αυτή να μην επηρεάζεται από την αντίστοιχη ρωμαιοκαθολική. Μετά την έγκρισή της και από σύνοδο στην Κων/πολη το 1643 προγραμματίστηκε για εκτύπωση με δαπάνες του Παναγιώτη Νικούσιου, αλλά βγήκε αργότερα στο Άμστερνταμ.

ΕΚΔ. Πέτρος Μογίλας, *Ορθόδοξος Ομολογία της καθολικής και αποστολικής Εκκλησίας της Ανατολικής,* Άμστερνταμ 1666. Σύγχρονη έκδοση Ιω. Καρμίρη, *Μνημεία* Β΄, 593[673] – 686[766]. Για τη Σύνοδο του 1643 βλ. παρακάτω Αποφάσεις συνόδων Ιασίου-Κων/λεως.

27. Ιωάννης Καρυοφύλλης (1610-1692). Συνεργάτης και μαθητής του Κυρίλλου Λουκάρεως (βλ. σχετικά) αντιμετώπισε τις ίδιες κατηγορίες με εκείνον, αλλά είχε και μακρά δράση ως Μέγας Λογοθέτης του Πατριαρχείου, καταφερόμενος εναντίον της ομάδας των Ελλήνων Ρωμαιοκαθολικών και των υποστηρικτών τους. Σημαντικά έργα του είναι:

27.1. *Εφημερίδες.* Σύντομα σημειώματα, τα οποία περιέχουν ειδήσεις σε δημώδη γλώσσα, τα οποία αφορούν την Οθωμανική διοίκηση σε σχέση με τα εκκλησιαστικά πράγματα για τα έτη 1676-1689 και αποτελούν πολύτιμη πηγή για εκκλησιαστικά γεγονότα, την καθημερινή ζωή των χριστιανών και πρόσωπα της εποχής.

ΕΚΔ. Π. Γ. Ζερλέντου, Ιωάννου Καρυοφύλλη Εφημερίδες, *ΔΙΕΕΕ* 3 (1889), 275-315.

27.2. *Επιστολές*. Κατά τη μακρά δράση του ο Καρυοφύλλης αλληλογράφησε με μεγάλες εκκλησιαστικές και θεολογικές προσωπικότητες, ελληνόφωνες και μη, σε ένα σώμα περίπου 100 επιστολών, εκ των οποίων σώζονται 39 με πολλές πληροφορίες για πρόσωπα και γεγονότα της εποχής του. Είναι στην πλειονότητά τους ανέκδοτες.

ΕΚΔ. Σύνοψη του περιεχομένου και των περιστατικών τους στο Β. Γ. Χαλαστάνη, *Ιωάννης Καρυοφύλλης (ci 1610-1692). Βίος και συγγραφικό έργο* (διδ. διατριβή) Αθήνα, 2008, σσ. 392-426.

27.3. *Εγχειρίδιον περί απορριών και λύσεων*. Εκεί αντιμετωπίζονται θεολογικά ζητήματα αλλά και θέματα ευσέβειας με κυρίαρχο το ζήτημα της διάγνωσης, της θέλησης του Θεού και του προορισμού σε σωτηριολογικό αλλά και σε πρακτικό πλαίσιο (θέματα θεοδικίας, ερμηνεία της κοινωνικής αδικίας κ.λπ.). Με δεδομένες τις συνθήκες όπου η Ορθοδοξία έπρεπε να τοποθετηθεί απέναντι στις μεγάλες θρησκευτικές δυνάμεις, οι οποίες άλλαζαν τον ευρωπαϊκό κόσμο (κυρίως τη Μεταρρύθμιση), το έργο είναι σημαντικό από τη σκοπιά ενός συγγραφέα ο οποίος παραμένει αντίθετος προς την επίδραση της ρωμαιοκαθολικής θεολογίας, αλλά και ταυτόχρονα απαντά σε καθημερινά ερωτήματα δίνοντάς μας και μια εικόνα των ανησυχιών της κοινωνίας της εποχής του στην Ορθόδοξη Ανατολή.

ΕΚΔ. *Εγχειρίδιον περί τινων απορριών και λύσεων ή περί εξετάσεως και επιβεβαιώσεως αναγκαίων τινών της Εκκλησίας δογμάτων*. Πονηθέν μεν παρά του σοφωτάτου και λογιωτάτου διδασκάλου κυρίου Ιωάννου Καρυοφύλλου μεγάλου λογοθέτου της του Χριστού μεγάλης Εκκλησίας. Κατά αίτησιν του πανευγενεστάτου και λογιωτάτου άρχοντος Κυρίου Κωνσταντίνου του Καντακουζηνού. Και αφιερωθέν τω υψηλοτάτω και ευσεβεστάτω ηγεμόνι, Κυρίω Κυρίω Ιωάννη Κωνσταντίνω Μπασαράμπα Βοεβόδα πάσης Ουγκροβλαχίας. Αρχιερατεύοντος του πανιερωτάτου και θεοπροβλήτου Μητροπολίτου, Κυρίου Κυρίου Θεοδοσίου. Ετυπώθη εν τη σεβασμίᾳ Μονή του Συναγώβου. Εν έτει από Χριστού ᾳχϟζ΄ [1697]

28. Αποφάσεις συνόδων Ιασίου-Κων/λεως. Πρόκειται για τις συνόδους, που ακολούθησαν τη Λουκάρειο Ομολογία (βλ. σχετικά) και μαζί με την Ομολογία πίστεως του Πέτρου Μογίλα (βλ. σχετικά) προσπάθησαν να οριοθετήσουν την Ορθοδοξία από καλβινιστικές απόψεις. Πρόκειται για τις εξής αποφάσεις:

28.1. Σύνοδος Κων/λεως 1638, η οποία καταδίκασε αμέσως τα κεφάλαια της Ομολογίας Λουκάρεως.

ΕΚΔ. Ιω. Καρμίρης, *Μνημεία* Β΄, σσ. 562 [642] – 575 [655].

28.2. *Πρακτικά Συνόδων Κωνσταντινουπόλεως-Ιασίου 1642,* με κύριο παράγοντα τον Μελέτιο Συρίγο (βλ. σχετικά) και σκοπό την αναλυτική ανασκευή της Ομολογίας με εργαλείο τη μετάφραση στα ελληνικά και την επικύρωση της Ομολογίας πίστεως του Πέτρου Μογίλα (βλ. σχετικά).

ΕΚΔ. Ιω. Καρμίρης, *Μνημεία* Β΄, σσ. 575 [655] – 582 [662].

28.3. Πρακτικά Συνόδου Κωνσταντινουπόλεως 1672 (συνοδικός Τόμος για θέματα Μυστηρίων κ.λπ.).

ΕΚΔ. Ιω. Καρμίρης, *Μνημεία* Β΄, σσ. 687 [767] – 694 [774].

28.4. *Πρακτικά Συνόδου Ιεροσολύμων 1672*, που συγκάλεσε ο Δοσίθεος Ιεροσολύμων (βλ. σχετικά) και που προσπάθησε να αποσυνδέσει την Ομολογία από τον ίδιο τον Κύριλλο Λούκαρη.

ΕΚΔ. Ιω. Καρμίρης, *Μνημεία* Β΄, σσ. 694 [774] – 733 [813].

28.5. *Πρακτικά Συνόδου Κωνσταντινουπόλεως 1691* που στράφηκε κυρίως κατά των θεολογικών διδασκαλιών του μαθητή του Κυρίλλου, του Ιωάννη Καρυοφύλλη (βλ. σχετικά).

ΕΚΔ. Ιω. Καρμίρης, *Μνημεία* Β΄, σσ. 773 [853] – 783 [863].

29. Μελέτιος Συρίγος. Ο ιεροκήρυκας και λόγιος Μελέτιος Συρίγος (1585-1663) διέπρεψε κυρίως ως συγγραφέας κηρυγμάτων και βίων αγίων, αλλά αγωνίστηκε για την καταδίκη των απόψεων του Κυρίλλου Λουκάρεως (βλ. σχετικά), ως καλβινιστικές. Πρωτοστάτησε στη σύνοδο του Ιασίου του 1642 για να τροποποιηθεί και να επικυρωθεί στα ελληνικά η Ομολογία πίστεως του Πέτρου Μογίλα (βλ. σχετικά), ενώ υιοθέτησε τον όρο «μετουσίωσις» ως ορθόδοξο, καθώς αυτός έγινε σταδιακά κριτήριο Ορθοδοξίας και η απόρριψή του συνώνυμο του φιλοκαλβινισμού. Συγκρούστηκε αρκετές φορές με οπαδούς του Λουκάρεως. Σημαντικά έργα του εκτός των αγιολογικών είναι τα κάτωθι:

29.1. Κατά των καλβινικών κεφαλαίων, και ερωτήσεων Κυρίλλου του Λουκάρεως, Αντίρρησις. Έργο σε δημώδη μορφή που ανατρέπει τις θέσεις της Ομολογίας Λουκάρεως.

ΕΚΔ. Μελέτιος Συρίγος. *Κατά των καλβινικών κεφαλαίων, και ερωτήσεων Κυρίλλου του Λουκάρεως, Αντίρρησις. Και Δοσιθέου πατριάρχου Ιεροσολύμων εγχειρίδιον κατά της καλβινικής φρενοβλαβείας.* Βουκουρέστι, 1690.

29.2. *Ομιλίες σε εορτές και άλλες ευκαιρίες εν οις και η καταδίκη των απόψεων του Λουκάρεως και του Θεόφιλου Κορυδαλλέα στις 27 Οκτωβρίου 1639*. Τα κείμενα αυτά είναι ελλειπώς εκδεδομένα.

ΕΚΔ. Βλ. περισσότερα στο Αθανάσιος Παπαδόπουλος – Κεραμεύς, Σημειώσεις περί των ομιλιών Μελετίου του Συρίγου, *ΔΙΕΕΕ*, 2 (1885-1889), 440-447.

30. Λέων Αλλάτιος, *Έργο περί της συμφιλίωσης μεταξύ Ανατολής και Δύσεως*. Η πραγμάτευση γίνεται από τη σκοπιά της ρωμαιοκαθολικής πρόσληψης της ιστορίας του ορθόδοξου χριστιανισμού με έμφαση στην απόρριψη των ορθόδοξων απόψεων για την εκκλησιολογία, τα μυστήρια κ.λπ. από τον σπουδασμένο στη Ρώμη Ρωμαιοκαθολικό λόγιο Λέοντα Αλλάτιο (1588-1669). Ο συγγραφέας ανήκει στη γενιά των πεπαιδευμένων Ελλήνων Ρωμαιοκαθολικών (μαζί με τον Πέτρο Αρκούδιο και Ιωάννη Ματθαίο Καρυοφύλλη, βλ. σχετικά), οι οποίοι αποτέλεσαν την αιχμή του δόρατος στον ιδεολογικό πόλεμο κατά των Ορθοδόξων, μελετώντας με την ελληνομάθειά τους και ανασκευάζοντας τις ελληνικές πηγές από πρώτο χέρι, γι' αυτό και ονομάσθηκαν «Ελληνομάστιξ». Το έργο, ωστόσο, περιέχει πολλά και αξιοσημείωτα ιστορικά στοιχεία τόσο στο υλικό του, όσο και στην οπτική του, αποτελώντας καλή ιστορική πηγή για τον 17ο αιώνα.

ΕΚΔ. *De Ecclesia occidentalis atque orientalis perpetua concessione*, Κολωνία [Colonia Agrippina], 1648.

31. Καισάριος Δαπόντες. Σκοπελίτης λόγιος (1713/4-1784) που έζησε στην Κωνσταντινούπολη και στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες για να γίνει μοναχός στις Σποράδες και κατόπιν στο Άγιο Όρος. Έγραψε πολλά έργα αλλά τα κυριότερα για τον ιστορικό είναι:

31.1. Χρονογράφος. Χρονογραφική αφήγηση για τα έτη 1648-1704 με αυτονόητη σημασία και για την Εκκλησιαστική Ιστορία στον ελληνόφωνο χώρο.

ΕΚΔ. Κ. Ν. Σάθα, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, τ. Γ΄, Βενετία, 1872, σσ. 3-70.

31.2. Ιστορικός κατάλογος. Κατάλογος πολιτικών και εκκλησιαστικών προσώπων με έμφαση στην Εκκλησιαστική ιστορία που ξεκινά από το 1700 και φθάνει έως το 1784.

ΕΚΔ. Κ. Ν. Σάθα, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, τ. Γ΄, Βενετία, 1872, σσ. 73-200.

31.3. Δακικαί εφημερίδες. Ένα χρονικό του Ρωσοτουρκικού πολέμου των χρόνων 1736-1739 που γράφτηκε κατ' εντολήν του Κων/νου Μαυροκορδάτου που σχετίζεται έμμεσα και με την Εκκλησιαστική ιστορία.

ΕΚΔ. E. Legrand, *Ephemerides Daces ou chronique de la guerre de quatre ans, (1736-1739).* Tome troisieme/par Constantin Dapontes. publiee, traduite en annotee par Emile Legrand, Paris, 1888. Σε γαλλική μετάφραση.

32. Δοσίθεος Ιεροσολύμων. Ο εκ Πελοποννήσου υπερασπιστής της Ορθοδοξίας Πατριάρχης Ιεροσολύμων Δοσίθεος (1641-1707) ανήκει στους συνεχιστές της μεγάλης αντιπαράθεσης των αρχών του 17ου αιώνα στον ανταγωνισμό μεταξύ Ρωμαιοκαθολικών και Μεταρρυθμιστών στην Ανατολή. Προσπάθησε αφενός να χαράξει μια μέση γραμμή μεταξύ φιλοκαλβινισμού και φιλολατινισμού στην Ορθοδοξία (με τη σύνοδο της Ιερουσαλήμ του 1672 βλ.) και να αποκρούσει την επίθεση σφετερισμού των προσκυνημάτων στην Παλαιστίνη από δυτικές δυνάμεις εις βάρος των Ορθοδόξων. Γι' αυτό βρισκόταν σχεδόν συνεχώς καθ' οδόν σε επαφές με τους Τσάρους και τις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες. Πολλά έργα του είναι καθαρά πρακτικά για να δώσει υλικό διαποίμανσης (όπως η Νομική Συναγωγή του) ή θεολογικά επιχειρήματα (Τόμος Καταλλαγής, Τόμος Αγάπης, Τόμος Χαράς) στον εκκλησιαστικό αγώνα. Για εμάς πιο σημαντικά είναι τα εξής:

32.1. Ομολογία πίστεως. Κείμενο που χαράσσει όρια απέναντι στους Καλβινιστές, απαντώντας στις συκοφαντίες των ρωμαιοκαθολικών απεσταλμένων στην Ανατολή (κυρίως Ιανσενιστών, βλ.), ότι η Ορθοδοξία είναι κρυπτοκαλβινιστική. Αποτέλεσε τη βάση και για άλλα στο μέλλον, γι' αυτό τον λόγο έχει ιδιαίτερη ιστορική σημασία.

ΕΚΔ. Ιω. Καρμίρης, *Μνημεία* Β΄, σσ. 734 [814] – 773 [853].

32.2. Ιστορία περί των εν Ιεροσολύμοις Πατριαρχευσάντων. Ο Δοσίθεος βασιζόμενος σε υλικό από το έργο του φιλολατίνου κληρικού Παΐσιου Λιγαρίδη (+1678) «Ιστορία των Πατριαρχών Ιεροσολύμων» και σε

προσωπική έρευνα έγραψε αυτό το έργο-ποταμό με αυστηρά ορθόδοξο στόχο, την υπεράσπιση της συνέχειας των ορθοδόξων στους Αγίους Τόπους, επεκτεινόμενος και σε ζητήματα εκκλησιαστικής οργάνωσης, θεσμών, εκκλησιολογίας κ.λπ., ανασκευάζοντας τις ρωμαιοκαθολικές θέσεις για τα θέματα αυτά (αποστολική διαδοχή, πρωτείο κ.λπ.) που αναπτύσσει ο Λέων Αλλάτιος (βλ. σχετικά). Έτσι, αποτελεί ένα μείγμα ιστορικού έργου και σχολαστικής συστηματικής έκθεσης. Εκδόθηκε μεταθανατίως κατά δήλωσιν το 1715, αλλά στην πραγματικότητα το 1723 από τον ανιψιό του συγγραφέα και επίσης Πατριάρχη Χρύσανθο Νοταρά ανήκοντας έτσι στο μεταίχμιο μεταξύ περιόδου Ομολογιακών πολέμων και νεωτερικής σκέψης.

ΕΚΔ. Δοσίθεος Ιεροσολύμων, *Ιστορία περί των εν Ιεροσολύμοις Πατριαρχευσάντων*, εισαγ. Ειρηναίου Δεληδήμου, τ 1-6, Θεσσαλονίκη, 1982-1983.

33. Απάντηση Πατριαρχών της Ανατολής στους Άγγλους Ανωμότους (1716/1725). Πρόκειται για κείμενο βασισμένο στην απάντηση των αντιλουκάρειων Συνόδων 1638, 1642 και μετά (βλ. σχετικά) που απαντά στις προσπάθειες των Άγγλων Ανωμότων (που ήταν μια μικρή μερίδα Αγγλικανών που δεν ήθελαν να δώσουν όρκο στον νέο μονάρχη Γουλιέλμο της Οράγγης και ήταν περισσότερο φιλικοί προς τον Καθολικισμό) για ένωση με την Ορθόδοξη Εκκλησία. Το σχέδιο τελικά ναυάγησε, αλλά το κείμενο είναι σημαντικός μάρτυρας των θεολογικών ζυμώσεων και των ιστορικών εξελίξεων της περιόδου.

ΕΚΔ. Ιω. Καρμίρης, *Μνημεία* Β΄, [863]- [899].

34. Χρύσανθος Νοταράς. Ο ανιψιός του Δοσιθέου Ιεροσολύμων (1663-1731) και διάδοχος στο θρόνο εκείνου, μαθήτευσε στον Νικόλαο Κομνηνό-Παπαδόπουλο, ήρθε σε επαφή με τους Γαλλικανούς (πιθανόν βοήθησε τον Le Quien στη συγγραφή του έργου του για την Ανατολή) και αγωνίστηκε κατά του σφετερισμού των προσκυνημάτων στην Αγία Γη. Εκτός από την προετοιμασία και έκδοση της Δωδεκαβίβλου του Δοσιθέου (βλ. σχετικά), σημαντικά έργα του για τον ιστορικό είναι:

34.1. Συνταγμάτιον. Έργο με τα οφφίκια του κλήρου και των λαϊκών και τη διοικητική οργάνωση της Ορθόδοξης Εκκλησίας με προφανή αξία για την εκκλησιαστική ιστορία.

ΕΚΔ. Χρύσανθος, μακαριώτατος Πατριάρχης των Ιεροσολύμων *Συνταγμάτιον: περί των οφφικίων, κληρικάτων και αρχοντικίων της του Χριστού αγίας Εκκλησίας, και της σημασίας αυτών, διαιρέσεώς τε, και τάξεως, της πάλαι και νυν, και ετέρων τινών πάνυ αναγκαίων τοις εγκαταλεγομένοις τω Κλήρω και αυτοίς Αρχιερεύσι, και περί των πέντε εξοχήν Αγιωτάτων Πατριαρχικών Θρόνων και τ' Μητροπόλεων τω κατά συνοδικώ διάγνωσιν αυτοίς υποκειμένων με ταις υπ' αυτάς Επισκόπων, Περί τε των αυτοκεφάλων Αρχιεπισκόπων μ' των αυτοίς υποκειμένων θρόνων διαλαμβάνον εκ διαφόρων μετά τακτικών και των σποραδικών ευρισκομένων, μάλιστα δε της κατά περιήγησιν αυτού ακριβούς* ...επιμελεία και διορθώσει Μητροφάνους ταπεινού Ιερομονάχου του εκ Δωδώνης, εν τη κατά το Τεργόβυσον της Ουγγροβλαχίας αγιωτάτη Μητροπόλει, χ.τ., 1715.

34.2. Επιστολές προς διάφορα πρόσωπα με ποικίλο πληροφοριακό υλικό.

ΕΚΔ. Κ. Ν. Σάθα, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη* Γ΄,σσ. 95-98 (2 επιστολές), Κ. Αθανασιάδη Χρύσανθος Ιεροσολύμων ο Νοταράς, *Εκκλ. Αλήθ.* 5 (1883-1884), 83-84 (2 επιστολές προς Δοσίθεο), 161-163 (3 επιστολές). Β. Μπόμπου-Σταμάτη, Οι "Επιστολιμαίες πραγματείες" του Νικολάου Παπαδόπουλου Κομνηνού προς τον μαθητή του Χρύσανθο Νοταρά, *Εώα και Εσπέρια*, 4 (1999-2000), 175-242, Hurmuzaki, *Documente privitoare la Istoria Romanilor*, Βουκουρέστι 1909 XIII, σσ. 358-359 (4 επιστολές).

35. Γεράσιμος Παλλαδάς. Ο λόγιος αυτός ιεράρχης (μέσα 17ου αι. – 1714), αφού σπούδασε στην Ιταλία, επέστρεψε και έγινε Πατριάρχης Αλεξανδρείας, διδάσκοντας και στηλιτεύοντας κακές λειτουργικές πρακτικές. Απ' αυτή την πλευρά είναι πρώτης τάξεως ιστορική πηγή. Σώζεται ένα μεγάλο σώμα από Ομιλίες του σε εορτές.

ΕΚΔ. Γεράσιμος Παλλαδάς, *Άπαντα*, Εισαγωγή - Κριτική Έκδοση: Ελένης Σ. Χατζόγλου-Μπαλτά, τ. 1-2, Αθήνα, 2016.

36. Κείμενα ξένων περιηγητών. Πρόκειται για ολόκληρη κατηγορία πηγών, που γράφονται από ξένους (συνήθως Δυτικοευρωπαίους, αλλά και Εβραίους, ή Ανατολίτες), οι οποίοι επισκέπτονται την Ορθόδοξη Ανατολή για διάφορους λόγους. Έχουν μεγάλο ενδιαφέρον και δίνουν πολλές πληροφορίες για θέματα, που η σύγχρονη ιστοριογραφία ενδιαφέρεται (π.χ. κοινωνικές και οικογενειακές σχέσεις, καθημερινότητα,

πρόσληψη ιδεών κ.λπ.) και μέσα εκεί πολλές φορές αναφέρεται και η εκκλησιαστική ζωή, τελετές, πράξεις ευσέβειας (π.χ. νηστείες), ο ρόλος του κλήρου, προσωπογραφικές πληροφορίες κ.λπ. Πρέπει όμως να χρησιμοποιούνται με προσοχή, διότι μεταφέρουν την οπτική και την κατανόηση του συγγραφέα, που πολλές φορές αγνοεί τα πράγματα και φέρει τη δική του οπτική ή/και προκατάληψη. Ενδεικτικές εκδόσεις:

ΕΚΔ. Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα 333 μ.Χ.-1700 μ.Χ: Δημόσιος και ιδιωτικός βίος, λαϊκός πολιτισμός, Εκκλησία και οικονομική ζωή από τα περιηγητικά χρονικά,* τ. 1-2, Αθήνα, 1993. Πολλές βιβλιογραφικές αναφορές (όχι όλες) έχουν αναρτηθεί στον ιστότοπο E-Travelogues. Ενδεικτικά:. Bernhard v. Breydenbach, *Reise ins Heilige Land*, E. Reuwich, Mainz, 1486 (με πρώιμη αλλά γλαφυρή και αναλυτική παρουσίαση της θρησκευτικής ζωής σε Αγίους Τόπους και Ρόδο). John Covel, *Some Account of the present Greek Church, with Reflections on their present Doctrine and Discipline*..., Κέμπριτζ, Cornelius Crownfield, MDCCXXII [=1722] με σκίτσα και εικόνες.

37. Αναστάσιος Γόρδιος. Ιερομόναχος από τα Άγραφα (1654-1729) με μεταφραστικό έργο που διακρίθηκε για την πιο επιδραστική, στα νεότερα χρόνια, ερμηνεία στα αποκαλυπτικά κείμενα Δανιήλ-Αποκάλυψης Ιωάννου, όπου ερμήνευσε, ως Αντίχριστο και τον πάπα και τον Μωάμεθ. Σημαντικά έργα του για εμάς είναι:

37.1. Περί Μωάμεθ και κατά Λατίνων. *Η σημασία αυτού του έργου έχει να κάνει με την πρόσληψή του και την επίδρασή του στα εσχατολογικά μοτίβα μετά τον 18ο αιώνα.*

ΕΚΔ. Α. Αργυρίου, Αναστάσιος Γόρδιος, *Περί Μωάμεθ και Κατά Λατείνων Σύγγραμμα*, Θεσσαλονίκη, 2018.

37.2. Επιστολές. Θεωρείται ότι έγραψε άνω των 750 επιστολών σε πρόσωπα της εποχής του. Έχουν ποικίλη αξία για πληροφορίες για γεγονότα και πρόσωπα, αλλά είναι κατεσπαρμένες και πολλές ανέκδοτες.

ΕΚΔ. Ν. Βέης Αναστάσιος Γόρδιος, χειρόγραφος κώδιξ επιστολών και γραμμάτων, στο *Τόμος προς τιμήν Κ. Τριανταφυλλοπούλου*, Αθήνα, 1959, 476-496 (478-494 καταλόγος συνολικά 171 επιστολών.

38. Μεθόδιος Ανθρακίτης (1660-1736). Διδάσκαλος στα Ιωάννινα που έφθασε να αφορισθεί το 1723 (για αδιευκρίνιστους πραγματικούς λόγους) κατηγορούμενος ότι δίδασκε αφενός διδασκαλίες του κβιετιστή Μιχαήλ de Molinos και από την άλλη φιλοσοφία με αθεϊστικό περιεχόμενο. Η περίπτωσή του και τα σχετικά κείμενα έχουν αξία ως τεκμήρια της διαπάλης ιδεών που θα ενταθεί αργότερα στα τέλη του αιώνα.

ΕΚΔ. η επιστολή Ανθρακίτη στο Χ. Αραβαντινός, Μεθόδιος ο Ανθρακίτης, *Πανδώρα* 11 (1860-1861) 88-89 και το κείμενο του αφορισμού, Μ. Δ. Χαμουδόπουλος, Μνημείων γραπτών περισυναγωγή, *Εκκλ. Αλήθ.* 3 (1881-1882), 495-500.

39. Ευστράτιος Αργέντης. Ο Χιώτης ιατρός και θεολόγος (1685-1762) έζησε την εποχή της μεγάλης ανόδου του αντιδυτικού ρεύματος στην Ανατολή, που είχε προκύψει τόσο από τη μεγάλη εμπορική διείσδυση των Δυτικών στην Οθωμανική αυτοκρατορία όσο και από τις επιτυχίες της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας να ελκύσει ένα μέρος των Συροϊακωβιτών το 1724 (δημιουργία των λεγόμενων «Μελχιτών» Ουνιτών) και να επαναβεβαιώσει την κοινωνία της με τους Μαρωνίτες. Έτσι, έγινε υπέρμαχος του αναβαπτισμού των προσερχομένων στην Ορθοδοξία και είναι πίσω από το κείμενο της «Συνόδου» του 1755 εν μέσω της σφοδρής αντιπαράθεσης των Πατριαρχών Κυρίλλου Ε΄ (1748-1751, 1752-1757, υπέρ) και του Καλλινίκου Γ΄ (1757, κατά). Συνέγραψε επίσης και προσωπικά έργα για το θέμα και για τη χρήση των αζύμων που αποτελούν πηγές για την περίοδο αυτή των λεγόμενων «Αναβαπτιστικών ερίδων» στην Ανατολή. Από τα εκδεδομένα έργα του περισσότερο μπορούν να αξιοποιηθούν ιστορικά τα εξής:

39.1. Εγχειρίδιον περί βαπτίσματος, στο οποίο επαναλαμβάνει μέσα από χρήση πατερικών χωρίων και συνοδικών αποφάσεων την επιχειρηματολογία του για αναβάπτιση των προσερχομένων στην Ορθοδοξία και κάνει παρατηρήσεις και για τη θεολογία του βαπτίσματος.

ΕΚΔ. *Εγχειρίδιον περί βαπτίσματος, καλούμενον χειραγωγία πλανωμένων*. α΄ έκδ. εν Κων/πόλει 1756 και β΄, εν Λειψία, 1757.

39.2. Σύνταγμα κατά Αζύμων. Εδώ επαναλαμβάνει την κριτική του στη χρήση των αζύμων και δίνει θεολογικές διαστάσεις, που επιδρούν στη θεολογική κατανόηση του Μυστηρίου της Θείας Ευχαριστίας.

ΕΚΔ. *Σύνταγμα κατά Αζύμων εις τρία διαιρεθέν τμήματα*…, Λειψία, 1760 (β΄ έκδ. Ναύπλιο 1845). Το γ΄ μέρος εκδόθηκε χωριστά από Α. Δημητρακόπουλο, *Προσθήκαι και διορθώσεις εις την Νεοελληνικήν Φιλολογίαν Κωνσταντίνου Σάθα*, Λειψία, 1871, 83-84.

39.3. Συνταγμάτιον κατά του παπιστικού καθαρτηρίου πυρός, όπου αξιολογεί μέσα από τις μαρτυρίες καθολικών συγγραφέων την ύπαρξη του καθαρτηρίου, το οποίο επικρίνει, αλλά δεν αρνείται τη σημασία των προσευχών υπέρ των κεκοιμημένων.

ΕΚΔ. Συνταγμάτιον κατά του παπιστικού καθαρτηρίου πυρός, Αθήνα, 1939 (μεταθ.).

40. Θεόκλητος Πολυείδης, *Αγαθάγγελος*. Ο μοναχός και κληρικός Θεόκλητος (1698-1759) υπηρέτησε ως εφημέριος σε ευρωπαϊκές χώρες όπως την Ουγγαρία, περιήλθε πολλές περιοχές της Ευρώπης και έζησε την άνοδο του Διαφωτισμού και της ρωσικής δύναμης, οπότε ανέλαβε να εμψυχώσει τον ανερχόμενο ελληνισμό με έργο προφητικού χαρακτήρα που προλέγει τις μέλλουσες πολιτικές εξελίξεις, συνδυάζοντας στοιχεία χριστιανικής εσχατολογίας και αποκαλυπτικούς θρύλους και συνεχίζοντας και αποκορυφώνοντας την αποκαλυπτική παράδοση που είχε δημιουργηθεί (όπως με τον Αναστάσιο Γόρδιο, βλ. και την πρόσληψη των Διδαχών του Κοσμά Αιτωλού, βλ. σχετικά). Το «Όραμα του μοναχού Αγαθαγγέλου» υποτίθεται ότι προέρχεται από τον μοναχό Αγαθάγγελο στη Σικελία το 1279, αλλά αυτό είναι πλαστό για να γίνουν πιστευτές οι προφητείες του μαζί με τις post eventu «προφητείες» όσων είχαν προηγηθεί. Έπαιξε μεγάλο ρόλο στη δημιουργία λαϊκών προσδοκιών που διαμόρφωσαν την ελληνική κοινή γνώμη, όχι μόνο μέχρι την Ελληνική Επανάσταση αλλά και πολύ αργότερα, τουλάχιστον έως τα μέσα του 19ου αιώνα.

ΕΚΔ. *Αγαθάγγελος* ή *Οπτασία του μακαρίου ιερομονάχου Αγαθαγγέλου*, Βιέννη, 1790 (πιθανόν με την εκδοτική επιμέλεια του Ρήγα Φεραίου). Μετέπειτα εκδόσεις με προσθήκες. *Ο Αγαθάγγελος ήτοι προφητείαι περί του μέλλοντος των εθνών και ιδίως της Ελλάδος*, Αθήναι, χ.χ.

41. Αθανάσιος Κομνηνός-Υψηλάντης, *Τα μετά την Άλωσιν*. Ο ιατροφιλόσοφος εκ Κωνσταντινουπόλεως (1711-λίγο μετά το 1798) σπούδασε στην Πάντοβα, έζησε στην Κωνσταντινούπολη και κατόπιν στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες. Το έργο του υιοθετεί μια αρκετά κριτική προσέγγιση προς την καταστατική Πατριαρχική ιστορία και διαλαμβάνει το διάστημα 1453 έως την εποχή του. Τυπώθηκε μετά θάνατον. Είναι απαραίτητο συμπλήρωμα των επισήμων ιστοριών και βιογραφιών, ώστε να αποκαθίσταται μια πιο σφαιρική εικόνα για την Ορθόδοξη Εκκλησία μετά την Άλωση.

ΕΚΔ. Αθανάσιος Κομνηνός-Υψηλάντης, *Εκκλησιαστικών και πολιτικών των εις δώδεκα βιβλίον Η΄, Θ΄και Ι΄: ήτοι τα μετά την άλωσιν (1453-1789)*/(Εκ του χειρογράφου ανεκδότου της ιεράς μονής του Σινά), Εκδίδοντος Αρχιμ. Γερμανού Αφθονίδου Σιναΐτου, Κωνσταντινούπολη, 1870, νεότερη έκδοση Θεσσαλονίκη, 2009.

42. Κοσμάς Αιτωλού, *Προφητείες*. Η περίφημη μορφή του μοναχού, ιεροκήρυκα και τέλος μάρτυρα αγίου Κοσμά (1714-1779) συνδυάζει στοιχεία ορθόδοξης μαρτυρίας για τη διαμόρφωση καθημερινού ήθους εμπνευσμένου από το Ευαγγέλιο με τον αγώνα (που συμπίπτει με τις ανάγκες της εποχής) για άνοδο της εκπαίδευσης των υπόδουλων Ελλήνων. Έτσι, παρόλο που δεν κατέλιπε ο ίδιος μεγάλα γραπτά έργα, η δράση του είναι ένα σημαντικό ιστορικό γεγονός για την εκκλησιαστική ιστορία, και η μνήμη της και η πρόσληψή της επιτυγχάνεται κυρίως από τις Διδαχές του (μαζί με τη χρήση άλλων πηγών για εκείνον), που όμως χρειάζονται ικανή κριτική προσέγγιση στον τρόπο χρήσης τους. Υπάρχει ήδη μεγάλη βιβλιογραφία σχετικά με τον ίδιο, τη διδασκαλία και τη δράση του.

ΕΚΔ. Ιωάννης Μενούνος, *Κοσμά Αιτωλού Διδαχές*, Αθήνα, 1979.

43. Ευγένιος Βούλγαρης. Ο Κερκυραίος επιστήμονας και φιλόσοφος (1716-1806) διετέλεσε επίσκοπος Χερσώνος, έζησε και στην Πρωσία και ήρθε σε επαφή με τη σκέψη του Βολταίρου, είναι το λαμπρότερο παράδειγμα «Ορθόδοξου Διαφωτισμού» προσπαθώντας με το πρωτότυπο αλλά και το μεταφραστικό του έργο να οριοθετήσει τη σύνθεση μεταξύ ορθόδοξης θεολογίας και κοσμοθεώρησης και νέων επιστημών και νεωτερικής φιλοσοφίας. Γι' αυτό όλο το έργο του έχει πολύ μεγάλη σημασία για την κατανόηση της ιστορίας, ειδικά της Ορθόδοξης Εκκλησίας κατά τα τέλη του 18ου αι. και τις αρχές του 19ου. Επισημαίνουμε, ως έχοντα πιο άμεσα ιστορικό χαρακτήρα, τα εξής:

43.1. *Βιβλιάριον κατά Λατίνων*. Πολύ ενδιαφέρον κείμενο απευθυνόμενο στους Σέρβους, επικριτικό προς την καθολική σκέψη από πλευρά και παραδοσιακή πολεμική αλλά και φιλελεύθερη, που είχε μεγάλη διάδοση.

ΕΚΔ. *Βιβλιάριον κατά Λατίνων έχον όνομα εγκύκλιος επιστολή γραφείσα παρά του σοφωτάτου κυρίου Ευγενίου… συντόμως απαριθμούσα τας Λατίνων μίαν προς μίαν καινοτομίας εκπομπεύει*, Κωνσταντινούπολη ,1756.

43.2. *Σχεδίασμα περί Ανεξιθρησκείας*. Περιέχει παρατηρήσεις για την πολιτική πραγματικότητα και το ρόλο της θρησκείας και εισάγει για πρώτη φορά τον όρο.

ΕΚΔ. *Σχεδίασμα περί της ανεξιθρησκείας*, Λειψία, 1768. Βλ. και *Σχεδίασμα περί της ανεξιθρησκείας, ήτοι περί της ανοχής των ετεροθρήσκων*. Εισαγωγή-Σημειώσεις Βασίλης Λάζαρης, Αθήνα, 2001.

43.3. Επίκαιροι λόγοι και προσφωνήσεις. Περιέχουν ιδέες και πληροφορίες ειδικά εκείνοι που απεικονίζουν τη ρωσική πραγματικότητα.

ΕΚΔ. *Επί τη πανενδόξω ειρήνη ην η αεισέβαστος, ευτυχής, ευσεβής, μεγάλη πασών των ρωσσιών αυτοκράτωρ Αικατερίνα Β΄ μετά πολλάς και μεγάλας ας διά τε της και θαλάσσης ήρατο νίκης, τοις οθωμανοίς εχαρίσατο*. Αγία Πετρούπολη, 1774. *Επί τοις παναισίοις και πανολβίοις βασιλικοίς γάμοις του αυτοκρατορικού ύψους Παύλου Πετρίδου δουκός μεγάλου ρωσσίας μετά της γαληνοτάτης λανδγραβιίδος δάρμσταδ Ναταλίης Αλεξιέβνης*, Αγία Πετρούπολη, 1773.

43.4. *Έκθεσις περί της Ταυρικής Χερσονήσου*. Κείμενο το οποίο εξιστορεί την ιστορική εξέλιξη της Χερσώνος και της Κριμαίας από τους αρχαίους χρόνους, εμπεριέχοντας και στοιχεία εκκλησιαστικής ιστορίας για τη βυζαντινή και κιεβινή περίοδο.

ΕΚΔ. *Έκθεσις της Ταυρικής Χερσοννήσου ήτοι της λεγομένης Μικράς Ταταρίας. Έκδοση από τον αυτόγραφο κώδικα Mscr. Dresd. DA 54* και επίμετρο Ίλια Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, Αθήνα, 2008.

43.5. *Επιστολές.* Περιέχουν και ενδιαφέρουσες ιδέες και αυτοβιογραφικά στοιχεία, αλλά και πλούτο άλλων ιστορικών πληροφοριών.

ΕΚΔ. *Επιστολή περί φιλίας,* νυν το πρώτον εκδοθείσα υπό Β. Τανταλίδου, Κωνσταντινούπολη, 1850. Επιστολή του σοφωτάτου κυρίου Ευγενίου αρχιεπισκόπου πρώην σλαβωνίου και χερσώνος, Τριέστη, 1797. *Περί των μετά το σχίσμα αγίων της ορθοδόξου ανατολικής εκκλησίας και των γινομένων εν αυτή θαυμάτων Επιστολή προς Πέτρον τον Κλαίρκιον*, Αθήνα, 1844. Ελένη Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη, Οι επιστολές του Ευγενίου Βούλγαρη προς τον πατριάρχη Κύριλλο Ε΄, στο *Ευγένιος Βούλγαρης. Ο homo universalis του Νέου Ελληνισμού. 300 χρόνια από τη γέννησή του (1716-1806)*, επιμ. Χαρίτων Καρανάσιος, Αθήνα, 2018, σσ. 61-118.

44. Θεόφιλος Παπαφίλου. Λόγιος μαθητής του Βούλγαρη (1715-μετά το 1793) και επίσκοπος Καμπανίας (Νάουσα) έγραψε χρηστικά έργα, τα οποία όμως αντανακλούν το πνεύμα των ημερών του.

44.1. *Νομικόν.* Πρόκειται για συλλογή νόμων με ενδιαφέρουσες προλογικές παρατηρήσεις, οι οποίες προαναγγέλλουν το διαφωτιστικό «κράτος δικαίου» ως αρχή για την Εκκλησία και ερμηνεύει τον αντικληρικαλισμό της εποχής του, ως φυσιολογική αντίδραση στην (αντιπαραδοσιακή!) ανάμειξη των κληρικών στην κοσμική εξουσία.

ΕΚΔ. *Πρόχειρον Νομικόν*, Κωνσταντινούπολη, 1887 (μεταθανατίως), και νεώτ. έκδοση Δ. Σ. Γκίνη, *Νομικόν ποιηθέν καί συνταχθέν εις απλήν φράσιν…Θεοφίλου του εξ Ιωαννίνων (1788)*, Θεσσαλονίκη, 1960.

44.2. *Επιστολή για λειτουργικά θέματα (μετά το 1788)*, η οποία μιλά για τη χρήση του «ζέοντος» στη Θ. Ευχαριστία.

ΕΚΔ. Β. Α. Μυστακίδης, «Λειτουργικά, Έι χρεία του ζέοντος και εν τη προηγιασμένη λειτουργία». *Εκκλ. Αλήθ.* 21 (1897-1898), 78-80, 85-86.

45. Νικηφόρος Θεοτόκης. Ο εκ Κερκύρας λόγιος, Θεολόγος και Διδάσκαλος του Γένους (1731-1800) διαδέχθηκε τον Ευγένιο Βούλγαρη (βλ. σχετικά) στην Αρχιεπισκοπή Σκλαβενίου και Χερσώνος το 1779. Προσπάθησε να επαναφέρει τους Παλαιοπίστους στην εκκλησιαστική κανονικότητα, ενώ προσέβλεπε στην αναβίωση μιας ορθόδοξης αυτοκρατορίας υπό τους Ρώσους. Σημαντικά έργα του είναι:

45.1. *Κυριακοδρόμιον*. Το δημοφιλέστερο έργο του και πιο διαδεδομένο με αναλύσεις των περικοπών και κηρυγματικά παραδείγματα, τα οποία αποδίδουν και την κοινωνική πραγματικότητα στην Ορθόδοξη Εκκλησία της εποχής.

ΕΚΔ. *Κυριακοδρόμιον: ήτοι Ερμηνεία και μετ' αυτήν ηθική ομιλία εις τα κατά πάσαν Κυριακήν εν ταις αγίαις των ορθοδόξων χριστιανών εκκλησίαις αναγινωσκόμενα Ευαγγέλια.* Νικηφόρου Θεοτόκου του Αστραχανίου και Σταυρουπόλεως, Αρχιεπισκόπου, Έκδοσις τετάρτη, τ.1-2. (Αρχικά, Μόσχα 1796), Εν Αθήναις, 1854.

45.2. Λόγος εκφωνηθείς κατά την αποχώρησή του από την Αρχιεπισκοπή. Περιέχει ιστορικά στοιχεία για το θέμα, τα οποία αφορούν και την προσπάθειά του να επιφέρει ενότητα και με τους Ρασκόλνικους.

ΕΚΔ. Λόγος εις τον αποχωρισμόν αυτού εκ της επαρχίας εκδ. Π. Πυρρομάλλη, *Σωτήρ* 15 (1892), 186-189.

45.3. Ομιλητικό έργο με λόγους, προσφωνήσεις και κηρύγματα. Περιέχουν επίσης πολύ υλικό για ζητήματα και πρόσωπα της εποχής του.

ΕΚΔ. *Λόγοι εις την Αγίαν και Μεγάλην Τεσσαρακοστήν*, Εισαγωγή Σχόλια, Τρ. Τσομπάνης, Θεσσαλονίκη, 2013 (αρχική έκδοση Λειψία, 1766). *Προσφώνημα τη ευσεβεστάτη, θεοσέπτω, σεβαστή, τρισμεγίστη και φιλανθρωποτάτη Αυγούστη Κυρία Αικατερίνη Αλεξιάδι Αυτοκράτορι πάσης Ρωσσίας* εκφωνηθέν υπό Νικηφόρου Αρχιεπισκόπου Σλαβονίου και Χερσώνος καθ' ην ημέραν επί τον της Αρχιερωσύνης Βαθμόν προεβιβάσθη, Αγία Πετρούπολις, 1779.

45.4. Επιστολές

ΕΚΔ. Εμ. Ιωαννίδου Αμοργινού, Ανέκδοται επιστολαί Νικηφόρου του Θεοτόκη αρχιεπισκόπου Σλαβονίου και Χερσώνος, *ΕΦΣΚ* 18 (1861-1866), 101-111. Ε. Κούκκου, Ανέκδοτοι Επιστολαί του Νικηφόρου Θεοτόκη περί της εκλογής του, ως Αρχιεπισκόπου Φιλαδελφείας, *Αθηνά* 73-74 (1973) 131.

46. Σέργιος Μακραίος, *Υπομνήματα εκκλησιαστικής ιστορίας*. Ο διδάσκαλος του Πατριαρχείου (1734/1740-1819) ανήκει στην εποχή των αντιδράσεων στον λεγόμενο νεοελληνικό Διαφωτισμό. Μολονότι υπήρξε μαθητής του Ευγένιου Βούλγαρι δεν ακολούθησε τις ιδέες του και μάλιστα έγραψε έργο εναντίον του κοπερνίκειου ηλιοκεντρικού σύμπαντος (Τρόπαιον εκ της Ελλαδικής πανοπλίας κατά των οπαδών του Κοπερνίκου, Βιέννη, 1797). Σημαντικότερο έργο για εμάς είναι τα Υπομνήματα εκκλησιαστικής ιστορίας (1750-1800), που διαλαμβάνουν τα συμβάντα στην ευρύτερη περιοχή της Κωνσταντινούπολης το β΄ μισό του 18ου αιώνα.

ΕΚΔ. Κ. Ν. Σάθας, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, τ. Γ΄, Βενετία, 1872, σσ. 203-419.

47. *Δωροθέου Βουλησμά Επιστολαί* (1737/41 – 1818). Ρήτορας του Οικουμενικού Πατριαρχείου με υπερσυντηρητικές απόψεις, τασσόμενος εναντίον του νεότερου ηλιοκεντρικού μοντέλου, ο Βουλησμάς «επιθεωρούσε» έργα που είχαν την έγκριση του Πατριαρχείου. Στις επιστολές του προς διάφορα πρόσωπα ξεχωρίζει ο άγ. Νικόδημος Αγιορείτης (βλ. σχετικά) όπου από την αλληλογραφία τους προκύπτουν και πολλές λεπτομέρειες για τις διαδικασίες γένεσης του Πηδαλίου και τις πραγματικές απόψεις του αγ. Νικοδήμου.

ΕΚΔ. Θ. Ξ. Γιάγκου/Α. Α. Ταχιάου (+), *Αλληλογραφία αγίου Νικοδήμου Αγιορείτη και Δωρόθεου Βουλησμά. Το Πηδάλιον και οι «περιπέτειές» του*, Αγία Νάπα, 2020 και το παλαιότερο Ν. Ζαχαρόπουλος, *Δωρόθεος Βουλησμᾶς επί τη βάσει των ανεκδότων αυτού επιστολών*, [Διδ. Διατριβή], Θεσσαλονίκη, 1969.

48. Μακάριος Κορίνθου, Νοταράς (1731-1805). Ο επίσκοπος Κορίνθου, ι μεταξύ 1764 και 1773, ενδιαφέρθηκε ιδιαίτερα συναντώντας τον Νικόδημο Αγιορείτη (βλ. σχετικά) το 1784 για την καλλιέργεια της μοναστικής γραμματείας συνδυάζοντας την ασκητικότητα και την προσωπική αγιότητα βίου. Η δράση του επέδρασε πολύ στη στροφή στις πηγές της ορθόδοξης πνευματικότητας παρά τις αντιδράσεις (π.χ. στο Άγιο Όρος στο έργο του *Περί συχνής θείας μεταλήψεως και κυρίως στην τέλεση των* μνημοσύνων το Σάββατο χαρακτηρίζοντας τους οπαδούς αυτής της πρακτικής «Κολλυβάδες»). Ανέλαβε μαζί με τον Νικόδημο τη σύνταξη και έκδοση της *Φιλοκαλίας* και άλλων τέτοιων έργων, επιδρώντας ακόμα και στην *Patrologia Graeca* που ετοίμαζε ο *Jean Paul Migne*. Οι προσπάθειές του έχουν σημασία επειδή εντάσσονται στο γενικότερο πνεύμα της διαμόρφωσης προτύπων ζωής «χριστιανικού Διαφωτισμού» όπως στον σλαβικό χώρο με τον Παΐσιο Βελιτσκόφσκυ (1722-1794) που συνέταξε μια δική του σλαβονική μετάφραση της Φιλοκαλίας ή ακόμα και με τον Wesley (βλ. σχετικά) του οποίου τη «χριστιανική βιβλιοθήκη» θυμίζει.

48.1. *Φιλοκαλία των ιερών νηπτικών,* την οποία εξέδωσε μαζί με τον Νικόδημο, υπό το όνομα του εκδότη Ιωάννη Μαυροκορδάτου, έχει αξία ως ιστορική πηγή για τον τρόπο με τον οποίο έχουν επιλεγεί τα σχετικά κείμενα, καθώς και τον πρόλογο στο πόνημα.

ΕΚΔ. *Φιλοκαλία των ιερών νηπτικών συνερανισθείσα παρά των αγίων και θεοοφόρων πατέρων ημών εν η διά της κατά την πράξιν και θεωρίαν ηθικής Φιλοσοφίας ο νους καθαίρετα, φωτίζεται, και τελειούται*, Βενετία, 1782. Στην έκδοση του 1893 προστίθεται στον τίτλο «*και εις ην προσετέθησαν τα εκ της εν Βενετία εκδόσεως ελλείποντα κεφάλαια του μακαρίου Πατριάρχου Καλλίστου*/Εκδιδομένη υπό Παναγιώτου Αθ. Τζελάτη».

48.2. *Ευεργετινός.* Είναι η επανέκδοση της παλαιάς συλλογής κειμένων της βυζαντινής μονής Ευεργέτιδος (βλ. σχετικά) και έχει αξία για τον τρόπο που έχει συντεθεί.

ΕΚΔ. Παύλος Ευεργετινός, *Συναγωγή των θεοφθόγγων ρημάτων και διδασκαλιών των θεοφόρων και αγίων πατέρων*, Βενετία, 1783, επανεκδ. Κων/λη 1861, Αθήνα, 1893, 1900/1901, 1957-1961.

49. Χριστόδουλος Παμπλέκης (Ακαρνάν), μοναχός εξ Ακαρνανίας (1733-1793), ο οποίος εργάστηκε ως οικοδιδάσκαλος στη Βιέννη και τελικά αφορίστηκε εξαιτίας του Δεϊσμού του και του υπέρμετρου αντικληρικαλισμού του. Θεωρείται (ίσως μαζί με τον Μεθόδιο Ανθρακίτη, που όμως ήταν μάλλον θύμα δολοπλοκιών) ως η μοναδική περίπτωση αφορισμού κατά εκπροσώπου νεωτερικών ιδεών στην Ορθόδοξη Εκκλησία.

49.1. Επισκόπηση των φιλοσοφικών συστημάτων της εποχής του για διδακτικούς λόγους.

ΕΚΔ. *Περί φιλοσόφου, φιλοσοφίας, φυσικών, μεταφυσικών, πνευματικών και θείων*, Βιέννη, 1786.

49.2. Απάντηση προς τους κατηγόρους του με έντονο πολεμικό ύφος που μιλά για πρόσωπα και καταστάσεις της εποχής.

ΕΚΔ. *Απάντησις ανωνύμου προς τους αυτού άφρονας κατηγόρους επονομασθείσα περί Θεοκρατίας, ότι άπας ο λόγος περί ταύτην στρέφει*, Λειψία, 1793. Νέα έκδοση, Αθήνα, 2013.

50. Νικόδημος Αγιορείτης. Ο εκ Νάξου αγιορείτης Μοναχός και άγιος (1749-1809) θεωρήθηκε με το συγγραφικό του έργο ο πατέρας της λεγόμενης *Φιλοκαλικής Αναγέννησης* στον ορθόδοξο χώρο στις αρχές του 19ου αιώνα. Τα έργα του είναι πολύ σημαντικά και για την ιστορία της θεολογικής σκέψης και για την αποκόμιση πληροφοριών για πρόσωπα και εκκλησιαστικές εξελίξεις τη συγκεκριμένη περίοδο.

50.1. *Ομολογία πίστεως.* Έργο με το οποίο υπεραμύνθηκε των απόψεων και της στάσης του στο θέμα της έριδας των Κολλυβάδων και της Θείας Μεταλήψεως. Εκδόθηκε μετά τον θάνατό του.

ΕΚΔ. *Ομολογία πίστεως: ήτοι απολογία δικαιότατη κατά των όσοι αμαθώς και κακοβούλως ετόλμησαν παρεξηγείν και διαβάλλειν Παραδόσεις τινάς της Αγίας Εκκλησίας και άλλα τινά των περί Πίστεως υγιή και ορθόδοξα φρονήματα του αοιδίμου Διδασκάλου Νικοδήμου του Αγιορείτου/νυν πρώτον τύποις εκδοθείσα διά συνδρομής και δαπάνης του πανοσιολογιωτάτου κυρίου Γρηγορίου Ποριώτου εις κοινήν ωφελείαν του χριστιανικού πληρώματος*, Βενετία, 1819.

50.2. *Χρηστοήθεια.* Έργο που συμβουλεύει για τα ορθά ήθη των χριστιανών στην καθημερινότητά τους. Έχει αξία αφενός διότι συμβάλλει στη γνώση της κοινωνικής ιστορίας του χριστιανισμού και από την άλλη αποτελεί τεκμήριο των κυοφορούμενων αλλαγών στην κοινωνία που οδηγούσε τους χριστιανούς ομοίως και στη Δύση να αναζητούν τρόπους διαμόρφωσης της ζωής τους και της ηθικής τους μέσα στη λαίλαπα του νεωτερικού πνεύματος.

ΕΚΔ. *Βιβλίον καλούμενον χρηστοήθεια των χριστιανών: περιέχουσα Λόγους ψυχωφελεστάτους δεκατρείς, ρυθμίζοντας επί το βέλτιον τα κακά ήθη των χριστιανών. Προς δε, και τας κυριωτέρας Εντολάς της Παλαιάς και Νέας Διαθήκης.*/Φιλοπονηθείσα μεν παρά του εν μοναχοίς ελαχιστού Νικοδήμου Αγιορείτου κατά πρώτον εις Ενετίαν εκδοθείσα τω 1803 έτη παρά του Αγίου Ιωαννίνων, Κυρίου Ιεροθέου.

50.3. *Συναξαριστής.* Προσπάθεια να επικαιροποιηθεί ο Συναξαριστής γλωσσικά αλλά και κριτικά, ώστε να εκφράζει την ορθόδοξη ευσέβεια προς τους αγίους, ανταποκρινόμενος στο κριτικό πνεύμα των ημερών της.

ΕΚΔ. *Συναξαριστής των δώδεκα μηνών του ενιαυτού*, τ. 1-3, Αθήνα, 2005.

50.4. *Πηδάλιον.* Μεγάλη προσπάθεια ανακάθαρσης του σώματος Κανόνων για ποιμαντική χρήση, με κριτικό κοίταγμα, απόδοση και σχολιασμό στην καθομιλουμένη και παράθεση αυστηρά χρονολογική και ιστορική και όχι θεματική. Στόχος του είναι να παραμερισθούν οι συχνά χρησιμοποιούμενες ψευδοκανονικές Συλλογές στην Τουρκοκρατία και να οργανωθεί η εκκλησιαστική ζωή και το ποιμαντικό έργο πάνω σε σοβαρή κριτική βάση.

ΕΚΔ. *Πηδάλιον της νοητής νηός, της Μίας Αγίας, Καθολικής και Αποστολικής των ορθοδόξων Εκκλησίας: ήτοι* άπαντες *οι ιεροί και θείοι κανόνες των αγίων οικουμενικών Συνόδων* .../ελληνιστί μεν, χάριν αξιοπιστίας εκτιθέμενοι, διά δε της καθ' ημάς κοινοτέρας διαλέκτου, προς κατάληψιν των απλουστέρων ερμηνευόμενοι παρά Αγαπίου Ιερομονάχου, και Νικοδημου Μοναχού, και μετ' επιμελείας ανακριθέντες, και διορθωθέντες... παρά του ... Δωροθέου, Αθήναι, 1841, τελευταία έκδοση Αθήνα, 2003.

51. Αθανάσιος Πάριος. Ο εκ Πάρου μοναχός και διδάσκαλος και πρόσφατα αγιοκαταταχθείς Αθανάσιος Τούλιος (1721-1813) έζησε ένα μεγάλο μέρος της μακράς ζωής του στους ταραγμένους χρόνους των επαναστάσεων στην Ευρώπη και της αντίδρασης προς τη χριστιανική διδασκαλία, η οποία επικρατούσε που επεκράτησε εκεί καθώς και της απέχθειας προς τον φιλελευθερισμό, τον οποίο είχαν αναπτύξει όλες οι μοναρχίες, μεταξύ των οποίων και η Οθωμανική αυτοκρατορία. Έτσι, τα έργα του χαρακτηρίζονται από ολοκληρωμένο και ιδιαίτερα πολεμικό αντιδυτικισμό, τόσο εναντίον της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας όσο και εναντίον των νεωτερικών επιστημών, του Διαφωτισμού και των δημοκρατικών ιδεών. Κατ' επέκταση, τα έργα του αποτελούν μια μαρτυρία για την ιδεολογική διαπάλη της εποχής εκτός του πληροφοριακού τους περιεχομένου για πρόσωπα και καταστάσεις της εποχής στην Ορθόδοξη Εκκλησία (όπως π.χ. την έριδα των λεγόμενων «Κολλυβάδων»).

51.1. Πατρική διδασκαλία. Το κείμενο αυτό (1797) παραδίδεται υπό το όνομα του Πατριάρχη Ιεροσολύμων Ανθίμου, αλλά η έρευνα το αποδίδει γενικά στον Αθανάσιο. Προβάλλεται ως το χαρακτηριστικότερο κείμενο αντίθεσης προς το δυτικό επαναστατικό πνεύμα σε βαθμό που να κηρύττει την εθελοδουλεία. Προκάλεσε θύελλα διαμαρτυριών από τους «Διαφωτιστές» και απάντηση από τον Αδαμάντιο Κοραή με την «Αδελφική Διδασκαλία» (βλ. σχετικά).

ΕΚΔ. *Διδασκαλία Πατρική,* συντεθείσα παρά του Μακαριωτάτου Πατριάρχου της αγίας πόλεως Ιερουσαλήμ, κυρού Ανθίμου, εις ωφέλειαν των Ορθοδόξων χριστιανών, Κωνσταντινούπολη, 1797.

51.2. Νέος Ραψάκης. Πολεμικό κείμενο κατά των φιλελευθέρων (λιμπερτίνων) φιλοσόφων που επικρίνουν την Πατρική διδασκαλία και προωθούν το επαναστατικό πνεύμα.

ΕΚΔ. *Νέος Ραψάκης ήτοι έλεγχος και στυλίτευσις εν είδει απολογίας γενομένη, προς τας παρά τινας των λιμπερτίνων αθέους βλασφημίας…*, Λειψία, αςζβ΄(1813), Λ. Βρανούσης, Άγνωστα πατριωτικά φυλλάδια και ανέκδοτα κείμενα της εποχής του Ρήγα και του Κοραή, *ΕΜΑ* 15/16 (1965-1966), ζζ, 305-329.

51.3. Αντιφώνησις. Έργο που γράφτηκε το 1802 και αποτυπώνει το πνεύμα του ανένδοτου αντιδυτικισμού που είχε πάρει νέες διαστάσεις μετά τις πολιτικές εξελίξεις της Γαλλικής Επανάστασης στη Γαλλία καθώς υποστηριζόταν από τις αυλικές δυνάμεις.

ΕΚΔ. *Αντιφώνησις προς τον παράλογον ζήλον των από Ευρώπης ερχομένων φιλοσόφων*, Τριέστι, 1802.

51.4. Εγχειρίδιον απολογητικόν. Γραμμένο περί το 1809 στρέφεται εναντίον κυρίως του Κοραή και αντιδρά στην ενασχόληση των χριστιανών με κοσμικά ενδιαφέροντα, την επιστήμη κ.λπ. ως ακατάλληλα για τη σωτηρία.

ΕΚΔ. Εγχειρίδιον Απολογητικόν διά βραχέων προς τας δεινάς κατηγορίας τας κατά του συγγραφέως της προεκδοθείσης αντιφωνήσεως γενομένας υπό του ιατροφιλοσόφου Κυρίου Διαμαντή του Κοραή, Φ. Ηλιού Αθανάσιος Πάριος και Κοραής, Το ανέκδοτο Εγχειρίδιον Απολογητικόν (1809), *Τα Ιστορικά* 39 (2003), 322-334.

51.5. Επιστολές. Σώζονται αρκετές επιστολές του προς σημαντικά πρόσωπα της εποχής του (άρχοντες, Κοραή, Νικόδημο Αγιορείτη κ.ά.) με πλήθος πληροφοριακού υλικού για πρόσωπα και εκκλησιαστικά γεγονότα και ρεύματα της εποχής.

ΕΚΔ. Ανέκδοτος επιστολή αντιρρητική γενομένη προς την παρά τινων περί του Κυριακού σώματος δοξασίαν, έκδ. Κ. Α. Μανάφης, Αθανασίου του Παρίου, ἀνέκδοτος ἐπιστολὴ ἀντιρρητικὴ γενομένη πρὸς τὴν παρά τινων περὶ τοῦ Κυριακοῦ σώματος δοξασίαν, στο Ι. Μ. Μητρόπολις Παροναξίας (επιμ.), *Ο Άγιος Αθανάσιος ο Πάριος. Πρακτικὰ Επιστημονικού Συνεδρίου, Πάρος, 29 Σεπτ. – 4 Οκτ. 1998*, Πάρος 2000,σ σ. 218-244. Επιστολή Προς Διαμαντή τον Κοραή (31 /03/1791), στο Αδαμαντίου Κοραή Αλληλογραφία, επιμ. Κ. Θ. Δημαρά, τ. 1 Αθήνα 1964, σσ. 150-153.

51.6. Αγιολογικό έργο. Το αγιολογικό του έργο στοχεύει και αυτό στην περιχαράκωση στην ορθόδοξη παράδοση με την ανάδειξη προσωπικοτήτων σε αυτήν (Μάρκος Εφέσου, Γρηγόριος Παλαμάς, Μακάριος Νοταράς) ή με την εξιστόρηση θαυμάτων απέναντι στην πίεση του Ισλάμ.

ΕΚΔ. Διήγησις του εν Χίω θαύματος του Τιμίου Προδρόμου κατά των Αγαρηνών εν έτει 1740. Διήγησις του εν Χίω γεγονότος θαύματος, της Υπεραγίας Θεοτόκου κατά Αρμενίων εν έτει 1748. Βίος και πολιτεία του εν αγίοις πατρός ημών Μακαρίου του Νοταρά, εκδ. Θ. Ξ. Γιάγκου, *Ο Άγιος Μακάριος αρχιεπίσκοπος Κορίνθου ο Νοταράς*, τ. 2, Σιδηρόκαστρο, 2005, σσ. 69-102.

52. Μελέτιος Αθηνών, *Εκκλησιαστική ιστορία*. Το έργο του από το 1703 Μητροπολίτη Αθηνών Ηπειρώτη Μελετίου (Β΄) Μήτρου (1661-1714) αποτελεί ένα δείγμα Διαφωτισμού στην ορθόδοξη εκκλησιαστική ιστοριογραφία περιγράφοντας τα γεγονότα έως το 1700. Η εξιστόρηση είναι ψύχραιμη, κριτική και σε πολλές περιπτώσεις βασισμένη σε δυτικούς ιστορικούς, όπως τον Paolo Sarpi (βλ. σχετικά), τον Bellarmin (βλ. σχετικά), ή τον Baronius (βλ. σχετικά). Σε αντιδιαστολή προς τον Δοσίθεο Ιεροσολύμων, ο οποίος με την Ιστορία του κάνει εκκλησιαστική πολιτική, ο Μελέτιος είναι περισσότερο λόγιος κληρικός και η εργασία του (όπως και το υπόλοιπο έργο του, κυρίως η «Γεωγραφία παλαιά και νέα») διαλέγεται με τον Διαφωτισμό. Γι' αυτό και εκδόθηκε μεταθανατίως (1784) από τους εκδότες Π. Λαμπανιτζιώτη – Γ. Βενδότη στη Βιέννη που είχαν εκδόσει και έργα του Ρήγα Φεραίου.

ΕΚΔ. *Εκκλησιαστική Ιστορία*, Μελετίου Μητροπολίτου Αθηνών, Βιέννη, 1783-1784 3τ. και 4 τ. («Προσθήκη») με ερανισμό στοιχείων από τον Γεώργιο Βενδότη.

53. Αδαμάντιος Κοραής. Ο μεγάλος πρόμαχος του Διαφωτισμού (1748-1833), που επέκρινε σφοδρά την παραδοσιαρχία στην Ορθόδοξη Εκκλησία, έγινε συνώνυμο της ορθολογιστικής επέλασης της Δύσης στην ορθόδοξη χριστιανική παράδοση και πολεμήθηκε κυρίως από το Πατριαρχείο και τον Πατριάρχη Γρηγόριο Ε΄. Ωστόσο, η στάση του Κοραή ήταν πιο σύνθετη και πρέσβευε περισσότερο μια ηθική ανύψωση του κλήρου, μετέφρασε στα ελληνικά την Κατήχηση του Πλάτωνος Μόσχας (βλ. σχετικά), ενώ συνεργάτες του όπως ο Θεόκλητος Φαρμακίδης (βλ. σχετικά) έπαιξαν ουσιαστικό ρόλο στη διαμόρφωση μιας «εθνικοτοπικής» Εκκλησίας στην απελευθερωμένη Ελλάδα με βάση ιδέες που εκείνος είχε διατυπώσει στα Προλεγόμενα στα *Πολιτικά του Αριστοτέλους*, που είχε εκδώσει. Σχετικά έργα του θα μπορούσαν να είναι:

53.1. *Αδελφική διδασκαλία* (1798). Έργο που απαντούσε και στηλίτευε την «Πατρική Διδασκαλία» (βλ. σχετικά) θεωρούσε ότι καλούσε σε εθελοδουλεία και υπερασπιζόταν από χριστιανική θέση την τυραννία.

ΕΚΔ. [Αδαμάντιος Κοραής]. *Αδελφική Διδασκαλία πρὸς τους ευρισκομένους κατά πάσαν την Ωθωμανικὴν Επικράτειαν Γραικούς εις αντίρρησιν κατά της... Πατρικής Διδασκαλίας*. εν Ρώμη [= Παρίσι] εν έτει Α΄ της Ελευθερίας (ᾳψθη΄).

53.2. *Επιστολαί προς τον Σμύρνης Πρωτοψάλτην*. Ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις για τη Γαλλική Επανάσταση και τον πολιτικό ρόλο του χριστιανισμού στην τουρκοκρατούμενη Ανατολή.

ΕΚΔ. Αδαμαντίου Κοραή, *Επιστολαί προς τον Σμύρνης Πρωτοψάλτην*/Συν[sic] πρώτον εκδοθείσαι εκ των αρχετύπων χειρογράφων, φιλοτίμω συνδρομή των ομογενών, β΄ έκδ., Εν Ερμουπόλει [χ. ε.], 1878.

53.3. *Ερμηνεία στις Προς Τίτον και Τιμόθεον επιστολές του αποστόλου Παύλου*. Πρόκειται για ερμηνευτική προσπάθεια του 1831 με αξιόλογα φιλολογικά σχόλια.

ΕΚΔ. *Προλεγόμενα εις τας προς Τιμόθεον δύω και προς Τίτον μίαν επιστολάς του Αποστόλου Παύλου* /Αδαμαντίου Κοραή. Έκδοσις τέταρτη, εν Αθήναις, 1879.

54. Θεόφιλος Καΐρης. Ο κληρικός και διδάσκαλος του Γένους (1784-1853) από την Άνδρο ήταν μαθητής του Αδαμαντίου Κοραή και αφού πολέμησε προσωπικά στην Ελληνική Επανάσταση δημιούργησε ορφανοτροφείο με σχολείο στην Άνδρο, όπου δίδασκε μια θρησκεία του λόγου (Θεοσέβεια) μέσα στο διεθνές περιβάλλον της «εισβολής» του Διαφωτισμού στη χριστιανική πίστη και σκέψη. Διώχθηκε από την Ιερά Σύνοδο και τη δικαιοσύνη του νεότευκτου ελληνικού κράτους (βλ. Κεφ. 21), έφυγε εξόριστος στο Λονδίνο και όταν γύρισε καταδικάστηκε σε φυλάκιση που τον οδήγησε στον θάνατο. Το έργο του και οι συναφείς πηγές δίνουν πολλές πληροφορίες για τη διαπάλη μεταξύ οπαδών ενός ριζοσπαστικού ηθικιστικού Διαφωτισμού από τη μια και οπαδών της παράδοσης από την άλλη.

ΕΚΔ. *Γνωστική-Στοιχεία Φιλοσοφίας*, εισαγ.- επιμ. Ν. Σινιόσογλου. Άνδρος/Αθήνα, 2008. *Τα κατά Καΐρην: ήτοι Το κήρυγμα της Αληθείας*, παρά του Κ. Γ. Αθανασίου δικηγόρου, Εν Αθήναις, 1840.

55. *Συνοδικές αποφάσεις Πατριαρχείου Κων/λεως*. Μετά τις Συνόδους της εποχής του Λουκάρεως και του Μογίλα τον 17ο αιώνα (βλ. σχετικά), η Σύνοδος του Πατριαρχείου ασχολήθηκε με θέματα σημαντικά για την εποχή και κατέγραψε κατά τον 18ο αιώνα τις εξής εγκυκλίους και Ομολογίες.

55.1. *Εγκύκλιος της Συνόδου του 1722 προς τους Ορθόδοξους Αντιοχείς*. Κείμενο ανασκευής των λατινικών δογματικών θέσεων με σκοπό να σταματήσει τον προσηλυτισμό των Αντιοχέων Ορθοδόξων από τους Λατίνους.

ΕΚΔ. Ιω. Καρμίρης, *Μνημεία* Β΄, 820 [900] – 859 [939].

55.2. Ομολογία πίστεως της Συνόδου της Κωνσταντινουπόλεως του 1727. Πρόκειται για κείμενο, το οποίο έχει σκοπό και πάλι να διαμορφώσει μια ταυτότητα με το οποίο πρέπει να συνενώνει τους Ορθοδόξους κυρίως στην Αντιόχεια, καθώς η επιθετική επέκταση προς τη Δύση ξανακορυφώνεται, όπως τον 17ο αιώνα.
ΕΚΔ. Ιω. Καρμίρη, *Μνημεία* Β΄, 860 [940]- [950].

55.3. Απόφαση Συνόδου 1755 περί Αναβαπτισμού (απόφαση Κύριλλου Ε΄). Απόφαση, η οποία στην πραγματικότητα απηχεί τις απόψεις του Πατριάρχου Κυρίλλου Ε΄ σε μια εποχή που η επέμβαση από τη Δύση στα της Ανατολής ήταν εντονότατη.
ΕΚΔ. Mansi 38, σσ. 575-634.

56. *Αρχειακές πηγές*. Η εργασία με αρχεία είναι πλέον ένα αναπόσπαστο κομμάτι της σύγχρονης ιστορικής έρευνας τουλάχιστον από την εποχή του Μεσοπολέμου και κατόπιν με την άνοδο της Σχολής των Annales που άνοιξε νέους δρόμους στην κατανόηση της ιστοριογραφίας, ως μελέτης εξελίξεων στις κοινωνικές και οικονομικές δομές, στην προσωπογραφία κ.λπ. Μέσα σε αυτά εμπλουτίζεται και η ιστορία του χριστιανισμού, όταν όμως μέσα από τον μεγάλο όγκο πληροφοριών εξαχθούν με προσοχή και ορθή μέθοδο τα στοιχεία εκείνα που τον αφορούν (προσωπογραφία κλήρου, κοινωνικός ρόλος των χριστιανών σε σχέση με άλλες θρησκείες, θεσμικός ρόλος εκκλησιαστικών λειτουργών μέσα και έξω από την Εκκλησία, όπως δικαστικές λειτουργίες, συμβολαιογραφικό λειτούργημα κ.λπ.). Σημαντικές κατηγορίες τέτοιων πηγών είναι:

56.1. Κώδικες του Πατριαρχείου Κων/λεως και άλλες Πατριαρχικές Πράξεις. Το σώμα των πράξεων του Πατριαρχείου από τον 15ο αιώνα αναφορικά με τη διοίκηση ή την ίδρυση ή κατάργηση ή ανύψωση μητροπόλεων ή επισκοπών, πειθαρχικά ζητήματα, εγκυκλίους, σιγίλλια κ.λπ. αποτελεί αυτονόητα μια βασική πηγή εκκλησιαστικής ιστορίας, που αφορά τον πρώτο θρόνο της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Οι εγγραφές του γίνονται πυκνότερες μετά το 1700, οπότε οι συνθήκες λειτουργίας του Πατριαρχείου γίνονται πιο σταθερές.
ΕΚΔ. Μ. Ι. Γεδεών, *Κανονικαί διατάξεις, επιστολαί, λύσεις, θεσπίσματα των αγιωτάτων Πατριαρχών Κωνσταντινουπόλεως, από Γρηγορίου του θεολόγου μέχρι Διονυσίου του από Αδριανουπόλεως*, τόμ. Α΄, Εν Κωνσταντινουπόλει, 1888. Κ. Δελικάνης, *Τα εν τοις κώδιξι του πατριαρχικού αρχειοφυλακείου σωζόμενα επίσημα εκκλησιαστικά έγγραφα τα αφορώντα εις τας σχέσεις του Οικουμενικού Πατριαρχείου προς τας Εκκλησίας Αλεξανδρείας, Αντιοχείας, Ιεροσολύμων και Κύπρου (1574-1863)* περισυλλεγέντα και συναρμολογηθέντα κελεύσει της Α. Θ. Παναγιότητος του Οικουμενικού Πατριάρχου Ιωακείμ του Γ τ. Β', Εν Κωνσταντινοπόλει 1904. Του ιδίου, *Πατριαρχικά έγγραφα ήτοι τα εν τοις κώδιξι του πατριαρχικού αρχειοφυλακείου σωζόμενα επίσημα εκκλησιαστικά έγγραφα τα αφορώντα εις τας σχέσεις του Οικουμενικού Πατριαρχείου προς τας Εκκλησίας Ρωσσίας, Βλαχίας και Μολδαβίας, Σερβίας, Αχριδών και Πεκίου 1564-1863 οις και προστίθεται ιστορική μελέτη περί της αρχιεπισκοπής Αχριδών,* τ. Γ. εν Κωνσταντινοπόλει 1905. Δ. Γ. Αποστολόπουλος, *Ο «Ιερός Κώδιξ» του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως στο β' μισό του ΙΕ' αιώνα: Τα μόνα γνωστά σπαράγματα*, Αθήνα, 1992. Nomikos Michael Vaporis, *Codex (B) Beta of the Ecumenical Patriarchate of Constantinople. Aspects of the History of the Church of Constantinople*, Brookline MA, 1975, σσ. 1-166. Του ιδίου, *Codex (Γ) Gamma of the Ecumenical Patriarchate of Constantinople,* Brookline MA, 1974, σσ. 1-154 (ο κώδικας Β περιλαμβάνει 66 έγγραφα κατά την περίοδο 1616-1646 και ο Γ 88 έγγραφα για τις περιόδους 1691-1702, 1718-1719 και 1761). Ν. Βλάχου, *Επιστολές των Οικουμενικών Πατριαρχών προς τους μεγάλους πρωτοπαπάδες της Κέρκυρας: (17ος - 18ος αιώνας)*, Κέρκυρα, 2009.

56.2. Άλλα πατριαρχικά έγγραφα και πράξεις: Σπ. Π. Λάμπρου, Ογδοήκοντα πατριαρχικὰ σιγίλλια και τεσσαράκοντα τέσσαρα μοναστηριακά έγγραφα της εν Παρισίοις Εθνικής Βιβλιοθήκης, *Νέος Ελληνομνήμων* [Τόμοι Α΄-ΙΔ΄], 3, 3-4 (1906), 377-401, Ν. Ε. Ζευγαδάκης, Δύο πατριαρχικά σιγίλλια ρυθμιστικά των σχέσεων των Σιναϊτών και της μητροπόλεως Κρήτης. 1. Το σιγίλλιον Σωφρονίου του Β΄ (1777), *Κρητικά Χρονικά* 2 (1948),σσ. 507-520. αρχιμ. Φιλάρετος Βιτάλης, Ανέκδοτον Σιγίλλιον του Πατριάρχου Κων/λεως Γρηγορίου Ε΄ περί της Ιεράς Μονής Βρύσεως Σίφνου, *Κυκλαδικά* 1 (1956), σσ. 229-235. Μ. Χαιρέτης, «Κατάλογος των εις τα Γενικά Αρχεία του Κράτους αποκειμένων πατριαρχικών σιγιλλίων», *ΔΙΕΕΕ*, 15 (1961), 234-250. Ν. Π. Δελιάλης, Δύο Πατριαρχικά Σιγίλλια Διονυσίου του Δ΄ και Γρηγορίου του Ε΄. *Μακεδονικά* 1 (2017),108–122. Γ. Ανωμερίτης, *Πατριαρχικά σιγίλλια προς τα Αγιονήσια των Κυκλάδων 1553-1821*, Αθήνα, 2012.

56.3. Κώδικας 393 της Αλεξανδρινής Πατριαρχικής Βιβλιοθήκης Παΐσίου. Πρόκειται για κώδικα με συνοδικά έγγραφα του 17ου αι. που αφορούν και τα τεκταινόμενα στη Σύνοδο του 1666 της Μόσχας (βλ. σχετικά).

ΕΚΔ. Π. Τζουμέρκας, *Ο κώδιξ υπ' αριθμ. 393 της Αλεξανδρινής Πατριαρχικής Βιβλιοθήκης ο λεγόμενος του Πατριάρχου Αλεξανδρείας Παϊσίου*, Αλεξάνδρεια, 2010.

56.4. Πράξεις τοπικών εκκλησιαστικών αρχών. Αντίστοιχα αρχεία με τις σχετικές πράξεις τους έχουν κατά περιόδους και άλλες εκκλησιαστικές τοπικές αρχές, όπως πρεσβυγενή Πατριαρχεία, Μητροπόλεις κ.λπ.

ΕΚΔ. *Ανάλεκτα Ιεροσολυμιτικής σταχυολογίας*, ή, συλλογή ανεκδότων και σπανίων ελληνικών συγγραφών περί των κατά την Εώαν ορθοδόξων εκκλησιών και μάλιστα της των Παλαιστινών/συλλεγέντα μεν και εκδιδόμενα υπό Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, εκτυπούμενα δε αναλώμασι του Αυτοκρατορικού Ορθόδόξου Παλαιστίνου Συλλόγου, τ. Α΄-Ε΄, Πετρούπολις, 1891-1897 (ανατ. Bruxelles 1963, με πολλά στοιχεία που αφορούν κυρίως την Παλαιστίνη). Ευμενίου Φανουράκη, *Ανέκδοτα εκκλησιαστικά έγγραφα των χρόνων της Τουρκοκρατίας αποκείμενα εν τω Μουσείω Ηρακλείου* [ανάτυπο] Ηράκλειον, 1947, Ν. Τωμαδάκη, *Ιστορία της εκκλησίας Κρήτης επί τουρκοκρατίας (1645-1898),* τ. Α΄, Αι πηγαί, Αθήνα, 1974.

56.5. Εκθέσεις βενετικών αρχών στις κατεχόμενες περιοχές. Είναι μια ειδική κατηγορία κειμένων που συνέτασσαν τακτικά οι Βενετοί τοπικοί διοικητές παρακολουθώντας τα εδάφη που διοικούσαν. Σημαντική κατηγορία πηγών,οι οποίες επιτρέπουν ασφαλέστερη γνώση των τοπικών συνθηκών όταν συνδυασθούν με έργα και μαρτυρίες των ντόπιων πληθυσμών.

ΕΚΔ. Σ. Π. Λάμπρου, *Εκθέσεις των Βενετών Γενικών Προνοητών της Πελοποννήσου νυν το πρώτον και εκ των αρχείων της Βενετίας* εκδιδόμεναι υπό Σπυρίδωνος Π. Λάμπρου, τεύχη Β΄ και Γ΄, Αθήνα, 1900. Κ. Τσικνάκης, *Οι εκθέσεις των Βενετών Προνοητών της Κεφαλονιάς (16ος αιώνας),* Αθήνα, 2008. Γ. Παγκράτης, *Οι εκθέσεις των Βενετών βαϊλων και Προνοητών της Κέρκυρας (16ος αιώνας),* Αθήνα, 2008. Στάθη Μπίρταχας, *Βενετική Κύπρος (1489-1571). Οι εκθέσεις των αξιωματούχων του ανώτατου διοικητικού σχήματος της κτήσης*, Αθήνα, 2019.

56.6. Σε παρεμφερή κατηγορία ανήκουν και οι εκθέσεις μοναστικών ταγμάτων και απεσταλμένων. Ενδεικτικά μπορούμε να δούμε σχετικά έγγραφα και γράμματα Ιησουϊτών του 17ου αιώνα που έδρασαν στην Ανατολή.

ΕΚΔ. A. Carayon, *Relations inédites des missions de la Compagnie de Jésus à Constantinople et dans le Levant au XVII siècle,* Paris, 1864.

56.7. Τοπικά αρχεία κοινοτήτων και διοικητικών κέντρων. Ειδικά στην Τουρκοκρατία η Εκκλησία είχε σημαντικό ρόλο στη διοίκηση και την καθημερινότητα των χριστιανών Οθωμανών υπηκόων, ενώ σε πολλές περιπτώσεις (π.χ. στη Βενετία) η ορθόδοξη ταυτότητα των παρεπιδημούντων Ελλήνων επηρέαζε αντίστροφα τον ρόλο της Ορθόδοξης Εκκλησίας με την κάθε πολιτική εξουσία. Πολλά αρχεία δίνουν, συνεπώς, πολλές πληροφορίες για την ιστορία της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Ενδεικτικά μπορούμε να βρούμε:

ΕΚΔ. Αρχείο Ελληνικού Ινστιτούτου Βενετίας (εν μέρει ψηφιοποιημένο), *Χρυσόβουλλα και γράμματα των Οικουμενικών Πατριαρχών ανήκοντα εις τους Φιλαδελφείας Μητροπολίτας υπερτίμους και εξάρχους πατριαρχικούς προέδρους πνευματικούς της Ενετίηση των Ορθοδόξων κοινότητος*, εκδόντος Ιωάννου Βελούδου, Βενετία, 1893. Ίω. Κ. Βασδραβέλλης, *Ιστορικά Αρχεία Μακεδονίας*. Α΄. Αρχείον Θεσσαλονίκης, (1695-1912), Θεσσαλονίκη, 1951, του ιδίου, *Ιστορικά αρχεία Μακεδονίας*: Β΄ Αρχείον Βεροιας – Νάουσης, 1598-1886, Θεσσαλονίκη, 1954, του ιδίου, Πληροφορίαι εκ των Τουρκικών Ιστορικών Αρχείων Μακεδονίας: (αρχείον φιρμανιών της Μονής Βλατάδων). *Μακεδονικά*, 18/1 (1978),291–293, του ιδίου Ιστορικά αρχεία Μακεδονίας Α΄. Αρχείον Ιεροδικείου Θεσσαλονίκης, *Μακεδονικά* 2 (2017), 89–128.

56.8. Μοναστηριακά έγγραφα. Μαζί με τίτλους που αφορούν περιουσιακά στοιχεία, δωρεές κ.λπ. εμφανίζεται και πλήθος πληροφοριών για τη σχέση της κάθε μονής με την εκκλησιαστική διοίκηση και την περιβάλλουσα κοινωνία. Πολύ σημαντικά είναι τα σχετικά αρχεία των Μονών του Αγίου Όρους για τα οποία είδαμε τα σχετικά αρχεία που αφορούν ήδη την υστεροβυζαντινή περίοδο (βλ. Κεφ. 12).

ΕΚΔ. Χ. Γάσπαρης, *Αρχείο Πρωτάτου*: Επιτομές μεταβυζαντινών χειρογράφων, Αθήνα, 1991, Π. Γουναρίδης, *Αρχείο της Ιεράς Μονής Ξηροποτάμου*. Επιτομές μεταβυζαντινών εγγράφων, Αθήνα, 1993, Α. Γιαννακόπουλος, *Αρχείο της Ι. Μ. Σταυρονικήτα*: Archives of the Monastery of Stavronikita: επιτομές εγγράφων, 1533-1800: summaries of the documents, 1533-1800, Αθήνα, 2001, Φ. Μαρινέσκου,

Ρουμανικά έγγραφα Αγίου Όρους: Αρχείο ιεράς μονής Ιβήρων, τ. 1. Αθήνα, 2007. Δ. Παπαχρυσάνθου, *Η Διοίκηση του Αγίου Όρους (1600-1927)*, Αθήνα, 1997. Π. Τζιβάρας/Σπ. Καρύδης, *Η βιβλιοθήκη της Μονής Πλατυτέρας Κέρκυρας: χειρόγραφα, έντυπα, αρχείο,* Κέρκυρα, 2010, Παντελεήμονος Καρανικόλα, *Έγγραφα Ιεράς μονής Φανερωμένης Κορινθίας: ελληνικά-τουρκικά,* Κόρινθος, 1991, Ε. Βρανούση, *Βυζαντινά έγγραφα της Μονής Πάτμου* Α΄ Αυτοκρατορικά, Αθήνα, 1980, Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Βυζαντινά έγγραφα της Μονής Πάτμου* Β΄ Δημοσίων Λειτουργών, Αθήνα, 1991, Μ. Γερολυμάτου, *Βυζαντινά έγγραφα της Μονής Πάτμου,* Γ΄ Πατριαρχικά, Αθήνα, 2016 (με υπομνήματα, σιγίλλια κ.λπ. εκκλησιαστικών προσώπων από τον 11ο έως τον 16ο αι.), Κ. Τσατσαρωνάκης, Ανέκδοτα Πατριαρχικά σιγίλλια των Μονών Αρσάνη και Χαλεβή Ρεθύμνης *Κρητικά Χρονικά*, 8/2 (1954), 204-210. Κ. Μ. Κοικυλίδης, *Κατάλοιπα χειρογράφων Ιεροσολυμιτικής Βιβλιοθήκης*, εν Ιεροσολύμοις, 1899.

18.1.2 Άγραφες

57. Για την περίοδο αυτή, τα δείγματα μεταβυζαντινής εικονογραφικής τέχνης που παράγονται από ομάδες και συνεργεία στον Τουρκοκρατούμενο χώρο αποτελούν πολύ καλές πηγές. Μαθαίνοντας γι' αυτά μαθαίνουμε και για τα δίκτυα ευσεβούς χορηγίας, πρωτοβουλιών κ.λπ. που είναι συστατικό κομμάτι εκκλησιαστικής ιστορίας της περιόδου. Βλ. επίσης για τη Ρουμανία Μ. Αγκαφιτέι, *Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική στη Βλαχία και τη Μολδαβία κατά τους 14ο και 15ο αιώνες: 1350-1450* [διδ. Διατριβή], Αθήνα, 2016 και για τη Συρία, Ντάνυ Μρεΐχ, *Οι φορητές εικόνες του Χαλεπιανού Εργαστηρίου των Αγιογράφων της Οικογενείας Musawwir (17ος, 18ος αι.)* [διδ. Διατριβή], Αθήνα, 2017.

18.2 ΔΕΥΤΕΡΕΥΟΥΣΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

18.2.1 Γενικά

Βλ. Φειδάς, *Ιστορία*, τ. Γ΄, σσ. 17-269, Δ. Μόσχος, *Ιστορία Β΄*, σσ. 166-181, Jedin KG III/2, 3-143, 168-364, *CHC,* τ. 6, Cambridge, 2009, 9-132. Για τον θεσμό του Οικουμενικού Πατριαρχείου, Μαξίμου Σάρδεων, *Το Οικουμενικόν Πατριαρχείον εν τη Ορθοδόξῳ Εκκλησίᾳ*, Θεσσαλονίκη, 1972, σσ. 294-320. Γ. Μεταλληνός, *Τουρκοκρατία: οι Έλληνες στην Οθωμανική Αυτοκρατορία*, Αθήνα, 1988.

18.2.1 Η Ορθόδοξη Εκκλησία κατά τους δύο πρώτους αιώνες της Τουρκοκρατίας

Δ. 1. E. Denissof, *Maxime le Grec et l΄Occident*, Paris/Louvain, 1943. Το λιγότερο προβεβλημένο ζήτημα των σχέσεων του Μαξίμου του Γραικού με τη Δύση.

Δ. 2. Γρ. Παπαμιχαήλ, *Μάξιμος ο Γραικός, ο πρώτος φωτιστής των Ρώσων*, Αθήναι, 1945. Από τις πρώιμες αποτιμήσεις της περίφημης αυτής προσωπικότητας από γνώστη του ρωσικού χώρου.

Δ. 3. St. Runciman, *Η Μεγάλη Εκκλησία εν αιχμαλωσία*, τ. Α΄-Β΄ (μετάφ. Ν. Κ. Παπαρρόδου), Αθήνα, 1979 (α΄ έκδ. πρωτότυπη 1968). Συνολική καταγραφή του ιστορικού βίου της τουρκοκρατούμενης Ορθοδοξίας σε θεματικά κεφάλαια (π.χ. μοναστήρια, Φαναριώτες κ.λπ.).

Δ. 4. G. Hering, *Οικουμενικό Πατριαρχείο και ευρωπαϊκή πολιτική 1620-1638*, Αθήνα, 1992 (α΄ έκδ. πρωτ. 1968). Εξαιρετική εργασία που εντάσσει την πολιτική του Πατριαρχείου και τον Κύριλλο Λούκαρι στο ευρωπαϊκό πολιτικό και πολιτιστικό σύστημα έξω από την παλαιού τύπου βιογραφία.

Δ. 5. Ν. Ζαχαρόπουλος, *Γρηγόριος ο Ε΄. Σαφής έκφρασις της εκκλησιαστικής πολιτικής επί Τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη, 1974. Κριτική προσέγγιση στη στάση του Πατριάρχη Γρηγορίου Ε΄.

Δ. 6. Ζ. Τσιρπανλής, *Το Ελληνικό Κολλέγιο της Ρώμης και οι μαθητές του 1576-1700*. Θεσσαλονίκη, 1980. Πολύ σημαντικό εργαλείο που δίνει προσωπογραφικές και άλλες πληροφορίες για πρόσωπα που σπούδαζαν και επηρεάζονταν και επηρέαζαν με τη σειρά τους τις πολιτιστικές και εκκλησιαστικές σχέσεις μεταξύ Ανατολής και Δύσεως.

Δ. 7. Ειδικά για το ζήτημα της παιδείας Π. Ζιώγα, *Προβλήματα παιδείας του Ελληνισμού, κατά τον πρώτο αιώνα της Τουρκοκρατίας,* Θεσσαλονίκη, 1982.

Δ. 8. F. v. Lilienfeld/ E. Bryner, Die autokephale Metropolie von Moskau und ganz Russland (1448–1589), στο *Die orthodoxe Kirche in Russland: Dokumente ihrer Geschichte (860–1980)*, P. Hauptmann/G. Stricker (επιμ.), Göttingen 1988, σσ. 225–369 με κριτική στάση και γνώση των πηγών και στο πρωτότυπο.

Δ. 9. Τ. Γριτσόπουλος, *Η Εκκλησία της Πελοποννήσου μετά την Άλωσιν*, Αθήναι, 1992. Μεγάλο θεμελιακό έργο, με χωρισμένη την ύλη κατά επισκοπές και πλήθος κειμένων και πηγών.

Δ. 10. Δ. Μιχάλαγα, *Συμβολή στην Εκκλησιαστική Ιστορία της Πελοποννήσου κατά τη Β΄ Βενετοκρατία,* Αθήνα, 2008. Βασισμένη σε πολύ και ποιοτικό πηγαίο υλικό διερεύνηση της ιστορίας της Εκκλησίας ελλαδικών περιοχών έξω από το παραδοσιακό Οθωμανικό πλαίσιο.

Δ. 11. Διον. Βαλαής, *Εκκλησιαστική Ιστορία Ζητήματα Β΄ χιλιετίας*, Θεσσαλονίκη 2017, σσ. 215-370 αναλυτική πραγμάτευση όψεων της ζωής του Πατριαρχείου με παράθεση ανθολογημένων αλλά αυτούσιων πηγών.

18.2.2 Διάλογοι και συγκρούσεις με τη Δύση

Δ. 12. A. M. Amman, Der Aufenthalt der ruthenischen Bischöfe Hypathius Pociej und Cyrillus Terlecki in Rom im Dezember und Januar 1595-1596, *OCP* 11 (1945), 103-140. Περιγράφει την πράξη επικύρωσης της Ουνίας που έγινε με τη συγκεκριμένη επίσκεψη στη Ρώμη.

Δ. 13. *E. Benz, Die protestantische Thebais. Zur Nachwirkung Makarios des Ägypters im Protestantismus des 17. und 18. Jahrhunderts in Europa und Amerika*, Wiesbaden, 1963, όπου, όπως λέει ο τίτλος, ασχολείται με την επίδραση που είχαν οι (Ψευδο-) Μακαριανές Ομιλίες σε κλάδους του Προτεσταντισμού (κυρίως Πιετιστές!).

Δ. 14. Colin Davey, *Pioneer for unity: Metrophanes Kritopoulos (1589–1639) and relations between the Orthodox, Roman Catholic and reformed churches*, London, 1987. Αναλυτική βιογραφία του Κριτόπουλου που αξιολογεί και τη στάση του απέναντι στον Λούκαρη.

Δ. 15. Του ιδίου 'Cyril Loukaris and his Orthodox confession of faith', *Sobornost* 22 (2000), 19–29. Αξιολόγηση των πιο πρόσφατων δεδομένων για την περίφημη Ομολογία.

Δ. 16. George Mastrantonis, Augsburg and Constantinople: the correspondence between the Tübingen theologians and Patriarch Jeremiah II of Constantinople on the Augsburg Confession, Brookline MA, 1982. Πραγμάτευση της αλληλογραφίας μέσα στο πλαίσιο κυρίως της ορθόδοξης και αγγλοσαξωνικής συζήτησης.

Δ. 17. Ch. A. Frazee, *Catholics and sultans: the Church and the Ottoman Empire 1453–1923*, Cambridge, 1983. Κλασική, σφαιρική προσέγγιση των πτυχών των σχέσεων μεταξύ των δύο.

Δ. 18. Γ. Φλορόφσκυ, Ο Πατριάρχης Ιερεμίας ο Β΄ και οι Λουθηρανοί θεολόγοι και του ιδίου, Η ελληνική μετάφραση τῆς Αυγουσταίας Ομολογίας στο του ιδίου: *Χριστιανισμός και πολιτισμός*, (μετάφ. Ν. Πουρναρά), Θεσσαλονίκη, 2000[2], σσ. 181-200 για τις επαφές μεταξύ Ορθοδόξων και Διαμαρτυρομένων με τη θεολογική ματιά του συγγραφέα.

Δ. 19. D. Wendebourg, *Reformation und Orthodoxie der ökumenische Briefwechsel zwischen der Leitung der Württembergischen Kirche und Patriarch Jeremias II. von Konstantinopel in den Jahren 1573 – 1581,* Göttingen, 1986. πρόκειται για τη πληρέστερη και καλύτερη κριτική αποτίμηση όλης της ιστορίας εκείνου του διαλόγου.

Δ. 20. Γερ. Παγκράτης, *Εκκλησία και Κράτος στα βενετικά νησιά του Ιονίου Πελάγους. Μαρτυρίες για τη δράση Ιταλών Φραγκισκανών Μισσιοναρίων από τα αρχεία της Propaganda Fide (17ος αιώνας).* Αθήνα, 2009, για θέματα παρουσίας των δυτικών ταγμάτων στην Ανατολή.

Δ. 21. V. Tsakiris, The 'Ecclesiarum Belgicarum Confessio' and the Attempted 'Calvinisation' of the Orthodox Church under Patriarch Cyril Loukaris. *JEH* 63 (2012) 3, 475-487. Η περιγραφή των γεγονότων από τη σκοπιά και τις πηγές των Καλβινιστών που προωθούσαν στα ελληνικά τη βελγική Confessio.

18.2.3 Η Ορθόδοξη Εκκλησία κατά την περίοδο του Διαφωτισμού

Δ. 22. Timothy Ware, *Eustratios Argenti: a study of the Greek Church under Turkish rule,* Oxford, 1964. Η ανακάλυψη της Ορθοδοξίας μέσα από τη μελέτη ενός σφοδρού αντιδυτικιστή απέναντι στον οποίο ο σ. κράτησε αργότερα όλο και μεγαλύτερη απόσταση.

Δ. 23. Χαρ. Σ. Τζώγα, *Η περί μνημοσύνων έρις εν Αγίω Όρει κατά τον ΙΗ' αιώνα*, Θεσσαλονίκη, 1969. Άρτια ακαδημαϊκή ανάλυση παρά την εμφανή αρνητική τοποθέτηση του συγγραφέα προς τους Κολλυβάδες.

Δ. 24. V. Makridis, *Die religiöse Kritik am Kopernikanischen Weltbild in Griechenland zwischen 1794 u. 1821,* Frankfurt a. M., 1995. Η κριτική στο θέμα αντιπροσωπεύει τους Αντιδιαφωτιστές στα τέλη του 18ου αι.

Δ. 25. Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, Αθήνα, 1999. Διερεύνηση του Νεοελληνικού Διαφωτισμού ως πολιτικού φαινομένου μαζί με τις επιπτώσεις του για την εκκλησιαστική ζωή.

Δ. 26. Πηνελόπη Στάθη, *Χρύσανθος Νοταράς, Πρόδρομος του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, Αθήνα, 1999. Απεικονίζει το πρόσωπο και την εποχή.

Δ. 27. Της Ιδίας, *Αλλαξοπατριαρχείες στο θρόνο της Κωνσταντινούπολης*, (17ος-18ος αι.) *ΜΝΕ* 7 (2004) 37-66, Κρίσεις του Πατριαρχείου σε ένα κρίσιμο διάστημα.

Δ. 28. Βασ. Μπακούρος, *Σαμουήλ Χαντζερής ο Βυζάντιος (1700-1775). Η συμβολή του στην πνευματική κίνηση του Γένους κατά τον 18ο αιώνα*, Αθήνα, 2008. Λιγότερο γνωστή προσωπικότητα σε κρίσιμη περίοδο.

Δ. 29. Δ. Βαλαής, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, ό.π., σσ. 371-601. Πρόκειται για παράθεση πηγών και αναλυτικής βιβλιογραφίας για την περίοδο.

18.2 4 Τα πρεσβυγενή Πατριαρχεία

Δ. 30. Χρυσόστ. Παπαδόπουλος, *Ιστορία της Εκκλησίας Ιεροσολύμων,* εν Αθήναις, 1970[2].

Δ. 31. Χρυσόστ. Παπαδόπουλος, *Ιστορία της Εκκλησίας Αλεξανδρείας (62-1934),* Αθήναι, 1985[2]. Τα βασικά αυτά βιβλιογραφικά βοηθήματα παρά την παλαιότητά τους διατηρούν την αξία τους.

18.2.5 Πνευματικά και θεολογικά ρεύματα

Δ. 32. Ast. Argyriou, *Les exegeses grecques de l΄Apocalypse à l΄époque Turque (1453-1821). Esquisse d΄une histoire des courants ideologiques au sein du peuple grec asservi,* Θεσσαλονίκη, 1982. Πλουσιότατη εργασία που αναλύει όλα τα παραδείγματα ερμηνευτικών προσεγγίσεων της Αποκάλυψης στην ιστορική τους συνάφεια.

18.2.6 Αρχαίοι Ανατολικοί χριστιανοί στους νεότερους χρόνους

Δ. 33. H. Gazer, *Die Reformbestrebungen in der Armenisch-Apostolischen Kirche im ausgehenden 19. und im ersten Drittel des 20. Jahrhunders*, Göttingen, 1996. Οι προσπάθειες της αρμενικής θεολογίας και εκκλησιαστικών κύκλων στο τέλος του 19ου αι. να διαλεχθούν με τις νεότερες εξελίξεις στις άλλες χριστιανικές παραδόσεις.

Κεφάλαιο 19

19ος ΑΙΩΝΑΣ – Ο ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΩΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΩΝ ΚΑΙ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΡΟΜΑΝΤΙΣΜΟΥ

Σύνοψη

Από τα τέλη του 18ου αιώνα οι Επαναστάσεις (Αμερικανική, Γαλλική, εθνικές επαναστάσεις στην Ανατολική Ευρώπη, 1848 κ.λπ.) μαζί με τη Βιομηχανική αναγκάζουν τον χριστιανισμό, τόσο τον Ανατολικό, όσο και τον Δυτικό, να τοποθετηθεί απέναντι σε έναν νέο κόσμο, όπου ο Εθνικορομαντισμός, οι κοινωνικές ουτοπίες και ο επιστημονικός Θετικισμός θα είναι οι νέες θεότητες. Το κεφάλαιο αυτό παραθέτει τις πηγές (ή τις κατηγορίες όπου ανήκουν) που αφορούν αυτές τις εξελίξεις, τόσο στις Δυτικές όσο και στην Ανατολική Εκκλησία, από κοινού, για να υπάρξει μια κοινή ιστοριογραφική ματιά. Το ίδιο συμβαίνει και με τη βασική βιβλιογραφία.

Προαπαιτούμενη γνώση

Δεν απαιτείται.

Συντομογραφίες

Συντμήσεις	Ανάλυση
AAS	Acta Apostolicae Sedis
ASS	Acta Sanctae Sedis
Bastgen	F. Bastgen, Die römische Frage, 3 τ. Freiburg i. B. 1917-1919
BullRommCont	Bullarii Romani Continuatio
CHC	Cambridge History of Christianity, τ. 1-9
ColLac	Collectio Lacensis. Acta et Decreta sacrorum conciliorum recentiorum, εκδ. από Ιησουίτες της Maria Laach, 7 τ. Freiburg i. B. 1870-189090
Jedin KG	H. Jedin (επιμ.), Handbuch der Kirchengeschichte τ. I-VII, Freiburg/Basel/Wien 1985
RHEF	Revue d΄histoire de l΄Église de France
Μόσχου, Ιστορία	Δ. Μόσχος, *Συνοπτική ιστορία του χριστιανισμού,* τ. Α΄, *Η πρώτη χιλιετία*, τ. Β΄, *Από το Σχίσμα έως τους νεώτερους χρόνους*, Αθήνα, 2014
Φειδά, Ιστορία	Βλ. Φειδάς, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, τ. Α΄, Αθήναι, 2002, τ. Β΄, Αθήναι, 2002, τ. Γ΄, Αθήναι, 2014

19.1 Πηγες

1. Για τη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία και τη Γαλλική Επανάσταση. Πρόκειται για μια ανατροπή στη δημόσια θέση του χριστιανισμού στην Ευρώπη, με πολλές πτυχές για τον ιστορικό.

   ΕΚΔ. G. Bourgin, *Les sources manuscrites de l' histoire religieuse de la France moderne*, Paris, 1929, σσ. 97-115. E. Audard, Histoire religieuse de la Revolution française aux Archives Vaticanes, *RHEF* 4 (1913), σσ.516-45. A. Theiner, Documents inédits relatifs aux affaires religieuses de la France, 1790-1800, 2 τ. Paris, 1857. J. Guillon, ed., *Collection générale des brefs et instructions du Pape Pie VI relatifs à la Revolution française*, Paris, 1798.

2. Ο Ρωμαιοκαθολικισμός στο Ναπολεόντειο καθεστώς. Επί Ναπολέοντος (παρά τα επανοικειωθέντα ρομαντικά στοιχεία του μεσαιωνικού χριστιανισμού, όπως η έννοια του Αυτοκράτορα) η Εκκλησία έχασε και δεν ξαναβρήκε τα κοινωνικά και πολιτικά προνόμια και εδαφικές κτήσεις που είχε με το Παλαιό Καθεστώς (Ancien Régime) στην Ευρώπη.

   ΕΚΔ. Οι 280 Παπικές Εγκύκλιοι για όλη την περίοδο από το 1740 έως το 1981 βρίσκονται στο Cl. Carlen, *The Papal Encyclicals 1740-1981,* 5 τ., Wilminton NC, 1981 σε αγγλική μετάφραση με σχετικές εισαγωγές, σύντομα βιογραφικά παπών, ευρετήρια κ.λπ. *Annales littéraires et morales*, 4 τ., Paris, 1803-1806 (από τη σκοπιά των «αποκηρυχθέντων» ιερέων που έμειναν πιστοί στο παλιό καθεστώς), *Journal des curés*, 6 τ., Paris, 1806-1811 (από τη σκοπιά των ιερέων που προσχώρησαν στην εκκλησιαστική οργάνωση του καθεστώτος στη Γαλλία).

3. Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία και Παλινόρθωση. Μετά το 1815 επιχειρήθηκε η εκ νέου σύζευξη «Θρόνου και Βωμού» με νέες Συμφωνίες (Κογκορδάτα) σε όλη την Ευρώπη, αλλά ο χριστιανισμός ούτε και τώρα κατάφερε γενικά να ξαναγυρίσει στην παραδοσιακή του θέση.

   ΕΚΔ. Ως πηγές μπορούν να χρησιμοποιηθούν οι εφημερίδες «L'Ami de la Religion et du Roi», «Le Drapeau blanc», «Le Journal des débats», «La Quotidienne»,ή η «Le Mémorial Catholique». Για τα Κογκορδάτα μπορεί κανείς να συμβουλευθεί F. Walter, *Fontes iuris ecclesiastici antiqui et hodierni*, Bonn, 1862. P. Schneider, *Die partikularen Kirchenrechtsquellen in Deutschland und in Österreich*, Regensburg, 1898 (για τη Γερμανία). A. Mercati, *Raccolta di Concordati su materie ecclesiastiche tra la Santa Sede e le Autorita Civili I,* Vatican City, 1954. F. Maass, *Der Josephinismus* IV, Wien/München, 1957.

4. Ο χριστιανισμός στην Αμερική και τα «Μεγάλα Αφυπνιστικά Κύματα» (Great Awakenings). Αν το First Awakening (βλ. σχετικά) τον 18ο αιώνα αφορούσε κυρίως τους πεπαιδευμένους θρησκευόμενους της Νέας Αγγλίας, οι δύο νέες «Αφυπνίσεις» (α΄ μισό του αιώνα έως το 1844 η πρώτη και μετά το 1850 η δεύτερη) αφορούν η πρώτη έντονη εσχατολογική αναμονή της Δευτέρας Παρουσίας και η δεύτερη κοινωνικά και ηθικά ζητήματα, την κατάργηση της δουλείας, την ηθικοποίηση της κοινωνίας, το κοινωνικό ζήτημα κ.λπ.

   ΕΚΔ. Ο Ρωμαιοκαθολικισμός έχει τη δική του παρουσία στις ΗΠΑ, βλ. F. Kenneally, *United States Documents in the Propaganda Fides Archives* II, Washington, 1968. Επίσης, *Documents of American Catholic History*, J. T. Ellis, ed., Milwaukee, 1956, 252- 424. ColLac III (Provincial and National Councils). *Relazione da Monsignor Bedini*, Rome, 1854 (ανατ. στο J. F. Connelly, *The Visit of Archbishop G. Bedini to the United States* [Rome I960], 190-287).

5. Αγγλία και Κίνηση της Οξφόρδης – John Henry Newman. Η κίνηση της Οξφόρδης ήταν μια προσπάθεια το 1830 επώνυμων κληρικών και θεολόγων μελών της Αγγλικανικής High Church για αντίσταση στον θεολογικό φιλελευθερισμό και την εκκοσμίκευση της εποχής και επιστροφή σε βασικές χριστιανικές αξίες, έμφαση στη λειτουργική αναγέννηση και το κοινωνικό έργο. Υποστηρίζοντας τη «Θεωρία των Κλάδων» τελικά, η Κίνηση οδηγήθηκε στην προσχώρηση στον Ρωμαιοκαθολικισμό μετά το 1840, απαρτίζοντας τους λεγόμενους αγγλοκαθολικούς, με σημαντικότερο εκπρόσωπο τον John Henry Newman (1801-1890), που έγινε Ρωμαιοκαθολικός το 1845 και Καρδινάλιος.

   ΕΚΔ. Σημαντική πηγή είναι τα 90 κείμενά τους με τίτλο Tracts for the times, 6 τ., Oxford, 1833-1841 (γι' αυτό ονομάσθηκαν και Τρακταριανοί). Τα έργα του Newman είναι πατρολογικά, αγιολογικά, κηρύγματα, διακηρυκτικά κείμενα αλλά και ημερολόγια και επιστολές πολύτιμα για τον ιστορικό σε 32 τόμους. Βρίσκονται όλα διαδικτυακά στον ιστότοπο https://www.newmanreader.org/works/index.html

6. Η Δυτική Εκκλησία απέναντι στον Φιλελευθερισμό και τη Βιομηχανική Επανάσταση. Με τον πάπα Πίο Θ΄ η Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία αντέδρασε έντονα προς τον Φιλελευθερισμό και προώθησε για μια ακόμη φορά την παπική ανωτερότητα με τη μορφή του Ουλτραμοντανισμού (=απόλυτη εξουσία στην «πέραν των ορέων», δηλ. Άλπεων, παπική έδρα). Βασικές πηγές είναι:

ΕΚΔ. *Acta Pii IX*, 7 τ. Roma 1854-78. *Atti del S.P. Pio IX*, 2 τ., Roma, 1857. A. Marcone, *La Parola di Pio IX.; ossia, raccolta di discorsi e detti di Sua Santità dal principio del suo pontificato sino ai nostri giorni*. Serie seconda, dal giugno 1864 a tutte il decembre 1870, 2τ., Genoa, 1864-1871. ASS, Επετηρίδες που αρχίζουν από το 1865 Σε επίπεδο επισκόπων ποιμαντικές επιστολές αναλόγου περιεχομένου στο J. -P. Migne, *Orateurs sacres*, 2nd Ser., Paris 1856-1866. Αλληλογραφία του δημοσιογράφου-προπαγανδιστή υπέρ του Ουλτραμοντανισμού Louis Veuillot (12 τ. [Paris 1931-1932]), A. Cochin (2 vols. [Paris 1926]), Απομνημονεύματα όπως του Monsignor Mabile (ed. by P. Mabile, 2τ. [Paris 1926]) και άλλων.

7. Η Α΄ Βατικανή Σύνοδος (1870) αποτελεί το αποκορύφωμα της παπικής πολιτικής του Πίου Θ΄ να εμπεδωθεί η μονοκρατορία του παπικού θρόνου απέναντι σε γαλλικανικές, φιλελεύθερες ή άλλες τάσεις, εξ ου και η διακήρυξη του παπικού «Αλαθήτου». Στη σύνοδο προσκλήθηκαν και οι Ορθόδοξοι (την απάντησή τους βλ. παρακάτω). Σημαντικές πηγές είναι:

ΕΚΔ. Τα περισσότερα έγγραφα έχουν εκδοθεί από τους L. Petit/J. -B. Martin στο Mansi, τ. 49-53. Χρειάζονται όμως και άλλες πηγές για μια σφαιρική προσέγγιση. Περί τα 600 κείμενα (δημοσιογραφικά άρθρα, διπλωματικά τηλεγραφήματα, επιστολές κ.λπ. δημοσιεύθηκαν στο β΄ μέρος [Documenta historica] του τ. VII της Collectio Lacensis (Freiburg i. Br. 1892). E. Cecconi, *Storia del Concilio Vaticano*, 4 τ., Florence 1872- 1879 περιέχει 308 έγγραφα που αφορούν την προετοιμασία της συνόδου.

8. Καθολικισμός και εκκοσμίκευση. Την ίδια εποχή σε μεγάλες καθολικές χώρες αναπτύσσεται σύγκρουση της Καθολικής Εκκλησίας με την κατά τόπους πολιτική εξουσία (Γαλλία, Βέλγιο κ.ά.). Στη Γερμανία αυτό θα πάρει τη μορφή «Πολιτιστικού Αγώνα» (Kulturkampf) υπό τον Bismark. Σχετικές πηγές:

ΕΚΔ. N. Siegfried (=V. Cathrein), *Aktenstücke betreffend den preußischen Culturkampf, Freiburg, 1882. Aktenstücke betreffend die Fuldaer Bischofskonferenzen 1867-1888*, Köln, 1889. L. Bergstrasser, *Dokumente des politischen Katholizismus II*, München, 1923.

9. Ρωμαιοκαθολικισμός και κοινωνική προσαρμογή. Μετά τη διάλυση του παπικού κράτους ογκώθηκε η απαίτηση για μια κοινωνική στροφή του Καθολικισμού που εκφράστηκε με τον πάπα Λέοντα ΙΓ (γεν. 1801, πάπας 1878-1903) και την περίφημη Εγκύκλιό του De rerum Novarum για περισσότερη κοινωνική δικαιοσύνη, η οποία άνοιξε τον δρόμο για την κατοπινή «Χριστιανοδημοκρατία». Ωστόσο, αυτό δεν κράτησε πολύ, καθώς ο πάπας Πίος Ι΄ (1903-1914) παρά την προσωπική του ευσέβεια, ξαναγύρισε το πηδάλιο στην καταδίκη του Μοντερνισμού και την επιβολή του Νεοθωμισμού. Βασικές πηγές:

ΕΚΔ. Εγκύκλιοι του Λέοντος: Quod apostolici (1878) - Arcanum illud (1880, αφορά τον χριστιανικό γάμο); Humanum genus (1884, αφορά τη Μασωνία) - Libertas (1888) - Sapientiae christianae (1890) - Rerum novarum (1891) - Longinqua Oceani spatia (1895) - Militantis ecclesiae (1897, αφορά την εκπαίδευση). Πηγές για τον Πίο Ι΄ επίσημα ASS, 36-41 (1903-1908), AAS 1-6 (1909-1914), Επιστολές, εκδ. N. Vian, Rome, 1954.

10. Η Ορθόδοξη Εκκλησία: Πατριαρχικές και συνοδικές αποφάσεις του Οικουμενικού Πατριαρχείου και Συνόδων απέναντι σε εκκλησιαστικά ζητήματα της εποχής τους. Παρέχουν πολλές πληροφορίες για πρόσωπα και πράγματα της Ιστορίας του ανατολικού χριστιανισμού κατά τον 19ο αιώνα.

10.1. Εγκύκλιος της Συνόδου Κωνσταντινουπόλεως του 1836 κατά των Προτεσταντών Μισσιοναρίων μάς δίνει πληροφορίες για την ιεραποστολική κίνηση των Προτεσταντών από ορθόδοξη σκοπιά.

ΕΚΔ. Ιω. Καρμίρης, *Μνημεία* Β΄, τ. Β΄, β΄ έκδ., 1968 [951]-[972].

10.2. Εγκύκλιος της Συνόδου Κωνσταντινουπόλεως του 1838 κατά των «Λατινικών καινοτομιών» φωτίζει τις τότε σχέσεις Ορθοδόξων-Καθολικών.

ΕΚΔ. Ιω. Καρμίρης, *Μνημεία* Β΄, τ. Β΄, β΄ έκδ., 1968, [973]-[981].

10.3. Απάντηση των Ορθοδόξων Πατριαρχών της Ανατολής στον πάπα Πίο Θ΄ το 1848 δείχνει την πρόσληψη της παπικής πολιτικής της εποχής από την Ανατολή.

ΕΚΔ. Ιω. Καρμίρης, *Μνημεία* Β΄, β΄ έκδ., 1968 [982]-[1005].

10.4. Γρηγόριος ΣΤ΄ Πατριάρχης Κων/λεως, Απόρριψη της παπικής προσκλήσεως στην Α΄ Βατικανή Σύνοδο, το 1868 (για την οποία βλ. παραπάνω).
ΕΚΔ. Ιω. Καρμίρης, *Μνημεία* Β΄, β΄ έκδ., 1968, [1006]-[1009].

10.5. Απόφαση της Τοπική Συνόδου Κωνσταντινουπόλεως του 1872 κατά του Εθνοφυλετισμού. Πολύ σημαντική που αποτελεί μνημείο της αντιπαράθεσης της Πατριαρχικής πολιτικής με τον ανερχόμενο εθνικισμό του 19ου αιώνα.
ΕΚΔ. Ιω. Καρμίρης, *Μνημεία* Β΄, β΄ έκδ., 1968, [1010] – [1015].

10.6. Απάντηση της Συνόδου Κωνσταντινουπόλεως το 1895 στην Εγκύκλιο του πάπα Λέοντα ΙΓ΄ Praeclara gratulationis με πρόσκληση για Ένωση (στη λογική της Ουνίας), όπου διαφαίνονται οι εκκλησιαστικές και ιστορικές προκλήσεις του τέλους του αιώνα.
ΕΚΔ. Ιω. Καρμίρης, *Μνημεία* Β΄, β΄ έκδ., 1968, [1016] – [1032].

10.7. Πατριαρχική και Συνοδική Εγκύκλιος του 1902 αποσταλείσα από τον Πατριάρχη Ιωακείμ Γ΄ (και ανταπάντηση του Πατριαρχείου το 1904) που για πρώτη φορά μιλά για συνεννόηση όχι μόνο μεταξύ Ορθοδόξων αλλά και ετεροδόξων (απευθυνόμενη ιδιαίτερα στους Παλαιοκαθολικούς) καθιστάμενη έτσι προπομπός της κατοπινής Οικουμενικής Κίνησης.
ΕΚΔ. Ιω. Καρμίρης, *Μνημεία* Β΄, β΄ έκδ., 1968 [1032] - [1044].

11. Αποφάσεις Πατριαρχών (Γρηγορίου Ε΄ και επομένων), νομικά κείμενα και διεθνή έγγραφα, τα οποία αφορούν το Οικουμενικό Πατριαρχείο και τις διεθνείς του σχέσεις (π.χ. με τα Βαλκάνια και τη Ρωσία) συμβάλλουν στη γνώση μας για τη λειτουργία του ειδικά σε μια εποχή που η Οθωμανική αυτοκρατορία εξελίσσεται και υπακούει σε διεθνείς συνθήκες για τη νομική αναγνώριση των χριστιανών, ενώ αναπτύσσονται και επαναστατικά κινήματα με αποτέλεσμα να αυξάνονται και οι προκλήσεις και η πολυπλοκότητα.

11.1. Εσωτερική ζωή και λειτουργία του Οικουμενικού Πατριαρχείου (που συμπίπτει και με την περίοδο της Ελληνικής Επανάστασης).
ΕΚΔ. *Τα κατά τον αοίδιμον πρωταθλητήν του ιερού των Ελλήνων αγώνος τον Πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως Γρηγόριον τον Ε΄/...*συλλεγέντα δε και εκδοθέντα υπό Γ. Π. Αγγελοπούλου Εν Αθήναις, 1865. Για τον περίφημο «αφορισμό» της Επανάστασης από τον Πατριάρχη Γρηγόριο Ε΄ Τ. Γριτσόπουλου, Ο πατριαρχικός αφορισμός, κατά Υψηλάντη, και το πραγματικόν αυτού νόημα, *Μνημοσύνη* 14 (2000), σσ. 3-33. Κ. Δεληκάνης, ό.π., *Εγκύκλιος εκκλησιαστική και συνοδική επιστολή παραινετική προς τους απανταχού Ορθοδόξους προς αποφυγήν των επιπολαζουσών ετεροδιδασκαλιών*. Εκδοθείσα και διακηρυχθείσα παρά του Γρηγορίου Στ΄ και της περί αυτόν Ιεράς Συνόδου, Κωνσταντινούπολη, 1836 (ανατύπωση Αθήνα, 1837). Σειρά πηγαίων κειμένων βρίσκονται στο περιοδικό *Εκκλησιαστική Αλήθεια* Κωνσταντινουπόλεως (1883-1923) υπό τη διεύθυνση του Μ. Γεδεών με αποφάσεις, ειδήσεις και επιστημονικά άρθρα και στον «Νέον Ποιμένα» (1919-1923). Παρόμοιο ρόλο έπαιξε και τον διάδοχο έντυπο *Ορθοδοξία* (ηθικοθρησκευτικόν περιοδικόν του Οικουμενικού Πατριαρχείου τ. Α΄, έτη 1926-1927-ΛΗ 1963). Από το 1994 επανακυκλοφορεί έως σήμερα (βλ. και https://ec-patr.org/periodiko-orthodoxia/).

11.2. Πηγές για τη θεσμική διάρθρωση του τουρκοκρατούμενου Πατριαρχείου (Κανονισμοί, δικαιοδοσίες, προνόμια κ.λπ.). Τέτοιες μπορούν να είναι:
ΕΚΔ. *Γενικοί κανονισμοί περί διευθετήσεως των εκκλησιαστικών και εθνικών πραγμάτων των υπό τον Οικουμενικόν Θρόνον διατελούντων ορθοδόξων χριστιανών υπηκόων της Α. Μεγαλειότητος του Σουλτάνου*. Εν Κωνσταντινοππόλει [sic]: [χ.ε.], 1862. *Τα κατά το ζήτημα των εκκλησιαστικών προνομίων. Από της 19 Φεβρουαρίου 1883 μέχρι της επιβραβεύσεως του αρχαίου καθεστώτος,* Κωνσταντινούπολη, 1884. Β. Σταυρίδης, *Επισκοπικοί κατάλογοι κατά τους Κώδικας των υπομνημάτων του Αρχειοφυλακίου του Οικουμενικού Πατριαρχείου*, Αλεξανδρούπολις, 2000[2].

11.3. Πηγές για σχέσεις του Πατριαρχείου με τον υπόλοιπο ορθόδοξο κόσμο και ειδικά τη Ρωσία. Στο θέμα αυτό παρεμβάλλεται και το Προσκυνηματικό ζήτημα αλλά και η ανάπτυξη του Πανσλαβισμού μετά το 1880.
ΕΚΔ. *Κώδιξ ιερός περιέχον τα πρακτικά της Αγίας και Μεγάλης Συνόδου της συγκροτηθείσης εν Κωνσταντινουπόλει επί του παναγιωτάτου Οικουμενικού πατριάρχου Ανθίμου του Βυζαντίου, περί της εν*

Ελλάδι Ορθοδόξου Εκκλησίας, Κωνσταντινούπολη 1850 (για την επίσημη ανακήρυξη του Αυτοκεφάλου). *Έγγραφα μεταξύ της Υψηλής Πύλης και του Οικουμενικού Πατριαρχείου αφορώντα εις την λύσιν των δύο εκκλησιαστικών ζητημάτων του τε προνομιακού και του βουλγαρικού :(Από 22 Ιουν. 1890 μέχρι 31 Ιαν. 1891)*. Εν Τεργέστη, 1891. Βλ. επίσης από τη Ρωσική πλευρά, Chvostov V., ed. Zapiska A. I. Nelidova v 1882 g. o zanjatii prolivov, *Krasnyj Archiv* 46 (1931). *Dejanija Svjaščennogo Sobora Pravoslavnoj Rossijskoj Cerkvi 1917-1918* gg., 2, Moskva, 1994. *Diplomatische Aktenstücke über die Reformazion in Mazedonien.* Rotbuch I, 1902-1906, Wien, 1906. Dolgov K. M. ed., Konstantin Nikolaevič Leont'ev, *Diplomatičeskie donesenija, pis'ma, zapiski, otčety 1865-1872*, Moskva, 2003, 253-257. F. M. Dostojevskij, Dnevnik pisatelia. Ijun' 1876, στο F. M. Dostojevskij, *Polnoe sobranie sočinenij*, 23, Leningrad, 1981, 45-50. Από πλευράς προσωπικών μαρτυριών είναι περίφημος ο ρόλος του Πορφυρίου Ουσπένσκι, *Kniga bityja moego. Dnevniki i avtobiografičeskije zapiski episkopa Porfirija Uspenskogo II* (= Το βιβλίο της ζωής μου- Ημερολόγιο και αυτοβιογραφικές σημειώσεις του επισκόπου Πορφυρίου Ουσπένσκι ΙΙ), Sankt-Peterburg 1844-1845.

12. Πηγές για την οργάνωση της Σερβικής Εκκλησίας

ΕΚΔ. Σχετικές με το Άγιο Όρος και τη Μονή Χιλανδαρίου D. Bogdanović, ed. Ispisi iz hilandarskog arhiva "Dečanski dnevnici ruskih kaluđera", *Hilandarski zbornik* 7 (Beograd, 1989) 199-253.

13. Εθνοτικές συγκρούσεις στην Οθωμανική αυτοκρατορία και εκκλησιαστική ζωή. Ιδιαίτερο ρόλο αποκτά το διάστημα αυτό το «Βουλγαρικό ζήτημα» που επηρεάζει και τις σχέσεις με τα άλλα Πατριαρχεία. Βλ. ενδεικτικά:

ΕΚΔ. Μ. Ι. Γεδεών, *Έγγραφα Πατριαρχικά και Συνοδικά περί του Βουλγαρικού Ζητήματος (1852-1873),* Κωνσταντινούπολη, 1908. Από τη Βουλγαρική πλευρά μπορεί κανείς να δει R. Koleva/A. Avramova, *Bălgarskata ekzarhija. Sbornik. Dokumenti ot arhivnite fondove na Narodna Biblioteka "Ivan Vazov"* (Η Βουλγαρική Εξαρχία. Συλλογή. Εγγραφα από τα αρχεία της Βιβλιοθήκης του Λαού "Ivan Vazov"), Narodna Biblioteka "Ivan Vazov", Plovdiv, 2003, και I. Todev (επιμ.), Graf N. P. Ignatiev. Diplomatičeski zapiski (1864-1874). Donesenja (1865-1876). Tom părvi: Zapiski (1864-1871) [Ο κόμης Ιγκνάτιεφ. Διπλωματικά απομνημονεύματα (1864-1874). Αναφορές (1865-1876). Α΄ τόμος. Αναφορές 1864-1871], *Arhivite govorjat* 48, Σόφια 2007, 75-77, ή *Η το Βουλγαρικόν Ζήτημα αφορώσα επιστολή των Βουλγάρων Αρχιερέων προς τας Ορθοδόξους Εκκλησίας. Μετά των επισυνημμένων εγγράφων*. Τύποις της «Μακεδονίας», [εκδ. Σλαβέικωφ] Κωνσταντινούπολη, 1869 (μετάφραση στα Ελληνικά). Από Πατριαρχική πλευρά υπάρχει πλήθος κειμένων, όπως Ανωνύμου *Το Σχίσμα του Οικουμενικού Πατριάρχου Άνθιμου ΣΤ' και η Βουλγαρική Εξαρχία,* Κωνσταντινούπολη, 1873, Αριστάρχου Βέη, *Βουλγαροσλαυϊκόν ζήτημα. Λόγος εκφωνηθείς κατά την εν τοις πατριαρχείοις συγκροτηθείσαν Γενικήν Συνέλευσιν την 30 Ιανουαρίου 1872,* Κωνσταντινούπολις, 1872, *Επιστολιμαίον υπόμνημα της του Χριστού Μεγάλης Εκκλησίας προς τας λοιπάς Ορθοδόξους αυτοκεφάλους αγίας εκκλησίας περί της κατά τα έτη 1868-1870 πορείας του κατά Βουλγάρους εκκλησιαστικού ζητήματος,* εν Κωνσταντινουπόλει, 1870. Επίσης, πολλά άρθρα μπορούν να ανευρεθούν και στις ελληνικές εφημερίδες της εποχής *Αιών* κ.λπ. καθώς και *Ανατολικός Αστήρ*, *Σάλπιγξ* κ.ά. της Κων/λεως.

14. Το Πατριαρχείο Αντιοχείας τον 19ο αιώνα αντιμετώπισε ιδιαίτερα προβλήματα αφενός λόγω της Ουνιτικής δράσης, αφετέρου λόγω της Αραβοφωνίας που έγινε το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του. Πηγές μπορούν να είναι:

ΕΚΔ. Αρχιμ. Β. Εγγλεζάκης, «Το Αντιοχικόν Ζήτημα κατά τα έτη 1897-1899. Ανέκδοτον Ημερολόγιον Κ. Ι. Μυριανθοπούλου», στο του ιδίου *Είκοσι Μελέται διά την Εκκλησίαν Κύπρου (4ος έως 20ός αιών),* Αθήναι, 1996, σσ. 441-567.

15. Το Πατριαρχείο Αλεξανδρείας τον 19ο αιώνα, περνά μια φάση αναδιάρθρωσης καθώς πλαισιώνεται από πολυάριθμο Ελληνικό στοιχείο που έρχεται ακριβώς τότε.

ΕΚΔ. Browne William George, *Nouveau voyage dans la Haute et Basse Egypte, la Syrie, le Dar-Four (1792-1800),* Paris 1800. Constantin-François Volney, *Voyage en Syrie et en Egypte, pendant les années 1783, 1784 et 1785,* Paris, 1787, vol. I. (αν και κάπως προγενέστερο από την περίοδό μας). Βλ. *Κανονισμοί του Πατριαρχείου Αλεξανδρείας*, εκδ. Πατριαρχικό Τυπογραφείο, Αλεξάνδρεια, 1935. Πολλά σχετικά κείμενα βρίσκονται στο περιοδικό «Εκκλησιαστικός Φάρος» και στο παράρτημά του «Πάνταινος».

16. Το Πατριαρχείο Ιεροσολύμων τον 19ο αιώνα. Και εδώ οι προκλήσεις είναι μεγάλες διότι ο χαρακτήρας είναι πολυεθνικός και ταλανίζεται από το Προσκυνηματικό και το Σιναϊτικό ζήτημα (βλ. σχετικά).

ΕΚΔ. Ανώνυμος, *Απάντησις κατά του Ζητήματος του κ. Ευγενίου Βορέ περί των εν Ιεροσολύμοις Αγίων Τόπων*, Κωνσταντινούπολη, 1851, Ανωνύμου, *Τα περί της Εκλογής και χειροτονίας Αρχιεπισκόπου Σινά επίσημα έγγραφα,* Ιεροσόλυμα, 1860, Π. Νεοκλής, *Το Κανονικόν Δίκαιον του Πατριαρχικού θρόνου των Ιεροσολύμων επὶ της Αρχιεπισκοπής Σινά, επιμαρτυρούμενον υπὸ Επισήμων Εκκλησιαστικών Εγγράφων*, Κωνσταντινούπολη, 1868.

17. Η Εκκλησία της Κύπρου έως τον 19ο αιώνα. Και εδώ υπάρχει ένα μεγάλο σύνολο εγγράφων, τοπικών εκκλησιαστικών, πατριαρχικών και πολιτικών εγγράφων, που αφορούν τις εκκλησιαστικές δομές, τα μοναστήρια, αλλά και την καθημερινή ζωή των ανθρώπων, και, τέλος, τον ρόλο της Εκκλησίας στην εθνική αφύπνιση, όπως παντού αλλού τον 19ο αι. Πολλά είναι ανέκδοτα και απόκεινται στα κατά τόπους Αρχεία (εκκλησιαστικά όπως Ιεράς Αρχιεπισκοπής Κύπρου, Μητροπόλεων, Μονών, όπως Ιεράς Μονής Κύκκου, και πολιτικά, όπως Κρατικού Αρχείου Κύπρου-ΚΑΚ, Ελληνικού Υπουργείου Εξωτερικών-ΙΑΥΕ κ.λπ.). Από εκδεδομένα, ενδεικτικά μπορούμε να αναφέρουμε:

ΕΚΔ. Ι. Π. Θεοχαρίδης/Κέντρο, Μ. Ι. Μ. Κ. *Οθωμανικά έγγραφα*, τ. Α΄, 1572-1839 ,Λευκωσία, Κέντρο Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου, 1993, των ιδίων *Οθωμανικά έγγραφα,* τ. Β΄, 1840-1912, Λευκωσία, 1999. Π. Χιδίρογλου, Το ανέκδοτον φερμάνιον προνομίων του Σουλτάνου Abd al-Mecid προς τον Πατριάρχην Γερμανόν Δ΄ του έτους 1853 και αι προς την Κύπρον παραχωρήσεις του ΙΘ αιώνος, *Κυπριακαί Σπουδαί* 36 (1972) 59-82, Θ. Σταυρίδης*, Οικουμενικό Πατριαρχείο και Κύπρος: τα Πατριαρχικά έγγραφα των ετών 1600-1878,* Λευκωσία, 2001, Αγαμέμνονας Τσελίκας, Επτά επίσημα κυπριακά εκκλησιαστικά έγγραφα (1578-1771), *Θησαυρίσματα* 14 (1977), 251-274.

Για την Αυτοκέφαλη Εκκλησία της Ελλάδος και συναφείς περιοχές του νέου Ελληνικού κράτους βλ. τελευταίο κεφάλαιο.

19.2 ΔΕΥΤΕΡΕΥΟΥΣΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

19.2.1 Γενικά

Δ. 1. Βλ. Φειδάς, Ι***στορία*** τ. Γ΄, σσ 443-668, Jedin KG, VI/1-VI/2 Freiburg i. B., 1985 ολόκληροι Δ. Μόσχος, ***Ιστορία Β΄***, σσ. 246-274, ***CHC*** τ. 5, M. Angold (επιμ.) Eastern Christianity, Cambridge, 2009, 325-372 και βιβλιογραφία (για την Ορθόδοξη Εκκλησία), τ. 8 Sh. Gilley/Br. Stanley, World Christianities 1815-1914, Cambridge, 2008 ολόκληρος (για τον υπόλοιπο χριστιανισμό).

19.2.2 Ο Ρωμαιοκαθολικισμός μετά τη Γαλλική Επανάσταση πολιτικά

Δ. 1. O'Dwyer, Margaret M., *The papacy in the age of Napoleon and the Restoration: Pius VII*, NY, 1985. Βασική μονογραφία για τον παπισμό την περίοδο μετά τον Ναπολέοντα.

Δ. 2. Coppa, Frank J. (ed.), *Controversial concordats: the Vatican's relations with Napoleon, Mussolini and Hitler,* Washington, DC, 1999. Εργασίες για τις σχέσεις παπισμού και αυταρχικών πολιτικών καθεστώτων του 19ου και 20ού αι.

19.2.3 Ο Ρωμαιοκαθολικισμός κατά περιοχές

Δ. 3. A. R. Violer, *The Modernist Movement in the Roman Church: Its Origins and Outcome*, Cambridge 1934. Παλαιά αλλά σημαντική εργασία για τον Μοντερνισμό μέσα στη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία.

Δ. 4. Friedrich Heyer, *Die katholische Kirche von 1848 bis 1870*, Die Kirche in ihrer Geschichte 4,1, Göttingen, 1963. Από τη σκοπιά ενός σημαντικού Προτεστάντη ιστορικού.

Δ. 5. Gottfried Maron, *Die römisch-katholische Kirche von 1870 bis 1970* [Die Kirche in ihrer Geschichte 4, 2], Göttingen, 1972. Η συνέχεια στην ίδια σειρά.

Δ. 6. Patrick J Corish, (επιμ.), *A history of Irish Catholicism,* 6 τ., Dublin, 1967–1972. Βασικό εργαλείο για τη θεματική.

Δ. 7. Gerald P Fogarty, *The Vatican and the American hierarchy from 1870 to 1965*, Stuttgart, 1982. Σε αυτό το έργο αναλύονται οι σχέσεις Βατικανού και ΗΠΑ για όλο το διάστημα ανάδυσης των ΗΠΑ σε παγκόσμια δύναμη.

Δ. 8. William J. Callahan*, Church, politics and society in Spain,1750-1874*, Cambridge MA, 1984. Του ιδίου *The Catholic Church in Spain, 1874-1998*, Washington DC, 2000. Οι σχέσεις Ρωμαιοκαθολικισμού με την παραδοσιακά καθολική Ισπανία κατά την ανάδυση του εθνικισμού και της εκκοσμίκευσης.

Δ. 9. Enrique Dussel, *Historia general de la iglesia en América Latina (HGIAL)*, Comisión de Estudios de Historia de la Iglesia en América Latina (CEHILA), Salamanca, 1981–, από το οποίο οι τόμοι 2, 5, 6, 7, 8 και 9 καλύπτουν όλο τον 19ο αι. ανά χώρες και θεματικά. Του ιδίου (επιμ.) *The church in Latin America 1492–1992*, Tunbridge Wells, 1992. Αποτελεί το βασικότερο βιβλιογραφικό εργαλείο.

19.2.4 Ο Προτεσταντισμός στην Ευρώπη κατά περιοχές

Δ. 10. Robert M. Bigler, *The politics of German Protestantism: the rise of the Protestant Church elite in Prussia, 1815 – 1848,* Berkeley, 1972. Το κρίσιμο διάστημα του πρωσικού Προτεσταντισμού.

Δ. 11. Gerhard Besier, *Religion Nation Kultur: die Geschichte der christlichen Kirchen in den gesellschaftlichen Umbrüchen des 19. Jahrhunderts*, Neukirchen-Vlyun, 1992. Κυρίως στον γερμανόφωνο χώρο.

19.2.5 Μοντερνισμός, χριστιανοδημοκρατία και «χριστιανικός σοσιαλισμός»

Δ. 12. R. F. Wearmouth, *Methodism and the working-class movements of England, 1800-1850*, London 1937. Ο κοινωνικός χριστιανισμός στην Αγγλία του απογείου της Βιομηχανικής Επανάστασης κυρίως στη σχέση του με τον Μεθοδισμό.

Δ. 13. Christensen, Torben, *Origin and history of Christian Socialism, 1848–1854*, Aarhus, 1962. Διερευνά τις ιδεολογικές καταβολές του χριστιανικού σοσιαλισμού κυρίως στην Ευρώπη.

Δ. 14. Annette Kuhn, *Die Kirche im Ringen mit dem Sozialismus 1803-1848. Eine historische Studie*. München/Salzburg, 1965. Ο συγγραφέας στο έργο αυτό κάνει ιστορική διερεύνηση των αντιδράσεων της Εκκλησίας στις αυξανόμενες σοσιαλιστικές ιδέες και πρακτικές.

Δ. 15. J. Molony, *The worker question: a new historical perspective on Rerum Novarum,* Melbourne, 1991. Η θέση των εργατών στη συγκεκριμένη Εγκύκλιο.

Δ. 16. S. Kalyvas, *The rise of Christian democracy in Europe* (Ithaca and London, 1996). Μελετά κυρίως τα πολιτικά αποτελέσματα.

Δ. 17. P. Neuner, *Der Streit um den katholischen Modernismus*, Frankfurt a. M./Leipzig, 2009. Μέσα από σπουδή συγκεκριμένων εκπροσώπων του «καθολικού Μοντερνισμού» ο δογματολόγος συγγραφέας εισάγει στη δύσκολη περίοδο προσαρμογής του Καθολικισμού στις πολιτικές και κοινωνικές συνέπειες της εκκοσμικευμένης σκέψης.

19.2.6 Χριστιανισμός στις ΗΠΑ: Αμερικανική Επανάσταση, Αφροαμερικανοί

Δ. 18. Mark A. Noll, *A history of Christianity in the United States and Canada*, Grand Rapids MI, 1992. Σφαιρική και σύγχρονη παρουσίαση όλου του θέματος.

Δ. 19. Randall M. Miller/Harry S. Stout/Charles Reagan Wilson, (επιμ.), *Religion and the American Civil War*, NY, 1998. Μελέτες για την επίδραση της θρησκείας στον αμερικανικό Εμφύλιο (που θεωρείται μεγάλη και πολύπλευρη).

Δ. 20. Mark A. Noll, *America's God, from Jonathan Edwards to Abraham Lincoln,* NY, 2002. Η διαμόρφωση της λεγόμενης «αμερικανικής θρησκείας» από την Αφύπνιση έως τον Εμφύλιο.

19.2.7 Ο Αγγλοσαξωνικός κόσμος – αφύπνιση – ιεραποστολή

Δ. 21. Rufus Anderson, *History of the missions of the American Board of Commissioners for Foreign Missions to the oriental churches*, 2 τ., Boston, 1873. Παλαιά εργασία, η οποία χρησιμοποιεί πολύ πηγαίο υλικό αλλά από τη σκοπιά των Μισσιοναρίων.

Δ. 22. C. P. Williams, *The ideal of the self-governing church: a study in Victorian missionary strategy*, Leiden 1990. Η βασική ιδέα της «αυτοδιοικούμενης Εκκλησίας» ως ιεραποστολικού στόχου, ιδέα που διατυπώθηκε και στο Εδιμβούργο το 1910.

Δ. 23. D. Hempton, *Religion and political culture in Britain and Ireland from the Glorious Revolution to the decline of empire*, Cambridge 1996. Επικεντρώνεται στα βρετανικά νησιά από τον 18ο έως τον 20ό αι.

Δ. 24. Andrew F Walls, *The missionary movement in Christian history: studies in the transmission of faith* Maryknoll/NY/Edinburgh, 1996. Ζητήματα ιεραποστολικής στο σύγχρονο κόσμο.

Δ. 25. Daniel H. Bays, (επιμ.), *Christianity in China: from the eighteenth century to the present*, Stanford, 1996. Ειδικά για το θέμα της Κίνας.

19.2.8 Το Οικουμενικό Πατριαρχείο στην εποχή των επαναστάσεων και των εθνικών ολοκληρώσεων

Δ. 26. Μ. Γεδεών, *Μνεία των προ εμού*. 1800-1863-1913, Αθήναι, 1932.

Δ. 27. Του ιδίου., *Αποσημειώματα χρονογράφου*, 1800-1913, Αθήναι, 1932.

Δ. 28. Του ιδίου, *Ιστορία των του Χριστού πενήτων*, Αθήνα, 1939. Κάποιες από τις εργασίες που στοιχειοθετούν την ιστορία του Πατριαρχείου και τη φυσιογνωμία του τόσο σε επίπεδο υψηλής εκκλησιαστικής πολιτικής, όσο και καθημερινού εκκλησιαστικού και κοινωνικού βίου.

Δ. 29. Γερ. Κονιδάρης, *Η Καθολική Ορθοδοξία του Ελληνισμού και η άρσις του βουλγαρικού σχίσματος*, Αθήναι 1950. Επισκόπηση μετά τη λήξη του σχίσματος.

Δ. 30. Δ. Μαυρόπουλος, *Πατριαρχικαί Σελίδες. Το Οικουμενικόν Πατριαρχείον από 1878-1949*, Αθήνα, 1960. Γεγονότα της περιόδου.

Δ. 31. Τ. Γιοκαρίνης, *Ο Γεροντισμός ως συνοδικός θεσμός και η κανονικότης αυτού*, Κομοτηνή, 1962. Εργασία που πραγματεύεται το σύστημα διοίκησης γνωστό ως «Γεροντισμός».

Δ. 32. Β. Σταυρίδης, *Οι Οικουμενικοί Πατριάρχαι. 1860-σήμερον, Α: Ιστορία*, Θεσσαλονίκη, 1977. Αποτελεί βασικό ιστοριογραφικό εργαλείο για τα πρόσωπα και τα γεγονότα της εποχής.

Δ. 33. Ev. Kophos, 'Patriarch Joachim III (1878–1884) and the irredentist policy of the Greek state', *Journal of Modern Greek Studies* 4 (1986), 107–120. Η αμφιταλάντευση του Πατριαρχείου προς την ελληνική εθνική πολιτική.

Δ. 34. Ch. Frazee, *Ορθόδοξος Εκκλησία και Ελληνική Ανεξαρτησία*, Αθήνα, 1987. Κλασική ισορροπημένη εργασία με πολλά στοιχεία και πηγές.

Δ. 35. Στ. Ανεστίδης, *Η εθναρχική παράδοση της Μεγάλης Εκκλησίας και ο Μανουήλ Γεδεών*, Αθήνα, 1993, (ανέκδοτη διδακτορική διατριβή) Βασική για την κατανόηση μεταξύ άλλων και της εξέλιξης του ιστοριογραφικού αφηγήματος για τον ρόλο του Πατριαρχείου στην αφύπνιση των εθνοτήτων.

Δ. 36. Α. Νανάκης, *Το μητροπολιτικό ζήτημα και η εκκλησιαστική οργάνωση της Κρήτης (1897-1900),* Κατερίνη, 1995. Εμπλουτίζει τις γνώσεις μας για το κρίσιμο διάστημα της αυτονομήσεως της Κρήτης.

Δ. 37. Χ. Καρδαράς, *Το Οικουμενικό Πατριαρχείο και ο Αλύτρωτος Ελληνισμός της Μακεδονίας και της Ηπείρου, μετά το συνέδριο του Βερολίνου*, Αθήνα, 1996. Ο πολιτικός κυρίως ρόλος.

Δ. 38. Σία Αναγνωστοπούλου, *Μικρά Ασία, 19ος αι.-1919. Οι Ελληνορθόδοξες Κοινότητες. Από το Μιλλέτ των Ρωμιών στο Ελληνικό Έθνος,* Αθήνα, 1997. Αποτύπωση με πηγαίο υλικό και στοιχεία του περάσματος προς την εθνική συγκρότηση.

Δ. 39. Π. Κονόρτας, *Οθωμανικές Θεωρήσεις για το Οικουμενικό Πατριαρχείο. Βεράτια για τους προκαθήμενους της Μεγάλης Εκκλησίας (17ος-αρχές 20ού αιώνα),* Αλεξάνδρεια, Αθήνα,1998. Θεμελιώδης εργασία με γνώση των πηγών για την κατανόηση του Πατριαρχείου από τη σκοπιά του Οθωμανικού κράτους.

Δ. 40. Δ. Σταματόπουλος, *Μεταρρύθμιση και εκκοσμίκευση. Προς μια ανασύνθεση της ιστορίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου τον 19ο αιώνα,* Αθήνα, 2003. Το Οικουμενικό Πατριαρχείο εν μέσω αναπτυσσόμενων κοινωνικών και εθνοτικών συγκρούσεων, όπου η οικονομική κυριαρχία των Ελλήνων αστών στους μηχανισμούς του Πατριαρχείου αλλάζει τα δεδομένα λειτουργίας του.

Δ. 41. Π. Ματάλας, *Έθνος και Ορθοδοξία. Από το «ελλαδικό» στο βουλγαρικό σχίσμα,* Αθήνα, 2002. Η παρουσία του εθνικισμού στις μορφές λειτουργίας της Ορθόδοξης Εκκλησίας και οι πολιτικές διαστάσεις.

Δ. 42. Γρ. Χαμχούγιας, *Ο Οικουμενικός Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Γρηγόριος ΣΤ' ο Φουρτουνιάδης εν μέσω εθνικών και εθνοφυλετικών ανταγωνισμών*, Θεσσαλονίκη, 2006. Βιογραφική προσέγγιση στη δύσκολη εποχή των ανταγωνισμών.

Δ. 43. Α. Τσαγκάρη, *Οι μείζονες σύνοδοι του 19ου αιώνα: Οι εθνικές Εκκλησίες των Βαλκανίων στη δίνη των νέων πολιτικών εξελίξεων*, Θεσσαλονίκη, 2008. Περιγραφή των Συνόδων.

Δ. 44. Αστέριος Αργυρίου, Εσχατολογικοί προσανατολισμοί και ερμηνείες στην Αποκάλυψη στις παραμονές του Κριμαϊκού Πολέμου (Ο κώδ. 639 της Ι. Μ. Παντελεήμονος), *Θεολογία* 85/4 (2014), 263-302. Η επίδραση της εσχατολογίας στις πολιτικές επιλογές ορθόδοξων πληθυσμών στα μέσα του 19ου αι.

19.2.9 Τα Πρεσβυγενή Πατριαρχεία (βλ. σχετικά στα άλλα κεφάλαια)

19.2.10 Οι Εκκλησίες της Βαλκανικής – νεωτερικότητα και εθνική αυτοδιάθεση (ανά περιοχή)

Δ. 45. K. Hitchins, *Orthodoxy and nationality: Andreiu Saguna and the Rumanians of Transylvania, 1846–1873,* Cambridge MA, 1977. Παρουσιάζει τον ρόλο του Σαγούνα στην εκκλησιαστική οργάνωση των Ρουμάνων.

Δ. 46. M. Pacurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române, iii* (Bucharest: [s.n.], 1994), μετάφ στα γερμ. ως *Geschichte der rumänischen orthodoxen Kirche* [Oikonomia 33], Erlangen, 1994. Κομμάτι της επίσημης εκκλησιαστικής ιστοριογραφίας της Ρουμανίας.

Δ. 47. Του ιδίου, *The identity of Romania*, Bucharest, 2003. Το εκκλησιαστικό, ως ζήτημα ταυτότητας.

Δ. 48. Johann Schneider, *Der Hermannstädter Metropolit Andrei von Saguna; Reform und Erneuerung der orthodoxen Kirche in Siebenbürgen und Ungarn nach 1848,* Köln et al., 2005. Σημαντική εργασία για την ερμηνεία του ρόλου Σαγούνα, ως παράγοντα σε μια διαδικασία αυτοοργάνωσης των Ρουμάνων στην Αυστροουγγρική Μοναρχία.

Δ. 49. P. Bursanowski, Die hierarchische Trennung der rumänischen orthodoxen Gläubigen des Banats von der serbischen orthodoxen Kirche (1864—1918), *Internationale Kirchliche Zeitschrift,* 102-103 (2012), 203-225. Η συνύπαρξη δύο διαφορετικών εθνικών Εκκλησιών στην Αυστροουγγαρία.

Δ. 50. Jean Mousset, *La Serbie et son église 1830–1904*, Paris, 1938. Παλαιότερη σφαιρική πραγμάτευση.

Δ. 51. Thomas Bremer, *Ekklesiale Struktur und Ekklesiologie in der Serbischen Orthodoxen Kirche im 19. und 20. Jahrhundert,* Würzburg, 1992 Ζητήματα εκκλησιολογίας μέσα από σύγχρονη ματιά.

Δ. 52. Z. Markova, *Bulgarian Exarchate 1870–1879,* Sofia, 1989. Το ζήτημα της Εξαρχίας από Βουλγαρική άποψη.

Δ. 53. Ev. Kophos, Attempts at mending the Greek–Bulgarian ecclesiastical schism (1875–1902), *Balkan Studies* 25 (1984), 1–29. Το βουλγαρικό σχίσμα από έναν ειδικό ιστορικό για ζητήματα Μακεδονικής ιστορίας.

Δ. 54. Th. M. Németh, Zur Teilnahme von Laien an der Kirchenverwaltung in der Orthodoxen Kirche der Donaumonarchie, στο: Βασιλική Λεονταρίτου/Καλλιόπη (Κέλλυ) Α. Μπουρδάρα/Ελευθερία Σπ. Παπαγιάννη (επιμ.), *Αντικήνσωρ: Τιμητικός τόμος Σπύρου Τρωιάνου για τα ογδοηκοστά γενέθλιά του,* Αθήνα, 2013, 1149-1166. Κυρίως ιστορικοκανονική προσέγγιση στο πολύ βασικό ζήτημα της συμμετοχής των λαϊκών στο πλαίσιο της Αυστροουγγαρίας.

19.2.11 Η Εκκλησία της Κύπρου

Δ. 55. Χρυσόστομος Παπαδόπουλος, *Η Εκκλησία Κύπρου επί Τουρκοκρατίας (1571-1878),* Αθήναι, 1929. Παλαιότερη εργασία, αλλά πάντα βασική.

Δ. 56. Βλ. και τα υπόλοιπα κεφάλαια.

19.2.12 Σχέσεις Ρωσίας και παλαίφατων πατριαρχείων

Δ. 57. D. Hopwood, *The Russian presence in Syria and Palestine, 1843–1914: church and politics in the Near East,* Oxford, 1969. Θρησκεία και πολιτική παρέμβαση Ρωσίας στην Παλαιστίνη (γνωστό θέμα).

Δ. 58. Κ. Παπουλίδης, *Ο ελληνικός κόσμος του Αντωνίνου Kapustin (1819-1894),* Θεσσαλονίκη, 1993.

Δ. 59. Βλ. Ιω. Φειδάς, Το Άγιον Όρος και η ρωσική πολιτική, *Θεολογία* 93/2 (2022) 7-62. Αποτελεί μια πυκνή παρουσίαση της ρωσικής παρουσίας στο Άγιο Όρος με στοιχεία και λεπτομερείς κρίσεις.

Κεφάλαιο 20

ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΣ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 20^{ο}΄ ΑΙΩΝΑ

Σύνοψη

Ο 20ός αιώνας ανέτρεψε τις βεβαιότητες του προηγούμενου (περί προόδου της επιστήμης, του κοινωνισμού ή των ουτοπιών) με τον Α΄ ΠΠ (και την εξαφάνιση των συνεκτικών συμβολικών συστημάτων που είχαν απομείνει από τις θρησκείες και την προηγούμενη πνευματική εξέλιξη), γενοκτονίες, δικτατορίες και φασισμούς. Ακολούθησε ο καταστροφικός Β΄ ΠΠ με εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας, ο Ψυχρός Πόλεμος, ο πυρηνικός τρόμος και η εμφάνιση της οικολογικής ανισορροπίας. Είναι η πρώτη φορά που οι χριστιανοί βρέθηκαν εγγύτερα μεταξύ τους, οριστικά έξω από τα μεσαιωνικά τους πλαίσια (έτσι αναπτύσσεται η Οικουμενική Κίνηση), κάτι το οποίο φαίνεται να ανατρέπεται και πάλι μετά το 1990, όταν πολλοί από όλες τις Εκκλησίες/Ομολογίες (όπως και από το Ισλάμ) στρέφονται σε ποικίλους φονταμενταλισμούς, παραδοσιαρχία, εθνικό και πολιτιστικό απομονωτισμό, δίνοντας άλλοθι σε διαφόρων ειδών πολεμικές συγκρούσεις και ιμπεριαλισμούς. Παρουσιάζονται και εδώ οι πηγές, οι οποίες αφορούν τόσο τον Δυτικό όσο και τον Ανατολικό χριστιανισμό από κοινού, καθώς και η βασική βιβλιογραφία. Το πλήθος πλέον των ιστορικών εξελίξεων παγκοσμίως επιβάλλει εδώ η βιβλιογραφία να είναι γενική και ενδεικτική, για να εφοδιαστεί με τα βασικά ο ερευνητής.

Προαπαιτούμενη γνώση

Δεν απαιτείται.

Συντομογραφίες

Συντμήσεις	Ανάλυση
AAS	Acta Apostolicae Sedis
ADSS	P. Blet/R.A.Graham/A. Martini/B. Schneider (επιμ.) Actes et documents du Saint Siège relatifs à la seconde guerre mondiale Vatican, 1965
CHC	Cambridge History of Christianity, τ. 1-9
Jedin KG	H. Jedin (επιμ.), Handbuch der Kirchengeschichte τ. I-VII, Freiburg/Basel/Wien, 1985
Melloni, Decreta	Conciliorum Oecumenicorum Generaliumque Decreta, ed. A. Melloni et al. IV/1 The Great Councils of the Orthodox Churches Decisions and Synodika. From Constantinople 861 to Constantinople 1872, IV/2 The Great Councils of the Orthodox Churches Decisions and Synodika. From Moscow 1551 to Moscow 2000, Turnhout 2016, IV/3 Crete 2016, Turnhout, 2016
Ιω. Καρμίρης Μνημεία, Α΄, Β΄	Ιω. Καρμίρης, *Δογματικά και Συμβολικά Μνημεία της Ορθοδόξου Καθολικής Εκκλησίας*, τ. 1., Αθήναι, 1960, τ. 2, Graz-Αυστρία, 1968
Μόσχου, Ιστορία	Δ. Μόσχος, *Συνοπτική ιστορία του χριστιανισμού,* τ. Α΄, *Η πρώτη χιλιετία*, τ. Β΄. *Από το Σχίσμα έως τους νεώτερους χρόνους, Αθήνα,* 2014
Φειδά, Ιστορία	Βλ. Φειδάς, *Εκκλησιαστική Ιστορία,* τ. Α΄, Αθήναι, 2002, τ. Β΄, Αθήναι, 2002, τ. Γ΄, Αθήναι, 2014

20.1 Πηγες

20.1.1 Γραπτές

1. Αποφάσεις Ορθοδόξων Πατριαρχείων και Συνόδων (βλ. συμπληρωματικά και προηγούμενο κεφάλαιο επειδή πολλές συλλογές εγγράφων είναι κοινές και για τον 19ο και για τον 20ό αιώνα), οι οποίες αφορούν κυρίως ζητήματα Οικουμενικής κίνησης και προετοιμασίας της Αγίας και Μεγάλης Συνόδου (που τελικά μετά από μακρότατη προεργασία συνήλθε το 2016).

1.1. Απόφαση της Ορθόδοξης Διάσκεψης Μόσχας εναντίον του Παπισμού.
ΕΚΔ. Ιω. Καρμίρης, *Μνημεία* Β΄, β΄ έκδ., 1968, [1044] – [1047].

1.2. Πατριαρχική Εγκύκλιος του 1920, η οποία μιλά για πρώτη φορά για διαχριστιανική συνεννόηση.
ΕΚΔ. Ιω. Καρμίρης, *Μνημεία* Β΄, β΄ έκδ., 1968, [1047] - [1061].

1.3. Διακήρυξη της Ορθόδοξης Αντιπροσωπείας στη Διάσκεψη της Λωζάννης το 1927.
ΕΚΔ. Ιω. Καρμίρης, *Μνημεία* Β΄, β΄ έκδ., 1968, [1061] – [1064].

1.4. Διακήρυξη της Ορθόδοξης Αντιπροσωπείας στο Εδιμβούργο το 1937.
ΕΚΔ. Ιω. Καρμίρης, *Μνημεία* Β΄, β΄ έκδ., 1968, [1064] – [1067].

1.5. Διακήρυξη της Ορθόδοξης Αντιπροσωπείας στο Lund το 1952 για τα όρια των συζητήσεων από πλευράς Ορθοδόξων.
ΕΚΔ. Ιω. Καρμίρης, *Μνημεία* Β΄, β΄ έκδ., 1968, [1067]-[1069].

1.6. Διακήρυξη της Ορθόδοξης Αντιπροσωπείας στο Evanston το 1954.
ΕΚΔ. Ιω. Καρμίρης, *Μνημεία* Β΄, β΄ έκδ., 1968 [1072] – [1075].

1.7. Διακήρυξη της Ορθόδοξης Αντιπροσωπείας στο Νέο Δελχί το 1961.
ΕΚΔ. Ιω. Καρμίρης, *Μνημεία* Β΄, β΄ έκδ., 1968, [1075] – [1077].

1.8. Λίστα θεμάτων της Προσυνοδικής Διάσκεψης για τη μέλλουσα να συνέλθει Αγία και Μεγάλη Σύνοδο το 1961.
ΕΚΔ. Ιω. Καρμίρης, *Μνημεία* Β΄, β΄ έκδ., 1968, [1077] – [1084].

1.9. Αποφάσεις της Γ΄ και Δ΄ Προσυνοδικής Διάσκεψης στη Ρόδο (1963-1964). Η Ορθοδοξία σε Διάλογο με τους Ρωμαιοκαθολικούς, Αγγλικανούς και Παλαιοκαθολικούς. Συνάντηση Προκαθημένων Ρώμης-Κωνσταντινουπόλεως στην Ιερουσαλήμ 1964.
ΕΚΔ. Ιω. Καρμίρης, *Μνημεία* Β, ΄β΄ έκδ., 1968 [1085]-[1091].

1.10. Η Ορθόδοξη Εκκλησία σε διάλογο με τις Αρχαίες Ανατολικές Εκκλησίες το 1965.
ΕΚΔ. Ιω. Καρμίρης, *Μνημεία* Β΄, β΄ έκδ., 1968 [1092]-[1101].

1.11. Άρση των Αναθεμάτων του 1054, το 1965.
ΕΚΔ. Ιω. Καρμίρης, *Μνημεία* Β΄, β΄ έκδ., 1968 [1102] – [1110].

1.12. Ψηφίσματα της Δ΄ Πανορθόδοξης Διάσκεψης στο Βελιγράδι το 1966 για τα θέματα θεολογικού Διαλόγου με τη Ρωμαιοκαθολική, την Αγγλικανική και την Παλαιοκαθολική Εκκλησία.
ΕΚΔ. Ιω. Καρμίρης, *Μνημεία* Β΄, β΄ έκδ., 1968 [1110] – [1123].

2. Η Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία μπροστά στους δύο Παγκοσμίους Πολέμους. Τόσο ο Α΄ όσο και Β΄ ΠΠ έφεραν μεγάλα προβλήματα στη Ρωμαικαθολική Εκκλησία. Στον μεν Α΄ οι περισσότεροι εμπόλεμοι ήταν μέλη του ποιμνίου της, ενώ στον Β΄ εμφανίσθηκαν πρωτοφανείς προκλήσεις, όπως η εθνικοσοσιαλιστική ιδεολογία, το Εβραϊκό Ολοκαύτωμα κ.λπ. Πηγές μπορούν να βρεθούν στα εξής:
ΕΚΔ. Το βασικό αρχείο είναι στο *AAS* 6 (1914)-38 (1946). Εφημερίδα *L'Osservatore Romano*. L'attivita della Santa Sede nel 1939. Pubblicazione non uffiziale (ετησίως από το 1939). Έργα αναφοράς που μας οδηγούν στις επιμέρους πηγές είναι G. de Marchi, *Le Nunziature Apostoliche dal 1800 al 1956*, Roma, 1957. L. Schoppe, ed., *Konkordate seit 1800. Originaltext und deutsche Übersetzung der geltenden Konkordate*,

Berlin, 1964. Για την έκκληση για ειρήνη του πάπα Βενεδίκτου ΙΕ΄ το 1917 W. Steglich, ed., *Der Friedensappell Papst Benedikts XV. vom 1. August 1917 und die Mittelmächte. Diplomatische Aktenstücke . . . aus den Jahren 1915-1922*, Wiesbaden, 1970. Για τη σχέση με τον φασισμό η καλύτερη εισαγωγή P. Scoppola, *La Chiesa e il fascismo, Documenti e interpretazioni*, Bari, 1971. Για το Κονκορδάτο με τον Χίτλερ: D. Albrecht, ed., *Der Notenwechsel zwischen dem Heiligen Stuhl und der Deutschen Reichsregierung I: Von der Ratifizierung des Reichskonkordats bis zur Enzyklika u "Mit brennender Sorge",* Mainz, 1965. II: 1937-1945, Mainz, 1969. P. Blet/A. Martini/B. Schneider/R. Graham, επιμ., *Actes et documents du Saint Siege relatifs à la seconde guerre mondiale* (*ADSS*), 11 τ., Vatican 1965-1981, από τα απόρρητα αρχεία του Βατικανού περιέχει αναφορές για την ειρήνη, τον πόλεμο και την εκκλησιαστική κατάσταση σε Γερμανία, Πολωνία και τις χώρες της Βαλτικής κ.ά. Για τα θύματα του Β΄ ΠΠ *Le Saint Siege et les victimes de la guerre: Mars 1939-decembre 1940* (=*ADSS* 6 [1972]), Janvier 1941-decembre 1942 (=*ADSS* 8 [1974]), Janvier-decembre 1943 (=*ADSS* 9 [1975]). Τα έγγραφα για το 1944/1945 δημοσιεύθηκαν το 1978. Περαιτέρω πληροφορίες, ανευρίσκονται σε Γερμανικά αρχεία της περιόδου του Γ΄ Ράιχ και κρατικά αρχεία επιμέρους χωρών (Γαλλίας, Βρετανίας, ΗΠΑ κ.λπ.).

3. Η Μεταρρύθμιση πριν και μετά τον Εθνικοσοσιαλισμό. Ο «εκκλησιαστικός αγώνας» είναι μια πτυχή της αντίστασης κάποιων Ευαγγελικών χριστιανών στον φασισμό, όμως η ιστορία της Ευαγγελικής Εκκλησίας στις παραδοσιακές χώρες της Μεταρρύθμισης στον ευρωπαϊκό χώρο όλο τον 20ό αιώνα είναι πιο περίπλοκη.

ΕΚΔ. Πολλά αρχεία τοπικών Εκκλησιών στη Γερμανία π.χ. του Κάσελ (Landeskirchliches Archiv Kassel, J 1 Sammlung Kirchenkampf, Laufzeit: 1902 – 2007 με 256 έγγραφα) ή ακόμα και μεμονωμένων ενοριών (Pfarrarchive) δίνουν μια εικόνα για τον αγώνα αυτόν. Επίσης, οι θεολόγοι αναμεμειγμένοι στην Αντίσταση κατά του Χίτλερ, κυρίως ο Dietrich Bonhoeffer. Τα γράμματά του π.χ. δίνουν πολύτιμες πληροφορίες. Dietrisch Bonhoeffer, *Letters and papers from prison*, enlarged edition, London, 1972.

4. Η λειτουργία του ΠΣΕ. Το Παγκόσμιο Συμβούλιο Εκκλησιών ιδρύθηκε το 1948 ενοποιώντας δύο επιτροπές («Πίστις και τάξις», «Ζωή και έργο» του International Mission Council που είχαν προκύψει από το Ιεραποστολικό Συνέδριο του Εδιμβούργου το 1910) και σ' αυτό συμμετείχε ενεργά η Ορθόδοξη Εκκλησία – αρχικά οι εκτός κομμουνιστικών χωρών τοπικές Εκκλησίες και αργότερα οι περισσότερες – σημαντικά κείμενα και πρωτοβουλίες.

ΕΚΔ. Οι Εκδόσεις του World Council of Churches περιέχουν τα πρακτικά των 10 Γενικών Συνελεύσεων από το 1948 (Άμστερνταμ) έως το 2013 (Μπουσάν, Ν. Κορέας), ενώ υπάρχουν και ειδικά κείμενα με μεγάλη θεολογική βαρύτητα που καταδεικνύουν την ουσιαστική πρόοδο του θεολογικού διαλόγου. Τέτοιο είναι το Baptism, Eucharist and Ministry (Faith and Order Paper no. 111), Geneva, 1982 (το λεγόμενο "Lima Text" διότι δημιουργήθηκε στη Λίμα του Περού) με την επιμέλεια των W. H. Lazareth/Nikos Nissiotis.

5. Η Β΄ Βατικανή Σύνοδος, η οποία συγκλήθηκε και ξεκίνησε υπό τον πάπα Ιωάννη ΚΓ΄ το 1962 και ολοκληρώθηκε υπό τον πάπα Παύλο ΣΤ΄ το 1965. Ήταν μια απάντηση από την πλευρά της Καθολικής Εκκλησίας που στηριζόταν στη στροφή προς μια ανανεωτική κατανόηση της παράδοσης, της ιεροσύνης και της Ευχαριστίας ενεπλέκοντας τον λαό περισσότερο σε όλες τις λειτουργίες.

ΕΚΔ. Στα ελληνικά υπάρχουν τα κείμενα Ι. Ασημάκη/Λ. Κισκίνη (επιμ.) *Η Β΄ Βατικανή Σύνοδος Διατάξεις - Διατάγματα - Δηλώσεις - Μηνύματα, Εισαγωγή και νεοελληνική απόδοση των Συνοδικών κειμένων*, Θεσσαλονίκη 2012. Στο πρωτότυπο *Sacrosanctum Oecumenicum Concilium Vaticanum II. Constitutiones, Decreta, Declarationes, cura et studio Secretariae generalis*, Vatican City, 1966 και σε αγγλική μετάφραση: The Documents of Vatican II, ed. by Walter M. Abbott, NY, 1966. Commentary on the Documents of Vatican II I-V, ed. by H. Vorgrimler, NY, 1967-1969. Ειδικά για το δογματικό/εκκλησιολογικό τμήμα (Lumen Gentium) που αφορά και τους Ορθοδόξους βλ. *Constitutionis Dogmaticae "Lumen gentium" Synopsis historica*, εκδ. G. Alberigo/F. Magistretti, Bologna, 1975. J. Ratzinger (μετέπειτα πάπα Βενεδίκτου ΙΣΤ΄), *Konstitution über die Kirche*, Münster, 1965. G. Philips, *L΄Eglise et son mystère au IIe Concile du Vatican. Histoire, texte et commentaire de la Constitution Lumen gentium*, 2 τ. (Tournai/Paris 1967-1968).

6. Η προετοιμασία της Αγίας και Μεγάλης Συνόδου. Από το 1961 που ξεκίνησε η επεξεργασία των θεμάτων μέσα από τις Προσυνοδικές Διασκέψεις. Έγιναν πολλές τέτοιες και οι εργασίες τους αποτελούν ένα καλό καθρέφτη για τα προβλήματα και τις προκλήσεις που αντιμετώπισε η Ορθόδοξη Εκκλησία για την ενότητά της τον 20ό αιώνα.

ΕΚΔ. Από το 1976 κυκλοφόρησε το περιοδικό Συνοδικά, το οποίο έχει ως περιεχόμενο ακριβώς τα κείμενα προετοιμασίας και μάλιστα σε περισσότερες γλώσσες. Έως το 2015 εκδόθηκαν 13 τεύχη που περιελάμβαναν τα συζητηθέντα στις 5 Προσυνοδικές Πανορθόδοξες Διασκέψεις. Μπορεί πλέον να προσπελασθεί όλο στο https://apostoliki-diakonia.gr/gr_main/dialogos/dialogos.asp?content=content

7. Η Σύνοδος (Sabor) της Μόσχας 1917. Η μεγάλη αυτή Σύνοδος (Αύγουστος 1917-Οκτώβριος 1918) έθεσε τέλος στη λεγόμενη «Συνοδική εποχή» της Ρωσικής Εκκλησίας και επανεγκατέστησε τον Πατριαρχικό θεσμό λαμβάνοντας και πολλά μέτρα αναμόρφωσης της θρησκευτικής ζωής. Μολονότι αμέσως μετά βρέθηκε σε κατάσταση διωγμού από τους Μπολσεβίκους οι βασικές της αποφάσεις δεν ανακλήθηκαν. Πρόκειται για μια στιγμή συμμετοχικότητας και αντιπροσωπευτικότητας στην ιστορία της Ρωσικής Εκκλησίας.
ΕΚΔ. Melloni, *Decreta* IV/2, 745-781 (μόνο πρωτότυπο).

8. Η Συνέλευση (Conference) της Μόσχας του 1948 προωθήθηκε από το σταλινικό καθεστώς για να προαγάγει τον παγκόσμιο ρόλο της Μόσχας και στο εκκλησιαστικό πεδίο. Συμμετείχαν κατά βάση οι, υπό κομμουνιστικό καθεστώς, Εκκλησίες και «χορηγήθηκαν» αυτοκέφαλα σε κάποιες απ' αυτές, ενώ αυτές το είχαν ήδη κανονικά από το Οικουμενικό Πατριαρχείο, ακριβώς για τον παραπάνω λόγο.
ΕΚΔ. Melloni, *Decreta* IV/2, 885-897 (μόνο πρωτότυπο).

9. Η Σύνοδος της Μόσχας του 1971 είχε σκοπό να εκλέξει νέο Πατριάρχη στη θέση του αποθανόντος Αλεξίου Α΄ επανέφερε όμως και τις αποφάσεις της Συνόδου 1929 (που περιόριζε τη συμμετοχή κατώτερων κληρικών και λαϊκών στη Σύνοδο), ενώ ήρε τον αφορισμό των Παλαιοπίστων. Έγινε στη Μονή της Αγίας Τριάδας του Αγίου Σεργίου (Ραντονέζ) με 213 συμμετέχοντες και πολλούς παρατηρητές από άλλες Εκκλησίες.
ΕΚΔ. Melloni, *Decreta* IV/2, 901-913 (μόνο πρωτότυπο).

10. Η Σύνοδος της Μόσχας του 1988 έγινε σε κλίμα χαλάρωσης των αυταρχικών μέτρων επί Μ. Γκορμπατσώφ και συνεόρτασε τα 1000 χρόνια εκχριστιανισμού, επαναφέροντας κάτι από τη δημοκρατικότητα των αποφάσεων της Sabor του 1917 με μεγάλη δημοσιότητα και βγαίνοντας από το μέχρι τότε περιθώριο.
ΕΚΔ. Melloni, *Decreta* IV/2, 917-940 (μόνο πρωτότυπο).

11. Η Σύνοδος της Μόσχας 2000 έγινε με μεγάλη δημοσιότητα στον Καθεδρικό ναό του Σωτήρος Χριστού υπό τον Πατριάρχη Αλέξιο Β΄ και αναγνώρισε έναν μεγάλο αριθμό αγίων, που έπαθαν την εποχή του κομμουνισμού (μεταξύ των οποίων και τον Τσάρο Νικόλαο), ενώ παρήγαγε το κείμενο για τη «Βάση του κοινωνικού οράματος της Ορθόδοξης Εκκλησίας» που παίρνει θέση για κοινωνικά προβλήματα της εποχής του.
ΕΚΔ. Melloni, *Decreta* IV/2, 943-1058 (μόνο πρωτότυπο).

12. Το εκκλησιολογικό πρόβλημα της Διασποράς. Το πρόβλημα της «Διασποράς» προκύπτει από τις μεγάλες πολιτικοκοινωνικές μεταβολές του 20ού αιώνα που μετακίνησαν εκατομμύρια ανθρώπων. Μεγάλες ομάδες ορθοδόξων, διαφόρων εθνικών προελεύσεων μετακινήθηκαν σε νέες χώρες στην Αμερική, Ασία, Αφρική και Αυστραλία δημιουργώντας το ζήτημα της εκκλησιαστικής τους υπαγωγής.
ΕΚΔ. Ενδεικτικά για την ελληνική διασπορά στις ΗΠΑ Β. Κουκουσάς, *Η Ορθόδοξη Εκκλησία της Αμερικής. Ανασκόπηση του εκκλησιαστικού και κοινωνικού βίου μέσα από τις πηγές*, Θεσσαλονίκη, 2014. Περιέχει μεγάλο μέρος αυτούσιων πηγών όχι μόνο για τους Έλληνες αλλά και για τις ρωσικές κοινότητες SCOBA κ.λπ. Επίσης, Απ. Μανώλης, *Ιστορία της Ελληνικής Ορθοδόξου Εκκλησίας της Αμερικής εξ εγγράφων και κειμένων,* Berkeley Calif, 2003. Πολλά βρίσκονται και σε ιδιωτικά αρχεία ή τον Ελληνικό τύπο («Εθνικός Κήρυκας» κ.λπ.). Περισσότερα βλ. Βιβλιογραφία.

13. Διμερείς Θεολογικοί Διάλογοι Ορθοδόξων. Μια πλήρης καταγραφή βρίσκεται στον ιστότοπο του Οικουμενικού Πατριαρχείου.
ΕΚΔ. https://ec-patr.org/ Αξίζει μόνο να αναφέρουμε την επιτυχή έκβαση, ως προς το θεολογικό μέρος, του Διαλόγου Ορθοδόξων-Αρχαίων Ανατολικών Εκκλησιών με τα δύο κείμενα-Δηλώσεις της «Μεικτής Θεολογικής Επιτροπής», η οποία συνεδρίασε στο Μοναστήρι Deir-Anba-Bishoy στη Νιτρία της Αιγύπτου (20-24 Ιουνίου 1989) και κατόπιν στο Chambésy Ελβετίας (23-28 Σεπτεμβρίου 1990) και παρήγαγε την Πρώτη και Δεύτερη Δήλωση αντίστοιχα. Τα κείμενα βλ. στο περ. *Επίσκεψις* 422 (1.7.1989), 5-15 και 446 (1.10.1990), σσ. 18-23.

14. Η Αγία και Μεγάλη Σύνοδος στο Κολυμπάρι Κρήτης το 2016 αποτελεί το επιστέγασμα της μακράς προετοιμασίας των Ορθοδόξων Εκκλησιών και (παρά τις αποχές) είναι το πρώτο τέτοιο γεγονός για την Ορθοδοξία στη Β΄ χιλιετία.

ΕΚΔ. Την απόφαση για τη σύγκληση βλ. Θεολογία. Τα κείμενα βρίσκονται στο Melloni, *Decreta* IV/3 αλλά και αναρτημένα σε πολλά σημεία στο Διαδίκτυο όπως π.χ. στο Τα επίσημα κείμενα της Αγίας και Μεγάλης Συνόδου: Εγκύκλιος, Μήνυμα και Αποφάσεις - Ορθόδοξος Ακαδημία Κρήτης (oac.gr) ή στα Αγγλικά μαζί με συνοδευτικά κείμενα στον επίσημο ιστότοπο της Συνόδου https://www.holycouncil.org/ Στον απόηχο της Συνόδου παρήχθη στην Αμερική το κείμενο της Greek Orthodox Archdiocese of America."For the Life of the World: Toward a Social Ethos of the Orthodox Church.", (2020) από ομάδα εργασίας και κατόπιν μεταφράστηκε στα Ελληνικά (Ὑπέρ τῆς τοῦ κόσμου ζωῆς Τὸ κοινωνικό ἦθος τῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας) ενώ το κείμενο σε πολλές γλώσσες είναι αναρτημένο στον ιστότοπο Ελληνορθόδοξης Αρχιεπισκοπής Αμερικής https://www.goarch.org/el/social-ethos

20.1.2 Άγραφες

15. Πηγές για τις αλλαγές στον τρόπο της ευσέβειας των χριστιανών τον 20ό αιώνα είναι οι εκμοντερνιστικές αλλαγές στην εκκλησιαστική αρχιτεκτονική, ενώ και στον ορθόδοξο χώρο γίνονται απόπειρες διαλόγου με τον σύγχρονο κόσμο στον χώρο της αγιογραφίας (π.χ. η αγιογράφηση του πατριαρχικού ναού του Chambésy από τον Ράλλη-Κοψίδη). Βλ. G. E. Kidder-Smith, *The new churches of Europe*, London 1964 και P. Anson, *Fashions in church furnishings 1840–1940*, London, 1965).

20.2 ΔΕΥΤΕΡΕΥΟΥΣΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Γενικά. Για τους Ορθόδοξους βλ. βιβλιογραφία κεφ. 18. Jedin HKG τ. VII ολόκληρος. CHC, τ. 9, H. McLeod, World Christianities c1914-c.2000, Cambridge, 2008 ολόκληρος. Βλ. επίσης H. Holze, *Die Kirchen des Nordens in der Neuzeit (16. Bis 20 Jahrbundert),* [Kirchengeschichte in Einzeldarstellungen III/11], Leipzig, 2011 για τις Σκανδιναβικές χώρες.

20.2.1 Ορθόδοξη Εκκλησία στον σύγχρονο κόσμο - Α΄ Το Οικουμενικό Πατριαρχείο

Δ. 1. Β. Σταυρίδης, *Ορθοδοξία και Αγγλικανισμός κατά τον Κ΄ αιώνα*, Αθήναι, 1963. Αναφέρεται μόνο στις σχέσεις των δύο τον εικοστό αιώνα.

Δ. 2. T. Aghnides T., *The Ecumenical Patriarchate of Constantinople in the light of the Treaty of Lausanne*, NY, 1964. Το θέμα της νομικής θέσης του Πατριαρχείου με τη Συνθήκη της Λωζάνης.

Δ. 3. Ανδρέας Νανάκης, *Η χηρεία του Οικουμενικού θρόνου και η εκλογή του Μελετίου Μεταξάκη 1918-1922,* Αθήνα, 1991 με καλή χρήση πηγών.

Δ. 4. Νίκος Ματσούκας*, Οικουμενική Κίνηση. Ιστορία-θεολογία,* Θεσσαλονίκη, 1991.

Δ. 5. Παύλος Αποστολίδης (μητροπ. Δράμας), *Ο Μητροπολίτης Τραπεζούντος Χρύσανθος Φιλιππίδης (1913-1923). Η αρχιερατεία του στην Τραπεζούντα,* Θεσσαλονίκη, 2008. Ασχολείται με το διάστημα αρχιερατείας του μεγάλου εκκλησιαστικού ηγέτη και λόγιου στην Τραπεζούντα. Μεγάλο μέρος της εργασίας περιέχει πρωτότυπα έγγραφα.

Δ. 6. Αριστ. Πανώτης, *Η διορθόδοξη πορεία προς τη Μεγάλη Σύνοδο (1872-2016),* Αθήνα, 2017[2] περιέχει την πορεία των γεγονότων με στοιχεία.

Δ. 7. Ιω. Μπάκας, Οι πολιτικο-εκκλησιαστικές εξελίξεις στη Γεωργία την περίοδο 1918-1921 και η αποστολή του Τραπεζούντος Χρυσάνθου, στο Γ. Τσιγάρας (επιμ.) *Ο Αρχιεπίσκοπος Αθηνών Χρύσανθος Φιλιππίδης ο από Τραπεζούντος,* Κομοτηνή, 2018, σσ. 336-347. Ο πανορθόδοξος ρόλος του Πατριαρχείου, η προσωπικότητα του Χρυσάνθου και σελίδες από την εκκλ. Ιστορία της Γεωργίας.

20.2.2 Ορθόδοξη Εκκλησία στον σύγχρονο κόσμο - Β΄ Οι Ορθόδοξες Εκκλησίες στην Ανατολική Ευρώπη (ανά περιοχές και μόνο 20ό αιώνα, για γενικότερη βιβλιογραφία βλ. **Κεφ. 17**)

Δ. 8. A. Kischkowsky, *Die sowietische Religionspolitik und die russische Orthodoxe Kirche*, München, 1960. Με γνώση των πηγών για τη σοβιετική πολιτική κατά τη διάρκεια της δύσκολης εποχής.

Δ. 9. N. Struve, *Christians in contemporary Russia*, London, 1967. Περιέχει υλικό από νομοθετήματα (ειδικά μετά το 1941) εξετάζοντας και την καθημερινότητα των πιστών και τη μαρτυρία τους.

Δ. 10. W. Fletcher, *The Russian Orthodox Church Underground 1917-1970*, London, 1970. Μια ματιά σε ένα αμφιλεγόμενο τοπίο της «Ζώσας» Εκκλησίας στην ΕΣΣΔ την εποχή εκείνη.

Δ. 11. D. Pospielovsky, *The Russian Church under the Soviet Regime 1917–1982*, 2 τ., Crestwood NY, 1984. Μεγάλη εργασία βασισμένη όχι μόνο σε γραπτές πηγές, που γνωρίζει μέσα και έξω από τη ρωσική γλώσσα και πραγματικότητα, αλλά και σε προφορικές (συνεντεύξεις κ.λπ.), τις οποίες ερμηνεύει με αντικειμενική διάθεση.

Δ. 12. V. Shevzov, *Russian Orthodoxy on the Eve of Revolution*, Oxford, 2004. Ασχολείται με το κρίσιμο προγενέστερο διάστημα.

Δ. 13. K. Stoeckl, *The Russian Orthodox Church and Human Rights*, London/NY, 2014. Εξετάζει το κείμενο της Ρωσικής Εκκλησίας του 2008 και ιχνηλατεί τη στροφή του δημόσιου λόγου της Ρωσικής Εκκλησίας προς τις «παραδοσιακές αξίες».

Δ. 14. K. Stoeckl/D. Uzlaner, *The Moralist International: Russia in the Global Culture Wars*, Fordham, 2022. Μελετά τη σταδιακή τοποθέτηση της Ρωσικής Εκκλησίας και του σχετικού λόγου της στον παγκόσμιο

πολιτιστικό πόλεμο για τα ανθρώπινα δικαιώματα, τον σεξουαλικό αυτοπροσδιορισμό κ.λπ., όπου δι' αυτού διεισδύει και ηγείται σε ομάδες φονταμενταλιστών χριστιανών σε πολλά μέρη του κόσμου.

Δ. 15. E. Melia, The Georgian Orthodox Church στο R. H. Marshall, Jr. (εκδ.). *Aspects of Religion in the Soviet Union, 1917–1967*. Chicago, 1971. Όψεις της Γεωργιανής Ορθοδοξίας στο σοβιετικό κράτος.

Δ. 16. Γ. Λόης, *Το Κονκορδάτο μεταξύ του Βασιλείου της Γιουγκοσλαβίας και του Βατικανού (1935-1937)*, Θεσσαλονίκη, 2008. Πληροφοριακή μελέτη, η οποία κάνει και προσιτό το ίδιο το κείμενο του Κονκορδάτου.

Δ. 17. Αθαν. Αθανασιάδης, *Ο εμφύλιος πόλεμος στη Γιουγκοσλαβία (1990-1995). Πτυχές της ιστορικής και θρησκευτικής του διάστασης,* Θεσσαλονίκη, 2008. Απαραίτητη μονογραφία για εισαγωγή στο θέμα.

Δ. 18. Γρηγόριος Παπαθωμάς (μητρ. Περιστερίου), *The Autonomous Orthodox Church of Estonia/L'Église autonome orthodoxe d'Estonie (Approche historique et nomocanonique)/Η Αυτόνομη Εκκλησία της Εσθονίας (Ιστορική και Νομοκανονική προσέγγιση),* Θεσσαλονίκη/Κατερίνη, 2002. Προσέγγιση της Εκκλησίας της Εσθονίας κυρίως από ιστορικοκανονική οπτική.

20.2.3 Τα προβλήματα της Διασποράς

Δ. 19. M. Stokoe/L. Kishkovsky, *Orthodox Christians in North America (1794 - 1994),* χ.τ., 1995. Μικρό μελέτημα με στοιχεία για όλους τους Ορθόδοξους στη Β. Αμερική και τα σχετικά θέματα. Λείπει βιβλιογραφία.

Δ. 20. St. Spasovic, *The history of the Serbian Orthodox Church in America and Canada, 1941-1991*, Belgrade, 1998. Προσέγγιση των Σέρβων της Διασποράς στην Αμερική μετά τον Β΄ ΠΠ.

Δ. 21. J. Ericson, *Orthodox Christians in America*, Oxford/NY, 1999. Αποτελεί ένα αναλυτικότερο και επιστημονικό βοήθημα για την ύπαρξη και την προέλευση των Ορθόδοξων χριστιανών έως το τέλος του 20ού αιώνα.

20.2.4 Οι Αρχαίοι ανατολικοί χριστιανοί τον 20ό αιώνα

Δ. 22. W. Reiss, *Erneuerung in der Koptisch-Orthodoxen Kirche. Die Geschichte der koptisch-orthodoxen Sonntagsschulebewegung und die Aufnahme ihrer Reformansätze in den Erneuerungsbewegungen der Koptisch-Orthodoxen Kirche der Gegenwart*, Hamburg, 1998. Ανάλυση αναφορικά με το πώς ήρθε από τα κατηχητικά σχολεία η ανανέωση της Κοπτικής Εκκλησίας και θεολογίας τον 20ό αιώνα.

Δ. 23. H. R. Gazer, *Die Armenische Kirche in Sowjetarmenien zwischen den Weltkriegen. Anatomie einer Vernichtung,* Münster, 2001. Τα πάθη της Αρμενικής Εκκλησίας στην ΕΣΣΔ τον Μεσοπόλεμο.

Δ. 24. H. Goltz (επιμ.), *Deutschland, Armenien und die Türkei 1895-1925. Dokumente und Zeitschriften aus dem Dr. Johannes-Lepsius-Archiv an der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg,* 3 τ., München, 1998-2004. Μια μεγάλη παρουσίαση της εξόντωσης των Αρμενίων στην Τουρκία σε σχέση και με τη Γερμανία, στη βάση πηγών.

Δ. 25. S. Hasan, *Christians versus Muslims in Modern Egypt. The Century-Long Struggle for Coptic Equality,* Oxford, 2003. Ο αγώνας των Κοπτών χριστιανών για δικαιώματα στη σύγχρονη Αίγυπτο.

Δ. 26. M. Tamcke, Der Genozid an den Assyrern/Nestorianern (Ostsyrische Christen) στο T. Hoffmann (επιμ.), *Verfolgung, Vertreibung und Vernichtung der Christen im Osmanischen Reich 1912-1922*, Münster, 2004. Βιβλιογραφικός εμπλουτισμός στο θέμα της γενοκτονίας των Ασσυρίων.

20.2.5 Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος και η μεσοπολεμική περίοδος

Δ. 27. R. H. Abrams, *Preachers present arms: the role of the American churches and clergy in World Wars I and II, with some observations on the war in Vietnam,* Scottdale PA, 1969. Ο ρόλος του χριστιανικού κηρύγματος στον πόλεμο.

Δ. 28. S. Stehlin, *Weimar and the Vatican, 1919–1933: German–Vatican diplomatic relations in the interwar years,* Princeton, 1983. Διπλωματική ιστορία των δύο κατά τον Μεσοπόλεμο.

Δ. 29. C. E. Bailey, 'The British Protestant theologians in the First World War: Germanophobia unleashed', *Harvard theological review* 77 (1984), 195–221. Η συμβολή των βρετανών θεολόγων στη γερμανοφοβία.

Δ. 30. A. J. Hoover, *The gospel of nationalism: German patriotic preaching from Napoleon to Versailles,* Stuttgart, 1986. Ο εκκλησιαστικός ρόλος στην άλλη πλευρά, δηλ. του Γερμανικού εθνικισμού.

Δ. 31. Ph. Jenkins, *The Great and Holy War: How World War 1 Changed Religion For Ever*, London, 2014. Πρωτότυπη αλλά πλήρης εργασία για τον ρόλο που έπαιξε ο Α΄ ΠΠ (μαζί με το πριν αλλά και το μετά διάστημα) στη διαμόρφωση θρησκευτικών στάσεων, ιδεών κ.λπ. πρωτίστως στις χριστιανικές, αλλά ακόμα και στις άλλες χώρες.

20.2.6 Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος

Δ. 32. J. F. Pollard, *The Vatican and the fascist regime in Italy, 1929–1932: a study in conflict*, Cambridge, 1985. Μελέτη των συγκρουσιακών πτυχών μεταξύ Βατικανού και ιταλικού φασισμού πριν τον πόλεμο.

Δ. 33. O. Chadwick, *Britain and the Vatican during the Second World War,* Cambridge, 1986. Οι διεθνείς σχέσεις του Βατικανού κατά την περίοδο του Β΄ ΠΠ.

Δ. 34. S. Baranowski, *The Confessing Church, conservative elites and the Nazi state,* Lewiston, 1986. Η «Ομολογούσα» Εκκλησία απέναντι στις συντηρητικές ελίτ του Προτεσταντισμού επί Ναζισμού.

Δ. 35. Johan M. Snoek, *The grey book: a collection of protests against anti-semitism and the persecution of Jews issued by non-Roman Catholic churches and church leaders during Hitler's rule,* Assen, 1969. Οι διαμαρτυρίες από τους χριστιανούς (μη Καθολικούς) κατά του αντισημιτισμού και του διωγμού των Εβραίων.

Δ. 36. D. Kirby, 'Anglican–Orthodox relations and the religious rehabilitation of the Soviet regime during the Second World War', *Revue d'histoire ecclésiastique* 96 (2001), 101–23 επισημαίνει την πίεση των Αγγλικανών πάνω στην κυβέρνηση, ώστε να πιέσει με τη σειρά της την ΕΣΣΔ με σκοπό να βελτιώσει τη θέση των χριστιανών εν μέσω πολέμου.

20.2.7 Η Καθολική Εκκλησία και η οργάνωσή της

Δ. 37. Κ. Κυριαζόπουλος, *Η κεντρική οργάνωση της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας (ρωμαϊκή Κουρία) σύμφωνα με την Αποστολική Διάταξη «Pastor Bonus» του 1988 και το Γενικό Κανονισμό του 1992*, Θεσσαλονίκη, 1996.

20.2.8 Ιεραποστολή και Οικουμενική Κίνηση

Δ. 38. W. H. T. Gairdner, *Edinburgh 1910: An Account And Interpretation Of The World Missionary Conference (1910)*, Edinburgh, 2010. Εξετάζεται το περίφημο πλέον Συνέδριο του 1910 που θεωρείται ότι όχι μόνο ανανέωσε τις τακτικές της ιεραποστολής, αλλά και έθεσε τα θεμέλια της Οικουμενικής Κίνησης. Ομοίως με στοιχεία και το:

Δ. 39. World Missionary Conference 1910: *Report of Commission VIII, co-operation and the promotion of unity*, Edinburgh, 1910.

Δ. 40. Ελληνική ιεραποστολή τον 20ό αιώνα: πολλά θεωρητικά κείμενα υπάρχουν στο περιοδικό Πορευθέντες που βρίσκεται εδώ: https://porefthentes.gr/en/greek-magazine/ Βλ. επίσης θεωρητική ενασχόληση από ορθόδοξη άποψη για τον χώρο της Αφρικής.

Δ. 41. Θ. Ν. Παπαθανασίου, *Πες το στον άνεμο! Μελέτες για το ειδύλλιο Μαύρης Αφρικής και χριστιανισμού*, Αθήνα, 2022.

Δ. 42. Στ. Τσομπανίδης, *Η Διακήρυξη Dominus Iesus και η οικουμενική σημασία της. Από το οικουμενικό άνοιγμα στην εκκλησιολογική αποκλειστικότητα της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας,* Θεσσαλονίκη, 2003. Κριτική στις εξελίξεις που ακολούθησαν μετά τις παλαιότερες Εγκυκλίους.

20.2.9 Ο παγκόσμιος Νότος και οι χαρισματικές μορφές χριστιανισμού (Πεντηκοστιανοί κ.λπ.)

Δ. 43. Walter J. Hollenweger, *The Pentecostals*, London, 1972. Μια πρώτη περιγραφή του φαινομένου από τον συγγραφέα προτού πάρει τις διαστάσεις τις οποίες πήρε στον 21ο αιώνα.

Δ. 44. M. Dreher, Volkskatholizismus und Pfingstlertum in Brasilien. Widerstand der Armen? Στό Koschorke, *Christen und Gewürze* (ό.π.), 203-215, Ανάλυση του πιθανού κοινωνικού υποβάθρου της ανόδου των Πεντηκοστιανών στη Βραζιλία.

Δ. 45. A. Anderson, *An introduction to Pentecostalism: global charismatic Christianity*, Cambridge, 2004. Γενική εργασία για εισαγωγή.

20.2.10 Ο χριστιανισμός απέναντι στις πολιτικές και ιδεολογικές συγκρούσεις – Θεολογικά ρεύματα (ενδεικτικά, γενικά έργα)

Δ. 46. Αθ. Δεληκωστόπουλος, *Θεολογία. Δημιουργοί και ορόσημα*. Αθήναι, 1973. Συνοψίζει τα θεολογικά ονόματα. Μας ενδιαφέρει ιδιαίτερα το τμήμα για τη σύγχρονη περίοδο (124-282).

Δ. 47. H. Fries/G.Kretschmar (επιμ.), *Klassiker der Theologie*, München, 1983, τ. 2, δίνεται σειρά σύγχρονων θεολόγων από τον 17ο αιώνα έως τον Bonhoeffer με έμφαση στους Προτεστάντες. Παρουσιάζεται ο βίος, το έργο τους και στο τέλος δίνεται ενδεικτική βιβλιογραφία. Επίσης και εδώ λείπει η συσχέτιση και η συνάφεια.

Δ. 48. R: Gibellini; *Η θεολογία τον εικοστό αιώνα*, μετάφ. Π. Υφαντή, Αθήνα, 2009 (α΄ έκδ. 1992). Βασικό βιβλιογραφικό βοήθημα αν και λείπει η ιστορική κατάδειξη της εξέλιξης των διαφόρων συμβολών και η ιστορική τους συνάφεια.

Δ. 49. M. Cunningham/Eliz. Theokritoff, (επιμ.), *The Cambridge Companion to Orthodox Christian Theology*, Cambridge, 2008. Καλύπτει το κενό των προηγουμένων που κατά βάση αγνοούν τελείως τη συμβολή των σύγχρονων Ορθόδοξων θεολόγων. Το έργο στο α΄ μέρος διεξέρχεται συστηματικά θέματα της θεολογίας και στο β΄ μέρος τα πρόσωπα και το έργο τους, ταξινομημένο σε εποχές ή/και πολιτιστικές ενότητες.

Δ. 50. Assaad E. Kattan/F. A. Fadi,, *Thinking Modernity. Towards a Reconfiguration of the Relationship Between Orthodox Theology and Modern Culture* Triplois/Münster, 2010.Το έργο αυτό είναι ένα δείγμα από το αραβόφωνο περιβάλλον του Λιβάνου, καθώς στον ορθόδοξο χώρο έχει αρχίσει με δημιουργικό τρόπο η συζήτηση για τη σχέση με τη νεωτερικότητα.

Δ. 51. George Demacopoulos/Aristotle Papanikolaou (επιμ.), *Orthodox Constructions of the West*, NY, 2013, παρουσιάζεται η κριτική προσέγγιση στον παραδοσιακό αντιδυτικισμό της ορθόδοξης θεολογίας, όπου ο τελευταίος εντάσσεται σε μια προσέγγιση «κατασκευής» της εικόνας της Δύσης.

Δ. 52. Chr. Ben Simpson, *Modern Christian Theology*, London κ.ά., 2016. Ευσύνοπτο, διδακτικό και εποπτικό βιβλίο (κυρίως για φοιτητές), έχει το προτέρημα ότι ανακεφαλαιώνει όλη την πορεία της χριστιανικής θεολογίας από τον 16ο αιώνα έως τις τελευταίες εξελίξεις καθώς συμπεριλαμβάνει τη μεταμοντέρνα κατάσταση, τον Hauerwas, τον Milibank κ.ά. Κάθε κεφάλαιο συνοδεύεται από ευσύνοπτη βιβλιογραφία.

Κεφάλαιο 21

Η ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ (ΣΥΝΟΠΤΙΚΗ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ)

Σύνοψη
Η μελέτη της Εκκλησίας της Ελλάδος αποτελεί έναν ιδιαίτερο κλάδο στην ιστορία του χριστιανισμού που αξιοποιεί πολλές νεότερες (κυρίως μετά το 1821) γραπτές πηγές, από αρχεία, έντυπα και χειρόγραφα, δημοσιευμένα έργα κ.λπ., καθώς και άγραφες, από τις ποικίλες εκκλησιαστικές τέχνες. Το παρόν κεφάλαιο παρουσιάζει συνοπτικά τις κυριότερες κατηγορίες και τις (κυρίως νεότερες) βιβλιογραφικές συμβολές για να εφοδιάσει τον μελετητή με μια αρχική εισαγωγική πρόσβαση στην προβληματική και στις διάφορες κατηγορίες πηγών.

Προαπαιτούμενη γνώση
Δεν απαιτείται.

Συντομογραφίες

Συντμήσεις	Ανάλυση
CHC	Cambridge History of Christianity, τ. 1-9
GOTR	Greek Orthodox Theological Review
Jedin KG	H. Jedin (επιμ.), Handbuch der Kirchengeschichte τ. I-VII, Freiburg/Basel/Wien 1985
ΔΙΕΕΕ	Δελτίο της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρίας της Ελλάδος
ΕΕΘΣΑΠΘ	Επετηρίδα Θεολογικής Σχολής Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης
ΕΕΘΣΠΑ	Επετηρίς Θεολογικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών
Μόσχου, Ιστορία	Δ. Μόσχος, *Συνοπτική ιστορία του χριστιανισμού,* τ. Α΄*, Η πρώτη χιλιετία,* τ. Β΄. *Από το Σχίσμα έως τους νεώτερους χρόνους*, Αθήνα, 2014
Φειδά, Ιστορία	Βλ. Φειδάς, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, τ. Α΄, Αθήναι, 2002, τ. Β΄, Αθήναι, 2002, τ. Γ΄ Αθήναι, 2014

21.1 Πηγες

21.1.1 Γραπτές

1. Θεσμική εξέλιξη της Εκκλησίας της Ελλάδος. Το καθεστώς οργανώσεως της Εκκλησίας και οι σχέσεις της με την Πολιτεία, το καθεστώς των μοναστηριών, η εργασιακή σχέση των ιερέων, η εκκλησιαστική περιουσία και παρόμοια ζητήματα ρυθμίζονται συνήθως με πολιτικούς νόμους. Ξεχωρίζουν οι εξής:

ΕΚΔ. Βαρνάβας Τζωρτζάτος, *Η καταστατική νομοθεσία της Εκκλησίας της Ελλάδος Από της συστάσεως του Ελληνικού Βασιλείου,* Αθήναι, 1967. Ιω. Κονιδάρης*, Εσωτερικοί Κανονισμοί Ιερών Μονών Εκκλησίας της Ελλάδος*, ημίτομοι Α΄-Β΄, Αθήνα-Κομοτηνή, 2002. Του ιδίου, *Καταστατική Νομοθεσία Εκκλησίας της Ελλάδος, Εκκλησίας Κρήτης, Αγίου Όρους, Εκκλησίας Κύπρου,* Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2012. Του ιδίου, *Κανονισμοί Εκκλησίας της Ελλάδος,* Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2015. Εργαλείο πηγαίου υλικού για όλα τα θέματα είναι το Θεόκλητος Στράγκας (αρχιμ.), *Εκκλησίας Ελλάδος ιστορία εκ πηγών αψευδών 1817-1967,* τ. 1- 5, Αθήναι 1969-1974, όμως με κείμενα τα οποία χρειάζονται συμπλήρωση. Περισσότερα έργα για τον ερευνητή βρίσκονται σε αρχεία Υπουργείων, ημερήσιο και περιοδικό Τύπο. Επίσημα στοιχεία για πράξεις της εκκλησιαστικής διοίκησης δίνονται τακτικά στο περιοδικό Εκκλησία (1923-). Στοιχεία που μπορούν να αποτελέσουν πηγές για τη μελέτη της οργάνωσης, την προσωπογραφία, το κοινωνικό προφίλ του κλήρου κ.λπ. της Εκκλησίας της Ελλάδος μπορούν να δώσουν και τα Δίπτυχά της (Δίπτυχα της Εκκλησίας της Ελλάδος), εκδοθέντα κατά πρώτον από τον Εμ. Φαρλέκα το 1924 (σε πολύ συνοπτικότερη μορφή) και συνεχιζόμενα έως σήμερα ετησίως.

2. Ιδεολογικές αντιπαραθέσεις κατά τη δημιουργία του ελληνικού κράτους και του Αυτοκεφάλου. Εδώ ανήκουν έργα, όπως του Θεόκλητου Φαρμακίδη (1784-1860) και του Κωνσταντίνου Οικονόμου εξ Οικονόμων (1780-1857), εκ των οποίων ο πρώτος ήταν ο αρχιτέκτονας της μονομερούς ανακήρυξης του Αυτοκεφάλου της Εκκλησίας της Ελλάδος και ο δεύτερος αποφασισμένος πολέμιός της. Αποκαλυπτικά ρεύματα μαζί με αντιδυτική γραμματεία βρίσκουμε στον Απόστολο Μακράκη, τον Κοσμά Φλαμιάτο με τη Φιλορθόδοξη Εταιρεία (κινήσεις με επίκεντρο την Πάτρα), από όπου αργότερα προέκυψε η Ζωή.

ΕΚΔ. Θ. Φαρμακίδης, *Απολογία*, Αθήνα 1840, Φαρμακίδη - *Ο συνοδικός τόμος ή περί αληθείας* Αθήνα, 1852. Κων/νος Οικονόμος, *Τα σωζόμενα εκκλησιαστικά συγγράμματα*, τ. Α΄, Αθήνα 1862 – τ. Β΄, Αθήνα, 1864 – τ. Γ΄, Αθήνα, 1866. Αλληλογραφία έκδ. Κ. Λάππα/Ρ. Σταμούλη, τ. 1, 1802-1817, Αθήνα, 1989 – τ. 2, 1817-1822, Αθήνα 2020 – τ. 3, 1823-1827, Αθήνα, 2023. Επίσης, Απ. Μακράκης, *Αποκάλυψις του θησαυρού του κεκρυμμένου* Αθήναι, 1858. Κοσμά Φλαμιάτου, *Φωνή ορθόδοξος και σπουδαία εις ανακάλυψιν της κατά των Ορθοδόξων επιβουλής εις ορθόφρονα συμβουλήν διά την εκ του επικειμένου κινδύνου ασφάλειαν και κοινήν σωτηρίαν. Και περί της μελλούσης καταστάσεως των καθ' ημάς πραγμάτων,* Αθήναι, 1849.

3. Σχέσεις Εκκλησίας της Ελλάδος με την πολιτική και την κοινωνία. Πρόκειται για πηγές που αφορούν πολιτικά προβλήματα που παρουσιάσθηκαν κυρίως λόγω του πολυτάραχου εθνικού βίου (απελευθερώσεις περιοχών, πολιτειακό ζήτημα, Μεγάλη Ιδέα, κοινωνικοί αγώνες, εύθραυστη δημοκρατία) στα οποία η Εκκλησία είχε πάντα συνεχή παρουσία.

ΕΚΔ. Στεφ. Γιαννόπουλος, *Συλλογή των Εγκυκλίων της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος από του 1833 μέχρι του 1901,* Αθήνα, 1901. Πρόκειται για συλλογή από ομοιότυπα των Εγκυκλίων με συνοδευτικούς νόμους. Υπουργικά έγγραφα κ.λπ. Χρήσιμο εργαλείο για τη μελέτη της επίσημης πολιτικής της Εκκλησίας της Ελλάδος. Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος, *Αι Συνοδικαί Εγκύκλιοι* (1901-1933), α΄ τ., Αθήναι 1955 - (1934-1956), β΄ τ., Αθήναι, 1956 – (1957-1967) γ΄ τ., Αθήναι, 2000 – (1968-1971), δ΄ τ., Αθήναι, 2000 – 1972-1981), ε΄ τ., Αθήναι, 2000 – (1982-1995), στ΄ τ., Αθήναι, 2000 - (1996-2000), ζ΄ τ., Αθήναι, 2006 - (2001-2010), η΄ τόμ., Αθήναι, 2021. Περισσότερα βρίσκονται στο Ιστορικό Αρχείο Εκκλησίας της Ελλάδος (ΙΑΕΕ). Μεγάλες εκδόσεις, οι οποίες περιέχουν στοιχεία για την πρόσφατη περίοδο της Κατοχής και του Εμφυλίου βρίσκονται στο Κ. Βοβολίνη, *Η εκκλησία εις τον αγώνα της ελευθερίας, 1453-1953,* Αθήνα, 1953. Το έργο αυτό αναφέρεται σε διωκόμενους κληρικούς, αλλά υπολείπεται σε τεκμηρίωση και συμφύρει πολλές διαφορετικές περιπτώσεις και διαφορετικές ιστορικές συνάφειες (από την Τουρκοκρατία έως τον Εμφύλιο) σε μια ενιαία απολογητική αμφίεση. Πιο σύγχρονο και μεθοδολογικά πιο τεκμηριωμένο είναι του Κλάδου Εκδόσεων Επικοινωνιακής και Μορφωτικής Υπηρεσίας της Εκκλησίας της Ελλάδος (επιμ. Αγαθάγγελου Χαραμαντίδη) «Μνήμες και

Μαρτυρίες από το ’40 και την Κατοχή», τ. Α΄- Β΄, Αθήνα, 2016[3], το οποίο επικεντρώνεται όπως λέει και ο τίτλος του στην περίοδο της Κατοχής.

4. Εσωτερικός βίος: Θεολογική-εκκλησιαστική εκπαίδευση - Λειτουργική ζωή - Θεολογικά ρεύματα. Πηγές αποτελούν τα πρακτικά συνεδριάσεων Θεολογικών Σχολών και ιδρυμάτων Εκκλησιαστικής Εκπαίδευσης. ΕΚΔ. Στα ζητήματα αυτά μπορεί να γίνει χρήση των εκκλησιαστικών εντύπων ως πηγών (π.χ. *Ανάπλασις*, *Σωτήρ*, περιοδικά Μητροπόλεων) επίσημων θεολογικών και εκκλησιαστικών περιοδικών *Θεολογία*, *Εκκλησία*, *Εφημέριος*, *ΕΕΘΣΠΑ/ΕΕΘΣΑΠΘ* ή μεμονωμένων νεότερων θεολογικών προσπαθειών (*Σύνορο*, *Σύναξη*, *Καθ’ οδόν*, *Παρακαταθήκη*, *Αναλογία*, *Άνθρωπος* κ.λπ.). Σημαντικές πηγές είναι και οι περιοδικές Εγκύκλιοι της Συνόδου «Προς τον λαό» για διάφορα κοινωνικά και ποιμαντικά προβλήματα.

21.1.2 Άγραφες

Νεοελληνική εκκλησιαστική τέχνη. Πολλά σημαντικά άρθρα πάνω στην εξέλιξη της νεοελληνικής εκκλησιαστικής τέχνης, η οποία χρησιμεύει μεταξύ άλλων και ως είδος άγραφων πηγών για την ιστορία της Ελλαδικής Εκκλησίας. Μπορεί επίσης να βρει κανείς στα *Επιστημονικά Συμπόσια Νεοελληνικής Εκκλησιαστικής Τέχνης* (επιμ. Ιωάννα Στουφή-Πουλημένου), τα οποία διεξάγονται από το 2008 υπό την αιγίδα του Τμήματος Θεολογίας ΕΚΠΑ. Έως τώρα έχουν οργανωθεί 7 τέτοια συνέδρια, εκ των οποίων πολλά πρακτικά είναι και αναρτημένα στο https://www.theol.uoa.gr/academics/epistimonika_symposia_neoellinikis_ekklisiastikis_technis/

21.2 ΔΕΥΤΕΡΕΥΟΥΣΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ (ΕΠΙΛΟΓΗ)

21.2.1 Γενικά

Δ. 1. Χρυσόστομος Παπαδόπουλος, *Ιστορία της εκκλησίας της Ελλάδος*, Αθήναι, 1920. Βασίλειος Ατέσης, *Επίτομος Επισκοπική ιστορία της Εκκλησίας της Ελλάδος από του 1833 μέχρι σήμερον*, Τόμος Α΄, Εν Αθήναις, 1948. Γερ. Κονιδάρης, *Εκκλησιαστική Ιστορία της Ελλάδος Από της ιδρύσεως των Εκκλησιών αυτής υπό του αποστόλου Παύλου μέχρι σήμερον*, τ. Α΄ - Β΄, Αθήναι 1960-1970. Νικόλαος Τωμαδάκης, Σύντομον διάγραμμα της ιστορίας της Εκκλησίας Κρήτης επί Τουρκοκρατίας, *ΔΙΕΕΕ*, 14 (1960), 3-32. Σπ. Παπαγεωργίου, *Ιστορία της εκκλησίας της Κερκύρας : Από της συστάσεως αυτής μέχρι του νυν*, Κέρκυρα 1920. Σπ. Αβούρης, *Σύντομος ιστορία της Εκκλησίας των Ιονίων Νήσων*, Αθήναι, 1966. Εμμ. Κωνσταντινίδης, *Συμβολή εις την εκκλησιαστικήν ιστορίαν της Δωδεκανήσου*, Αθήνα, 1968. Βασικές μονογραφίες και βιβλιογραφικές βάσεις.

21.2.2 Θεσμοί και σχέσεις με το κράτος

Δ. 2. Κίτρους Βαρνάβας (Τζωρτζάτος), *Η καταστατικὴ νομοθεσία της Εκκλησίας της Ελλάδος*, Αθήνα, 1967. Παλαιότερο σημαντικό βοήθημα για τη σχετική νομοθεσία.

Δ. 3. Του ιδίου, *Οι βασικοί θεσμοί διοικήσεως της Ορθοδόξου Εκκλησίας της Ελλάδος μετά ιστορικής ανασκοπήσεως*, Αθήνα, 1977. Αποτελεί σημαντικό έργο για τη σημασία της ιστορικής παρακολούθησης του θεσμικού πλαισίου.

Δ. 4. Βασίλειος Ατέσης, *Επισκοπικοί κατάλογοι της Εκκλησίας της Ελλάδος απ' αρχής μέχρι σήμερον*, Αθήνα, 1975. Βασικές προσωπογραφικές γνώσεις.

Δ. 5. Γ. Μεταλληνός, *Ελλαδικού Αυτοκεφάλου Παραλειπόμενα*, Αθήνα, 1987. Σύνολο μελετημάτων για τα ιδεολογικά ρεύματα και το παρασκήνιο της ανακήρυξης του αυτοκεφάλου στην Ελλάδα, αλλά και στα Επτάνησα.

Δ. 6. Β. Χρ. Καραγιώργος, *Το ζήτημα της σχέσεως Εκκλησίας και Πολιτείας κατά την περίοδο της Επανάστασης (1821),* Αθήνα, 1998. Βασική συνεισφορά στο ζήτημα.

Δ. 7. Κ. Μανίκας, *Σχέσεις Ορθοδοξίας και Ρωμαιοκαθολικισμού στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια της Επαναστάσεως (1821-1827),* Αθήνα, 2002. Η πιο πλήρης συμβολή στο θέμα.

Δ. 8. Αθ. Αγγελόπουλος, *Εκκλησιαστική Ιστορία – Ιστορία των θεσμών διοικήσεως και ζωής της Εκκλησίας της Ελλάδος,* Θεσσαλονίκη, 2015.

21.2.3 Μοναχισμός

Δ. 9. Ευδ. Καρακουλάκης, *Διοίκηση και οργάνωση του Αγίου Όρους, σύμφωνα με τον Καταστατικό Χάρτη και το Νομοθετικό Διάταγμα 10/16.9.1926*, Άγιο Όρος, 2007. Παρουσίαση και του ιστορικού αλλά και του νομικού υποβάθρου που αναδεικνύει και τις διεθνείς πτυχές ήδη από τον 19ο αι. Επισυνάπτονται και αυτούσια κείμενα.

Δ. 10. Ι. Π. Μαμαλάκης, *Το Άγιον Όρος (Άθως) διά μέσου των αιώνων*, Θεσσαλονίκη, 1972. Στοιχειοθετημένη παρακολούθηση της ιστορίας. Βασικό κυρίως για τη μεταβυζαντινή περίοδο και μετά.

Δ. 11. *Ν. Τόμπρος, Μονές και Μοναχοί στον Ελλαδικό χώρο. Δημογραφική μελέτη στην Πελοπόννησο, στη Στερεά Ελλάδα και στα νησιά του κεντρικού και νότιου Αιγαίου, στο πρώτο μισό του 19ου αιώνα,* Κέρκυρα 2001. Πρωτότυπη εργασία για το μέγεθος και την εξέλιξη του μοναχισμού στον ελλαδικό χώρο στις αρχές του ελληνικού κράτους.

21.2.4 Εκκλησία και ιστορικές περιπέτειες του ελληνικού κράτους

Δ. 12. Δημ. Γ. Μεταλληνός, *Βρετανική Διπλωματία και Ορθόδοξη Εκκλησία στο Ιόνιο Κράτος. Η εκκλησιαστική πολιτική του βρετανού Αρμοστή Sir Howard Douglas (1835-1841),* Κέρκυρα, 2013. Η στάση των Βρετανών απέναντι στην Ορθόδοξη Εκκλησία.

Δ. 13. Πολύκ. Καραμούζης,, *Κράτος, εκκλησία και εθνική ιδεολογία στη νεότερη Ελλάδα (κλήρος, θεολόγοι και θρησκευτικές οργανώσεις στο μεσοπόλεμο* (Διδ. διατριβή) Αθήνα, 2004. Ο ρόλος του εκκλησιαστικού λόγου στον Μεσοπόλεμο με τις οργανώσεις.

Δ. 14. Θ. Τσιρώνης, *Εκκλησία πολιτευομένη. Ο πολιτικός λόγος και ο ρόλος της Εκκλησίας της Ελλάδος 1913-1941,* Θεσσαλονίκη, 2010. Η Εκκλησία της Ελλάδος στην περίοδο του Διχασμού.

Δ. 15. Γρηγ. Ψαλλίδας, *Συνεργασία και ανυπακοή: Η πολιτική της ηγεσίας της Εκκλησίας της Ελλάδος στην Κατοχή (1941-1944)* Αθήνα, 2016. Ισορροπημένη προσέγγιση.

Δ. 16. Γ. Τασιούδης, *Ο Αρχιεπίσκοπος Αθηνών Χρύσανθος, ο από Τραπεζούντος. Η εθνική και εκκλησιαστική δράσις του (1926-1949),* Αθήναι, 1972. Έχει περισσότερο χαρακτήρα μαρτυρίας.

Δ. 17. Η. Βενέζης, *Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός – Οι χρόνοι της δουλείας,* Αθήνα, 1981. Παρουσιάζει με αφηγηματικό χαρακτήρα και κάποιες πηγές.

Δ. 18. Αντώνιος Σανουδάκης, *Ο ρόλος της Εκκλησίας της Κρήτης στις μεταξύ των αντιστασιακών οργανώσεων σχέσεις. Συμβολή στην Ιστορία της Εκκλησιαστικής πολιτικής*. Κνωσσός, 1993. Πολύ καλή μονογραφία για ένα θέμα λίγο φωτισμένο.

Δ. 19. Χαρ. Ανδρεόπουλος, *Η Εκκλησία κατά τη δικτατορία 1967-1974. Ιστορική και νομοκανονική προσέγγιση.* Θεσσαλονίκη, 2017. Αναγκαία επιστημονική προσέγγιση.

Δ. 20. Vasilios Makrides, Orthodoxy in the Service of Anticommunism: The Religious Organization Zoë during the Greek Civil War, στο Philip Carabott/Thanasis D. Sfikas (επιμ.), *The Greek Civil War, Essays on a Conflict of Exceptionalism and Silences,* Ashgate, 2004. Η Ζωή στο μετεμφυλιακό ιδεολογικό πλαίσιο.

21.2.5 Ορθόδοξη Εκκλησία, νεοελληνική κοινωνία και άλλες Ομολογίες και θρησκείες

Δ. 21. Γ. Μεταλληνός, *Το ζήτημα της μεταφράσεως της Αγίας Γραφής εις την νεοελληνικήν κατά τον ΙΘ' [19ο] αι.: επί τη βάσει ιδία των αρχείων της B.F.B.S., C.M.S., L.M.S., του Κ. Τυπάλδου-Ιακωβάτου και του Θ. Φαρμακίδου,* Αθήνα, 2004 (α΄ έκδ. 1977). Θεμελιώδης εργασία που δείχνει το αναδυόμενο αποικιακό πλαίσιο από την πλευρά των Μισσιοναρικών Εταιρειών και την ιδεολογική επιβάρυνση που υπέστη το μεταφραστικό ζήτημα τον 19ο αιώνα (που αλλιώς θα έπρεπε να είναι κάτι αυτονόητο).

Δ. 22. Θ. Γιάγκου, Η απόδοση των βεβηλωθέντων ναών στη λατρεία. Η πράξη μετά την απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης (1912), *Άγιος Γρηγόριος ο Παλαμάς*, 82 (1999), 137-153. Συμβολή στο σύνθετο ζήτημα των λατρευτικών χώρων σε σχέση με την ιστορικά βεβαρημένη σχέση με το Ισλάμ.

Δ. 23. Β. Σταθοκώστα, *Η διαμόρφωση των Οικουμενικών σχέσεων στην Ελλάδα,* Θεσσαλονίκη, 2003. Περιεκτική επισκόπηση της συμμετοχής στην Οικουμενική κίνηση.

Δ. 24. P. Thanailaki, The American Protestant Missionary Schools in Greece in the Nineteenth Century and Greek Orthodox Education, *GOTR* 49 (2004), 75-87. Νεότερη έρευνα για το θέμα των μισσιοναρικών σχολείων.

Δ. 25. Αντ. Σμυρναίος, *Ο Καλβίνος στην Ιωλκό, Οι Αμερικανοί ιεραπόστολοι στην Ελλάδα και η συγκρότηση της Ευαγγελικής κοινότητας του Βόλου (1875-1901),* Αθήνα, 2017. Τεκμηρίωση με πλούσιο υλικό της τοπικής δράσης και συγκρότησης της Αμερικανικής ιεραποστολικής δράσης σε Ευαγγελική κοινότητα στον Βόλο.

Δ. 26. V. Roudometof/V. Makrides (επιμ.), *Orthodox Christianity in 21st Century Greece. The Role of Religion in Culture, Ethnicity and Politics,* Ashgate 2010. Επιστήμονες από τη θρησκευτική κοινωνιολογία μελετούν τον ρόλο της Ορθόδοξης Εκκλησίας σε όψεις της πολιτικής ιδεολογίας και των κοινωνικών σχέσεων στην Ελλάδα με θέματα όπως, ο ρόλος των προσφύγων, των γυναικών κ.λπ. σε σχέση με την Εκκλησία, τα εκκλησιαστικά σκάνδαλα του 2005 κ.λπ.

Δ. 27. Ευστ. Δ. Κεσσαρέας, *Ορθόδοξη θεολογία και κράτος στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης* (διδ. Διατριβή), Ρέθυμνο 2010. Ο ρόλος της θεολογίας στο μεταπολιτευτικό πλαίσιο.

21.2.6 Πνευματικά και θεολογικά ρεύματα

Δ. 28. John Nicolopoulos, From Agathangelos to the Megali Idea: Russia and the emergence of Modern Greek Nationalism, *Balkan Studies* 28 (1985), 41–56. Η πολιτική μετεξέλιξη των αποκαλυπτικών προσδοκιών στο πολιτικό πρόταγμα της Μεγάλης Ιδέας.

Δ. 29. Χριστόδουλος Κ. Παρασκευαΐδης, *Ιστορική και κανονική θεώρησις του παλαιοημερολογιτικού ζητήματος κατά τε τη γένεσιν και την εξέλιξιν αυτού εν Ελλάδι*, Αθήνα, 1985. Θεμελιακή εργασία για το θέμα που ακολουθεί την Ελλαδική Εκκλησία μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή. Θεώνη Σταθοπούλου, *Το κίνημα του Παπουλάκου. Οι πολιτικές και κοινωνικές διαστάσεις του,* Αθήνα 1991. Πρόκειται για κοινωνιολογική προσέγγιση ενός σημαντικού ζητήματος.

Δ. 30. *Klaus-Peter Todt*, l. Apostolos Makrakis στο *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon*, Bd. V, Herzberg 1993, 599-602. Σύντομη βιβλιογραφική επισκόπηση για τον Απόστολο Μακράκη. Βλ. επίσης:

Δ. 31. Λέων Μπρανγκ, *Το μέλλον του ελληνισμού στον ιδεολογικό κόσμο του Απόστολου Μακράκη*, Αθήνα, 1997. Ο συγγραφέας τοποθετεί τον Μακράκη (κάπως μονομερώς) στο φόντο της αντίθεσης Ανατολή-Δύση.

Δ. 32. Δ. Μαλέσης, Το Παλαιοημερολογιτικό ζήτημα (1924-1952). Όψεις της πολιτικής και πολιτισμικής σύγκρουσης στο Μεσοπόλεμο και στη μεταπολεμική περίοδο, *Μνήμων* 22 (2000), 135-169. Νεότερη εργασία για το Παλαιοημερολογιτικό.

Δ. 33. Christoph Maczewski, *Η κίνηση της Ζωής στην Ελλάδα. Συμβολή στο πρόβλημα της παραδόσεως της Ανατολικής Εκκλησίας* (μετάφ. π. Γ. Μεταλληνός), Αθήνα, 2002 (πρωτ. Έκδ. 1970). Το ζήτημα της αλλοίωσης της παραδοσιακής ορθόδοξης ηθικής και εκκλησιολογίας.

Δ. 34. Χρήστος Γιανναράς, *Ορθοδοξία και Δύση στη νεότερη Ελλάδα*, Αθήνα, 1992. Αξιολόγηση της νεότερης θεολογικής παραγωγής μέσα από το πρίσμα των θεολογικών κριτηρίων της περιόδου 1960-1980.

Δ. 35. Π. Καλαϊτζίδης/ Θ. Ν. Παπαθανασίου/Θ. Αμπατζίδης (επιμ.), *Αναταράξεις στη μεταπολεμική θεολογία - η «θεολογία του ’60»*, Αθήναι, 2009. Συλλογικός τόμος που αναλύει την επίδραση στη νεοελληνική θεολογία, αλλά και κοινωνία, η λεγόμενη «θεολογία του ’60».

Σχολιασμένη παράθεση βιβλιογραφικών τίτλων, διακρινόμενων σε πηγές και δευτερεύουσα βιβλιογραφία, που αφορούν την ιστορία του χριστιανισμού από τις απαρχές του έως σήμερα. Η παράθεση χωρίζεται σε 21 κεφάλαια, ανάλογα με ιστορικές περιόδους (οι πρώτοι τρεις αιώνες, 4ος, 5ος και 6ος και κατόπιν μεσαιωνική, μεσοβυζαντινή, υστεροβυζαντινή, ύστερη μεσαιωνική κ.λπ. έως τον 20ό αιώνα χωριστά), ενώ παρατίθενται ξεχωριστά κεφάλαια για τον σλαβικό και τον εξωευρωπαϊκό χριστιανισμό και την ιστορία της Εκκλησίας της Ελλάδος. Προηγείται μεθοδολογική εισαγωγή που περιλαμβάνει ιστορία του αντικειμένου της ιστορίας του χριστιανισμού, εισαγωγή στα βοηθήματα (instrumenta studiorum) και οδηγίες χρήσης τους για τη μελέτη ενός ιστορικού προβλήματος. Το δεύτερο μέρος αριθμεί τις πηγές ανά κεφάλαιο, με υποδιαιρέσεις αν τα έργα ανήκουν στον ίδιο συγγραφέα ή σε ίδια γραμματολογική ή θεματική κατηγορία. Οι τίτλοι της δευτερεύουσας βιβλιογραφίας επίσης αριθμούνται αυτοτελώς με το γράμμα Δ (=δευτερεύουσα). Θεματικά δίνεται έμφαση στον ορθόδοξο χριστιανισμό και προτάσσονται πηγές και δευτερεύουσα βιβλιογραφία που είναι στα ελληνικά. Κατά τα άλλα η βιβλιογραφία έχει επιλεγεί με κριτήριο το πόσο έχει επηρεάσει την εγχώρια και τη διεθνή έρευνα.

Το παρόν σύγγραμμα δημιουργήθηκε στο πλαίσιο του Έργου ΚΑΛΛΙΠΟΣ+	
Χρηματοδότης	Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων, Προγράμματα ΠΔΕ, ΕΠΑ 2020-2025
Φορέας υλοποίησης	ΕΛΚΕ ΕΜΠ
Φορέας λειτουργίας	ΣΕΑΒ/Παράρτημα ΕΜΠ/Μονάδα Εκδόσεων
Διάρκεια 2ης Φάσης	2020-2023
Σκοπός	Η δημιουργία ακαδημαϊκών ψηφιακών συγγραμμάτων ανοικτής πρόσβασης (περισσότερων από 700) • Προπτυχιακών και μεταπτυχιακών εγχειριδίων • Μονογραφιών • Μεταφράσεων ανοικτών textbooks • Βιβλιογραφικών Οδηγών
Επιστημονικά Υπεύθυνος	Νικόλαος Μήτρου, Καθηγητής ΣΗΜΜΥ ΕΜΠ
ISBN: 978-618-228-209-0	**DOI:** http://dx.doi.org/10.57713/kallipos-719

Το παρόν σύγγραμμα χρηματοδοτήθηκε από το Πρόγραμμα Δημοσίων Επενδύσεων του Υπουργείου Παιδείας.